رجسٹرڈ نمبر ایس ۲۴۷۲

ٹیلیفون ۷۴۶۹۳

تذکروں کا تذکرہ نمبر

مئی و جون

سالنامہ ۱۹۶۴ء

نگار پاکستان

مولفہ و مرتبہ

فرمان فتحپوری

قیمت فی کاپی
چار روپے

زر سالانہ
دس روپے

نگارِ پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳/

منظور شدہ برائے مدارس کراچی۔ بموجب سرکلر نمبر ڈی/ الیف یو پی — بی ۳۶۶۹ — ۶۸ محکمہ تعلیم کراچی

پرنٹر پبلشر:۔ عارف نیازی نے انٹرنیشنل پریس کراچی سے چھپوا کر ادارہ ادب عالیہ سے شائع کیا۔ کتابت:۔ عالم علی خاں

(جون کا پرچہ الگ شائع نہ ہوگا)

فہرست

مدیر اعلیٰ: نیاز فتحپوری

۴۳ واں سال	فہرست مضامین سالنامہ مئی و جون ۱۹۶۴ء	شمارہ ۵ و ۶

تذکرہ شعرائے پنجاب مرتبہ کرنل عبدالرشید

حرفِ اوّل

نیاز فتحپوری

نگار کی گزشتہ ۴۳ سالہ زندگی کا یہ بالکل پہلا واقعہ ہے کہ اس کا سالنامہ پریس کو جا رہا ہے اس حال میں کہ اس کی جمع و ترتیب میں سوا اِن چند تمہیدی سطور کے ایک لفظ بھی میرے قلم کا نہیں ہے۔ ہاں اگر (الدّالُ علی الخیر کفاعلہ) کوئی معقول و صحیح بات ہے تو یہ فخر ضرور مجھے حاصل ہے کہ سالنامہ کے موجودہ موضوع کی طرف میں نے ہی فرمان صاحب کو متوجہ کیا اور انھوں نے بڑی خوشی کے ساتھ اس تجویز کو مان لیا۔ کیونکہ وہ خود اس موضوع پر عرصہ سے غور کر رہے تھے۔ اور کافی مواد ان کے پاس جمع تھا۔ یقیناً یہ بالکل خدا ساز بات تھی اور حسن اتفاق سے

جو اُن کی خوشی، وہی مرا مدعا ہوا

اس خاص موضوع پر سالنامہ کی جمع و ترتیب کا خیال اول اول جنوری ۱۹۳۵ء کا سالنامہ (اُردو شاعری نمبر) نکالنے کے بعد ہی میرے ذہن میں آیا تھا۔ لیکن چونکہ میں سمجھتا تھا یہ کام صرف ایک شخص کے کرنے کا نہیں ہے اس لئے میں خاموش رہا کیونکہ وہ "ایک شخص" میں نہیں ہو سکتا تھا۔ میرے پاس نہ وقت اتنا تھا کہ نگار اور اپنی زندگی کی تمام ذمہ داریوں سے اعراض کر کے صرف اسی کام میں لگ جاتا اور نہ اتنی ہمت و توانائی کہ تمام تذکروں کو فراہم کرتا اور ان کا مطالعہ کر کے خود کوئی تذکرہ ان تذکروں کا مرتب کر سکتا۔ نتیجہ یہ ہوا کہ یہ خیال میں نے ترک کر دیا تاہم اس خیال نے ایک اور صورت اختیار کر لی۔ یعنی پورے پانچ سال تک غور کرنے کے بعد میں نے سوچا کہ کیوں نہ عہد حاضر کے مشہور غزل گو شعراء کو خود اپنے حالات لکھنے اور اپنے کلام کے انتخاب کرنے کی طرف متوجہ کیا جائے اور اس طرح ۳۱ شعراء کا خود نوشت تذکرہ (سالنامہ ۴۰ء) پیش کرنے میں کامیاب ہو گیا، جن میں اب صرف گیارہ حضرات بقید حیات ہیں اور باقی بیس ہم سے ہمیشہ کیلئے جدا ہو گئے۔

ہر چند یہ تذکرہ اپنی نوعیت کے لحاظ سے بالکل نئی چیز تھا اور غالباً اتنا ہی اہم بھی تاہم کسی نہ کسی طرح میرا جی چاہتا تھا کہ اس وقت تک جتنے تذکرے لکھے جا چکے ہیں ان کی بھی ایک مکمل فہرست مع ایضاحی استدراکات کے یکجا کر دی جائے تاکہ ادبیات پر کام کرنے والوں کے راہ میں آسانیاں پیدا ہو جائیں لیکن میں تنہا اتنی محنت شاقہ برداشت نہیں کر سکتا تھا اس لئے میری یہ خواہش پوری نہ ہوئی اور وقت گزرتا گیا۔ یہاں تک کہ میں کراچی چلا آیا اور میرے آنے کے بعد فرمان صاحب نے "سالنامہ نیاز نمبر" کی طرح ڈالدی۔

اسکے بعد میری رائے یہ ہوئی کہ "اشاعت سالنامہ" کی رسم کو بالکل ختم کر دیا جائے کیونکہ اب اس ذمہ داری کو اپنے سر لینے کی ہمت میں اپنے آپ میں نہیں پاتا۔ لیکن حسن اتفاق سے میرے عزیز و ہم وطن دوست جناب فرمان "ادارۂ نگار" کی ذمہ داریاں سنبھالنے کے لئے آمادہ ہو گئے [illegible] کے ساتھ فرزند عزیز عارف نیازی جو نگار کی اشاعت و طباعت میں غیر معمولی محنت و دلچسپی لے رہے ہیں اس کو منظور نہیں کیا کہ اس دیرینہ روایت کو ختم کر دیا جائے، اور اس طرح یہ سالنامہ وجود میں آیا۔

اب رہا یہ امر کہ وہ کیا اور کیسا ہے۔ سو اس کی تفصیل میں جانے کی ضرورت نہیں اسے پڑھیے اور خود فیصلہ کیجئے اس میں تذکرہ نگاری کی تاریخ اس کی فنی حیثیت، اس کے ادوار و محرکات اور خدا جانے اور کتنے اہم مباحث شامل ہیں اور اس طرح اس کی حیثیت ایک ایسے تحقیقی مقالہ کی سی ہو گئی ہے جس میں بحث کے کسی پہلو کو تشنہ نہیں رہنے دیا گیا۔

مجھے امید ہے کہ نہ صرف طلبہ بلکہ اکابر علم و ادب کے لئے بھی یہ سالنامہ بڑی قیمتی دستاویز ثابت ہو گا اور ہماری درسگاہیں بھی اس سے مستفید ہونگی

ملاحظات

ابھی "نیاز نمبر" کا خمار پوری طرح نہ اترا تھا کہ ۱۹۶۴ء کے سالنامے کا نشہ طلوع ہوا۔ نیاز صاحب سے ذکر آیا، دو ایک منٹ خاموش رہنے کے بعد بولے "نکال سکتے ہیں تو تذکروں کا تذکرہ نمبر نکالئے" "موضوع کی حد تک میں نے یہ جانا کہ گویا یہ بھی میرے دل میں ہے" لیکن جب نیاز صاحب نے "اپنے پہ اہل دہر کا قیاس" کرکے یہ فرمایا کہ "وقت کم ہے پورا سالنامہ آپ کو لکھنا ہوگا" تو میں ایک طرح کی ذہنی الجھن میں پڑ گیا۔ وسائل کی کمی، اپنی کم علمی، موضوع کی وسعت و پیچیدگی اور عدیم الفرصتی کا یہ مشورہ کہ اس ذمہ داری کو سردست ہرگز قبول نہ کیا جائے لیکن اپنی طبیعت، نیاز صاحب کی خواہش، نگار کے سالناموں کی روایت اور غیرتِ علمی کا یہ تقاضا کہ یہ نمبر ضرور شائع کیا جائے، کئی دن اسی تذبذب میں گزر گئے۔ آخر کار غالب کے اس شعر نے ـــــ

در بلا بودن بہ از بیم بلا است　　　قعرِ دریا سلسبیل و روئے دریا آتش است

سہارا دیا اور میں نے سود و زیاں کی حدود سے آگے بڑھ کر کام شروع کر دیا۔

اس کے بعد بعض تذکروں کے اصل نام، مصنف، سال تصنیف، سن طباعت، فہرست شعرا اور دوسری معلومات کی تصحیح و فراہمی میں کتنی مشکلات کا سامنا کرنا پڑا۔ اس کی بے کیف داستان آپ کو سنانے سے کوئی فائدہ نہیں اور آپ اسے سنیں بھی کیوں؟ ـــ مختصر یوں سمجھ لیجئے کہ میں غالب کی طرفداری سے باز رہا اور عرفی کے اس قول کا معترف ہوتا گیا کہ ع موجِ دریا سلسبیل و قعرِ دریا آتش است۔

اب یہ نمبر آپ کے سامنے ہے۔ کیسا ہے؟ کیا ہے؟ اس کے متعلق آپ حکم لگائیں۔ مجھے صرف اتنا کہنا ہے کہ یہ کام جیسا بھی ہے بڑی حد تک تحقیقی نوعیت کا ہے اور تحقیق کی راہ آسان نہیں ہوتی۔ اس میں کبھی کبھی ایسا ہوتا ہے کہ آج جو چیز کارنامہ بن کر آتی ہے کل وہی اسی تحقیق کے ہاتھوں مضحکہ خیز بن جاتی ہے۔ صرف علم و ادب نہیں سائنس کے انکشافات و نتائج بھی اس سے مستثنیٰ نہیں ہیں۔ چنانچہ اب سے کچھ دنوں پہلے خود سائنسدانوں کی نظر میں زمین مسطح اور ساکن تھی، سورج اور آسمان گردش میں تھے، ہلکی چیز کی بہ نسبت وزنی چیز جلد اوپر سے نیچے آتی تھی۔ زندگی یکسر حادثاتی تھی اور مادہ بے روح تھا لیکن آج سائنسدانوں کی رائیں ان کے متعلق کچھ سے کچھ ہو گئیں۔ ایسی صورت میں اس ادنیٰ سے کام کے متعلق میں "کارے کردم" کا دعویٰ نہیں کر سکتا۔ پھر بھی چونکہ اردو میں اپنی نوعیت کا یہ پہلا کام ہے اور تذکروں کے متعلق ابھی سے زیادہ مواد کہیں اور یکجا نہیں ہے اس لئے یقین ہے کہ آئندہ بہتر کام کرنے والوں کو اس کام سے رہنمائی ضرور ملے گی۔

اسامیں "فہرست شعرا" شاید بعض کو گراں گزرے۔ لیکن اس کے بغیر یہ نمبر شاید اتنا افادی نہ ہوتا۔ ایسی صورت میں پچاس سے زائد تذکرے اس سالنامے میں ضروری تصریحات کے ساتھ سمٹ آئے ہیں۔ چنانچہ اردو شعرا پر تحقیقی کام کرنے والے اندھیرے میں نہ بھٹکیں گے اور انھیں بڑی آسانی سے سراغ لگ جائے گا کہ انھیں کسی خاص شخص کے حالات و کلام کے لئے کن کن تذکروں کی طرف رجوع کرنا چاہیئے۔

ابتدائی مقالے میں چونکہ تذکروں کی اہمیت و نوعیت پر مجموعی بحث ہو چکی ہے اس لئے تذکروں کے انفرادی تعارف میں اختصار سے کام لیا گیا ہے پھر بھی اس میں وہ ساری ضروری باتیں آگئی ہیں جو کسی خاص تذکرے پر کام کرنے کے لئے کسی فرد کو اکساتی ہیں۔ آخر میں فارسی شعرا کے تذکروں اور ماخذوں کی فہرستیں شامل کرکے اس سالنامے کو مزید افادی بنانے کی کوشش کی گئی ہے۔ اس بات کا افسوس ضرور ہے کہ ناگاہ یرقان کا شکار ہو جانے کے سبب آخری صفحات کا تکملہ خاطر خواہ نہ ہو سکا اور بعض چیزیں تشنہ رہ گئیں۔

مجھے اس کام میں ڈاکٹر ابواللیث صدیقی، قیصر ابن حسن، انجمن ترقی اردو، ترقی اردو بورڈ اور کراچی یونیورسٹی کے کتب خانوں کے علاوہ لیاقت نیشنل لائبریری سے خصوصاً مدد ملی۔ محمد اسحٰق صدیقی، یوسف سرمست، سیفی پریمی، اکبر علی خاں اور سعادت نظیر صاحب کے طفیل مجھے ہندوستان کے بعض ایسے مخطوطوں کی نقلیں دیکھنے کو مل گئیں جو یہاں نایاب تھیں۔ پروف پڑھنے کا کام معین الرحمٰن صاحب کی مدد سے آسان ہو گیا اور عزیزی عارف نیازی کی اعانت اور محنت کی بدولت اشاعت و طباعت کی کٹھن منزلیں بہ حسن و خوبی بڑی تیزی سے طے ہو گئیں۔ میں ان سب کا تہ دل سے شکر گزار ہوں۔

فرمان فتحپوری

تذکرے اور تذکرہ نگاری

اردو شعرا کے تذکروں کو، ادبی تنقید، سوانح اور تاریخ کی اساس خیال کرنا چاہئے ۔ ان تذکروں کو نظر انداز کر کے نہ تو ہم اردو زبان وادب کی ارتقائی منزلوں کا سراغ لگا سکتے ہیں اور نہ اس کے ماضی، حال اور مستقبل میں کوئی رشتہ قائم کر سکتے ہیں ۔ چنانچہ کلاسیکل شاعری اور ادب دونوں کے متعلق آج ہم جو کچھ جانتے ہیں انھیں تذکروں کے توسط سے جانتے ہیں، اور آئندہ بھی ادبی تاریخ و تنقید یا تحقیق و سوانح نگاری کا کوئی کام ان قدیم ماخذات سے یکسر بے نیاز رہ کر نہیں کیا جا سکتا ۔ تذکروں کی یہی وہ اہمیت ہے جو کسی ادیب یا ناقد کو ان کے تفصیلی مطالعہ پر اکساتی بھی ہے اور مجبور بھی کرتی ہے ۔

فارسی تذکروں کی قدامت

اردو میں تذکرہ نگاری کا رواج کب اور کن حالات میں ہوا اور آخر آخر اس کے فکر و فن نے کیا صورت اختیار کی، ان سوالات کا جواب تلاش کرنے سے پہلے فارسی تذکرہ نگاری کا سرسری جائزہ لینا ضروری ہے اس لئے کہ شعر و ادب کی بعض دوسری اصطلاحات و اصناف کی طرح تذکرہ نگاری کا رواج بھی اردو میں فارسی کے زیر اثر ہوا ہے ۔ اس کا بڑا ثبوت یہ ہے کہ محمد حسین آزاد کی آب حیات مصنفہ ۱۸۸۰ء سے قبل تک اردو شعرا کے جتنے تذکرے لکھے گئے ہیں ان میں سے اکثر فارسی زبان میں ہیں اور فارسی تذکرہ نگاری کی قدیم روش پر مرتب کئے گئے ہیں ۔

فارسی میں تذکرہ نگاری کا آغاز فی الواقع کس زمانے سے ہوا، اس کے متعلق وثوق سے کوئی حکم لگانا مشکل ہے ۔ پھر بھی فارسی کے قدیم ترین ماخذوں اور تذکروں کی چھان بین سے یہ ضرور پتہ چلتا ہے کہ اسلام کی آمد سے قبل فارسی میں تذکرہ نگاری کا رواج نہ ہوا تھا بلکہ ایک ایرانی محقق کے لفظوں میں یوں کہنا چاہئے ۔

"پس از اسلام نیز تا آغاز سدۂ ششم کتابے دریں زمینہ کہ ترجمہ شاعران فارسی زبان را، بہ زبان فارسی و بہ استقلال دربر داشتہ باشد نمی شناسیم اما بہ زبان عربی کتابہائے در ترجمہ مردان بزرگ علم و ادب و شعر فراہم می آمدہ مانند کتاب یتیمۃ الدہر ثعالبی کہ ابوالقاسم علی پسر باخرزی ستونما بسال ۴۶۷ھ دیگر بنام دمیۃ القصر و عصرۃ اہل العصر براں نوشت و بہ ترجمۂ شاعران حجاز و شام و دیار بکر و آذربائیجان و عراق و ری و اصفہان و فارس و کرمان و جرجان و دہستان و استرآباد و توس و خوارزم و خراسان و بست و سیستان و غزنہ و اختصاص دارد"[۱]

---

[۱] مقدمہ مجمع الفصحاء از مظاہر مصفا

اسی طرح فارسی کا پہلا تذکرہ نگار، محمد عوفی، لباالالباب مولفہ ۶۱۸ھ کے دیباچہ میں لکھتا ہے کہ ۔

"شک نیست کر دریں شیوہ در طبقات شعرائے عرب چند تالیف ساختہ اند و چند تصنیف پرداختہ
چوں صفت ابن سلام و طبقات ابن قتیبۃ و طبقات ابن المعتز و یتیمۃ الدھر کہ ابومنصور ثعالبی
ساختہ است و دمیۃ القصر کہ تاج الرؤسا علی بن الحسن الباخرزی پرداختہ و زینۃ الزماں کہ
شمس الدین محمود اندحودی تالیف کرد، ولکن در طبقات شعرائے عجم ہیچ تالیف مشاہدہ نیا
فتادہ است و ہیچ مجموعہ در نظر نیامدہ" [۱]

ان بیانات سے اندازہ ہوتا ہے کہ فارسی میں تذکرہ نگاری کا آغاز دخل اسلام سے بھی کئی سو سال بعد چھٹی صدی ہجری سے ہوتا ہے ۔ صاحب راحت الصدور و آیۃ السرور کے بیان کے مطابق چھٹی صدی ہجری کے وسط میں طغرل بن ارسلاں کی خواہش پر معروف شعرا کے منتخب اشعار جمع کرنے اور شعرا کی تصویروں کے ساتھ ایک مصور تذکرہ ترتیب دینے کا کام شروع ہوا تھا [۲]
لیکن افسوس کہ اس تذکرے کے تکملہ یا وجود کا کوئی ثبوت ہمارے پاس موجود نہیں ہے ۔ اس لئے فارسی کے قدیم ترین دستیاب تذکرے کی حیثیت سے جس تذکرے کا نام لیا جاسکتا ہے۔ وہ نورالدین محمد عوفی کا لباب الالباب ہے جو سرزمین پاک ہی میں بعہد ناصر الدین قباچہ والی آج لکھا گیا ہے ۔

اس میں شبہ نہیں کہ لباب الالباب سے پہلے بھی بعض ایسی کتابوں کے نام ملتے ہیں جن میں فارسی شاعری اور بعض فارسی شعرا زیر بحث آئے ہیں ۔ ان کتابوں میں حسب ذیل خصوصیت سے قابل ذکر ہیں ۔

۱۔ مناقب الشعرا ۔
۲۔ مجمع النوادر ۔
۳۔ راحۃ الصدور و آیۃ السرور ۔

اول الذکر کا نام صرف دولت شاہ سمرقندی کے تذکرۃ الشعرا مولفہ ۸۹۲ھ میں ایک جگہ آیا ہے جسے ابوطاہر خاتونی کی تالیف بتایا گیا ہے ۔ ابوطاہر خاتونی پانچویں صدی ہجری کے اواخر اور چھٹی صدی ہجری کے اوائل سے تعلق رکھتا ہے اس کا شمار عہد سلجوقی کے ممتاز ادیبوں اور شاعروں میں ہوتا تھا اور اس حیثیت سے اس کا تذکرہ اکثر قدیم کتابوں میں آیا ہے چنانچہ عماد الدین اصفہانی نے تاریخ سلجوقیہ میں، قزوینی نے آثار البلاد میں، شمس قیس بن رازی نے المعجم فی معاییر الاشعار العجم میں، ابی بکر محمد بن علی راوندی نے راحۃ الصدور و آیۃ السرور میں اور ہدایت قلی نے مجمع الفصحا میں۔ ابوطاہر خاتونی کا ذکر کیا ہے ، و اس کے اشعار بھی نقل کئے ہیں ۔ لیکن مناقب الشعرا ، صرف یہی نہیں کہ اب تک نایاب ہے بلکہ محققین کے نزدیک اس کا وجود ہی مشتبہ ہے ۔ علامہ عبدالوہاب قزوینی جنھوں نے اس سلسلے میں تفحص و تحقیق سے کام لیا ہے لکھتے ہیں کہ

"فقط دلیلے کہ ما بدست داریم برائے صحت وجود چنیں کتابے از تالیف ابوطاہر خاتونی منحصر است باین کہ
یک مرتبہ ذکر او در تذکرۂ دولت شاہ شدہ است و گماں نمی کنم کہ ایں دلیل کافی باشد برائے یقین بصحت نسبت،
و عدم تعلق و قلت تحقیق و مسامحہ در نقل دولت شاہ زیادہ ازاں است کہ محتاج بیان باشد" [۳]

---

[۱] دیباچہ لباب الالباب صفحہ ۱ چاپ تہران
[۲] مقدمہ راحت الصدور و آیۃ السرور مصنفہ ۵۹۹ھ
[۳] مقدمہ لباب الالباب چاپ تہران ۔

اس کے بعد یہ کہنا کہ یہ کتاب فی الواقع فارسی شاعروں کے ذکر پر مشتمل ہے ۔ بہت مشکل ہے بلکہ بعض قرائن سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ مناقب الشعرا کا موضوع تذکرۂ شعر و شاعری نہیں بلکہ کچھ اور رہے ۔ اس خیال کو یوں تقویت پہنچتی ہے کہ دولت شاہ سمرقندی ایک طرف یہ دعویٰ کرتا ہے کہ اس کا تذکرہ فارسی کا پہلا تذکرہ ہے دوسری طرف مناقب الشعرا کا حوالہ بھی دیتا ہے ۔ اگر مناقب الشعرا واقعی شاعروں کا تذکرہ ہوتا تو کم از کم سمرقندی پہلا تذکرہ نگار ہونے کا مدعی نہ بنتا اور اگر دانستہ ایسا کرتا تو پھر مناقب الشعرا کا حوالہ نہ دیتا غرض کہ اس کتاب کا تذکرۂ الشعرا ہونا یقینی نہیں اور اگر ہو بھی تو چونکہ یہ اب تک ناپید ہے ۔ اس لئے تذکرے کی حیثیت سے اسے زیر بحث لانا مناسب نہیں ۔

مجمع النوادر مولفہ ۵۵۱ھ بھی تذکرۂ الشعرا نہیں بلکہ جیسا کہ اس کے مشہور و معروف نام " چہار مقالہ " سے ظاہر ہے ، نظامی عروضی سمرقندی کے چار مختلف مقالات کا مجموعہ ہے ۔ اس میں مصنف نے شاہان وقت کے چار مصاحبین خاص یعنی دبیر ، شاعر ، منجم اور طبیب کے دستور العمل سے بحث کی ہے ۔ مقالہ دوم میں شعر و سخن کی حقیقت اور بعض شعرا کا ذکر آیا ہے ، لیکن تذکرہ نگاری سے براہ راست اس کا کوئی تعلق نہیں ہے ۔ ہاں اسے فارسی شعر و ادب کا ایک قدیم ماخذ ضرور خیال کر سکتے ہیں

جہاں تک راحت الصدور و آیۃ السرور مصنفہ ابوبکر نجم الدین محمد بن علی راوندی کا تعلق ہے یہ کتاب بھی تذکرہ الشعرا کے زمرے میں نہیں آتی ۔ راحت الصدور دراصل آل سلجوق کی تاریخ ہے جو ۵۹۹ھ میں لکھی گئی ہے ۔ اس کا ایک باب

" ذکر شاعران مداح آل سلجوق و شعر ہائے آناں "

سے البتہ تعلق رکھتا ہے اس لئے راحت الصدور کو بھی ، چہار مقالہ کی طرح فارسی کے بعض شعرا کے قدیم ماخذات میں شمار کر سکتے ہیں لیکن تذکرہ نہیں کہہ سکتے ۔

فارسی شعرا کا پہلا تذکرہ

مذکورہ بالا مباحث کی روشنی میں مناقب الشعراء ، مجمع النوادر اور راحت الصدور و آیۃ السرور تینوں کتابیں ، تذکرہ نگاری کی تاریخ سے خارج ہو جاتی ہیں اور آج تک کی تحقیق کے مطابق یہی کہنا پڑتا ہے کہ فارسی کا پہلا دستیاب تذکرہ لباب الالباب اور پہلا تذکرہ نگار محمد عوفی ہے ۔ اڈورڈ براؤن نے بہت صحیح لکھا ہے کہ :

> ۔ عزت ایں کتاب لباب الالباب درایں است کہ درایں فن تقریباً یادگار وحید است ۔ اگرچہ قبل ازیں چند تذکرہ ہائے دیگر در احوال مآثر شعرائے فرس نوشتہ شدہ ، ولے اکثر آنہا دستخوش حوادث و پایمال مرور زمان گشتہ ، الا چہار مقالہ نظامی عروضی سمرقندی ...... در آں کتاب ہم اگرچہ ضمناً از گروہے از مشاہیر شعرائے متقدمین ذکر رفتہ ، ولے مقصود اصلی مولف غیر از اں بودہ است بخلاف ایں کتاب ۔
> لباب الالباب کہ اصل مرام مولف ہمیں بودہ است کہ حتی المقدور از عامۂ شعرائے مشہور ذکرے و از افکار ابکار و منتخب اشعار ایشاں بر سبیل نمونہ یادگارے در صحائف کتاب خود گذارد[2]

فارسی کا پہلا تذکرہ لباب الالباب ۶۱۷ھ اور ۶۱۸ھ کے درمیان تکمیل کو پہنچا ہے اور اس کی دو جلدیں حسب ذیل الواب پر مشتمل ہیں ۔

---

[2] مقدمہ لباب الالباب از براؤن چاپ تہران

اوّل	در فضیلت شعر و شاعری
دوم	در معنی شعر از طریق لغت
سوم	در معنی آنکہ اول شعر کہ گفت
چہارم	در معنی آنکہ اول کس شعر پارسی گفت
پنجم	در لطائف اشعار وزرائے عالی رتبت و صدور سامی منزلت
ششم	در لطائف اشعار ملوک کبار و سلاطین نامدار
ہفتم	در ذکر صدور و علماء ائمہ و فضلا ۔
ہشتم	در ذکر لطایف اشعار شعراے کہ در عہد آل لیث و آل طاہر و آل سامان بودند
نہم	در ذکر شعرائے آل ناصر
دہم	در ذکر لطائف شعرائے آل سلجوق
یازدہم	در ذکر لطایف شعراے کہ دریں قرن بودہ اند، بعد از عہد دوست معزی و سنجری
دوازدہم	در ذکر لطایف اشعار صدور و افاضل کہ بدیں حضرت مخصوص اند و بریں دولت موسوم ۔

بعد کے فارسی تذکرہ نگاروں نے عموماً لباب الالباب ہی کو سامنے رکھ کر اپنے تذکرے مرتب کئے ہیں یہ الگ بات ہے کہ بعض نے اس کا حوالہ دیا ہے اور بعض نے نہیں دیا ۔ غلام آزاد بلگرامی کا یہ خیال بہت درست ہے کہ

"جملہ تذکرہ نویسانِ متاخر در تحریر احوال شعرا اقدام القدما عیال او اند"[۱]

چنانچہ لباب الالباب کی اشاعت سے قبل فارسی کے جن تذکرہ نگاروں نے اس کتاب سے براہ راست مدد لی ہے اور جنھوں نے اس کا حوالہ بھی دیا ہے اُن میں پانچ خصوصیات سے قابل ذکر ہیں ۔

۱ ۔ تقی الدین احدی جنھوں نے "فردوس خیال" کے نام سے ۹۹۱ھ میں فارسی شعرا کا تذکرہ لکھنا شروع کیا اور ۱۰۲۲ھ میں "عرفات العاشقین" کے نام سے مکمل کیا اور ۱۰۳۶ھ میں "کعبہ عرفان" کے نام سے اس کا خلاصہ مرتب کیا ۔

۲ ۔ سید علی بن محمود حسینی جنھوں نے ۱۰۰۰ھ میں "بزم آرا" کے نام سے فارسی شعرا کا تذکرہ مکمل کیا ۔

۳ ۔ ابن احمد رازی جنھوں نے ۱۰۰۲ھ میں "ہفت اقلیم" کے نام سے شعر و ادب کے متعلق ایک معلوماتی کتاب مرتب کی اور اس میں بعض فارسی شعرا کے حالات بھی درج کئے ۔

۴ ۔ حسن بن لطف اللہ رازی طہرانی جنھوں نے ۱۰۴۰ھ میں "میخانہ" کے نام سے رودکی سے لے کر معاصرین تک کا تذکرہ مکمل کیا ۔

۵ ۔ علی قلی خاں داغستانی جنھوں نے ۱۱۶۱ھ / ۱۱۴۸ھ میں فارسی شعرا کا ایک تذکرہ لکھا اور "ریاض الشعرا" نام رکھا ۔

اس سے قبل دولت شاہ سمرقندی نے "تذکرۃ الشعرا مولفہ ۸۹۲ھ" میں اور سام مرزا نے "تحفۂ سامی مولفہ ۹۵۷ھ"

---

[۱] خزانہ عامرہ رقمہ ۱۱۷۶ھ / ۱۲۶۲ھ مطبوعہ ۱۸۷۱ء

میں بھی لباب الالباب سے پورا فائدہ اٹھایا ہے لیکن افسوس ہے کہ انھوں نے اس کا حوالہ نہیں دیا ۔ بعض تذکرہ نگار اور مورخ ایسے بھی ہیں جو لباب الالباب سے براہ راست استفادے کا دعویٰ تو کرتے ہیں اور جگہ جگہ لباب الالباب کا حوالہ بھی دیتے ہیں لیکن قرائن سے پتہ چلتا ہے کہ لباب الالباب ان کی نظر سے نہیں گزرا ۔ مثلاً "خزانۂ عامرہ" کے مؤلف غلام علی آزاد بلگرامی اور شعر العجم کے مصنف مولانا شبلی دونوں لباب الالباب کو اپنا ماخذ بتاتے ہیں لیکن حقیقت یہ ہے کہ ان بزرگوں نے ثانوی ذرائع سے لباب الالباب کے بعض تراجم نقل کئے ہیں اور اس سے براہ راست استفادے کا موقع انھیں نہیں ملا[1]

فارسی تذکرے اُردو تذکرہ نگاری سے قبل

لب الالباب کے زیر اثر ۶۱۸ھ سے لے کر اردو شعرا کے اولین تذکرہ نکات الشعرا مولفہ ۱۱۶۵ھ ۵۲-۱۷۵۱ء تک فارسی شعرا کے کتنے تذکرے موجود تھے اور ان کی کیا نوعیت تھی ، اس کا بھی اجمالی ذکر مناسب معلوم ہوتا ہے اس لئے کہ ریختہ گو شعرا کے تذکرے عموماً فارسی تذکروں کو سامنے رکھ کر لکھے گئے ہیں ۔ یوں تو ۶۱۸ھ سے لے کر ۱۱۶۵ھ تک تاریخ و سوانح کی بعض کتابوں میں بھی مخصوص شعرا کا ذکر آیا ہے اور ایسے ماخذات کی ایک فہرست بھی ہم نے آخری صفحات میں دیدی ہے لیکن ۱۱۶۵ء تک کی جن کتابوں کو "تذکرۃ الشعرا" کا نام دیا جاسکتا ہے ان میں حسب ذیل اہم ہیں ۔

۱۔ تذکرۃ الشعرا مولفہ دولت شاہ سمرقندی مرقومہ ۸۹۲ھ

۲۔ مجالس النفائس مولفہ میر علی شیر مرقومہ ۸۹۶ھ

۳۔ لطائف نامہ مولفہ فخری ابن امیری مرقومہ ۹۲۷ھ

۴۔ جواہر العجائب یا تذکرۃ النساء مولفہ فخری ابن امیری مرقومہ ۹۴۷ھ

۵۔ تحفۂ سامی مولفہ سام مرزا مرقومہ ۹۵۷ھ

۶۔ مذکر الاحباب مولفہ نثاری بخاری مرقومہ ۹۷۴ھ کے قریب

۷۔ نفائس المآثر مولفہ علاالدولہ قزوینی مرقومہ ۹۷۳ تا ۹۸۲ھ

۸۔ خلاصۃ الاشعار و زبدۃ الافکار مولفہ تقی کاشی مرقومہ ۹۸۵ تا ۱۰۱۶ھ

۹۔ بزم آرائے مولفہ سید علی بن محمود حسینی مرقومہ ۱۰۰۰ھ

۱۰۔ خزینۂ گنج الٰہی مولفہ الٰہی حسین مرقومہ ۱۰۱۰ تا ۱۰۱۵ھ

۱۱۔ بت خانہ مولفہ محمد صوفی و عبداللطیف مرقومہ ۱۰۱۰ تا ۱۰۲۱ھ

۱۲۔ خیر البیان مولفہ حسین بن غیاث الدین محمود مرقومہ ۱۰۱۷ تا ۱۰۳۶ھ

۱۳۔ عرفات العاشقین مولفہ تقی بن معین الدین حسینی اوحدی اصفہانی مرقومہ ۱۰۲۲ تا ۱۰۲۴ھ

۱۴۔ عالم آرار مولفہ اسکندر منشی مرقومہ ۱۰۲۵ھ

۱۵۔ میخانہ مولفہ عبدالنبی فخر الزمانی قزوینی ۲۹-۱۰۲۸ھ

۱۶۔ مجمع الشعرار جہانگیر شاہی مولفہ قاطع ۱۰۳۷ھ

۱۷۔ "خرابات" یا "میخانہ" مولفہ حسن بن لطف اللہ طہرانی مرقومہ ۱۰۴۰ھ

---

[1] تنقید شعر العجم از حافظ محمود شیرانی

۱۸۔ "رسالہ" مولفہ چندر بھان برہمن مرقومہ قبل ۱۰۷۳ھ
۱۹۔ تذکرۂ نصر آبادی مولفہ طاہر نصر آبادی مرقومہ ۱۰۸۰ تا ۱۰۹۲ھ
۲۰۔ کلمات الشعرا مولفہ محمد افضل سرخوش مرقومہ ۱۰۹۳ھ
۲۱۔ تذکرۃ الشعرا مولفہ محمد بقا سہارنپوری مرقومہ قبل ۱۰۹۴ھ
۲۲۔ مراۃ الخیال مولفہ شیر خاں لودی مرقومہ ۱۱۰۲ھ
۲۳۔ ہمیشہ بہار مولفہ کشن چند اخلاص مرقومہ ۱۱۳۶ھ
۲۴۔ سفینۂ خوشگو مولفہ بندرابن خوشگو مرقومہ ۱۱۳۱ تا ۱۱۶۱ھ
۲۵۔ سفینۂ بے خبر مولفہ عظمت اللہ بے خبر مرقومہ ۱۱۴۱ھ
۲۶۔ ید بیضا مولفہ غلام علی آزاد بلگرامی مرقومہ ۱۱۴۸ھ
۲۷۔ تذکرۂ ندرت مولفہ علی فطرت ندرت مرقومہ ۱۱۴۹ھ
۲۸۔ گلدستہ مولفہ عبدالوہاب مرقومہ ۱۱۵۵ھ
۲۹۔ ریاض الشعرا مولفہ علی قلی خاں والہ داغستانی مرقومہ ۱۱۶۱ھ
۳۰۔ منتخب الاشعار مولفہ محمد علی خاں مبتلا مرقومہ ۱۱۶۱ھ
۳۱۔ تذکرۂ حسینی مولفہ میر حسین دوست سنبھلی مرقومہ ۱۱۶۲ھ
۳۲۔ مجمع النفائس مولفہ سراج الدین علی خاں آرزو مرقومہ ۱۱۶۴ھ
۳۳۔ تذکرۃ المعاصرین مولفہ شیخ علی حزین مرقومہ ۱۱۶۵ھ

فارسی تذکروں کی نوعیت و اہمیت

ان تذکروں کی کیا نوعیت ہے؟ اس کے جواب میں ان پر الگ الگ بحث کرنے کی گنجائش اس جگہ نہیں ہے۔ مجموعی حیثیت سے البتہ اُن پر کچھ کہا جا سکتا ہے۔

جہاں تک ان کی ظاہری صورت کا تعلق ہے بقول ڈاکٹر عبدالستار صدیقی ہم[۱] انھیں دو خاص گروہ میں تقسیم کر سکتے ہیں۔

ا۔ عام تذکرے　یعنی ایسے تذکرے جن میں فارسی شاعری کے آغاز سے لے کر معاصرین تک کا ذکر کیا گیا ہے مثلاً تذکرۃ الشعرا، خلاصۃ الاشعار و زبدۃ الافکار، خزینۂ گنج الٰہی۔ بت خانہ، مراۃ الخیال۔ سفینۂ خوشگو، ریاض الشعرا، ید بیضا، مجمع النفائس اور عرفات العاشقین وغیرہ۔

ب۔ خاص تذکرے　یعنی وہ تذکرے جن میں کسی خاص عہد یا دور یا صرف معاصر شعرا کا ذکر آیا ہے مثلاً مجالس النفائس نفائس الماثر، میخانہ، کلمات الشعرا، تذکرہ نصر آبادی، ہمیشہ بہار اور تذکرہ المعاصرین وغیرہ۔

اب رہ گئی ان تذکروں کی معنوی نوعیت، سو اس سلسلے میں سب سے پہلے لباب الالباب کے بارے میں علامہ عبدالوہاب قزوینی کی رائے سن لیجئے۔ اس لئے کہ یہی تذکرہ فارسی تذکرہ نگاری کا سنگ بنیاد ہے اور اسی کی تقلید میں دوسرے تذکرے لکھے گئے ہیں قزوینی نے لباب الالباب کی تاریخی، سوانحی اور تنقیدی اہمیت کا ذکر کرتے ہوئے لکھا ہے کہ:۔

"لباب الالباب در ترجمۂ احوال شعرا غالباً معلوماتے مفید بدست نمی دہد خصوصاً سن وفات راکہ اہم مواضیع

---

[۱] اورنٹیل کالج میگزین لاہور بابت فروری ۱۹۲۷ء

تراجم رجال است در اکثر اوقات جہلا و غفلت ذکر نمی کنند وہم واحد او استعمال استعارات سمج و تشبیہات بارد و تسجیعات متکلف ثقیل و جناسات متصنّع منکرہ است کہ از درار آنہا ہیچ معنی بچنگ خوانندہ نمی آید ، و نیز منتخباتے کہ از اشعار شعرا می دہد بسیار سے از اوقات اشعار متوسط بلکہ اشعار ردّی ایشاں است بطورے کہ از روئے این منتخبات نمی تواں بہ سبک و اسلوب شاعر مبعوث عنہٗ پے برد[۱]

کم و بیش یہی حال دوسرے تذکروں کا ہے ۔ چنانچہ مجمع الفصحا کے مرتب و مقدمہ نگار ، فارسی تذکرہ نگاری کی نوعیت پر بحث بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ ۔

" بر محققان پوشیدہ نیست کہ در بیشتر تذکرہ ہائے فارسی اشتباہائے بزرگ تاریخی و ادبی از قبیل نسبت شعر شاعری بشاعر دیگر انتساب یک پارہ شعر باو یا چند شاعر اشتباہ در تعیین زمانِ زندگی و سن تولید و مرگ و مولد و غیر آں کم نیست ، روش تذکرہ نویساں ، در نوشتن ترجمۂ حال و شیوۂ بیان شاعران نیز بیشتر یک نواخت بہ نظر می رسد و باندک تامل آشکار می شود کہ بیشتر آناں گرفتار تقلید از یک دیگر بودہ اند و ہیچ یک شیوۂ تازہٗ ای بکار نبردہ است و اگر تازگی و دگرگونی در کار آناں باشد بیشتر از جہت تقسیم بندی ظاہری ست ذکر بعضے از تذکرہ ہائے معروف این تقلید را از نظر خوانندہ می گذرانیم ۔

از جہت تعیین شیوۂ شاعراں در بیاں اگر حمل بر مبالغہ و اغراق نہ شود باید گفت کہ بتقریب ہیچ یک از تذکرہ نویسان قلمے در روشن کردن سبک بر نامہ نہ نہادہ و از جہت انتقاد نیز قدمے بر نہ داشتہ است ۔

نویسندگان کتابہائے تذکرہ برائے نشان دادن اہمیت شاعر و سبک و سلیقہ او در شعر بہ کلمہ بازی و لفظ پرداختہ اند و اگر چہ برائے بعضے از آناں کہ شعر شناس بودہ اند سخن درست و استوار از نادرست و سست بازی شناختہ اند تحلیل و تجزیۂ سبک ، و تحلیل شیوۂ بیان ، و بیان جہت ہائے امتیاز شعر شاعری از شاعر دیگر میسر بودہ است بپائے بندہائے ظاہر و صنعت سازی و تکلف آنہا آسودہ و انگذاشتہ چنانکہ امروز اگر بدقت کتابہائے تذکرہ مورد نظر قرار گیرد ایں مدعا بخوبی اثبات می گردد کہ سر نوشت تعیین سبک شاعران و اہمیت ایشاں در شعر در دست تذکرہ نویساں بستگی بصورت ظاہر نام و کنیت و تخلص ایشاں و آمادگی آں کلمہ ہائے برائے تجنیس سازی و ایہام و قلب و تصحیف داشتہ است و شاہد ایں معنا ترجمہ حال بیشتر شاعرانست در تمام تذکرہ ہا از لباب الالباب تا مجمع الفصحا گرفتہ و گاہے کار ایں تکلف بہ مسخرہ و خندہ و دیوانگی و پرداختن در دغہائے بزرگ کشیدہ است ۔"[۲]

تذکرہ نگاری کی کمزوریوں کے باب میں تذکروں کا سخت سے سخت نقاد جو کچھ کہہ سکتا ہے تقریباً وہ سب کچھ مندرجہ بالا دو اقتباسات میں آگیا ہے لیکن ان کمزوریوں کے باوجود فارسی تذکروں کی اہمیت کم نہیں ہوتی ۔ ان ناقدین نے جہاں تذکروں کی خامیاں گنوائی ہیں وہاں اس بات کا اعتراف بھی کیا ہے کہ :۔

" این کتاب از حیث نظر تاریخی و ادبی اہمیتے بس دارد .... و در حقیقت اگر لباب الالباب

---

[۱] مقدمہ لباب الالباب از عبدالوہاب قزوینی ۔
[۲] مقدمہ مجمع الفصحا از مظہر مصفا ۔

بدست ما نہ رسید بود تراجم جماعتے کثیر بل اکثر از شعرائے متقدمین بکلی از میاں رفتہ بود و الان ابداً اسمے و رسمے از ایشاں باقی نماندہ بود" (مقدمہ لباب الالباب)

"در ایران تذکرہ نویسی از چندین قرن پیش رائج شدہ وکسانے در صدد جمع شعر شاعران و نوشتن ترجمہ زندگی ایشاں برآمدہ اند و اگر ہمت بکار نمی رفت امروز از حال بیشتر بلکہ تمامی شاعران گذشتہ بے خبر بودیم" (مقدمہ مجمع الفصحا)

یہ ہے فارسی تذکرہ نگاری کی نوعیت و روش۔ جسے پس منظر کے طور پر اردو تذکرہ نگاری کے مطالعہ کے وقت ذہن میں رکھنا ضروری ہے اس لئے کہ اردو شعرا کے تذکرے عموماً اسی کی تقلید اور اسی کے زیر اثر وجود میں آئے۔

اردو شعرا کے تذکروں کا آغاز اور پہلا تذکرہ

برصغیر میں اردو زبان و شعر کو عملاً قبول عام اٹھارویں صدی عیسوی کے اوائل سے نصیب ہوتا ہے۔ ہوا یہ کہ ۱۷۰۷ء میں اورنگ زیب عالمگیر کے انتقال کے بعد جب مغلیہ سلطنت کو سنبھالنے والا کوئی نہ رہا تو مسلمانوں کا سیاسی اقتدار رفتہ رفتہ دیسی راجہ نوابوں، اور بعد ازاں انگریزوں کے ہاتھوں میں منتقل ہو گیا۔ اسی سیاسی تبدیلی نے جہاں زندگی کے دوسرے شعبوں کو متاثر کیا وہاں زبان و ادب پر بھی گہرا اثر پڑا۔ فارسی جسے کئی صدی سے سرکاری زبان کی حیثیت حاصل تھی۔ حکومت کی سرپرستی اور خواص کی قدردانی سے محروم ہو گئی، ان حالات میں اردو کو سامنے آنے کا موقع ملا اور چند دن میں اس نے فارسی کی ساری ظاہری و معنوی خصوصیات کچھ اس طرح اپنے اندر جذب کریں۔ کہ فارسی کو اردو کے لئے ہر شعبۂ زندگی میں جگہ خالی کرنی پڑی۔ جو لوگ اب تک اردو کو کم مرتبہ و ہیچ خیال کرتے تھے وہی اس کی طرف لپکے اور اسطرح کہ اردو انھیں کی ہو کر رہ گئی۔ اردو نثر کی طرف البتہ ذرا دیر میں توجہ کی گئی اور انیسویں صدی عیسوی کے آغاز سے قبل تصنیفی و تالیفی کاموں کا موثر ذریعہ نہ بن سکی۔ چنانچہ اٹھارویں کے وسط سے لیکر انیسویں صدی عیسوی کے ربع اول تک اردو شعرا کے جتنے تذکرے لکھے گئے ہیں بہ استثنائے گلشن ہند جو کہ فارسی گلزار ابراہیم کا اردو ترجمہ ہے۔ سارے کے سارے فارسی زبان میں ہیں اور یہ سلسلہ کسی نہ کسی طور پر ۱۷۵۱ء سے لے کر اردو شعرا کے آخری تذکرہ آب حیات کے سن تالیف ۱۸۸۰ء تک برابر قائم رہتا ہے۔

اب رہا یہ سوال اردو شعرا کا پہلا تذکرہ کب لکھا گیا اور کس نے لکھا؟ — ان سوالوں کا حتمی جواب ذرا مشکل ہے۔ قدیم تذکروں کے مطالعہ سے یہ بات تو واضح ہو جاتی ہے کہ اردو میں تذکرہ نگاری کا رواج میر و درد کے عہد ہی سے ہو گیا تھا اور بعض معاصرین مثلاً محمد یار خاں خاکسار، رفیع الدین سودا، سراج الدین علی خاں آرزو اور سید امام الدین وغیرہ نے اردو شعرا کے تذکرے بھی مرتب کئے تھے لیکن وہ دست برد زمانہ سے محفوظ نہ رہ سکے۔ چونکہ یہ تذکرے آج ناپید و نایاب ہیں اس لئے ان کے آغاز و انجام اور نوعیت و کیفیت کے متعلق کوئی گفتگو نہیں کی جا سکتی۔ ہاں قدیم ترین دستیاب تذکروں کو سامنے رکھ کر ان کی تقدیم و تاخیر کا تعین کیا جا سکتا ہے۔ اردو کے قدیم ترین تذکروں میں مندرجہ ذیل کے نام لئے جاتے ہیں۔

۱۔ نکات الشعرا از میر تقی مولفہ ۱۱۶۵ھ
۲۔ گلشن گفتار از حمید اورنگ آبادی مولفہ ۱۱۶۵ھ
۳۔ تحفۃ الشعرا از افضل بیگ قاقشال مولفہ ۱۱۶۵ھ
۴۔ ریختہ گویاں از فتح علی حسینی گردیزی مولفہ ۱۱۶۶ھ

۵ - مخزن نکات از قیام الدین قائم مولفہ ۱۱۶۸ھ

ان تذکروں کے متعلق، ڈاکٹر سید عبداللہ صاحب لکھتے ہیں :" دو تذکرے (تحفۃ الشعرا اور گلشن گفتار) دکن سے تعلق رکھتے ہیں - مخزن نکات اپنے دعوے کے باوجود بعد کی تصنیف ہے اور ۱۱۶۸ھ میں لکھا جاتا ہے - باقی رہا تذکرہ گردیزی سو داخلی شہادتیں یہ ظاہر کرتی ہیں کہ گردیزی نے میر کے تذکرہ نکات الشعرا کو ضرور دیکھا ہوگا - پس ان حالات میں تذکرہ میر کو اردو شعرا کا پہلا موجود تذکرہ قرار دیا جا سکتا ہے [۱]"

اس سے قبل قدیم تذکروں پر بعض دوسرے کام کرنے والے حضرت مثلاً مولوی عبدالحق مرحوم، محی الدین قادری زور، حبیب الرحمن خاں شروانی، گارساں دتاسی، حافظ محمود شیرانی - ڈاکٹر ابواللیث صدیقی - سید محمد ایم اے، حکیم شمس اللہ قادری اور قاضی سید عبدالودود وغیرہ نے بھی کم و بیش اسی قسم کا اظہار خیال کیا ہے اور اسی لئے آج عموماً نکات الشعرا ہی کو اردو شعرا کے دوسرے تذکروں سے مقدم خیال کیا جاتا ہے اور ہم نے بھی اس پرچے میں اسی خیال کے تحت نکات الشعرا کا ذکر سب سے پہلے کیا ہے۔

لیکن تحقیقی نقطۂ نظر سے نکات الشعرا کی تقدیم کی وجہ سمجھ میں نہیں آتی - نکات الشعرا، گلشن گفتار اور تحفۃ الشعرا تینوں ۱۱۶۵ھ میں مکمل ہوتے ہیں اس لئے نکات الشعرا کو باقی دو سے مقدم خیال کرنے کا سوال ہی نہیں پیدا ہوتا - یہ صحیح ہے کہ یہ تذکرہ دکن میں لکھے جاتے ہیں لیکن اس کی روش اردو شعرا کے عام تذکروں کی طرح مختلف نہیں ہے - ان میں دکنی شعرا کے ساتھ شمالی ہند کے متعدد شعرا کا ذکر آیا ہے اور تذکرۃ الشعرا کی حیثیت سے انھیں وہی اہمیت حاصل ہے جو نکات الشعرا کو - اس لئے انھیں تذکرہ نگاری کی توقیت یا تاریخی ترتیب سے خارج کرنے اور انھیں نکات الشعرا سے موخر خیال کرنے کا جواز سمجھ میں نہیں آتا۔

لیکن بعض حضرات کی تحریروں سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ میر کے تذکرے کو فتح علی حسینی اور قائم کے تذکروں سے مقدم خیال کرنا بھی ہنوز تشنہ تحقیق ہے - جہاں تک نکات الشعرا کا تعلق ہے - میر نے خود اس کا کوئی سال تصنیف درج نہیں کیا - مخلص کی وفات کے سلسلے میں انھوں نے جو کچھ لکھا ہے - اس سے مولوی عبدالحق مرحوم نے یہ نتیجہ نکالا ہے کہ یہ ۱۱۶۵ء میں لکھا گیا ہے۔ گردیزی نے البتہ اپنے تذکرے کے تکملہ کا سال ۵ محرم ۱۱۶۶ھ ظاہر کر دیا ہے - قائم کے تذکرہ کا تاریخی نام " مخزن نکات " ہے اور اس سے ۱۱۶۸ھ برآمد ہوتے ہیں - ان تاریخوں سے بظاہر نکات الشعرا کو باقی دونوں سے مقدم خیال کرنا پڑتا ہے لیکن مشکل یہ ہے کہ یہ تینوں معاصرین اپنے تذکروں میں ایک دوسرے کے تذکرے کا کوئی سراغ نہیں دیتے - گردیزی نے تو خیر اس قسم کا کوئی ذکر نہیں کیا لیکن قائم اور میر دونوں اردو کے اولین تذکرہ نگار ہونے کا دعوے کرتے ہیں - قائم کا بیان ہے کہ -

" مخفی و محتجب نماند کہ الی الآن در ذکر بیان اشعار و احوال شعرائے ریختہ کتابے تصنیف نہ گردیدہ تا ایں زماں ہیچ افسانے از ماجرائے شوق افزائے سخنورانِ این فن سطرے تالیف نہ رسانیدہ - بنابر آں فقیر مولف محمد قیام الدین قائم بعد کوشش تام و سعی تمام دواوین ایں اعزہ فراہم آوردہ ، پارہ ادبیات از ہر کدام بر سبیل یادگار در ذیل ایں بیاض، کہ بہ مخزن نکات موسوم است بہ قید قلم درآوردہ -

(دیباچہ مخزن نکات)

اسی طرح میر تقی میر مدعی ہیں کہ :-

" در فن ریختہ کہ شعرے است بطور شعر فارسی بہ زبان اردوئے معلی شاہجہاں آباد - کتابے تا حال تصنیف

---

[۱] شعرائے اردو کے تذکرے مطبوعہ رسالہ اردو ۱۹۴۳ء

نہ شدہ کہ احوال شاعران ایں معنی بہ صفحہ روزگار بہ ماند" (دیباچہ نکات الشعرا)

لیکن اسی کے ساتھ میر تقی میر نے محمد یار خاکسار عرف کلو کے ذکر میں خود یہ بھی لکھ دیا ہے کہ۔

"تذکرہ نوشتہ است بنام معشوق چہل سالہ خود، احوال خود را اوّل از ہمہ نگاشتہ"

نثار احمد فاروقی صاحب نے اس بیان سے یہ سوال اٹھایا ہے کہ:۔

"اگر میر کا تذکرہ سب سے پہلا ہے تو خاکسار نے اپنے "معشوق چہل سالہ کے نام سے جو تذکرہ لکھا تھا، اس کا حوالہ اس میں کیسے آگیا۔ ظاہر ہے کہ ترجمہ خاکسار بعد میں لکھا گیا یا یہ عبارت بڑھائی گئی [1]"

اس سلسلے میں مولانا امتیاز علی خاں عرشی، نکات الشعرا، ریختہ گویاں اور مخزن نکات، تینوں تذکروں کے آغاز و انجام پر مفصل روشنی ڈالتے ہوئے لکھتے ہیں۔

ا۔ "بحث کا خلاصہ یہ ہے کہ میر صاحب نے تقریباً ۱۱۶۱ھ میں یا اس کے کچھ بعد اپنا تذکرہ لکھنا شروع کیا تھا اس وقت تک اس موضوع پر کسی کتاب کا لکھا جانا میر صاحب کے علم میں تھا۔ ۱۱۶۴ھ میں وہ اس کام میں مشغول تھے۔ مخلص کی وفات کے ایک برس بعد تک بھی یہ کام ختم نہیں ہوا تھا اور آرزو کے متعلق انھوں نے جو عمدہ تعریفی کلمات استعمال کئے ہیں وہ شعبان ۱۱۶۵ھ کے قبل کے لکھے ہوئے ہیں جبکہ وہ آرزو کے یہاں یا ان کے پڑوس میں رہا کرتے تھے۔ (دستور الفصاحت ص ۴۶)"

ب۔ "گردیزی نے اس کا آغاز ۱۱۵۶ھ کے قریب کیا ہے .... ۱۱۵۶ھ میں اس کی عمر ۲۰ سال کی ہوگی یہ عمر اس قسم کا کام انجام دینے کے لئے بالکل موزوں تھی۔ خود میر صاحب کی عمر تذکرہ ختم کرتے وقت ۳۰ برس کی تھی۔ (دستور الفصاحت ص ۴۵ + ۴۹)"

س۔ "بحث کا خلاصہ یہ ہے کہ قائم نے پہلے اپنا تذکرہ بیاض کی صورت میں مرتب کیا تھا۔ اس بیاض کے آغاز کے بارے میں سب سے پہلی تاریخ ۱۱۵۴ھ ملتی ہے۔ اس وقت تک اردو گو شعرا کا کوئی تذکرہ مرتب نہ ہوا تھا۔ ۱۱۶۷ھ میں ..... بیاض نے تذکرے کی شکل اختیار کرلی اور مصنف نے اس کا تاریخی نام "مخزن نکات" رکھا جس سے ۱۱۶۸ھ برآمد ہوتے ہیں" (دستور ص ۵۹)

ان تفصیلات سے کم از کم یہ بات واضح ہوجاتی ہے کہ میر کا یہ دعویٰ کہ وہ اردو شعرا کے پہلے تذکرہ نگار ہیں درست نہیں ہے۔ گردیزی اور قائم دونوں نے میر سے بہت پہلے اپنے تذکروں کی ترتیب و تسوید کا کام شروع کردیا تھا۔ نثار احمد فاروقی نے تو یہاں تک لکھ دیا ہے کہ "محمد تقی میر دہلی میں ان کے (قائم کے) ہمسائے تھے۔ میر کو تذکرہ مخزن نکات کی تالیف کا علم ہوگا لیکن انھوں نے عمداً اس سے چشم پوشی کی ہے اور تقدم کا شرف خود حاصل کرنا چاہا۔ یہ میری ناچیز رائے میں سردست میر سے تذکرہ نگاری کی اولیت کا شرف چھیننا اُن کے ساتھ زیادتی ہے۔ یہ مانا کہ عرشی صاحب کی تحقیقات کے مطابق گردیزی کے ریختہ گویاں کا آغاز ۱۱۵۶ھ میں، قائم کے مخزن نکات کا ۱۱۵۵ھ میں اور میر کے نکات الشعرا کا ۱۱۶۱ھ میں ہوتا ہے اور اگر ہم سال آغاز کے لحاظ سے ان کی تاریخی ترتیب قائم کریں تو موجودہ تذکروں میں پہلا تذکرہ "ریختہ گویاں" دوسرا مخزن نکات اور تیسرا نکات الشعرا قرار پاتا ہے۔ لیکن سال تصنیف کے سلسلے میں سال آغاز نہیں بلکہ ہمیشہ کسی کتاب کا

[1] دلی کالج میگزین۔ میر نمبر ص ۹۵

سال اختتام شمار کیا جاتا ہے۔ چونکہ خود عرشی صاحب کی تحقیقات یہ بتاتی ہیں کہ نکات الشعراء ۱۱۶۵ھ میں ریختہ گویاں ۱۱۶۶ھ اور مخزن نکات ۱۱۶۸ھ میں مکمل ہوا ہے اور آخری دو تذکروں میں بالترتیب ۱۱۶۸ھ اور ۱۱۷۰ھ تک اضافے ہوتے رہے ہیں۔ اس لئے سال تکمیل کے اعتبار سے "نکات الشعرا" یقیناً گردیزی اور قائم کے تذکروں سے مقدم ہو جاتا ہے اور بقول ڈاکٹر ابواللیث صدیقی آج بھی یہی کہنا پڑتا ہے کہ دستیاب تذکروں میں تکمیلی حیثیت سے جو تذکرے سب سے پہلے سامنے آئے ہیں ان میں نکات الشعرا اور گلشنِ گفتار اور تحفۃ الشعرا کے نام آتے ہیں[۱]

تذکرہ نگاری کے محرکات

فارسی کی طرح اردو میں بھی تذکرہ نگاری کے آغاز و فروغ کے متعدد محرکات رہے ہیں اور اگر ہم نکات الشعرا سے لے کر آب حیات تک کے زمانہ کو ذہن میں رکھ کر اُن کی نشان دہی کرنا چاہیں تو اس سلسلے میں امور ذیل کو محرکات کا نام دے سکتے ہیں۔

(۱) اس فن کا اولین محرک بھی انسان کا وہی فطری جذبہ ہے جو اپنے بعد اپنی ایسی یادگار چھوڑ جانا چاہتا ہے جس کی وجہ سے اس کا نام تا قیامت دعاؤں کے ساتھ لیا جائے اور وہ زندہ جاوید ہو جائے۔ بقول میرؔ:

"بارے دنیا میں رہو غمزدہ یا شاد رہو
ایسا کچھ کر کے چلو یاں کہ بہت یاد رہو۔"

چنانچہ فارسی کا پہلا تذکرہ نگار عوفی۔ لباب الالباب کے سبب تالیف کے ذیل میں لکھتا ہے کہ

"محمد عوفی روئے بہمہ جہاں گردانیدہ وبہمہ جہاں آوردہ است..... خواست کہ حضرت عالیہ (نصیر الدین قباچہ) را ہم از شیوۂ صناعت وسرمایۂ بضاعت خود خدمتے کند وتحفۂ آرد تا دامنِ قیامت، دست بلا بدامن آں نرسد وتا آخر دوران یادگارے از دست تعرض شب رواں زوال مامون ماند۔"

اسی طرح فارسی کا دوسرا اہم تذکرہ نگار دولت شاہ سمرقندی "تذکرۃ الشعرا" مولفہ ۸۹۲ھ کے دیباچہ میں بطور سبب تالیف رقم طراز ہے کہ:

"من بندہ در روزگار شباب وایام دفضل واکتساب را در جہالت وبطالت بسر بردم ودو سہ روزہ زندگانی کہ سرمایہ سعادت جاودانی است بمالا یعنی تلف کردم۔ چوں از روئے محاسبت ومراقبت بروزنامہ حیات نظر کردم دیدم کہ کارواں عمر گرانمایہ دریتہ گمراہی پنجاہ مرحلہ قطع نمودہ بود....... با خود اندیشہ کردم کہ از دفتر دین ودانش کہ فہرست مجموعہ کمالات است حرفے نخواندہ واز جاہ ومراتب آبا واجداد بے بہرہ ماندہ ایں چنیں عمر تلف شدہ را چہ عوض وایں سودائے بے سود را چہ غرض ..... بعد ما کہ زخم شمشیر تفکر در خوردم وساعتے بندامت سر فرو بردم ——— آخر مصلحت آں دانستم کہ پیش از انکہ پائے مرکب حیات در سنگلاخ اجل مجروح شود ع

دست بکاسے زنم کہ غصہ سر آید

..... آخر از حسرت وپشیمانی واندوہ وپریشانی بہ زاویہ آباد مجاور گشتم وبگوشہ تنہائی معتکف نشستم واز بطالت ملالتِ بخاطرم مستولی شد کہ ناگاہ ع

ہاتف غیب ایں ندا در داد

---

[۱] علیگڈھ میگزین ستمبر ۱۹۳۸ء و سالنامہ سہیل ۱۹۳۶ء

عاطل منیش ورقے می خراش　　　　گر نہ نویسی قلمے می تراش

چنوں کنوز معانی ظہور نمودہ دانستم کہ قلم اژدہائے آں گنج بود باقلم دوزباں یکدل شدہ گفتم اے مفتاح کنوز دانش بتو مشورت می کنم کہ بر سعی بنانِ من بدندانِ تو کدام رقم است قلم لعیدا ے صریر با من تقریر کرد۔

کہ ہر چیز کاں گفتنی گفتہ اند

بردہ بوم دانش ہمہ رفتہ اند

علمائے دیں داد آثار و اخبار داوہ اند و ابواب وقصص انبیا بر رخ خلق کشادہ اند۔ شیخ عطار کہ مرقد او ارباحین انوار معطر باد در تذکرۃ الاولیا ید بیضا نمودہ و مورخاں دانا در تواریخ و مقامات سلاطین توانا جلدہا پرداختہ اند و کتابہا ساختہ اند و ہم چنیں در معرفت بلاد و مصلحت عباد آنچہ بایستنی است فضلا دراں کار جہد نمودہ اند و یادگار ہے گذشتہ اند ۔[۵]

آنچہ مجہول باد در عالم　　　　ذکر تاریخ و قصہ شعر است

چنانچہ، دولت شاہ نے اپنی یادگار چھوڑنے کی آرزو میں فارسی شعرا کا تذکرہ مرتب کر دیا۔

اپنی یادگار چھوڑنے اور زندہ جاوید ہو جانے کا یہی شوق عموماً تذکرہ نگاری کا محرک بنا ہے اور جیسا کہ اردو فارسی کے تذکرہ نگاروں نے "سبب تالیف" کے باب میں واضح کر دیا ہے یہی فطری جذبہ اکثر تذکروں کو وجود میں لایا ہے۔

۲۔ تذکرہ نگاری کا دوسرا بڑا محرک انتخاب اشعار یا بیاض نگاری کا شوق بھی رہا ہے۔ انتخاب اشعار کی رسم اتنی ہی قدیم ہے جتنی خود شعر گوئی کی۔ انتخاب اشعار دراصل تخلیقی عمل ہی کا ایک جزو ہے جسے شعری تنقید کا نقطۂ آغاز کہنا چاہیئے۔ یہ نقطۂ آغاز ذاتی پسند و ناپسند کا پابند رہ کر بھی، مذاق سخن اور معیار فن سے یکسر بیگانہ نہیں ہوتا۔ شاید یہی وجہ ہے کہ آج بھی شعری تنقید میں انتخاب اشعار سے مفر نہیں ہوتا اور یہ انتخاب نقاد کو رسوا یا نیک نام کرنے میں بڑا کام آتا ہے۔ بات یہ ہے کہ انتخاب اشعار تنقیدی کا بنیادی اصول نہ سہی لیکن ادبی تنقید سے اس کی اہمیت کو یکسر نظر انداز بھی نہیں کر سکتے، ۔ ۔ ۔ ۔ یہ فائدہ کیا کم ہے کہ اس سے آمد و اورد، توارد و تسامح، اور خیال کی جدت و قدامت کو سمجھنے میں بڑی مدد ملتی ہے۔ شاید اسی لئے علامہ ابن رشیق نے یہ حکم لگایا تھا کہ شاعر کو اعلیٰ طبقہ کے شعرا کا کلام یاد ہونا چاہیئے تاکہ وہ اپنے شعر کی بنیاد اسی منوال پر رکھے۔ جو شخص اساتذہ کے کلام سے خالی الذہن ہوگا اگر وہ محض طبیعت کی اپج سے کچھ لکھ بھی لے گا تو شعر نہیں بلکہ نظم ساقط از اعتبار یا ٹکسال باہر کہیں گے پس جب اس کا حافظہ بلغا کے کلام سے پُر ہو جائے اور ان کی روش ذہن کی لوح پر نقش ہو جائے تب فکر شعر کی طرف متوجہ ہونا چاہیئے۔ اب جس قدر مشق زیادہ ہوگی اسی قدر ملکۂ شاعری مستحکم ہوگا۔[۱]

یہ ایک سلیم نقاد کا قول ہے جس کے اثرات مغربی روشنی آنے سے قبل تک عربی، فارسی اور اردو تینوں زبانوں پر صاف نظر آتے ہیں۔ اس کا بڑا ثبوت یہ ہے کہ فارسی اور اردو شعرا کے تذکروں میں زبان و بیان کی جن خوبیوں اور کمزوریوں کی نشان دہی ملتی ہے۔ وہ عموماً ابن رشیق ہی کے دبستان تنقید سے تعلق رکھتی ہے چنانچہ اگر ہم تذکروں کے سوانحی اختصار پر نظر ڈالیں

---

[۱] بحوالہ مقدمہ شعر و شاعری از مولانا حالی

تو اندازہ ہوگا کہ اکثر تذکرہ نگاروں کا مقصود اول اول اشعار کا انتخاب تھا۔ آخر آخر اس انتخاب میں شاعر کا نام، تخلص، ولدیت اور سکونت کے متعلق چند فقرے شامل ہو گئے اور اشعار کے مجموعے نے آسانی سے تذکرے کی صورت اختیار کر لی۔ اس خیال کی تائید فارسی زبان کے قدیم ترین ماخذات مثلاً ابی بکر نجم الدین محمد بن علی کی تصنیف راحت الصدور و آیۃ السرور مولفہ ۵۹۹ھ اور محمد بن بدر جاجرمی کی تالیف مونس الاحرار مولفہ ۷۴۱ھ سے بھی ہوتی ہے۔

انتخاب اشعار کے بڑھتے ہوئے شوق نے بیاض نگاری کی بنا ڈالی اور ہر صاحب ذوق نے اپنی پسند کے مطابق اشعار کے انتخاب کا ایک تحریری ریکارڈ، بیاض کی صورت میں رکھنا شروع کیا۔ گارساں دتاسی نے اپنے خطبات اور تاریخ ادب ہندوستانی کے دیباچہ میں بیاض نگاری پر تفصیل سے روشنی ڈالی ہے۔ کریم الدین نے بھی دتاسی کے بیان کو طبقات الشعراء میں دھرایا ہے۔ بیاض نگاری کی حسب ذیل صورتیں اس وقت عموماً مروج تھیں۔

(۱) خود اپنے کلام کا انتخاب۔
(۲) مختلف شعرا کی دواوین سے پسندیدہ اشعار کا انتخاب
(۳) مختلف اصناف یا پسندیدہ اصناف کا انتخاب۔
(۴) مختلف موضوعات پر مختلف شعرا کے اشعار کا انتخاب
(۵) مختلف زبانوں کے شعرا کا انتخاب
(۶) قدما سے لے کر معاصرین تک کے کلام کا انتخاب
(۷) صرف منتخب اور نہایت مشہور شعرا کے اشعار کا انتخاب۔

اس قسم کی بیاضیں بعض گھروں اور بڑے کتب خانوں میں آج بھی خاصی تعداد میں موجود ہیں۔ بعض بیاضوں میں صرف مختلف شعرا کے پسندیدہ اشعار ہیں اور شعرا کے تخلص درج نہیں ہیں اور بعض میں نام اور تخلص کا اہتمام بھی ہے۔ یہی بیاض تذکرہ نگاری کا نقش اول ہے۔ جب یہی نام یا تخلص بلحاظ حروف تہجی یا ابجدی ترتیب دے دیئے گئے اور کسی خاص قرینے سے مرتب کر دیئے گئے تو اس کا نام تذکرہ ہو گیا۔ چنانچہ اردو میں گلدستہ نشاط اور دیوان جہاں اور فارسی میں چمن بے نظیر و دقائق الاشعار اس کی واضح مثالیں ہیں۔ دیوان جہاں اور دقائق الاشعار، دونوں بنیادی طور پر اشعار کے مجموعے میں ہیں لیکن چونکہ اشعار کے ساتھ ایک دو فقرے ہر شاعر کے متعلق بھی درج ہیں اسلئے ان کا شمار تذکروں میں ہوتا ہے اور گلدستہ نشاط و چمن بے نظیر مجموعہ اشعار یا بیاض ہی کے زمرے میں رہتے ہیں۔

۳۔ تذکرہ نگاری کو ترقی دینے میں شعرا کی معاصرانہ چشمک، باہم رقابت گروہ بندی اور علاقائی تعصب کو بھی بڑا دخل رہا ہے۔ ولی و ناصر علی اور سودا و میر کے زمانے سے لے کر دور حاضر تک اسکے اثرات ادبی تاریخ میں پائے جاتے ہیں۔ اشعار میں تو اس قسم کی چشمک کی بے شمار مثالیں ملتی ہیں۔ لیکن اردو شعرا کے تذکرے بھی ان سے خالی نہیں ہیں چنانچہ خود میر کا نکات الشعرا جسے دستیاب تذکروں میں قدیم ترین خیال کیا جاتا ہے معاصرانہ چشمک ہی کا نتیجہ معلوم ہوتا ہے۔ میر اپنے ایک معاصر محمد یار خاکسار کے بارے میں لکھتے ہیں۔

"خاکسار تخلص عرف کلو، شخصے است خادم درگاہ قدم شریف شعر ریختہ ماگوید و خود را در زنی کشو بلکہ از تنک آبی بنائے ریختہ را باب رسانیدہ چنانچہ علی الرغم این تذکرہ، تذکرۂ نوشتہ است، بنام معشوق جہل سالہ خود۔ احوال خود را اول از ہمہ نگاشتہ و خطاب خود سید الشعرا پیش خود قرار داری۔ آتش کینہ کہ بے سبب افروختہ

ست چوں کباب بوی دہد . . . . فخر او ہمہ بر ریختہ است طرفہ ایں کہ آں ہم نا مربوط و خود ادہم نادرست . . .

. . . . . . الغرض بسیار کم فرصت و بے تہ است ۔"

اس اقتباس سے معاصرانہ چشمک، شعرا کی گروہ بندی اور شاعرانہ رقابت تینوں کا اندازہ ہوتا ہے اور صاف پتہ چلتا ہے کہ خاکسار نے میر کے جواب میں یا میر نے خاکسار کے جواب میں تذکرہ لکھا تھا ۔ افسوس کہ خاکسار کا تذکرہ ناپید ہے ورنہ پتہ چلتا کہ خاکسار نے، میر پر کیا کیا چوٹیں کی تھیں ۔ فتح علی حسینی گردیزی کے تذکرہ ریختہ گویاں کا لب و لہجہ بھی یہ بتاتا ہے کہ وہ معاصرین کے بعض تذکروں کے جواب میں لکھا گیا ہے ۔ اس لئے کہ انھوں نے اپنے پیش رو تذکرہ نگاروں کی طرز تنقید کو ہمسروں کی خردہ گیری سے تعبیر کیا ہے ۔ کریم الدین، قدرت اللہ قاسم، شفیق اورنگ آبادی اور آزاد وغیرہ کے یہاں بھی دوسروں کے تنقیدی لب و لہجہ کا جواب دینے کی کوشش نظر آتی ہے ۔

اسی طرح قطب الدین باطن اور نصراللہ خاں خورجوی نے گلستان بے خزاں اور گلشن ہمیشہ بہار کے نام سے جو تذکرے مرتب کئے ہیں ۔ ان کے مطالعے سے پتہ چلتا ہے کہ ان دونوں کا اصل محرک شیفتہ کا گلشن بے خار ہے باطن کا خیال تھا کہ شیفتہ نے اپنے تذکرے میں دہلوی شعرا کی بے جا تعریف کی ہے اور دوسرے علاقہ کے شاعروں کو جان بوجھ کر کم رتبہ ثابت کیا ہے شیفتہ نے باطن کے استاد نظیر اکبرآبادی کے اشعار پر غیر معیاری اور بازاری ہونے کا حکم لگایا تھا ۔ باطن کو یہ بات سخت ناگوار گذری چنانچہ انھوں نے گلشن بے خار کا جواب لکھ مارا اور شیفتہ کے ممدوحین کی تنقیص اور اپنے استاد و احباب کی تعریف کا کوئی موقع ہاتھ سے نہ جانے دیا ۔

۴ ۔ تذکرہ نگاری کے محرکات میں اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی کی اس شاعرانہ فضا کو بھی نظر انداز نہیں کرسکتے جس میں شاعری عام و خاص دونوں کا اوڑھنا بچھونا بن گئی تھی ۔ ہوا یہ کہ مغلوں کے سیاسی زوال کے بعد جب اہل پاک و ہند میں خارجی زندگی سے مقاومت کی قوت باقی نہ رہی تو انھوں نے داخلیت کے خول میں پناہ لینا چاہی ۔ رفتہ رفتہ اس داخلیت پسندی نے انھیں عملی زندگی سے اس درجہ دور کر دیا کہ وہ ایک خیالی دنیا کے اسیر ہو کر رہ گئے ۔ اس خیالی دنیا کو آباد کرنے اور سجانے میں جو چیز سب سے زیادہ معاون ثابت ہوئی وہ مشغلۂ شعر و سخن تھا ۔ اس مشغلے نے عمومی صورت اختیار کر کے معیار شعر و سخن کو کس درجہ پست کر دیا تھا ۔ اس کی تفصیل کا یہ موقع نہیں ۔ لیکن یہ بات ضرور ذہن میں رکھنی چاہیے کہ حالی نے اس دور کے " شعر و قصاید" کو ناپاک دفتر کا نام بے سبب نہیں دیا تھا ۔ شعر گوئی نے واقعی مرض کی صورت اختیار کر لی تھی اور کسی نہ کسی طور پر سارا معاشرہ اس میں مبتلا تھا ۔ چنانچہ حافظ محمود شیرانی اس عہد کے ایک تذکرہ پر تبصرہ و بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ :۔

" سلاطین و عمال، امرا و رؤسا، سپاہ و اہل دیوان کے علاوہ ہر طبقہ کے پیشہ وروں پر شاعری کا رنگ چڑھا ہوا ہے ۔ مثلاً منیر صیقل گر ہے ۔ محمد امان نثار معمار ہیں ۔ حسین بخش بختی پارچہ فروش ہے، مدن سنگھ شیفتہ آہنگر ہے ۔ خواجہ ہنیہ کا شیدا علاقہ بند ہے ۔ میر صادق علی صادق فیل بان ہے ۔ شمبھو ناتھ عزیز مہاجن ہے میر لطف علی لطیف، جواہرات کا دلال ہے اور مغل علی مغل علاقہ بند سوداگر ہے ۔ بدرالدین مفتوں بزاز ہے بکرینگ ستار ہے ۔ محمد ہاشم شائق خیاط ہے ۔ محمد عارف رفوگر ہے ۔ عنایت اللہ عرف کلو حجام ہے — غلام ناصر نداف ہے ۔ مقصود ایک سقہ ہے ۔ قریں خاکروب ہے"[1]

---

[1] مقدمہ مجموعہ نغز ۔ از حافظ محمود شیرانی ۔

اس فضا اور اس فضا میں: "آبروئے شیوۂ اہل نظر" گئی ہو یا باقی رہی ہو لیکن اتنی بات تو یقینی ہے کہ اس فضا میں بیاض نگاری، انتخاب اشعار، تحسین و تنقیص و تبصرہ و تنقید اور تذکرہ نگاری کے مشغلوں کو ضرور یک گونہ تقویت پہنچی ہوگی۔

۵۔ مشاعروں کا رواج بھی اردو شاعری کی تاریخ میں ابتدائے ملتا ہے اور اس رواج نے تذکرہ نگاری کی روایت کو آگے بڑھانے میں مدد کی ہے۔ دہلی تو ان مشاعروں یا مراختوں کا مرکز خاص تھی۔ در خان آرزو ہی کے زمانے سے وہاں جگہ جگہ شعری محفلیں منعقد ہونے لگی تھیں۔ خود، خان آرزو، خواجہ میر درد اور میر تقی میر کے یہاں ایسی محفلوں کے باقاعدہ انعقاد کا سراغ ملتا ہے۔ شفیق اورنگ آبادی نے درد کے ذکر میں لکھا ہے کہ:۔

"شاہ عبدالحکیم حاکم لاہوری می گوید کہ این عزیز بندگ عالی دودمان را فقیر مکرر بخانۂ خان آرزو در بزم مراختہ یعنی صحبت ریختہ گویان ہندی کہ در پانزدہم ہر ماہے مقرر بود، دیدہ ام"[۱]

خان آرزو کی وفات کے بعد یہ محفل خواجہ میر درد اور بعد ازاں میر تقی میر کے یہاں منتقل ہوگئی۔ جیسا کہ خود میر نے درد کے سلسلے میں لکھا ہے:۔

"مجلس ریختہ بخانۂ بندہ بہ تاریخ پانزدہم ہر ماہ مقرر است بہ ذات ہمیں بزرگ است، زیرا کہ پیش ازیں این مجلس بخانہ اش مقرر بود۔"[۲]

ان مراختوں یا مشاعروں کو روز بروز فروغ حاصل ہوتا رہا اور ایک دن وہ آیا کہ بقول خواجہ احمد فاروقی وہ تمدنی زندگی کا اہم جزو بن گئے اور شادی و غم کی ہر تقریب میں منعقد ہونے لگے۔ چنانچہ قدرت اللہ قاسم نے "عاشق" کے ذکر میں لکھا ہے کہ:۔

"قریب دوازدہ سال بلاناغہ بروز جمعہ بہ انعقاد مشاعرہ بخانہ خود پرداخت و بہ ہیچ مانع قوی یک اتوا موقوف نہ ساخت۔ حتی کہ صبح فاتحہ روز سیوم فرزند ارجمند خود نمودہ و بعد ظہر مجلس مراختہ منعقد نمود۔"[۳]

آخر آخر یہ روایت اتنی پختہ اور اس قدر عام ہوئی کہ شہر شہر، قصبہ قصبہ، قریہ قریہ بلکہ گھر گھر اور محلہ محلہ مشاعرے ہونے لگے اور آج تک کسی نہ کسی طور پر یہ سلسلہ جاری ہے۔ مشاعرے کے اس قبول عام کی بدولت، انتخاب اشعار، بیاض نگاری اور گلدستہ نگاری کا رواج بھی عام ہوگیا جگہ جگہ مشاعرے منعقد ہوتے۔ ان میں شرکت کرنے والوں کے اشعار کا انتخاب یا پوری پوری غزلیں گلدستہ کی شکل میں شائع کی جاتیں کبھی کبھی ان شعرا کے مختصر حالات بھی ان گلدستوں میں شامل کر دیے جاتے اور ان کی حیثیت تذکروں کی ہو جاتی۔ اس قسم کے گلدستے آج بھی سیکڑوں کی تعداد میں مختلف کتب خانوں میں موجود ہیں۔ اور ان میں بعض ایسے ہیں جو تذکروں سے کم اہم نہیں ہیں۔ مثلاً "گلدستہ سخن" اور گلدستہ شعر و سخن" پیش کیے جا سکتے ہیں۔ گلدستہ شعر و سخن میں امجد حسین نے ایک مشاعرے کی طرحی غزلیں جمع کی ہیں اور شعرا کے مختصر حالات بھی درج کیے ہیں۔ یہ گلدستہ ۱۲۹۱ھ میں مرتب ہوا اور اسی سال مطبع نول کشور سے شائع ہوگیا۔ "شعر و سخن" گلدستے کا تاریخی نام ہے اور اسے نیاز علی پریشان نے ۱۲۸۶ھ میں مرتب کیا ہے۔ اس کے لیے انھوں نے ۱۷ اکتوبر ۱۸۶۹ء مطابق [illegible] کو آگرہ میں ایک بہت بڑا مشاعرہ

---

[۱] چمنستان شعرا از لچھمی نرائن شفیق مولفہ ۱۱۷۵ھ

[۲] نکات الشعرا از میر تقی میر مولفہ ۱۱۶۵ھ

[۳] مجموعہ نغز از قدرت اللہ قاسم مولفہ ۱۲۲۱ھ

کیا اور اخباروں میں کئی ماہ تک اعلان دے کر شعرا کے حالات و طرحی غزلیں جمع کیں۔ اعلان میں شعرا سے خصوصی گذارش کی گئی تھی کہ وہ اپنے حالات میں اپنا اصل نام، تخلص، ولدیت نام استاد، مدت شاعری، سکونت اور مشغلہ تصنیف و تالیف کی تفصیل ضرور درج کریں۔ اس مشاعرے کے لئے فارسی، اُردو دونوں کے لئے طرحی مصرعے الگ الگ دئے گئے تھے۔ یہ مشاعرہ مہاراجہ بلوان سنگھ کے مکان میں ہوا تھا[1] اور اس میں اس عہد کے اکثر شعرا نے شرکت کی تھی۔ گارساں دتاسی نے ۱۸۶۹ء کے خطبہ میں اس مشاعرے کا ذکر کیا ہے۔

اس قسم کے گلدستے، جو کہ مشاعروں کی معرفت وجود میں آئے ہیں اور جن سے تذکرہ نگاری کی روایت کو آگے بڑھنے میں مدد ملی ہے، کثیر تعداد میں ہیں اور اپنے دامن میں کلاسیکل شعر و ادب کا خاصا مواد سمیٹے ہوئے ہیں۔ ضرورت اس کی ہے کہ ایسے گلدستوں کا تحقیقی و تنقیدی جائزہ لے کر ان کی ایک تاریخ مرتب کی جائے۔ یقین ہے کہ یہ تذکروں سے کم دلچسپ اور کم مفید چیز نہ ہوگی۔

۶۔ ان امور کے علاوہ کچھ اور باتیں بھی ہیں جو تذکرہ نگاری کی محرک ثابت ہوئی ہیں۔ میری مراد فارسی تذکرہ نگاری کے اثرات اور ان سے مسابقت لے جانے کی کوشش سے ہے۔ جب فارسی کی مقبولیت میں کمی واقع ہونے لگی اور ریختہ کو شعر کو مقبول عام نصیب ہوا تو فارسی کے مقابلے میں انھیں بھی تذکروں کی ترتیب کا خیال پیدا ہوا۔ گویا فارسی کی تقلید اور تقابل نے اُردو میں تذکرہ نگاری کو جنم دیا۔ اور کچھ دنوں بعد ایسے لوگ پیدا ہوگئے جنھوں نے تصنیف و تالیف کے فطری جذبے کے تحت اُردو شعرا کے تذکرے مرتب کرنے شروع کئے اور ان کی کوششوں سے اس باب میں اتنا مواد جمع ہوگیا کہ اسے ایک مستقل فن کی صورت حاصل ہوگئی۔

اُردو شعرا کے تذکروں کی تعداد

اُردو میں شعرا کی تذکرہ نگاری کا آغاز تقریباً اٹھارویں صدی عیسوی کے وسط سے ہوتا ہے اور آب حیات مولفہ ۱۸۸۰ء تک برابر قائم رہتا ہے۔ اس کے بعد حقیقتہً تذکرہ نگاری کا دور ختم ہوجاتا ہے اور اس کی جگہ مغرب کے زیر اثر، تنقید، تاریخ اور سوانح نگاری لے لیتی ہے۔ خود آب حیات، طرز قدیم کے تذکروں سے بالکل مختلف چیز ہے۔ اس میں اُردو زبان کی تاریخ، لسانی مسائل، مختلف ادوار کی خصوصیات اور شعرا کی شخصیت و کلام پر رائے زنی کا وہ طریقہ اختیار کیا گیا ہے جو تاریخ و سوانح کا خاصا ہونا چاہئے۔ چنانچہ اردو زبان و ادب کے تقریباً سارے ناقدین آب حیات کو اردو ادب کی پہلی تاریخی و تنقیدی کتاب خیال کرتے ہیں ہم نے اسی لئے اس نمبر میں صرف آب حیات کے سال تصنیف ۱۸۸۰ء تک کو اُردو تذکرہ نگاری کا اصل دور خیال کیا ہے اور اس زمانے تک جو تذکرے لکھے گئے ہیں صرف انھیں کا تعارف کرایا ہے اس سے انکار نہیں کہ آب حیات کے بعد بھی تذکرے کے طرز پر متعدد کتابیں لکھی گئیں مثلاً۔

۱۔ آثار الشعرائے ہنود مولفہ دیبی پرشاد بشاش لکھنوی۔
۲۔ جلوۂ خضر مولفہ صفیر بگرامی۔
۳۔ یادگار ضیغم مولفہ ضیغم۔
۴۔ آثار الشعرا مولفہ ممتاز علی۔
۵۔ آب بقا مولفہ عبدالرؤف عشرت۔
۶۔ تذکرہ شعرائے دکن مولفہ عبدالجبار خاں ملکاپوری
۷۔ گل رعنا مولفہ مولوی عبدالحئی۔
۸۔ بہارستخن زریں مولفہ شیام پرشاد مندرلال۔

---

[1] داستان تاریخ اُردو از مولانا حامد حسن قادری۔

۹۔ انتخاب زریں مولفہ سید راس مسعود۔

۱۰۔ قاموس المشاہیر مولفہ نظامی بدایونی

۱۱۔ تذکرۂ خندۂ گل مولفہ عبدالباری آسی۔

۱۲۔ تذکرۂ شاعرات مولفہ عبدالباری آسی۔

۱۳۔ شعرالہند مولفہ عبدالسلام ندوی۔

۱۴۔ تذکرہ ریختی مولفہ تمکین کاظمی۔

۱۵۔ ہندو شعرا مولفہ عبدالرؤف عشرت۔

۱۶۔ خمخانہ جاوید مولفہ لالہ سری رام

۱۷۔ جواہر سخن مولفہ محمد مبین چریاکوٹی۔

۱۸۔ کاشف الحقائق مولفہ امداد امام اثر۔

اس فہرست میں اور بہت سی تالیفات و تصنیفات کے اضافے کئے جا سکتے ہیں۔

لیکن چونکہ یہ سب کتابیں شائع ہوچکی ہیں اور عام طور پر مل جاتی ہیں۔ اور تاریخ و تنقید و سوانح کی بہتر اور جامع کتابوں کے سامنے ان کی حیثیت قدیم تذکروں کی طرح چنداں اہم بھی نہیں رہی، اس لئے ان کو شامل کرکے ہم نے اس نمبر کو بے سبب طول دینا پسند نہیں کیا۔

اب رہا یہ سوال کہ ابتدا سے لے کر آب حیات کے سال تصنیف تک اردو شعرا کے کتنے تذکرے لکھے گئے ہیں۔ سو اس کا جواب بھی بالوثوق دینا مشکل ہے۔ قدیم تذکرہ نگاروں نے تو خیر اس موضوع پر روشنی کے بجائے پردہ ڈالنے کی کوشش کی ہے لیکن ہمارے جن بزرگوں نے اردو شعرا کے بعض تذکروں پر مبسوط مقدمات لکھے ہیں۔ انھوں نے بھی تذکرہ نگاری کی تاریخ یا توقیت کی طرف کچھ زیادہ توجہ نہیں کی۔ اس قسم کی اولین فہرستیں ہمیں دراصل مستشرقین یعنی اسپرنگر اور گارساں دتاسی کے یہاں ملتی ہیں۔ اسپرنگر کے "یادگار شعراء" مولفہ ۱۸۵۴ء ترجمہ طفیل احمد میں ماخذات کے طور پر بیس تذکروں کی فہرست تاریخ وار دی گئی ہے۔ لیکن اول یہ کہ اسپرنگر کی نظر سے بیس نہیں صرف چودہ تذکرے گزرے تھے دوسرے یہ کہ ان بیس میں بھی۔

۱۔ گلدستۂ نشاط[1]

۲۔ چمن بے نظیر[2]

تذکرے نہیں بلکہ محض اردو فارسی اشعار کے مجموعے ہیں اور ان میں شعرا کے حالات درج نہیں ہیں۔

تذکروں کے سلسلے میں اس قسم کی فہرست آب حیات تک کسی اور جگہ نظر نہیں آتی۔ گارساں دتاسی نے البتہ "تاریخ ادب ہندوستانی" کے دیباچہ میں تذکروں کی ایک طویل فہرست دی ہے۔ اس کی تلخیص سب سے پہلے محفوظ الحق نے اگست اور ستمبر ۱۹۲۲ء کے معارف میں پیش کی بعد ازاں اس فہرست کا مکمل ترجمہ ڈاکٹر ریاض الحسن نے رسالہ اردو جنوری ۱۹۵۰ء میں

---

[1] گلدستہ نشاط مولفہ منولال، ۱۲۵۲ھ ہجری مطابق ۱۸۳۶ء میں لکھا گیا ہے۔ اس میں ۱۵۴ صفحات ہیں۔ آزاد لائبریری علیگڈھ میں اس کا نسخہ محفوظ ہے جس میں اردو اور فارسی کے اشعار درج ہیں۔

[2] چمن بے نظیر۔ مولفہ محمد حسین اور محمد ابراہیم کے ایک حصہ کا نام مجمع الاشعار بھی ہے۔ یہ بھی مختلف شعرا کے اشعار کا مجموعہ ہے اور سنہ ۶۶-۱۲۶۵ھ / ۴۹-۱۸۴۸ء میں بمبئی سے شائع ہوچکا ہے۔ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں موجود ہے۔

شائع کیا۔ اس فہرست میں گارساں دتاسی نے چونسٹھ کتابوں کا ذکر کیا ہے ۔ لیکن یہ ذکر بہت تشنہ ہے ۔ تذکروں کے اصل نام ان کے سال تصنیف وطباعت اور مصنفین کے نام و تخلص ظاہر کرنے میں اس نے اکثر غلطیاں کی ہیں ۔ اس فہرست میں بڑی خرابی یہ ہے کہ اس میں گارساں دتاسی نے گلدستوں، اشعار کے مجموعوں اور تذکروں کو گڈ مڈ کر دیا ہے ۔ علاوہ ازیں اس نے ایسے تذکرے بھی درج کر دئے ہیں جن کے نام صرف کسی تذکرے میں آئے ہیں اور ان کا وجود اب تک ثابت نہیں ہو سکا ۔ چنانچہ چون ماخذات کی فہرست سے حسب ذیل کو خارج سمجھنا چاہئے ۔ اس لئے کہ :۔

۱ ۔ چمن بے نظیر ۔ تذکرہ نہیں اُردو فارسی اشعار کا مجموعہ ہے ۔

۲ ۔ مجموعہ مقبول نبی ۔ یہ بھی مجموعہ اشعار ہے ۔

۳ ۔ گلدستہ نشاط ۔ محض اشعار کا انتخاب ہے ۔

۴ ۔ گلدستہ مسرت ۔ فارسی اشعار کا مجموعہ ہے اور عبدالرحمٰن خاں شاکر کی تالیف ہے ۔

۵ ۔ مجموعۂ اسوخت ۔ جیسا کہ نام سے ظاہر ہے واسوختوں کا مجموعہ ہے ۔

۶ ۔ گلزار مضامین ۔ مرزا جان طپش کی نظموں کا مجموعہ ہے ۔

۷ ۔ معیار الشعرا ۔ گلدستہ ہے جو مہینے میں دو بار آگرہ سے نکلتا تھا

۸ ۔ مجالس رنگین ۔ سعادت یار خاں رنگین کی سیاحتوں کی تفصیل ہے ۔

۹ ۔ مختصر احوال مصنفین ہندی ۔ عام مصنفین کے حالات ہیں ۔

۱۰ ۔ روضۃ الشعر ۔ اردو شعراسے متعلق محمد حسین کلیم کی نظم ہے

۱۱ ۔ تذکرہ اختر ۔ واجد علی شاہ اختر سے منسوب ہے مفقود ہے ۔

۱۲ ۔ تذکرہ عاشق ۔ ناپید گلدستہ ہے ۔

۱۳ ۔ تذکرہ آزردہ ۔ شیفتہ نے ذکر کیا ہے ناپید ہے ۔

۱۴ ۔ تذکرہ امام بخش کشمیری ۔ مصحفی نے ذکر کیا ہے ناپید ہے ۔

۱۵ ۔ تذکرہ عشق ۔ مفقود ہے ۔

۱۶ ۔ تذکرہ جہاندار ۔ ناپید ہے ۔

۱۷ ۔ تذکرہ خاکسار ۔ میر نے ذکر کیا ہے، ناپید ہے ۔

۱۸ ۔ تذکرہ امام الدین مضمون ۔ مفقود ہے ۔

۱۹ ۔ تذکرہ شوق ۔ ناپید ہے ۔

۲۰ ۔ تذکرہ سودا ۔ مجموعہ نغز میں ذکر ہے ناپید ہے ۔

۲۱ ۔ تذکرہ محمد علی ترمزی ۔ گلزار ابراہیم میں ذکر آیا ہے ۔ مفقود ہے ۔

۲۲ ۔ تذکرہ محمود ۔ عمدہ منتخبہ میں ذکر آیا ہے مفقود ہے ۔

۲۳ ۔ تذکرۃ النسا ۔ ناپید ہے

۲۴ ۔ تذکرۃ الکاملین ۔ بابو رام چندر کے سوانحی مضامین کا مجموعہ ہے ۔

۲۵۔ گلدستہ حیدری ۔ حیدری کی نظموں اور کہانیوں کا مجموعہ ہے۔
۲۶۔ صحف ابراہیم ۔ اُردو شعرا نہیں فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۲۷۔ سرد آزاد ۔ یہ بھی فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۲۸۔ تذکرہ ذوق ۔ ناپید ہے۔

گویا، گارساں دتاسی کی فہرست ماخذات کے ترجمے محفوظ الحق نے اور ڈاکٹر ریاض الحسن نے۔ معارف اگست ۱۹۳۲ء اور اُردو اکتوبر ۱۹۵۰ء میں شائع کئے ہیں ان میں نصف سے زاید ماخذات پر تذکروں کا اطلاق نہیں ہوتا ہے۔ ہر چند کہ گارساں دتاسی نے تذکروں کی فہرست دینے سے پہلے اس بات کا اظہار کر دیا تھا کہ۔

"میں آئندہ صفحات میں ان تذکروں اور گلدستوں کی فہرست دوں گا جو یا تو ہمیں دستیاب ہوئے ہیں یا کم از کم ہمیں ان کا پتہ چل سکا۔"

لیکن افسوس اس کے مترجمین، ترجمہ کرتے وقت اس بات کی نشان دہی نہ کر سکے کہ اس کی فہرست میں کس کس قسم کی کتابیں شامل ہیں، ان میں کتنے گلدستے ہیں کتنے تذکرے یا کتنے مفقود ہیں اور کتنے دستیاب۔ حیرت ہے کہ قاضی عبدالودود صاحب بھی اس باب میں بعض باتیں غیر ذمہ دارانہ کہہ گئے ہیں۔ مثلاً محمد محفوظ الحق صاحب کے مذکورہ بالا مضمون پر تنقید کرتے ہوئے وہ لکھتے ہیں کہ۔

۱۔ "گلستان سخن کے متعلق دہلی کے معتبر اصحاب کا بیان ہے کہ یہ دراصل صہبائی کی تالیف ہے۔"
۲۔ "کسی تذکرے میں مجھے سید ابوالقاسم قاسم دہلوی کا نام نہ ملا۔ دہلی کے مشہور حکیم قدرت اللہ قاسم نے البتہ تذکرہ لکھا تھا۔"
۳۔ "صحف ابراہیم اور گلزار ابراہیم میری رائے میں ایک ہی تذکرے کے دو نام ہیں۔"[۵]

یہ تینوں باتیں غلط ہیں۔ گلستان سخن، صہبائی کا نہیں قادر بخش صابر کی تصنیف ہے۔ "ابوالقاسم" دراصل قدرت اللہ ہی کے نام کا جزو ہے۔ اور "مجموعہ نغز" انھیں کی تالیف ہے۔ صحف ابراہیم، اور گلزار ابراہیم ایک ہی تذکرے کے دو نام نہیں بلکہ دو مختلف تذکرے ہیں۔ پہلا فارسی شعرا سے متعلق ہے اور دوسرا ریختہ گو شعرا سے

غرض کہ یہ حضرات گارساں دتاسی کی مذکورہ کتابوں کی نوعیت کا پورا تعیّن نہ کر سکے۔ اور اس خلط ملط کا یہ نتیجہ ہوا کہ بعد کے مقالہ نگاروں نے گارساں کی فہرست کو تذکروں کی فہرست سمجھ لیا۔ اور ان کے ہاتھوں مختلف ادبی تاریخوں اور مقالوں میں تذکروں کے سنین اور کیفیات کے متعلق ایسی غلط سلط اطلاعات درج ہو گئیں کہ ان سب کا احاطہ کرنا اس جگہ بہت مشکل ہے۔ گارساں کی فہرست اس لئے تشنہ رہ گئی تھی کہ اسے کبھی ہندوستان یا پاکستان آنے کا موقع نہ ملا اور یورپ ہی میں بیٹھ کر خطوط، اخبارات، سرکاری رپورٹ اور رسائل کے ذریعہ اپنی کتاب کے لئے مواد جمع کرتا رہا۔ محفوظ الحق صاحب کا یہ خیال درست نہیں ہے کہ۔

"اردو ادب و تاریخ کا یہ مشہور ماہر عرصہ تک ہندوستان کی گلگشت کرتا رہا اور جب فرانس واپس گیا تو اس کا دامن یہاں کے پھولوں سے بھرا تھا۔"

۵۔ معارف نومبر ۱۹۳۲ء ص ۳۹۵

تذکروں کی تعداد اور توقیت کے بارے میں ایک طویل مضمون حکیم شمس اللہ قادری کا بھی ہماری نظر سے گزرا جس کے آغاز میں انھوں نے لکھا ہے کہ :۔

"ذیل میں بیالیس تذکروں کی فہرست درج ہے۔ اس کو تاریخی اعتبار سے عہد وار مرتب کیا گیا ہے۔ اس میں اکثر تذکرے ایسے ہیں جو چھپ گئے ہیں اور عام طور پر ملتے ہیں اور اگر نہیں چھپے ہیں تو ان کے مخطوطے بڑے کتب خانوں میں بلا دقت دستیاب ہو جاتے ہیں۔ ان کے علاوہ چند ایسے تذکروں کے نام بھی اس میں شامل ہیں جن میں مصنف اور عہد تصنیف کا حال دوسرے تذکروں سے معلوم ہوا لیکن ان کی نسبت یہ دریافت نہ ہو سکا کہ آیا مفقود ہو چکے ہیں یا موجود ہیں اور اگر موجود ہیں تو ان کے مخطوطے کہاں ہیں۔"[1]

حکیم صاحب نے بھی تذکروں کے سن تالیف اور نام کے سلسلے میں اکثر اسی قسم کی غلطیاں کی ہیں جو گارساں کی فہرست میں ملتی ہیں اور صاف پتہ چلتا ہے کہ انھوں نے ضرور گارساں کی فہرست کو سامنے رکھا ہے۔ چنانچہ اپنی فہرست میں انھوں نے،

۱۔ تذکرۂ محمد علی ترمزی
۲۔ تذکرہ شرف احمد مسرور
۳۔ گلشن ناز مولفہ درگا پرشاد

کو بھی شامل کیا ہے۔ پہلے دو تذکرے مفقود ہیں۔ ان کے ذکر سے کوئی فائدہ نہیں۔ تیسرے کے متعلق وہ لکھتے ہیں کہ :۔

"گلشنِ ناز تالیف درگا پرشاد نادر دہلوی فارسی اُردو شاعروں کا تذکرہ ہے۔"

یہ بھی خیال درست نہیں۔ "گلشن ناز" صرف فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔ نادر کے اردو تذکرے کا نام "چمن انداز" ہے جو ۱۲۹۴ھ / ۱۸۷۶ء میں شائع ہوا ہے۔

حکیم شمس اللہ قادری صاحب کی فہرست میں بیسویں صدی عیسوی کی متعدد ادبی تاریخ و تالیفات مثلاً جلوۂ خضر آثار الشعرائے ہنود، محبوب الزمن، آب بقا، گل رعنا، جوہر سخن اور بہار سخن وغیرہ بھی شامل ہیں۔ یہ سب آب حیات مؤلفہ ۱۲۹۷ھ / ۱۸۸۰ء کے بعد کی تصانیف ہیں۔ اور اگر اس قسم کی ساری کتابوں کو تذکروں کے باب میں درج کریں تو ان کی تعداد بیالیس[42] نہیں بلکہ کئی سو ہو گی اس لئے کہ صرف نکات الشعرا اور آب حیات کے درمیانی عرصے میں لکھے ہوئے دستیاب تذکروں کی تعداد پچاس سے زیادہ ہے۔

تذکروں پر عمومی تبصرہ کے طور پر "دنیائے تذکرہ" کے نام سے افسر امروہوی صاحب کا بھی ایک مضمون فاضل زیدی کے توسط سے ہمیں دیکھنے کو ملا۔ اس مضمون میں اُردو فارسی شعرا کے تذکروں، گلدستوں، بیاضوں، شعری مجموعوں اور سوانحی و تاریخی کتابوں پر ملا جلا سرسری تبصرہ کیا گیا ہے، لیکن اس میں نہ کوئی تاریخی ترتیب یا توقیت ملحوظ رکھی گئی ہے اور نہ تذکرہ نگاری کے ادوار یا عہد متعین کرنے کی کوشش کی گئی ہے۔ یہ ضرور ہے کہ ابتدا سے لے کر ۱۹۳۷ء تک کی ایسی متعدد مطبوعہ و غیر مطبوعہ کتابوں کے نام اس میں آگئے جو فارسی یا اُردو ادب سے کسی نہ کسی طرح تعلق رکھتی ہیں۔ بلکہ اس مضمون سے بعض ایسی کتابوں کا سُراغ بھی مل جاتا ہے جو مضمون کی اشاعت کے وقت زیر ترتیب یا تکمیل تھیں۔ مثلاً اس میں مذکور ہے کہ :۔

۱۹۳۷ء میں مولوی محمود احمد بی۔ اے عباسی امروہوی نے "تاریخ امروہہ" چار جلدوں میں لکھی جس کی

---

[1] تاریخ ادبیات اُردو کے قابل استناد مصادر، مطبوعہ ہندوستانی اکتوبر ۱۹۳۰ء صفحہ ۳۹

تین جلدیں شائع ہو چکی ہیں۔ چوتھی جلد میں شعرائے امروہہ کا ذکر ہوگا زیر ترتیب ہے۔"

۲۔ "اسی نوع کا ایک تذکرہ راقم الحروف نے " فروغ وطن " کے نام سے شیخ مصحفی اور ان کے تلامذہ کے حالات میں ترتیب دیا ہے۔ جس میں اُن کے صاحب دیوان شاگرد کے لئے ایک جلد مقرر کی ہے۔ مکمل کتاب کی بیس جلدیں ہیں اور ابھی تک قلمی صورت میں ہیں۔"

۳۔ " ۱۹۳۶ء میں راقم الحروف نے اردو شعرائے سندھ کے حالات " اُردو ادب میں سندھ کا حصہ " کے نام سے جمع کئے جو تکمیل کو نہ پہنچنے کے باعث ابھی تک زیور طبع سے آراستہ نہ ہو سکے۔

۴۔ ۱۳۵۱ھ میں راقم الحروف نے " اندوختہ گریباں " کے نام سے ایک تذکرہ ترتیب دیا۔ یہ تذکرہ بھی بعض وجوہ سے اب تک طبع نہ ہو سکا۔"

۵۔ ۱۹۳۲ء میں عزیزی سید ارشاد حسین شاد صابری امیٹھوی نے موجودہ شعرائے کراچی کے حالات بڑی کاوش سے جمع کئے۔ اس تذکرے کا نام دربار سخن ہے اور اب تک طبع نہیں ہوا۔"[۵۱]

ظاہر ہے کہ معلومات عامہ کے لحاظ سے یہ مضمون بہت کارآمد ہے اور یقین ہے کہ آج سے ۲۷ سال پہلے جب یہ شائع ہوا ہوگا تو معرکہ کی چیز خیال کیا گیا ہوگا۔ اس لئے کہ اس وقت تک اُردو تذکرہ نگاری پر کچھ زیادہ کام نہیں ہوا تھا۔ لیکن آج جبکہ متعدد قدیم تذکرے تحقیقی مقدموں کے ساتھ منظر عام پر آگئے ہیں، یہ مضمون مفید مطلب نہیں رہا۔ علاوہ ازیں افسر صاحب نے اس میں زیادہ تر بیسویں صدی عیسوی کی اُن تالیفات کا ذکر کیا ہے جو عموماً دستیاب ہیں اور جنھیں عہد تذکرہ نگاری کے بعد کی چیز خیال کرنا چاہئے جہاں تک قدیم تذکروں کا تعلق ہے "نکات الشعرا" سے لے کر آب حیات تک پچاس سے زائد اہم دستیاب تذکروں میں سے صرف دس بارہ تذکروں کا ذکر اس مضمون میں آیا ہے۔

اردو شعرا کے تذکروں کے سلسلے میں ڈاکٹر سید عبداللہ کا مقالہ " شعرائے اردو کے تذکرے " مطبوعہ رسالہ اردو ۱۹۴۲ء البتہ اس لحاظ سے بہت اہم ہے کہ اس میں پہلی بار تذکرہ نگاری کے فن اور اُردو شعرا کے تذکروں کی اہمیت پر مدلل بحث کی گئی ہے اور اُردو میں تذکرہ نگاری کا عہد متعین کیا گیا ہے۔ چنانچہ اس میں میر سے لے کر آزاد تک تقریباً پچیس ۲۵ دستیاب اور موجودہ تذکروں کے نام آئے ہیں۔ ان میں سے عمدہ منتخبہ، عیار الشعرا، تذکرہ شورش، تذکرۂ حیرت اور تذکرہ خاکسار، مقالہ نگار کی نظر سے نہیں گزرے جیسا کہ خود صاحب مقالہ نے اس کا اعتراف کیا ہے۔

تذکرہ خاکسار تو مفقود ہے لیکن "تذکرہ حیرت مولفہ ۱۱۷۴ھ کو اُردو شعرا کے تذکروں میں شمار کرنا مناسب نہیں اس لئے کہ یہ دراصل فارسی شعرا کا تذکرہ ہے جسے قیام الدین حیرت نے " مقالات الشعرا " کے نام سے ۱۱۷۴ھ میں مرتب کیا تھا۔ گارساں دتاسی اور اسپرنگر نے اسے غلطی سے اردو شعرا کا تذکرہ سمجھ لیا ہے۔ اس طرح پچیس میں سے صرف بیس قدیم تذکرے ڈاکٹر سید عبد اللہ کے مقالے میں زیر بحث آئے ہیں۔ اور ان کی تنقیدی و سوانحی اہمیت تفصیل سے واضح کی گئی ہے۔

اُردو تذکرہ نگاری کے تعارف کے باب میں " دستور الفصاحت "[۵۲] کے مرتب مولانا امتیاز علی خاں عرشی کا مقدمہ خصوصاً قابل ذکر ہے اس میں عرشی صاحب نے نکات الشعرا سے لے کر آب حیات تک تقریباً پچیس ۲۵ ایسے تذکروں کا تعارف کرایا ہے

---

[۵۱] " دنیائے تذکرہ " مطبوعہ سالنامہ ادب لطیف (لاہور) ۱۹۳۷ء

[۵۲] دستور الفصاحت مرتبہ امتیاز علی کا خاں عرشی مطبوعہ رام پور ۱۹۴۳ء

جن سے موصوف نے کتاب مذکور کے حاشیوں کی ترتیب میں مدد لی ہے۔

اب تک تذکروں کے سلسلے میں جن مضامین کا ذکر کیا گیا ہے وہ پندرہ بیس سال پہلے کے لکھے ہوئے ہیں۔ اس کے بعد بعض تذکروں کے مرتبین و مترجمین کے مقدمات بھی دیکھنے میں آئے ہیں لیکن افسوس ہے کہ یہ ہماری معلومات میں کوئی اضافہ نہیں کرتے، مثلاً لکھنؤ یونیورسٹی کے ریسرچ اسکالر ایم۔ کے، فاطمی صاحب نے پچھلے تین سال میں مقدمات و حواشی کے ساتھ بعض تذکروں کے اردو ترجمے اور بعض تذکروں پر تفصیلی مضامین کتابی صورت میں شائع کئے ہیں لیکن ان کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ پندرہ بیس کے سوا دوسرے قدیم تذکرے ان کی نظر سے نہیں گزرے [1]

اس طرح اردو تذکروں پر جو مقالات یا کتابیں اب تک سامنے آئی ہیں ان میں سے کسی میں بھی بیس یا پچیس قدیم تذکروں سے زاید کا ذکر نہیں آیا۔ حالانکہ نکات الشعرا مولفہ ۱۱۶۵ھ / ۱۷۵۲ء سے لے کر آب حیات مولفہ ۱۲۹۷ھ / ۱۸۸۰ء تک اس سے کئی گنا زاید تذکروں کے حوالے مختلف جگہ نظر آتے ہیں۔ ہم اس نمبر میں پچاس سے زاید اہم تذکروں کا تعارف کرا رہے ہیں لیکن یقین ہے کہ تذکروں کی تعداد اس سے بھی زیادہ ہوگی،

اُردو تذکروں کی تقسیم

فارسی تذکروں کی طرح، اُردو تذکروں میں بھی بڑی رنگا رنگی ہے۔ بظاہر وہ ایک ہی غرض سے لکھے گئے ہیں۔ بہ حیثیت مجموعی ان کا تنقیدی اُسلوب اور تحسینی لب و لہجہ بھی ایک سا ہے۔ یہ بھی صحیح ہے کہ اُن میں بعض ایک دوسرے کے جواب یا تقلید میں لکھے گئے ہیں بلکہ یوں کہنا چاہئے کہ بعض نے دوسرے تذکروں کا مواد بہ ادنیٰ تغیر اپنا لیا ہے۔ اس کے باوجود ان تذکروں میں اکتا دینے والی یکسانگی و یک رنگی نہیں ہے، مؤلف کے مزاج، تبحر علمی، انداز تحریر، علاقہ، ماحول، عہد اور مقامیت کا انفرادی رنگ ان تذکروں میں کم و بیش نظر آتا ہے۔ اس لئے ان تذکروں میں یکسانگی کے باوجود حد فاصل قائم کرنا کچھ مشکل نہیں رہ جاتا۔ چنانچہ ان کی ہیئت و موضوع کو نظر میں رکھ کر ہمارے ناقدین نے انھیں مختلف خانوں میں تقسیم کیا ہے۔

محی الدین قادری زورؔ مرحوم نے مصنفین کی نوعیت کا لحاظ رکھ کر اردو تذکروں کی تین خاص قسمیں کی ہیں۔

۱۔ وہ جو کسی بڑے شاعر کے نتیجۂ قلم ہیں۔

۲۔ وہ جن کے مصنف خود بڑے شاعر نہیں لیکن بڑے شاعر کے گرویدہ شاگرد تھے۔

۳۔ وہ جن کے مصنفین کو سخن گو نہیں بلکہ سخن فہم کہنا چاہئے۔

پہلے قسم کے تذکروں میں عموماً بڑے شاعروں کا ذکر ہے۔ چھوٹے شاعروں کو نظرانداز کر دیا گیا ہے اور سوانح سے زیادہ کلام پر رائے دینے کی کوشش کی گئی ہے۔ دوسری قسم کے تذکروں میں عام خاص سب کا ذکر ہوتا ہے لیکن اپنے استاد، احباب اور اعزا کے بیان میں طرفداری سے کام لیا جاتا ہے اور مخالفین کی تنقیص کی گئی ہے۔ تیسری قسم کے تذکروں کی تعداد کم ہے لیکن شاعر کا اصلی مرتبہ معلوم کرنے میں ان سے بڑی مدد ملتی ہے [2]"

گارساں دتاسی، ڈاکٹر عبدالستار صدیقی اور شمس اللہ قادری وغیرہ نے ان تذکروں کو ان کے مواد کے اعتبار سے صرف دو خانوں میں تقسیم کیا ہے۔

ا۔ عام تذکرے جن میں ابتدا سے لیکر معاصرین تک کے حالات ردیف وار یا بلحاظ ادوار جمع کئے جاتے ہیں۔

ب۔ خاص تذکرے جن میں کسی خاص عہد کے شعرا یا خاص صنف کے شعرا یا کسی خاص علاقے کے شاعروں کا ذکر ہوتا ہے۔

---

[1] ملاحظہ ہو "اردو تذکروں میں نکات الشعرا کی اہمیت" ص ۳ مطبوعہ دانش محل آمین آباد لکھنؤ۔

[2] مقدمہ گلزار ابراہیم از محی الدین قادری زور ص ۳۲

لیکن بعض مقالہ نگاروں نے اپنے مقالے میں تذکروں کی مختلف خصوصیات کے اعتبار سے ذیل کی سات قسمیں ہیں۔

اول — وہ تذکرے جن میں صرف اعلیٰ شاعروں کے مستند حالات جمع کئے گئے ہیں اور ضمناً کلام کا انتخاب بھی دیا ہے۔

دوم — وہ تذکرے جن میں تمام قابلِ ذکر شعرا کو جگہ دی گئی ہے اور مصنف کا مقصد جامعیت، واستیعاب ہے۔

سوم — وہ تذکرے جن کا مقصد تمام شعرائے کلام کا عمدہ اور مفصل ترین انتخاب پیش کرنا ہے۔ اور حالات جمع کرنے کی طرف زیادہ اعتنا نہیں۔ بیاضیں اور مجموعے اس صنف میں شامل ہیں۔

چہارم — وہ تذکرے جن میں اردو شاعروں کو مختلف طبقات میں تقسیم کیا گیا ہے اور تذکرے کا مقصد شاعری کا ارتقاء دکھانا ہے۔

پنجم — وہ تذکرے جو شاعری کے ایک مخصوص دور سے بحث کرتے ہیں۔

ششم — وہ تذکرے جو کسی وطنی یا ادبی گروہ کے نمائندے ہیں۔

ہفتم — وہ تذکرے جن کا مقصد محض تنقیدِ سخن اور اصلاحِ سخن ہے۔[۱]

یہ تقسیمیں اپنی اپنی جگہ مناسب ہیں، بلکہ ان سے زاید خانوں میں بھی انھیں بانٹا جا سکتا ہے۔ مثلاً گارساں کے تذکرے کو چھوڑ کر اردو تذکروں کے دو گروہ بلحاظ زبان بھی کئے جا سکتے ہیں۔

۱۔ وہ تذکرے جو فارسی زبان میں لکھے گئے ہیں مثلاً نکات الشعرا، گلشن گفتار، تحفۃ الشعرا، مخزن شعرا، عیار الشعرا، ریختہ گویاں، مخزنِ نکات، چمنستانِ شعرا، تذکرۃ الشعرا، تذکرہ ہندی گویاں، ریاض الفصحا، گلزار ابراہیم اور گلشنِ بے خار وغیرہ۔

۲۔ وہ تذکرے جو اردو میں لکھے گئے ہیں مثلاً گلشنِ ہند، گلدستہ نازنیناں، طبقات الشعرائے ہند، انتخاب دواوین، انتخاب یادگار، شمیم سخن اور آب حیات وغیرہ۔

اس تقسیم میں اگر چاہیں تو پہلی قسم کو قدیم طرز کے تذکرے اور دوسری قسم کو جدید طرز کے تذکرے بھی کہہ سکتے ہیں اس لئے کہ اردو میں جو تذکرے لکھے گئے ہیں۔ ان کی روش فارسی تذکروں سے قدرے مختلف ہے اور یہ اول الذکر کی بہ نسبت، ادبی سوانح نگاری تاریخ اور تنقید سے قریب تر ہیں۔

اگر ہم معنوی اعتبار سے ان تذکروں کی خصوصیات پر غور کریں تو یہ ساری تقسیمیں بنیادی طور پر صرف دو خاص گروہوں میں ضم ہو جاتی ہیں اور اس لحاظ سے اردو تذکروں کو متعدد خانوں میں بانٹنے کے بجائے ذیل کے دو گروہوں میں تقسیم کرنا زیادہ مناسب ہوگا

۱۔ بیاضی تذکرے جن کا اصل مقصود انتخاب اشعار ہے۔ اس ذیل میں اردو شعرا کے اکثر تذکرے آجاتے ہیں۔

۲۔ سوانحی تذکرے جن میں شعرا کے حالات جمع کرنے اور ان کے کلام پر تنقیدی نظر ڈالنے کی کوشش کی گئی ہے۔ مثلاً گلزار ابراہیم۔ طبقات الشعرائے ہند، شمیم سخن، گلشن ہند، گلستان سخن اور آب حیات وغیرہ۔

اردو تذکروں کی معنوی حیثیت واہمیت

پچھلے صفحات میں ہم فارسی تذکروں کی معنوی حیثیت و نوعیت پر روشنی ڈال چکے ہیں، اردو شعرا کے تذکرے ان سے کچھ زیادہ مختلف نہیں ہیں بحیثیت مجموعی ان میں وہی خوبیاں اور کمزوریاں نظر آتی ہیں جو فارسی تذکروں میں ملتی ہیں۔ افسوس ہے کہ ان خوبیوں کی طرف بہت کم لوگوں نے توجہ کی ہے ہاں ان کی خامیوں کو اکثر نے بڑے شد و مد سے بیان کیا ہے اور ان میں قدیم تذکرہ نگار و جدید

[۱] شعرائے اردو کے تذکرے رسالہ اردو سنہ ۱۹۴۲ء

ناقدین دونوں شامل ہیں ۔ میر تقی میر کو یار محمد خاکسار عرف میر کلو سے یہ شکایت ہے کہ :-

" احوال خود را اول از ہمہ نگاشتہ وخطاب خود سید الشعرا پیش خود قرار دادہ "[1]

فتح علی حسینی گردیزی کو اپنے پیش رو تذکرہ نگاروں سے یہ گلہ ہے کہ :-

" علت غائی تالیف شاں خوردہ گیری ہمسراں وستم ظریفی با معاصراں است ۔ در اظہار مافی نفس الامر بایجاز پرداختہ بلکہ از جہت عدم اعتنا و قلت تتبع اکثر نازک خیالاں رنگیں نگار از قلم انداختہ در تصحیح اخبار و تحقیق احوال اعزہ اغلاط صریح بکار بردہ وخطاہا نمایاں کردہ اند "[2]

شفیق اورنگ آبادی کو میر تقی میر سے ان کی عیب جینی اور تنقیص کا شکوہ ہے اور قدرت اللہ قاسم ان سے یوں خفا ہیں کہ :- ... " در تذکرہ خود ہمہ کس را بہ بدی یاد کردہ "[3]

اسی طرح قطب الدین باطن لکھتے ہیں کہ :-

" گلشن بے خار تالیف نواب مصطفیٰ خاں شیفتہ جو اول سے آخر تک دیکھا تو معلوم ہوا کہ یہ حضرت ہیں فوابی پر فریفتہ ، سب کو حقارت سے یاد کیا اپنی اوقات کو برباد کیا ۔ بجز سات شخصوں کے ہر ایک کی نسبت عبارت ہجو آمیز ہے "[4]

بعد ازاں انیسویں صدی کے وسط میں ایک مغربی اسکالر گارساں دتاسی اردو شعرا کے تذکروں پر یہ اعتراض کرتا ہے کہ

" تمام تذکرے ...... بالکل نامکمل ہیں اور عموماً ان میں صرف شاعر کا نام اور اس کے کلام کا انتخاب پایا جاتا ہے ۔ لیکن بعض موقعوں پر جہاں حالات و واقعات کچھ ذرا وضاحت کے ساتھ بیان کیا گیا ہے وہاں بھی شاعر کی پرائیوٹ زندگی یا سال ولادت و وفات کے متعلق ایک حرف بھی بہ مشکل نظر آتا ہے ...... اور نہ اس کی تالیفات و تصنیفات کا کچھ مذکور نظر آتا ہے اور اکثر تو اس کے صاحب دیوان ہونے کا ذکر بھی نہیں ہوتا ۔ ...."

گارساں دتاسی کے مترجم کریم الدین ۔ انھیں اعتراضات کو ان الفاظ میں دھراتے ہیں کہ :-

" اکثر جائے ان میں شعرا کا اور کچھ انتخاب اشعار کا لکھا ہے جس کا حال بہت لکھا ہے ۔ ان کی پیدائش کی تاریخ نہیں لکھی اور نہ تاریخ وفات کسی کی لکھی ہے اور حالات خانگی ان کے بہت کم لکھے ہیں بلکہ ان کی تصنیفات کا ذکر بھی بہت کم ہے اور یہ بھی بہت کم ہے کہ اس شاعر کا دیوان بھی ہے یا نہیں ۔ شاید یہ سبب رشک کے تذکرہ نویس نہ لکھتے ہوں ، کیونکہ اگر یہ کہیں گے کہ اس کی تصنیف سے ایک دیوان بھی ہے تو شاید اس سے یہ نتیجہ نکلے کہ وہ بڑا شاعر تھا اور یہ امر ان کو چھپانا منظور ہو "[5]

بعد ازاں تذکرہ نگاری کے آخری دور میں صفا بدایونی صاحب شمیم سخن کو پچھلے تذکرہ نگاروں سے یہ شکوہ ہے کہ وہ شعرا کے

---

۱ نکات الشعرا ص ۱۲۲ مرتبہ حبیب الرحمٰن خاں شروانی
۲ دیباچہ ریختہ گویاں مرتبہ مولوی عبدالحق ۔
۳ مجموعہ نغز حصہ دوم مرتبہ حافظ محمود شیرانی ص ۲۳
۴ گلستان بے خزاں ص ۵ مطبوعہ نول کشور لکھنؤ ۱۸۷۵ء
۵ دیباچہ تاریخ ادب ہندوستانی بہ حوالہ معارف بابت اگست ۱۹۲۳ء
۶ دیباچہ طبقات الشعرائے ہند ص ۱ از کریم الدین و فیلن مطبع العلوم دہلی ۱۸۴۸ء

ذکر میں روایات کو مدنظر رکھتے ہیں اور کلام کا عمدہ انتخاب نہیں دیتے۔ خزینۃ العلوم کے مؤلف درگا پرشاد نادر کو پچھلے تذکروں پر یہ اعتراض ہے کہ ان میں دکنی شعرا کو نظر انداز کیا گیا ہے۔ خود محمد حسین آزاد کو تذکروں پر یہ اعتراض ہے کہ۔

"ان سے نہ کسی شاعر کی سرگزشت کا حال معلوم ہوتا ہے نہ اس کی طبیعت اور عادات و اطوار کا حال کھلتا ہے نہ اس کے کلام کی خوبی اور صحت وسقم کی کیفیت کھلتی ہے نہ یہ معلوم ہوتا ہے کہ اس کے معاصروں میں اور اس کے کلام میں کن کن باتوں میں کیا نسبت تھی۔ انتہا یہ ہے کہ سال ولادت اور سال وفات تک نہیں کھلتا"[۴]

تذکروں پر مذکورہ بالا اعتراضات خود قدیم تذکرہ نگاروں کی طرف سے کئے گئے ہیں اور اس میں میر تقی میر سے لے کر محمد حسین آزاد تک سبھی شامل ہیں۔ بیسویں صدی عیسوی کے ناقدین میں کلیم الدین احمد، ڈاکٹر احسن فاروقی اور پرنسپل عبدالشکور خصوصیت سے قابل ذکر ہیں۔ ہم اس جگہ صرف کلیم الدین کی رائے نقل کرنے پر اکتفا کرتے ہیں۔

"شاعر کی پیدائش، اس کا خاندان، اس کی زندگی کے مختلف واقعات اس کی تصنیفات اس کی تعلیم و تربیت۔ اس کا ماحول، ان میں سے کسی کے متعلق کافی تشفی بخش سامان نہیں ملتا"[۵]

اب اگر ہم تذکروں کے قدیم و جدید ناقدین کی رایوں پر بیک وقت نظر ڈالیں اور تذکروں پر کڑی سے کڑی تنقید کو جائز رکھیں تو زیادہ سے زیادہ ان پر حسب ذیل اعتراضات وارد ہو سکتے ہیں :۔

۱۔ تذکروں میں حالات زندگی عموماً بہت مختصر اور انتخابات کلام اکثر طویل ہیں۔
۲۔ سوانح اور شاعر کے انداز سخن گوئی کے سلسلے میں تقریباً سب نے ایک ہی روش اختیار کی ہے۔
۳۔ شاعروں کے حالات میں ان کے سال پیدائش و وفات اور عمر و عہد کا کوئی خاص خیال نہیں رکھا گیا۔
۴۔ ایک شاعر کے اشعار دوسرے شاعر سے یا بعض اشعار کئی کئی شاعروں سے منسوب کر دئے گئے ہیں۔
۵۔ اکثر تذکروں پر ایک دوسرے کی تقلید کا اثر نمایاں ہے اور تازگی و ندرت بہت کم نظر آتی ہے۔
۶۔ شعر کے محاسن میں زیادہ تر صنائع لفظی و معنوی کو اہمیت دی گئی ہے اور حسب ضرورت ان کو ظاہر کیا گیا ہے
۷۔ اکثر طرفداری سے کام لیا گیا ہے اور شعرا کی تعریف وتنقیص ذاتی تعلقات کی بنا پر کی گئی ہے۔
۸۔ تنقیدی لب ولہجہ پرجوش اخلاقی غالب ہے اور عموماً سب کو اچھے الفاظ میں یاد کیا گیا ہے۔ زندوں کو درازی عمر کی دعا دی گئی ہے اور متوفین کو مغفرت کی۔
۹۔ اکثر شعرا کے اسلوب وسلیقۂ شعر کے لئے مبہم الفاظ استعمال کئے گئے ہیں۔ جن سے شاعر کی حیثیت واضح نہیں ہوتی۔

لیکن ان خامیوں کے باوجود ان تذکروں کی اہمیت کم نہیں ہوتی۔ ان میں سے جو اعتراضات خود تذکرہ نگاروں کی طرف سے وارد کئے گئے ہیں وہ عموماً، رشک ورقابت، معاصرانہ چشمک، شاعرانہ تعلی اور علاقائی تعصبات کا نتیجہ ہیں۔ پھر چونکہ یہ تذکرہ نگار ایک دوسرے کی کمزوریاں گنوانے کے باوجود، اپنے تذکروں کو ان عیوب سے پاک نہیں رکھ سکے اس لئے ان کے بیانات کو چنداں اہمیت دینا مناسب نہیں لیکن جہاں تک جدید ناقدین کے اعتراضات کا تعلق ہے۔ انھوں نے

---

[۴] آب حیات ص۴

[۵] اردو شاعری پر ایک نظر ص۱۳

قدیم تذکرہ نگاروں کے ساتھ انصاف نہیں کیا۔ ہمیں تذکروں پر تنقیدی و تحقیقی قلم اٹھاتے وقت اس بات کو نظر انداز نہ کرنا چاہئے کہ وہ ایک ایسے عہد، ماحول اور ادبی فضا میں لکھے گئے ہیں جس میں نقد شعر اور سخن فہمی کا معیار آج کے معیار سے بالکل مختلف تھا۔ ان تذکرہ نگاروں کے سامنے، قدیم فارسی تذکروں کے سوا، ادبی تنقید، سوانح اور تنقید کے وہ جدید اصول یا نمونے موجود نہ تھے جن کی آڑ لے کر آج انھیں مطعون اور کم رتبہ خیال کیا جاتا ہے۔ اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی کے مذاق ادب، طرز تنقید، اور انداز تذکرہ نگاری کو بیسویں صدی عیسوی کے نقطۂ نگاہ سے جانچنا کسی طرح مناسب نہیں۔ چنانچہ جو لوگ قدیم تذکروں کو آج کے معیار، یا اپنے خاص رجحانات و معتقدات کے تحت دیکھیں گے انھیں ضرور مایوسی ہوگی البتہ جو لوگ اُن تذکروں کو اُس خاص فضا میں لے جاکر دیکھنے کی کوشش کریں گے جن میں وہ لکھے گئے ہیں تو ہمیں یقین ہے کہ ایک دو نہیں انھیں سیکڑوں باتیں کام کی مل جائیں گی، ایسا معلوم ہوتا ہے کہ انھیں ہمارے جدید نقادوں نے قدیم تذکروں کا بالاستیعاب مطالعہ نہیں کیا اور چند تذکروں پر سرسری نظر ڈال کر رائیں قائم کرلی ہیں ورنہ کم از کم انھیں اس بات کا اندازہ ضرور ہو جاتا ہے کہ تذکروں پر جو اعتراضات کئے جاتے ہیں وہ ہر ایک پر منطبق نہیں ہوتے۔ ان میں یقیناً ایسے تذکرے بھی ہیں جن میں سوانح کے باب میں کچھ زیادہ احتیاط و توجہ سے کام نہیں لیا گیا لیکن انھیں تذکروں میں ایسے بھی موجود ہیں جن میں شعرا کے حالات زندگی کو احتیاط سے جمع کرنے۔ شعرا کے ادوار قائم کرنے، ہر دور کی شاعرانہ خصوصیات اُجاگر کرنے، شعرا کی ولدیت و سکونت کی نشاندہی کرنے، ان کے اساتذہ و تلامذہ کے نام دینے اور ان کے سنین وفات و پیدائش کے اندراج کرنے میں خاص اہتمام سے کام لیا گیا ہے۔ ایسے تذکروں میں گلزار ابراہیم گلشن ہند، گلستانِ سخن، شمیم سخن اور خزینۃ العلوم کے نام آسانی سے لئے جا سکتے ہیں۔ تنقیدی رایوں کے سلسلے میں — نکات الشعرا، گلشنِ بے خار اور آب حیات کو کسی طرح نظر انداز نہیں کیا جا سکتا۔ علاوہ ازیں تذکروں کی جو کمزوریاں اوپر گنوائی گئی ہیں وہ کسی ایک تذکرے میں مجتمع نہیں بلکہ متعدد تذکروں میں بٹی ہوئی ہیں۔ بعض میں اشعار کے انتخاب کا اہتمام کیا گیا ہے۔ بعض میں حالات زندگی کو اہمیت دی گئی ہے۔ بعض میں ولدیت و سکونت کا ذکر ضرور کیا گیا ہے بعض میں استاد شاگرد کے نام خصوصیت سے درج کئے گئے ہیں۔ بعض میں شعرا کے کلام پر رائیں ضرور دی گئی ہیں بعض میں معاصرانہ ادبی فضا پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ اس طرح اگر کسی خاص شاعر کے متعلق مختلف تذکروں کے اقتباسات جمع کریں تو ہمیں یقین ہے کہ اس کی مکمل تصویر ہمارے سامنے آجائے گی، بات یہ ہے کہ اردو شعرا کے تذکرے بے شمار ہیں ان میں اچھے بھی ہیں اور برے بھی۔ بعض ایسے اعلیٰ درجے کے تذکرے موجود ہیں جن میں شاعروں کے حالات اور واقعات نہایت صحیح ہیں بالخصوص معاصرین کے متعلق ان کی معلومات ہر طرح قابل اعتبار ہے بعض میں تنقیدی پہلو بھی معیاری ہے۔[۱]

اردو تذکروں کی تنقیدی اہمیت

اس امر سے انکار ممکن نہیں کہ اردو میں ادبی تنقید کی داغ بیل تذکرہ نگاروں کے ہاتھوں پڑتی ہے۔ تذکروں میں چونکہ شعرا کے حالات میں ایجاز و اختصار سے کام لیا جاتا ہے۔ اس لئے کسی شاعر یا اس کے کلام کے متعلق مفصل تنقیدی رائے کی تلاش تو بے سود ہوگی لیکن ان میں کلام کے حسن و قبح پر اجمالاً ایسی رائیں ضرور مل جاتی ہیں جنھیں تنقیدی نقوش و اشارات کے سوا کسی اور چیز سے تعبیر نہیں کرسکتے۔ یہ تنقیدی اشارات بھی عموماً کلام کی ظاہری صورتوں سے بحث کرتے ہیں اور معنوی خصوصیات کو ہاتھ نہیں لگاتے، لیکن اس سے تذکرہ نگاروں کے تنقیدی شعور پر حرف نہیں آتا۔ بات یہ ہے کہ یہ تذکرے جس ادبی ماحول اور شاعرانہ فضا میں لکھے گئے ہیں اس میں آجکل کی طرح موضوع و مواد کو کچھ زیادہ اہمیت حاصل نہیں تھی بلکہ عربی و فارسی شاعری اور تنقید کے زیر کلام کی ظاہری صورت ہی کو سب کچھ سمجھا جاتا تھا۔

---

[۱] "معیار شعر و سخن" از ڈاکٹر ابواللیث صدیقی مطبوعہ نگار انتقاد نمبر ۱۹۴۷ء ص ۹۷

اس وقت عربی فارسی کے کون سے تنقیدی اصول مروج تھے اور شعر و ادب کو اس وقت کن معیاروں پر پرکھا جاتا تھا اس کا بھی مجمل ذکر سن لیجئے۔ عربی کا مشہور ادیب اور نقاد ابوالفرج قدامہ جس کی تنقیدی رائے کو شعر و سخن کے سلسلے میں آج تک کسی نہ کسی طور پر اہم خیال کیا جاتا ہے۔ اور جس کا سکہ، سترہویں اور اٹھارویں صدی کے عربی فارسی ادب پر چل رہا تھا رقمطراز ہے کہ :۔

"طرز بیان شعر کا اصلی جزو ہے۔ مضمون و تخیل کا بجائے خود فاحش ہونا شعر کی خوبی کو زائل نہیں کرتا۔ شاعر ایک بڑھئی ہے لکڑی کی اچھائی برائی اس کے فن پر اثر انداز نہیں ہوتی"

"بہترین مذہب غلو و مبالغہ ہے اور یہی وہ طریقہ ہے جس کی طرف سخن شناس اور با فہم شعرا کا میلان رہا اور بعض کا خیال تو مجھے یہ معلوم ہوا کہ اُن کا قول یہ ہے کہ سب سے بہتر وہ شعر ہے جس میں سب سے زیادہ کذب ہو .... مبالغہ کرنا حد اوسط پر اکتفا کرنے کے بہ نسبت زیادہ بہتر ہوتا ہے"[1]

اسی طرح عربی کا دوسرا مشہور و مقبول ناقد ابن رشیق لکھتا ہے کہ :۔

"ادائے معنی کے لئے نئے نئے انداز نکالنا اور ایک ایک بات کو کئی کئی طرح ادا کرنا شاعرانہ کمال ہے گویا معانی پانی ہیں اور الفاظ کی ترکیب بہ منزلہ گلاس۔ گلاسوں میں کوئی سیمیں ہے، کوئی طلائی۔ کوئی خزف کا ہے کوئی صدف کا۔ کوئی پتھر کا کوئی کانچ کا۔ پانی یعنی معانی بہر حال وہی ایک ہیں جو مختلف ترکیبوں اور اندازوں میں کانوں کے واسطے سے نفس کے سامنے آتے ہیں اور اگرچہ تشنگی طلب کو وہی بجھاتے ہیں لیکن گلاسوں کی رنگا رنگی ایک لطف مزید بڑھا جاتی ہے .... شعر کی عبارت چار چیزوں سے اٹھتی ہے لفظ، وزن، معنی و قافیہ پس اس کی حد ہے"[2]

ان اقتباسات سے صاف ظاہر ہے کہ قدیم عربی ناقدین اگرچہ معنی کی اہمیت کے بھی قائل تھے لیکن ان کی تنقید کے معیار و اصول عموماً الفاظ ہی سے تعلق رکھتے تھے اور کلام پر ادبی داعلیٰ ہونے کا حکم انہیں اصول کے پیش نظر لگایا جاتا تھا لفظی تنقید کا یہ شعبہ بعد کو فن بلاغت کے نام سے منسوب ہوا اور اس میں علم معانی و بیان کے وہ سارے اجزا اور لوازم شامل ہو گئے جنھیں صنائع لفظی و معنوی، استعارات و تشبیہات، کنایہ و مجاز عروض و قواعد اور ردیف و قافیہ اور بعض دوسرے لسانی و لغوی تشریحات کا نام دیا جاتا ہے۔ گویا تنقید شعر، عربوں کے نزدیک تخلیق شعر کی طرح ذوقی اور وجدانی چیز تھی اور بقول ڈاکٹر شوکت سبزواری اُن کی نگاہ میں شعر کی خوبیاں یہ تھیں کہ زبان کے اعتبار سے سادہ اور رواں ہو اس کی بندش میں چستی اور متانت پائی جاتی ہو الفاظ قلیل اور معنی کثیر ہوں، تکلف اور آورد سے پاک ہو اور تشبیہات میں ندرت اور تغزل میں رقت پائی جاتی ہو[3] ...... رفتہ رفتہ ان تنقیدی معیاروں نے میکانکی صورت اختیار کر لی اور شعر میں معنی کو لفظ کا تابع [illegible] لگ یہ اصول عربوں کے اثر سے فارسی ادب پر بھی اثر انداز ہوئے اور فارسی شاعری پر [illegible] ادیب نظامی عروضی سمرقندی نے مجمع النوادر میں اس بات کا اظہار کیا کہ مذاق شعر و سخن میں پختگی اور [illegible] پیدا کرنے کے لئے ضروری ہے کہ اوائل عمری ہی میں شاعر کی نظر سے کم از کم بیس ہزار اشعار گزر جائیں اور علم عروض [illegible] حاصل ہو جائے اس لئے کہ نظامی سمرقندی کے نزدیک :۔

"شاعری صناعتے است کہ شاعر بداں صناعت اتساق مقدمات موہومہ کند والتیام [illegible] منتج براں وجہ معنی خرد

---

[1] کتاب العمدہ بحوالہ اُردو تنقید کی تاریخ ۔
[2] نگار انتقاد نمبر صفحہ ۶۳ جنوری ۱۹۴۰ء

بزرگ گرداند و معنی بزرگ را خرد، نیکو را در خلعت زشت باز نماید و زشت را در صورت نیکو جلوہ کند و بہ ایہام قوت ہائے غضبانی و شہوانی را برانگیزد تا بدان ایہام طباع را انقباضے و انبساطے بود و امور عظام را در نظام عالم سبب شود[۱]

ان خیالات کا یہ نتیجہ ہوا کہ شاعری کو محسوسات و جذبات کی ترجمانی کے بجائے سیاہ کو سفید اور سفید کو سیاہ، جھوٹ کو سچ اور سچ کو جھوٹ بنا کر ظاہر کرنے کا وسیلہ سمجھ لیا گیا، چنانچہ رشید الدین وطواط نے عربی فن نقد کی تقلید میں ایک ضخیم کتاب علم بدیع پر فارسی زبان میں لکھی اور اس میں صنائع لفظی و معنوی کو شعر کے حسن و اثر کا سبب قرار دیا[۲] کم و بیش لفظی تنقید کے یہی مباحث شمس قیس رازی کے یہاں زیر بحث آئے ہیں بلکہ اس نے وطواط کے مقابلے میں اس سے زیادہ تفصیل سے ردیف و قافیہ، عروض اور علم معانی و بیان کے دوسرے لوازم کو کلام کے محاسن خاص میں شمار کیا[۳]

غرض کہ جس وقت اردو فارسی شعرا کے تذکرے مرتب ہو رہے تھے اس وقت عربی و فارسی تنقید کے محور، موضوع، مواد یا معنی نہیں بلکہ ہیئت الفاظ اور علم بیان کے لوازم تھے۔ اس لئے تذکرہ نگاروں کے تنقیدی لب و لہجہ کو اس وقت کے مروج معیار تنقید سے ہٹ کر دیکھنا مناسب نہ ہوگا بلکہ ہمیں اُن کی تنقیدی قدر و قیمت متعین کرنے کے لئے لفظی تنقید کے ان اُصول و ضوابط کو سامنے رکھنا ہوگا جو انیسویں صدی کے وسط تک شعر و ادب کا پیمانہ خاص خیال کئے جاتے تھے، چنانچہ اگر ہم شعرائے اردو کے تذکروں کو قدیم فن نقد کی روشنی میں دیکھیں تو اندازہ ہوگا کہ اختصار و ایجاز کے باوجود اُن میں تنقیدی مواد کی کمی نہیں ہے۔ نکات الشعرا و مخزن نکات سے لے کر شمیم سخن و آب حیات تک تنقیدی شعور و اُصول کا ایک ارتقائی سلسلہ ہے جو وقت اور ماحول کے تقاضوں کے ساتھ ساتھ الفاظ کے معنی کی طرف اور ہیئت سے موضوع کی طرف بڑھتا گیا ہے۔ سترہویں صدی عیسوی کے تذکرہ نگار میر، گردیزی، قائم، میر حسن، لچھمی نرائن شفیق اور حمید اورنگ آبادی وغیرہ۔ تنقیدی شعور سے بیگانہ نہیں ہیں۔ ذوقی اور وجدانی تنقید کے ان اصولوں کی کار فرمائی ان کے تذکروں میں ملتی ہے جو عربی و فارسی کے زیر اثر اس وقت عموماً مروج تھے۔ اس سے زیادہ ان تذکرہ نگاروں سے توقع کرنا ان کے ساتھ ناانصافی ہے۔ لیکن اٹھارہویں صدی کے اوائل میں علم و ادب کی روشنی اور فورٹ ولیم کالج کی تحریک نے جہاں برصغیر کے عام ادبی شعور کو متاثر کیا ہے وہاں اس زمانے کے ناقدین یعنی تذکرہ نگاروں کے انداز فکر اور اسلوب نگارش پر بھی نمایاں اثر ڈالا ہے۔ چنانچہ، گلزار ابراہیم، طبقات الشعرائے ہند، گلستان سخن، گلشن بے خار، شمیم سخن اور آب حیات کے تنقیدی لب و لہجے میں یہ اثرات اکثر جگہ نظر آتے ہیں اور صاف پتہ چلتا ہے کہ اُردو کے ان تذکرہ نگاروں کا تنقیدی شعور، عربی فارسی کے قدیم مروج معیاروں اور سترہویں صدی عیسوی کے تذکرہ نگاروں سے الگ اپنی راہ نکالنے کی کوشش میں لگا ہوا ہے۔ اس لئے کلیم الدین صاحب کی یہ رائے درست نہیں معلوم ہوتی کہ "ان تذکروں کی اہمیت محض تاریخی ہے، یہ دنیائے تنقید میں کوئی اہمیت نہیں رکھتے۔"

افسوس ہے کہ کلیم الدین تذکروں کی تنقید کو سترھویں اور اٹھارویں صدی عیسوی کے تنقیدی معیار کے بجائے بیسوی صدی عیسوی بلکہ اپنے ذاتی معیار کی روشنی میں دیکھتے ہیں۔ ورنہ ان تذکروں میں تنقیدی شعور کی اتنی کمی نہیں ہے جتنی کہ انھیں نظر آتی ہے اگر ہم عربی و فارسی کے مذکورہ بالا مروج اصول تنقید کو نظر میں رکھیں تو اندازہ ہوگا کہ ہمارے قدیم ترین تذکرہ نگار، میر، قائم اور میر حسن

---

[۱] مجمع النوادر چاپ تہران

[۲] حدائق السحر فی دقائق الشعر از رشید الدین وطواط

[۳] المعجم فی معاییر الاشعار العجم۔

اور مصحفی سبھی ان اصولوں کا احساس رکھتے ہیں۔ مثال کے طور پر میرؔ نے نکات الشعرا میں تنقید کے جن اصولوں پر بار بار زور دیا ہے۔ اُن میں :-

۱۔ ربطِ کلام
۲۔ خوش فکری
۳۔ تلاش لفظ تازہ
۴۔ صفائی گفتگو
۵۔ ایجاد مضامین
۶۔ تہ داری
۷۔ دردمندی
۸۔ طرز خاص

شامل ہیں[1] اور ان اصولوں کی پاسداری تقریباً ہر قدیم تذکرہ نگار کے یہاں نظر آتی ہے۔ ہر چند کہ ان اصول پر مفصل بحث کہیں نہیں کی گئی اور نہ تذکروں میں اس کی گنجائش تھی۔ لیکن اشارات کی صورت میں یہ جگہ جگہ ملیں گے۔ ڈاکٹر عبادت بریلوی ان اشارات کا تفصیلی جائزہ لیتے ہوئے لکھتے ہیں کہ "تذکروں میں ان تنقیدی اشاروں کی بڑی اہمیت ہے۔ ان کا تجزیہ کرنے کے بعد پتہ چلتا ہے کہ یہ چار عناصر سے مرکب ہیں اوّل شاعری کے کلام پر رائے۔ دوم فارسی شاعروں سے مقابلہ۔ سوم کلام پر اصلاح چہارم اس زمانے کی ادبی تحریکوں پر اشارے اس کے علاوہ بعض تذکرے ایسے بھی ہیں جن میں شعر و شاعری کے متعدد فنی مباحث بھی مل جاتے ہیں"[2]

ان امور سے بقول ڈاکٹر ابواللیث صدیقی پتہ چلتا ہے کہ "ابتدائی دور میں بھی فارسی سے اُردو میں کام لینے کی حدود مقرر تھیں جن کا سمجھنا سلیقۂ شعر گوئی کے لئے ضروری تھا۔ اُردو شعرا کے جتنے بھی تذکرے ہیں ان میں ایسے اشارات بہت صاف اور واضح ہیں جن سے یہ معلوم کرنا آسان ہے کہ دور قدیم میں شعر و شاعری کا مذاق کیا تھا کن اصولوں کو ملحوظ رکھا جاتا تھا بالفاظ دیگر مروجہ معیار تنقید کیا تھا جس پر شاعر اپنے کلام کو پرکھتے تھے"[3]

تذکرہ نگاروں کے یہ تنقیدی اشارے اور فنی مباحث جن کا تعلق زیادہ تر زبان و بیان سے ہے خواہ کتنے ہی پرانے کیوں نہ ہو جائیں لیکن جب تک ادب، الفاظ کا فن رہے گا ان کی اہمیت کو نظری اور عملی دونوں قسم کی تنقیدوں میں کسی طرح بھی نظر انداز نہیں کیا جا سکتا۔ وقت کے تقاضے تنقید میں ان کے دخل کو کم کر سکتے ہیں لیکن سرے سے انھیں خارج نہیں کر سکتے۔ شعر و ادب کے سلسلے میں وہ شروع سے تنقید کا جزو رہے ہیں اور آئندہ بھی رہیں گے، جدید تنقید خواہ کوئی صورت اختیار کرے۔ اس کے اصول خواہ کتنے ہی بدل جائیں، موضوع و مواد کو ہیئت و صورت کو خواہ کتنی ہی برتری حاصل ہو جائے، تنقید سے "ذریعۂ اظہار" یعنی الفاظ کی وقعت کم نہ ہوگی۔ انھیں پہلے بھی اہم خیال کیا جاتا تھا اور آج بھی اہم خیال کئے جاتے ہیں۔ چنانچہ نیاز فتحپوری لکھتے

---

[1] "معیار شعر و سخن" از ڈاکٹر ابواللیث صدیقی مطبوعہ نگار انتقاد نمبر ۱۹۴۲ء ص ۶۸
[2] اردو تنقید کا ارتقاء ص ۵۴
[3] غزل اور متغزلین ص ۴۵

ہیں کہ "یہ بالکل درست ہے کہ شاعری کی اصل روح جذبات کا اظہار ہے جسے آجکل کی اصطلاح میں داخلی بھی کہتے ہیں لیکن اگر طریق اظہار ناقص یا پیش پا افتادہ ہو تو شعر معیار سے گر جائے گا۔ اسی طرح خارجی شاعری کو لیجئے جس کا انحصار زیادہ تر محاکات یا ظاہری نقاشی پر ہے کہ اگر اس کے خطوط اچھے نہ ہوں گے تو وہ بھی پسند نہ کی جائے گی۔ اس لئے میرے نزدیک بنیادی چیز طریق اظہار ہے جس پر محاسن شعری کا انحصار ہے خواہ شاعری داخلی ہو یا خارجی"[۵۱] ڈاکٹر سید عبداللہ لکھتے ہیں کہ "بعض لوگ زبان کی صحت کے مسئلہ کو لفظی حرف گیری کے نام سے یاد کرتے ہیں لیکن سچ یہ ہے کہ یہ خیال صحیح نہیں ادب اور تحریر کی ہر قسم میں زبان کی صحت کی بڑی اہمیت ہے بلکہ ناگزیر حیثیت رکھتی ہے۔ غور کیجئے تو یہ صاف ظاہر ہوگا کہ کوئی ادبی تحریر اپنے اظہار و ابلاغ میں اس وقت تک کامیاب نہیں ہوسکتی جب تک اس کے وسائل اظہار بلیغ اور کامیاب نہیں ہو پاتے اور ادب کا واحد وسیلہ اظہار زبان و بیان ہے کسی نے کسی کو کوئی ایسا مصور دیکھا ہے جو اپنے رنگوں کی صحیح ترتیب و ترکیب کے بغیر کامیاب تصویر بنانے کا مدعی ہوا ہے اور اگر ایسا کوئی ہے تو وہ یقیناً ژولیدگی تصور کا مریض ہے۔ یہی حال شاعری اور ادب کا ہے کہ اس میں زبان و بیان کی بلاغت کے بغیر کامیاب نظم یا نثر لکھنے کا دعویٰ صرف وہی کرسکتا ہے جو پتنگ اڑانے کا عادی ہے مگر ڈور کے بغیر"[۵۲] رشید حسن خاں کا خیال ہے کہ "صحیح الفاظ اور مناسب طرز ادا کا انتخاب ایک ایسے شخص کے خیالات کو خواہ ان میں کتنی ہی اجنبیت ہو۔ دوسرے مختلف الخیال لوگوں تک پہنچانے کا واحد ذریعہ ہیں، اگر دونوں اجزا میں سے ایک جزو بھی ناقص ہے۔ اس صورت میں نہ بات بنے گی نہ دوسرے تک پہنچے گی"[۵۳]

ان تفصیلات سے یہ ظاہر کرنا مقصود تھا کہ شعراء اردو کے تذکروں میں جو تنقیدی اشارات کے اصول کار فرما نظر آتے ہیں، وہ بے وقعت نہیں ہیں۔ ان کی اہمیت آج بھی مسلم ہے اور اگر کوئی شخص اس نقطۂ نگاہ سے قدیم تذکروں کا تفصیلی مطالعہ کرے گا تو یہ صرف یہی نہیں یہ تذکرے اپنے وقت کے مذاق سخن اور طرز تنقید کے نمائندے نظر آئیں گے بلکہ ان کی دائمی و قائم تنقیدی اہمیت کا اعتراف بھی کرنا ہوگا۔

تذکروں کی سوانحی اہمیت

ادبی تنقید کی طرح اردو میں ادبی سوانح نگاری کے ابتدائی نقوش بھی انھیں تذکروں میں ملتے ہیں۔ چنانچہ قدیم شعرا کی زندگی اور سیرت و شخصیت کے متعلق جتنی کتابیں یا مقالات اب تک مرتب ہوئے ہیں، یا ولی کے عہد سے لے کر انیسویں صدی کے اواخر تک شعرا کے متعلق جو واقعات و حالات سامنے آئے ہیں، ان سب کا سرچشمہ یہی تذکرے ہیں۔ دکنی شعرا سے لے کر شمالی ہند کے ممتاز شعرا درد، حاتم، سودا، میر، یقین، قائم، مصحفی، انشا، آتش، ناسخ، جرأت، ممنون، میرحسن، تاباں، نواب مرزا، غالب، مومن، ذوق، نسیم، انیس، دبیر اور ظفر وغیرہ کے کلام و زندگی کی جتنی تصویریں آج ہمارے سامنے ہیں وہ انھیں تذکروں کی مدد سے تیار کی گئی ہیں، اور یقین ہے کہ آئندہ بھی قدما پر جو کچھ لکھا جائے گا تذکروں کے سہارے لکھا جائے گا۔ یہ مانا کہ شعرا کی زندگی و سیرت کے متعلق تذکرہ نگاروں کے بیانات میں بعض جگہ اعتدال و توازن کی کمی ہے اور گمان ہوتا ہے کہ انھوں نے کہیں کہیں باہم رفاقت و رقابت کے زیر اثر بیجا تعریف یا تنقیص سے بھی کام لیا ہے۔ لیکن سارے تذکروں کا یہ حال نہیں ہے۔ ان تذکرہ نگاروں میں بہت سے ایسے ہیں جنھوں نے

---

[۵۱] نگار جنوری ۱۹۶۴ء

[۵۲] نگار نیاز نمبر حصہ اول ص۱۰۲

[۵۳] نگار نیاز نمبر ص۲۲۵

لاگ اور لگاؤ دونوں سے بے نیاز رہ کر شعرا کے حالات و کلام پر تبصرے کئے ہیں۔ ان کی تحریروں میں اخلاقی رواداریوں کی پاسداری کے باوجود، بے باکی، حق بیانی، اور اعتدال کی مثالیں ملتی ہیں۔ ایسے تذکروں میں نکات الشعرا، تذکرہ الشعرا (میر حسن) گلشن بیخار گلزار ابراہیم خوش معرکہ زیبا، عمدہ منتخبہ شمیم سخن اور آب حیات وغیرہ کے نام آسانی سے لئے جا سکتے ہیں۔ ان میں جو کچھ لکھا گیا ہے اکثر بے رو رعایت لکھا گیا ہے۔ ملاقاتی لگاؤ، رشتۂ شاگردی واستادی، گروہ بندی اور معاصرانہ نوک جھوک کے باوجود، ان کی رایوں میں توازن پایا جاتا ہے۔ وہ بے سبب ہر جگہ اپنے حریفوں کو نیچا دکھانے یا دوستوں کو اوپر اٹھانے کی کوشش نہیں کرتے۔ دوستی یا دشمنی کے باوجود، وہ عموماً خدا لگتی کہتے ہیں۔ سودا و میر کی چوٹیں۔ مصحفی و انشار کے معرکے کس سے چھپے ہوئے ہیں۔ لیکن میر و مصحفی نے اپنے تذکروں میں انشا و سودا کے متعلق کوئی ایسی بات نہیں کہی جو ان کے مرتبۂ شاعرانہ کے منافی ہو۔ اسی طرح ان تذکرہ نگاروں نے اپنے متعلق جو کچھ لکھا ہے اس میں عام شعرا کی طرح، شاعرانہ تعلی سے کام نہیں لیا بلکہ اکثر نے اپنا حال بڑے انکسار سے لکھا ہے۔ اور اپنے لئے ہر جگہ "احقر، فقیر، حقیر، کمترین، خاکسار اور "عاجز و بے نوا" وغیرہ کے الفاظ استعمال کئے ہیں، ان باتوں سے اندازہ ہوتا ہے کہ تذکرہ نگاروں نے اس غیر جانب واری کو حتی الوسعیٰ برتا ہے۔ جس کے بغیر سوانح نگاری معتبر نہیں رہتی۔

تذکروں کے سوانحی پہلو کے سلسلے میں بعض ناقدین کا خیال ہے کہ "تذکروں میں شاعر کی پیدائش، اُس کا خاندان، اُس کی زندگی کے مختلف واقعات، اس کی تفصیلات، اس کی تعلیم و تربیت اس کا ماحول، اُن میں کسی کے متعلق کافی تشفی بخش سامان نہیں ملتا، تذکرہ نویسوں میں یہ قدرت نہیں کہ ان واقعات کو اس طرح بیان کریں کہ شاعر کی تصویر میں جان آجائے اور بولنے لگے"[1]

یہ اعتراضات جیسا کہ پچھلی سطور میں ہم خود اظہار کر چکے ہیں، بڑی حد تک درست ہیں۔ لیکن سوال یہ ہے کہ آج بھی وہ کونسی ادبی تاریخ یا تنقیدی کتاب ہے جس میں کسی شاعر یا ادیب کے متعلق یہ ساری تفصیلات ایک جگہ مل جاتی ہوں اور اس انداز سے کہ اس کی جیتی جاگتی اور منہ بولتی تصویر سامنے آجاتی ہو۔ اس لئے اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی میں جبکہ آمد و رفت، رسل و رسائل، نشر و اشاعت اور کتابت و طباعت کے ذرائع بہت محدود تھے اور کتابیں عموماً ذاتی ذوق و شوق اور تسکین کے لئے لکھی جاتی تھیں۔ ان تذکرہ نگاروں سے یہ مطالبہ کرنا کہ وہ مستند سوانح حیات کے ساتھ کسی شاعر کی منہ بولتی تصویر پیش کریں، نامناسب ہے۔ ہاں کچھ تصویری خاکے اور رنگ ان تذکروں میں ضرور مل جائیں گے اور اگر ہم کسی شاعر کی مکمل تصویر دیکھنا ہی چاہیں تو مختلف تذکروں کی مدد سے بہ آسانی تیار کر سکتے ہیں۔ جن بزرگوں نے قدیم شعرا کے تذکرے مرتب کئے ہیں اور ان پر تفصیلی مقدمات لکھے ہیں۔ انھوں نے اس قسم کے سوانحی خاکوں کی بہترین مثالیں ہر تذکرے کے سلسلے میں درج کی ہیں۔ ہم اُن کی تفصیل میں اس جگہ نہیں جانا چاہتے۔ لیکن اتنی بات بدیہی ہے کہ تذکرہ نگاروں نے جو سوانحی خطوط پیش کئے ہیں وہ بنیادی اور اصلی ہیں۔ اس لئے کہ اکثر تذکرہ نگاروں نے عموماً انھیں شعرا کی تفصیل دی ہے۔ جن سے وہ ذاتی طور پر یا کسی دوست کے ذریعہ واقف تھے اس کے برعکس جن سے وہ باخبر نہ تھے، ان کے متعلق اپنی لاعلمی کا صاف اظہار کر دیا ہے۔ ذاتی واقفیت جس کے بغیر سوانحی مواد میں جان نہیں آتی تذکرہ نگاروں کا اصل ماخذ ہے اور اسی ماخذ کی بدولت معاصرین کی زندگی کے متعلق ان کی رائیں آخر اس درجہ دقیع ہو جاتی ہیں کہ ہم انھیں کسی طرح نظر انداز نہیں کر سکتے۔ حقیقت یہ ہے کہ اردو میں تحقیق کی اکثر گتھیاں انھیں تذکروں نے سلجھائی ہیں۔ مثال کے طور پر میر تقی میر کی شاعری داخلی طور پر صاف پتہ دے رہی تھی کہ وہ کسی پری تمثال کے تیر عشق کے گھایل تھے۔ لیکن خارجی شہادت

[1] اردو تنقید پر ایک نظر از کلیم الدین

کے بغیر کسی میں ہمت نہ تھی اس صوفی منش ، شاعر پر عشق بازی کی تہمت لگاتا ۔ نتیجۃً دوسرے غزل گو شعرا کی طرح ان کے رنگ مجازی کو بھی حقیقت کا ایک رُخ خیال کیا جاتا تھا لیکن جب ایک تذکرہ نگار نے میر کے متعلق یہ انکشاف کیا کہ :-

"میر با پری تمثالے کہ از عزیزانش بود، در پردہ تعشق طبع میل خاطر داشت"[1]

تو میر کی شاعری کا مفہوم ہی بدل گیا ہے ۔ اسکی شاعری زندگی سے فرار کا نتیجہ خیال کی جاتی تھی ۔ لیکن تذکروں کے مطالعہ کے بعد اس کا ہر شعر زندگی کے مسائل میں گتھا ہوا نظر آنے لگا ۔

اسی طرح دوسرے شعرا کی نجی زندگی کے متعلق ان تذکرہ نگاروں نے بعض ایسے راز فاش کر دئے ہیں جو شاعر کی شخصیت و کلام دونوں کی تفہیم کے لئے ضروری تھے لیکن ہماری نظر سے اوجھل تھے ، چند مثالیں دیکھئے :-

۱۔ " میر حسن کو بہ سبب تقاضائے جوانی محل کی ایک عورت سے محبت و موانست ہوئی چونکہ طبیعت موزوں تھی بہ پاس خاطر معشوقہ مثنوی بے نظیر تصنیف کی " (خوش معرکہ زیبا)

۲۔ " آفتاب رائے رسوا۔ بریک پسر کمبوہ متو نام تعشق پیدا کردہ بود " (نکات الشعرا)

۳۔ " میاں عبدالحئی تاباں المتخلص بہ تاباں ۔ در وقت خویش نظیرے نہ داشت ، سیدزادہ بود بکمال حسن و وجاہت " تمام عالم فریفتہ حسن او بود بلکہ گرم بازاری ریختہ ازاں بہ شعلہ رسید و بالاشد اکثر اشخاص ایں فن را وسیلہ ساختہ دخیل صحبت اوی شدند ...... عاشق معشوق مزاج بہ یک طفلے سلیمان نام تعشق داشت " (تذکرۃ الشعرا)

۴۔ " جعفر علی خاں زکی ...... ذہن وذکا و طبع رسا داشت سوائی رام راجہ پر تعشق داشت " (نکات الشعرا)

۵۔ " امت الفاطمہ بیگم نام تھا ، صاحب جی کے نام سے مشہور تھیں ، حسن و صفات میں مثل آفتاب تھیں ، اپنے معالجے میں مومن خاں سے سابقہ پڑا ...... خاں موصوف کی مثنوی قول غمیں انھیں کے حسن و جمال کی شرح ہے " (تذکرۃ الشعرا از میر حسن)

۶۔ " خواجہ حسن دہلوی بخشی نام ایک رنڈی ارباب نشاط سے ہے اس پر مرتے ہیں اور اکثر نام اس کا مقطع میں غزل کے داخل کرتے ہیں " (گلشن ہند)

۷۔ میر مظفر علی آزاد دہلوی در ہنگامے کہ بہ نزاکت نام کنیزے عاشق و منازعہ با پتا بیگم داشت معاملہ او مرجوع باحقیر بود " (گلشن ابراہیم)

۸۔ " فضایل علی خاں بے قید تخلص جوان محمد شاہی بود خوش خوراک خوش رو وخوش پوشاک بایکے از تبان ہند تعشق پیدا کردہ بود " (تذکرۃ الشعرا از میر حسن)

۹۔ نزاکت تخلص ، رنجو نام ، نازنوں کی بت بازاری ستم شعاری ہے جو شیفتہ مرحوم صاحب گلشن بے خار کی دوستداری سے شاعری میں نام پا گئی " (تذکرۃ النسا مولفہ نادر)

ان میں سے ، میر تقی میر ، میر حسن اور شیفتہ خود تذکرہ نگار ہیں لیکن انھوں نے اپنے تذکروں میں اپنے معاشقوں کا سراغ نہیں دیا ، پھر بھی دوسرے تذکرہ نگاروں نے راز کو راز نہ رہنے دیا اور وہ سب کچھ کہدیا ہے جو ایک بے لاگ سوانح نگار ہی کہہ سکتا ہے ۔ ڈاکٹر سید عبداللہ نکات الشعرا کے متعلق لکھتے ہیں کہ " تنقید سخن کے علاوہ مختلف اشخاص کی سیرت کے متعلق اس قدر برہنہ اور واشگاف رائیں

---

[1] بہار بے خزاں ، از احمد حسین سحر ۔

پائی جاتی ہیں۔ جن کو پڑھ کر واقعی حیرت ہوتی ہے۔ ایک تو یوں بھی یہ بات زمانے کی فضا کے خلاف تھی، پھر یہ بات اور بھی مستزاد ہوئی کہ معاصرین پر رائے زنی کرتے ہوئے میر سے اُن کی دل شکنی کی مطلق پروا نہیں کی۔" لیکن یہ چیز میر تقی میر ہی تک محدود نہیں ہے بلکہ دوسرے تذکرہ نگاروں نے بھی اکثر یہی بے باک روش اختیار کی ہے۔ اور نجی زندگی کی ایسی جزئیات و تفصیلات پیش کر دی ہیں کہ اگر ہم انھیں مختلف تذکروں سے یکجا کریں تو ہر شاعر کی مکمل تصویر ہمارے سامنے آسکتی ہے۔ لیکن ضرورت ہے قدیم تذکروں کو چھاننے کی۔ یہ کام بہت مشکل ہے۔ ہاں ان کی کمزوریاں بغیر مطالعہ بھی گنوائی جاسکتی ہیں۔

تذکروں کی تاریخی اہمیت

کریم الدین نے طبقات الشعرا میں لکھا ہے کہ "تذکرے اور طبقات چونکہ شاخیں فن تاریخ کی ہیں خصوصاً زبان عرب اور فارسی میں اس قسم کی بہت ہی تصنیف ہوئی ہیں۔ ان کی دیکھا دیکھی زبان اردو میں بھی اس طریق تصنیف کا استعمال کیا ہے۔"[۱] اس عبارت سے ظاہر ہوتا ہے کہ ہمارے قدیم تذکرہ نگار، تذکرہ نگاری کو تاریخ نگاری سے الگ چیز نہ سمجھتے تھے۔ اس لئے یہ ممکن ہی نہیں کہ ان کے تذکروں میں تاریخ کے اوصاف نہ پائے جاتے ہوں۔ یہ صحیح ہے کہ ان میں سنین اعداد وار کے تعین کا اہتمام نہیں کیا گیا۔ واقعات و حالات کی تدوین و ترتیب بھی تاریخوں اور سنوں کا لحاظ رکھ کر نہیں کی گئی اس کے باوجود یہ تذکرے تاریخ و عہد کے احساس و اظہار سے یکسر خالی نہیں ہیں۔ ابتدائی تذکروں میں زبان و بیان کے عہد بہ عہد ارتقاء پر تاریخی تبصرے تو نہیں ملتے لیکن اس سے انکار ممکن نہیں کہ قدیم و جدید ادوار اور اسلوب شعر و ادب کی تبدیلیوں کا شعور ان میں پایا جاتا تھا۔ چنانچہ قائم نے مخزنِ نکات مولفہ ۱۱۶۸ھ میں شعرا کے خاص ادوار قائم کئے ہیں اور دکنی و شمالی ہند کے شعرا پر غیر جانبدارانہ تنقیدی رائے دے کر معاصر شعرا کے مراتب متعین کئے ہیں[۲]۔ قائم کے بعد میر حسن نے بھی یہی روش اختیار کی ہے اور ہر دور کو متقدمین، متوسطین اور متاخرین میں تقسیم کر کے شعرا کا ذکر کیا ہے۔ گلزار ابراہیم مولفہ ۱۱۹۸ھ اور گلشنِ ہند مولفہ ۱۲۱۵ھ میں تاریخ نگاری کے عناصر اور بھی نمایاں ہو گئے ہیں۔ گلزار ابراہیم کے مصنف علی ابراہیم خاں چونکہ ایسٹ انڈیا کمپنی کے ملازم تھے اور اعلیٰ عہدے پر فائز تھے اس لئے انھیں شعرا کے حالات جمع کرنے میں بڑی آسانیاں تھیں چنانچہ انھوں نے اکثر تاریخ پیدائش و وفات کا تعین کیا ہے۔ شعرا کے حالات خط و کتابت کے ذریعہ فراہم کئے ہیں اور ان خطوط کے اقتباسات بھی دئے ہیں۔ گلشنِ ہند میں مرزا علی لطف نے حالات کو مزید تفصیلی اور باوثوق بنانے کی کوشش کی ہے۔ گارساں دتاسی چونکہ مستشرق ہے اس لئے اس کا نقطۂ نظر تذکرہ نگاری کے باب میں بہت مختلف ہے۔ وہ تاریخ ادب ہندوستانی پہلی جلد میں اردو زبان و ادب کی پیدائش اور ارتقاء پر بحثیں کرتا ہے اور دیباچہ میں اردو شاعری کے مختلف ادوار کا جائزہ لے کر شعرا کے حالات لکھتا ہے کریم الدین بھی طبقات الشعرا میں گارساں کے پابند نظر آتے ہیں اور اردو شاعری و ادب کو تاریخی حیثیت سے موضوع بحث بناتے ہیں۔

گلستان سخن، انتخاب دواوین، اور خزینۃ العلوم کے دیباچے بھی تاریخی اعتبار سے نہایت اہم ہیں ان میں [illegible] ادوار کے اسلوب سخن، زبان و بیان کی تبدیلیوں اور کلام کے محاسن و معائب کا ذکر آیا ہے۔ نتیجۃً نہیں ان تذکروں کے ذریعہ اکثر شعرا کا سال وفات، تاریخ پیدائش، سکونت، ولدیت، شاگردی، اُستادی، مزاج، پسندیدہ صنف، انداز سخن کوئی طرز ادا اور اس کا شاعرانہ مرتبہ کم و بیش ہمارے سامنے آجاتا ہے، "شمیم سخن" اور آب حیات میں تذکرہ نگاری گویا تاریخ کی سرحدوں میں براہ راست داخل ہو جاتی ہے۔ ان میں ہمیں وہ سب کچھ مل جاتا ہے جو کسی قدیم ادبی تاریخ سے توقع کی جاسکتی ہے۔

---

[۱] دیباچہ طبقات الشعرا ہند مطبوعہ ۱۸۴۸ء

[۲] تفصیل کے لئے ملاحظہ ہو "اردو کے قدیم تذکرے" از حبیب اللہ غضنفر مطبوعہ اردو جنوری و اپریل ۱۹۵۳ء

لیکن تذکروں کا تاریخی مواد صرف شعرا کے حالات زندگی یا ان کے کلام پر تنقید و تبصرہ تک محدود نہیں ہے۔ ان میں بعض تحریکوں، ادبی روایتوں، شعری محفلوں، سماجی رسموں اور اخلاقی قدروں کا سُراغ بھی ملتا ہے۔ خواجہ احمد فاروقی، نکات الشعرا پر بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ "اگر تنقید ایک سماجی عمل ہے تو اس سے سماجی حالات بھی واضح ہو سکتے" ہیں۔ میر کی تنقید وں سے صاف معلوم ہوتا ہے کہ :-

۱۔ اس زمانے میں ہندو اور مسلمانوں میں بڑا اتحاد اور میل جول تھا۔ اور بعض شعرا قید مذہب و ملت سے آزاد تھے۔
۲۔ اہل قلم، اہل سیف بھی تھے اور سخن فہمی و شمشیر شناسی میں تضاد نہیں تھا۔
۳۔ درویشی اور شاعری دوش بدوش چلتی تھیں۔
۴۔ زمانہ پر ایک انحطاطی رنگ چھایا ہوا تھا۔ اس لئے بعض شعرا ہزل کی طرف مائل تھے۔
۵۔ مشاعرے معاشرت کا جزو بن گئے تھے اور ان کی حیثیت ادبی جلسہ کی ہی نہیں تھی۔ تنقیدی ادارے کی بھی تھی۔
۶۔ سلطنت مغلیہ کے زوال کے ساتھ فارسی بھی زوال پذیر تھی اور اس کی خاکستر اُردو کے لئے سامان وجود بن گئی تھی [۱]۔

یہ باتیں نکات الشعرا تک محدود نہیں ہیں۔ سماجی زندگی کی یہ تفصیلات دوسرے تذکروں میں بھی ملتی ہیں اور ادبی تاریخ نگاری کے لئے بیش بہا سرمایہ کی حیثیت رکھتی ہیں۔

تذکرہ نگاری کیا ہے؟ پچھلی سطور میں؟ اُردو میں تذکرہ نگاری کے آغاز، تذکروں کے ادوار، ان کی قسمیں، تعداد، ظاہری و معنوی حیثیت، محرکات و موثرات، محاسن و معائب، تنقیدی و سوانحی اہمیت اور تاریخی و ادبی نوعیت کی تفصیل دی جا چکی ہے۔ اس تفصیل کی روشنی میں تذکرہ نگاری کے فن کا تعین آسان بھی ہے مشکل بھی۔ آسان یوں ہے کہ ان تفصیلات کے بعد تذکرہ نگاری کے فن کا احساس ضرور ہو جاتا ہے، مشکل یوں کہ اس احساس کے باوجود ہم اس کی حدود مقرر نہیں کر سکتے۔ تذکروں کی مختلف نوعیتوں، قسموں اور محرکات سے اندازہ ہوا ہو گا کہ تذکرہ نگاری کا اولین محرک "انتخاب اشعار" یا "بیاض نگاری" کا شوق رہا ہے۔ بیاض نگاری کی کیا نوعیت تھی اس کی تفصیل ہم بتا چکے ہیں، اس جگہ صرف اس قدر دُھرانا ہے کہ بیاض میں جب اشعار کے ساتھ صاحبان اشعار کے نام اور تخلص بھی شامل ہو گئے تو اس کا نام تذکرہ ہو گیا۔ بعد ازاں نام و تخلص میں خاص ترتیب پیدا کر دی گئی۔ مختصر حالات زندگی کے ساتھ کلام پر مختصر تبصرہ کا اضافہ ہوا اور تذکرہ، بیاض سے آگے بڑھ کر نیم تاریخی، نیم سوانحی اور نیم تنقیدی فضا میں داخل ہو گیا۔ وقت اور ماحول کی تبدیلیوں کے ساتھ تذکروں پر ادبی تاریخ اور تنقید و سوانح کا رنگ گہرا ہوتا گیا۔ تین رنگوں کا یہی آمیزہ جسے حقیقی معنوں میں نہ ادبی تاریخ کہہ سکتے ہیں نہ تنقید نگاری و سوانح نگاری، تذکرے کا فن قرار پایا اور شعرا کے مختصر حالات، کلام پر سرسری تبصرہ اور انتخابِ اشعار کو اس کے عناصر ترکیبی میں شمار کیا گیا۔

---

[۱] میر تقی میر، حیات اور شاعری ص ۵۳

نکات الشعراء

مصنف:- میر تقی میر

عہد تصنیف و طباعت

میر تقی میر نے تذکرے کی تصنیف کا سال خود کہیں درج نہیں کیا لیکن آنند رام مخلص کا ذکر میر نے جس طور پر کیا ہے اس سے اس کی تصنیف کا سال ۱۱۶۵ھ / ۱۷۵۲ء نکلتا ہے۔
اس کا ایک قلمی نسخہ جو ۱۱۷۲ھ میں لکھا گیا تھا مولوی عبدالحق صاحب کو ملا تھا جسے انھوں نے مفید مقدمے کے ساتھ ۱۹۳۵ء میں انجمن ترقی اردو (دکن) سے شائع کر دیا۔

خصوصیات

نکات الشعراء، قدیم ترین تذکروں میں شمار کیا جاتا ہے اس سے قبل کے بعض تذکروں کا نام بھی تذکروں میں ملتا ہے، لیکن ان میں کوئی دستیاب نہیں ہے۔ افضل بیگ قاقشال اورنگ آبادی کا تذکرہ "تحفۃ الشعراء" اور خواجہ حمید اورنگ آبادی کا "گلشن گفتار"، البتہ نکات الشعراء کے ساتھ ساتھ وجود میں آئے ہیں۔ ان تینوں کا سال تصنیف ۱۱۶۵ھ ہے۔ اس لئے ایک کو دوسرے پر ان کی قدامت ثابت کرنا مشکل ہے۔
تذکرہ فارسی میں ہے اور بقول مولوی عبدالحق اسمیں شعراء کے کلام پر عموماً منصفانہ اور بیباکانہ تبصرہ کیا گیا ہے نکات الشعراء کا یہی تنقیدی لب ولہجہ اسے دوسرے تذکروں سے ممتاز کرتا ہے۔
ریختہ کے اقسام، اسکی خصوصیات، لب ولہجہ اور شعری محاسن وغیرہ کا اجمالی اور اہم ذکر بھی اول اول اسی تذکرے میں آیا ہے اور تذکرے کے خاتمے پر میر نے جو کچھ لکھا ہے وہ اردو شاعری کی تنقیدی تاریخ میں اہم خیال کیا جاتا ہے۔
خاتمہ اور ترقیمہ کے ساتھ اس میں مندرجہ ذیل سو شاعروں کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر	تخلص و نام	نمبر	تخلص و نام	نمبر	تخلص و نام
۱	آبرو	۶	اشتیاق	۱۱	بہار
۲	احسن اللہ	۷	اشرف	۱۲	بیدم
۳	احمدی	۸	امید	۱۳	بیتاب
۴	آرزو	۹	انسان	۱۴	بیچارہ
۵	آزاد	۱۰	بسمل	۱۵	بیمار

نمبر	نام
۱۶	بیدل
۱۷	بیرنگ
۱۸	بینوا
۱۹	پاکباز
۲۰	تاباں
۲۱	تجرد
۲۲	تمکین
۲۳	ثاقب
۲۴	جعفر
۲۵	جعفر زٹلی
۲۶	جگن
۲۷	حاتم
۲۸	حزیں
۲۹	حسن
۳۰	حسن (میر حسن)
۳۱	حبیب (محتشم علی)
۳۲	حشمت (محمد علی)
۳۳	خاکسار
۳۴	خسرو
۳۵	خوشنودی
۳۶	دانا
۳۷	داؤد
۳۸	درد (خواجہ میر)
۳۹	درد (کرم اللہ خاں)
۴۰	دردمند
۴۱	راقم
۴۲	رسوا
۴۳	زکی
۴۴	سالک
۴۵	سجاد
۴۶	سراج
۴۷	سعادت
۴۸	سعدی دکنی
۴۹	سلام
۵۰	سودا
۵۱	شاغل
۵۲	شعوری
۵۳	شوق
۵۴	صبائی
۵۵	ضیار
۵۶	عاجز (عارف علی خاں)
۵۷	عارف
۵۸	عاصی
۵۹	عبدالبصیر
۶۰	عبدالرحیم
۶۱	عزلت
۶۲	عزیز اللہ
۶۳	عشاق
۶۴	عطا
۶۵	غریب
۶۶	غواصی
۶۷	فخری
۶۸	فضلی
۶۹	فغاں
۷۰	قاسم مرزا
۷۱	قائم
۷۲	قدر
۷۳	قدرت
۷۴	کافر
۷۵	کمترین
۷۶	کلیم
۷۷	گرامی
۷۸	لطفی
۷۹	محسن
۸۰	محمود
۸۱	مخلص
۸۲	مضمون
۸۳	مظہر
۸۴	معز
۸۵	ملک
۸۶	موزوں
۸۷	میر (محمد میر)
۸۸	میر (میر تقی)
۸۹	میر گھاسی
۹۰	ناجی
۹۱	نثار
۹۲	ولی
۹۳	ہاتفی
۹۴	ہاشم
۹۵	ہدایت
۹۶	یقین
۹۷	یک دل
۹۸	یکرنگ
۹۹	یکرو
۱۰۰	یونس

گلشنِ گفتار

مصنف خواجہ خان متخلص بہ حمید۔ اورنگ آباد کے متوطن تھے۔ باپ کا نام ترکتاز خاں قوی جنگ اور دادا کا نام یکہ تاز خاں تھا عارف الدین خاں عاجز حمید کے استاد تھے۔ چنانچہ استاد کا رنگ شاگرد کے کلام میں صاف نظر آتا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت دیباچہ میں مصنف نے اس کا مادہ تاریخ "گلشن بزم گفتار ہے" درج کیا ہے۔ اس سے ۱۱۶۵ھ / ۱۷۵۲ء نکلتے ہیں۔ یہی اس کا سال تصنیف ہے۔ سید محمد ایم۔ اے نے حیدرآباد سے مفید دیباچہ کے ساتھ ۱۹۳۱ء میں اسے شائع کر دیا ہے[1]

خصوصیات یہ مختصر سا تذکرہ فارسی میں ہے۔ اس کتابچہ سے اندازہ ہوتا ہے کہ دکن میں شعر و سخن کی ترقی کے ساتھ ادبی تنقید نگاری اور تذکرہ نگاری کا رواج بھی بہت پہلے ہو چکا تھا۔ اس تذکرے کی ایک بڑی خصوصیت یہ ہے کہ اس میں اکثر شاعروں کی ایک ایک دو دو غزلیں تمام و کمال پیش کی گئی ہیں۔ دوسرے تذکرہ نگاروں کی طرح صرف متفرق اشعار نہیں دئے گئے۔ بعض شاعروں کے انتخاب کلام میں مثنوی اور مخمس کے نمونے بھی دئے گئے ہیں۔ اس میں ولی کے دو شاگردوں اشرف اور رضی کے متعلق یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ وہ گجراتی تھے۔

اب تک میر کے نکات الشعراء کو اردو کا اولین تذکرہ خیال کیا جاتا تھا۔ لیکن تحفۃ الشعراء اور گلشن گفتار کی دستیابی کے بعد پتہ چلا کہ یہ تینوں تذکرے ساتھ ساتھ لکھے گئے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	نصرتی	۷	مضمون	۱۳	آبرو	۱۹	احسن	۲۵	[illegible]
۲	ولی	۸	عبدالرحیم	۱۴	مظہر	۲۰	زاری	۲۶	داؤد
۳	اشرف	۹	یکرو	۱۵	سودا	۲۱	[illegible]	۲۷	عاجز
۴	رضی	۱۰	یک رنگ	۱۶	ناجی	۲۲	قائم	۲۸	رسا
۵	مزمل	۱۱	فایق	۱۷	تاباں	۲۳	کامل	۲۹	وفا
۶	حشمت	۱۲	حاتم	۱۸	یقین	۲۴	ابدال	۳۰	عزلت

[1] مطبوعہ خورشید پریس یوسف بازار نیا پل حیدرآباد دکن۔ ۱۹۶۳ء میں اس کا ترجمہ دانش محل لکھنؤ سے شائع ہوا۔

تحفۃ الشعراء

مصنف | افضل بیگ قاقشال اورنگ آبادی

عہد تصنیف و طباعت | میر غلام علی آزاد بلگرامی اور عارف الدین عاجز کے جو قطعات تاریخ اس تذکرے میں شامل ہیں ان سے اس کی تصنیف کا سال ۱۱۶۵ھ/۱۷۵۲ء نکلتا ہے آزاد نے "تحفۂ اصحاب شعر" اور عاجز نے "تحفۂ روح کلام شعرا" سے یہ تاریخ نکالی ہے۔ سب سے پہلے اسے ڈاکٹر ابواللیث صدیقی نے مبسوط مقدمہ کے ساتھ ستمبر ۱۹۳۸ء کے علیگڑھ میگزین میں شائع کیا۔ بعد میں ڈاکٹر حفیظ قتیل نے اپنے مقدمے کے ساتھ شائع کیا۔[۱]

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور قدیم ترین تذکروں میں شمار ہوتا ہے۔ گلشن گفتار، نکات الشعراء اور تحفۃ الشعراء تینوں ۱۱۶۵ھ میں مرتب ہوئے ہیں۔ اس سے پہلے کا کوئی تذکرہ اب تک دستیاب نہیں ہوا۔ تحفۃ الشعراء میں دکن کے بعض ایسے شعرا مل جاتے ہیں جن کا ذکر نکات الشعراء اور گلشن گفتار میں نہیں آیا۔ شعراء کی ترتیب میں کوئی اصول ملحوظ نہیں رکھا گیا بلکہ اردو اور فارسی شاعروں کا ملا جلا ذکر کر دیا گیا ہے۔ تذکرے کے دیباچہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنف، اپنے عہد کے ممتاز علماء و فضلا سے ذاتی طور پر واقف تھا۔ اور اس نے اس عہد تک کے سارے مشہور فارسی تذکروں سے استفادہ کیا ہے۔ شعرا کی تاریخ پیدائش و وفات کی طرف یہاں بھی توجہ نہیں کی گئی۔ ہاں شعرا کے وطن و جائے سکونت کا سراغ اکثر جگہ دیدیا گیا ہے۔ حالات زندگی اور انتخاب کلام دونوں بہت مختصر ہیں۔ لیکن جو کچھ ہے بقول ڈاکٹر ابواللیث صدیقی رشک و مخاصمت سے پاک ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	آزاد	غلام علی	۶	آشنا	قاضی محمد جان	۱۱	افصح	میر محمد علی
۲	آصف	آصف جاہ نظام الملک	۷	اقدس	محمد رضی شوستری	۱۲	امین	امین الدین علی
۳	ارادت	مرزا ہدایت اللہ	۸	افتخار	عبدالوہاب	۱۳	بسمل	یوسف علی
۴	امید	قزلباش خاں	۹	امداد	شیخ غلام حسین	۱۴	تسلیم	محمد قلی
۵	ایجاز	مرزا علی نقی	۱۰	ایما	میر بخشی عاشق	۱۵	جرأت	میر محمد ہاشم

[۱] ادارہ ادبیات اردو حیدر آباد سے ۱۹۶۱ء میں شائع ہوا۔

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۶	جویا	محمد فاضل سرہندی	۳۱	عاشق	قاسم جان	۴۶	مستعد	آقا صابا
۱۷	حامد	حامد علیخاں دولت آبادی	۳۲	عاجز	عارف الدین خاں	۴۷	مبارک	مبارک یار خاں
۱۸	خیری	عنایت اللہ	۳۳	عاصی	شیخ نور محمد	۴۸	موزوں	رائے مدن سنگھ
۱۹	خواجگی		۳۴	عاقل		۴۹	مظہر	میرزا جان جاناں
۲۰	خلیل	میرزا خلیل	۳۵	فضلی	شاہ فضل اللہ	۵۰	ناصر	نظام الدین ناصر جنگ
۲۱	دانا	فضل علی	۳۶	فخرالدین	اورنگ آبادی	۵۱	نصرت	محمد نعیم دلاور خاں
۲۲	رسا	مرزا جاہ	۳۷	فدا	رضا ملقب خاں	۵۲	نشاط	فقیر اللہ خاں
۲۳	رنگین	نورالدین	۳۸	فاضل	حافظ محمد فاضل	۵۳	وحدت	ہدایت اللہ
۲۴	راز	نوازش خاں	۳۹	قابل	متوسل خاں	۵۴	وقار	میر عبدالحی خاں
۲۵	سالک	غلام حسین	۴۰	قلی	درگاہ قلی خاں	۵۵	وفا	امین ایلم پوری
۲۶	سراج	اورنگ آبادی	۴۱	قدرت	غلام ابراہیم خاں	۵۶	والہ	سید محمد
۲۷	شہید		۴۲	قدر	شیخ احمد	۵۷	واصل	مرزا ترک
۲۸	ضیاء	میر محمد علی	۴۳	کامل	میر کامل	۵۸	یکدل	شیخ محمد اللہ
۲۹	عزلت	سید عبدالولی	۴۴	کامگار	خواجہ کامگار خاں اورنگ آبادی			
۳۰	عزت	عبدالمنان	۴۵	محمود	مرشد قلی خاں			

تذکرۂ ریختہ گویاں

مصنف: سید فتح علی حسینی گردیزی ۔ متوفی ۱۲۲۴ھ

عہد تصنیف و طباعت

یہ تذکرہ ۱۱۶۶ھ (۱۷۵۲ء) میں مصنف کی وفات سے اٹھارہ سال قبل لکھا گیا ۔ اس کا ایک قدیم مخطوطہ جو ۱۱۷۲ھ میں یعنی تذکرہ کی تصنیف سے صرف چھ سال بعد لکھا گیا تھا ۔ مولوی عبدالحق صاحب کو ملا تھا ۔ مولوی صاحب مرحوم نے ایک بسیط مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو اورنگ آباد سے ۱۹۳۳ء میں شائع کر دیا ہے ۔

خصوصیات

تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۹۸ شاعروں کا ذکر آیا ہے ۔ گردیزی نے کہیں اس بات کا ذکر نہیں کیا کہ انھوں نے کسی قدیم تذکرے سے استفادہ کیا ہے یا کوئی تذکرہ ان کے تذکرے سے پہلے موجود تھا لیکن دیباچہ سے صاف پتہ چلتا ہے کہ انھوں نے قدیم تذکروں خصوصاً میر کے نکات الشعرا کے جواب میں اپنا تذکرہ مرتب کیا تھا ۔ اس لئے کہ اس میں میر کا ذکر صرف تین سطروں میں کیا ہے ۔ اور ریختہ کی فصاحت و بلاغت کے وہی اصول دہرائے ہیں جن کا ذکر میر نے نکات الشعرا کے دیباچہ میں کیا ہے ۔

گردیزی نے شعرا کے سوانح اور کلام پر بہت سرسری اور مختصر تبصرہ کیا ہے ۔ اس لئے اس تذکرے سے کسی شاعر کے متعلق کوئی رائے قائم کرنے میں مدد نہیں ملتی ۔ انھوں نے دیباچہ میں دعوے تو یہی کیا ہے کہ جن شاعروں کو دوسروں نے نظر انداز کیا ہے وہ ان پر تفصیل سے روشنی ڈالیں گے لیکن اس دعویٰ کا ثبوت تذکرہ سے نہیں ملتا ۔ نصف صفحہ سے زیادہ کسی شاعر پر نہیں لکھا گیا ۔ پھر بھی یہ تذکرہ سوانحی اور تاریخی حیثیت سے اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے ۔ اس لئے کہ گردیزی کے بیانات اپنے معاصر شعرا کے سلسلے میں عینی شہادت کی حیثیت رکھتے ہیں ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو	۳	آبرو	۵	الستاں
۲	اشتیاق	۴	آگاہ	۶	آزاد

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نمبر	تخلص	نام
۷	احسن		۳۸	دانا	۶۹	غریب	
۸	آشنا		۳۹	ذہین	۷۰	فغاں	
۹	آوارہ		۴۰	رسوا	۷۱	فضلی	
۱۰	الہام		۴۱	زکی	۷۲	فدا	
۱۱	انجام		۴۲	سودا	۷۳	قائم	
۱۲	بہار		۴۳	سعدی	۷۴	قدرت	
۱۳	بیرنگ		۴۴	سجاد	۷۵	قدر	
۱۴	بیدار		۴۵	سلام	۷۶	قائم	
۱۵	بیتاب		۴۶	سعادت	۷۷	قادری	
۱۶	پیام		۴۷	سراج	۷۸	کلیم	
۱۷	بسمل		۴۸	سامان	۷۹	کمترین	
۱۸	پاکباز		۴۹	شوق	۸۰	کافر	
۱۹	قزلباش		۵۰	شاغل	۸۱	گھاسی	
۲۰	بیان		۵۱	درد	۸۲	لسان	
۲۱	بیکلی		۵۲	صانع	۸۳	مظہر	
۲۲	تجرد		۵۳	صنعت	۸۴	مضمون	
۲۳	تاباں		۵۴	صمصام	۸۵	مزمل	
۲۴	تمکین		۵۵	ضیا	۸۶	موزوں	
۲۵	ثاقب		۵۶	طالع	۸۷	میراں	
۲۶	جگنو		۵۷	ظاہر	۸۸	مہر	محمد تقی
۲۷	جرأت		۵۸	ظہور	۸۹	میر	محمد میر
۲۸	حزیں		۵۹	عاصی	۹۰	محسن	
۲۹	حشمت	محتشم علی	۶۰	عارف	۹۱	موزوں	رحم علی
۳۰	حاتم		۶۱	عشاق	۹۲	ناجی	
۳۱	حشمت	محمد علی	۶۲	عزیز	۹۳	نثار	
۳۲	حسن		۶۳	عمدہ	۹۴	دلی	
۳۳	حبیب		۶۴	عزلت	۹۵	ہدایت	
۳۴	خاکسار		۶۵	عمر	۹۶	یقین	
۳۵	درد	خواجہ میر درد	۶۶	عاصی	۹۷	یکرنگ	
۳۶	داؤد		۶۷	عاشق	۹۸	یکرد	
۳۷	دردمند		۶۸	عاجز			

مخزنِ نکات

مصنّف

شیخ محمد قیام الدین قائم چاند پور ضلع بجنور کے باشندے تھے۔ سنِ شعور کے بعد بسلسلہ ملازمت دہلی گئے اور دہلی کی تباہی تک مقیم رہے۔ شعر و سخن سے فطری لگاؤ تھا۔ پہلے درد اور شاہ ہدایت سے اصلاح لی، پھر سودا سے رجوع ہوئے۔ دلی اجڑنے کے بعد ٹانڈے چلے گئے اور نواب محمد یار خاں امیر کی قدردانی نے انھیں تین چار ماہ مہمان رکھا۔ مصحفی سے قائم کی ملاقات یہیں ہوئی تھی۔ ٹانڈے کی تباہی کے بعد نواب فیض اللہ خاں والئ رامپور کے بیٹے احمد یار خاں نے انھیں رام پور بلا لیا جہاں کچھ دنوں بعد ۱۲۰۸ھ میں ان کا انتقال ہوگیا[1]

قائم کا شمار اردو کے اساتذہ میں ہوتا ہے۔ افسوس کہ ان کا کلام اب تک طبع نہ ہو سکا اور شاید اسی لئے ان کے کلام کی وہ قدر نہ ہو سکی، جس کے وہ مستحق تھے۔ ان کا بہت سا کلام کلیاتِ سودا میں شامل ہے۔ ضرورت ہے کہ قائم پر تحقیقی کام کیا جائے اور ان کے کلیات کو منظرِ عام پر لایا جائے۔

عہدِ تصنیف و طباعت

مخزنِ نکات تذکرے کا تاریخی نام ہے جس سے اس کی تصنیف کا سال ۱۱۶۸ھ نکلتا ہے۔ قائم کا یہ دعویٰ کہ یہ اردو شعرا کا پہلا تذکرہ ہے، درست نہیں ہے اس لئے کہ اس سے پہلے اردو شعرا کے کئی تذکرے لکھے جا چکے تھے۔ اس قلمی تذکرے کو مولوی عبدالحق کے ایک بسیط مقدمہ کے ساتھ، انجمن ترقی اردو (دکن) نے ۱۹۲۹ء میں شائع کر دیا ہے۔ اس میں ۲۲×۱۸ کی تقطیع کے ۸۰ صفحات ہیں اور کتاب ٹائپ میں چھپی ہے۔

خصوصیات

تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں چھوٹے بڑے متعدد شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے۔ بقول مولوی عبدالحق "اگرچہ یہ تذکرہ مختصر ہے مگر بعض حالات کے لحاظ سے قابلِ قدر ہے۔ قائم نے اس کو تین حصوں میں تقسیم کیا ہے۔ طبقۂ اول میں متقدمین کا، طبقۂ دوم میں متوسطین کا اور طبقۂ سوم میں متاخرین کا ذکر ہے۔ اگرچہ میر تقی میر نے بھی دکن کے شعرا کا ذکر کیا ہے لیکن قائم نے اس کا زیادہ اہتمام کیا ہے۔"

---

[1] مقدمہ مخزنِ نکات از مولوی عبدالحق - [2] حال ہی میں ڈاکٹر خورشید الاسلام نے ان کا اردو کلام مرتب کر کے شائع کرا دیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام
	طبقہ اوّل	
۱	سعدیؒ اور امیر خسروؒ	
۲	ملا نوری	-
۳	افضل	محمد افضل
۴	سلطان	عبداللہ قطب شاہ
۵	مرزا	مرزا ابوالقاسم
۶	فضلی	افضل الدین
۷	غوثی	محمد غوث
۸	روحی	-
۹	نوری	سید شجاع الدین
۱۰	شاہ	قلی خاں شاہی
۱۱	قادر	میر عبدالقادر
۱۲	لطفی	لطف علی
۱۳	قہر علی رافت	
۱۴	آزاد	فقیر اللہ
۱۵	فراقی	
۱۶	احمد گجراتی	
۱۷	فخری	
۱۸	محمود	
۱۹	سراج	
۲۰	محقق	
۲۱	ہاشم	
۲۲	بالست	
۲۳	طالب	مرزا ابوطالب
۲۴	ولی	شاہ ولی اللہ
۲۵	مرزا	عبدالقادر
۲۶	مولوی خاں فطرت	
۲۷	خواجہ عطا	
۲۸	جعفر	میر جعفر
	طبقہ دوم	
۲۹	آبرو	شاہ مبارک
۳۰	آرزو	سراج الدین علی خاں
۳۱	یکرنگ	مصطفیٰ خاں
۳۲	اشتیاق	شاہ ولی اللہ
۳۳	ناجی	محمد شاکر
۳۴	مضمون	شرف الدین
۳۵	احسن اللہ احسن	
۳۶	پیام	شرف الدین علیخاں
۳۷	ساماں	میر ناصر
۳۸	بینوا	
۳۹	بیتاب	محمد اسمعیل
۴۰	فدوی	محمد محسن
۴۱	حاتم	محمد حاتم
۴۲	ثاقب	شہاب الدین
۴۳	پاکباز	میر سکھن
۴۴	ندیم	مراد علی خاں
۴۵	عمدہ	جعفر علی خاں
۴۶	بہار	ٹیک چند
۴۷	عاصی	خواجہ برہان الدین
۴۸	تمنا	محمدی
۴۹	شفا	حکیم یار علی خاں
۵۰	حشمت	محتشم علیخاں
۵۱	مخلص	راجہ آنند رام
۵۲	نادر	
۵۳	میر سجاد	
۵۴	دانا	فضل علی
۵۵	امید	قزلباش خاں
۵۶	افغاں	اسد یار خاں
۵۷	انجام	نواب امیر خاں
۵۸	مرزا گرامی	
۵۹	کمترین	
	طبقہ سوم	
۶۰	فقیر	میر شمس الدین
۶۱	مظہر	مرزا جان جاناں
۶۲	سودا	مرزا رفیع
۶۳	درد	خواجہ میر
۶۴	میر	میر محمد تقی
۶۵	کلیم	میر محمد حسین
۶۶	درد	کرم اللہ خاں
۶۷	مہ	فرخ علی
۶۸	ہدایت	میاں ہدایت اللہ
۶۹	قلندر	بدھ سنگھ
۷۰	بیان	خواجہ احسن اللہ
۷۱	سوز	محمد میر
۷۲	شوق	میر حسن علی

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۷۳	دردمند	محمد فقیہ	۸۸	سلام	نجم الدین	۱۰۳	تجرد	میر عبداللہ
۷۴	یقین	انعام اللہ خاں	۸۹		لالہ کاشی ناتھ	۱۰۴		میر میران
۷۵	حزیں	میر باقر	۹۰	جولاں	میاں رمضانی	۱۰۵	نثار	میر عبدالرسول
۷۶	فراق	مرزا مرتضیٰ قلی	۹۱		محمد عارف	۱۰۶		خواجہ اکرم
۷۷	خاکسار	میر محمد یار	۹۲		بسمل	۱۰۷		سلیمان
۷۸	تمکین	صلاح الدین	۹۳		شاغل	۱۰۸	زار	مغل بیگ
۷۹	تاباں	میر عبدالحی	۹۴	ہمرنگ	دلاور خاں	۱۰۹	مائل	میاں محمدی
۸۰		غازی الدین خاں	۹۵	بیدار	میاں محمدی	۱۱۰	ممتاز	فضل علی
۸۱		مہربان خاں	۹۶		میر گھاسی	۱۱۱	آرام	رائے پریم ناتھ
۸۲	راقم	لالہ بندرابن	۹۷	عشاق	جیون مل	۱۱۲		آشنا
۸۳	مخلص	مرزا محمد حسین	۹۸	رسوا	آفتاب رائے	۱۱۳	سید	یادگار علی
۸۴	محسن	محمد محسن	۹۹	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۱۱۴	حیدر	غلام حیدر
۸۵	ضیا	محمد ضیا	۱۰۰		میر ہادی	۱۱۵	شاداب	لالہ خوش وقت رائے
۸۶	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۱۰۱	عاقل	رائے سنگھ	۱۱۶	وفا	لالہ نول رائے
۸۷	وحشت	میر ابوالحسن	۱۰۲	عزلت	عبدالولی	۱۱۷	بیتاب	سنتوکھ رائے
						۱۱۸	قائم	قیام الدین

تذکرہ "ریاض حسنی"[1]

مصنف — خواجہ عنایت اللہ فتوت، فتوت کے والد خواجہ عبدالرحمٰن متوفی ۱۱۶۰ھ سرکار آصفیہ سے بسلسلہ ملازمت وابستہ تھے۔ فتوت متوفی ۱۲۲۳ھ اورنگ آباد میں پیدا ہوئے وہیں تعلیم و تربیت حاصل کی۔ شعر و سخن میں شاہ سراج کے شاگرد ہوئے۔

عہد تصنیف و طباعت — یہ تذکرہ بعہد نواب صلابت جنگ (۱۱۶۲ھ تا ۱۱۷۲ھ) مکمل ہوا۔ تاریخ تصنیف کے سلسلے میں اس میں ذیل کی رباعی ملتی ہے۔

تاریخ بنائے ایں ریاض حسنی   جستیم ز فیض خاص آلِ مدنی
از روئے سرود دل ہاتف گفت   گلدستۂ ریحان بہار معنی

آخری مصرع سے تصنیف کا سال ۱۱۶۸ھ (۱۷۵۵ء) نکلتا ہے۔

یہ تذکرہ اب تک شائع نہیں ہوا۔ اس کا ایک قلمی نسخہ سنٹرل رکارڈ آفس حیدر آباد دکن میں البتہ موجود ہے۔ نصیر الدین ہاشمی کی تفصیل کے مطابق کاتب کا نام شیخ محمد اکرام ہے اور دیباچہ سے اندازہ ہوتا ہے کہ فتوت نے یہ تذکرہ اکرام کی فرمائش پر مرتب کیا تھا۔[2]

خصوصیات — یہ ریختہ گو شعرا کا تذکرہ ہے اور اُس زمانے کے عام رواج کے مطابق فارسی زبان میں لکھا گیا ہے۔ تذکرہ کے آغاز میں پچیس صفحات کا ایک دیباچہ ہے۔ اس کے بعد ہر شاعر کا مختصر حال نمونہ کلام کے ساتھ درج کیا گیا ہے۔ اردو شعرا کے قدیم ترین تذکروں میں یہ سب سے زیادہ ضخیم ہے اور اس میں شمالی ہند و دکن دونوں علاقوں کے شعرا کا ذکر آیا ہے اس میں بہت سے ایسے شاعروں کا ذکر ہمیں مل جاتا ہے جو اس زمانے کے دوسرے تذکروں مثلاً نکات الشعرا، تحفۃ الشعرا، گلشن گفتار، ریختہ گویاں اور مخزن نکات میں نظر نہیں آتے۔ شعرا کا ذکر بلحاظ حروف تہجی کیا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو سراج الدین علی خاں	۳	آبرو شیخ مبارک	۵	انسان اسدالدولہ
۲	اشتیاق شاہ ولی اللہ	۴	آگاہ محمد صلاح	۶	آزاد محمد فاضل

[1] یہ تذکرہ، "تذکرہ فتوت" کے نام سے مشہور ہے۔ بعض نے غلطی سے اس کا نام "ریاض حسینی" بھی لکھا ہے۔
[2] "نوائے ادب" بمبئی بابت اپریل ۵۷ء ۱۹

۷	احسن	احسن اللہ	۳۶	پروانہ	شعلہ پروانہ	۶۵	درد	کرم اللہ خاں
۸	آشنا	زین العابدین	۳۷	باقی	محمد رفیع الدین	۶۶	دردمند	محمد فقیہ
۹	آوارہ	میر محمد کاظم	۳۸	بیخود	بسالت خاں	۶۷	دانا	فضل علی
۱۰	الہام	فضایل بیگ	۳۹	بسمل	سید رضوی خاں	۶۸	ذہین	محمد مستعد
۱۱	انجام	امیر خاں	۴۰	بیدل	-	۶۹	رسوا	-
۱۲	الہ یار	مرزا اللہ بیگ	۴۱	بے جان	حیدرآبادی	۷۰	رجا	ضیاء الدین حسین خاں
۱۳	احسن	جمال اللہ	۴۲	تاباں	عبدالحئی	۷۱	راقم	بندرابن
۱۴	ابدال	مرزا ابدال بیگ	۴۳	تجرد	میر عبداللہ	۷۲	رستم	رستم
۱۵	امین	محمد امین الدین	۴۴	تسلیم	محمد ابراہیم	۷۳	رضا	رضا بیگ
۱۶	امداد	غلام حسین	۴۵	تمکین	صلاح الدین	۷۴	رسا	-
۱۷	امامی	برہان پوری	۴۶	ثاقب	شہاب الدین	۷۵	روشن	عبدالنبی
۱۸	ارشد	-	۴۷	ثابت	نوشا حیدرآبادی	۷۶		مرزا خاں
۱۹	ارشد	محی الدین	۴۸	جمن	میاں جمن	۷۷	روشن	واصل بیگ
۲۰	ارشد	سید غلام علی	۴۹	جرات	میر شیر علی	۷۸	زکی	میر جعفر علی
۲۱	اعلیٰ	-	۵۰	حزین	محمد باقر	۷۹	زکی	شاہ زکی
۲۲	ایجاد	نقد علی	۵۱	حشمت	سید محتشم علی	۸۰	زانی	پیر خاں
۲۳	احمد	احمد بیگ	۵۲	حاتم	محمد حاتم	۸۱	سودا	مرزا محمد رفیع
۲۴	اشرف	محمد اشرف	۵۳	حشمت	محمد علی	۸۲	سعدی	-
۲۵	ابراہیم	ابراہیم خاں	۵۴	حسن	محمد حسین	۸۳	سجاد	میر سجاد
۲۶	آصف	آصف جاہ	۵۵	حبیب	محمد حبیب	۸۴	سلام	نجم الدین
۲۷	بہار	ٹیک چند	۵۶	حسام	حسام الدین علی	۸۵	سعادت	سعادت اللہ خاں
۲۸	بیرنگ	دلاور خاں	۵۷	حمید	خواجہ خاں	۸۶	سراج	شاہ سراج الدین
۲۹	پیام	شرف الدین	۵۸	حیرت	اسمعیل علی	۸۷	سامان	میر ناصر
۳۰	پاکباز	صلاح الدین	۵۹	حیا	خواجہ محمد حیا	۸۸	سامی	غلام قادر
۳۱	بسمل	قزلباش خاں	۶۰	خاکسار	محمد یار خاں	۸۹	سرشار	میر نور الدین
۳۲	بیان	خواجہ احسن اللہ	۶۱	خواجہ	عبدالرحمن	۹۰	شوق	حسین علی
۳۳	بیکل	عبدالوہاب	۶۲	خاکی	شاہ خاکی	۹۱	شائق	جہانگیر علی خاں
۳۴	بیان	محمد احسن	۶۳	درد	خواجہ محمد میر درد	۹۲	شاغل	-
۳۵	بے نوا	میر شہاب الدین	۶۴	داؤد	مرزا داؤد	۹۳	شورش	محمد منعم

۹۴	شیدا	نوازش علی خاں
۹۵	صانع	
۹۶	صنعت	مغل خاں
۹۷	صابر	صابر علی
۹۸	صادق	محمد صادق
۹۹	صمصام	صمصام الدولہ
۱۰۰	صانع	مرزا حسنی
۱۰۱	ضیار	-
۱۰۲	ضیار	مرزا عطا
۱۰۳	طالع	شمس الدین
۱۰۴	تپش	محمد اکبر
۱۰۵	ظاہر	خواجہ محمد خاں
۱۰۶	ظہور	
۱۰۷	عاصی	خواجہ برہان الدین
۱۰۸	عارف	-
۱۰۹	عشاق	-
۱۱۰	عزیز	شاہ عزیز اللہ
۱۱۱	عمدہ	سیتا رام
۱۱۲	عزلت	شاہ عبدالوالی
۱۱۳	عمر	معمر خاں
۱۱۴	عاصی	نور محمد
۱۱۵	عاشق	عاشق علی خاں
۱۱۶	عاجز	عارف الدین خاں
۱۱۷	عشرت	خواجہ ابوالبرکات
۱۱۸	عارف	محمد عارف
۱۹	غریب	محمد زماں
۱۲۰	غم	مرزا فیض اللہ
۱۲۱	فغاں	اشرف علی خاں
۱۲۲	فضلی	شاہ فضلی
۱۲۳	فراغ	خواجہ عبدالقادر
۱۲۴	فتوت	عنایت اللہ خاں

۱۲۵	فخر	
۱۲۶	فاضل	صرف فہرست میں نام ہے
۱۲۷	فیض	
۱۲۸	قربان	-
۱۲۹	قائم	محمد قاسم
۱۳۰	قدرت	قدرت اللہ
۱۳۱	قادر	قدرت اللہ
۱۳۲	قمر	اورنگ آباد
۱۳۳	قادر	سید خلیل
۱۳۴	کلیم	محمد حسین
۱۳۵	کمترین	-
۱۳۶	کافر	میر علی تقی
۱۳۷	کیفی	
۱۳۸	گھاسی	میر گھاسی خاں
۱۳۹	کمتر	غلام مصطفٰے
۱۴۰	کہن	-
۱۴۱	کاشی	-
۱۴۲	گلشن	الفت بیگ
۱۴۳	لسان	کلیم اللہ
۱۴۴	مظہر	مرزا مظہر
۱۴۵	مخلص	آنند رام
۱۴۶	مضمون	شرف الدین
۱۴۷	مزمل	محمد مزمل
۱۴۸	میر	میر میران
۱۴۹	موزوں	خواجہ قلی
۱۵۰	میر	میر تقی
۱۵۱	محوی	عثمان علی
۱۵۲	محسن	محمد محسن
۱۵۳	موزوں	میر علی
۱۵۴	میمن	محمد میمن
۱۵۵	متین	میر مہدی

۱۵۶	مرزا	مرزا محمد بیگ
۱۵۷	ملیحی	میاں لالن
۱۵۸	معنی	شمس الدین
۱۵۹	ممنون	-
۱۶۰	مراد	محمد مراد
۱۶۱	مہربان	عبدالقادر
۱۶۲	مروت	-
۱۶۳	مہر	محمد پناہ
۱۶۴	ناجی	محمد شاکر
۱۶۵	نثار	عبدالرسول
۱۶۶	نثار	وزارت خاں
۱۶۷	ناصر	مرزا ناصر بیگ
۱۶۸	نیاز	مرزا تند علی
۱۶۹	نیرنگ	-
۱۷۰	ناصر	ناصر بیگ
۱۷۱	ندرت	میر نجف علی
۱۷۲	ولی	ولی محمد دکنی
۱۷۳	نصرتی	
۱۷۴	وقار	میر عبدالحیٰ
۱۷۵	وفا	میر ناصر
۱۷۶	وحشت	نظام الدین
۱۷۷	ہدایت	ہدایت اللہ
۱۷۸	ہادی	محمد ہادی
۱۷۹	ہاشم	-
۱۸۰	ہجر	-
۱۸۱	یقین	-
۱۸۲	یکرنگ	-
۱۸۳	یکرو	-
۱۸۴	یک رنگ	-
۱۸۵	یک دل	-
...	......	

چمنستانِ شعرا

مصنف

رائے لچھمی نرائن شفیق اورنگ آبادی ایک علمی وادبی گھرانے کے فرد تھے۔ ان کے والد رائے منسا رام نواب نظام الملک آصف جاہ (دکن) کے نمک خواروں میں تھے۔ اور تاریخ وانشار کا اچھا ذوق رکھتے تھے۔

شفیق ۱۱۵۸ھ میں پیدا ہوئے - یہ وہ زمانہ تھا کہ اورنگ آباد شعر وسخن کا مرکز بنا ہوا تھا۔ گیارہ بارہ سال ہی کی عمر سے شعر کہنے لگے۔ شعر گوئی کے ساتھ تصنیف وتالیف سے خاص شغف تھا۔ چنانچہ کئی تاریخی کتابوں کے علاوہ اردو فارسی شعرا کے کئی تذکرے ان کی یادگار ہیں۔

(۱) شام غریباں۔ ایران سے ہندوستان آنے والے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔

(۲) گل رعنا - ہندوستان وپاکستان کے فارسی گو شاعروں کا تذکرہ ہے۔

(۳) چمنستان شعرا۔ برصغیر کے اردو شعرا کا تذکرہ ہے۔

عہد تصنیف و طباعت

شفیق نے اٹھارہ سال کی عمر سے یہ تذکرہ لکھنا شروع کردیا تھا اور بہت جلد ۱۱۷۵ھ میں اسے مکمل کردیا۔ "چمنستان شعرا" سے بھی اس کی تصنیف کا یہی سال نکلتا ہے۔ اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ آصفیہ حیدرآباد میں موجود تھا۔ تصحیح وتدوین کے بعد مولوی عبدالحق مرحوم نے ۱۹۲۸ء میں اسے تحقیقی مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو سے شائع کردیا ہے۔

خصوصیات

تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۲۱۴ ریختہ گو شعرا کا ذکر آیا ہے اس میں مصنف نے ایک جدت یہ کی ہے کہ حروف تہجی کے بجائے حروف ابجد کے لحاظ سے شعرا کی فہرست ترتیب دی ہے۔ تذکرے کے مطالعے سے پتہ چلتا ہے کہ شفیق نے میر اور گردیزی کے تذکروں سے رہنمائی حاصل کی ہے۔ لیکن حسب ضرورت شعرا کے حالات زندگی میں انھوں نے اضافے بھی کئے ہیں۔ اشعار کے انتخاب میں انھوں نے خصوصی توجہ دی ہے اور نہایت احتیاط سے اشعار کو صاحبانِ شعر سے منسوب کیا ہے۔ جن اشعار کے مصنفین کے متعلق شبہ تھا۔ انھیں تذکرے کے آخر میں جمع کردیا ہے۔ شفیق کے تذکرے کی زبان بھی رنگین ومسجع ہے۔ شعرا کے کلام پر تبصرہ کرنے میں انھوں نے اعتدال کو ملحوظ رکھا ہے اور بے سبب کسی کو طعن وتعریض کا نشانہ نہیں بنایا۔ کہیں کہیں شعرا کے کلام پر اصلاحات دے کر متبادل مصرعے ضرور انھوں نے درج کردئے ہیں لیکن کسی کا مذاق اڑانے کی کوشش نہیں کی۔ عام طور پر شعرا کے حالات بہت مختصر ہیں لیکن یقین کی تعریف میں انھوں نے ۶۰ صفحات سے زیادہ میں خامہ فرسائی کی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آرزو	سراج الدین علی خاں	۲۷	بے رنگ	دلدار خاں	۵۳	دولت	میر دولت علی
۲	آبرو	شیخ نجم الدین	۲۸	بیتاب	محمد اسمٰعیل	۵۴	داغ	لالہ نہال کرن
۳	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۲۹	بیدار	-	۵۵	ہدایت	ہدایت اللہ
۴	امید	قزلباش خاں	۳۰	بینوا	-	۵۶	ہادی	عبدالہادی
۵	انسان	اسدیار خاں	۳۱	پیام	شرف الدین علی خاں	۵۷	ہوش	غلام امام الدین علی
۶	انجام	امیر خاں	۳۲	بسمل	-	۵۸	ہاشم	(دکنی)
۷	احمدی	-	۳۳	پاکباز	صلاح الدین	۵۹	ہاتفی	
۸	آزاد	محمد فاضل	۳۴	بیان	خواجہ حسن اللہ	۶۰	ولی	ولی محمد
۹	آشنا	زین العابدین	۳۵	بیکل	میر عبدالوہاب	۶۱	وفا	-
۱۰	آوارہ	میر محمد کاظم	۳۶	بے جان	لالہ جے کشن	۶۲	واقف	میاں نورالعین
۱۱	آگاہ	محمد صلاح	۳۷	پروانہ	پروانہ شاہ	۶۳	وفا	آقا امین ایلچ پوری
۱۲	الہام	فضائل بیگ	۳۸	بھید	میر نوازش خاں	۶۴	واحد	میاں جعفر اللہ
۱۳	احسن	احسن اللہ	۳۹	پلچھی	میاں حکیم الدین خاں	۶۵	وقار	میر عبدالحیٰ
۱۴	ایجاد	نقد علی خاں	۴۰	پناہ	محمد پناہ	۶۶	زکی	جعفر علی خاں
۱۵	اشرف		۴۱	بندہ	میر محمد میر	۶۷	زانی	پیر خاں
۱۶	ارشد	میر غلام علی	۴۲	بیخود	محمد حسین	۶۸	حزیں	میر محمد باقر
۱۷	اقدس	میر ابدال علی	۴۳	بیچارہ	-	۶۹	حاتم	شیخ محمد حاتم
۱۸	انور	غلام محمد خاں	۴۴	بسمل	میر یوسف خاں	۷۰	حشمت	محمد علی
۱۹	ایوب	میر ایوب	۴۵	جگن	خان زادہ شیر افگن خاں میاں	۷۱	حشمت	سید محتشم علی خاں
۲۰	انجم	فتحیاب بیگ خاں	۴۶	جرات	میر شیر علی	۷۲	حسن	میر محمد حسن
۲۱	احقر	شاہ عبداللہ	۴۷	زٹلی	جعفر	۷۳	حسیب	محمد حسیب
۲۲	افسق	میر غلام حسین	۴۸	دردمند	محمد فقیہ	۷۴	حاجی	حاجی میر علی اکبر (رسالہ)
۲۳	افتخار	میر عبدالوہاب	۴۹	دانا	فضل علی	۷۵	حسن	-
۲۴	ایجاد	مرزا علی نقی	۵۰	درد	خواجہ میر	۷۶	طالع	میر شمس الدین
۲۵	بیدل	مرزا عبدالقادر	۵۱	درد	کرم اللہ خاں	۷۷	طپش	میرزا محمد اکبر
۲۶	بہار	لالہ ٹیک چند	۵۲	داؤد	میرزا داؤد	۷۸	یقین	انعام اللہ خاں

نمبر	تخلص	نام
۷۹	یک رنگ	مصطفیٰ خاں
۸۰	یکرو	عبدالوہاب
۸۱	یکدل	میر عزت اللہ
۸۲	یونس	حکیم
۸۳	یار	منورالدولہ احمد یار خاں
۸۴	کمترین	میاں کمترین
۸۵	کلیم	محمد حسین
۸۶	مرزا گرامی	
۸۷	کافر	میر علی نقی
۸۸	گھانسی	میر
۸۹	کامیاب	میر اولاد محمد
۹۰	کمال	-
۹۱	کمتر	مرزا مغل
۹۲	کہن	میر بدرالدین
۹۳	کلاں	میر
۹۴	لسان	میر کلیم اللہ
۹۵	لطفی	-
۹۶	لالہ	لالہ سرونجی رائے
۹۷	بادشاہ	محمد شاہ
۹۸	مظہر	مرزا جان جان
۹۹	مضمون	شیخ اشرف الدین
۱۰۰	میر	میر محمد تقی
۱۰۱	مخلص	رائے آنند رام
۱۰۲	محسن	میر محمد محسن
۱۰۳	میران	میر
۱۰۴	مہذب	نواب ذوالفقار الدولہ خواجہ قلی خاں
۱۰۵	موزوں	میر رحم علی
۱۰۶	موزوں	رام نرائن
۱۰۷	مزمل	محمد مزمل
۱۰۸	مہدی	میر مرتضیٰ
۱۰۹	متین	میر مہدی
۱۱۰	مراد	میر منو
۱۱۱	مہربان	میر عبدالقادر
۱۱۲	محرم	محمد ماہ
۱۱۳	مضطر	شیخ احمد
۱۱۴	مقدس	محمد جان
۱۱۵	میرزا	مرزا محمد بیگ
۱۱۶	مہر	مہر علی
۱۱۷	مبتلا	الف خاں
۱۱۸	منصور	میر منصور
۱۱۹	منیر	سید شاہ منیر
۱۲۰	مہتاب	لالہ موہن لال
۱۲۱	مشہور	-
۱۲۲	مشتاق	-
۱۲۳	منعم	محمد منعم
۱۲۴	محمود	-
۱۲۵	ملک	-
۱۲۶	مقصود	میر مقصود علی
۱۲۷	ناجی	محمد شاکر
۱۲۸	نثار	میر عبدالرسول
۱۲۹	ناصر	نواب نظام الدولہ بہادر
۱۳۰	نثار	مرزا محمد خاں
۱۳۱	نیاز	نیاز محمد خاں
۱۳۲	ندرت	میر نجف علی
۱۳۳	نصرتی	-
۱۳۴	ناحق	میر محمد ماہ
۱۳۵	نجات	مرزا عتیق اللہ
۱۳۶	نادر	شیخ نورالدین
۱۳۷	یار	محمد علی
۱۳۸	سودا	مرزا رفیع
۱۳۹	سجاد	میر سجاد
۱۴۰	سعدی	-
۱۴۱	سلام	نجم الدین خاں
۱۴۲	سعادت	سعادت اللہ خاں
۱۴۳	سامان	میر ناصر
۱۴۴	سراج	میر سراج الدین
۱۴۵	سامی	شاہ غلام قادری
۱۴۶	سعید	میر محمد سعید
۱۴۷	عاصمی	خواجہ برہان الدین
۱۴۸	عزیز	شاہ عزیز اللہ
۱۴۹	عمر	معتبر خاں
۱۵۰	عمدہ	سیتا رام
۱۵۱	عراقی	-
۱۵۲	عارف	محمد عارف
۱۵۳	عارف	محمد عارف
۱۵۴	عشاق	-
۱۵۵	عاجز	-
۱۵۶	عطا	محمد عطا
۱۵۷	عاشق	میر محمد یحییٰ
۱۵۸	عزلت	سید عبدالولی
۱۵۹	عاجز	عارف الدین خاں
۱۶۰	عاصی	شیخ نور محمد
۱۶۱	عاشق	مرزا عاشور بیگ
۱۶۲	عشق	مرزا جمال اللہ
۱۶۳	فغاں	اشرف علی خاں
۱۶۴	فضلی	شاہ فضل اللہ
۱۶۵	فدا	-

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۶۶	فدا	رضا طلب خاں	۱۸۲	قادری	(سید خلیل)	۱۹۸	شوریدہ	شیخ سلطان الدین
۱۶۷	فدا	شیخ احمد	۱۸۳	قربان	مرزا عزت بخش	۱۹۹	شیفتہ	-
۱۶۸	فخری	-	۱۸۴	قمر	مرزا رضا بیگ	۲۰۰	شہید	مولوی محمد باقر
۱۶۹	حسینی	میر فخر الدین	۱۸۵	راقم	بندرابن	۲۰۱	تاباں	میر عبدالحیی
۱۷۰	فدوی	-	۱۸۶	رسوا	-	۲۰۲	تسکین	میاں صلاح الدین
۱۷۱	فقیر	میر ہاشم	۱۸۷	رحیم	عبدالرحیم	۲۰۳	تجرد	میر عبداللہ
۱۷۲	صانع	محمد نظام الدین احمد	۱۸۸	رنگین	نورالدین حسین خاں	۲۰۴	ثاقب	شہاب الدین
۱۷۳	صنعت	مغل خاں	۱۸۹	رنگین	لال چند	۲۰۵	خسرو	حضرت امیر
۱۷۴	صابر	میر محمد صابر	۱۹۰	رضا	-	۲۰۶	خاکسار	محمد یار
۱۷۵	صادق	محمد صادق	۱۹۱	رضا	محمد رضا بیگ	۲۰۷	خوشنود	-
۱۷۶	صاحب	لچھمی نرائن	۱۹۲	رونق		۲۰۸	ذہین	میر محمد مستعد
۱۷۷	قائم	محمد قائم	۱۹۳	شوق	حسن علی	۲۰۹	ضیار	محمد ضیار الدین
۱۷۸	قدرت	میر قدرت اللہ	۱۹۴	شاغل	-	۲۱۰	ضیار	محمد عطا
۱۷۹	قدر	-	۱۹۵	شاعر	میر سید محمد	۲۱۱	ظاہر	خواجہ محمد خاں
۱۸۰	قاسم	شاہ قاسم	۱۹۶	ظرافت	میر شریف الدین خاں	۲۱۲	ظہور	شیر سنگھ
۱۸۱	قاسم	(دوم)	۱۹۷	شورش	مرزا منعم	۲۱۳	غریب	محمد امان اللہ
						۲۱۴	غلام	سید غلام

طبقات الشعرا[۱]

مصنف | قدرت اللہ صدیقی شوق سنبھلی

عہد تصنیف و طباعت | جیسا کہ مصنف نے دیباچہ میں صراحت کر دی ہے یہ تذکرہ ۱۱۸۸ھ میں مکمل ہوا ہے۔ ڈاکٹر ابواللیث صدیقی نے اگست ۱۹۳۸ء میں تحقیقی مقدمہ کے ساتھ اس کا خلاصہ علیگڑھ سے شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور چار طبقات پر مشتمل ہے۔ طبقۂ اول میں ریختہ کے موجدین اور دکھنی شعرا کا ذکر ہے طبقۂ دوم میں ایہام گو شعرا شامل ہیں۔ طبقہ سوم شعرائے متاخرین و بعضے نومشقان دیگر "سے تعلق رکھتا ہے طبقۂ چہارم جس میں نومشق شعرا کا تذکرہ ہے "مشتمل بر پنج مقالات است" مقالہ اول میں "بعضے تازہ گویاں" دوم میں "بعض سلاطین روزگار و فرمانروائے نامدار و امرائے والا تبار و بعضے منصب داران"، مقالہ سوم میں "بعضے امرائے افغانان این دیار" اور مقالہ چہارم میں "بعضے عزیزان ہمدم و دوستداران قدیم" کا ذکر کیا گیا ہے۔

شعرا کی ترتیب میں ایسی جدت اس سے پہلے کسی تذکرے میں نظر نہیں آتی قائم نے مخزن نکات میں ادوار تو قائم کئے ہیں لیکن شعرا کو بلحاظ عمر و عہد انھوں نے تقسیم نہیں کیا۔ شوق کی اس ترتیب سے خاص فائدہ یہ پہنچتا ہے کہ شعرا کے مزید حالات اور کلام حاصل کرنے میں آسانی ہو جاتی ہے۔ طبقات پر نظر ڈالنے سے مختلف تاریخوں، علمی کتابوں، بیاضوں اور اردو فارسی کے تذکروں کی طرف ہمارا ذہن منتقل ہوتا ہے اور ہمیں کم و بیش اس کا اندازہ ہو جاتا ہے کہ کسی خاص شاعر کی تفصیلات کہاں کہاں مل سکتی ہیں۔ یہ تذکرہ اس بات کا سراغ بھی دیتا ہے کہ تذکرہ کی تصنیف (۱۱۸۸ھ) کے وقت کون کون سے شاعر اساتذہ کی صف میں شامل ہو گئے تھے۔ کون کون سے "کہنہ مشق" خیال کئے جاتے تھے۔ کن کن سے مصنف کی رشتہ داری اور دوستی تھی۔ اور کون کون سے شعرا، میدان شاعری میں نو وارد تھے۔

اس تذکرے کی ایک اہم خصوصیت یہ ہے کہ اس میں کسی پر معاندانہ انداز سے طعن و تعریض نہیں کی گئی لیکن زبان و بیان کی کمزوریوں کی نشان دہی کو ضروری خیال کیا گیا ہے جیسا کہ قائم، سودا اور حسرت وغیرہ کے ذکر سے نمایاں ہے اس انداز کی لفظی تنقید اس سے قبل کے تذکروں میں بہت کم نظر آتی ہے۔ تحقیقی نقطۂ نظر سے بھی بہت سی کارآمد باتیں اس تذکرہ میں مل جاتی ہیں۔ مثلاً انعام اللہ خاں یقین کے متعلق لوگوں کی اس رائے کو غلط بتایا ہے کہ وہ خود شعر نہ کہتے تھے بلکہ مرزا مظہر جان جاناں کہہ کر دیا کرتے تھے۔ اسی طرح محمد یار خاکسار عرف کلو متوطن دہلی کے متعلق لکھا ہے کہ "مصنف تذکرہ ہندی ہم است"

۱۔ شوق نے تکملۃ الشعرا میں طبقات الشعرا کے ذکر میں کہیں اس کا نام "حقیقت الشعرا" کہیں، "تذکرہ ہندی" اور کہیں "تذکرہ طبقات الشعرائے ہند" بھی لکھا ہے۔

نواب امیر خاں عمدۃ الملک کے ذکر میں لکھا ہے کہ ۔ "درفن ظرافت یکتا و درادائے سخن گوہر بے بہا مقابل ریختہ کہ لفظے است مذکر، ریختی تصنیف نمودہ" تاریخ پیدائش اور وفات کی صراحت تو اس تذکرے میں بہت کم کی گئی ہے ۔ لیکن اکثر حالات میں یہ اندازہ ہو جاتا ہے کہ کون کون سے شاعر تذکرہ کے تکملہ کے وقت تک حیات تھے ۔ انتخاب کلام میں ایک خصوصیت یہ ہے کہ اس میں غزلیات کے ساتھ قصیدے ۔ مثنویاں ۔ رباعیات ۔ قطعات اور فردیات سبھی درج کئے گئے ہیں ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	طبقہ اوّل		**طبقہ دوم**		**طبقہ سوم**
۱	امیر خسرو	۲۱	شاہ مبارک آبرو	۴۱	سراج الدین علی خاں آرزو
۲	ولی اورنگ آبادی	۲۲	محمد شاکر ناجی	۴۲	قزلباش خاں اُمید
۳	سعدی دکھنی	۲۳	شرف الدین مضمون	۴۳	مرزا گرامی
۴	عزلت عبدالولی	۲۴	پریم ناتھ آرام	۴۴	شرف الدین علی خاں پیام
۵	ملا نوری دکھنی	۲۵	مصطفےٰ خاں یکرنگ	۴۵	بینوا
۶	فخری	۲۶	احسن اللہ احسن	۴۶	حشمت محتشم خاں
۷	تجرد میر عبداللہ	۲۷	سعادت علی	۴۷	نواب امیر خاں عمدۃ الملک
۸	مرزا عطا	۲۸	میر سجاد اکبر آبادی	۴۸	ناصر جنگ خلف نور نظام الملک آصف جاہ
۹	علام	۲۹	شیخ محمد حاتم	۴۹	نواب ہدایت علی خاں
۱۰	میر جعفر	۳۰	صلاح الدین عرف مکھن پاکباز	۵۰	درد کرم اللہ خاں
۱۱	مرزا معز فطرت موسوی	۳۱	محمد اسمٰعیل بیتاب	۵۱	انعام اللہ خاں یقین
۱۲	بیدلؔ مرزا عبدالقادر	۳۲	شہاب الدین ثاقب	۵۲	محمد علی حزیں
۱۳	حکیم یونس	۳۳	محمد مراد	۵۳	سید نوازش خاں
۱۴	افضل الدین فضلی	۳۴	فضل علی دانا	۵۴	حشمت محمد علی
۱۵	آزاد	۳۵	محمد عارف	۵۵	مسکین
۱۶	سراج اورنگ آبادی	۳۶	کمترین	۵۶	سید عبدالرشید
۱۷	احمد گجراتی	۳۷	قدر	۵۷	تاباںؔ عبدالحیٰ
۱۸	مرزا قاسم	۳۸	عاجز	۵۸	خاکسار محمد یار
۱۹	ضیاء احمد آبادی	۳۹	دلاور خاں	۵۹	محمد فقیہ دردمند
۲۰	ہاشمی	۴۰	مزمل ۔	۶۰	عاصمی خواجہ برہان الدین ۔

۶۱ حسن شوق
۶۲ سودا رفیع الدین
۶۳ خواجہ میر درد
۶۴ محمد حسین کلیم
۶۵ محمد قائم
۶۶ میر محمد تقی
۶۷ سوز محمد میر
۶۸ بیان
۶۹ ابوالحسن وحشت
۷۰ مرزا داؤد سودائی
۷۱ میر رمضانی
۷۲ فرحت اللہ
۷۳ محمد اکرام
۷۴ عبدالہادی
۷۵ شمس الدین فقیر
۷۶ ولی اللہ ولی سورتی
۷۷ صابر سرہندی
۷۸ شاہ شاکر صدیقی
۷۹ شیخ محمد حاجی حنیف
۸۰ مرزا گھسیٹا عشق
۸۱ شاہ نجم الدین شاداں
۸۲ میر محمدی اثر

طبقہ چہارم مقالہ اوّل

۸۳ فضل علی ممتاز
۸۴ مراد علی حیرت
۸۵ بدھ سنگھ قلندر
۸۶ اکرام اللہ محشر بدایونی
۸۷ امیر بدایونی
۸۸ معین الدین معین بدایونی
۸۹ فیض اللہ بیگ فدوی
۹۰ محمد نعیم
۹۱ محمد علی شہرت
۹۲ میر حیدر علی حیران
۹۳ خواجہ حسن
۹۴ جعفر علی حسرت
۹۵ شیخ بقا اللہ
۹۶ یحییٰ امان
۹۷ بہادر علی ترساں
۹۸ حسن
۹۹ یٰسین علی خورشید
۱۰۰ علی نقی محشر لکھنوی
۱۰۱ گردھاری لال طرز
۱۰۲ احمد علی قوت
۱۰۳ تسکین
۱۰۴ غضنفر علی خاں
۱۰۵ باقر علی ممنون
۱۰۶ مشتاق
۱۰۷ مرزا علی لطف
۱۰۸ رقت
۱۰۹ میر ضیار
۱۱۰ رنگین
۱۱۱ علی محمد خاں خنداں
۱۱۲ علی محمد خاں خنداں
۱۱۳ میر حسن حسن دہلوی
۱۱۴ عنایت اللہ مشتاق
۱۱۵ سلامت علی
۱۱۶ حسن علی خاں یاس
۱۱۷ قاسم علی رقت
۱۱۸ بہاری مل
۱۱۹ تھوسنگھ رائے بیتاب
۱۲۰ محمد پناہ خاں نثار
۱۲۱ فیض علی فیض
۱۲۲ تجلی
۱۲۳ ظہور اللہ نوا
۱۲۴ غلام حسین محزوں دکنی
۱۲۵ ضیاء الدین عبرت
۱۲۶ غلام کبریا کامل
۱۲۷ محمدی شیدا
۱۲۸ میر طالب علی
۱۲۹ جلیل شاہ سائل
۱۳۰ غلام ہمدانی مصحفی
۱۳۱ قدرت اللہ بلیغ
۱۳۲ امان اللہ معمار
۱۳۳ محمد صبیح عالم خاں نیاز
۱۳۴ میر صیف خاں
۱۳۵ حکیم محمد کبیر
۱۳۶ سجاد
۱۳۷ علی مراد بہاری پروانہ
۱۳۸ شہید بلگرامی
۱۳۹ سید حسن علی حسن
۱۴۰ غلام محی الدین اویسی

مقالہ دوم

۱۴۱ شاہ عالم
۱۴۲ شاہزادہ آفتاب
۱۴۳ جہاندار شاہ
۱۴۴ احسن بخت
۱۴۵ سلیمان شکوہ

مقالہ سوم

مقالہ چہارم

مقالہ پنجم

نمبر	نام
۲۳۰	محمد نصیر
۲۳۱	محمد صلاح
۲۳۲	جولاں
۲۳۳	دیدار بخش دیدار
۲۳۴	راجہ بلاس رائے پسر
۲۳۵	قلندر
۲۳۶	بشیر احمد سرہند
۲۳۷	شیخ احمد
۲۳۸	ہرچرن داس
۲۳۹	بھیت رام صادق
۲۴۰	موزوں
۲۴۱	محمد خلیل ابن محمد جلیس
۲۴۲	محمد بلاقی خاکسار
۲۴۳	وہاب الدین موجد
۲۴۴	کلو حجام
۲۴۵	خواجہ محمد سعید
۲۴۶	خلیفہ چند
۲۴۷	کمال
۲۴۸	میر محمد مرادی جرات
۲۴۹	سلیم اللہ راضی
۲۵۰	صوفی محمد اعظم
۲۵۱	حافظ کریم الدین صدیقی
۲۵۲	کمانی مل کھتری
۲۵۳	ہمت سنگھ
۲۵۴	مرزا بھولن بیگ
۲۵۵	شیخ عبداللہ نگہت
۲۵۶	مرحمت اللہ خاں والہ
۲۵۷	احمد الدین خاں عبرت
۲۵۸	محمد شجاع الدین شوریدہ
۲۵۹	راجہ بہادر سنگھ کشمیر
۲۶۰	ذوقی رام حسرت
۲۶۱	ہمت سنگھ
۲۶۲	ظہور اللہ
۲۶۳	مرزا اشرف علی گستاخ
۲۶۴	برکت علی
۲۶۵	منشی کنج سنگھ
۲۶۶	محمد صدر عباسی
۲۶۷	شاہ نورن
۲۶۸	غلام رسول غم
۲۶۹	غلام علی عشرت
۲۷۰	مرزا قاسم بیگ
۲۷۱	مرزا ملہو سرور
۲۷۲	محمد اکرام آشنا
۲۷۳	محمد قدرت اللہ صدیقی شوق
....	... ...

تذکرہ شعرائے اردو

مصنف | میر حسن دہلوی متوفی سنہ ۱۲۰۱ھ

عہد تصنیف و طباعت | سنہ ۱۱۸۸ھ اور سنہ ۱۱۹۲ھ کے درمیان مرتب کیا گیا۔
سنہ ۱۳۴۰ھ / ۱۹۲۱ء میں حبیب الرحمٰن خاں شروانی کے جامع مقدمہ کے ساتھ یہ تذکرہ مطبع مسلم یونیورسٹی انسٹی ٹیوٹ علی گڑھ سے شائع ہو چکا ہے بعد میں مولوی عبدالحق مرحوم نے بھی اسے اپنے مقدمے کے ساتھ انجمن ترقی اردو کی طرف سے شائع کیا

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور شعرا کی فہرست بلحاظ حروف تہجی قائم کی گئی ہے۔ نام کی ہر ردیف میں شاعروں کو تین خاص گروہ، متقدمین، متوسطین اور متاخرین میں تقسیم کیا گیا ہے۔ متقدمین میں دکنی شعراء متوسطین میں فرغ سیرسے لے کر عہد محمد شاہی تک کے شعرا اور متاخرین میں اس کے بعد کے شعرا شامل ہیں۔ تذکرے کا آغاز بادشاہ وقت شاہ عالم ثانی متخلص بہ آفتاب کے ذکر سے کیا ہے اور ان کا یہ مشہور قطع بطور نمونہ درج کیا ہے۔

صبح تو جام سے گزرتی ہے — شب دلارام سے گزرتی ہے
عاقبت کی خبر خدا جانے — اب تو آرام سے گزرتی ہے

قدما کے سلسلے میں یہ تذکرہ بہت کار آمد ہے۔ میر تقی میر کے طرح میر حسن نے نہ کسی کو لتاڑنے کی کوشش کی ہے اور نہ فتح علی حسینی گردیزی کی طرح انتقاماً کسی پر کیچڑ اچھالنا پسند کیا ہے۔ بلکہ انھوں نے حفظ مراتب کا ہر جگہ لحاظ رکھا ہے اور کسی کی بیجا تعریف یا تنقیص سے گریز کیا ہے۔ اس سے میر حسن کے سنجیدہ ادبی مذاق اور بے لاگ تنقیدی شعور کا اندازہ ہوتا ہے۔ شعرا کے واقعات و سوانح کی طرف انھوں نے کچھ زیادہ توجہ نہیں کی لیکن انتخاب کلام میں انھوں نے بڑی خوش ذوقی اور سخن شناسی کا ثبوت دیا ہے۔ چنانچہ اشعار کا جیسا خوبصورت اور مفید انتخاب اس تذکرے میں ملتا ہے۔ وہ اس دور کے کسی دوسرے تذکرے میں نہیں ملتا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	متقدمین:-	۳	احمد گجراتی	۶	احمد گجراتی
۱	آفتاب شاہ عالم ثانی	۴	افضل محمد افضل	۷	امجد -
۲	آزاد فقیر اللہ	۵	اوجی -		متوسطین :-

نمبر	تخلص	نام
۸	آرزو	سراج الدین خاں
۹	انسان	اسد یار خاں
۱۰	اشرف	محمد اشرف
۱۱	اکبر	مرزا اکبر قلی اکبرآبادی
۱۲	انکار	
۱۳	آزاد	زین العابدین
۱۴	آبرو	نجم الدین عرف شاہ مبارک
۱۵	اشتیاق	شاہ ولی اللہ
۱۶	احسن	میاں احسن اللہ
۱۷	احسن	علی احسن خاں
۱۸	الف خاں	
۱۹	امیرخاں	نواب امیر خاں
۲۰	افکار	میر جیون
۲۱	امید	قزلباش خاں
۲۲	اثر	محمد میر برادر خواجہ میر درد
۲۳	الم	میاں صاحب میر
۲۴	اجمل	محمد اجمل الہ آبادی
۲۵	امیر	محمد یار خاں
۲۶	اسد	میر اسد علی
۲۷	آزاد	میر ظفر علی
۲۸	امین	خواجہ امین الدین
۲۹	اطہر	میر غلام علی
۳۰	عاصی۔ عاصی۔ میر عاصی برہان الدین	
۳۱	امانی	میر امانی
۳۲	رائے پریم ناتھ یہ نام بھی الف کی ردیف میں درج ہے	
۳۳	آشنا	ـ
۳۴	اکرم	ـ
۳۵	احسن	مرزا احسن علی
۳۶	انشا	انشا اللہ خاں
۳۷	آگاہ	نور خاں
۳۸	اعلیٰ علی	میر اعلیٰ علی
۳۹	افسوس	شبیر علی
۴۰	ابوالحسن	میر ابوالحسن
۴۱	انتظار	علی نقی خاں
۴۲	انگریس	انگریس
۴۳	آشوب	—
۴۴	اولاد	میر اولاد علی
۴۵	اشرف	محمد اشرف
۴۶	بیچارہ	—
۴۷	بیدل	عبدالقادر میرزا
۴۸	بسمل	—
۴۹	بیرنگ یا ہمرنگ	(دلاور خاں)
۵۰	بیتاب	محمد اسمٰعیل
۵۱	بینوا	—
۵۲	بہار	ٹیک چند
۵۳	بیان	خواجہ احسن اللہ خاں
۵۴	بیتاب	سنتوکھ رائے
۵۵	بیدار	میاں محمد علی
۵۶	بیتاب	شاہ علیم اللہ الہ آبادی
۵۷	بقا	شیخ محمد بقا اللہ
۵۸	فاخر	میرزا فاخر مکین
۵۹	بسمل	گدا علی
۶۰	پیام	شرف الدین علی خاں
۶۱	پنچھا	شاہ پنچھا
۶۲	تجرد	میر عبداللہ
۶۳	تاناشاہ	ابوالحسن
۶۴	تمکین	میاں صلاح الدین
۶۵	تاباں	میاں عبدالحئی
۶۶	تقی	سید محمد تقی عرف میر گھاسی
۶۷	ثاقب	—
۶۸	ثابت	شجاعت اللہ خاں
۶۹	رلیناتھ سنگھ (ث کی ردیف میں درج ہے)	
۷۰	جنوں اکبرآبادی	
۷۱	جعفر زٹلی	میر جعفر زٹلی
۷۲	جعفر	خان عالیشان جعفر علی خاں
۷۳	جوہر	مرزا احمد علی
۷۴	جرأت	میر مستقیم
۷۵	جلال	میاں رمضانی
۷۶	جنون	میر علی مہدی
۷۷	جگن	میاں جگن
۷۸	جذب	میر مظہر علی
۷۹	جوشش	میاں محمد روشن
۸۰	خان عالیشان	
۸۱	جرأت	قلندر بخش
۸۲	جلال	جلال الدین
۸۳	حبیب	حسن
۸۴	حیا	—
۸۵	حاتم	شیخ محمد حاتم
۸۶	حاتم	حاتم علی خاں حاتم
۸۷	حشمت	سید محتشم علی خاں
۸۸	حزیں	میر محمد باقر
۸۹	حشمت	محمد علی
۹۰	حسن	مرزا احسن علی
۹۱	حسن	میر حسن
۹۲	حسن	خواجہ حسن
۹۳	حجام	—
۹۴	حامد	میر حامد نصیری
۹۵	حیران	میر حیدر علی

نمبر	تخلص	نام
۹۶	حسرت	جعفر علی
۹۷	حسن	میر حسن)
۹۸	خسرو	حضرت امیر خسرو
۹۹	خوشنود	-
۱۰۰	خاکی	-
۱۰۱	خاکسار	محمد یار
۱۰۲	خالہ بیگم	بدر النسا بیگم
۱۰۳	خوش دل	گھاسی رام
۱۰۴	داؤد	مرزا داؤد بیگ
۱۰۵	دل	شاہ فتح محمد
۱۰۶	دردمند	محمد فقیہ
۱۰۷	درد	کریم اللہ خاں
۱۰۸	درد	خواجہ میر درد
۱۰۹	ذاکر	-
۱۱۰	رنگین	مرزا اماں بیگ
۱۱۱	رسوا	آفتاب رائے
۱۱۲	رند	میر حمزہ علی
۱۱۳	راقم	بندرابن
۱۱۴	رنگین	لالہ بلاس رائے
۱۱۵	روشن	خواجہ حسین علی
۱۱۶	رضا	مرزا علی
۱۱۷	رند	مہربان خاں
۱۱۸	زار	مغل بیگ
۱۱۹	زار	میر مظہر علی
۱۲۰	سراج	-
۱۲۱	سالک	-
۱۲۲	سعدی	-
۱۲۳	سامان	میر ناصر
۱۲۴	سلیمان	میاں سلیمان (شاگرد تاباں)

نمبر	تخلص	نام
۱۲۵	سلام	نجم الدین
۱۲۶	سعادت	میر سعادت علی
۱۲۷	سجاد	میر محمد سجاد
۱۲۸	سودا	مرزا محمد رفیع
۱۲۹	سوز	محمد میر
۱۳۰	سید	
۱۳۱	سلیم	میر سلیم
۱۳۲	سوزاں	نواب احمد علی خاں
۱۳۳	سکندر	میاں سکندر عرف گھٹیا
۱۳۴	شعور	دکھنی
۱۳۵	شامی	شاہ قلی خاں
۱۳۶	شاکر	محمد شاکر
۱۳۷	شفا	حکیم یار علی
۱۳۸	شاغل	-
۱۳۹	شوق	میاں حسن علی
۱۴۰	شاعر	میر کلو
۱۴۱	شیدا	میر فتح علی
۱۴۲	شاداب	لالہ خوش وقت رائے
۱۴۳	شرف	میر محمدی
۱۴۴	شفیع	میر محمد شفیع
۱۴۵	صبائی	-
۱۴۶	صفدری	-
۱۴۷	صادق	میر جعفر خاں
۱۴۸	صابر	
۱۴۹	صبر	میر محمد علی
۱۵۰	ضیار	-
۱۵۱	ضاحک	میر غلام حسین
۱۵۲	طالب	مرزا طالب
۱۵۳	ظہور	-

نمبر	تخلص	نام
۱۵۴	عزیز اللہ	
۱۵۵	عطا	خواجہ عطا اللہ
۱۵۶	عارف اکبرآبادی	محمد عارف
۱۵۷	عزلت	سید عبد الواسع
۱۵۸	عاقل	رائے سکھ رام
۱۵۹	عزیز	رائے بھکاری داس
۱۶۰	عسکر علی خاں	
۱۶۱	عاجز	غازی الدین خاں
۱۶۲	عماد الملک	نواب غازی الدین خاں
۱۶۳	عظیم	محمد عظیم
۱۶۴	عاشق	مہربان علی اعظم خاں
۱۶۵	عسکری	مرزا عسکری
۱۶۶	عشق	مرزا گھسیٹا
۱۶۷	غوثی	محمد غوث
۱۶۸	غواصی	-
۱۶۹	غریب	میر تقی
۱۷۰	غریب	محمد اماں
۱۷۱	غریب	-
۱۷۲	غلامی	-
۱۷۳	فخری	-
۱۷۴	فراخی	-
۱۷۵	فضلی	افضل الدین خاں
۱۷۶	فراق	مرزا مرتضیٰ قلی
۱۷۷	فقیر	شمس الدین
۱۷۸	فدوی	محمد محسن
۱۷۹	فدا	میر امام الدین
۱۸۰	فغاں	اشرف علی خاں
۱۸۱	فرخ	میر فرخ علی
۱۸۲	فضائل	فضائل علی خاں بے قید

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۸۳	فدوی	لاہوری	۲۱۲	ملک	دکھنی	۲۴۱	منشی	عجائب رام
۱۸۴	فرحت	محمد فرحت اللہ	۲۱۳	موسوی	مولوی خاں فطرت	۲۴۲	مستمند	یاد علی خاں
۱۸۵	فدوی	مرزا بھچو	۲۱۴	محق	-	۲۴۳	مائل	میاں محمدی
۱۸۶	فرصت	مرزا الف بیگ	۲۱۵	مہر علی		۲۴۴	منظر	-
۱۸۷	فخر	میر فخر الدین	۲۱۶	موزوں	خواجہ قلی خاں	۲۴۵	معین	شیخ محمد معین الدین
۱۸۸	فراق	ثنا اللہ	۲۱۷	میر	میر میراں	۲۴۶	مجنوں	شاہ مجنوں
۱۸۹	فارغ	-	۲۱۸	مخلص	رائے آنند رام	۲۴۷	مخلص	بدیع الزماں خاں
۱۹۰	فصیح	شاہ فصیح افصح	۲۱۹	مزمل	میاں شاہ مزمل	۲۴۸	محمد علی خاں	
۱۹۱	قادر	میر عبدالقادر	۲۲۰	مضمون	شرف الدین	۲۴۹	محشر	مرزا علی تقی
۱۹۲	قدر	-	۲۲۱	مظہر	مرزا مظہر جان جاناں	۲۵۰	مصحفی	شیخ غلام ہمدانی
۱۹۳	قبول	غنی بیگ	۲۲۲	میر	مدد اللہ	۲۵۱	مجذوب	مرزا غلام حیدر
۱۹۴	قلندر	بدھ سنگھ	۲۲۳	مراد	شیخ محمد مراد	۲۵۲	مدعا	میر غوث علی
۱۹۵	قائم	شیخ محمد قائم	۲۲۴	مستقیم	-	۲۵۳	محبت	محبت خاں
۱۹۶	قدرت	میر قدرت اللہ	۲۲۵	مرزا محمدی		۲۵۴	مدہوش	بنی خاں
۱۹۷	قرین		۲۲۶	مرزا مہدی		۲۵۵	مشتاق	-
۱۹۸	قربان	میر جیون	۲۲۷	سید امام الدین (انکا ذکر اسی جگہ کیا گیا ہے)		۲۵۶	نوری	ملا نوری
۱۹۹	قانع	-	۲۲۸	مکین	میر صلاح الدین	۲۵۷	نامی	-
۲۰۰	کمترین	میاں کمترین	۲۲۹	موزوں	راجہ رام نرائن	۲۵۸	نوری	سید شجاع الدین
۲۰۱	کاکل	شاہ کاکل	۲۳۰	محسن	شیخ محمد محسن	۲۵۹	ندیم	مرزا علی قلی
۲۰۲	کامل	شیخ لطف اللہ کامل	۲۳۱	میر	محمد تقی	۲۶۰	ناجی	محمد شاکر
۲۰۳	کافرشکہ	میر علی نقی	۲۳۲	مصیب	شاہ قطب الدین	۲۶۱	نادر	
۲۰۴	کلیم	میر محمد حسین	۲۳۳	مخزون الہ آبادی	مولوی غلام حسین	۲۶۲	نور اللہ	مرزا نور اللہ
۲۰۵	کاشی	لالہ کاشی ناتھ	۲۳۴	منت	میر قمر الدین	۲۶۳	نواز خاں	علی نواز خاں مرزا مدد
۲۰۶	کھنجن	-	۲۳۵	منشی	شیخ غلام احمد قادری	۲۶۴	نثار	عبدالرسول
۲۰۷	گمان	نذر علی خاں	۲۳۶	مسافر	-	۲۶۵	نثار	محمد بقاء خاں
۲۰۸	گریاں	میر علی امجد	۲۳۷	محب	شیخ ولی اللہ	۲۶۶	نعیم	نعیم اللہ
۲۰۹	لطفی	دکھنی [illegible]	۲۳۸	مفتون	میاں کاظم علی	۲۶۷	نثار	میاں امان اللہ معمار
۲۱۰	مرزا	ابوالقاسم	۲۳۹	ممتاز	حافظ فضل علی	۲۶۸	نالاں	محمد عسکری
۲۱۱	محمود	محمود بیگ	۲۴۰	محترم	مہربان متحرم خاں	۲۶۹	ندا	میر مرتضیٰ

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۲۷۰	ولی	شاہ ولی اللہ	۲۷۸	وارث الٰہ آبادی	محمد وارث	۲۸۶	یونس	—
۲۷۱	واحد	محمد واحد	۲۷۹	وہم	میر محمد علی	۲۸۷	یکرنگ	مصطفےٰ قلی خاں
۲۷۲	وحشت	میر ابوالحسن	۲۸۰	ہاشم	—	۲۸۸	یکرو	—
۲۷۳	ولایت	میر ولایت علی خاں	۲۸۱	ہاتف	—	۲۸۹	یکدل	میر عزت اللہ
۲۷۴	وفا	لالہ نول رائے	۲۸۲	ہدایت	سید ہدایت علی خاں	۲۹۰	یار	میر احمد
۲۷۵	میر مبارک علی (اسی جگہ ذکر کیا گیا ہے)		۲۸۳	ہینگا	میر ہینگا	۲۹۱	یقین	انعام اللہ خاں
۲۷۶	وحشت	میر بہادر علی	۲۸۴	ہدایت	میاں ہدایت اللہ	۲۹۲	یاس	حسن علی خاں
۲۷۷	واقف	شاہ واقف	۲۸۵	ہاتف	مرزا محمد	—		—

گُلِ عجائب

مصنف اسد علی خاں تمنا اورنگ آبادی۔ تمنا کا ذکر اگرچہ "مجموعۂ نغز" "عمدۂ منتخبہ" اور "مجموعہ انتخاب" میں آیا ہے لیکن خاندانی حالات کہیں نہیں ملتے۔ "گل عجائب" میں بھی تمنا نے اپنے متعلق کوئی تفصیل نہیں دی صرف اس قدر پتہ چلتا ہے کہ ان کے والد حیدر آباد میں بسلسلہ ملازمت مقیم تھے اور اس وقت کے ممتاز شہریوں میں شمار کئے جاتے تھے۔

تمنا صاحب دیوان شاعر تھے اور آزاد بلگرامی سے مشورہ سخن کیا کرتے تھے۔ ان کے کلام کی پختگی، ان کے استاد فن ہونے کا ثبوت ہے۔ ۱۲۰۴ھ میں ان کا انتقال ہوا ہے۔

عہد تصنیف وطباعت تذکرے میں دیئے ہوئے تاریخی قطعات سے اس کا سال آغاز ۱۱۹۲ھ اور سال اختتام ۱۱۹۴ھ نکلتا ہے اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد میں موجود ہے۔ مولوی عبدالحق مرحوم نے اسی نسخے کی مدد سے اس تذکرے کو ترتیب دے کر ۱۹۳۶ء میں مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو سے شائع کردیا ہے۔

خصوصیات یہ تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں سلطنت آصفیہ کے ۸۰ ریختہ گو شعراء کا ذکر ہے جو بارہویں صدی عیسوی کے آواخر تک موجود تھے۔ مذکورہ شاعروں میں سے اکثر صاحب تذکرہ کے ہمعصر، دوست اور ہم وطن تھے۔ قدیم طرز کا یہ تذکرہ اپنے اندر کوئی جدت نہیں رکھتا۔ شعراء کی فہرست بلحاظ حروف تہجی ترتیب دی گئی ہے اور حالات زندگی بہت مختصر اور سرسری ہیں۔

پھر بھی اس تذکرے سے بعض نئی اطلاعات فراہم ہوتی ہیں مثلاً اس بات کا سراغ کہ آزاد بلگرامی اردو کے صاحب دیوان شاعر تھے یا عرفی کا "تذکرہ بہار وخزاں" اس سے پہلے لکھا جاچکا تھا اسی تذکرے نے دیا ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	آرزو	سراج الدین علی خاں	۴	انصاف	علی نقی خاں	۷	انور	محمد سیف
۲	آزاد	میر غلام علی	۵	افسر	باقر علی خاں	۸	افتخار	میر عبدالوہاب
۳	ایجاد	نقد علی خاں	۶	افسر	-	۹	آشفتہ	خواجہ ابوطالب خاں

۱۰	ارشد	میر غلام علی	۲۵	سودا	مرزا محمد رفیع	۴۰	مہربان	میر عبدالقادر
۱۱	امید	قزلباش خاں	۲۶	سراج	سید سراج الدین	۴۱	مخلص	آنند رام
۱۲	آصف	نواب نظام الملک بہادر آصفجاہ	۲۷	سالم	محمد کرم بخش	۴۲	مہر	مہر علی شاہ
۱۳	بیدل	مرزا عبدالقادر	۲۸	شہید	مولوی محمد باقر	۴۳	مظہر	
۱۴	بلیغ		۲۹	ضیا	مرزا عطا	۴۴	نصیر	خواجہ غلام نصیرالدین
۱۵	بیدار		۳۰	عاجز	عارف الدین خاں	۴۵	نجم	میر نجم خاں
۱۶	پروانہ	ضیاء الدین شاہ	۳۱	عشرت	خواجہ ابوالبرکات خاں	۴۶	ناصر	نواب ناصر جنگ شہید
۱۷	پنچھی	شاہ پنچھی	۳۲	عروج	میر بہاء الدین حسین	۴۷	تیر	مہدی علی خاں
۱۸	جرات	موسوی خاں	۳۳	عزلت	سید عبدالولی	۴۸	واقف	نورالعین
۱۹	حشمت	محتشم علی خاں	۳۴	فتوت	خواجہ عنایت اللہ خاں	۴۹	ہمدم	شاہ محمد تقی
۲۰	خیال	محمد طاہر	۳۵	فضلی	شاہ فضل اللہ	۵۰	یار	مرزا محمد یار بیگ
۲۱	درگاہ	درگاہ قلی خاں	۳۶	فخر	میر فخرالدین	۵۱	یار	ممتاز جنگ بہادر
۲۲	دل	میر انورالدین	۳۷	قدر	خواجہ محمد منعم خاں			
۲۳	ذکا	میر اولاد محمد خاں	۳۸	کاظم	صوفی شاہ		×	×
۲۴	رمز	میر سید علی	۳۹	مبتلا	الف خاں		×	×

تذکرۂ شورش[1]

مصنف شورش نے اپنے حالات میں لکھا ہے کہ اُن کا نام سید غلام حسین عرف بھیّا اور اُن کا آبائی وطن عظیم آباد ہے اسکے علاوہ تذکرہ مسرت افزا، گلشن بے خار، تذکرۂ عشقی اور طبقات الشعراء وغیرہ میں بھی ان کا ذکر آیا ہے اور اُن کے دیکھنے سے پتہ چلتا ہے کہ شورش کے باپ کا نام محسن عظیم آبادی تھا جن کا سلسلۂ نسب شیخ نصیر الدین چراغ دہلوی سے ملتا تھا۔

شورش میر باقر حزیں کے شاگرد تھے۔ حزیں کے انتقال کے بعد شاہ رکن الدین عشق عرف میرزا گھسیٹا عشق کو بھی اُنھوں نے اپنا کلام دکھایا تھا۔ طبقات الشعرا میں شورش کو "مغرور و متکبر" بتایا گیا ہے لیکن شورش کے ایک معاصر تذکرہ نگار ابوالحسن نے "مسرت افزا" میں انہیں "بسیار خوش خلق و بے نیاز صاف گو" لکھا ہے۔ تذکرۂ عشقی میں بھی اُن کے لئے "مردے نیک طینت، سادہ وضع" ظاہر کیا گیا ہے اس سے اندازہ ہوتا ہے کہ صاحب طبقات الشعراء کا بیان کسی غلط فہمی پر مبنی ہے۔

شورش کو تصوف کا خاص ذوق تھا اور اشعار بھی وہ اسی رنگ میں کہتے تھے، اُنہوں نے چار ہزار اشعار کا ایک کلیات، تذکرہ کے تکملہ کے وقت مرتب کر لیا تھا۔ اُن کا انتقال ۱۱۹۵ھ میں ہوا ہے۔

عہدِ تصنیف و طباعت شورش کے دوست اور معاصر ابوالحسن کے "تذکرۂ مسرت افزا" سے پتہ چلتا ہے کہ وہ ایک مدت سے شعراء کا کلام اور حالات جمع کر رہے تھے، اور جب کام تکمیل کو پہنچ گیا تو اُنہوں نے اس کا نام "یادگار دوستاں" رکھا، اور تاریخ تالیف میں یہ مصرعہ دیا ؎ "یادگار دوستانِ روزگار"

اس مصرعہ سے تذکرہ کے تکملہ کا سال ۱۱۹۳ھ نکلتا ہے، تذکرۂ شورش کا ایک قلمی نسخہ بوڈلین لائبریری آکسفورڈ میں موجود ہے۔ اس کی فوٹو اسٹیٹ کاپی پٹنہ یونیورسٹی نے حاصل کی تھی۔ کلیم الدین احمد نے اسی کی مدد سے اس تذکرے کو تذکرہ عشقی کے ساتھ بہ عنوان "دو تذکرے" مطبع بلبل لیتھو پریس رمنہ روڈ پٹنہ سے ۱۹۵۹ء میں شایع کر دیا ہے۔ لیکن اس میں صرف حرف "س" تک کے شعراء شامل ہیں باقی شعراء کا تذکرہ دوسری جلد میں ہوگا۔

خصوصیات تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ مؤلف کی توجہ زیادہ تر اشعار کے انتخاب پر رہی ہے۔ حالات زندگی زیادہ مفصل نہیں ہیں، پھر بھی مؤلف نے شاعر کا پورا نام، تخلص، وطن، ولدیت، مشغلہ اور تاریخ پیدائش و تاریخ وفات دینے کی کوشش کی ہے، اس لحاظ سے یہ قدیم تذکروں میں بڑا اہم ہو جاتا ہے۔ شورش نے اس میں قدما سے لیکر معاصر شعراء تک کا ذکر کیا ہے اور ترتیب میں حروف تہجی کا لحاظ رکھا ہے۔ مطبوعہ نسخہ میں جن شعراء کے نام آئے ہیں اُن کی فہرست دی جا رہی ہے۔

---

[1] اس تذکرے کا اصلی نام یادگار دوستاں ہے لیکن مشہور یہ تذکرۂ شورش کے نام سے ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص اور نام	نمبر شمار	تخلص اور نام	نمبر شمار	تخلص اور نام
(۱)	آفتاب	(۲۶)	احمد	(۵۱)	بہادر علی
(۲)	ابوالحسن	(۲۷)	انتظار	(۵۲)	پاکباز
(۳)	انجام	(۲۸)	اجمل	(۵۳)	پیام
(۴)	آگاہ (محمد صلاح)	(۲۹)	آشوب	(۵۴)	تجرد
(۵)	آشنا (زین العابدین)	(۳۰)	انصاف	(۵۵)	تمکین
(۶)	آوارہ	(۳۱)	اولیا	(۵۶)	تمنا (امراؤ علی)
(۷)	الہام	(۳۲)	آگاہ (خواجہ عبداللہ)	(۵۷)	تمنا (شاہجہاں پوری)
(۸)	انشار	(۳۳)	اختر	(۵۸)	تاباں
(۹)	احسن	(۳۴)	آیت (آیت اللہ)	(۵۹)	ثاقب
(۱۰)	امیراللہ خاں	(۳۵)	الم	(۶۰)	ثروت
(۱۱)	آبرو	(۳۶)	بسمل (میر جار علی)	(۶۱)	ثابت
(۱۲)	آرزو	(۳۷)	بیتاب (میر محمد علی)	(۶۲)	جرأت (میر شبیر علی)
(۱۳)	اُمید	(۳۸)	بہار	(۶۳)	جرأت
(۱۴)	انسان	(۳۹)	بینوا	(۶۴)	جوہری
(۱۵)	انسان	(۴۰)	بے تاب	(۶۵)	جوشش
(۱۶)	اشتیاق	(۴۱)	بے چارہ	(۶۶)	جعفر (میر محمد جعفر)
(۱۷)	احسن (احسن اللہ)	(۴۲)	بسمل	(۶۷)	جنون
(۱۸)	احمدی	(۴۳)	بیکل	(۶۸)	جگن
(۱۹)	اشرف	(۴۴)	بیدار (محمد علی)	(۶۹)	جودت
(۲۰)	امانی	(۴۵)	بیدار (منشی بیاون علی)	(۷۰)	جلال
(۲۱)	امین	(۴۶)	بیتاب (میر مدن)	(۷۱)	جودت (لالہ ہردے رام)
(۲۲)	اثر	(۴۷)	بیدل (مرزا عبدالقادر)	(۷۲)	جنون (غلام مرتضیٰ)
(۲۳)	اظہر	(۴۸)	بیرنگ	(۷۳)	جمال
(۲۴)	احتشام	(۴۹)	بیان	(۷۴)	جعفر (مرزا جعفر)
(۲۵)	احمد شاہ بہاوی	(۵۰)	بیقرار	(۷۵)	جرأت (میر محمد رضا)

(۷۶) جواہر
(۷۷) حسرت (میر محمد حیات)
(۷۸) حاتم
(۷۹) حشمت (محتشم علی)
(۸۰) حبیب
(۸۱) حشمت (محمد علی)
(۸۲) حیراں (میر ممنون)
(۸۳) حضور (شیخ غلام یحییٰ)
(۸۴) حیدر (حیدر بخش)
(۸۵) حسن (میر غلام حسن)
(۸۶) حیدری (غلام علی)
(۸۷) حجام
(۸۸) حسرت (جعفر علی)
(۸۹) حزیں (محمد باقر)
(۹۰) حیرت (خواجہ کلن)
(۹۱) حریف (محمد خاں)
(۹۲) حیرت (میر سیدن)
(۹۳) حیدر شاہ

(۹۴) خسرو
(۹۵) خاکسار
(۹۶) خلیل (علی ابراہیم خاں)
(۹۷) خادم (خادم حسین)
(۹۸) درد (میر درد)
(۹۹) درد (کرم علی)
(۱۰۰) داؤد
(۱۰۱) دل (محمد عابد)
(۱۰۲) دل (نواب عماد الملک)
(۱۰۳) دردمند (محمد فقیہ)
(۱۰۴) داؤد (مرزا)
(۱۰۵) درد (کرم اللہ)
(۱۰۶) دوست (شیخ محمد)
(۱۰۷) دیوانہ (کواد بخش رائے)

(۱۰۸) ذوق (آسارام)
(۱۰۹) ذوقی شاہ
(۱۱۰) ذہین (میر محمد مستعد)
(۱۱۱) ذاکر (میرزا افضل علی)
(۱۱۲) ذکی (جعفر علی خاں)

(۱۱۳) رسوا (شاہجہاں آبادی)
(۱۱۴) راقم (بندرابن)
(۱۱۵) رند (حمزہ علی)
(۱۱۶) راغب (جعفر علی خاں)
(۱۱۷) رفیع (شیخ محمد رفیع)
(۱۱۸) رضا (محمد مہدی)
(۱۱۹) راسخ (شیخ غلام علی)
(۱۲۰) راسخ (خواجہ احمد خاں)
(۱۲۱) زار (بہادر بیگ)
(۱۲۲) زار (مرزا سنگین)
(۱۲۳) زار (میر مظہر علی)

(۱۲۴) سودا (مرزا رفیع)
(۱۲۵) سعادت (سعادت علی)
(۱۲۶) سجاد (میر سجاد)
(۱۲۷) سراج (اورنگ آبادی)
(۱۲۸) سالک
(۱۲۹) سلام (نجم الدین)

(۱۳۰) سلیمان (سلیمان خاں)
(۱۳۱) سلامت (سلامت)
(۱۳۲) سوز (سید محمد میر)
(۱۳۳) سلیمان (میر مراد علی)
(۱۳۴) سایل (سید اسد اللہ)

(۱۳۵) سلیم (محمد سلیم)
(۱۳۶) سامان (میر ناصر علی)
(۱۳۷) سائل (سلیم اللہ خاں)
(۱۳۸) سلامت (میر سلامت علی)
(۱۳۹) سکندر (شیخ سکندر)

گلزارِ ابراہیم

مصنف

علی ابراہیم خاں متخلص بہ علی۔ علی ابراہیم پٹنہ کے باشندے تھے اور ایسٹ انڈیا کمپنی کے دورِ حکومت میں اعلیٰ عہدے پر فائز تھے۔ گلزار ابراہیم کے علاوہ فارسی شعرا کے دو تذکرے

۱۔ خلاصتہ الکلام

۲۔ صحف ابراہیم

بھی اُن سے یادگار ہیں۔ علی ابراہیم کا انتقال ۱۲۰۸ھ میں ہوا ہے۔

عہدِ تصنیف و طباعت

یہ تذکرہ ۱۱۹۸ھ / ۱۷۸۴ء میں لکھا گیا۔ ۱۲۱۵ھ / ۱۸۰۱ء میں مرزا علی لطف نے اسے اردو میں منتقل کیا۔ لیکن لطف نے اس کا صرف ایک جزو گلشن ہند کے نام سے ترجمہ کیا تھا باقی شعرا کا ذکر وہ دوسری جلد میں کرنا چاہتے تھے۔ لیکن شاید وہ مکمل نہ ہو سکی۔ اسلئے کہ اس کا سُراغ اب تک نہیں لگ سکا۔

گلزار ابراہیم کو ۱۹۰۶ء میں "گلشن ہند" کے ساتھ عبداللہ خاں نے حیدرآباد دکن سے شائع کیا۔ اس میں مولوی عبدالحق اور محی الدین قادری زور دونوں کے مقدمات شامل ہیں۔ مولوی صاحب کا مقدمہ گلشن ہند میں اور زور کا مقدمہ گلزار ابراہیم پر ہے یہ تذکرہ دراصل زور کا مرتب کیا ہوا ہے۔ اس میں انھوں نے گلشن ہند اور گلزار ابراہیم دونوں کی عبارتیں درج کر دی ہیں اور جہاں کہیں اختلاف ہوا ہے۔ اسے واضح کر دیا ہے۔

خصوصیات

گلزار ابراہیم فارسی زبان میں ہے اور اس میں چھوٹے بڑے تین سو بیس شاعروں کا ذکر آیا ہے گلزار ابراہیم کی سب سے نمایاں خصوصیت یہ ہے کہ اس میں کسی کو لتاڑنے یا بانس پر چڑھانے کی کوشش نہیں کی گئی۔ اور ہر شاعر کے ذکر میں حدِ اعتدال کا لحاظ رکھا گیا ہے۔ علی ابراہیم بقول زور طبعاً منصف مزاج تھے اور شعر و سخن کا پاکیزہ ذوق رکھتے تھے۔ علاوہ ازیں وہ ایسے منصب و ماحول میں بسر کر رہے تھے کہ ہر شخص کے ساتھ انصاف کر سکتے تھے۔ چنانچہ انھوں نے کسی شاعر کے حالات درج کرنے میں محض پرانے تذکروں یا سنی سنائی باتوں پر اعتماد نہیں کیا بلکہ چھان بین کے بعد معتبر ذرائع سے مواد حاصل کرنے کی کوشش کی ہے۔ جن افراد اور ذرائع سے حالات معلوم ہوتے ہیں اکثر اس کا سراغ بھی دیدیا ہے۔ ابراہیم نے شعرا کے حالات میں ان کی شخصیت، سیرت اور معاشرتی زندگی کو بھی حتی الوسع اُجاگر کرنے کی کوشش کی ہے۔ اس تذکرے سے اصناف سخن کی رفتار اور مقبولیت کا اندازہ بھی کم و بیش کیا جا سکتا ہے اس لئے کہ صاحب تذکرہ نے اس طرف واضح اشارے کئے ہیں۔ غرض یہ تذکرہ کئی اعتبار سے دوسرے تذکروں پر فوقیت رکھتا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب ۔ شاہ عالم بادشاہ
۲	آصف ۔ آصف الدولہ
۳	انجام ۔ امیر خاں
۴	امید ۔ قزلباش خاں
۵	آرزو ۔ سراج الدین علی خاں
۶	اشتیاق ۔ ولی اللہ سرہندی
۷	آبرو ۔ شاہ نجم الدین
۸	افضل ۔ محمد افضل
۹	احمد ۔ گجراتی
۱۰	امجد
۱۱	انصاف
۱۲	اشرف
۱۳	اشرف ۔ محمد اشرف
۱۴	آزاد ۔ زین العابدین
۱۵	آزاد ۔ مظفر علی
۱۶	افصح ۔ شاہ فصیح
۱۷	آثمی ۔ برہان الدین
۱۸	انساں ۔ اسدیار خاں دہلوی
۱۹	احسن ۔ احسن اللہ
۲۰	احسن ۔ مرزا احسن علی
۲۱	آشنا ۔ میر زین العابدین
۲۲	آشنا ۔
۲۳	الہام ۔ فضائل بیگ
۲۴	الہام ۔ شرف الدین
۲۵	آگاہ ۔ محمد صلاح دہلوی
۲۶	آگاہ ۔ نور محمد خاں
۲۷	افغان ۔ الف خاں
۲۸	افکار ۔ میر جیون
۲۹	امیر ۔ محمد یار خاں
۳۰	اکرم ۔ خواجہ محمد اکرم
۳۱	اسد ۔ میر امانی
۳۲	اولاد ۔ اولاد علی
۳۳	اثر ۔ محمد میر
۳۴	الم ۔ صاحب میر دہلوی
۳۵	انور ۔ غلام علی
۳۶	اجمل ۔ شاہ محمد اجمل الہ آبادی
۳۷	انشا ۔ انشااللہ خاں
۳۸	اعظم ۔ محمد اعظم لکھنوی
۳۹	اعلیٰ علی ۔ اعلیٰ علی
۴۰	امانی ۔ میر امانی
۴۱	اظہر ۔ غلام علی
۴۲	امامی ۔ امام بخش عظیم آبادی
۴۳	اولیا ۔ میر اولیا
۴۴	احمدی ۔ شیخ احمد وارث
۴۵	انتظار ۔ علی نقی خاں
۴۶	امین ۔ خواجہ امین الدین
۴۷	افسوس ۔ شیر علی
۴۸	آشفتہ ۔ مرزا رضا قلی
۴۹	آہ ۔ میر مہدی دہلوی
۵۰	احسان ۔ شمس الدین
۵۱	بیدل مرزا عبدالقادر
۵۲	بہار ٹیک چند
۵۳	بینوا
۵۴	بیچھا ۔ شاہ بیچھا دہلوی
۵۵	بے قید ۔ فضائل علی خاں
۵۶	بیان ۔ احسن اللہ خاں
۵۷	پیام ۔ شرف الدین علی خاں
۵۸	بکھاری ۔ بکھاری لال
۵۹	بیرنگ ۔ دلاور خاں
۶۰	بیکل ۔ سید عبدالوہاب
۶۱	بیتاب ۔ محمد اسمٰعیل دہلوی
۶۲	بیتاب ۔ سنتوک رائے
۶۳	بیتاب ۔ محمد علیم الہ آبادی
۶۴	پاکباز ۔ میر صلاح الدین
۶۵	بقا ۔ بقااللہ
۶۶	بیدار ۔ میر محمدی
۶۷	پروانہ ۔ پروان علی
۶۸	پروانہ ۔ جسونت سنگھ
۶۹	بسمل ۔
۷۰	بسمل ۔ گدا علی بیگ
۷۱	بسمل ۔ سید جبار علی
۷۲	تاناشاہ ابوالحسن
۷۳	تاباں عبدالحیی
۷۴	تمکین ۔ صلاح الدین
۷۵	تقی ۔ سید محمد تقی
۷۶	تصور
۷۷	تصویر ۔ شاہ جواد علی
۷۸	تمنا ۔ خواجہ محمد علی

۷۹ ثاقب - شہاب الدین
۸۰ ثابت - شجاعت علی خاں
۸۱ ثابت - اصالت خاں
۸۲ جہاندار - مرزا جواں بخت
۸۳ جرأت - یحییٰ امام قلندر بخش
۸۴ جوان - کاظم علی
۸۵ جوشش - شیخ محمد روشن
۸۶ جوہر - مرزا احمد علی
۸۷ جودت - ہردے رام
۸۸ جرات - میر شیر علی
۸۹ جولان - میر رمضان علی
۹۰ جگنو - میاں جگنو
۹۱ جان عالم
۹۲ جنوں دہلوی
۹۳ جنوں - شیخ غلام مرتضی الہ آبادی
۹۴ حاتم - شیخ ظہور الدین دہلوی
۹۵ حشمت - میر محتشم علی
۹۶ حشمت - محمد علی
۹۷ حزیں - محمد باقر
۹۸ حیدر - غلام حیدر
۹۹ حیدر - میر حیدر علی شاہ
۱۰۰ حبیب اللہ
۱۰۱ حیرت - مراد علی مراد آبادی
۱۰۲ حسرت - جعفر علی
۱۰۳ حیران - میر حیدر علی
۱۰۴ حیدری - غلام علی دہلوی
۱۰۵ میر حامد
۱۰۶ حضور دہلوی
۱۰۷ حسرت - ہیبت قلی خاں
۱۰۸ حضور - شیخ غلام یحییٰ
۱۰۹ حسن - میر محمد حسن دہلوی
۱۱۰ حسن - میر محمد حسن
۱۱۱ حسن - خواجہ حسن دہلوی
۱۱۲ حسن - غلام حسن دہلوی
۱۱۳ حیف - موتی لال
۱۱۴ خاکسار - محمد یار خاں
۱۱۵ خلیق - ظہور علی دہلوی
۱۱۶ خادم - خادم حسین خاں
۱۱۷ درد - خواجہ میر درد
۱۱۸ دانا - فضل علی شاہ
۱۱۹ درد - میر کرم اللہ
۱۲۰ دردمند - فقیہ صاحب
۱۲۱ دوست - غلام محمد بہاری
۱۲۲ دل - شیخ محمد عابد الہ آبادی
۱۲۳ دیوانہ - رائے سرب سنگھ
۱۲۴ داؤد - داؤد بیگ
۱۲۵ دل - شاہ فتح محمد
۱۲۶ درخشاں - منکو بیگ
۱۲۷ ذہن - میر مستعد
۱۲۸ ذاکر - حسین دوست
۱۲۹ زند - حمزہ علی
۱۳۰ راغب - محمد جعفر خاں
۱۳۱ رفعت - شیخ محمد رفیع
۱۳۲ رسوا - مہتاب رائے
۱۳۳ رسا -
۱۳۴ رخشاں - محمد چاند
۱۳۵ رضا - میر محمد رضا
۱۳۶ رضا - مرزا علی رضا
۱۳۷ رضا
۱۳۸ راقم - بندرابن
۱۳۹ رنگین
۱۴۰ رنگیں - امان بیگ
۱۴۱ رشید
۱۴۲ رضی - رضی خاں
۱۴۳ رستم رستم علی خاں
۱۴۴ رفعت - قدرت اللہ خاں
۱۴۵ رند - مہربان
۱۴۶ زکی - جعفر علی خاں
۱۴۷ رار - مغل بیگ
۱۴۸ زار - میر مظہر علی
۱۴۹ سودا - محمد رفیع
۱۵۰ سوز - سید محمد
۱۵۱ سوراں - احمد علی خاں
۱۵۲ سجاد - سجاد اکبر
۱۵۳ سراج اورنگ آبادی
۱۵۴ سلیمان
۱۵۵ ساماں میر ناصر جونپوری
۱۵۶ سعادت - سعادت علی خاں
۱۵۷ سید - امام الدین
۱۵۸ سید - یادگار علی
۱۵۹ ساقی - میر حسین علی
۱۶۰ سکندر - خلیفہ سکندر
۱۶۱ سلیم - میر محمد سلیم عظیم آبادی
۱۶۲ شاہی - شاہ قلی خاں
۱۶۳ شاکر - محمد شاکر
۱۶۴ شاہ - میر شاہ علی خاں
۱۶۵ شورش - غلام حسین

نمبر	اندراج
۱۶۶	شفا - حکیم یار علی
۱۶۷	شاعر - میر کلو
۱۶۸	شیدا - فتح علی
۱۶۹	شوق - حسین حسن علی
۱۷۰	شاداب - لالہ خوشوقت رائے
۱۷۱	شہرت - مرزا محمد علی
۱۷۲	شافی - امین الدین
۱۷۳	شہید - غلام حسین
۱۷۴	شرف - میر محمدی
۱۷۵	شفیع - محمد شفیع
۱۷۶	صمصام الدولہ خاں دوراں
۱۷۷	صنعت مغل خاں
۱۷۸	صفدری حیدرآبادی
۱۷۹	صادق - میر جعفر خاں
۱۸۰	صبر - میر محمد علی
۱۸۱	صانع نظام الدین
۱۸۲	ضمیر - ہدایت علی خاں
۱۸۳	ضیار - ضیار الدین
۱۸۴	ضاحک - غلام حسین
۱۸۵	طپش دہلوی
۱۸۶	طالع - شمس الدین
۱۸۷	طرز - گردھاری لال
۱۸۸	ظاہر - خواجہ محمد خاں
۱۸۹	ظہور - لالہ شیو سنگھ دہلوی
۱۹۰	عزلت - سید عبدالولی
۱۹۱	عارف - محمد عارف
۱۹۲	عشق شاہ رکن الدین
۱۹۳	عمدہ سیتارام
۱۹۴	عاصی نور محمد برہان پوری
۱۹۵	عاجز - عارف علی خاں
۱۹۶	عمر - معتبر خاں دکھنی
۱۹۷	عیش - مرزا محمد عسکری
۱۹۸	عزیز - * بھکاوی داس
۱۹۹	عظیم - محمد عظیم
۲۰۰	عاشق - میر محمد یحییٰ
۲۰۱	عاشق - علی اعظم خاں
۲۰۲	عاشق - منشی عجائب رائے
۲۰۳	عاشق - برہان الدین
۲۰۴	غالب - اسد اللہ خاں
۲۰۵	غریب - اشرف علی خاں
۲۰۶	فقیر - شمس الدین
۲۰۷	فارغ دہلوی
۲۰۸	فضل - شاہ فضل دکھنی
۲۰۹	فضلی - افضل الدین
۲۱۰	فغاں - اشرف علی خاں
۲۱۱	فرحت - فرحت اللہ
۲۱۲	فرخ - میر فرخ دہلوی
۲۱۳	فراق - میر مرتضیٰ خاں دکھنی
۲۱۴	فراق - ثنا اللہ خاں
۲۱۵	فدا - امام الدین
۲۱۶	فرحت - مرزا الف بیگ
۲۱۷	فدوی - محمد علی
۲۱۸	فدوی - لاہوری
۲۱۹	فخر - فخر الدین
۲۲۰	فروغ - میر علی اکبر
۲۲۱	فیض - میر فیض علی دہلوی
۲۲۲	فریاد - لالہ صاحب رائے
۲۲۳	قائم - شیخ محمد قائم
۲۲۴	قبول - عبدالغنی
۲۲۵	قدر - محمد قدر
۲۲۶	قسمت -
۲۲۷	قلندر - لالہ بدھ سنگھ
۲۲۸	قربان - میر جیون
۲۲۹	قناعت - مرزا محمد بیگ
۲۳۰	قدرت - شاہ قدرت اللہ
۲۳۱	کلیم - شیخ محمد حسین
۲۳۲	کمترین دہلوی
۲۳۳	کاکل دہلوی
۲۳۴	کافر - میر علی نقی
۲۳۵	گریاں - میر علی امجد
۲۳۶	گمان - نذر علی خاں
۲۳۷	لطفی دکھنی
۲۳۸	لسان - کلیم اللہ
۲۳۹	میر محمد تقی
۲۴۰	مظہر جان جاناں
۲۴۱	محقق دکھنی
۲۴۲	مزمل - محمد مزمل
۲۴۳	مخلص - رائے آنند رام
۲۴۴	موزوں - راجہ رام نرائن
۲۴۵	منعم
۲۴۶	میر مدد اللہ
۲۴۷	مضمون - شرف الدین
۲۴۸	محزوں - سید محمد حسن
۲۴۹	محسن - محمد محسن اکبرآبادی
۲۵۰	مستمند دہلوی
۲۵۱	مخلص - مخلص علی شاہ
۲۵۲	مائل - محمدی دہلوی

نمبر	تخلص	نام
۲۵۳	مائل	ہدایت علی
۲۵۴	مسکین	لالہ بخت
۲۵۵	منظر	خواجہ بخش الہ آبادی
۲۵۶	مرزائی	محمد علی خاں
۲۵۷	مخلص	بدیع الزماں
۲۵۸	محشر	کشمیری
۲۵۹	مفتوں	کاظم الہ آبادی
۲۶۰	مجذوب	مرزا غلام حیدر
۲۶۱	محترم	خواجہ محمد محترم
۲۶۲	مضمون	سید امام الدین خاں
۲۶۳	مصحفی	غلام ہمدانی
۲۶۴	محب	شیخ ولی اللہ دہلوی
۲۶۵	منشی	غلام امجد
۲۶۶	مجروح	منشی کشن چند
۲۶۷	محنت	مرزا حسین علی بیگ
۲۶۸	مروت	سنبھلی
۲۶۹	محبت	نواب محبت خاں
۲۷۰	مرزا	نواب مرزا
۲۷۱	مرزا	مرزا علی رضا
۲۷۲	مجنوں	شاہ مجنوں
۲۷۳	مجنوں	حمایت علی
۲۷۴	معین	شیخ معین الدین
۲۷۵	مدعا	میر غوث علی
۲۷۶	مدہوش	میر نبی خاں
۲۷۷	مصیب	شاہ غلام قطب الدین
۲۷۸	ممتاز	حافظ فضل علی
۲۷۹	مشتاق	محمد قلی خاں
۲۸۰	مشتاق	میر حسن
۲۸۱	منت	قمر الدین
۲۸۲	مغموم	رام جس
۲۸۳	ناجی	محمد شاکر
۲۸۴	نظام	نواب عماد الملک غازی الدین
۲۸۵	نعیم	نعیم دہلوی
۲۸۶	نبی	غلام نبی بلگرامی
۲۸۷	نثار	عبدالرسول
۲۸۸	نثار	سدا سکھ دہلوی
۲۸۹	ندیم	شیخ علی قلی دہلوی
۲۹۰	نادر	دہلوی
۲۹۱	نالاں	میر احمد علی
۲۹۲	نالاں	میر وارث علی
۲۹۳	نجات	شیخ حسن رضا
۲۹۴	نالاں	محمد عسکر علی خاں
۲۹۵	نزار	خواجہ محمد اکرم
۲۹۶	ولی	شاہ ولی اللہ دکھنی
۲۹۷	ولایت	میر ولایت اللہ خاں
۲۹۸	وارث	محمد وارث الہ آبادی
۲۹۹	ولی	مرزا محمد ولی دہلوی
۳۰۰	وفا	لالہ نول رائے
۳۰۱	وحشت	میر ابوالحسن
۳۰۲	وحشت	میر بہادر علی
۳۰۳	واقف	شاہ واقف
۳۰۴	وصل	مرزا اسحاق
۳۰۵	وہم	محمد علی
۳۰۶	والہ	میر مبارک علی
۳۰۷	ہدایت	ہدایت اللہ
۳۰۸	ہادی	دہلوی
۳۰۹	ہوپرا	میر محمد اعظم
۳۱۰	ہدایت	ہدایت علی
۳۱۱	ہمدم	عظیم آبادی
۳۱۲	ہینگا	میر ہینگا
۳۱۳	ہاتف	مرزا محمد
۳۱۴	یقین	انعام اللہ خاں
۳۱۵	یکرنگ	مصطفیٰ قلی خاں
۳۱۶	یونس	حکیم یونس
۳۱۷	یکرو	عبدالوہاب
۳۱۸	یار	میر احمد دہلوی
۳۱۹	یاس	حسن علی خاں
۳۲۰	ابوالحسن	خسرو دہلوی

تذکرۂ ہندی

مصنّف غلام ہمدانی مصحفی متوفی ۱۲۴۰ھ/۱۸۲۴ء۔ مصحفی نے اُردو شعراء کے دو تذکرے یادگار چھوڑے ہیں تذکرۂ ہندی اور ریاض الفصحا۔ اس سے قبل ۱۱۹۹ھ/۱۷۸۴ء میں عقد ثریا کے نام سے وہ فارسی شعرا کا ایک مختصر سا تذکرہ مرتب کر چکے تھے۔

عہد تصنیف وطباعت اس تذکرے کا سال تکمیل ۱۲۰۹ھ/۱۷۹۴ء ہے اگرچہ اسکا آغاز میر مستحسن خلیق کی فرمائش پر ۱۲۰۱ھ سے قبل ہو چکا تھا، لیکن جیسا کہ خود مصحفی کی دی ہوئی تاریخ اختتام سے پتہ چلتا ہے یہ تذکرہ ۱۲۰۹ھ سے پہلے مکمل نہ ہو سکا۔

اس تذکرے کے قلمی نسخے ایشیاٹک سوسائٹی بنگال، کتب خانۂ خدا بخش، کتب خانۂ ندوۃ العلماء، کتب خانۂ رامپور میں موجود ہیں مولوی عبدالحق مرحوم نے ایشیاٹک سوسائٹی کے نسخے کو سامنے رکھ کر اسے مرتب کیا اور ایک مبسوط مقدمہ کے ساتھ نومبر ۱۹۳۳ء میں انجمن ترقی اردو اورنگ آباد کے زیر اہتمام شائع کر دیا۔ یہی مطبوعہ نسخہ عام طور پر کتب خانوں میں آجکل موجود ہے۔

خصوصیات یہ تذکرہ بھی فارسی زبان میں ہے۔ اس میں ضمناً قدیم شعراء کا ذکر بھی بعض جگہ آگیا ہے ورنہ اس میں مصنف نے عموماً معاصرین یعنی محمد شاہ بادشاہ اور شاہ عالم بادشاہ کے زمانے تک کے شاعروں کا ذکر کیا ہے بعض بڑی مفید اور وقیع باتیں اس تذکرے میں ملتی ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۸	اسد	۱۵	انشار
۲	آصف	۹	احسن	۱۶	اختر
۳	آبرو	۱۰	آشفتہ	۱۷	آشفتہ بھورے خاں
۴	اثر	۱۱	امین	۱۸	افسر
۵	الم	۱۲	افسوس	۱۹	اوباش
۶	امبر	۱۳	احقر	۲۰	الہام
۷	امجد	۱۴	اکبر	۲۱	بیدار

نمبر	تخلص	
۲۲	بیان	
۲۳	بیتاب	
۲۴	بیتاب	(شاگرد قائم)
۲۵	بے جان	
۲۶	بے باک	
۲۷	بقا	
۲۸	برق	
۲۹	پروانہ	پروانہ علی شاہ
۳۰	پروانہ	جسونت سنگھ)
۳۱	بشیر	
۳۲	تاباں	
۳۳	تجلّی	
۳۴	تیشا	
۳۵	تصور	
۳۶	تسکین	
۳۷	تسلی	
۳۸	ثنا	
۳۹	ثاقب	
۴۰	جوشش	
۴۱	جوش	
۴۲	جہاندار	
۴۳	جرأت	
۴۴	جولاں	
۴۵	جولاں	
۴۶	حسن	(میر حسن)
۴۷	حیران	
۴۸	حسن	خواجہ حسن
۴۹	حسرت	
۵۰	حجام	
۵۱	حزیں	
۵۲	حیرت	
۵۳	حاتم	
۵۴	حشمت	
۵۵	حیف	
۵۶	حضور	
۵۷	حکیم	
۵۸	حقیقت	
۵۹	خاکسار	
۶۰	خلق	
۶۱	خلیق	
۶۲	درد	
۶۳	داغ	
۶۴	ذوقی	
۶۵	رضا	مرزا محمد رضا
۶۶	رقت	
۶۷	رنگین	
۶۸	رفاقت	
۶۹	رضا	میر رضا علی
۷۰	رند	
۷۱	رسوا	
۷۲	زار	میر جیون
۷۳	زار	میر مظہر علی
۷۴	زمان	
۷۵	سائل	
۷۶	سوز	
۷۷	سعادت	
۷۸	سکندر	
۷۹	سوزاں	
۸۰	سرسبز	
۸۱	سلیمان	
۸۲	سودا	
۸۳	سبقت	
۸۴	شیدا	
۸۵	شگفتہ	
۸۶	شرر	
۸۷	شکوہ	
۸۸	شایق	
۸۹	شہید	
۹۰	شہرت	
۹۱	شوق	
۹۲	صفدری	
۹۳	صفا	
۹۴	صادق	
۹۵	ضیا	
۹۶	ضیا	
۹۷	طپش	
۹۸	طالب	
۹۹	عارف	
۱۰۰	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۱۰۱	عاقل	
۱۰۲	عیش	
۱۰۳	عشقی	
۱۰۴	عظیم	
۱۰۵	عشق	
۱۰۶	غضنفر	
۱۰۷	غیرت	
۱۰۸	غلامی	

نمبر	نام	
۱۰۹	فراق	
۱۱۰	فیض	
۱۱۱	فغاں	
۱۱۲	فدوی	محمد محسن
۱۱۳	فدوی	عظیم آبادی
۱۱۴	فدوی	لاہوری
۱۱۵	فدوی	مرزا عظیم بیگ
۱۱۶	فدا	
۱۱۷	قدرت	
۱۱۸	قدرت	(مؤلفِ تذکرہ)
۱۱۹	قیس	
۱۲۰	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۱۲۱	قائم	
۱۲۲	قسمت	
۱۲۳	قبول	
۱۲۴	کمال	
۱۲۵	کبیر	
۱۲۶	کلیم	
۱۲۷	گوہری	
۱۲۸	گرم	
۱۲۹	لطیف	
۱۳۰	لطف	
۱۳۱	مجذوب	
۱۳۲	مظہر	
۱۳۳	میر	
۱۳۴	محبت	
۱۳۵	محنت	
۱۳۶	مائل	مرزا محمد یار بیگ
۱۳۷	مشتاق	عنایت اللہ
۱۳۸	مجنوں	
۱۳۹	مشتاق	عبداللہ خاں
۱۴۰	منشی	
۱۴۱	مقتول	
۱۴۲	مضطرب	
۱۴۳	مرہون	
۱۴۴	ماہر	
۱۴۵	موزوں	
۱۴۶	محزوں	
۱۴۷	محشر	(بدایونی)
۱۴۸	مست	
۱۴۹	مقصود	
۱۵۰	مائل	میاں محمدی
۱۵۱	مہلت	
۱۵۲	منت	
۱۵۳	محب	
۱۵۴	منتظر	
۱۵۵	ممنون	
۱۵۶	محترم	
۱۵۷	مصدر	
۱۵۸	مضمون	
۱۵۹	مزمل	
۱۶۰	معین	
۱۶۱	محشر	مرزا علی تقی
۱۶۲	معروف	
۱۶۳	مروت	
۱۶۴	مصحفی	
۱۶۵	نثار	میر عبدالرسول
۱۶۶	نثار	محمد امان
۱۶۷	ناجی	
۱۶۸	نظام	
۱۶۹	نعیم	
۱۷۰	ندیم	
۱۷۱	نالاں	
۱۷۲	نصیر	
۱۷۳	نجف	
۱۷۴	نوا	
۱۷۵	نادر	
۱۷۶	واقف	
۱۷۷	وحشت	
۱۷۸	ولا	
۱۷۹	وہم	
۱۸۰	ہادی	
۱۸۱	ہاشمی	
۱۸۲	ہاتف	
۱۸۳	ہدایت	
۱۸۴	ہوش	
۱۸۵	یقین	
۱۸۶	یکرو	

تذکرہ شاعرات

نمبر	نام
۱۸۷	دولہن بیگم
۱۸۸	چینا بیگم
۱۸۹	گنا بیگم
۱۹۰	زینت
۱۹۱	موتی

عیار الشعراء

مصنف خوب چند ذکا بن بھوانی چند کالستھ متوطن اسکندر آباد۔ ذکا کا مولد و مسکن دہلی تھا اردو فارسی دونوں میں شعر کہتے تھے۔ میاں نصیر سے انھیں تلمذ تھا اور استاد کے زیر اثر۔ صنائع لفظی و معنوی ہی کو شعر کا حسن خیال کرتے تھے۔ گلشن بے خار، عمدۂ منتخبہ اور دوسرے تذکروں میں ان کا ذکر اور کلام ملتا ہے۔ خود ذکا نے بھی اپنا حال "عیار الشعرا" میں لکھا ہے۔ اسپرنگر کے بیان کے مطابق ان کا انتقال ۱۸۴۶ء میں ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت گارساں دتاسی نے لکھا ہے "ذکا نے اپنا تذکرہ بہ زبان فارسی ۱۲۴۷ھ-۱۸۳۱ء میں یا ۱۲۰۳ھ/۱۷۹۴ء سے کر ۱۲۴۷ھ/۱۸۳۱ء کے درمیان مرتب کیا" لیکن یہ تاریخیں درست نہیں معلوم ہوتیں۔ اس لئے کہ ذکا نے عیار الشعرا کے دیباچہ میں اس کے تکملے کا سال خود اس طور پر بیان کر دیا ہے۔

"تاریخ تذکرہ کہ بدیہہ خاطر گذشتہ نیز درج نمودہ باللہ التوفیق،

اے ذکا ہو چکا جس روز یہ نسخہ تیار   آگے ہاتف کے کیا پیر خرد نے مذکور

منصفی کر کے دہیں اس نے یہ تاریخ کہی   آفریں کہہ کے کیا اسم سبھوں کا مشہور

چوتھے مصرعہ سے اس کا سال تصنیف یا تکمیل ۱۲۱۳ھ نکلتا ہے۔

عیار الشعرا ہنوز قلمی ہے۔ اس کا ایک مخطوطہ انجمن ترقی اردو (ہند) علیگڈھ اور ایک انڈیا آفس لندن میں محفوظ ہے۔ علیگڈھ کا نسخہ بہت بوسیدہ ہے اور کچھ صفحات بھی غائب ہیں۔ شاعروں کے نام مع تخلص جلی حروف میں سُرخ روشنائی سے لکھے ہیں۔ اور حالات و کلام کالی روشنائی میں ہیں۔ ابتدا میں دو صفحوں کا دیباچہ ہے۔ آخر میں متفرقات کے نام سے تقریباً تین سو اشعار درج ہیں۔ لیکن شاعروں کا نام نہیں لکھا ہے[1]

انڈیا آفس کے نسخہ کی مائیکروفلم ترقی اُردو بورڈ کے کتب خانہ میں موجود ہے۔ یہ نسخہ بہت صاف ہے اس میں ۲۲۹ صفحات ہیں۔ ہر صفحہ میں پندرہ سطریں۔ پورا نسخہ جلی قلم سے لکھا ہوا ہے۔ کاتب کا نام اور تاریخ ترقیمہ درج نہیں ہے لیکن نسخے کی ہیئت بتاتی ہے کہ وہ کافی پُرانا ہے۔ آخری صفحات میں متفرق اشعار کے بعد "مناجات و خاتمہ کتاب" کے عنوان سے دو صفحے ہیں جن میں مصنف نے حمد و ثنا کے بعد تذکرہ کی قبولیت کی دُعا مانگی ہے اور بتایا ہے کہ یہ تذکرہ انھوں نے بڑی محنت و دیانت کے بعد تیار کیا ہے۔

انڈیا آفس اور علیگڈھ کے نسخوں کے باہم مقابلہ سے پتہ چلا کہ انڈیا آفس کا نسخہ ہر طرح مکمل ہے۔ چنانچہ دونوں ... ہوتا ہے۔

---

[1] اس نسخہ کی تفصیلات مکرمی سیفی پریمی صاحب نے مجھے از راہ کرم بروقت بھیجدیں جسکے لئے میں صدر درجہ شکرگزار ہوں۔ ... فرمان

کے بعد اس جگہ تفصیل دی جارہی ہے۔

خصوصیات تذکرہ کی زبان فارسی ہے اور اس میں ابتدار سے لے کر معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔ حالات زندگی حد درجہ مختصر ہیں۔ اکثر جگہ صرف شاعر کے نام اور تخلص کو کافی سمجھا گیا ہے۔ تنقیدی اشارے بھی کہیں نہیں ملتے۔ ہاں بعض شاعروں کے ذکر میں القاب و آداب اور مروجہ اخلاقی قدروں کا ہر طرح لحاظ رکھا گیا ہے۔ .... شاعروں کی تاریخ پیدائش یا وفات کی طرف بھی کوئی توجہ نہیں دی گئی۔ مولد و مسکن کا ذکر البتہ کہیں کہیں آگیا ہے۔ شعرا کا حال ردیف وار درج ہے۔ اور ہر تخلص کے ساتھ عموماً شاعر کا پورا نام بھی تحریر ہے۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ بنیادی طور پر یہ مجموعۂ اشعار تھا جسے شعرا کے مختصر حالات شامل کرکے تذکرے کی شکل دیدی گئی ہے۔ تذکرہ شاہ عالم بادشاہ آفتاب کے نام سے اس طور پر شروع ہوتا ہے۔

ردیف الالف

حرف الالف

آفتاب - شاہ عالم بادشاہ

"حضرت جہاں پناہ ظل اللہ۔ سایہ رحمت پروردگار آیہ عنایت کردگار کہف الغر با ملاذ الاتقیا بحر مواج جود و کرم دریائی متموج فیض اعم اورنگ نشیں چار دہنگ ہندوستان تاجدار خورشید تواں فلک اقتدار کیواں وقار خدیو آفاق شہان رمز فہم سخندان فارس میران ترکی و تازی صاحب قرآن حضرت شاہ عالم بادشاہ غازی خلد اللہ ملکہ و سلطنتہ مظفر الدنیا والدین المؤید من الوہاب و المتخلص بہ آفتاب کلام معجز نظامش برگز یدہ شعرا رپسندان اشعار بلند اقتدارش منظور نظر صاحب لال اشعار چندینا دتبرکاً بندہ درگاہ بہ صفحہ ایں کارستان خجستہ بنیان ثبت نمودہ فی الحقیقت۔ گوہر معنی در رشتہ نظم کشیدہ و جواہر زواہر سخندانی بر تتمیہ بیان تعبیہ فرمودہ"

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ غازی	۹	اسد	میر امانی	۱۷	آشنا	میر زین العابدین
۲	آصف	آصف الدولہ	۱۰	ارمان	شاہ علی	۱۸	افسوس	میر شیر علی
۳	اسعد	اسعد علی بخت بہادر	۱۱	احمد	صمصام اللہ	۱۹	آشفتہ	مرزا رضا قلی
۴	امیر	مرزا مینڈھو	۱۲	احسن	احسن اللہ خاں	۲۰	امین	خواجہ امین الدین
۵	آرزو	سراج الدین علی خاں	۱۳	احمد	میر احمد علی	۲۱	آگاہ	نود خاں
۶	اثر	سید محمد میر	۱۴	آرام	خیر اللہ خاں	۲۲	امیر	نواب محمد یار خاں بہادر
۷	احسن	میاں احسن اللہ	۱۵	انشاء	انشاء اللہ خاں	۲۳	آرام	رای پریم ناتھ دہلوی
۸	آبرو	شیخ نجم الدین عرف شاہ مبارک	۱۶	انجام	نواب امیر خاں بہادر	۲۴	اشرف	محمد اشرف

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۲۵	آشفتہ	عظیم الدین خاں عرف بھوجی	۵۴	امجد	مولوی محمد امجد	۸۳	اعظم	اعظم علی خاں
۲۶	احسان	حافظ عبدالرحمان خاں	۵۵	انیس	نواب امیرالدولہ نواز شرف خاں	۸۴	اکرم	محمد اکرم
۲۷	احسن	مرزا احسن علی	۵۶	اویسی	غلام محی الدین	۸۵	الفت	رائے منگل سین
۲۸	انسان	اسد یار خاں	۵۷	اوباش	شیخ امیر الزماں	۸۶	امتی	روشن بیگ
۲۹	احمد	مرزا احمد بیگ	۵۸	ایمان	شیر محمد خاں حیدرآبادی	۸۷	افغان	امام علی خاں
۳۰	اسد	لالہ کیرت سنگھ	۵۹	ایما	میر حسین علی خاں	۸۸	افسر	(مرادآبادی)
۳۱	انور	ولی محمد خاں	۶۰	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۸۹	آغا	مرزا آغا جان
۳۲	اسیر	بلتزار فرنگی	۶۱	اصغر	میر امجد علی	۹۰	ارمان	لکھنوی
۳۳	آرام	مکھن لال	۶۲	اصغر	میر اصغر علی	۹۱	الفت	-
۳۴	افسوس	مرزا غفور بیگ	۶۳	امین	امین الدین خاں	۹۲	اختر	-
۳۵	اعظم	اعظم خاں	۶۴	ارمان	نواب مجاہد جنگ بہادر	۹۳	اسلام	شیخ الاسلام
۳۶	آزادہ	رام سنگھ	۶۵	اشرف	-	۹۴	اشک	رامپوری
۳۷	احمد	حافظ شیخ احمد اخوند	۶۶	اشرف	حافظ غلام اشرف	۹۵	احسان	-
۳۸	احمد	شیخ احمد یار	۶۷	احقر	مرزا جواد علی	۹۶	اظہر	خواجہ اظہر
۳۹	اظہر	غلام محی الدین	۶۸	اختر	میر اکبر علی	۹۷	امیر	امیر الدین
۴۰	اشفاق	سرفراز علی	۶۹	اٹل	میر عبدالجلیل	۹۸	آفتاب	لالہ آفتاب رائے
۴۱	امیر	شیخ امیر اللہ	۷۰	آگاہ	میر حسن علی	۹۹	آغاز	لچھمی نرائن
۴۲	آزاد	شیخ امیر الدین	۷۱	الم	نواب معتمد الدولہ	۱۰۰	آگاہ	محمد صلاح
۴۳	آفریں	میاں قلندر بخش سہارنپوری	۷۲	آتش	خواجہ حیدر علی	۱۰۱	اندوہ	مرزا غفور بیگ
۴۴	آفاق	میر فرید الدین	۷۳	آشنا	-	۱۰۲	الفت	محمد الفت
۴۵	امین	مرزا محمد اسمٰعیل	۷۴	احمد	غلام احمد	۱۰۳	ایمان	-
۴۶	آشنا	مہا سنگھ	۷۵	آشنا	مرزا جگن	۱۰۴	احمدی	-
۴۷	امین	میر محمد امین	۷۶	احسن	محمد مولے	۱۰۵	آسیناں	(فرنگی)
۴۸	افسر	غلام اشرف	۷۷	احسان	میر غلام علی حیدرآبادی	۱۰۶	اخگر	نرائن داس
۴۹	اکبر	مکرم الدولہ سید اکبر علی خاں	۷۸	اخگر	لالہ ٹیک چند	۱۰۷	[illegible]	مرزا احمد علی
۵۰	اکبر	میاں بھجو	۷۹	اظہر	میر غلام علی	۱۰۸	احمد	سید احمد علی
۵۱	الم	میاں صاحب میر	۸۰	امید	(حیدرآبادی)	۱۰۹	آرام	دیانا تھ
۵۲	الہام	شیخ شرف الدین	۸۱	امیر	میر علی	۱۱۰	اعظم	اعظم علی لکھنوی
۵۳	امید	قزلباش خاں	۸۲	انور	-	۱۱۱	انتظار	لکھنوی

نمبر	تخلص	نام
۱۱۲	احمد	احمد علی
۱۱۳	امیر	میاں شیخ امیر اللہ
۱۱۴	بیدل	مرزا عبدالقادر
۱۱۵	بہار	ٹیک چند
۱۱۶	بیدار	شاہ محمدی
۱۱۷	بالا	رسول امام
۱۱۸	بیتاب	بہادر سنگھ
۱۱۹	باقر	میر باقر علی
۱۲۰	بیتاب	محمد علیم الدین
۱۲۱	برق	بھگوان دت
۱۲۲	بیان	احسن الدین خاں
۱۲۳	بیدار	غلام حیدر
۱۲۴	بقا	محمد بقا اللہ خاں
۱۲۵	بیگم	بیگم محل شجاع الدولہ
۱۲۶	بیتاب	شاہ محمد اسمعیل
۱۲۷	بسمل	مرزا بھو بیگ
۱۲۸	بشیر	میر بشارت علی
۱۲۹	بیخود	نراین داس
۱۳۰	بھید	میر میران
۱۳۱	بہادر	بہادر سنگھ
۱۳۲	برشتہ	میاں شرف
۱۳۳	بہادر	راجہ رام پنڈت
۱۳۴	ببر علی	ببر علی شاہ
۱۳۵	بخشے	حسین بخش
۱۳۶	برق	میاں شاہ جی
۱۳۷	برکت	برکت علی خاں
۱۳۸	بسمل	مولوی محمدی
۱۳۹	بیخبا	-
۱۴۰	بیکس	مرزا محمد
۱۴۱	بیکس	میر امام بخش
۱۴۲	بیجان	شیو سنگھ
۱۴۳	برکت	برکت اللہ خاں
۱۴۴	بہادر	کنور بہادر سنگھ
۱۴۵	بہجت	مولوی عبدالمجید
۱۴۶	بیہوش	میر عبدالرشید
۱۴۷	بیقرار	میر کاظم حسین
۱۴۸	بیباک	میر نجف علی
۱۴۹	بیکس	مرزا محمد
۱۵۰	بیخبر	لکھنوی
۱۵۱	ببر	-
۱۵۲	بے جان	عزیز خاں
۱۵۳	بسمل	حفیظ اللہ
۱۵۴	برق	خدا بخش
۱۵۵	بلیغ	قدرت اللہ
۱۵۶	بینوا	مقبول شاہ
۱۵۷	بیتاب	بے تاب
۱۵۸	بیتاب	سیوک رام
۱۵۹	بے خبر	محمد بیگ
۱۶۰	بیتاب	مرزا کلو بہادر
۱۶۱	بیہوش	شیخ دیدار
۱۶۲	بنیاد	-
۱۶۳	بے نوا	-
۱۶۴	بیتاب	خدا وردی خاں
۱۶۵	بے فرا	کاظم حسین
۱۶۶	پیام	شرف الدین خاں
۱۶۷	پروانہ	رائے جسونت سنگھ
۱۶۸	پاکباز	میر صلاح الدین عرف میاں کھمن
۱۶۹	پروانہ	علی شاہ مراد آبادی
۱۷۰	تاباں	میر عبدالحی
۱۷۱	تمکیں	تمکین نثار علی
۱۷۲	تائب	حافظ عبداللہ
۱۷۳	تجلی	میر محمد حسین
۱۷۴	تجمل	میر اعظم
۱۷۵	تحسین	میاں قدم مصطفےٰ
۱۷۶	ترقی	مرزا محمد تقی
۱۷۷	تسکین	میر سعادت علی
۱۷۸	تسکین	گنگا داس
۱۷۹	تسلی	ٹیکا رام
۱۸۰	تخلص	شاہ امام بخش تھانیسری
۱۸۱	تصور	سید حیدر حسین خاں
۱۸۲	تعشق	میر سید محمد
۱۸۳	تقی	میاں محمد تقی
۱۸۴	تمکین	میر صلاح الدین
۱۸۵	تنہا	سعد اللہ خاں
۱۸۶	تمنا	عباس قلی خاں
۱۸۷	ترساں	بہادر علی
۱۸۸	تسلیم	محمد کبیر خاں
۱۸۹	تحیر	-
۱۹۰	تمنا	محمد اسحٰق خاں
۱۹۱	تمنا	محمد اسحٰق خاں
۱۹۲	تصور	سید رجب علی
۱۹۳	تجمل	
۱۹۴	تمکین	بخت مل
۱۹۵	تنہا	محمد عیسیٰ
۱۹۶	تنہا	عوض علی خاں
۱۹۷	تمنا	امداد علی خاں
۱۹۸	تاثیر	میر صادق علی

۱۹۹	تسلی	میر شجاعت علی
۲۰۰	تجرد	میر عبداللہ
۲۰۱	تحسین	—
۲۰۲	ثابت	مرزا معز الدین بہادر
۲۰۳	ثاقب	سید شمس الدین
۲۰۴	ثاقب	میر غالب الدین
۲۰۵	ثنا	میر شمس الدین
۲۰۶	ثروت	محمد صادق
۲۰۷	ثابت	اصالت خاں
۲۰۸	ثابت	شجاعت اللہ خاں
۲۰۹	ثابت	حیدر آبادی
۲۱۰	جواں بخت	جہاندار شاہ
۲۱۱	جینا	نواب جینا بیگم
۲۱۲	جوشش	محمد روشن
۲۱۳	جعفر	جعفر علی خاں
۲۱۴	جہمن	لالہ جہمن ناتھ
۲۱۵	جنون	محمد فخر الاسلام
۲۱۶	جوش	میر رستم علی
۲۱۷	جان	جان عالم خان
۲۱۸	جذب	—
۲۱۹	جراح	غلام ناصر
۲۲۰	جرأت	میاں قلندر بخش
۲۲۱	جعفری	—
۲۲۲	جلال	—
۲۲۳	جرات	مرزا مغل
۲۲۴	جعفر	میر جعفر
۲۲۵	جلال	
۲۲۶	جعفری	میر باقر علی
۲۲۷	جوشش	محمد عابد

۲۲۸	جوہر	مرزا احمد علی
۲۲۹	جلال	جمال الدین حسین
۲۳۰	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ
۲۳۱	جنون	میر فضل علی
۲۳۲	جگن	-
۲۳۳	جہانگیر	
۲۳۴	جنون	محمد جنون
۲۳۵	جوہر	دیوالی سنگھ
۲۳۶	جوہری	
۲۳۷	جان	جان علی
۲۳۸	جمال	جمال علی
۲۳۹	چندا	مہ لقا
۲۴۰	چوگاں	میر حسن علی
۲۴۱	چوگاں	بہادر علی شاہ
۲۴۲	جوہری	اندر جیت
۲۴۳	جواں	مرزا نعیم بیگ
۲۴۴	جواں	شیخ محب [illegible]
۲۴۵	جہنا تخلص	
۲۴۶	حاتم	شیخ ظہور الدین
۲۴۷	حشر	رسول بخش
۲۴۸	حقیر	سیو سہائے
۲۴۹	حسن	میر غلام حسن
۲۵۰	حشمت	میر محمد خاں دہلوی
۲۵۱	حقیر	میر امام الدین عرف میر کلو
۲۵۲	حسن	میر حسن شاہ
۲۵۳	حزیں	شیخ محمد علی
۲۵۴	حزیں	میر باقر علی
۲۵۵	حکیم	مسیح الزماں حکیم محمد اشرف خاں
۲۵۶	حسرت	میاں جعفر علی

۲۵۷	حضور	بال مکند
۲۵۸	حفیظ	محمد حفیظ
۲۵۹	حسن	خواجہ حسن
۲۶۰	حشمت	میر محتشم علی خاں
۲۶۱	حالی	میر محب علی
۲۶۲	حسرت	ذوقی رام
۲۶۳	حیران	حافظ لقا اللہ
۲۶۴	حسن	میر محمد حسن
۲۶۵	حسینی	حکیم میر حسینے
۲۶۶	حقیقت	میر شاہ حسین
۲۶۷	حیف	میر چراغ علی
۲۶۸	حجام	عنایت اللہ
۲۶۹	حب	میر احمد علی
۲۷۰	حزیں	مرزا خجستہ بخت بہادر
۲۷۱	حکیم	حکیم پناہ خاں
۲۷۲	حمزہ	شیخ حمزہ علی
۲۷۳	حیدر	میر حیدر علی
۲۷۴	حیدر	میر حیدر علی خاں
۲۷۵	حیا	حافظ محمد حیات
۲۷۶	حیرت	غلام محی الدین خاں
۲۷۷	حمایت	
۲۷۸	حسن	
۲۷۹	حیدر	مرزا حیدر بیگ
۲۸۰	حیرت	میر مراد علی
۲۸۱	حسین	حسین علی خاں
۲۸۲	حزیں	میر باقر
۲۸۳	حسین	غلام حسین
۲۸۴	حیران	حیدر علی
۲۸۵	حبیب	

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۲۸۶	خسرو	حضرت امیر خسرو	۳۱۵	داؤد		۳۴۴	رنگین	سعادت یار خاں
۲۸۷	خلق	میر حسن	۳۱۶	دیدار علی شاہ		۳۴۵	رونق	میر غلام حیدر
۲۸۸	خیال	غلام حسین	۳۱۷	ذرّہ	مرزا راجہ رام ناتھ	۳۴۶	رقت	مرزا قاسم علی
۲۸۹	خاکسار	محمد یار	۳۱۸	ذرہ	جینتی داس	۳۴۷	رجا	-
۲۹۰	خلیق	میر مستحسن	۳۱۹	ذوقی		۳۴۸	رحمان	-
۲۹۱	خستہ	میاں جیون عرف عبد اللہ خاں	۳۲۰	ذکی	نواب جعفر علی خاں	۳۴۹	رحیم	-
۲۹۲	خستہ	غلام قطب بخش	۳۲۱	ذکی	میاں محمد ذکی	۳۵۰	رسوا	-
۲۹۳	خاکی	غلام حیدر بیگ	۳۲۲	ذہن	جیسکھ رای	۳۵۱	رسا	مرزا بلخی
۲۹۴	خاں	محمد	۳۲۳	ذوق		۳۵۲	رضا	محمد رضا دکھنی
۲۹۵	خادم	شیخ خادم علی کیتھلی	۳۲۴	ذکا	خوب چند	۳۵۳	روشن	
۲۹۶	خوشترس	حافظ غلام محمد	۳۲۵	راقم	خلیفہ غلام محمد	۳۵۴	رضا	
۲۹۷	خاص		۳۲۶	رافت	-	۳۵۵	زار	برہان الدین خاں
۲۹۸	خادم	خادم حسین	۳۲۷	رؤف		۳۵۶	زور	
۲۹۹	خود غرض		۳۲۸	راغب	مرزا سبحان قلی بیگ	۳۵۷	زار	
۳۰۰	خادم	پانی پتی	۳۲۹	راز	مرزا یعقوب بیگ	۳۵۸	زار	
۳۰۱	درد	خواجہ میر	۳۳۰	رجب	مرزا رجب علی بیگ	۳۵۹	زیاں	سید محمد زماں
۳۰۲	دانا	میر فضل علی	۳۳۱	رسوا	آفتاب رائے	۳۶۰	زماں	
۳۰۳	دل	مولوی شمس الدین	۳۳۲	روشن	روشن شاہ	۳۶۱	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ بہادر
۳۰۴	دلیر	دلیر شاہ	۳۳۳	رضی	نواب سیف الدولہ سید رضی خاں	۳۶۲	سلطان	مرزا محمد ایزد بخش بہادر
۳۰۵	دل	دیبی پرشاد	۳۳۴	رضا	مرزا محمد رضا لکھنؤ	۳۶۳	سودا	مرزا محمد رفیع
۳۰۶	دلسوز	خیراتی خاں	۳۳۵	رضا	میر رضا علی	۳۶۴	سید	میر غالب علی خاں
۳۰۷	درد	سید کرم اللہ خاں	۳۳۶	رضا	میر علی رضا	۳۶۵	سوز	محمد میر
۳۰۸	دردمند	میاں محمد فقیہ	۳۳۷	رضا	میر محمد رضا	۳۶۶	سرسبز	مرزا زین العابدین خاں
۳۰۹	درویش	شاہ علی	۳۳۸	رغبت	میر ابو المعانی	۳۶۷	سجاد	میر سجاد
۳۱۰	دلہن بیگم	المعروف نواب بہو	۳۳۹	رفاقت	مرزا مکھن بیگ	۳۶۸	سرور	اعظم الدولہ
۳۱۱	دلیوانہ	رائے سرپ سنگھ	۳۴۰	رفیق	مرزا اسد بیگ	۳۶۹	سکندر	خلیفہ محمد علی
۳۱۲	دارا	-	۳۴۱	رند	نواب مہربان خاں بہادر	۳۷۰	سعادت	میر سعادت علی
۳۱۳	دل	غلام مصطفیٰ خاں	۳۴۲	رنگین	-	۳۷۱	سراج	
۳۱۴	دل	زور آور خاں	۳۴۳	رنگین	پورن لعل	۳۷۲	سائل	محمد یار بیگ۔

٣٧٣	سخن	حکیم محمد حسین خاں	٤٠٢	شفیق	مرزا مظہر علی خاں عرف مرزا بدھن	٤٣١	شریف	مرزا محمد شریف
٣٧٤	سرور	حمایت اللہ خاں	٤٠٣	شرف	شیخ شرف الدین حسین	٤٣٢	شکوہ	مرزا محمد رضا
٣٧٥	سرشار	ملوک چند	٤٠٤	شفیق	محمد شفیق	٤٣٣	شگفتہ	مرزا سیف علی خاں
٣٧٦	سپاہی	میر امام بخش	٤٠٥	شوق	حسن علی خاں	٤٣٤	شمس	میر شمس الدین
٣٧٧	سیف	مرزا سیف علی	٤٠٦	شرافت	مرزا اشرف علی	٤٣٥	شوق	نواب تہمتن بہادر
٣٧٨	سبقت	مرزا مغل بیگ	٤٠٧	شوق	روشن لعل	٤٣٦	شیدا	میر فتح علی
٣٧٩	سیادت	میر نجم الدین	٤٠٨	شکیبا	شیخ غلام حسین	٤٣٧	شہوت	
٣٨٠	سید	مرزا قطب علی	٤٠٩	شیدا	خواجہ بیکا	٤٣٨	شوق	
٣٨١	سلام	نجم الدین علی خاں	٤١٠	شور	مرزا ملہو بیگ	٤٣٩	شہید	
٣٨٢	سپاہی		٤١١	شفا	حکیم یار علی	٤٤٠	شہرت	
٣٨٣	سامی	مرزا جان بیگ	٤١٢	شرر	مرزا جعفر	٤٤١	شہرت	
٣٨٤	سحر	محمد خلیل خاں	٤١٣	شایق	میر حاجی	٤٤٢	شفا	حکیم محمد حسن خاں
٣٨٥	سخنور	رائے دیوالی سنگھ	٤١٤	شوق	محمد بخش	٤٤٣	شاہ	
٣٨٦	سعدی	شیرازی	٤١٥	شہیدا	—	٤٤٤	صاحب	نواب ظفر یاب خاں
٣٨٧	سعدی	دکھنی	٤١٦	شاداں	میر رجب علی	٤٤٥	صبا	مرزا راجہ سنگھ یاسہ بہادر
٣٨٨	سخن		٤١٧	شیفتہ	حافظ عبدالصمد	٤٤٦	صادق	میر جعفر خاں
٣٨٩	سوزاں	شیخ شمس الدین	٤١٨	شوق	غلام رسول	٤٤٧	صانع	
٣٩٠	سید	میر غلام رسول	٤١٩	شگفتہ	بدھ سنگھ	٤٤٨	صادق	میر صادق علی
٣٩١	سبحان	میر عبدالسبحان	٤٢٠	شہرت	امیر بخش خاں	٤٤٩	صادق	صادق علی شاہ
٣٩٢	سپاہی	شاہ قلی خاں	٤٢١	شورش	خلیفہ تادر حسین	٤٥٠	صادق	میر صادق علی خاں
٣٩٣	سخن		٤٢٢	شریف	مرزا شریف بیگ	٤٥١	صادق	مرزا محمد صادق
٣٩٤	سرور	میر فیض علی	٤٢٣	شاعر	میر ناصر	٤٥٢	صاحب قرآں	
٣٩٥	سلیمان	—	٤٢٤	شاکر	محمد شاکر	٤٥٣	صبا	لالہ ستا نکھی مل
٣٩٦	شجاع	مرزا محمد اکبر شاہ	٤٢٥	شاکر	میر شاکر علی	٤٥٤	صفدر	میر صفدر علی
٣٩٧	شگفتہ	مرزا بیدار بخت	٤٢٦	شاد	مرزا الہ یار بیگ گیانی	٤٥٥	صفدر	میر صادق علی
٣٩٨	شرف	میر محمدی	٤٢٧	شاداں	بنادن لال	٤٥٦	صبا	—
٣٩٩	شاہ	سعد اللہ خاں	٤٢٨	شایق	میر محمد	٤٥٧	صاد	مرزا غلام حسین دہلوی
٤٠٠	شوکت	مرزا علی	٤٢٩	شایق	محمد ہاشم	٤٥٨	صدق	—
٤٠١	شوق	مولوی قدرت اللہ	٤٣٠	شرر	مرزا ابراہیم بیگ	٤٥٩	صفا	—

نمبر	تخلص	نام
۴۶۰	صفدری	
۴۶۱	صاحب	
۴۶۲	ضیا	مرزا ضیا بخت بہادر
۴۶۳	ضیا	میر ضیاء الدین
۴۶۴	ضبط	میر حسن شاہ
۴۶۵	ضمیر	لالہ گنگا داس
۴۶۶	ضمیر	شیخ مداری
۴۶۷	طفل	مرزا عبدالمقتدر
۴۶۸	طپش	مرزا محمد اسمٰعیل عرف مرزا جان
۴۶۹	طالب	عاشورہ بیگ خاں
۴۷۰	طالب	میر طالب علی
۴۷۱	طالب	طالب حسین
۴۷۲	طالب	میاں طالب علی
۴۷۳	ظفر	مرزا ابوظفر بہادر
۴۷۴	ظہور	محمد شاہ
۴۷۵	ظاہر	میر محمدی
۴۷۶	ظریف	ضابروی خاں
۴۷۷	عشق	شاہ گھسیٹا مغفور
۴۷۸	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۴۷۹	عارف	محمد عارف
۴۸۰	عاشق	مولوی جلال الدین
۴۸۱	عاشق	مہدی علی خاں
۴۸۲	عشق	میر عزت اللہ
۴۸۳	عشقی	میاں رحمت اللہ
۴۸۴	عشرت	میر غلام علی
۴۸۵	عاصمی	خواجہ برہان الدین
۴۸۶	عزیز	بکھاری لال
۴۸۷	عاجز	زور آور سنگھ
۴۸۸	عشاق	جیون مل

نمبر	تخلص	نام
۴۸۹	عیاش	خیالی رام
۴۹۰	عاشق	رام سکھ
۴۹۱	عاجز	میر غلام حیدر خاں
۴۹۲	عزت	میر عبدالواسع
۴۹۳	عزیز	لالہ سنبھو ناتھ
۴۹۴	عظمت	شیخ عظمت اللہ
۴۹۵	عاصی	-
۴۹۶	عاصم	
۴۹۷	عشقی	
۴۹۸	عاقل	عاقل شاہ
۴۹۹	عزیز	شیخ محمد علی
۵۰۰	عزلت	سید عبدالولی
۵۰۱	عسکری	مرزا محمد عسکری
۵۰۲	عشق	میر محمد علی
۵۰۳	عطا	محمد عطاء اللہ
۵۰۴	عظیم	مرزا زین العابدین
۵۰۵	عظیم	شاہ محمد عظیم
۵۰۶	علی	شاہ ناصر علی
۵۰۷	علی	مرزا علی
۵۰۸	عمدہ	لالہ سیتا رام
۵۰۹	عنایت	شیخ نظام الدین
۵۱۰	عیاں	سید غالب علیخاں
۵۱۱	عیش	مرزا حسین رضائی
۵۱۲	عیاش	غلام جیلانی خاں
۵۱۳	عاشق	لالہ بھولا ناتھ
۵۱۴	عابد	
۵۱۵	عاشق	حیدرآبادی
۵۱۶	عیاش	عیاش علی بیگ
۵۱۷	عشقی	مرادآبادی

نمبر	تخلص	نام
۵۱۸	عس	شیخ بدرالدین ۔
۵۱۹	عظیم	
۵۲۰	علی	علی محمد خاں
۵۲۱	عقیدت	
۵۲۲	عارف	شاہ عارف حسین
۵۲۳	عاجز	
۵۲۴	عاشق	انتظام الدولہ مہاراجہ کلیان سنگھ
۵۲۵	عاجز	عارف علی خاں
۵۲۶	عبداللہ	
۵۲۷	عبدالرحیم	
۵۲۸	عزیز اللہ دکنی	
۵۲۹	عاجز	
۵۳۰	محمد جان سبق	
۵۳۱	علی خاں	
۵۳۲	مرزا علی قلی	
۵۳۳	غلام	راجہ گوپال ناتھ
۵۳۴	غالب	نواب مکرم الدولہ بہادر بیگ خاں
۵۳۵	غافل	میر احمد علی
۵۳۶	غریب	میر محمد تقی
۵۳۷	غلامی	شاہ غلام محمد
۵۳۸	غافل	لالہ رائے سنگھ
۵۳۹	غریب	میر عبدالولی
۵۴۰	غریب	شیخ نصیر الدین
۵۴۱	غضنفر	غضنفر خاں
۵۴۲	غمگین	میر سید علی
۵۴۳	غنی	شیخ عبدالغنی
۵۴۴	غمخوار دہلی	
۵۴۵	غازی دکھنی	
۵۴۶	غیرت	

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۵۴۷	بخیرت		۵۷۶	فراق	مرزا کہ بیگ	۶۰۵	قاسم	مرزا
۵۴۸	غیرت		۵۷۷	فقیر	مولوی فقیر اللہ	۶۰۶	کوچک	مرزا وجیہ الدین
۵۴۹	غریب	لالہ کانجی مل	۵۷۸	فقیر	میر فقیر اللہ	۶۰۷	کلیم	میر محمد حسین شاہجہاں آبادی
۵۵۰	غواصی		۵۷۹	فیاض	عبدالرزاق	۶۰۸	کلامی	غلام نبی جان
۵۵۱	فقیر	میر شمس الدین	۵۸۰	فتح	مرزا فتح علی خاں بہادر	۶۰۹	کلو	میر کلو
۵۵۲	فغاں	اشرف علی خاں	۵۸۱	فراق		۶۱۰	کافر	میر تقی
۵۵۳	فضلی	افضل خاں	۵۸۲	فیض		۶۱۱	کمتر	
۵۵۴	فرحت	میاں فرحت اللہ	۵۸۳	فطرت	مرزا معز	۶۱۲	کاظم	
۵۵۵	فدوی	مرزا فدوی	۵۸۴	فضل	میر فضل مولیٰ	۶۱۳	کبیر	حکیم کبیر علی
۵۵۶	نزلق	حکیم ثناء اللہ خاں	۵۸۵	قائم	قیام الدین علی	۶۱۴	کرامت	میر کرامت علی
۵۵۷	فراقی	کنور پریم کشور	۵۸۶	قیس	مرزا احمد بیگ عرف مدارا بیگ	۶۱۵	کرم	
۵۵۸	فیض	میر فیض علی	۵۸۷	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۶۱۶	کامل	لالہ ٹھاکر داس
۵۵۹	فگار	مرزا قطب علی بیگ	۵۸۸	قتیل		۶۱۷	کمال	شاہ کمال الدین حسین
۵۶۰	فرحت	الہ آبادی	۵۸۹	قربان	میر قربان علی	۶۱۸	کیفی	میر ہدایت علی
۵۶۱	فدوی	میر فضل علی	۵۹۰	قاسم	حکیم قدرت اللہ خاں	۶۱۹	کم گو	
۵۶۲	فدا	صدر الصدور مولوی محمد اسمٰعیل	۵۹۱	قدرت	شیخ قدرت اللہ	۶۲۰	کمال الدین	
۵۶۳	فراغ	مولوی محمد فراغ	۵۹۲	قرباں	میر محمدی	۶۲۱	گنا بیگم	صبیہ نواب علی قلی خاں
۵۶۴	فدا	شیخ عبدالصمد	۵۹۳	قدر		۶۲۲	گریاں	میر امجد علی
۵۶۵	فدوی	مرزا بھجو	۵۹۴	قاصر	مرزا ابر علی بیگ	۶۲۳	گماں	
۵۶۶	فدا	میر امام الدین	۵۹۵	قائم	شیخ قائم علی	۶۲۴	گریاں	غلام محی الدین
۵۶۷	فارغ	لالہ مکند سنگھ	۵۹۶	قاضی	عبدالفتاح	۶۲۵	گریاں	میر حسام الدین علی عرف میر محمو
۵۶۸	فدا	مرزا فدا حسین خاں	۵۹۷	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۶۲۶	گرفتار	مرزا سنگی بیگ
۵۶۹	فدا	لچھمی رام پنڈت	۵۹۸	قرار	میر حسین علی	۶۲۷	گوہری	
۵۷۰	فدوی	میر محمد حسین شاہ محسن	۵۹۹	قرین		۶۲۸	گھاسی	میر گھاسی
۵۷۱	فدوی	مرزا عظیم بیگ	۶۰۰	قسمت	نواب شمس الدین	۶۲۹	گرامی	مرزا گرامی
۵۷۲	فروغ	میر ثناء اللہ حسین خاں	۶۰۱	قلندر	شاہ قلندر	۶۳۰	لطف	مرزا لطف علی
۵۷۳	فروغ	میر روشن علی خاں	۶۰۲	قبول		۶۳۱	لطیف	میر لطیف علی
۵۷۴	فرحت	میر امیر علی	۶۰۳	قلق		۶۳۲	لطیف	میر شمس الدین
۵۷۵	فرحت	عطاء اللہ خاں	۶۰۴	قلندر		۶۳۳	لطفی	-

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۶۳۴	مائل	شاہ محمدی	۶۶۳	مسرت	شیخ وزیر علی	۶۹۲	ملول	شاہ شرف الدین
۶۳۵	مائل	مرزا محمد یار بیگ	۶۶۴	مسرت	-	۶۹۳	ممتاز	مولوی نور احمد دہلوی
۶۳۶	ماہر	میر فخر الدین	۶۶۵	مسیح	مرزا مسیح اللہ بیگ عرف مرزا حاجی	۶۹۴	ممنون	میر امانت علی
۶۳۷	مبتہج	لالہ ملوک چند	۶۶۶	مسیح	مسیح اللہ خاں	۶۹۵	منت	میر قمر الدین
۶۳۸	متقی	میر متقی	۶۶۷	مسیح	مرزا باقی	۶۹۶	منتظر	نور الاسلام
۶۳۹	مجذوب	مرزا حیدر بیگ	۶۶۸	مسکین	مرزا کلو بیگ	۶۹۷	ممنون	میر نظام الدین
۶۴۰	مجنوں		۶۶۹	مشتاق	مشتاق علی خاں	۶۹۸	مکند سنگھ	
۶۴۱	مجرم	شیخ رحمت اللہ اکبرآبادی	۶۷۰	مشتاق	میر عنایت اللہ	۶۹۹	منصف	منصف علی خاں
۶۴۲	مجبور	میاں حق رسا	۶۷۱	مسعد	میر ماشاء اللہ خاں مرحوم	۷۰۰	منیر	میر آفتاب علی
۶۴۳	محبت	نواب محبت خاں	۶۷۲	مصحفی	میاں غلام ہمدانی	۷۰۱	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۶۴۴	محبت	میر بہادر علی	۶۷۳	محفوظ	منشی محفوظ علی خاں	۷۰۲	مظفر	میر حسن علی
۶۴۵	محب	شیخ ولی اللہ	۶۷۴	مضطر	شیخ حسن علی	۷۰۳	منیر	میر نظام الدین
۶۴۶	محبت	مرزا حسین بیگ	۶۷۵	مضطر	لالہ کنور سین	۷۰۴	منجھو خاں	
۶۴۷	محمود	حافظ محمود خاں	۶۷۶	مضطرب	محمد حاجی	۷۰۵	منور	میر منور علی
۶۴۸	محسن	محمد محسن	۶۷۷	مضمون	شیخ شرف الدین	۷۰۶	مبتلا	غلام محی الدین میرٹھی
۶۴۹	محزوں	غلام شاہ محزوں	۶۷۸	مظہر	مرزا جان جاناں	۷۰۷	مدحت	-
۶۵۰	محشر	مرزا علی نقی	۶۷۹	منتظر	گنا بیگم	۷۰۸	منشی	میر محمد حسین
۶۵۱	محترم	خواجہ محترم علی خاں	۶۸۰	مظفر	میر مظفر علی خاں	۷۰۹	منشی	لالہ مول چند
۶۵۲	مخلص	رائے آنند رام	۶۸۱	معین	غلام معین الدین خاں	۷۱۰	منعم	لالہ موہن لال
۶۵۳	مخلص	نواب مخلص علیخاں	۶۸۲	معروف	نواب الٰہی بخش	۷۱۱	موزوں	
۶۵۴	مختار	غلام نبی خاں	۶۸۳	مغل	مرزا مغل علی	۷۱۲	موزوں	میر فرزند علی
۶۵۵	مرید	مرید حسین خاں	۶۸۴	مفتوں	شیخ عبدالرحیم	۷۱۳	موزوں	لالہ چھتر سنگھ
۶۵۶	مرہون	میر علی رضا	۶۸۵	مفتوں	میاں بدر الدین	۷۱۴	مہجور	محمد صدر الدین
۶۵۷	مرزا	مرزا صادق علیخاں	۶۸۶	مفتوں	-	۷۱۵	مہلت	مرزا علی
۶۵۸	مرزا	مرزا محمد	۶۸۷	مملو	لالہ ایسری پرشاد	۷۱۶	مہاراج	راجہ مولا سرائے
۶۵۹	مرزا	حکیم فضل اللہ	۶۸۸	مقبول	میاں مقبول نبی	۷۱۷	میر	میر محمد تقی
۶۶۰	مروت	شیخ صغیر علی	۶۸۹	مقتول	مرزا ابراہیم بیگ	۷۱۸	میرن	میر جہاں
۶۶۱	مزمل	شاہ مزمل	۶۹۰	مقصود	محمد مقصود	۷۱۹	میرن	میر عسکری
۶۶۲	مسافر	میر پایندہ	۶۹۱	مکھو	شیخ مکھو	۷۲۰	محب	میر محمد علی

نمبر	تخلص	نام
۷۲۱	منور	-
۷۲۲	مجنوں	-
۷۲۳	ممتاز	-
۷۲۴	موزوں	-
۷۲۵	متین	-
۷۲۶	میرحسین علی	-
۷۲۷	مہمان	-
۷۲۸	مشرقی	لال سیلچندر
۷۲۹	میرعلی حکیم	
۷۳۰	محشر	
۷۳۱	ماہ	میرمحمد علی خاں
۷۳۲	منعم	قاضی محمد منعم خاں
۷۳۳	مدہوش	
۷۳۴	مسرور	مرزا اصغر علی بیگ
۷۳۵	مشہور	
۷۳۶	مشتاق	شیخ نثار اللہ
۷۳۷	مغموم	مرزا اسحاق بیگ
۷۳۸	مست	میر تفضل علی
۷۳۹	ممتاز	-
۷۴۰	منعم	سید راحت علی
۷۴۱	منعم	شیخ محمد منعم
۷۴۲	مہر	مرزا رجب علی بیگ
۷۴۳	مسیح	
۷۴۴	محسن	میر محسن علی خاں بہادر
۷۴۵	مکارم	-
۷۴۶	موتی	لالہ موتی لال
۷۴۷	مجرم	-
۷۴۸	محمود	-
۷۴۹	ملک	-
۷۵۰	موزوں	نواب خواجم قلیخان بہادر
۷۵۱	مستان	عنایت اللہ
۷۵۲	منعم	نورالحق
۷۵۳	ملال	مرزا محمد زماں
۷۵۴	نظام	عماد الملک نواب غازی الدین
۷۵۵	نسیم	راجہ کدار ناتھ
۷۵۶	نصیر	میر نصیرالدین دہلوی
۷۵۷	نعیم	شیخ محمد نعیم
۷۵۸	نثار	محمد امان خاں
۷۵۹	نثار	عبدالرسول
۷۶۰	نیاز	-
۷۶۱	نامی	مرزا رجب علی بیگ
۷۶۲	نظیر	ولی محمد خاں
۷۶۳	نزہت	مرزا ارجمند
۷۶۴	نگراں	میر بندہ علی
۷۶۵	نظیر	-
۷۶۶	ناجی	محمد شاکر
۷۶۷	نشاط	لالہ ایسری سنگھ عرف بسنت سنگھ
۷۶۸	نامی	لالہ متھن لال
۷۶۹	نوا	شیخ محمد ظہور نوا
۷۷۰	ندرت	مرزا مغل
۷۷۱	نصیر	میر نصیرالدین
۷۷۲	نظیر	لالہ کنپت رائے
۷۷۳	نادر	میر محمد علی
۷۷۴	نامی	میر حسام الدین حیدر موسوی
۷۷۵	نالاں	مرزا عسکری
۷۷۶	نادر	گنگا سنگھ
۷۷۷	نثار	میر عبدالرسول جہان آبادی
۷۷۸	نجابت	میر زین العابدین
۷۷۹	نیاز	شاہ نیاز علی
۷۸۰	ندیم	مرزا علی
۷۸۱	ندیم	محمد قاسم
۷۸۲	نصیر	سید نصیرالدین
۷۸۳	نصرت	لالہ گوبند رائے
۷۸۴	نظامی	سید شاہ نظام الدین
۷۸۵	نجم	قاضی نجم الدین
۷۸۶	نیاز	میر محمد سعید اکبرآبادی
۷۸۷	ناسخ	سید امام بخش
۷۸۸	نادر	شیخ غلام
۷۸۹	نثار	میاں نثار احمد سار
۷۹۰	نوازش	مرزا خانی
۷۹۱	نرائن کشور	
۷۹۲	نحیف	لالہ لکھپت رائے
۷۹۳	نامی	شیخ نظام الدین
۷۹۴	نالاں	-
۷۹۵	نالاں	شیخ عبدالقادر فتح آبادی
۷۹۶	نحیف	-
۷۹۷	ندا	-
۷۹۸	نصیر	-
۷۹۹	نظیر	-
۸۰۰	نوید	-
۸۰۱	نوا	ظہور اللہ خاں
۸۰۲	نیاز	-
۸۰۳	نیاز	-
۸۰۴	نالاں	-
۸۰۵	ولی	محمد ولی
۸۰۶	واقف	شاہ واقف
۸۰۷	وجیہہ	نواب وجیہہ الدولہ بہادر

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۸۰۸	ولا	مرزا مظہر علی خاں	۸۲۳	ہاذی	میر جواد علی خاں	۸۳۸	یقین	انعام اللہ خاں
۸۰۹	وصال	نصیر الدین خاں	۸۲۴	ہوس	میر شمس الدین	۸۳۹	یک رنگ	غلام مصطفےٰ خاں
۸۱۰	وفا	مولوی عبد العلی	۸۲۵	ہرچند	ہرچند کشور	۸۴۰	یک رنگ	-
۸۱۱	واحد	-	۸۲۶	ہمزا	شاہ ہمزا	۸۴۱	یاد	میر غلام حسین
۸۱۲	وارث	شاہ وارث الدین	۸۲۷	ہمت	اخوند	۸۴۲	یحییٰ	منشی یحییٰ جاں
۸۱۳	والہ	مرحمت اللہ خاں	۸۲۸	ہاشمی	جہاں آبادی	۸۴۳	یعقوب	میر یعقوب علی
۸۱۴	واصف	مرزا حسن تحسین خاں	۸۲۹	ہاشمی	میر ہاشم علی لکھنوی	۸۴۴	یوسف	میر یوسف علی
۸۱۵	والہ	محمد اکبر	۸۳۰	ہاتف	مرزا محمد	۸۴۵	یکرد	-
۸۱۶	واصل	میاں واصل خاں	۸۳۱	ہمرنگ	میر عزیز الدین اورنگ آبادی	۸۴۶	یار	-
۸۱۷	وحشت	-	۸۳۲	ہنر	محمد داؤد حیدر آبادی	۸۴۷	یکسو	لالہ فتح چند
۸۱۸	ولایت	ولایت شاہ	۸۳۳	ہوس	مرزا تقی	۸۴۸	یوسف	شاہ یوسف
۸۱۹	وہم	میر محمد علی	۸۳۴	ہادی	-	۸۴۹	یکرد	-
۸۲۰	ولی	شیخ ولی محمد	۸۳۵	ہمت	-	۸۵۰	یکدل	میر عزت اللہ
۸۲۱	وداد	مرزا داؤد	۸۳۶	ہوش	-	۸۵۱	یونس	حکیم یونس
۸۲۲	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۸۳۷	ہمرنگ	دلاور خاں			

تذکرۂ عشقی

مصنف | عشقی کا اصل نام شیخ محمد وجیہہ الدین تھا اور عظیم آباد کے رہنے والے تھے، اُن کے والد شیخ غلام حسین محرم فارسی کے اچھے شاعر تھے اور " فن قطعہ تاریخ " میں خاص مہارت رکھتے تھے اور عشقی کے بیان کے مطابق اسی شغف کی وجہ سے آخر عمر میں انھوں نے اپنا ایک اور تخلص تقدیر بھی کر لیا تھا۔

عشقی فارسی کا بہت اچھا ذوق رکھتے تھے اور حسین قلی خاں صاحبِ نشتر عشق مرقومہ ۱۲۳۳ء کے مطابق " فارسیت خوب پیدا نمودہ و مصطلحات زبان دانی آں حاصل ساختہ۔ غزل صاف و عاشقانہ می گوید و اشعار نگین و پسندیدہ می نویسد" خود عشقی نے اپنے ذکر میں اس بات کا اظہار کیا ہے کہ وہ ریختہ سے زیادہ " تصنیف و تالیف نظم و نثر فارسی " میں اپنا وقت صرف کرتے ہیں۔ کبھی کبھی دو چار شعر اردو میں بھی کہہ لیتے ہیں۔ چنانچہ انھوں نے اپنے انتخابِ کلام میں ریختہ کے بجائے فارسی ہی کے اشعار دیئے ہیں۔

عہد تصنیف و طباعت | عشقی نے اپنا تذکرہ ۱۲۱۵ھ میں مکمل کیا تھا۔ ایک قلمی نسخہ بوڈلین لائبریری آکسفورڈ اور ایک قاضی عبدالودود کے کتب خانے میں موجود ہے۔ انھیں کی مدد سے کلیم الدین احمد نے اس تذکرہ کو تذکرہ شورش کے ساتھ " دو تذکرے " کے عنوان سے ۱۹۵۹ء میں شائع کر دیا ہے۔ لیکن مطبوعہ تذکرہ مکمل نہیں ہے۔ اس میں صرف حرف " س " تک کے شعرا کا ذکر ہے۔ دوسری جلد میں باقی شعراء کا تذکرہ ہوگا جو ابھی منظر عام پر نہیں آئی۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے، حالات زندگی بہت مختصر اور انتخاب کلام بھی مختصر ہے۔ تذکرہ شورش کی طرح اس میں اشعار کی کثرت نہیں ہے۔ صرف حالات میں چند سطریں اور انتخاب میں چند اشعار نقل کرنے پر زیادہ تر اکتفا کیا ہے۔

مطبوعہ نسخہ کے مطابق ان میں حسب ذیل شعراء کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۲	انجام	۳	آگاہ (محمد صلاح)

نمبر	نام
۴	آشنا (زین العابدین)
۵	الہام
۶	انشا
۷	احسن
۸	امیر اللہ خاں
۹	آبرو
۱۰	آرزو
۱۱	اُمید
۱۲	انسان
۱۳	اشتیاق
۱۴	احسن (احسن اللہ)
۱۵	امانی
۱۶	امین
۱۷	اثر
۱۸	اظہر
۱۹	احتشام
۲۰	احمد
۲۱	انتظار
۲۲	اجمل
۲۳	انصاف
۲۴	اولیا
۲۵	الم
۲۶	احسن (مرزا احسن اللہ)
۲۷	احسن (علی احسن خاں)
۲۸	افصح
۲۹	آشنا
۳۰	الہام (شیخ شرف الدین)
۳۱	آگاہ (انور خاں)
۳۲	آزاد (فقیر اللہ)
۳۳	آزاد (زین العابدین)
۳۴	آہ
۳۵	امجد
۳۶	آصف
۳۷	الف خاں
۳۸	احمدی
۳۹	افسوس
۴۰	احمدی (شیخ احمد وارث)
۴۱	اکبر
۴۲	امیر
۴۳	اسد
۴۴	آزاد (میر مظفر علی)
۴۵	آشفتہ
۴۶	آتشی
۴۷	امانی
۴۸	اکرم
۴۹	احسن (مرزا احسن علی)
۵۰	اعلیٰ
۵۱	اولیٰ
۵۲	اشرف
۵۳	اعظم
۵۴	آتش
۵۵	اشکی (غلام حسین)
۵۶	بسمل (میر جبار علی)
۵۷	بہار
۵۸	بے تاب
۵۹	بے چارہ
۶۰	بیدار (منشی لباون لعل)
۶۱	بیتاب (زہیر [illegible])
۶۲	بیدل (میرزا عبدالقادر)
۶۳	بیرنگ
۶۴	بیاں
۶۵	بسمل (سعید احمد)
۶۶	بسمل
۶۷	بیتاب (شاہ محمد علیم)
۶۸	بیتاب (شاہ علیم اللہ)
۶۹	بیتاب (سنتوکھ رائے)
۷۰	بیتاب (کلب علی)
۷۱	بیدار (میر محمدی)
۷۲	بقا
۷۳	بے نوا
۷۴	ثاقب
۷۵	ثروت
۷۶	ثابت
۷۷	جرأت (میر تقی علی)
۷۸	جوہری
۷۹	جوشش
۸۰	جگن
۸۱	جودت (رگھوبرے ورام)
۸۲	جنون (غلام مرکفی)
۸۳	جعفر (میرزا جعفر)
۸۴	(تخلص ندارد)
۸۵	جرات (یحییٰ امان)
۸۶	جرات (میر مستقیم)
۸۷	جذب
۸۸	جہاندار
۸۹	جانِ عالم
۹۰	جولان

نمبر	تخلص	نام
۹۱	جعفر علی	
۹۲	جوہر	(احمد علی)
۹۳	جنون	
۹۴	جنون	(اکبر آبادی)
۹۵	جوان	(کاظم علی)
۹۶	حسرت	(میر محمد حیات)
۹۷	حاتم	
۹۸	حشمت	(محتشم علی خاں)
۹۹	حبیب	
۱۰۰	حشمت	(محمد علی)
۱۰۱	حیراں	(میر منون)
۱۰۲	حضور	(شیخ غلام یحییٰ)
۱۰۳	حسن	(میر غلام حسن)
۱۰۴	حیدری	(غلام علی)
۱۰۵	حسرت	(جعفر علی)
۱۰۶	حزیں	(میر محمد باقر)
۱۰۷	حسن	(خواجہ حسن)
۱۰۸	حسن	(میر حسن)
۱۰۹	حسن	(میر محمد حسن)
۱۱۰	حسن	(دہلوی)
۱۱۱	حسن	(غلام حسن)
۱۱۲	حیراں	(میر حیدر علی)
۱۱۳	حامد	
۱۱۴	حضور	
۱۱۵	حیدر	(غلام حیدر)
۱۱۶	حاتم	(حاتم علی خاں)
۱۱۷	حبیب اللہ	
۱۱۸	حیف	(موتی لال)
۱۱۹	حیف	(چراغ علی)
۱۲۰	حیرت	(رحم علی)
۱۲۱	حیرت	(مراد علی)
۱۲۲	خسرو	
۱۲۳	خاکسار	
۱۲۴	خلیل	(علی ابراہیم)
۱۲۵	خادم	(خادم حسین)
۱۲۶	خادم	(خادم علی)
۱۲۷	خلق	
۱۲۸	خلیق	
۱۲۹	خالہ بیگم	
۱۳۰	خوش دل	
۱۳۱	درد	(میر درد)
۱۳۲	درد	(کرم اللہ خاں)
۱۳۳	دل	(محمد عابد)
۱۳۴	دردمند	(محمد فقیہ)
۱۳۵	داور	(مرزا)
۱۳۶	دوست	(شیخ غلام احمد)
۱۳۷	دانا	(فضل علی)
۱۳۸	دل	(شاہ فتح محمد)
۱۳۹	دل	(مادھو رام)
۱۴۰	دیوانہ	(سرب سنگھ)
۱۴۱	درخشاں	(مرزا منکو)
۱۴۲	ذہین	(میر محمد مستور)
۱۴۳	ذکی	(جعفر علی خاں)
۱۴۴	ذکر دہلوی	
۱۴۵	ذکر	(مہر حسین دوست)
۱۴۶	رسوا	(شاہجہانپوری)
۱۴۷	راقم	(بندرا بن)
۱۴۸	رند	(حمزہ علی)
۱۴۹	راغب	(جعفر خاں)
۱۵۰	رضا	(محمدی)
۱۵۱	رفعت	(شیخ محمد رفیع)
۱۵۲	راسخ	(شیخ غلام علی)
۱۵۳	رفیق	(مرزا اسد علی بیگ)
۱۵۴	رضا	(مرزا علی رضا)
۱۵۵	رضا	(حافظ محسن)
۱۵۶	رضا	
۱۵۷	رضی	(سید رضی خاں)
۱۵۸	رسائی	
۱۵۹	رخشاں	(محمد عابد)
۱۶۰	رونق	(میر غلام حیدر)
۱۶۱	رضواں	(غلام حسین)
۱۶۲	رند	(مہربان خاں)
۱۶۳	روشن	(خواجہ حسن علی)
۱۶۴	رنگیں	(مرزا اماں بیگ)
۱۶۵	رنگیں	(لالہ بلاس رائے)
۱۶۶	رشید	
۱۶۷	رخصت	(مرزا قدرت اللہ)
۱۶۸	رستم	(رستم علی)
۱۶۹	رفعت	(عیسیٰ خاں)
۱۷۰	رشکی	(محمد حسن خاں)
۱۷۱	زار	(مرزا سنگین)
۱۷۲	زار	(میر مظہر علی)
۱۷۳	زندہ دل	
۱۷۴	زار	(مغل بیگ)
۱۷۵	زاری	(سوہن)
۱۷۶	سودا	(مرزا رفیع)
۱۷۷	سعادت	(سعادت علی)

نمبر	تخلص	نام
۱۷۸	سجاد	(میر سجاد)
۱۷۹	سراج	اورنگ آبادی
۱۸۰	سلام	(نجم الدین)
۱۸۱	سلیمان	(سلیمان خاں)
۱۸۲	سلامت	(سلامت علی)
۱۸۳	سوز	(میر محمد)
۱۸۴	سلیمان	(سید مراد علی)
۱۸۵	سلیم	(میر محمد مسلم)
۱۸۶	سامان	(میر ناصر علی)
۱۸۷	سکندر	(شیخ سکندر)
۱۸۸	سید	(میر امام الدین)
۱۸۹	سید	
۱۹۰	ساقی	(میر حسین علی)
۱۹۱	سالم	(غلام مصطفیٰ)
۱۹۲	سوزاں	(نواب احمد علی خاں)

گلشنِ ہند

مصنف مرزا علی لطف ابن کاظم بیگ خاں اردو فارسی کے ادیب اور شاعر تھے۔ فارسی میں اپنے والد سے مشورہ سخن کرتے تھے اور اردو میں بقول شیفتہ الخفیں میر تقی میر سے تلمذ حاصل تھا۔ لیکن خود لطف کے بیان سے اس کی تردید ہوتی ہے، ان کا بیان ہے کہ "مشورہ ریختہ فقط اپنی ہی طبع ناصواب سے ہے" لطف کی نثر و نظم دونوں میں جو چیز قابل یادگار ہے وہ ان کا مذکورہ تذکرہ ہے۔ یہ تذکرہ گلکرسٹ کی فرمائش پر مرتب کیا گیا اور یہ وہ زمانہ تھا جبکہ دلی میں شاہ عالم اور لکھنؤ میں نواب سعادت علی خاں حکومت کرتے تھے۔

عہد تصنیف و طباعت مرزا علی لطف نے دیباچہ میں خود واضح کر دیا ہے کہ یہ تذکرہ ۱۲۱۵ھ مطابق ۱۸۰۱ء میں مکمل ہوا۔ اس تذکرے کو دراصل علی ابراہیم تخلص بہ علی و خلیل کے فارسی تذکرہ گلزار ابراہیم کا اردو ترجمہ خیال کرنا چاہئے۔ محمد ابراہیم متوفی ۱۲۰۸ھ نے ۱۱۹۸ھ مطابق ۱۷۸۴ء میں بارہ برس کی محنت سے اردو شعراء کا ایک فارسی تذکرہ مرتب کیا تھا جسے ڈاکٹر گلکرسٹ کی فرمائش پر ۱۲۱۵ھ / ۱۸۰۱ء میں مرزا علی لطف نے اردو میں منتقل کیا۔
اس تذکرے کو پہلے پہل عبد اللہ خاں نے رفاہ عام اسٹیم پریس لاہور میں چھپوا کر حیدر آباد دکن سے ۱۹۰۶ء میں شائع کیا۔ اس میں مولانا شبلی کے حاشیائی نوٹ اور مولوی عبد الحق کا مقدمہ بھی شامل ہے۔
یہ مطبوعہ نسخہ عموماً دستیاب ہے۔

خصوصیات یہ تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں شبہ نہیں کہ گلزار ابراہیم کا ترجمہ ہے۔ لیکن اسے محض ترجمہ خیال کرنا درست نہیں ہے۔ اس میں لطف نے بہت سے اضافے کئے ہیں۔ حالات زندگی اور انتخاب کلام دونوں میں انھوں نے آزادانہ اضافے کئے ہیں اور اپنی رائیں بھی دی ہیں۔ شعراء کی شخصیت و سوانح کے سلسلے میں انھوں نے خصوصاً توجہ سے کام لیا ہے اور قدیم شعراء کے متعلق نہایت کارآمد اور قابل اعتماد مواد فراہم کر دیا ہے۔ یہ تذکرہ ایک طرف اردو کے قدیم اسلوب کا نمونہ پیش کرتا ہے دوسری طرف شعر و ادب اور تاریخ و سوانح کے متعلق بعض ایسی اطلاعات فراہم کرتا ہے جو اس تذکرے کے سوا کسی اور ادبی کتاب میں نظر نہیں آتیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ غازی	۳	انجام	عمدۃ الملک نواب امیر خاں	۵	آرزو	سراج الدین علی خاں
۲	آصف	نواب آصف الدولہ وزیر زادہ	۴	امید	مرزا محمد رضا	۶	آبرو	شاہ نجم الدین علی خاں

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۷	احسن	مرزا احسن	۲۸	حسرت	مرزا جعفر علی	۴۹	فرحت	شیخ فرحت اللہ
۸	الہام	شیخ شرف الدین	۲۹	حیران	میر حیدر علی	۵۰	فدوی	مرزا محمد علی
۹	اثر	میر محمد	۳۰	حسرت	ہیبت قلی خاں	۵۱	قائم	شیخ محمد قائم
۱۰	الم	صاحب میر	۳۱	حسن	خواجہ حسن	۵۲	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۱۱	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۳۲	حسن	میر غلام حسن	۵۳	کلیم	شیخ محمد حسین
۱۲	انشاء	میر انشاء اللہ خاں	۳۳	خاکسار	محمد یار	۵۴	لطف	مرزا علی (مصنف تذکرہ ہذا)
۱۳	امانی	میر امانی	۳۴	درد	خواجہ میر درد	۵۵	میر	میر محمد تقی
۱۴	امین	خواجہ امین الدین	۳۵	دردمند	فقیہ صاحب	۵۶	مظہر	مرزا جان جاناں
۱۵	افسوس	میر شیر علی	۳۶	دل	شیخ محمد عابد	۵۷	مضمون	شیخ شرف الدین
۱۶	آشفتہ	حکیم رضا قلی خاں	۳۷	دیوانہ	رائے سرپ سنگھ	۵۸	مخلص	مخلص علی خاں
۱۷	بیدل	مرزا عبدالقادر	۳۸	سودا	مرزا محمد رفیع	۵۹	مجذوب	میر غلام حیدر
۱۸	بیان	احسن اللہ خاں	۳۹	سوز	سید میر	۶۰	مصحفی	غلام ہمدانی
۱۹	بقا	محمد بقا	۴۰	سجاد	میر سجاد	۶۱	محبت	نواب محبت خاں
۲۰	بیدار	میر محمدی	۴۱	شورش	میر غلام حسین	۶۲	منت	میر قمر الدین
۲۱	بسمل	سید جبار علی	۴۲	صانع	نظام الدین	۶۳	ناجی	محمد شاکر
۲۲	تاناشاہ	ابوالحسن والی گولکنڈہ	۴۳	ضیا	میر ضیاء الدین	۶۴	نعیم	نعیم اللہ
۲۳	جہاندار	میرزا جوان بخت	۴۴	عزلت	سید عبدالولی	۶۵	ولی	شاہ ولی اللہ دکنی
۲۴	جرأت	شیخ قلندر بخش	۴۵	عشق	شاہ رکن الدین	۶۶	ولی	مرزا محمد ولی
۲۵	جوشش	شیخ محمد روشن	۴۶	عیش	مرزا عسکری	۶۷	ہدایت	شیخ ہدایت اللہ
۲۶	حاتم	شیخ ظہور الدین	۴۷	فقیر	میر شمس الدین	۶۸	یقین	انعام اللہ خاں
۲۷	حزیں	میر باقر	۴۸	فغاں	اشرف علی خاں	۶۹	یکرنگ	مصطفیٰ قلی خاں

عمدۂ منتخبہ

مصنف خود مصنف کے بیان کے مطابق ان کا اصل نام میر محمد خاں تخلص سرور اور اعظم الدولہ خطاب تھا۔ غالب، مومن، ذوق اور شیفتہ کے معاصرین میں تھے۔ اور شیفتہ سے ان کے گہرے مراسم تھے۔ سرور کے باپ کا نام نواب ابوالقاسم مظفر خاں تھا۔ خود سرور نے عمدۂ منتخبہ میں اپنا تذکرہ بہت مختصر اور بہت خاکسارانہ کیا ہے۔ لیکن دوسرے تذکروں سے اندازہ ہوتا ہے کہ وہ ایک بلند پایہ شاعر، ادیب اور علم دوست شخص تھے۔ قدرت اللہ قاسم، کریم الدین، شیفتہ، نساخ اور دتاسی سبھی ان کی تعریف میں رطب اللسان ہیں۔ خواجہ احمد فاروقی نے اپنے مقدمہ میں مختلف تذکرہ نگاروں کے اقتباسات جمع کر دئے ہیں۔ اور جرح و بحث کے بعد سرور کی وفات کا سال ۱۲۵۰ھ / ۱۸۳۴ء متعین کیا ہے[1]۔

عہد تصنیف و طباعت عمدۂ منتخبہ کا سال آغاز ۱۲۱۵ھ / ۱۸۰۰ء[2] اور سال اختتام ۱۲۱۹ھ ہے۔ گویا یہ تین چار برس کی محنت سے تیار ہوا ہے۔ لیکن تذکرہ کے اندر دی ہوئی بعض تاریخوں اور واقعات سے صاف پتہ چلتا ہے کہ تذکرہ کے مسودے میں کئی سال تک اضافے ہوتے رہے ہیں۔ رضی نے "ہمیں اسم اعظم" سے اس کی تاریخ بھی نکالی تھی اور ۱۲۱۷ھ / ۱۲۱۹ھ میں ابوالقاسم نے مجموعہ لغز کے سلسلے میں اس مسودہ سے استفادہ بھی کیا تھا۔

اس تذکرے کے کئی قلمی نسخے مختلف کتب خانوں میں محفوظ ہیں۔ ایک نسخہ پیرس کے قومی کتب خانہ میں۔ ایک انڈیا آفس لندن میں اور ایک انجمن ترقی اردو دہلی کے کتب خانہ خاص میں محفوظ ہے[3]۔ نیشنل میوزیم کراچی میں بھی اس کا ایک قلمی نسخہ ہے۔ ڈاکٹر خواجہ احمد فاروقی نے طویل تحقیقی مقدمے کے ساتھ اس تذکرے کو مرتب کیا اور ۱۹۶۱ء میں شعبۂ اردو دہلی یونیورسٹی نے خوبصورت ٹائپ میں شائع کر دیا۔ مطبوعہ نسخہ ۸۳۶ صفحات پر مشتمل ہے اور سفید کاغذ پر مضبوط جلد کے ساتھ [illegible] اہتمام سے لایا گیا ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور ایک ہزار کے قریب شاعروں کا ذکر آیا ہے۔ اس تذکرے سے گارساں دتاسی، ابوالقاسم، شیفتہ اور نساخ سبھی نے استفادہ کیا ہے۔ سرور نے بھی قدیم تذکروں کو اپنے سامنے رکھا اس سے کہ ان کا

---

[1] ملاحظہ ہو عمدۂ منتخبہ مرتبہ خواجہ احمد فاروقی ص ۳۶

[2] "عمدۂ منتخبہ" غالباً اس کا تاریخی نام ہے اور اس سے ۱۲۱۵ھ نکلتے ہیں۔ غالباً یہ سال آغاز ہے۔

[3] اس نسخے کے آخر میں ثناء اللہ فراق، نظام الدین خاں ممنون اور عبدالرحمان احسان کے قطعات تاریخ شامل ہیں اور ان سے اس کے تکملہ کا سال ۱۲۲۱ھ نکلتا ہے۔ اس نسخہ کا سال کتابت ۱۲۲۲ھ ہے۔ غالباً خود مصنف کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے۔

انداز قدیم تذکروں سے ملتا جلتا ہے ۔ نگارساں کا خیال ہے کہ سرور نے خوب چند ذکا کے عیار الشعرا سے خصوصاً فائدہ اٹھایا ہے اور یہ بات کچھ ایسی غلط نہیں ہے ۔

سرور کے یہاں تاریخی و تنقیدی اشارے کہیں کہیں ملتے ہیں ۔ لیکن بحیثیت مجموعی اس میں کوئی ایسی بات نہیں ہے جو پچھلے تذکروں سے مختلف ہو ۔ صرف یہ کہ اپنے معاصرین کے سلسلے میں سرور کے بیانات زیادہ قابل اعتماد ہیں اور انتخابات میں غزلیات و منتخب اشعار کے سوا دوسرے اصناف کے نمونے بھی جا بجا دئے گئے ہیں ۔ اس ضخیم تذکرے میں بہت سے ایسے شعرا کا ذکر اور کلام مل جاتا ہے جو کسی اور تذکرے میں محفوظ نہیں ہے اور اس قسم کے تذکروں کی یہی سب سے بڑی افادیت ہے ۔

اس میں جن شاعروں کا ذکر آیا ہے ان کے نام ردیف وار مطبوعہ عمدہ منتخبہ کے مطابق دئے جا رہے ہیں

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	آفتاب	۱۶	امیر	۳۱	انسان	۴۶	آشفتہ
۲	اسعد	۱۷	امین	۳۲	اعظم	۴۷	امین
۳	آصف	۱۸	ایمان	۳۳	اویسی	۴۸	امین
۴	امیر	۱۹	آغا	۳۴	انور	۴۹	آگاہ
۵	آرزو	۲۰	ایما	۳۵	انتظار	۵۰	اکبر
۶	آزاد	۲۱	امجد	۳۶	احسن	۵۱	آگاہ
۷	اثر	۲۲	احمد	۳۷	آشفتہ	۵۲	افسوس
۸	الم	۲۳	احمد	۳۸	امانی	۵۳	آرام
۹	امید	۲۴	ارمان	۳۹	اشرف	۵۴	احسن
۱۰	آبرو	۲۵	احسن	۴۰	امیر	۵۵	احمد
۱۱	انیس	۲۶	اسد	۴۱	آرام	۵۶	انوار
۱۲	احسان	۲۷	الفت	۴۲	آرزو	۵۷	احقر
۱۳	اظہر	۲۸	اختر	۴۳	احسان	۵۸	احسن
۱۴	انجام	۲۹	اسلام	۴۴	آگاہ	۵۹	الفت
۱۵	انشا	۳۰	ارمان	۴۵	اشرف	۶۰	احمد

نمبر	تخلص	نمبر	تخلص	نمبر	تخلص	نمبر	تخلص
۶۱	آشنا	۹۰	اوج	۱۱۹	بسمل	۱۴۸	برشتہ
۶۲	اکبر	۹۱	احمد	۱۲۰	بسمل	۱۴۹	بھید
۶۳	اسد	۹۲	اظہر	۱۲۱	برکت	۱۵۰	پروانہ
۶۴	انور	۹۳	امی	۱۲۲	پنچھی	۱۵۱	بخشی
۶۵	اکرم	۹۴	آفاق	۱۲۳	بہجت	۱۵۲	بےکس
۶۶	اختر	۹۵	اثر	۱۲۴	بیہوش	۱۵۳	بےنوا
۶۷	احمد	۹۶	امین	۱۲۵	بیکس	۱۵۴	پیام
۶۸	اشک	۹۷	آزاد	۱۲۶	بیجان	۱۵۵	تاباں
۶۹	اسیر	۹۸	آشنا	۱۲۷	برکت	۱۵۶	تمنا
۷۰	افسر	۹۹	آفریں	۱۲۸	بیتاب	۱۵۷	تعشق
۷۱	آرام	۱۰۰	امین	۱۲۹	بیان	۱۵۸	تجلی
۷۲	اظہر	۱۰۱	اسغان	۱۳۰	بیتاب	۱۵۹	تحسین
۷۳	اوباش	۱۰۲	امانت	۱۳۱	برق	۱۶۰	تصور
۷۴	امید	۱۰۳	اصغر	۱۳۲	بیتاب	۱۶۱	تاثیر
۷۵	اخگر	۱۰۴	افغان	۱۳۳	بہادر	۱۶۲	تفی
۷۶	افسوس	۱۰۵	اصغر	۱۳۴	بیجان	۱۶۳	تحسین
۷۷	امیر	۱۰۶	اشتیاق	۱۳۵	بشیر	۱۶۴	تنہا
۷۸	آزاد	۱۰۷	اسد	۱۳۶	بےعلاش	۱۶۵	تجمل
۷۹	الہام	۱۰۸	بیدل	۱۳۷	بیجان	۱۶۶	تمنا
۸۰	آشنا	۱۰۹	بیدار	۱۳۸	بےقرار	۱۶۷	تمکین
۸۱	آزاد	۱۱۰	بہار	۱۳۹	بیخود	۱۶۸	تصور
۸۲	امیر	۱۱۱	بقا	۱۴۰	بیباک	۱۶۹	تائب
۸۳	آتش	۱۱۲	بےنوا	۱۴۱	بیتاب	۱۷۰	تقی
۸۴	احمدی	۱۱۳	بےچارہ	۱۴۲	پروانہ	۱۷۱	تجرد
۸۵	اعظم	۱۱۴	بہادر	۱۴۳	باقر	۱۷۲	تجمل
۸۶	آزردہ	۱۱۵	ببر	۱۴۴	برق	۱۷۳	تسکین
۸۷	الفت	۱۱۶	بےتاب	۱۴۵	بلیغ	۱۷۴	تنہا
۸۸	احمد	۱۱۷	بےتاب	۱۴۶	بالا	۱۷۵	ترساں
۸۹	افسر	۱۱۸	بےخبر	۱۴۷	بیتاب	۱۷۶	تھانیسری

نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام
۱۷۷	تحسین	۲۰۶	جمال	۲۳۵	حیا	۲۶۴	حقیقت
۱۷۸	ترقی	۲۰۷	جوش	۲۳۶	حسن	۲۶۵	حضور
۱۷۹	تسلیم	۲۰۸	جوہر	۲۳۷	حزیں	۲۶۶	حسین
۱۸۰	تجرد	۲۰۹	جولاں	۲۳۸	حسرت	۲۶۷	خاکسار
۱۸۱	تارک	۲۱۰	جان	۲۳۹	حسین	۲۶۸	خلیق
۱۸۲	تمنا	۲۱۱	جمن	۲۴۰	حکیم	۲۶۹	خستہ
۱۸۳	تجلی	۲۱۲	جوشش	۲۴۱	حسرت	۲۷۰	خودغرض
۱۸۴	تمکین	۲۱۳	جنون	۲۴۲	حیا	۲۷۱	خشنود
۱۸۵	تسلی	۲۱۴	جوہر	۲۴۳	حیدر	۲۷۲	خنداں
۱۸۶	تسلی	۲۱۵	جواں	۲۴۴	حفیظ	۲۷۳ ۲۷۴	خورشید خستہ
۱۸۷	تنہا	۲۱۶	جراح	۲۴۵	حالی	۲۷۵	خیال
۱۸۸	ثابت	۲۱۷	جذب	۲۴۶	حافظ	۲۷۶	خادم
۱۸۹	ثنا	۲۱۸	جوہری	۲۴۷	حفیظ	۲۷۷	خادم
۱۹۰	ثاقب	۲۱۹	جلال	۲۴۸	حبیب	۲۷۸	خاں
۱۹۱	ثابت	۲۲۰	جرأت	۲۴۹	حجام	۲۷۹	خیال
۱۹۲	ثاقب	۲۲۱	جہانگیر	۲۵۰	حسین	۲۸۰	خادم
۱۹۳	ثابت	۲۲۲	جواں	۲۵۱	حمایت	۲۸۱	خلق
۱۹۴	ثروت	۲۲۳	جواہری	۲۵۲	حیرت	۲۸۲	خاکی
۱۹۵	ثاقب	۲۲۴	جلال	۲۵۳	حسن	۲۸۳	خاص
۱۹۶	ثابت	۲۲۵	جنون	۲۵۴	حسینی	۲۸۴	خادم
۱۹۷	جہاندار	۲۲۶	جگن	۲۵۵	حب	۲۸۵	خان
۱۹۸	جمال	۲۲۷	جمیل	۲۵۶	حیرت	۲۸۶	خوش
۱۹۹	جان	۲۲۸	حاتم	۲۵۷	حزیں	۲۸۷	درد
۲۰۰	جولاں	۲۲۹	حیدر	۲۵۸	حشمت	۲۸۸	دردمند
۲۰۱	جعفری	۲۳۰	حسن	۲۵۹	حیف	۲۸۹	دوست
۲۰۲	جوشش	۲۳۱	حسن	۲۶۰	حمزہ	۲۹۰	دارا
۲۰۳	جنوں	۲۳۲	حشمت	۲۶۱	حیدر	۲۹۱	دوست
۲۰۴	جعفر	۲۳۳	حزیں	۲۶۲	حکیم	۲۹۲	داؤد
۲۰۵	جعفری	۲۳۴	حیراں	۲۶۳	حقیر	۲۹۳	دیدار

۲۹۴	دیوانہ	۳۲۳	رضا	۳۵۲	رضا	۳۸۱	سخن
۲۹۵	درویش	۳۲۴	رفیع	۳۵۳	راز	۳۸۲	سامی
۲۹۶	دل	۳۲۵	رضا	۳۵۴	رضا	۳۸۳	سعید
۲۹۷	دانا	۳۲۶	رحمت	۳۵۵	رسوا	۳۸۴	سعادت
۲۹۸	دلخوش	۳۲۷	رنگین	۳۵۶	رضا	۳۸۵	سخن
۲۹۹	دل	۳۲۸	روشن	۳۵۷	راقم	۳۸۶	سحر
۳۰۰	دلیر	۳۲۹	رسوا	۳۵۸	رضا	۳۸۷	ستار
۳۰۱	دل	۳۳۰	رسا	۳۵۹	رنگین	۳۸۸	سخنور
۳۰۲	دل	۳۳۱	رضا	۳۶۰	رستم	۳۸۹	سرسبز
۳۰۳	دل	۳۳۲	رجب	۳۶۱	زار	۳۹۰	سلطان
۳۰۴	دریغ	۳۳۳	رضی	۳۶۲	زندہ دل	۳۹۱	سائل
۳۰۵	دل	۳۳۴	رنگین	۳۶۳	زکا	۳۹۲	سوزاں
۳۰۶	دلسوز	۳۳۵	رحمن	۳۶۴	زکا	۳۹۳	سکندر
۳۰۷	درد	۳۳۶	رحیم	۳۶۵	زار	۳۹۴	سوزاں
۳۰۸	دردمند	۳۳۷	راجہ	۳۶۶	زکی	۳۹۵	سجاد
۳۰۹	ذوقی	۳۳۸	رفت	۳۶۷	زور	۳۹۶	سپاہی
۳۱۰	ذرہ	۳۳۹	راغب	۳۶۸	زار	۳۹۷	سعادت
۳۱۱	ذاکر	۳۴۰	رغبت	۳۶۹	زیرک	۳۹۸	سرور
۳۱۲	ذوق	۳۴۱	رسا	۳۷۰	زماں	۳۹۹	سبحان
۳۱۳	ذرہ	۳۴۲	رضا	۳۷۱	زماں	۴۰۰	سراج
۳۱۴	ذکی	۳۴۳	رافت	۳۷۲	زکی	۴۰۱	سخن
۳۱۵	ذوقا	۳۴۴	رضا	۳۷۳	سلیمان	۴۰۲	سرور
۳۱۶	رضی	۳۴۵	رافت	۳۷۴	سلطان بخش	۴۰۳	[illegible]
۳۱۷	روشن	۳۴۶	روشن	۳۷۵	سودا	۴۰۴	سبقت
۳۱۸	رسا	۳۴۷	رونق	۳۷۶	سوز	۴۰۵	سپاہی
۳۱۹	رند	۳۴۸	رفیق	۳۷۷	سعید	۴۰۶	سلطان
۳۲۰	رند	۳۴۹	رضا	۳۷۸	سامان	۴۰۷	سلیمان
۳۲۱	رضا	۳۵۰	راقم	۳۷۹	سلیمان	۴۰۸	سفر
۳۲۲	رنج	۳۵۱	رغبت	۳۸۰	سلیمان	۴۰۹	سیادت

۴۱۰	سہراب	۴۳۹	شعوری	۴۶۸	شوق	۴۹۷	صبا
۴۱۱	سیف	۴۴۰	شاہ	۴۶۹	شرر	۴۹۸	صفدری
۴۱۲	سید	۴۴۱	شرر	۴۷۰	شائق	۴۹۹	صادق
۴۱۳	سلام	۴۴۲	شاکر	۴۷۱	شاد	۵۰۰	صفا
۴۱۴	ساقی	۴۴۳	شکوہ	۴۷۲	شیدا	۵۰	صانع
۴۱۵	سپاہی	۴۴۴	شرف	۴۷۳	شاداں	۵۰۲	صفدر
۴۱۶	سید	۴۴۵	شوکت	۴۷۴	شیفتہ	۵۰۳	صفا
۴۱۷	سرور	۴۴۶	شائق	۴۷۵	شوق	۵۰۴	صبا
۴۱۸	شگفتہ	۴۴۷	شفیق	۴۷۶	شاغل	۵۰۵	صادق
۴۱۹	شوق	۴۴۸	شوق	۴۷۷	شوکت	۵۰۶	صادق
۴۲۰	شعور	۴۴۹	شہید	۴۷۸	شگفتہ	۵۰۷	صادق
۴۲۱	شکوہ	۴۵۰	شعلہ	۴۷۹	شورش	۵۰۸	صادق
۴۲۲	شہابت	۴۵۱	شفیع	۴۸۰	شہرت	۵۰۹	صبا
۴۲۳	شگفتہ	۴۵۲	شہرت	۴۸۱	شمش	۵۱۰	صاحبقراں
۴۲۴	شیدا	۴۵۳	شوق	۴۸۲	شریف	۵۱۱	ضیا
۴۲۵	شفا	۴۵۴	شرافت	۴۸۳	شگفتہ	۵۱۲	ضیا
۴۲۶	شاد	۴۵۵	شوق	۴۸۴	شرف	۵۱۳	ضیا
۴۲۷	شاداں	۴۵۶	شکیبا	۴۸۵	شاعر	۵۱۴	ضیا
۴۲۸	شائق	۴۵۷	شیفتہ	۴۸۶	شرف	۵۱۵	ضبط
۴۲۹	شریف	۴۵۸	شہرت	۴۸۷	شائق	۵۱۶	ضمیر
۴۳۰	شاداب	۴۵۹	شرر	۴۸۸	شوق	۵۱۷	طفل
۴۳۱	شرف	۴۶۰	شوق	۴۸۹	صاحب	۵۱۸	طبیب
۴۳۲	شاد	۴۶۱	شاکر	۴۹۰	صدق	۵۱۹	طالب
۴۳۳	شاد	۴۶۲	شفاق	۴۹۱	صفدری	۵۲۰	طپش
۴۳۴	شاہ	۴۶۳	شور	۴۹۲	صابر	۵۲۱	طالب
۴۳۵	شائق	۴۶۴	شرف	۴۹۳	صفدر	۵۲۲	طالب
۴۳۶	شفیع	۴۶۵	شوق	۴۹۴	صیاد	۵۲۳	طوماش
۴۳۷	شیدا	۴۶۶	شاداں	۴۹۵	صاحب	۵۲۴	طالب
۴۳۸	شوق	۴۶۷	شاد	۴۹۶	صبر	۵۲۵	طبیب

۵۲۶	طالب	۵۵۵	عیاں	۵۸۴	عیشی	۶۱۳	غریب
۵۲۷	ظفر	۵۵۶	عشرت	۵۸۵	عظیم	۶۱۴	غلامی
۵۲۸	ظہور	۵۵۷	عاجز	۵۸۶	عاجز	۶۱۵	غافل
۵۲۹	ظہور	۵۵۸	عارف	۵۸۷	عشرت	۶۱۶	غازی
۵۳۰	ظاہر	۵۵۹	عاشق	۵۸۸	عزیز	۶۱۷	غریب
۵۳۱	ظریف	۵۶۰	عاقل	۵۸۹	عظمت	۶۱۸	فقیر
۵۳۲	عشق	۵۶۱	عاکنا	۵۹۰	عاصی	۶۱۹	فرحت
۵۳۳	عظیم	۵۶۲	عیش	۵۹۱	عاشق	۶۲۰	فکر
۵۳۴	عاشق	۵۶۳	عشقی	۵۹۲	عالی	۶۲۱	فرحت
۵۳۵	عمدی	۵۶۴	علی	۵۹۳	غالب	۶۲۲	فرحت
۵۳۶	عنایت	۵۶۵	عاشق	۵۹۴	غیرت	۶۲۳	فیاض
۵۳۷	عیاں	۵۶۶	عبرت	۵۹۵	غافل	۶۲۴	فروغ
۵۳۸	علی	۵۶۷	عظیم	۵۹۶	غریب	۶۲۵	فراسو
۵۳۹	عزیز	۵۶۸	عشرت	۵۹۷	غمخوار	۶۲۶	فراق
۵۴۰	عارف	۵۶۹	عاصی	۵۹۸	غواص	۶۲۷	فراق
۵۴۱	عاشق	۵۷۰	عشقی	۵۹۹	غافل	۶۲۸	فغاں
۵۴۲	عاجز	۵۷۱	عزیز	۶۰۰	غریب	۶۲۹	فراق
۵۴۳	عبداللہ	۵۷۲	عس	۶۰۱	غریب	۶۳۰	فخر
۵۴۴	عید	۵۷۳	عشق	۶۰۲	غلام	۶۳۱	فیض
۵۴۵	علی	۵۷۴	عاشق	۶۰۳	غنی	۶۳۲	فدوی
۵۴۶	عشق	۵۷۵	عباس	۶۰۴	غیرت	۶۳۳	فراغ
۵۴۷	عطا	۵۷۶	عقیدت	۶۰۵	غافل	۶۳۴	فرح
۵۴۸	عاجز	۵۷۷	عاجز	۶۰۶	غنی	۶۳۵	فخر
۵۴۹	عیاش	۵۷۸	عشقی	۶۰۷	غافل	۶۳۶	فرخی
۵۵۰	عابد	۵۷۹	عزیز	۶۰۸	غضنفر	۶۳۷	فدوی
۵۵۱	عارف	۵۸۰	عزلت	۶۰۹	غالب	۶۳۸	فگار
۵۵۲	علی	۵۸۱	عیاش	۶۱۰	غمگین	۶۳۹	فدا
۵۵۳	عاشق	۵۸۲	عشاق	۶۱۱	غیرت	۶۴۰	فارغ
۵۵۴	عشق	۵۸۳	عسکری	۶۱۲	غریب	۶۴۱	فدوی

۶۴۲	فقیر	۶۷۱	قائم	۷۰۰	کمال	۷۲۹	منت
۶۴۳	فرخ	۶۷۲	قاضی	۷۰۱	گویا	۷۳۰	مائل
۶۴۴	فضل	۶۷۳	قدرت	۷۰۲	کامی	۷۳۱	محمد دہ
۶۴۵	فراقی	۶۷۴	قرار	۷۰۳	کبیر	۷۳۲	منشی
۶۴۶	فدائی	۶۷۵	قیس	۷۰۴	گمان	۷۳۳	مصحفی
۶۴۷	فقیر	۶۷۶	قتل	۷۰۵	کمتر	۷۳۴	میرزا
۶۴۸	فگار	۶۷۷	قلق	۷۰۶	کافر	۷۳۵	میرزا
۶۴۹	فیض	۶۷۸	قسمت	۷۰۷	کیفی	۷۳۶	مسافر
۶۵۰	فارغ	۶۷۹	قلندر	۷۰۸	گویا	۷۳۷	ممنون
۶۵۱	فارغ	۶۸۰	قریں	۷۰۹	کلیم	۷۳۸	مومن
۶۵۲	فدا	۶۸۱	قربان	۷۱۰	کامل	۷۳۹	موزوں
۶۵۳	فدا	۶۸۲	قبول	۷۱۱	کلو	۷۴۰	مشتاق
۶۵۴	فدوی	۶۸۳	قدر	۷۱۲	گوہری	۷۴۱	مضمون
۶۵۵	فروغ	۶۸۴	قمر	۷۱۳	گریاں	۷۴۲	مسرور
۶۵۶	فریاد	۶۸۵	قرار	۷۱۴	گرم	۷۴۳	مظہری
۶۵۷	فدا	۶۸۶	قاصر	۷۱۵	گرفتار	۷۴۴	مجذوب
۶۵۸	فدوی	۶۸۷	قدرت	۷۱۶	گرامی	۷۴۵	محبت
۶۵۹	فدا	۶۸۸	قربان	۷۱۷	کوثر	۷۴۶	مائل
۶۶۰	فدا	۶۸۹	کوچک	۷۱۸	گریاں	۷۴۷	مشیر
۶۶۱	فدا	۶۹۰	کاشی	۷۱۹	گستاخ	۷۴۸	منیر
۶۶۲	فرحت	۶۹۱	کریم	۷۲۰	کمال	۷۴۹	منتظر
۶۶۳	فدا	۶۹۲	کلیم	۷۲۱	گریاں	۷۵۰	مسیح
۶۶۴	فتح	۶۹۳	کمتر	۷۲۲	گویا	۷۵۱	مائل
۶۶۵	فرقت	۶۹۴	کم لوگ	۷۲۳	لطف	۷۵۲	مشتاق
۶۶۶	فراقی	۶۹۵	گلشن	۷۲۴	لطیف	۷۵۳	محب
۶۶۷	فقیر	۶۹۶	کاظم	۷۲۵	لطف	۷۵۴	مخلص
۶۶۸	قدرت	۶۹۷	کرامت	۷۲۶	لطف	۷۵۵	محزوں
۶۶۹	قائم	۶۹۸	کامل	۷۲۷	مظہر	۷۵۶	مسکین
۶۷۰	قاسم	۶۹۹	کمتریں	۷۲۸	میر	۷۵۷	مظہر

نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام
۷۵۸	منصف	۷۸۷	محنت	۸۱۶	مبارز	۸۴۵	محترم
۷۵۹	ممتاز	۷۸۸	محسن	۸۱۷	میرزا	۸۴۶	مرزا
۷۶۰	مکند	۷۸۹	مختار	۸۱۸	ماہ	۸۴۷	مقبول
۷۶۱	منیر	۷۹۰	مرید	۸۱۹	مقتول	۸۴۸	مجید
۷۶۲	مہر	۷۹۱	مفتوں	۸۲۰	مضطر	۸۴۹	منور
۷۶۳	میمن	۷۹۲	مرزا	۸۲۱	مسرور	۸۵۰	ممتاز
۷۶۴	مظہر	۷۹۳	مائل	۸۲۲	محقق	۸۵۱	مبین
۷۶۵	معقول	۷۹۴	متقی	۸۲۳	مشتاق	۸۵۲	مشرقی
۷۶۶	ملول	۷۹۵	مجنوں	۸۲۴	معتمدن	۸۵۳	مرحوم
۷۶۷	میرزا	۷۹۶	ممنون	۸۲۵	مجرم	۸۵۴	مشہور
۷۶۸	منیر	۷۹۷	مضمون	۸۲۶	مہجور	۸۵۵	مخلص
۷۶۹	معروف	۷۹۸	مشتاق	۸۲۷	منعم	۸۵۶	مہدی
۷۷۰	محمد	۷۹۹	مکارم	۸۲۸	مہلت	۸۵۷	مہاراج
۷۷۱	معروف	۸۰۰	محرم	۸۲۹	موج	۸۵۸	محب
۷۷۲	منشی	۸۰۱	مہر	۸۳۰	مزمل	۸۵۹	ملال
۷۷۳	مقبول	۸۰۲	محزوں	۸۳۱	ممتاز	۸۶۰	موزوں
۷۷۴	مستمند	۸۰۳	مدہوش	۸۳۲	مفتوں	۸۶۱	منشی
۷۷۵	مضطر	۸۰۴	موزوں	۸۳۳	مسیح	۸۶۲	محسن
۷۷۶	مبتلا	۸۰۵	مست	۸۳۴	منور	۸۶۳	محو
۷۷۷	محو	۸۰۶	مدحت	۸۳۵	ملال	۸۶۴	مسرت
۷۷۸	مفتوں	۸۰۷	مائل	۸۳۶	محشر	۸۶۵	مفتوں
۷۷۹	مضطرب	۸۰۸	ملال	۸۳۷	منور	۸۶۶	مجرم
۷۸۰	مضطر	۸۰۹	مضطرب	۸۳۸	مظفر	۸۶۷	معتمدن
۷۸۱	ماہر	۸۱۰	محزوں	۸۳۹	موزوں	۸۶۸	مسیح
۷۸۲	مجنوں	۸۱۱	مقصود	۸۴۰	مخلص	۸۶۹	مسکین
۷۸۳	مرہون	۸۱۲	مفتون	۸۴۱	مخلص	۸۷۰	مظفر
۷۸۴	ممتاز	۸۱۳	محبت	۸۴۲	مجبور	۸۷۱	میرن
۷۸۵	مشتاق	۸۱۴	مشتاق	۸۴۳	محشر	۸۷۲	نظام
۷۸۶	منیر	۸۱۵		۸۴۴	منتظر	۸۷۳	نعمت

نمبر	نام
۸۷۴	نسیم
۸۷۵	نثار
۸۷۶	نصیر
۸۷۷	نیاز
۸۷۸	نامی
۸۷۹	ناجی
۸۸۰	نیاز
۸۸۱	نعیم
۸۸۲	نامی
۸۸۳	نوازش
۸۸۴	نحیف
۸۸۵	نامی
۸۸۶	نصیر
۸۸۷	نالاں
۸۸۸	نادر
۸۸۹	نالاں
۸۹۰	نعمت
۸۹۱	نشاط
۸۹۲	نیاز
۸۹۳	نالاں
۸۹۴	نظیر
۸۹۵	نصیر
۸۹۶	نالاں
۸۹۷	ندیم
۸۹۸	نکہت
۸۹۹	نذہت
۹۰۰	نالاں
۹۰۱	نظر
۹۰۲	نگراں
۹۰۳	نجف
۹۰۴	نشاط
۹۰۵	ناسخ
۹۰۶	نشاط
۹۰۷	ندا
۹۰۸	نیاز
۹۰۹	نصیر
۹۱۰	ندیم
۹۱۱	نظیر
۹۱۲	نامی
۹۱۳	نادر
۹۱۴	نیاز
۹۱۵	نوا
۹۱۶	ندرت
۹۱۷	نادر
۹۱۸	نیاز
۹۱۹	نظیر
۹۲۰	نجات
۹۲۱	نصرت
۹۲۲	نادر
۹۲۳	نامی
۹۲۴	نجم
۹۲۵	وجیہہ
۹۲۶	ولی
۹۲۷	واقف
۹۲۸	وجہ
۹۲۹	والہ
۹۳۰	واصف
۹۳۱	وحشت
۹۳۲	والہ
۹۳۳	والہ
۹۳۴	ولی
۹۳۵	ولایت
۹۳۶	داور
۹۳۷	ولی
۹۳۸	وہم
۹۳۹	وصال
۹۴۰	وحشت
۹۴۱	وحدت
۹۴۲	ولا
۹۴۳	وفا
۹۴۴	وزیر
۹۴۵	وزیر
۹۴۶	وفا
۹۴۷	واصل
۹۴۸	وارث
۹۴۹	وسعت
۹۵۰	ہدایت
۹۵۱	ہمرنگ
۹۵۲	ہاشم
۹۵۳	ہوش
۹۵۴	ہرپا
۹۵۵	ہوش
۹۵۶	ہاشمی
۹۵۷	ہمزہ
۹۵۸	ہمت
۹۵۹	ہاتفی
۹۶۰	ہمرنگ
۹۶۱	ہاتف
۹۶۲	ہادی
۹۶۳	ہمت
۹۶۴	ہاشمی
۹۶۵	ہنر
۹۶۶	ہرچند
۹۶۷	ہوش
۹۶۸	ہوس
۹۶۹	یقین
۹۷۰	یحییٰ
۹۷۱	یوسف
۹۷۲	یاور
۹۷۳	یکرنگ
۹۷۴	یکدل
۹۷۵	یوسف
۹۷۶	یاد
۹۷۷	یکرد
۹۷۸	یونس
۹۷۹	یکرنگ
...	....
...	....

مجموعۂ الانتخاب

مصنف شاہ کمال۔ گارساں دتاسی نے تاریخ ادب ہندستانی کے دیباچہ میں ان کا نام شاہ محمد کمال اور اپنے ایک مقالے میں کمال الدین حسین لکھا ہے۔ مصحفی نے اپنے تذکرے "شاہ کمال الدین حسینی" نام کمال تخلص اور وطن قصبہ کڑا مانکپور بتایا ہے۔ اعظم الدولہ سرور نے بھی عمدہ منتخبہ میں نام کمال الدین حسین" وطن کڑہ مانکپور درج کیا ہے[1]۔ تعجب یہ ہے کہ خود کمال نے اپنا پورا نام کہیں نہیں لکھا۔ اپنے تذکرے میں انھوں نے اپنے حالات تین جگہ درج کئے ہیں، اول دیباچہ میں، دوسرے درمیان تذکرہ شاعر کی حیثیت سے تیسرے خاتمہ پر۔ لیکن ہر جگہ صرف "شاہ کمال" سے خود کو ظاہر کیا ہے۔ ان کے بیانات سے یہ البتہ سراغ لگتا ہے کہ ان کے والد کا نام قادر نواز خاں تھا جو دور مغلیہ میں صاحب منصب و جاگیر دار تھے عہد محمد شاہی میں بنگال گئے اور نواب سراج الدولہ کے ملازم ہوئے۔ آخر کو دہلی آئے اور شاہ محمد تقی جیلانی کے مرید و خلیفہ ہوئے اسکے بعد ترک دنیا ہو کر عظیم آباد کے قریب ایک ویرانے کو محی الدین پور کے نام سے آباد کیا اور پیوند خاک ہوئے۔

شاہ کمال کی عمر اس وقت چودہ سال تھی۔ سیاحت کے شوق میں وہ پہلے عظیم آباد گئے پھر آصف الدولہ کے ابتدائی زمانے میں فیض آباد و لکھنؤ میں مقیم ہوئے۔ بعد ازاں حیدر آباد دکن چلے گئے۔ تذکرے کی تالیف کا کام جسے انھوں نے بہت دنوں سے شروع کر رکھا تھا۔ حیدر آباد ہی میں مکمل ہوا اور شمالی ہند کے شعرا کے علاوہ اس میں حیدر آباد کے وہ شعرا بھی شامل ہو گئے جو حیات تھے۔

عہد تصنیف و طباعت یہ تذکرہ اب تک شائع نہیں ہوا۔ صرف قلمی نسخوں کی مدد سے اسکے حوالے ملتے ہیں۔ اس کا ایک قلمی نسخہ نواب سالار جنگ حیدر آباد کے کتب خانے میں موجود ہے جس پر نصیر الدین ہاشمی کا مفصل تبصرہ رسالہ اُردو میں شائع ہو چکا ہے[3]۔

اس تذکرہ کا سال اختتام ۱۲۱۹ھ / ۱۸۰۴ء ہے جیسا کہ مصنف کے ان الفاظ "در سن ہزار و دو صد و نوزدہ ہجری" سے ظاہر ہے اس کا ایک قلمی نسخہ ایشیاٹک سوسائٹی لندن اور ایک نامکمل قلمی نسخہ انجمن ترقی ہند میں بھی محفوظ ہے۔

---

[1] اردو کے تذکرے از گارساں دتاسی مترجمہ ڈاکٹر ریاض الحسن مطبوعہ رسالہ اردو جنوری ۱۹۶۵ء ص ۷۳ تا ۱۰۳

[2] ہندستانی۔ بابت اکتوبر ۱۹۴۰ء

[3] "شعرائے اردو کا ایک نایاب تذکرہ" مطبوعہ رسالہ اردو بابت جنوری ۱۹۵۶ء ص ۶۷ تا ۹۱

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے۔ اور خاصا ضخیم ہے۔ مذکورہ قلمی نسخے میں ۵۶۳ صفحات ہیں۔ ابتدائی ۱۴ صفحوں میں دیباچہ اور بعد ازاں بلحاظ حروف تہجی شعرا کا تذکرہ ہے۔ شعرا کے حالات، عام تذکروں کی روش پر، بہت مختصر اور انتخابات کلام خاصے طویل ہیں۔ طویل انتخابات ہی نے دراصل اس تذکرے کو ضخیم بنایا ہے۔ غزل کے اشعار کے علاوہ مرثیہ۔ ہجو۔ مخمس۔ قصیدہ اور مثنوی سب کو بطور نمونہ کلام درج کیا گیا ہے۔

مصنف نے خود صراحت کر دی ہے کہ یہ تذکرہ انھوں نے "نکات الشعر" مخزن نکات اور مصحفی کے تذکرہ ہندی کی مدد سے مرتب کیا ہے۔ چنانچہ مجموعہ انتخاب میں جن ۲۲۶ شاعروں کا تذکرہ ہے ان میں سے ۱۷۰ وہ ہیں جو میر، قائم اور مصحفی ہی کے تذکروں میں مذکور ہو چکے ہیں۔ باقی ۵۶ شاعروں کا اضافہ خود مصنف نے کیا ہے[1]۔

شاہ کمال نے میر، قائم اور مصحفی کے مذکورہ شعرا پر مختلف ردیف میں جن شاعروں کا اضافہ کیا ہے اس کا ایک تقابلی خاکہ نصیر الدین ہاشمی نے اپنے ایک مضمون میں دے دیا ہے اس مضمون کا حوالہ پچھلی سطور میں دیا جا چکا ہے۔ ہم اس جگہ صرف ان ۵۶ شعرا کی فہرست دے رہے ہیں جو شاہ کمال کا اضافہ ہیں اور جن کا ذکر نکات الشعرا، مخزن نکات، اور تذکرہ ہندی میں نہیں آیا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	ادھم	۱۳	جان	۲۵	شگفتہ	۳۷	غمگین	۴۹	مروت
۲	آغا	۱۴	داد	۲۶	شرف	۳۸	فرحت	۵۰	مدحت
۳	افسر	۱۵	چراغ	۲۷	شہرت	۳۹	فدوی	۵۱	نزہت
۴	اکبر	۱۶	چندا	۲۸	صفا	۴۰	فرخ	۵۲	نوازش
۵	ارمان	۱۷	خمیر	۲۹	ضیا	۴۱	قاسم	۵۳	نگفتن
۶	ایمان	۱۸	دانا	۳۰	عزت	۴۲	قوت	۵۴	وسعت
۷	اکبر	۱۹	ربط	۳۱	عاشق	۴۳	کرم	۵۵	ہمدم
۸	بیا	۲۰	رضا	۳۲	عاصی	۴۴	کمترین	۵۶	ہمت
۹	باقر	۲۱	ساقی	۳۳	علم	۴۵	گوہر	۵۷	یارو
۱۰	پاکباز	۲۲	سلیم	۳۴	عظیم	۴۶	لعلن	...	....
۱۱	تنہا	۲۳	سحر	۳۵	غافل	۴۷	محب	...	...
۱۲	جوان	۲۴	شایق	۳۶	غلام	۴۸	مضطر	...	....

[1] نکات الشعرا ۱۱۶۵ھ میں، مخزن نکات ۱۱۶۸ھ میں، "تذکرہ ہندی" ۱۲۰۹ھ میں لکھا گیا۔ پہلے میں ۱۹۲، دوسرے میں ۱۱۶ اور تیسرے میں ۱۰۲ شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے۔

ریاض الفصحا

مصنّف | غلام ہمدانی مصحفی

عہد تصنیف و طباعت | ریاض الفصحا اس کا تاریخی نام ہے اور اس سے اس کا سال تصنیف ۱۲۲۱ھ نکلتا ہے۔ لیکن بقول مولوی عبدالحق یہ اس کا سال آغاز ہے۔ اس کی تکمیل دراصل ۱۲۳۶ھ/۱۸۲۱ء میں ہوئی ہے۔
یہ تذکرہ ۱۹۳۴ء میں انجمن ترقی اردو اورنگ آباد سے شائع ہو چکا ہے اور عام کتب خانوں میں دستیاب ہے۔

خصوصیات | یہ مصحفی کا دوسرا تذکرہ ہے۔ جس میں اُن ریختہ گو شعرا کا ذکر ہے جو پہلے تذکرے میں نظر انداز ہو گئے تھے۔ یہ تذکرہ بھی فارسی میں ہے اور پہلے تذکرہ کے مقابلے میں زیادہ ضخیم ہے۔ اس کے آخر میں مصحفی نے اپنا ذکر بھی کیا ہے اور اس سے پتہ چلتا ہے کہ اس وقت ان کی عمر ۸۰ سال تھی۔
تاریخ خاتمہ اور ترقیمہ چھوڑ کر اس میں مندرجہ ذیل ۳۲۳ شاعروں کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	امیر	۱۰	اختر	۱۹	آگاہ	۲۸	اثر
۲	آتش	۱۱	افسر	۲۰	اعلا	۲۹	اعجاز
۳	الٰہی	۱۲	الطاف	۲۱	انتظار	۳۰	اظہر
۴	احمد	۱۳	اخگر	۲۲	اظہر	۳۱	افصح
۵	اندوہ	۱۴	آرزو	۲۳	احمدی	۳۲	افضل
۶	اظہار	۱۵	امید	۲۴	آزاد	۳۳	ادیب
۷	احسان	۱۶	آشنا	۲۵	امداد	۳۴	بیتاب
۸	آذر	۱۷	امین	۲۶	انیس	۳۵	بہار
۹	ارشد	۱۸	اظہر	۲۷	انس	۳۶	بیرنگ

نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام
۳۷	بنیاد	۶۶	جرأت	۹۵	ذوق (ٹوپرشاد)	۱۲۴	سروری
۳۸	بیتاب	۶۷	جوتش	۹۶	ذہین	۱۲۵	سرکش
۳۹	بسمل	۶۸	جریح	۹۷	ذاکر	۱۲۶	سامان
۴۰	بسمل	۶۹	جنون (مرزا علی نقی)	۹۸	رعنا	۱۲۷	سجاد
۴۱	بریاں	۷۰	جعفر	۹۹	رشید	۱۲۸	سفیر
۴۲	بےہوش	۷۱	جوان	۱۰۰	راغب (کریم بیگ)	۱۲۹	ساحر
۴۳	بہتر	۷۲	حریف	۱۰۱	راحم	۱۳۰	سرود
۴۴	بندہ	۷۳	حسین	۱۰۲	رسا	۱۳۱	سپند
۴۵	بشارت	۷۴	حسام	۱۰۳	رند	۱۳۲	شعلہ
۴۶	پاکباز	۷۵	حشمت (محتشم علی)	۱۰۴	راغب (جعفر خاں)	۱۳۳	شمیم
۴۷	پیام	۷۶	حشمت (محمد علی)	۱۰۵	رخصت (محمد رفیع)	۱۳۴	شاد
۴۸	برق	۷۷	حدت	۱۰۶	رستم	۱۳۵	شاعر
۴۹	برشتہ	۷۸	حاضر	۱۰۷	راسخ	۱۳۶	شرف
۵۰	ترقی	۷۹	حباب	۱۰۸	رخصت (غلام جیلانی)	۱۳۷	شور
۵۱	تدبیر	۸۰	حاذق	۱۰۹	رسم	۱۳۸	شورش
۵۲	تراب	۸۱	حشمت (حشمت علی)	۱۱۰	رغبت	۱۳۹	شاداں (قطب علی)
۵۳	تسکین	۸۲	حرمان	۱۱۱	روح	۱۴۰	شائق (امر سنگھ)
۵۴	تائب	۸۳	خرم	۱۱۲	رافت	۱۴۱	شاقی
۵۵	تمنا (بہردن داس)	۸۴	خورشید	۱۱۳	زیبا	۱۴۲	ششدر
۵۶	تصور	۸۵	خطا	۱۱۴	زور	۱۴۳	شوق (قدرت اللہ)
۵۷	تمنا (خواجہ محمد علی)	۸۶	خطا	۱۱۵	زلال	۱۴۴	شفق
۵۸	تمکین	۸۷	خادم	۱۱۶	ذکی	۱۴۵	شاداں
۵۹	تمنا (محمد اسحٰق)	۸۸	خاں	۱۱۷	زخمی	۱۴۶	شگفتہ
۶۰	ثابت (شجاعت علی)	۸۹	دردمند	۱۱۸	زائر	۱۴۷	شوق
۶۱	ثابت (اصالت خاں)	۹۰	دوست	۱۱۹	زار	۱۴۸	شوق (مرزا جوہر)
۶۲	ثابت (ثابت علی)	۹۱	دانا	۱۲۰	سراج	۱۴۹	شکیب
۶۳	ثمر	۹۲	دل	۱۲۱	سلام	۱۵۰	شعور
۶۴	جوہر	۹۳	ذکا	۱۲۲	سید (یادگار علی)	۱۵۱	صواب
۶۵	جنون (شاہ غلام مرتضیٰ)	۹۴	ذوق (رآسارام)	۱۲۳	سید (رامحمد علی)	۱۵۲	صوفی

نمبر	نام
۱۵۳	صادق (جعفر علی)
۱۵۴	صادق (صادق علی)
۱۵۵	صادق
۱۵۶	صابر
۱۵۷	صفدر
۱۵۸	صاحبقران
۱۵۹	صنعت
۱۶۰	صدر
۱۶۱	ضاحک
۱۶۲	ضمیر
۱۶۳	ضبط
۱۶۴	طپاں
۱۶۵	طالع
۱۶۶	طرب
۱۶۷	طالب (کشمیری پنڈت)
۱۶۸	طالب (الہ داد)
۱۶۹	ظاہر
۱۷۰	ظہور (شو سنگھ)
۱۷۱	ظہور (ظہور علی)
۱۷۲	ظہور (ظہور احمد)
۱۷۳	ظریف
۱۷۴	عاشق (مظفر علی)
۱۷۵	عاشق (مظفر علی)
۱۷۶	عاشق (اعظم خاں)
۱۷۷	عاشق (ہدایت علی)
۱۷۸	عاشق (سعد علی)
۱۷۹	عاشق (غیاث الدین)
۱۸۰	عاشق (آغا محمد)
۱۸۱	عشاق
۱۸۲	عاشق (مرزا ہجوی)
۱۸۳	عشق
۱۸۴	عیشی
۱۸۵	عیاش
۱۸۶	عیشی
۱۸۷	عاصی
۱۸۸	عدل
۱۸۹	عاجز
۱۹۰	عزیز
۱۹۱	عسکری
۱۹۲	عارف
۱۹۳	عاکم
۱۹۴	عسرت
۱۹۵	عاصم
۱۹۶	عظمت
۱۹۷	عشرتی
۱۹۸	مضطرب
۱۹۹	عریاں
۲۰۰	غافل
۲۰۱	غیور
۲۰۲	غنی
۲۰۳	غفلت
۲۰۴	فرحت (اکبر شاہ)
۲۰۵	فرحت (فرحت اللہ)
۲۰۶	فرحت
۲۰۷	فراق
۲۰۸	فرخ (فتح علی)
۲۰۹	فرخ
۲۱۰	فدا
۲۱۱	فرد
۲۱۲	فغاں
۲۱۳	فائق
۲۱۴	فارغ
۲۱۵	فریاد
۲۱۶	فریاد (مرزا مغل)
۲۱۷	فانی
۲۱۸	فاطر
۲۱۹	فردغی
۲۲۰	فخر
۲۲۱	فرہاد
۲۲۲	فصیح
۲۲۳	فصاحت
۲۲۴	قربان
۲۲۵	قلندر
۲۲۶	قلاش
۲۲۷	قاصر
۲۲۸	قادر
۲۲۹	قمر
۲۳۰	قمر (قمر الدین احمد)
۲۳۱	قوت
۲۳۲	قربت
۲۳۳	کرم
۲۳۴	کرامت
۲۳۵	کوثر
۲۳۶	کافر
۲۳۷	کیوان
۲۳۸	گلشن
۲۳۹	گہر
۲۴۰	گوہر
۲۴۱	گریاں
۲۴۲	لگنت
۲۴۳	مفتوں (غلام مرتضیٰ)
۲۴۴	مہدی (مہدی علی)
۲۴۵	مہدی
۲۴۶	مائل (ہدایت علی)
۲۴۷	مائل
۲۴۸	مائل (مدد علی)
۲۴۹	مجروح
۲۵۰	مرزا (احترام الدین)
۲۵۱	مرزا (آغا مرزا)
۲۵۲	مشتاق (میر احسن)
۲۵۳	مشتاق (مرزا ابراہیم بیگ)
۲۵۴	منتظر
۲۵۵	مجنوں
۲۵۶	محسن (محمد محسن)
۲۵۷	مخلص
۲۵۸	مستمند
۲۵۹	ممتاز
۲۶۰	مقبول
۲۶۱	مذہب
۲۶۲	مغموم
۲۶۳	مہدی (شجاعت جنگ)
۲۶۴	مصحفی
۲۶۵	ماہر
۲۶۶	مفلس
۲۶۷	مختار
۲۶۸	مفتوں (صفی الدین)

نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام
۲۶۹	مظفر	۲۸۳	محسن	۲۹۷	ناداں	۳۱۱	وزیر
۲۷۰	مخمور	۲۸۴	نزہت	۲۹۸	ناسخ	۳۱۲	وسعت
۲۷۱	مسرت	۲۸۵	نامی (بخش اللہ)	۲۹۹	نصیر	۳۱۳	واحد
۲۷۲	موجی	۲۸۶	نگاہ	۳۰۰	نیاز	۳۱۴	وامق
۲۷۳	مخلوق	۲۸۷	ناصر (مرزا میر)	۳۰۱	نوازش	۳۱۵	وفا
۲۷۴	مہر	۲۸۸	نصرت	۳۰۲	نظر	۳۱۶	ہنر
۲۷۵	مست	۲۸۹	ناصر (سعادت خاں)	۳۰۳	وحشت	۳۱۷	ہوس
۲۷۶	مسرور	۲۹۰	بزاز (محمد اکرم)	۳۰۴	واہب	۳۱۸	ہمدم
۲۷۷	مہجور	۲۹۱	بزاز (قاسم علی)	۳۰۵	وارفتہ	۳۱۹	ہلال
۲۷۸	مہدی (مہدی علی بنارسی)	۲۹۲	نالاں (محمد وارث)	۳۰۶	ولی (ولی محمد)	۳۲۰	ہاتف
۲۷۹	مضطر	۲۹۳	نالاں (محمد جان)	۳۰۷	ولی (مرزا محمد علی)	۳۲۱	ہشیار
۲۸۰	مشہور	۲۹۴	نامی (مرزا مغل)	۳۰۸	وارث	۳۲۲	یاس
۲۸۱	مفتوں (فصیح الدین)	۲۹۵	نحیف	۳۰۹	وحشی (میر وحشی)	۳۲۳	یار
۲۸۲	منیر	۲۹۶	نجف	۳۱۰	وحشی (کرم علی)	...	......

مجموعۂ نغز

مصنف میر قدرت اللہ قاسم۔ انشا، مصحفی اور جرأت کے معاصرین میں تھے۔ عظیم بیگ و انشا کے معرکہ میں قاسم عظیم کے ہمنوا تھے۔ شاعری حیثیت سے ان کا مرتبہ بلند نہ سہی لیکن ان کے علم وفضل میں شبہ نہیں کیا جاسکتا۔ تذکرہ لکھنے سے پہلے ایک ضخیم دیوان تین ہزار اشعار کی ایک نظم " معراج نامہ اور شیخ عبدالقادر جیلانی کے حالات و کرامات کے متعلق شاہنامہ کے طرز پر پانچ ہزار اشعار کی ایک مثنوی مکمل کرچکے تھے لیکن ان کے علمی و ادبی کاموں میں صرف "مجموعہ نغز" کو اہمیت حاصل ہے اور آج ادب کی تاریخ میں اسی تذکرے کی بدولت ان کا نام زندہ ہے۔

عہد تصنیف وطباعت مجموعہ نغز ۱۲۲۱ھ میں مکمل ہوا۔ اس کا ایک قلمی نسخہ محمد حسین آزاد کی کتابوں کے ساتھ پنجاب یونیورسٹی کے کتب خانے میں موجود ہے۔ حافظ محمود شیرانی کی تحقیق کے مطابق یہ نسخہ قدیم ترین ہے اور خود مصنف کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے۔ شیرانی نے اس نسخہ پر بھروسہ نہیں کیا بلکہ انڈیا آفس لندن کے نسخے کی نقل منگوائی اور دونوں کے مقابلے کے بعد اس تذکرے کو ترتیب دیا۔ طویل مقدمے کے ساتھ یہ تذکرہ ۱۹۳۳ء میں پنجاب یونیورسٹی سے شائع ہوچکا ہے اور یہی اسوقت میرے سامنے ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور عیار الشعرا و عمدہ منتخبہ کے بعد قدیم تذکروں میں یہ سب سے زیادہ ضخیم ہے۔ اس میں تقریباً سات سو شعراء کا ذکر آیا ہے۔ شعرا کے حالات میں اگرچہ تفصیل سے کام نہیں لیا گیا، لیکن کلام کے انتخابات خاصے طویل ہیں اور شعرا کے رنگ سخن کو سمجھنے میں مدد دیتے ہیں۔

اس میں قدیم دکنی شعراء سے لے کر شاہ عالم ثانی کے عہد تک کے شاعروں کا ذکر لکھا گیا ہے۔ چونکہ اپنے دور کے شاعروں سے مصنف کو ذاتی واقفیت تھی۔ اس لئے اکثر واقعات و حالات قابل اعتبار ہیں۔

محمد حسین آزاد کی آب حیات کا اصل ماخذ یہی تذکرہ ہے۔ چنانچہ آب حیات کے مندرجات ہیں :-

(۱) دلی اور ناصر علی کے درمیان شاعرانہ تعلی کا قصہ۔

(۲) شاہ مبارک آبرو کے حالات و اشعار۔

(۳) شرف الدین مضمون کا حال اور کلام۔

(۴) آرزو کا کلام اور ان کی بدیہہ گوئی۔

(۵) سودا کے شعر کو حدیث قدسی کہنا۔

(۶) میر و میرزا کے سلسلے میں ایک کو دریا دوسرے کو نہر بتانا۔

(۷) سودا کا لطیفہ قائم علی امیدوار کے ساتھ ۔
(۸) بقا اللہ خاں بقاؔ کے حالات ۔
(۹) میر صاحب کی بد دماغی اور تنگ مزاجی کا تذکرہ۔
(۱۰) ولیؔ کے متعلق " شاعر لیست از شیطان مشہور تر " کا حکم لگانا ۔
(۱۱) محمد امان نثارؔ کے حالات ۔
(۱۲) جرأت کے ابتدائی حالات اور مرزا محمد تقی خاں ترقیؔ کے مشاعرے میں دھوم دھام سے غزل پڑھنا۔
(۱۳) میر حسن کے بہت سے حالات
(۱۴) ماشاء اللہ خاں کے پورے حالات ۔
(۱۵) انشاؔ اور عظیم بیگ کا معرکہ

اس قسم کی بہت سی رائیں اور اقوال جو آب حیات میں ملتے ہیں اور آزاد سے منسوب ہیں ۔ اس تذکرے سے ماخوذ ہیں ۔ یہ الگ بات ہے کہ آزاد نے اکثر اپنے ماخذ کا سراغ نہیں دیا ۔ اس میں جن شاعروں کا ذکر آیا ہے اُن کی تفصیل یہ ہے ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	آفتاب	۱۵	اثل	۲۹	اسعد	۴۳	الم
۲	آبرو	۱۶	اثر	۳۰	أسد	۴۴	الہام
۳	آرزو	۱۷	احمد	۳۱	اسیر	۴۵	امید
۴	آرام	۱۸	احمد	۳۲	اشرف	۴۶	امیر
۵	آرام	۱۹	احمد	۳۳	اشتیاق	۴۷	امیر
۶	آرام	۲۰	احمد	۳۴	اصغر	۴۸	امجد
۷	آزاد	۲۱	احسن	۳۵	اصغر	۴۹	امین
۸	آشنا	۲۲	احسن	۳۶	اظہر	۵۰	امین
۹	آشفتہ	۲۳	احسن	۳۷	اعظم	۵۱	امین
۱۰	آشفتہ	۲۴	احسان	۳۸	افسوس	۵۲	انسان
۱۱	آصف	۲۵	احقر	۳۹	افسوس	۵۳	انیس
۱۲	آفاق	۲۶	اختر	۴۰	افسر	۵۴	انجام
۱۳	آفرین	۲۷	ارمان	۴۱	اکبر	۵۵	انشاء
۱۴	آگاہ	۲۸	ارمان	۴۲	اکبر	۵۶	انور

نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام
۵۷	اویسی	۸۶	بیباک	۱۱۵	ثابت	۱۴۴	حالی
۵۸	اوباش	۸۷	بیتاب	۱۱۶	ثابت	۱۴۵	حب
۵۹	ایمان	۸۸	بیتاب	۱۱۷	ثاقب	۱۴۶	حجام
۶۰	ایما	۸۹	بیکس	۱۱۸	ثاقب	۱۴۷	حزین
۶۱	باقر	۹۰	بیکس	۱۱۹	ثروت	۱۴۸	حزین
۶۲	پاک باز	۹۱	بیجاں	۱۲۰	ثنار	۱۴۹	حسن
۶۳	ببرعلی	۹۲	پیام	۱۲۱	جان	۱۵۰	حسن
۶۴	بخشی	۹۳	پیام	۱۲۲	جذب	۱۵۱	حسن
۶۵	برق	۹۴	تاباں	۱۲۳	جراح	۱۵۲	حسینی
۶۶	برشتہ	۹۵	تائب	۱۲۴	جرأت	۱۵۳	حسرت
۶۷	برکت	۹۶	تجلی	۱۲۵	جرأت	۱۵۴	حسرت
۶۸	پروانہ	۹۷	تجلی	۱۲۶	جعفر	۱۵۵	حشمت
۶۹	پروانہ	۹۸	تجمل	۱۲۷	جعفر	۱۵۶	حشمت
۷۰	بسمل	۹۹	تحیر	۱۲۸	جعفری	۱۵۷	حضور
۷۱	بسمل	۱۰۰	ترقی	۱۲۹	جلال	۱۵۸	حفیظ
۷۲	بشیر	۱۰۱	تسکین	۱۳۰	جنون	۱۵۹	حقیر
۷۳	بقا	۱۰۲	تسکین	۱۳۱	جنون	۱۶۰	حقیقت
۷۴	پنچھا	۱۰۳	تسلی	۱۳۲	جنون	۱۶۱	حکیم
۷۵	بہجت	۱۰۴	تصور	۱۳۳	جندا	۱۶۲	حکیم
۷۶	بھید	۱۰۵	تعشق	۱۳۴	جولاں	۱۶۳	حمزہ
۷۷	بہادر	۱۰۶	تقی	۱۳۵	جوشش	۱۶۴	حیران
۷۸	بہادر	۱۰۷	تمنا	۱۳۶	جوہری	۱۶۵	حیران
۷۹	بہار	۱۰۸	تمنا	۱۳۷	جوان	۱۶۶	حیدر
۸۰	بیدل	۱۰۹	تمکین	۱۳۸	جوان	۱۶۷	حیدر
۸۱	بیدار	۱۱۰	تمکین	۱۳۹	جہاندار	۱۶۸	حیا
۸۲	بیان	۱۱۱	تنہا	۱۴۰	جھمن لال	۱۶۹	حیرت
۸۳	بیخود	۱۱۲	تنہا	۱۴۱	جھنا	۱۷۰	حیف
۸۴	بیہوش	۱۱۳	تنہا	۱۴۲	ضیا بیگم صاحبہ	۱۷۱	خاکسار
۸۵	بیقرار	۱۱۴	ثابت	۱۴۳	حاتم	۱۷۲	خاکی

نمبر	نام
۱۷۳	خان
۱۷۴	خادم
۱۷۵	خسرو
۱۷۶	خستہ
۱۷۷	خستہ
۱۸۸	خلق
۱۸۹	خلیق
۱۸۰	خوش رس
۱۸۱	خیال
۱۸۲	دانا
۱۸۳	درد
۱۸۴	درد
۱۸۶	دردمند
۱۸۶	درویش
۱۸۷	دل
۱۸۸	دل
۱۸۹	دلبر
۱۹۰	دلسوز
۱۹۱	دلہن بیگم
۱۹۲	دیوانہ
۱۹۳	ذرہ
۱۹۴	ذرہ
۱۹۵	ذکا
۱۹۶	ذکی
۱۹۷	ذکی
۱۹۸	ذوقی
۱۹۹	راقم
۲۰۰	راقم
۲۰۱	رافت
۲۰۲	راغب
۲۰۳	راز
۲۰۴	راجہ
۲۰۵	رجب
۲۰۶	رسوا
۲۰۷	رضی
۲۰۸	رضا
۲۰۹	رضا
۲۱۰	رضا
۲۱۱	رضا
۲۱۲	رضا
۲۱۳	رغبت
۲۱۴	رفافت
۲۱۵	رفیق
۲۱۶	رقت
۲۱۷	رند
۲۱۸	رنج
۲۱۹	رنگین
۲۲۰	رنگین
۲۲۱	رنگین
۲۲۲	رونق
۲۲۳	زار
۲۲۴	زار
۲۲۵	زار
۲۲۶	زماں
۲۲۷	زور
۲۲۸	سامی
۲۲۹	سائل
۲۳۰	سبقت
۲۳۱	سپاہی
۲۳۲	سپاہی
۲۳۳	سجاد
۲۳۴	سحر
۲۳۵	سخن
۲۳۶	سخنور
۲۳۷	سرسبز
۲۳۸	سراج
۲۳۹	سرشار
۲۴۰	سرور
۲۴۱	سرور
۲۴۲	سعدی
۲۴۳	سعادت
۲۴۴	سکندر
۲۴۵	سلیمان
۲۴۶	سلطان
۲۴۷	سلطان
۲۴۸	سلام
۲۴۹	سودا
۲۵۰	سوز
۲۵۱	سوزاں
۲۵۲	سوزاں
۲۵۳	سید
۲۵۴	سید
۲۵۵	سید
۲۵۶	سیادت
۲۵۷	سیف
۲۵۸	شاعر
۲۵۹	شاکر
۲۶۰	شاکر
۲۶۱	شاہ
۲۶۲	شاد
۲۶۳	شاداں
۲۶۴	شاداں
۲۶۵	شائق
۲۶۶	شائق
۲۶۷	شائق
۲۶۸	شرف
۲۶۹	شرف
۲۷۰	شرر
۲۷۱	شرر
۲۷۲	شرافت
۲۷۳	شریف
۲۷۴	شریف
۲۷۵	شعور
۲۷۶	شجاع
۲۷۷	شفیع
۲۷۸	شفیق
۲۷۹	شکوہ
۲۸۰	شکیبا
۲۸۱	شگفتہ
۲۸۲	شگفتہ
۲۸۳	شگفتہ
۲۸۴	شمس
۲۸۵	شوکت
۲۸۶	شوق
۲۸۷	شوق
۲۸۸	شوق

نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام
۲۸۹	شوق	۳۱۸	طالب	۳۴۷	عظمت	۳۷۶	فراغ
۲۹۰	شوق	۳۱۹	طیش	۳۴۸	علی	۳۷۷	فروغ
۲۹۱	شوق	۳۲۰	طفل	۳۴۹	علی	۳۷۸	فروغ
۲۹۲	شور	۳۲۱	ظاہر	۳۵۰	عمدہ	۳۷۹	فرحت
۲۹۳	شورش	۳۲۲	ظریف	۳۵۱	عنایت	۳۸۰	فرقت
۲۹۴	شہرت	۳۲۳	ظفر	۳۵۲	عیاں	۳۸۱	فراقی
۲۹۵	شہوت	۳۲۴	عاصم	۳۵۳	عیش	۳۸۲	فراق
۲۹۶	شیدا	۳۲۵	عاصمی	۳۵۴	عیاش	۳۸۳	فراق
۲۹۷	شیدا	۳۲۶	عارف	۳۵۵	عیاش	۳۸۴	فغاں
۲۹۸	شیفتہ	۳۲۷	عاشق	۳۵۶	غالب	۳۸۵	فقیر
۲۹۹	صانع	۳۲۸	عاشق	۳۵۷	غافل	۳۸۶	فقیر
۳۰۰	صادق	۳۲۹	عاشق	۳۵۸	غریب	۳۸۷	فقیر
۳۰۱	صادق	۳۳۰	عاشق	۳۵۹	غریب	۳۸۸	فگار
۳۰۲	صادق	۳۳۱	عاقل	۳۶۰	غریب	۳۸۹	فیض
۳۰۳	صادق	۳۳۲	عاجز	۳۶۱	غضنفر	۳۹۰	فیاض
۳۰۴	صادق	۳۳۳	عاجز	۳۶۲	غلام	۳۹۱	قائم
۳۰۵	صاحب	۳۳۴	عزیز	۳۶۳	غلامی	۳۹۲	قائم
۳۰۶	صاحبقراں	۳۳۵	عزیز	۳۶۴	غمگین	۳۹۳	قاضی
۳۰۷	صبا	۳۳۶	عزیز	۳۶۵	غمخوار	۳۹۴	قاصر
۳۰۸	صبا	۳۳۷	عزلت	۳۶۶	فارغ	۳۹۵	قاسم
۳۰۹	صفدر	۳۳۸	عسکری	۳۶۷	فدا	۳۹۶	قدرت
۳۱۰	صفدری	۳۳۹	عشق	۳۶۸	فدا	۳۹۷	قدرت
۳۱۱	ضبط	۳۴۰	عشق	۳۶۹	فدا	۳۹۸	قدرت
۳۱۲	ضمیر	۳۴۱	عشق	۳۷۰	فدا	۳۹۹	قرار
۳۱۳	ضمیر	۳۴۲	عشرت	۳۷۱	فدوی	۴۰۰	قربان
۳۱۴	ضیار	۳۴۳	عطا	۳۷۲	فدوی	۴۰۱	قربان
۳۱۵	ضیار	۳۴۴	عظیم	۳۷۳	فدوی	۴۰۲	قسمت
۳۱۶	طالب	۳۴۵	عظیم	۳۷۴	فدوی	۴۰۳	قلندر
۳۱۷	طالب	۳۴۶	عظیم	۳۷۵	فدوی	۴۰۴	قیس

نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام
۴۰۵	کافر	۴۳۴	محبت	۴۶۳	مصدر	۴۹۳	منور
۴۰۶	کاظم	۴۳۵	محب	۴۶۴	مصحفی	۴۹۴	منشی
۴۰۷	کبیر	۴۳۶	محنت	۴۶۵	مضطر	۴۹۵	منشی
۴۰۸	کرامت	۴۳۷	محمدد	۴۶۶	مضطر	۴۹۶	منعم
۴۰۹	گرم	۴۳۸	محسن	۴۶۷	مضطرب	۴۹۷	منعم
۴۱۰	گریاں	۴۳۹	محزون	۴۶۸	مضطرب	۴۹۸	موزوں
۴۱۱	گریاں	۴۴۰	محشر	۴۶۹	مضمون	۴۹۹	موزوں
۴۱۲	گریاں	۴۴۱	محترم	۴۷۰	مظہر	۵۰۰	موزوں
۴۱۳	گرفتار	۴۴۲	مخلص	۴۷۱	مظفر	۵۰۱	مہجور
۴۱۴	کلیم	۴۴۳	مخلص	۴۷۲	معین	۵۰۲	مہلت
۴۱۵	کمال	۴۴۴	مختار	۴۷۳	معروف	۵۰۳	مہاراج
۴۱۶	کمترین	۴۴۵	مرید	۴۷۵	مغل	۵۰۴	میر
۴۱۷	گنا بیگم	۴۴۶	مرہون	۴۷۶	مفتون	۵۰۵	میرن
۴۱۸	کوچک	۴۴۷	مرزا	۴۷۷	مفتون	۵۰۶	میرن
۴۱۹	کیفی	۴۴۸	مرزا	۴۷۸	مقبول	۵۰۷	ناجی
۴۲۰	لطف	۴۴۹	مرزا	۴۷۹	مقتول	۵۰۸	نامی
۴۲۱	لطیف	۴۵۰	مرزا	۴۸۰	مقصود	۵۰۹	نامی
۴۲۲	لطیف	۴۵۱	مروت	۴۸۱	مکھو	۵۱۰	نامی
۴۲۳	مائل	۴۵۲	مزمل	۴۸۲	ملوان	۵۱۱	نالاں
۴۲۴	مائل	۴۵۳	مسافر	۴۸۳	ممتاز	۵۱۲	نادر
۴۲۵	ماہر	۴۵۴	مسرت	۴۸۴	ممنون	۵۱۳	نادر
۴۲۶	مبتج	۴۵۵	مسرت	۴۸۵	ممنون	۵۱۴	نثار
۴۲۷	متقی	۴۵۶	مستمند	۴۸۶	منت	۵۱۵	نثار
۴۲۸	مجذوب	۴۵۷	مسیح	۴۸۷	منتظر	۵۱۶	نجات
۴۲۹	مجنون	۴۵۸	مسیح	۴۸۸	منصف	۵۱۷	ندیم
۴۳۰	مجرم	۴۵۹	مسیح	۴۸۹	منیر	۵۱۸	ندیم
۴۳۱	مجرم	۴۶۰	مسکین	۴۹۰	منیر	۵۱۹	ندرت
۴۳۲	مجبور	۴۶۱	مشتاق	۴۹۱	منیر	۵۲۰	نزہت
۴۳۳	محبت	۴۶۲	مشتاق	۴۹۲	منجھوخاں	۵۲۱	نسیم

۵۲۲	نشاط	۵۵۱	ہاشمی	۵۸۰	اشرف	۶۰۹	دل
۵۲۳	نصیر	۵۵۲	ہاتف	۵۸۱	اظہر	۶۱۰	دل
۵۲۴	نصیر	۵۵۳	ہدایت	۵۸۲	امید	۶۱۱	ذوق
۵۲۵	نصرت	۵۵۴	ہرچند	۵۸۳	امین	۶۱۲	رجا
۵۲۶	نظام	۵۵۵	ہمت	۵۸۴	امیر	۶۱۳	رحمان
۵۲۷	نظامی	۵۵۶	ہمرنگ	۵۸۵	انور	۶۱۴	رحیم
۵۲۸	نظیر	۵۵۷	ہُنر	۵۸۶	ببر	۶۱۵	رسوا
۵۲۹	نظیر	۵۵۸	ہوش	۵۸۷	برق	۶۱۶	رسا
۵۳۰	نعیم	۵۵۹	یاد	۵۸۸	بیجان	۶۱۷	رضا
۵۳۱	نگراں	۵۶۰	یحییٰ	۵۸۹	بینوا	۶۱۸	رضا
۵۳۲	نوا	۵۶۱	یعقوب	۵۹۰	بیتاب	۶۱۹	روشن
۵۳۳	نیاز	۵۶۲	یقین	۵۹۱	بیتاب	۶۲۰	زماں
۵۳۴	نیاز	۵۶۳	یکرنگ	۵۹۲	بیتاب	۶۲۱	سبحان
۵۳۵	نیاز	۵۶۴	یکرنگ	۵۹۳	ملا شیر	۶۲۲	سپاہی
۵۳۶	واقف	۵۶۵	یکدل	۵۹۴	تمنا	۶۲۳	سخن
۵۳۷	وارث	۵۶۶	یوسف	۵۹۵	تھانیسری	۶۲۴	سرور
۵۳۸	والہ	۵۶۷	آزاد	۵۹۶	جعفری	۶۲۵	سلیمان
۵۳۹	والہ	۵۶۸	آشنا	۵۹۷	جلال	۶۲۶	شوق
۵۴۰	واصل	۵۶۹	آشنا	۵۹۸	جوشش	۶۲۷	شہید
۵۴۱	وجیہہ	۵۷۰	آشنا	۵۹۹	جوشش	۶۲۸	شہدا
۵۴۲	وحشت	۵۷۱	آشنا	۶۰۰	جوہر	۶۲۹	شہرت
۵۴۳	وصال	۵۷۲	آگاہ	۶۰۱	جہانگیر	۶۳۰	شہرت
۵۴۴	وفا	۵۷۳	احمد	۶۰۲	حامد باری	۶۳۱	صبا
۵۴۵	ولی	۵۷۴	احمد	۶۰۳	حمایت	۶۳۲	صبر
۵۴۶	ولا	۵۷۵	احمد	۶۰۴	حیدر	۶۳۳	صدق
۵۴۷	ولایت	۵۷۶	احسن	۶۰۵	حیرت	۶۳۴	صفا
۵۴۸	وہم	۵۷۷	احسان	۶۰۶	خاص	۶۳۵	صفدری
۵۴۹	ہادی	۵۷۸	افگر	۶۰۷	خیال	۶۳۶	ظہور
۵۵۰	ہاشمی	۵۷۹	اسد	۶۰۸	دارا	۶۳۷	عابد

۶۳۸	عاشق	۶۵۳	ندا	۶۶۹	محشر	۶۸۴	نجف
۶۳۹	عاکف	۶۵۴	فرصت	۶۷۰	مدہوش	۶۸۵	ندا
۶۴۰	عاصی	۶۵۵	فراقی	۶۷۱	مدحت	۶۸۶	نصیر
۶۴۱	عباس	۶۵۷	فیضی	۶۷۲	مسرور	۶۸۷	نظیر
۶۴۲	عزت	۶۵۸	قبول	۶۷۳	مشہور	۶۸۸	نوید
۶۴۳	عسس	۶۵۹	قدر	۶۷۴	مشتاق	۶۸۹	نوا
۶۴۴	عشقی	۶۶۰	قرین	۶۷۵	معمدن	۶۹۰	نیاز
۶۴۵	عشقی	۶۶۱	کم گو	۶۷۶	مفتون	۶۹۱	نیاز
۶۴۶	عشاق	۶۶۲	کمتر	۶۷۷	ممتاز	۶۹۲	نیاز
۶۴۷	عظیم	۶۶۳	کمال	۶۷۸	منور	۶۹۳	ہادی
۶۴۸	عقیدہ	۶۶۴	کمال الدین	۶۷۹	منعم	۶۹۴	ہمت
۶۴۹	غازی	۶۶۵	گوہری	۶۸۰	منعم	۶۹۵	ہوش
۶۵۰	غیرت	۶۶۶	ماہ	۶۸۱	نامی	۶۹۶	یکرد
۶۵۱	غیرت	۶۶۷	مبتلا	۶۸۲	نالاں	...	......
۶۵۲	غیرت	۶۶۸	مجنون	۶۸۳	نالاں	...	......

دیوانِ جہاں

مصنّف بینی نرائن۔ بینی نرائن کے والد کا نام مہاراجہ لکشمی نرائن تھا۔ جو دراصل نواح لاہور کے باشندے تھے بینی نرائن معاشی پریشانیوں سے مجبور ہو کر کلکتہ گئے، وہاں بھی کئی سال بے روزگار رہے لیکن جیساکہ منظوم دیباچہ میں خود انھوں نے ظاہر کیا ہے۔ منشی حیدر بخش سے ان کی ملاقات ہوئی۔ حیدر بخش کے توسط سے ان کی رسائی مشہور مستشرق ٹامس روبک سے ہوئی۔ روبک نے انھیں کسی خدمت پر مامور کرادیا اور بینی نرائن نے انھیں کے ایما پر اردو شعرا کا یہ تذکرہ مرتب کیا۔

عہد تصنیف وطباعت تذکرے کے آخر میں اس کے اتمام کا سال ۱۲۲۷ھ ۱۸۱۲ء دیا ہوا ہے۔ کلیم الدین احمد نے دیوان جہاں کے دیباچہ میں کریم الدین کے حوالے سے اس کا سال تصنیف ۱۲۲۶ھ ۱۸۱۱ء بتایا ہے جو غلط ہے۔ ۱۳۷۹ھ ۱۹۵۹ء میں کلیم الدین احمد نے اسے "کرنٹ اسٹڈیز" کے خاص نمبر کی حیثیت سے مطبع لیتھو پریس رمنہ روڈ پٹنہ سے شائع کردیا۔ اس کا قلمی نسخہ ایشیاٹک سوسائٹی کلکتہ میں محفوظ ہے۔

خصوصیات تذکرہ اُردو میں ہے اور ٹامس روبک کے ایما پر مرتب کیا گیا ہے۔ دوسرے تذکروں کے برعکس اس کا دیباچہ منظوم ہے۔ پہلے سات اشعار حمد کے ہیں۔ اس کے بعد سبب تالیف اور روبک صاحب کی مدح ہے اس دیباچہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ دیوانِ جہاں سے پہلے انھوں نے چار گلشن کے نام سے قصۂ چہار درویش کو بھی اردو میں لکھا تھا۔ اس کا ذکر فورٹ ولیم کالج کی رپورٹوں میں موجود ہے۔

"دیوان جہاں" کو تذکرہ نہیں بلکہ مجموعہ اشعار کہنا چاہئے۔ اس لئے کہ مؤلف کی ساری توجہ اشعار فراہم کرنے پر رہی ہے۔ جیساکہ خود لکھتے ہیں ؎

تلاش وسعی تب کرکے فراواں	جو ہیں اس عصر میں باہم سخنداں
انھوں کے جمع کر اشعار یکسر	سوا اُن کے جو تھے نامی سخنور
انھوں کی بھی غزل اور شعر لکھے	بہ ترتیب دو ابیں جمع کرکے
خدا کے فضل سے دے اس کو انجام	ہیں دیوانِ جہاں اس کا رکھا نام

حالات زندگی اس درجہ مختصر ہیں کہ دو تین سطروں سے زیادہ کسی پر نہیں لکھی گئیں، اکثر صرف نام اور تخلص یا صرف تخلص درج کرکے اشعار کا انتخاب دے دیا گیا ہے۔ اپنی نوعیت کا یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں اردو شعرا کا کلام تلاش و محنت سے جمع کیا گیا ہے۔ بعد کے تذکرہ نگاروں نے اکثر اس تذکرے سے اشعار لئے ہیں خصوصاً اشپرنگر اور گارساں دتاسی نے اس سے فائدہ اُٹھایا ہے۔

شعرا کا ذکر بلحاظ حروف تہجی کیا گیا ہے اور کلام کے انتخاب میں خاصی طوالت سے کام لیا گیا ہے۔ چنانچہ اس میں بہت سے

ایسے شاعروں کا کلام دیکھنے میں آجاتا ہے جن کا کلام نایاب ہے۔ تذکرے کے آخر میں مختلف شعرا کی رباعیات درج ہیں۔ اس کے علاوہ "فردیات" و "مطلعات" کے عنوان سے بھی مختلف شاعروں کے بہت سے اشعار دئے ہیں آخر میں کلکتے کے ایک مشاعرہ کی طرحی غزلیں ہیں۔ اور مشاعرے میں شرکت کرنے والے شاعروں کا مختصر تذکرہ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ	۲۴	تسلی	ٹیکارام	۴۷	رونق	
۲	آصف	آصف الدولہ	۲۵	ثنا		۴۸	رسوا	
۳	آبرو	مبارک شاہ	۲۶	جہاندار	جہاندار شاہ	۴۹	راسخ	طالب حسین
۴	اثر	میر محمد	۲۷	جواں	میر کاظم علی	۵۰	رند	کھیم نرائن
۵	امیر	محمد یار خاں	۲۸	جعفر	میر جعفر	۵۱	زار	میر جیون
۶	امجد	مولوی امجد	۲۹	جرأت	یحییٰ امان قلندر بخش	۵۲	سلیمان	سلیمان شکوہ
۷	احسن	مرزا احسن علی	۳۰	حسن	غلام حسین	۵۳	سکندر	
۸	آشفتہ	رضا قلی	۳۱	حیران	میر حیدر علی	۵۴	سایہ	سلیم
۹	ایمان	-	۳۲	حسرت	جعفر علی	۵۵	سراج	اورنگ آبادی
۱۰	افسوس	شیر علی	۳۳	حزیں	ابوالخیر	۵۶	سلطان	
۱۱	انشا	انشاء اللہ	۳۴	حیف		۵۷	سودا	میرزا رفیع
۱۲	اظفری	میر ظہیر الدین	۳۵	حیدری	حیدر بخش	۵۸	سوز	محمد میر
۱۳	امید	امید علی	۳۶	حاتم		۵۹	شاد	اللہ یار بیگ
۱۴	اکبر	بھچھو	۳۷	خدمت	فرحت علی	۶۰	شایق	
۱۵	بیدار	میر محمد علی	۳۸	خاکسار	شاہ خاکسار	۶۱	شیدا	امانت اللہ
۱۶	بیمار	-	۳۹	خلیق	-	۶۲	شہرت	افتخار الدین خاں
۱۷	بیباک	نجف علی	۴۰	درد	خواجہ میر درد	۶۳	صفدری	
۱۸	بقا	بقاء اللہ	۴۱	دل	محمد عابد	۶۴	ضیا	ضیاء الدین
۱۹	برق		۴۲	دایم	دایم علی	۶۵	طپش	محمد اسمٰعیل
۲۰	پروانہ	جسونت سنگھ	۴۳	ذوقی		۶۶	ظاہر	خواجہ محمد خاں
۲۱	تجلی	میاں حاجی میر تقی کے بھانجے	۴۴	رضا		۶۷	عظیم	
۲۲	تاباں	عبدالحئی	۴۵	روح الامین		۶۸	عاشق	برہان علی
۲۳	تنہا	محمد عیسیٰ	۴۶	رفیق	عظیم آبادی	۶۹	عاشق	میر یحییٰ

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۷۰	غضنفر	غضنفر علی خاں	۸۸	کامل		۱۰۶	منت	قمر الدین
۷۱	غیرت	-	۸۹	گرم	مرزا حیدر علی	۱۰۷	میر	میر تقی میر
۷۲	غالب	طالب جنگ	۹۰	لطیف	شمس الدین	۱۰۸	ممنون	نظام الدین
۷۳	غم	-	۹۱	محبوب	میر قریش	۱۰۹	مصحفی	غلام ہمدانی
۷۴	فراق	ثناء اللہ خاں	۹۲	محبت	محبت خاں	۱۱۰	منتظر	نور الاسلام
۷۵	فیض	میر فیض علی	۹۳	مست		۱۱۱	نزار	-
۷۶	فغاں	اشرف علی	۹۴	مہربان		۱۱۲	نثار	عبد الرسول
۷۷	فغاں	شمس الدین	۹۵	مسکین	عظیم آبادی	۱۱۳	نیاز	محمد امان
۷۸	فرحت	آصف بیگ	۹۶	مظہر	مرزا جان جاناں	۱۱۴	نالاں	میاں عسکری
۷۹	فدا	امام الدین	۹۷	مستمند		۱۱۵	ناصر	ناصر علی
۸۰	فدوی	محمد محسن	۹۸	محبت	مرزا حسین علی	۱۱۶	ولی	میرزا محمد ولی
۸۱	فدوی	مرزائی عرف مرزا کچو	۹۹	مجنوں		۱۱۷	وزیر	وزیر علی خاں
۸۲	قسمت	شمس الدولہ	۱۰۰	منشی	محمد حسین	۱۱۸	والی	منشی محمد والی
۸۳	قائم		۱۰۱	مفتوں	مرزا ابراہیم بیگ	۱۱۹	ولا	مرزا لطف علی عرف منجھلے صاحب
۸۴	قدرت	قدرت اللہ	۱۰۲	مضطر	لالہ کنور سین	۱۲۰	ہوس	مرزا تقی خاں
۸۵	قلندر	-	۱۰۳	مضطر	درگا پرشاد	۱۲۱	ہادی	میر جواد
۸۶	قاسم	ابو القاسم خاں	۱۰۴	مرہون	مرزا علی رضا	۱۲۲	ہاشمی	میر ہاشمی
۸۷	کمال	کمال الدین حسین	۱۰۵	محشر	-	۱۲۳	یقین	انعام اللہ خاں[۱]

اس کے علاوہ اس تذکرے کے آخر میں کلکتے کے ایک طرحی مشاعرہ میں شرکت کرنے والے حسب ذیل شعراء کی طرحی غزلیں بھی درج ہیں :-

(۱)	جواں	کاظم علی
(۲)	حیدر	حیدر بخش
(۳)	رواں	سید جعفر علی
(۴)	شہرت	افتخار الدین علی خاں
(۵)	عیاں	مرزا ہاشم علی
(۶)	قاسم	ابو القاسم
(۷)	ممتاز	مرزا قاسم علی
(۸)	ولا	مرزا لطف علی

دستور الفصاحت

مصنف حکیم سید احمد علی خاں یکتا۔ یکتا کے والد کا نام سید احمد علی خاں تھا۔ لکھنؤ کے رہنے والے تھے اور نواب غازی الدین حیدر و نصیر الدین حیدر کے عہد سے تعلق رکھتے تھے۔ دربار سے متوسل ہونے کی غرض سے یکتا نے ایک فارسی قصیدہ بھی نصیر الدین حیدر والیٔ اودھ کی شان میں لکھا تھا۔ اُردو میں بھی شعر کہتے تھے لیکن غالباً وہ کوئی ممتاز حیثیت پیدا نہ کر سکے۔ اس لئے کہ ان کا نام بحیثیت شاعر تذکروں میں نظر نہیں آتا۔

عہد تصنیف وطباعت دستور الفصاحت تاریخی نام ہے۔ اس سے ۱۲۴۹ھ / ۱۸۳۴ء نکلتے ہیں۔ یہ تذکرے کے تکملہ کا سال ہے۔ کتاب کا آغاز ۱۲۱۳ھ / ۱۷۹۸ء سے پہلے ہو چکا تھا۔ امتیاز علی خاں عرشی (مرتب تذکرہ) کی تحقیق کے مطابق ۱۲۲۹ھ میں مصنف نے اس پر نظر ثانی کی اور ۱۲۴۹ھ مسودہ ہر طرح مکمل ہو گیا اس کتاب کا ایک نسخہ کتب خانہ رامپور میں موجود تھا۔ امتیاز علی خاں عرشی نے اسے بڑی عرق ریزی و دقت نظر سے مرتب کر کے ۱۹۴۳ء میں پہلی بار ہندوستانی پریس رامپور سے شائع کر دیا ہے یہی مطبوعہ نسخہ عموماً ملتا ہے۔

خصوصیات دستور الفصاحت تذکرہ کے علاوہ دریائے لطافت کے طرز کی ایک علمی و ادبی تالیف ہے جس میں مقدمہ و خاتمہ کے علاوہ پانچ ابواب ہیں۔

مقدمہ میں اردو کی پیدائش، ارتقا اور مراکز کا بیان ہے۔ پہلے باب میں فارسی قواعد کا وہ حصہ زیر بحث آیا ہے۔ جس کا تعلق اُردو سے ہے، دوسرے میں اردو قواعد کا صرفی جزو اور تیسرے میں نحوی جزو پر بحث کی گئی ہے، چوتھے میں علم عروض و قافیہ پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ پانچویں میں علم بیان و معانی کا تذکرہ ہے۔ آخر میں خاتمہ کے نام سے ان شاعروں کے حالات اور انتخابات کلام درج ہیں جن کے اشعار کا حوالہ کتاب کے مختلف ابواب میں دیا گیا ہے۔ کتاب کا یہی حصہ اس کتاب کو جزدی طور پر تذکروں کے زمرے میں لے آتا ہے ورنہ اس کا زیادہ حصہ علمی و فنی بحثوں سے تعلق رکھتا ہے۔

کتاب کے دوسرے مباحث عموماً عربی و فارسی کی قدیم کتابوں سے ماخوذ ہیں، لیکن آخری حصہ جس میں شاعروں کا تذکرہ ہے دراصل عبدالباسط کی منار الضوابط کی تقلید میں لکھا گیا ہے۔ شعرا کے حالات و انتخاب کے وقت خصوصاً اسے مشعل راہ بنایا گیا ہے۔ لیکن دوسرے تذکرہ نگاروں کے برخلاف مصنف نے اپنا ذکر تفصیل سے کہیں نہیں کیا جا بجا اپنے اشعار بطور حوالہ البتہ درج کئے ہیں۔

کتاب اپنے موضوع پر قدیم تر ہونے کے سبب یوں بھی اہم تھی۔ لیکن مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے اسے اہم تر اور مفید تر بنا دیا ہے۔ انھوں نے ایک سو سترہ صفحات میں مصنف کے سوانح حیات، زمانہ تالیف، ماخذ کتاب، اور ملخذ حواشی وغیرہ کے بارے میں جو لکھا ہے اس سے اُن کی غیر معمولی تحقیقی بصیرت کا اندازہ ہوتا ہے ماخذ کے حواشی کے تحت انھوں

نے اردو فارسی کے متعدد مطبوعہ اور قلمی تذکروں پر نہایت مفید نوٹ دیدیے ہیں۔ اسی کے ساتھ قابل قدر کام یہ کیا ہے کہ جن شاعروں کا ذکر دستور الفصاحت میں آیا ہے۔ اُن میں سے ہر ایک کے متعلق یہ نشان دہی کر دی ہے کہ اسکا ذکر کن کن تذکروں میں آیا ہے۔ تذکروں کے سلسلے میں جو نوٹ دیے گئے ہیں۔ اکثر تذکروں کا سال تصنیف اور متذکرہ شعرا کی تاریخ پیدائش و وفات کرنے میں بھی مدد کرتے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	طبقہ اوّل		**طبقہ دوم**		**طبقہ سوم**
۱	سودا	۱۳	حسرت	۲۵	جرات
۲	میر	۱۴	بیدار	۲۶	افسوس
۳	درد	۱۵	فدوی	۲۷	انشا
۴	قائم	۱۶	تجلّی	۲۸	نوا
۵	سوز	۱۷	حیران	۲۹	پروانہ
۶	اثر	۱۸	بقا	۳۰	تسکین
۷	تاباں	۱۹	بیان	۳۱	نصیر
۸	عشق	۲۰	حسن	۳۲	منتظر
۹	فغاں	۲۱	نثار	۳۳	رقت
۱۰	یقین	۲۲	منت	۳۴	غضنفر
۱۱	حاتم	۲۳	مصحفی	۳۵	غیور
۱۲	...	۲۴	رنگین	۳۶	قمر

گلشنِ بے خار

مصنف نواب مصطفیٰ خاں شیفتہ شاگرد مومن خاں مومن - اُردو میں شیفتہ اور فارسی میں حسرتی تخلص کرتے تھے۔

عہد تصنیف وطباعت شیفتہ نے سنہ ۱۲۴۸ھ (۱۸۳۲ء) کے آغاز سے تذکرہ لکھنا شروع کیا اور سنہ ۱۲۵۰ھ (۱۸۳۴ء) کے آخر تک مکمل کر دیا۔ دیباچہ میں خود لکھتے ہیں کہ "ابتدائے ایں کارنامہ در ابتدائے سال ہزار و دو صد و چہل و ہشت از ہجرت بودہ و انتہائے ہزار و دو صد و پنجاہ" شیفتہ ہی کے بیان سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ ۱۲۵۰ھ میں وہ اپنی عمر کے ۲۸ سال پورے کر چکے تھے۔ تذکرے کے آخر میں حکیم مومن خاں مومن اور ضامن وغیرہ کے جو تاریخی قطعات درج ہیں اُن سے بھی گلشن بے خار کا سال تصنیف سنہ ۱۲۵۰ھ (۱۸۳۴ء) نکلتا ہے۔

گلشن بے خار مطبوعہ رمضان سنہ ۱۲۹۱ھ مطابق اکتوبر ۱۸۷۴ء نول کشور پریس لکھنؤ کا جو نسخہ میرے سامنے ہے اس کے خاتمہ پر نظر ڈالنے سے پتہ چلتا ہے یہ تذکرہ تکملہ کے چند دن بعد کسی مطبع سے شائع ہوا تھا لیکن بہت جلد نایاب ہو گیا جسے ۲۰×۲۶/۸ کے سائز پر منشی نول کشور نے دوبارہ شائع کیا۔ اس میں ۲۷۲ صفحات ہیں۔ اصل تذکرہ ۲۴۴ صفحات پر ختم ہو جاتا ہے آخری اٹھائیس ۲۸ صفحات میں قطعات تاریخ تصنیف اور تقریظیں ہیں۔

محمد احسان الحق فاروقی نے گلشن بے خار کا اردو ترجمہ مقدمہ کے ساتھ آل پاکستان ایجوکیشنل کانفرنس کراچی کے اہتمام سے شائع کر دیا ہے۔ لیکن احسان الحق کا مقدمہ جمیل جالبی کے ایک مضمون سے ماخوذ ہے جو نیا دور میں شائع ہو چکا ہے، افسوس کہ مقدمہ نگار نے اس مضمون کا حوالہ نہیں دیا۔

خصوصیات گلشن بے خار بھی فارسی میں ہے اور اس میں بھی عام تذکروں کی طرح قدما سے لے کر معاصرین تک کے حالات زندگی اور منتخب اشعار دیے گئے ہیں۔ لیکن فرق یہ ہے کہ اس میں صرف ممتاز و اہم شعرا کا ذکر کیا گیا ہے اس لئے اسے منتخب شعرا کا تذکرہ کہنا چاہیے۔ شعرا کے حالات اگرچہ مختصر ہیں لیکن جو کچھ ہیں اہم اور قابل اعتبار ہیں۔ چنانچہ شیفتہ نے اپنے معاصرین خصوصاً غالب، مومن، ذوق اور آزردہ وغیرہ کے متعلق جو کچھ لکھا ہے وہ تاریخی اور ادبی دونوں اعتبار سے اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے اس کے ذریعے معاصرین کے متعلق بعض ایسی معلومات حاصل ہوتی ہیں جو کہیں اور نہیں ملتیں، مثلاً مومن اور امت الفاطمہ صاحب جی کے معاشقہ کا ثبوت اسی سے ملتا ہے۔ گلشن بے خار کی ایک بڑی خوبی یہ ہے کہ اس میں شیفتہ نے صرف انتخاب کلام پر اکتفا نہیں کیا بلکہ ہر شاعر کے کلام پر ناقدانہ روشنی ڈالی ہے اس سے ایک طرف شیفتہ کے تنقیدی شعور اور اردو تنقید کی تدریجی رفتار کو سمجھنے میں مدد ملتی ہے۔ دوسری طرف شعرا کے کلام کے متعلق رائے قائم کرنے میں آسانی ہو جاتی ہے گویا یہ تذکرہ انیسویں صدی عیسوی کی ادبی وشعری فضا کا مرقع ہے۔

تذکرے کے آخر میں غالب، مومن اور آزردہ جیسے باکمال شاعروں کی جو تقریظیں شامل ہیں ان سے اس تذکرے کی تاریخی و ادبی اہمیت اور بھی بڑھ جاتی ہے۔ ان تقریظوں سے شیفتہ اور ان کے معاصرین شعراء کے مزاج، اسلوب اور عہد کو سمجھنے میں بڑی مدد ملتی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آبرو	نجم الدین	۲۳	اثر	سید محمد میر	۴۵	الہام	شرف الدین
۲	آتش	خواجہ حیدر علی	۲۴	احسان	عبدالرحمٰن	۴۶	الم	محمد علی
۳	آرزو	سراج الدین علی خاں	۲۵	احسن	-	۴۷	الفت	
۴	آرام	خیر اللہ	۲۶	احسن	مرزا احسن علی	۴۸	الفت	منگل سین
۵	آرام	رائے پریم ناتھ	۲۷	احسن	احسن اللہ خاں	۴۹	امیر	مرزا مینڈھو
۶	آرام	مکھن لعل	۲۸	احمد	غلام احمد	۵۰	امیر	علی محمد خاں
۷	آزردہ	صدر الدین خاں	۲۹	احمد	احمد بیگ	۵۱	امیر	امیر اللہ
۸	آزاد	امیر الدین	۳۰	احقر	جواد علی	۵۲	امین	خواجہ امین الدین
۹	آزاد	فقیر اللہ	۳۱	اختر	-	۵۳	امین	امین الدین خاں
۱۰	آزاد	رام سنگھ	۳۲	اختر	اکبر علی	۵۴	امین	محمد اسمٰعیل
۱۱	آشوب	امداد علی خاں	۳۳	ارمان	فرزند جعفر علی حسرت	۵۵	امین	میر محمد امین
۱۲	آشفتہ	عظیم الدین خاں	۳۴	اسعد	اسعد بخت	۵۶	امانی	میر امانی
۱۳	آشفتہ	رضا قلی	۳۵	اسد	میر امانی	۵۷	امانی	-
۱۴	آشفتہ	سید منور علی	۳۶	اسلام	شیخ الاسلام	۵۸	امجد	-
۱۵	آصف	یحییٰ خاں	۳۷	اسیر	تلبرار	۵۹	امانت	امانت رائے
۱۶	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ	۳۸	آسفاں		۶۰	امی	روشن بیگ
۱۷	آفریں	قلندر بخش	۳۹	اشرف	محمد اشرف	۶۱	انور	محمد خاں
۱۸	آفاق	فرید الدین	۴۰	اصغر	سید امجد علی	۶۲	انتظار	-
۱۹	آگاہ	میر حسن	۴۱	اظہر	غلام محی الدین	۶۳	انیس	-
۲۰	آگاہ	نور خاں	۴۲	اعظم	اعظم خاں	۶۴	انجام	امیر خاں
۲۱	اٹل	عبدالجلیل	۴۳	افسوس	شیر علی	۶۵	انشا	انشاء اللہ خاں
۲۲	اثر	حسین علی خاں	۴۴	افسر	اکبر خاں	۶۶	اویس	محی الدین

نمبر	تخلص	نام
۶۷	اوباش	امیر الزماں
۶۸	ایمان	میر محمد خاں
۶۹	بحر	
۷۰	برشتہ	مشرف
۷۱	برکت	برکت اللہ خاں
۷۲	برکت	برکت علی خاں
۷۳	پروانہ	محمد بیگ
۷۴	پروانہ	جسونت سنگھ
۷۵	تراز	سیانی بخش
۷۶	بسمل	جبار علی
۷۷	بشیر	میر بشارت علی
۷۸	بقا	محمد بقا
۷۹	راجہ	راجہ بیتی بہادر
۸۰	بیتاب	خداوردی خاں
۸۱	بیتاب	سیوک رام
۸۲	بیتاب	
۸۳	بیتاب	عباس علی خاں
۸۴	بیباک	میر نجف علی
۸۵	بے جان	شیو سنگھ
۸۶	بے خود	نرائن داس
۸۷	بے خواب	-
۸۸	بیدار	میر محمدی
۸۹	بیان	خواجہ احسن اللہ
۹۰	پیام	شرف الدین علی خاں
۹۱	تاباں	عبدالحئی
۹۲	تاب	مہتاب رائے
۹۳	تپش	محمد اسمٰعیل
۹۴	تجلی	محمد حسین
۹۵	تجلی	شاہ تجلی
۹۶	تجمل	محمد عظیم
۹۷	تجمل	
۹۸	تجرد	مصطفیٰ
۹۹	ترقی	تقی خاں
۱۰۰	تسلّی	ٹیکا رام
۱۰۱	تسکین	سعادت علی
۱۰۲	تسکین	میر حسین
۱۰۳	تصور	سید حیدر حسن
۱۰۴	تعشق	سید محمد
۱۰۵	تمکین	صلاح الدین
۱۰۶	تمنا	محمد عیسیٰ
۱۰۷	ثابت	معز الدین
۱۰۸	ثابت	اجابت خاں
۱۰۹	ثاقب	شمس الدین
۱۱۰	ثروت	درویش علی
۱۱۱	جام	کنور سین
۱۱۲	جان	جان علی
۱۱۳	جانی	بیگم جان
۱۱۴	جذب	عزت اللہ خاں
۱۱۵	جراح	غلام ناصر
۱۱۶	جرأت	قلندر بخش
۱۱۷	جعفری	باقر علی
۱۱۸	جلال	-
۱۱۹	جنون	نجف علی خاں
۱۲۰	جنون	فخر الاسلام
۱۲۱	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ
۱۲۲	جوہر	احمد علی
۱۲۳	جوشش	محمد عابد
۱۲۴	جوشش	محمد روشن
۱۲۵	جوش	رحیم اللہ
۱۲۶	جواں	نعیم بیگ
۱۲۷	جولاں	میر بہادر
۱۲۸	جولاں	میر حسن علی خاں
۱۲۹	جہانگیر	جہانگیر بیگ
۱۳۰	جہاندار	جہاندار شاہ
۱۳۱	جہمن	جہمن ناتھ
۱۳۲	جینا بیگم	
۱۳۳	حاتم	ظہور الدین
۱۳۴	حافظ	محمد اشرف
۱۳۵	حالی	محب علی
۱۳۶	حبیب	
۱۳۷	حجام	عنایت اللہ
۱۳۸	حزیں	-
۱۳۹	حسرت	جعفر علی
۱۴۰	حسرت	ذوقی رام
۱۴۱	حسرت	ہیبت خاں
۱۴۲	حسن	غلام حسن
۱۴۳	حسن	خواجہ حسن
۱۴۴	حسن	ابوالحسن
۱۴۵	حسن	حسن علی خاں
۱۴۶	حسن	مرزا حسن
۱۴۷	حسین	غلام حسین
۱۴۸	حشمت	محتشم علی خاں
۱۴۹	حشمت	میر محمد علی
۱۵۰	حضور	بالمکند
۱۵۱	حفیظ	محمد حفیظ
۱۵۲	حقیقت	شاہ حسین
۱۵۳	حکیم	محمد اشرف خاں

۱۵۴	حکیم	محمد پناہ
۱۵۵	حقیر	امام الدین
۱۵۶	حیرت	مراد علی
۱۵۷	حیرت	غلام فخر الدین
۱۵۸	حیرت	اجودھیا پرشاد
۱۵۹	حیران	حیدر علی
۱۶۰	حیدر	حسام الدین
۱۶۱	حیدر	حیدر علی خاں
۱۶۲	حیف	چراغ علی
۱۶۳	خاکسار	محمد یار
۱۶۴	خاکی	حیدر بیگ
۱۶۵	خادم	ـ
۱۶۶	خادم	ـ
۱۶۷	خادم	خادم علی خاں
۱۶۸	خان	محمدی خاں
۱۶۹	خاں	اشرف خاں
۱۷۰	خرد	فخر الدین خاں
۱۷۱	خستہ	محمد عبد الزماں
۱۷۲	[illegible]	غلام قطب
۱۷۳	خوشنود	ـ
۱۷۴	خلق	میر احسن
۱۷۵	خلیق	میر مستحسن
۱۷۶	خنداں	
۱۷۷	خود غرض	
۱۷۸	خیال	غلام حسن خاں
۱۷۹	داغ	میر مہدی
۱۸۰	دارا	دارا بخت
۱۸۱	[illegible]	فضل علی
۱۸۲	داور	ـ

۱۸۳	دردمند	کریم اللہ خاں
۱۸۴	درد	خواجہ میر درد
۱۸۵	دریغ	زین العابدین
۱۸۶	درویش	شاہ علی
۱۸۷	دل	شمس الدین
۱۸۸	دل	زور آور خاں
۱۸۹	دل	آزاد خاں
۱۹۰	دل	دیبی پرشاد
۱۹۱	دلخوش	بہادر سنگھ
۱۹[illegible]	دلبر	دلیر شاہ
۱۹۳	دلسوز	خیراتی خاں
۱۹۴	دلگیر	حمایت علی خاں
۱۹۵	دولہن بیگم	
۱۹۶	دوست	
۱۹۷	دیوانہ	محمد علی خاں
۱۹۸	دیوانہ	سرپ سنگھ
۱۹۹	ذاکر	احمد بیگ
۲۰۰	ذرہ	رام ناتھ
۲۰۱	ذکا	ذکاء اللہ خاں
۲۰۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم
۲۰۳	ذوقا	ذوقا شاہ
۲۰۴	ذوقی	ذوقی رام
۲۰۵	ذوقی	شاہ ذوقی
۲۰۶	راقم	غلام محی
۲۰۷	راقم	بندرابن
۲۰۸	راغب	سبحان قلی بیگ
۲۰۹	رافت	رؤف احمد
۲۱۰	راسخ	غلام علی
۲۱۱	راجہ	راجہ بہادر

۱۱۲	رجا	ـ
۱۱۳	رسا	ـ
۱۱۴	رسا	علیم اللہ
۱۱۵	رستم	رستم علی خاں
۱۱۶	رسوا	آفتاب رائے
۱۱۷	رضا	ـ
۱۱۸	رضا	رضا علی
۱۱۹	رضا	حمید الدین
۱۲۰	رضا	میر محمد رضا
۱۲۱	رضا	مرزا جیون
۱۲۲	رضا	میر محمدی
۱۲۳	رضی	رضی خاں
۱۲۴	رضی	رضی خاں
۱۲۵	رغبت	ابو المعانی
۱۲۶	رغبت	ـ
۱۲۷	رفیق	اسد بیگ
۱۲۸	رفیق	امین اللہ
۱۲۹	رفاقت	مرزا مکین
۱۳۰	رفیع	رفیع الدین
۱۳۱	رقت	مرزا قاسم علی
۱۳۲	رنگین	سعادت یار خاں
۱۳۳	رنگین	پورن لعل
۱۳۴	رند	گنگا [illegible]
۱۳۵	رند	[illegible]
۱۳۶	[illegible]	میر محمد نصیر
۱۳۷	رونق	[illegible] حیدر
۱۳۸	روشن	
۱۳۹	روشن	روشن شاہ
۱۴۰	[illegible]	برہان الدین

نمبر	تخلص	نام
۲۴۱	زار	میر مظہر علی
۲۴۲	زار	میر جیون
۲۴۳	زکی	شیخ مہدی علی
۲۴۴	زکی	جعفر علی خاں
۲۴۵	زماں	سید محمد زماں
۲۴۶	زینت	-
۲۴۷	ساقی	محمد جان بیگ
۲۴۸	سائل	محمد یار بیگ
۲۴۹	سامان	محمد ناصر
۲۵۰	سبحان	عبدالسبحان
۲۵۱	سبقت	مرزا مغل
۲۵۲	سجاد	میر سجاد
۲۵۳	سخن	محمد حسین
۲۵۴	سخنور	دیوان سنگھ
۲۵۵	سرسبز	زین العابدین
۲۵۶	سراج	سراج الدین
۲۵۷	سراج	-
۲۵۸	سرور	میر محمد خاں
۲۵۹	سرور	رجب علی بیگ
۲۶۰	سعادت	سعادت علی
۲۶۱	سعید	سعید الدین خاں
۲۶۲	سکندر	محمد علی
۲۶۳	سلطان	ایزد بخش
۲۶۴	سلطان	نصراللہ خاں
۲۶۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۲۶۶	سلیمان	-
۲۶۷	سلام	نجم الدین علی
۲۶۸	سودا	محمد رفیع
۲۶۹	سوز	محمد میر
۲۷۰	سوزاں	احمد علی
۲۷۱	سہراب	سہراب بیگ
۲۷۲	سیادت	مجاہد الدین
۲۷۳	سید	غلام رسول
۲۷۴	سید	قطب علی
۲۷۵	سید	غالب علی خاں
۲۷۶	شاد	اللہ یار بیگ
۲۷۷	شاد	سکندر آبادی
۲۷۸	شاد	-
۲۷۹	شاد	احمد حسین
۲۸۰	شاداب	خوشوقت رائے
۲۸۱	شاداں	رجب علی
۲۸۲	شاکر	شاکر علی
۲۸۳	شاکر	محمد شاکر
۲۸۴	شاہ	سعداللہ
۲۸۵	شائق	محمد ہاشم
۲۸۶	شائق	میر حاجی
۲۸۷	شائق	پیر محمد
۲۸۸	شائق	محمد نذیر الدین
۲۸۹	شرف	مرزا شرف الدین
۲۹۰	شرف	شیخ شرف الدین
۲۹۱	شرف	میر محمدی
۲۹۲	شریف	مرزا اشرف بیگ
۲۹۳	شرافت	اشرف علی
۲۹۴	شرر	مرزا جعفر
۲۹۵	شرر	مرزا صادق
۲۹۶	شرر	مرزا ابراہیم
۲۹۷	شعلہ	امر ناتھ
۲۹۸	شفا	حکیم یار علی
۲۹۹	شفیع	محمد شفیع
۳۰۰	شفیق	مظہر علی خاں
۳۰۱	شکوہ	محمد رضا
۳۰۲	شکوہ	میر شکوہ علی
۳۰۳	شکیبا	غلام حسین
۳۰۴	شکر	رادہا کشن
۳۰۵	شگفتہ	بیدار بخت
۳۰۶	شگفتہ	مرزا سیف الدین
۳۰۷	شگفتہ	بدھ سنگھ
۳۰۸	شوق	الٰہی بخش
۳۰۹	شوق	جواہر بیگ
۳۱۰	شوق	قدرت اللہ
۳۱۱	شوق	دہلوی
۳۱۲	شوق	حسن خاں
۳۱۳	شوق	بھوگی لعل
۳۱۴	شوق	روشن لال
۳۱۵	شوق	محمد بخش
۳۱۶	شوق	غلام رسول
۳۱۷	شوکت	حنیف علی
۳۱۸	شور	محمود بیگ
۳۱۹	شورش	غلام احمد
۳۲۰	شورش	غلام حسین
۳۲۱	شہرت	-
۳۲۲	شہرت	امیر بخش
۳۲۳	شہامت	شہامت علیخاں
۳۲۴	شہید	-
۳۲۵	شہیدی	کرامت علی خاں
۳۲۶	شیدا	مراد آبادی
۳۲۷	شیدا	خواجہ ہینگا

نمبر	تخلص	نام
۳۳۸	شیدا	نواب معین الدین خاں
۳۳۹	شیفتہ	
۳۴۰	شیفتہ	عبدالصمد
۳۴۱	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں
۳۴۲	صاحب	ظفریاب خاں
۳۴۳	صاحب	-
۳۴۴	صاحب	امتہ الفاطمہ
۳۴۵	صاحبقراں	امام علی
۳۴۶	صادق	صادق علی
۳۴۷	صادق	میر جعفر خاں
۳۴۸	صادق	صادق علی خاں
۳۴۹	صابر	صابر شاہ
۳۵۰	صالح	نظام الدین
۳۵۱	صبا	کانجی مل
۳۵۲	صبا	-
۳۵۳	صبا	راجہ شنکر
۳۵۴	صبر	غلام حسین
۳۵۵	صدق	-
۳۵۶	صبا	منولال
۳۵۷	صفا	-
۳۵۸	صفدر	صفدر علی
۳۵۹	صفدری	صادق علی
۳۶۰	صفت	کریم الدین
۳۶۱	ضبط	میر حسن شاہ
۳۶۲	ضمیر	شیخ مداری
۳۶۳	ضمیر	گنگا داس
۳۶۴	ضیا	میر ضیاء الدین
۳۶۵	ضیا	مرزا ضیا بخت
۳۶۶	ضیا	ضیاء الدین
۳۶۷	طالب	طالب حسین
۳۶۸	طالب	-
۳۶۹	طالب	میر طالب
۳۷۰	طالب	حافظ طالب
۳۷۱	طرب	جھنولال
۳۷۲	طفل	عبدالمقتدر خاں
۳۷۳	طور	-
۳۷۴	طوماس	(فرنگی زادہ)
۳۷۵	ظاہر	میر محمدی
۳۷۶	ظفر	ابوظفر
۳۷۷	ظہور	ظہور اللہ بیگ
۳۷۸	عالی	-
۳۷۹	عالی جاہ	
۳۸۰	عارف	محمد عارف
۳۸۱	عارف	میر عارف علی
۳۸۲	عاجز	الفت خاں
۳۸۳	عاجز	زور آور سنگھ
۳۸۴	عاصی	امداد حسین
۳۸۵	عاصی	-
۳۸۶	عاصی	برہان الدین
۳۸۷	عاقل	عاقل شاہ
۳۸۸	عاشق	-
۳۸۹	عاشق	بھولا ناتھ پنڈت
۳۹۰	عاشق	رام سکھ
۳۹۱	عاشق	مہدی علی خاں
۳۹۲	عاشق	نبی بخش
۳۹۳	عاشق	مولوی جلال الدین
۳۹۴	عاشقی	آغا حسین
۳۹۵	عبرت	میر ضیاء الدین
۳۹۶	عبدالواسع	
۳۹۷	عزلت	سید عبدالولی
۳۹۸	عزیز	بکھاری لال
۳۹۹	عزیز	عزیز اللہ
۴۰۰	عزیز	مہاراج سنگھ
۴۰۱	عزیز	شیو ناتھ
۴۰۲	عسکری	مرزا عسکری
۴۰۳	عشاق	-
۴۰۴	عشقی	مراد آبادی
۴۰۵	عشق	رکن الدین
۴۰۶	عشق	عزت اللہ خاں
۴۰۷	عشق	غلام محی الدین
۴۰۸	عشرت	غلام علی
۴۰۹	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۴۱۰	عظیم	-
۴۱۱	عظمت	عظمت اللہ خاں
۴۱۲	علی	علی محمد خاں
۴۱۳	عنایت	عنایت علی خاں
۴۱۴	عیش	مرزا احسین رضا
۴۱۵	عیشی	طالب علی خاں
۴۱۶	عیاش	میر یعقوب
۴۱۷	غالب	مکرم الدولہ بہادر جنگ خاں
۴۱۸	غالب	غالب علیخاں
۴۱۹	غالب	اسد اللہ خاں
۴۲۰	غافل	رائے سنگھ
۴۲۱	غافل	بختاور سنگھ
۴۲۲	غریب	-
۴۲۳	غریب	نصیر الدین
۴۲۴	غضنفر	غضنفر علی خاں

۴۲۵	غلام	راجہ گوپال ناتھ
۴۲۶	غلامی	شاہ غلام محمد
۴۲۷	غمگین	میر سید علی
۴۲۸	غنی	-
۴۲۹	غنی	عبدالغنی
۴۳۰	غواص	-
۴۳۱	فارغ	میر احمد خاں
۴۳۲	فارغ	-
۴۳۳	فارغ	(بریلوی)
۴۳۴	فارغ	مکند رسنگھ
۴۳۵	فدا	محمد علی
۴۳۶	فدا	عبدالصمد
۴۳۷	فدا	فدا حسین
۴۳۸	فدا	امام الدین
۴۳۹	فدا	لچھمی رام
۴۴۰	فدا	عاقبت محمود خاں
۴۴۱	فدا	عظیم بیگ
۴۴۲	فدوی	مکند لال
۴۴۳	فدوی	فضل علی
۴۴۴	فدوی	محمد حسن لاہوری
۴۴۵	فدوی	مرزا محمد علی
۴۴۶	فراغ	محمد فراغ
۴۴۷	فراغ	
۴۴۸	فرخ	فرخ علی
۴۴۹	فرخ	فرخ بخش
۴۵۰	فرحت	امیر علی
۴۵۱	فروغ	میر روشن
۴۵۲	فریاد	-
۴۵۳	فراق	ثناء اللہ خاں
۴۵۴	فراق	پریم کشور
۴۵۵	فرہاد	میر ببر علی
۴۵۶	فصیح	مرزا جعفر علی
۴۵۷	فضل	فضل مولا خاں
۴۵۸	فغاں	اشرف علی فغاں
۴۵۹	فقیر	فقیر اللہ
۴۶۰	فقیر	شمس الدین
۴۶۱	فگار	میر حسین
۴۶۲	فگار	قطب علی
۴۶۳	فیض	کرپاکشن
۴۶۴	فیض	میر فیض علی
۴۶۵	قائم	محمد ضیاء الدین
۴۶۶	قاسم	سید قاسم علی
۴۶۷	قاسم	حکیم قدرت اللہ خاں
۴۶۸	قاسم	قاسم علی
۴۶۹	قاصر	ببر علی بیگ
۴۷۰	قابل	مرزا علی بخت
۴۷۱	قبول	غنی بیگ
۴۷۲	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۴۷۳	قدرت	مولوی قدرت اللہ رامپوری
۴۷۴	قدرت	قدرت اللہ
۴۷۵	قربان	میر محمدی
۴۷۶	قربان	قربان علی
۴۷۷	قرار	میر حسین علی
۴۷۸	قرین	-
۴۷۹	قسمت	شمس الدولہ
۴۸۰	قلندر	نظر
۴۸۱	قمر	قمر الدین
۴۸۲	قمر	قمر طالع
۴۸۳	قیس	احمد علی بیگ
۴۸۴	کابل	پنڈت ٹھاکر
۴۸۵	کبیر	حکیم کبیر علی
۴۸۶	کریم	کریم اللہ
۴۸۷	کرم	شیخ غلام ضامن
۴۸۸	کرم	حیدر علی
۴۸۹	گرفتار	نگی بیگ
۴۹۰	گریاں	میر محمد علی
۴۹۱	گستاخ	مرزا علی
۴۹۲	کلو	میر کلو
۴۹۳	کلیم	کلیم اللہ
۴۹۴	کلیم	میر محمد حسین
۴۹۵	کمال	شاہ کمال الدین
۴۹۶	گمان	-
۴۹۷	گنا بیگم	
۴۹۸	کوچک	شہزادہ وجیہ الدین
۴۹۹	کوثر	مہدی علی خاں
۵۰۰	گویا	حیات اللہ
۵۰۱	گویا	نواب فقیر محمد خاں
۵۰۲	لطیف	شمس الدین
۵۰۳	لطیف	میر لطیف علی
۵۰۶	لطف	مرزا علی
۵۰۷	مایل	میر محمدی
۵۰۸	مایل	محمد یار بیگ
۵۰۹	مایل	کاظم علی
۵۱۰	ماہر	فخر الدین
۵۱۱	مبتلا	مرزا کاظم بیگ
۵۱۲	مبتلا	-
۵۱۳	مجذوب	غلام حیدر بیگ

نمبر	تخلص	نام
۵۱۴	مجنوں	-
۵۱۵	مجنوں	-
۵۱۶	مجرم	میر فتح علی
۵۱۷	مجرم	رحمت اللہ
۵۱۸	مجبور	حق رسا
۵۱۹	مخزوں	میر ناصر خاں
۵۲۰	مخزوں	عالم شاہ
۵۲۱	محو	حسین علی خاں
۵۲۲	محو	عظیم اللہ
۵۲۳	محب	ولی اللہ
۵۲۴	محبت	میر بہادر علی
۵۲۵	محبت	نواب محبت خاں
۵۲۶	محنت	مرزا حسین علی
۵۲۷	محشر	اکرام اللہ خاں
۵۲۸	محشر	مرزا علی نقی
۵۲۹	محسن	میر محسن
۵۳۰	محترم	محترم علی
۵۳۱	محمود	محمود خاں
۵۳۲	مخلص	میر باقر
۵۳۳	مخلص	مخلص علی خاں
۵۳۴	مدحت	لکھنوی
۵۳۵	مدہوش	-
۵۳۶	مرزا	آقا مرزا
۵۳۷	مرزا	..
۵۳۸	مرزا	ہدایت اللہ
۵۳۹	مرزا	-
۵۴۰	مروت	سفیر علی
۵۴۱	مرہوں	مرزا علی رضا
۵۴۲	مزمل	مزمل شاہ
۵۴۳	مسرور	پیر بخش
۵۴۴	مسرور	سنگی بیگ
۵۴۵	مسرور	شرف الدین
۵۴۶	مسکین	سید عبدالواحد خاں
۵۴۷	مسرت	وزیر علی
۵۴۸	مستمند	یار علی خاں
۵۴۹	مسیح	براتی
۵۵۰	مشیر	قطب الدین
۵۵۱	مشتاق	عبداللہ خاں
۵۵۲	مشتاق	تاج الدین
۵۵۳	مشتاق	محمد واصل
۵۵۴	مشہور	-
۵۵۵	مصدر	ماشار اللہ خاں
۵۵۶	مصحفی	غلام ہمدانی
۵۵۷	مضمون	-
۵۵۸	مضمون	شرف الدین
۵۵۹	مضطر	کنور سین
۵۶۰	مضطر	درگاہ پرشاد
۵۶۱	مظہر	مرزا مظہر جان جاناں
۵۶۲	مظفر	مظفر علی خاں
۵۶۳	معقول	-
۵۶۴	معنی	محمد امین
۵۶۵	معین	معین الدین خاں
۵۶۶	معروف	الٰہی بخش
۵۶۷	مغل	مغل علی
۵۶۸	مغموم	میر شیت علی
۵۶۹	مفتوں	مرزا کریم بخش
۵۷۰	مفلس	محب علی
۵۷۱	موزوں	چھتر سنگھ
۵۷۲	موج	خدا بخش
۵۷۳	مونس	سعادت علی
۵۷۴	مومن	محمد مومن خاں
۵۷۵	مہر	رجب بیگ
۵۷۶	مہر	مہر چند
۵۷۷	مہلت	مرزا علی
۵۷۸	منیر	محمد تقی
۵۷۹	ناجی	محمد شاکر
۵۸۰	نالاں	محمد عسکری
۵۸۱	نالاں	-
۵۸۲	نادم	-
۵۸۳	ناصر	ناصر جنگ
۵۸۴	نادر	گنگا سنگھ
۵۸۵	نادر	محمد عارف
۵۸۶	نازک	زینت
۵۸۷	ناظم	..
۵۸۸	نامی	رجب علی بیگ
۵۸۹	نامی	حسام الدین
۵۹۰	نامی	-
۵۹۱	ناسخ	امام بخش
۵۹۲	نثار	میر عبدالرسول
۵۹۳	نثار	نثار علی
۵۹۴	نثار	محمد امان
۵۹۵	نجف	نجف علی
۵۹۶	نجات	زین العابدین
۵۹۷	ندرت	مرزا مغل
۵۹۸	ندیم	مرزا ارجمند
۵۹۹	نزہت	رنجیت
۶۰۰	نسیم	گلزار علی

نمبر	تخلص	نام
۶۰۱	نسیم	کدار ناتھ
۶۰۲	نشاط	الٰہی بخش
۶۰۳	نشاط	بسنت سنگھ
۶۰۴	نصیر	شاہ نصیرالدین
۶۰۵	نظیر	ولی محمد اکبرآبادی
۶۰۶	نظیر	گنپت رائے
۶۰۷	نظیر	نیازی
۶۰۸	نظام	غازی الدین خاں
۶۰۹	نوازش	نوازش حسین خاں
۶۱۰	نیاز	نیاز احمد صوفی
۶۱۱	نیاز	میر محمد نام
۶۱۲	واصف	حسن بخش خاں
۶۱۳	واصل	محمد واصل
۶۱۴	وجیہہ	وجیہہ الدین
۶۱۵	وحشت	-
۶۱۶	وحشت	ابوالحسن
۶۱۷	واقف	-
۶۱۸	والہ	-
۶۱۹	والہ	مرحمت خاں
۶۲۰	وحشت	غلام علی خاں
۶۲۱	وحدت	جمعیت رائے
۶۲۲	وزیر	خواجہ وزیر
۶۲۳	وزیر	وزیر علی
۶۲۴	وسعت	مستقیم خاں
۶۲۵	وصال	نصراللہ خاں
۶۲۵	والا	مظہر علی خاں
۶۲۷	ولی	-
۶۲۸	ولی	مرزا ولی دہلوی
۶۲۹	ہادی	محمد جواد علی خاں
۶۳۰	ہاشمی	میر محمد ہاشم
۶۳۱	ہاشمی	-
۶۳۲	ہدایت	ہدایت خاں
۶۳۳	ہرچند	ہرچند رکشور
۶۳۴	ہمدم	عبداللہ خاں
۶۳۵	ہمزہ	شاہ ہمزہ
۶۳۶	ہمت	-
۶۳۷	ہوش	غلام مرتضیٰ
۶۳۸	ہوش	شمس الدین
۶۳۹	ہوش	مرزا محمد تقی خاں
۶۴۰	یاد	غلام حسین
۶۴۱	یاس	خیرالدین
۶۴۲	یقین	انعام اللہ خاں
۶۴۳	یکرنگ	مصطفےٰ خاں
۶۴۴	یوسف	میر یوسف علی

تاریخِ ادبِ ہندوستانی

مصنف گارساں دتاسی مشہور فرانسیسی مستشرق۔ ۲۰ جنوری ۱۷۹۴ء میں پیدا ہوئے ابتدائی تعلیم مارسیلز میں ختم کر کے پیرس گئے۔ وہاں عربی، فارسی اور ترکی زبانوں سے واقفیت پیدا کی۔ ۱۸۲۴ء میں ہندوستانی زبانوں کے مطالعہ کے لئے انگلستان گئے۔

گارساں دتاسی کبھی ہندوستان نہیں آئے۔ انھوں نے اردو ہندوستانی کے متعلق ساری معلومات یورپ میں رہ کر حاصل کیں۔ وہ دراصل ایک سچے اسکالر تھے۔ انھیں ہندوستانی زبان سے شغف تھا اور وہ اپنا سارا وقت اسی کی تحقیق و تحصیل میں صرف کرتے تھے۔ ۱۸۷۸ء میں ان کا انتقال ہوا ہے۔

گارساں دتاسی نے اردو ہندوستانی سے متعلق سیکڑوں چھوٹی بڑی کتابیں فرانسیسی زبان میں تالیف و تصنیف اور ترجمہ کی ہیں لیکن جن چیزوں نے اسے اردو تاریخ میں نمایاں جگہ دی ہے وہ اس کے خطبات اور زیرِ نظر کتاب "تاریخ ادب ہندوستانی" ہے۔ خطبات انجمن ترقی اردو کے زیرِ اہتمام شائع ہو چکے ہیں۔

تصنیف و طباعت تاریخ ادب ہندوستانی تین جلدوں پر مشتمل ہے۔ پہلی جلد اوّل اوّل ۱۸۳۹ء میں رایل ایشیاٹک سوسائٹی آف گریٹ برٹن اینڈ آئرلینڈ کے زیرِ اہتمام اور دوسری جلد ۱۸۴۶ء میں شائع ہوئی۔

گارساں دتاسی نے کام جاری رکھا اور ان جلدوں کے مواد میں برابر اضافہ کرتے رہے۔ یہاں تک کہ ۱۸۷۰ء اور ۱۸۷۱ء کے درمیان انھوں نے اپنی تاریخ کا دوسرا ایڈیشن تین جلدوں میں شائع کیا۔ پہلی دو جلدیں ۱۸۷۰ء میں اور تیسری جلد ۱۸۷۱ء میں پیرس سے طبع ہو کر منظرِ عام پر آئی۔ ہر جلد میں تقریباً چھ سو صفحات ہیں۔ یہ جلدیں پنجاب پبلک لائبریری کے کتب خانے میں موجود ہیں۔

۱۸۳۹ء میں جب تاریخ ادب ہندوستانی کی پہلی جلد شائع ہوئی تو مولوی کریم الدین اور فیلن صاحب کی مشترک کوششوں سے ۱۸۴۸ء میں دہلی سے اس کا اردو ترجمہ "طبقات الشعرا" کے نام سے شائع ہوا لیکن یہ لفظی ترجمہ نہیں ہے۔ بلکہ کریم الدین صاحب اور فیلن صاحب نے اس میں اضافے بھی کئے ہیں۔ اس کا مفصل ذکر الگ کیا گیا ہے۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔

گارساں دتاسی کی تاریخ ادب ہندوستانی کی تینوں جلدیں اردو میں منتقل کی جا چکی ہیں۔ فرانسیسی خاتون لیلیان نذر دلنے ڈاکٹر ابواللیث صدیقی کی نگرانی میں تنقیدی حواشی و مقدمہ کے ساتھ ان جلدوں کا ترجمہ کر کے کراچی یونیورسٹی سے تین سال ہوئے پی ایچ ڈی کی ڈگری حاصل کی۔ اسکا غیر مطبوعہ نسخہ ڈاکٹر ابواللیث صدیقی کے ذاتی کتب خانے میں محفوظ ہے۔

خصوصیات اصل تذکرہ فرانسیسی میں ہے جسے لیلیان نذر دلنے اردو میں منتقل کر دیا ہے۔ طویل دیباچہ کے علاوہ تقریباً تین ہزار

شعراء و مصنفین کا ذکر اسمیں آیا ہے۔ جس میں دو ہزار آٹھ سو آٹھ مصنفین و شعراء اردو سے تعلق رکھتے ہیں۔ لیلیان نذر دنے اسی حصّے کا ترجمہ کیا ہے۔

گارساں دتاسی نے اسکا نام تاریخ ادب ہندوستانی رکھا ہے لیکن حقیقتاً اسے تذکرہ خیال کرنا چاہیئے۔ اس لئے کہ دیباچہ کے سوا پوری کتاب قدیم تذکروں کے طرز پر لکھی گئی ہے۔ بلکہ یوں کہنا چاہیئے اکثر پرانے تذکروں ہی کی مدد سے حالات و اشعار جمع کر دئیے ہیں دیباچہ میں اردو کی ساخت، مزاج اور رسم الخط پر بحث کی گئی ہے۔ اصناف سخن علم بیان و بدیع پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ مسعود سعد سلیمان سے لیکر غالب کے عہد تک کی آٹھ سو سالہ ادبی رفتار کا جائزہ لیا گیا ہے۔ اردو میں مستعمل تلمیحات اور شاعرانہ رموز و علائم کی تشریح بھی کی گئی ہے۔ اس کے بعد تذکرہ نگاری کے انداز میں ہر شاعر اور ادیب کے مختصر حالات اور نمونۂ کلام درج ہے۔

اس تذکرے کے ذریعے بے شمار السبی التصانیف، اخبارات، تالیفات، رسائل، قلمی مخطوطات، کلیات و دواوین اور تراجم و منتخبات کا سراغ مل جاتا ہے جو کسی اور جگہ نظر نہیں آتے۔ گویا یہ تذکرہ ایک طرح کا ادبی لغت ہے جس میں اردو زبان و بیان کی ارتقائی منزلوں کے ساتھ ساتھ چھوٹے بڑے ہر قسم کے ادیب و شاعر کا نام مل جاتا ہے۔ اس میں شبہ نہیں کہ گارساں کے بہت بیانات غلط ہیں۔ چونکہ انھوں نے یورپ میں بیٹھ کر صرف اخبارات و رسائل اور احباب سے مراسلات کے ذریعے سارا مواد جمع کیا ہے اس لئے اس میں رطب و یابس سبھی کچھ ہے۔ پھر بھی اس کی تاریخی اہمیت مسلم ہے۔ اس تذکرے نے اردو میں ادبی تاریخ و تحقیق کے کام کو آگے بڑھانے اور برصغیر سے باہر اردو کو روشناس کرانے میں بڑی مدد کی ہے۔

فہرست شعراء و مصنفین

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آباد　مہدی حسن خاں	۱۲	ابوالحسنین　محمد	۲۳	اجودھیا پرشاد　پنڈت
۲	ابجدی　اسمٰعیل	۱۳	ابوالفضل	۲۴	احسان　حافظ عبدالرحمٰن خان
۳	ابراہیم　عادل شاہ	۱۴	العباس	۲۵	احسان　میر شمس الدین
۴	ابراہیم　قاضی ابراہیم بلندی	۱۵	ابجائی رام	۲۶	احسان　میر غلام علی حیدرآبادی
۵	ابراہیم　نواب علی ابراہیم خاں	۱۶	اتحاد　مرزا آغا جان	۲۷	احسان علی　حکیم
۶	ابرام خان　منشی	۱۷	آتش　اتفاق بریلوی	۲۸	احسن　شاہ احسن اللہ
۷	ابرو　شیخ نجم الدین	۱۸	آتش　خواجہ حیدر علی	۲۹	احسن　محمد
۸	ابل خان　مولوی	۱۹	آتش　مرزا غلام حسین	۳۰	احسن　محمد مولا
۹	ابوالجلال	۲۰	اثل　میر عبدالجلال	۳۱	احسن　مرزا
۱۰	ابوالحسن　امیرالدین احمد	۲۱	اثر　میر محمد دہلوی	۳۲	احسن　مرزا احسن علی دہلوی
۱۱	ابوالحسن　مولوی	۲۲	اثر　نواب حسین علی خاں لکھنوی	۳۳	احسن　میاں احسن اللہ

نمبر	تخلص	نام
۳۴	احسن اللہ	محمد
۳۵		احسن اللہ خاں دہلوی
۳۶	اختر	مرزا جواد علی
۳۷	احمد	احمد خاں
۳۸	احمد	احمد علی
۳۹	احمد	شاہ غلام احمد کانپوری
۴۰	احمد	شمس الدین
۴۱	احمد	شیخ دہلوی
۴۲	احمد	شیخ حافظ غلام احمد اخوند
۴۳	احمد	شیخ مولوی حافظ الدین
۴۴	احمد	صمصام اللہ
۴۵	احمد	غلام احمد برہانپوری
۴۶	احمد	غلام محمد
۴۷	احمد	غلام محی الدین
۴۸	احمد	فخر الدین
۴۹	احمد	گجراتی
۵۰	احمد	محمد امیر
۵۱	احمد	مولوی اوحد الدین
۵۲	احمد	میر احمد علی
۵۳	احمد	احمد نصیر الدین
۵۴	احمد	نظام الدین
۵۵	احمد	بیگ الدین مرزا
۵۶	احمد حسن	پیر
۵۷	احمد خاں	سید
۵۸		احمد شاہ
۶۰		احمد شاہ بہادر سلطان دہلوی
۶۱		احمد شریف
۶۲		احمد نما حب
۶۳	احمد علی	مولوی میر احمد علی
۶۴	احمد	علی حافظ خاں
۶۵		احمد علی خاں مرزا
۶۶	احمد علی	سید
۶۷		احمد علی سرادی
۶۸		احمد علی شیوراج پوری
۶۹		احمد گرجانی یا جرجانی
۷۰		احمد یار
۷۱		احمد وہاب
۷۲	احمدی	خواجہ احمد علی
۷۳	احمدی	شیخ احمد وارث
۷۴	احمدی	نظام الدین
۷۵	اختر	ابو منصور ناصر الدین سلطان شاہ
۷۶	اختر	قاضی محمد صادق خاں
۷۷	اختر	مرزا اکبر علی
۷۸	اخگر	میاں حیدری
۷۹	اخگر	لالہ سکھ چند
۸۰	اخس	شیخ غلام بلگواس
۸۱	اخیر	شیخ یزداں بخش
۸۲	ادب	غلام محی الدین
۸۳	ادلاکو	مرزا باقر لکھنوی
۸۴	ادھم	
۸۵	ادھم	رامپوری
۸۶	آرام	خیر اللہ
۸۷	آرام	رائے پریم ناتھ
۸۸	آرام	غلام علی خاں
۸۹	آرام	مکھن لال
۹۰	آرام	مولوی عبد الحفیظ
۹۱	ارتضی	خاں
۹۲	ارزانی	محمد
۹۳	آرزو	سراج الدین علی خاں
۹۴	آرزو	مرزا محمد علی لکھنوی
۹۵	ارسی	مولوی محمد
۹۶	ارشاد	انوار علی بیگ
۹۷	ارمان	مرزا شاہ علی
۹۸	ارمان	نواب مجاہد جنگ
۹۹	آزاد	بورا مل
۱۰۰	آزاد	خواجہ زین العابدین
۱۰۱	آزاد	شیخ اسد اللہ
۱۰۲	آزاد	شیخ امیر الدین بریلوی
۱۰۳	آزاد	شیخ عبد اللہ لکھنوی
۱۰۴	آزاد	محمد فاضل
۱۰۵	آزاد	غلام علی
۱۰۶	آزاد	میر غلام علی خاں بلگرامی
۱۰۷	آزاد	میر فقیر اللہ
۱۰۸	آزاد	میر محمد امیر الدین
۱۰۹	آزاد	میر ظفر علی
۱۱۰	آزادہ	آمام
۱۱۱	آزردہ	مولوی اور مفتی صدر الدین خاں
۱۱۲	آزاد	مرزا آقا حسن لکھنوی
۱۱۳	استاد	شیخ محمد بخش بریلوی
۱۱۴	اسحاق	محمد
۱۱۵	اسحاق	مرزا علی خاں لکھنوی
۱۱۶	اسد	میر انفس
۱۱۷	اسد	لالہ کوت سنگھ
۱۱۸		اسد اللہ خاں نواب
۱۱۹		اسد علی خاں
۱۲۰		اسرار لکھنوی
۱۲۱	اسعد	مرزا اسد بخت

۱۲۲	اسفان	
۱۲۳	اسفر	مولوی سید امجد علی
۱۲۴	اسفل	نصرانی
۱۲۵	اسلام	شیخ الاسلام
۱۲۶	اسماعیل	حاجی مولوی محمد
۱۲۷	اسماعیل	مرزا محمد
۱۲۸	اسماعیل خاں	محمد
۱۲۹	اسی	رامپوری
۱۳۰	اسیر	BALTZAR SAMRT
۱۳۱	اسیر	خلیفہ سید گلزار علی
۱۳۲	یسر	منشی مظفر علی تدبیر الدولہ
۱۳۳	اسیر	میر ہدایت علی
۱۳۴	اشتر	میر محمد
۱۳۵	اشتیاق	مولوی شاہ ولی اللہ
۱۳۶	اشراف	حکیم محمد رضا لکھنوی
۱۳۷	اشراف	میر اور منشی اشرف علی دہلوی
۱۳۸	اشرف	حافظ غلام اشرف خاں
۱۳۹	اشرف	شیخ اشرف علی
۱۴۰	اشرف	حسین
۱۴۱	اشرف	اشرف علی
۱۴۲	اشرف	مولوی اشرف حسین
۱۴۳	اشرف	محمد اول اور ثانی
۱۴۴	اشرف	خاں
۱۴۵	اشرف خاں	منشی
۱۴۶	اشرف علی	
۱۴۷	اشفاق	شیخ سرفراز علی لکھنوی
۱۴۸	آشفتہ	مرزا رضا علی خاں
۱۴۹	آشفتہ	جرات الدولہ لکھنوی
۱۵۰	آشفتہ	

۱۵۱	آشفتہ	سید منور علی خاں
۱۵۲	اشک	محمد خلیل علی خاں
۱۵۳	اشک	رامپوری
۱۵۴	اشک	مولوی ہادی علی لکھنوی
۱۵۵	اشک	سید علی محسن لکھنوی
۱۵۶	اشکن	مرزا غلام محی الدین
۱۵۷	اشکن	میر وارث علی
۱۵۸	آشنا	میر زین العابدین
۱۵۹	آشنا	منا سنگھ دہلوی
۱۶۰	آشنا	حکیم میر علی
۱۶۱	آشنا	مرزا جگن
۱۶۲	آشنا	سید محمد لکھنوی
۱۶۳	آشوب	میر امداد علی خاں دہلوی
۱۶۴	اصالت	سید فضل علی لکھنوی
۱۶۵	آصف	
۱۶۶	اصغر	میر یا میر اصغر علی
۱۶۷	اصغر	رائے کومت سنگھ
۱۶۸	اصغر	علی اصغر خاں
۱۶۹	اصغر	میر اصغر علی
۱۷۰	اصغر	میر امجد علی
۱۷۱	اصغر حسین	سید
۱۷۲	اصغر علی	
۱۷۳	اضطراب	
۱۷۴	اصغری	محمد ظاہر الدین
۱۷۵	اظہر	شیخ صابر علی
۱۷۶	اظہر	خواجہ دہلوی
۱۷۷	اظہر	سید علی حسین
۱۷۸	اظہر	شیخ اور مولوی کرامت علی
۱۷۹	اظہر	میر غلام علی دہلوی

۱۸۰	اعجاز	نواب اصغر علی خاں لکھنوی
۱۸۱	اعجاز	شیخ کرامت علی
۱۸۲	اعزاز	میر باقر علی لکھنوی
۱۸۳	اعظم	محمد
۱۸۴	اعظم	شاہ محمد
۱۸۵	اعظم	مرزا اعظم علی بیگ
۱۸۶	اعظم	منشی علی
۱۸۷	اعظم	مرزا اعظم شاہ
۱۸۸	اعلیٰ	میر علی دہلوی
۱۸۹	آغا	سید آغا علی لکھنوی
۱۹۰	آغا	حسن لکھنوی
۱۹۱	آغاز	
۱۹۲	آفاق	
۱۹۳	آفاق	میر حسن علی لکھنوی
۱۹۴	آفتاب	شاہ عالم ثانی
۱۹۵	آفریں	سید قلندر بخش
۱۹۶	افسر	نواب احمد یار خاں
۱۹۷	افسر	نصرت خاں
۱۹۸	افسر	غلام اشرف
۱۹۹	افسر	مرزا غفور بیگ
۲۰۰	افسردہ	مرزا پناہ علی بیگ لکھنوی
۲۰۱	افسوس	میر شاہ علی
۲۰۲	افسوں	منشی رونق علی
۲۰۳	افصح	شاہ فصیح
۲۰۴	افصح	آغا حیدر علی
۲۰۵	افضل	منشی اسد اللہ احسن یار خاں
۲۰۶	افضل	کمال شاہ محمد الہ آبادی
۲۰۷	افضل	محمد
۲۰۸	افضل	شاہ غلام اعظم

نمبر	تخلص	نام
۲۰۹	افضل	علی میر
۲۱۰	افغان	امام علی لکھنوی
۲۱۱	افگار	میر جنول
۲۱۲	اکبر	نواب محمد اکبر خاں
۲۱۳	اکبر	محمد قاسم
۲۱۴	اکبر	مکرم الدولہ سید اکبر علی خاں
۲۱۵	اکبر	منشی مرزا احمد علی الہ آبادی
۲۱۶		نواب اکبر خاں بہادر دہلوی
۲۱۷	اکبر	حاجن شاہ
۲۱۸	اکبر	علی مولوی
۲۱۹	اکبر	علی دیوان امرناتھ
۲۲۰	اکرام	حکیم اکرام اللہ خاں دہلوی
۲۲۱	اکرام	خواجہ محمد دہلوی
۲۲۲	اکرام	علی مولوی
۲۲۳	آگاہ	میر حسن علی
۲۲۴	آگاہ	نور خاں
۲۲۵	آگاہ	محمد صلاح دہلوی
۲۲۶	الفت	رائے منگل سنگھ
۲۲۷	الفت	
۲۲۸	الفت	محمد
۲۲۹	الفت	شاہ الفت حسین
۲۳۰	الم	محمد علی
۲۳۱	الم	میر صاحب دہلوی
۲۳۲	الم	آغا مہدی لکھنوی
۲۳۳	الم	میر صاحب دہلوی
۲۳۴	الم	آغا مہدی دہلوی
۲۳۵	الہا	
۲۳۶	الہام	شیخ شرف الدین یا شاہ ملول
۲۳۷	الہام	فضائل بیگ

نمبر	تخلص	نام
۲۳۸	اللہ صاحب	میاں بابر
۹۳۹	الٰہی بخش	مولوی
۲۴۰	الٰہی بخش	انصاری
۲۴۱	امام	
۲۴۲	امام الدین حکیم	
۲۴۳	امام الدین	مولوی
۲۴۴	امام الدین	نواب
۲۴۵	امام الدین علی	سید دہلوی
۲۴۶	امام بخش	کشمیری
۲۴۷	امام بخش	حاجب خاں
۲۴۸	امام علی	
۲۴۹	امان	خواجہ امام بخش
۲۵۰	امان	خواجہ بدرالدین خاں دہلوی
۲۵۱	امانت	سید آغا حسن موسوی دہلوی
۲۵۲	امانت رائے	
۲۵۳	امان	خواجہ امان بخش
۲۵۴	امان	شیخ دہلوی
۲۵۵	امجد	مولوی محمد دہلوی
۲۵۶	امجد	میر حسن علی خان
۲۵۷	امجد	علی خاں نواب
۲۵۸	امداد علی	سید
۲۵۹	امراؤ سنگھ	راؤ
۲۶۰	امن	دہلوی
۲۶۱	امن	روشن بیگ دہلوی
۲۶۲	امید	علی نواب خاں
۲۶۳	امید	مرزا محمد رضا قزلباش ہمدانی
۲۶۴	امید	حیدر آبادی
۲۶۵	امید	مولوی فرحت علی علاول پوری
۲۶۶	امید	سنگھ

نمبر	تخلص	نام
۲۶۷	امیر	نواب محمد یار خاں
۲۶۸	امیر	امیر الدولہ نوازش خاں دہلوی
۲۶۹	امیر	شیخ امیر بخش
۲۷۰	امیر	شیخ امیر بخش
۲۷۱	امیر	شیخ امیر الدین
۲۷۲	امیر	شیخ امیر علی
۲۷۳	امیر	امیر الدولہ دہلوی
۲۷۴	امیر	شیخ محمد امیر
۲۷۵	امیر	منشی احمد لکھنوی
۲۷۶	امیر	محمد
۲۷۷	امیر احمد	محمد
۲۷۸	امیر الدین	شیخ
۲۷۹	امیر علی	سید
۲۸۰	امین	خواجہ محمد امین الدین
۲۸۱	امین	میر علی
۲۸۲	امین	محمد امین
۲۸۳	امین	میر محمد
۲۸۴	امین	مرزا محمد اسمٰعیل دہلوی
۲۸۵	امین	امین الدین خاں
۲۸۶	امین حیدر	منشی
۲۸۷	امین خاں	خواجہ
۲۸۸	انتظار	علی نقی خاں دہلوی
۲۸۹	انجام	نواب عمدۃ الملک امیر خان
۲۹۰	انجام	وزیر علی
۲۹۱	اندرمان	منشی
۲۹۲	اندوہ	سید علی حسین خان دہلوی
۲۹۳	اندو	مرزا عبد الغفور بیگ دہلوی
۲۹۴	انسان	امیر اسد الدولہ یار خان
۲۹۵	انسب	میر ابو طالب لکھنوی

۲۹۶	النسخ	سید نواب لکھنوی
۲۹۷	انیس	سید محمد مرزا
۲۹۸	انیس	ببر علی لکھنوی
۲۹۹	انشا	حکیم میر انشاء اللہ خان
۳۰۰	انصاف	شیخ جونپوری
۳۰۱	انصاف	عبدالرحمٰن خاں
۳۰۲	انند داس	
۳۰۳	انوار	
۳۰۴	انوار	آفتاب رائے
۳۰۵	انوار	غلام علی
۳۰۶	انور	سید مہدی حسن لکھنوی
۳۰۷	انور	محمد
۳۰۸	انور	ولی محمد خان
۳۰۹	انیس	امیر الدولہ [illegible] خان
۳۱۰	انیس	حمید الرحمٰن
۳۱۱	آوارہ	میر محمد کاظم
۳۱۲	آوارہ	ابن نشاطی
۳۱۳	اوباش	شیخ امیر الزمان بجنوری
۳۱۴	اوج	عبداللہ
۳۱۵	اوج	مرزا علی حسین لکھنوی
۳۱۶	اوج	مولوی امان الدین
۳۱۷	اوج	میر محمد جان
۳۱۸	اوصاف	
۳۱۹	اولاد	میر اولاد علی
۳۲۰	اولہ	میر
۳۲۱	اولیا	میر
۳۲۲	اویس	شیخ غلام محی الدین
۳۲۳	آہ	میر اکبر علی خلاق لکھنوی
۳۲۴	آہ	میر مہدی
۳۲۵	ابتری داس	
۳۲۶	ایجاد	مرزا آغا خان
۳۲۷	ایما	سید حسین علی خان
۳۲۸	ایمان	شیر محمد خان صاحب
۳۲۹	ایمان	سید محمد خان حیدرآبادی
	(ب)	
۳۳۰	باسط علی	لالہ آنند سروپ
۳۳۱	باسط خاں	
۳۳۲	باطن	حکیم غلام قطب الدین
۳۳۳	باقر	
۳۳۴	باقر	مولوی محمد علی
۳۳۵	باقر	میر باقر علی خان
۳۳۶	باقر	نواب محمد باقر خاں لکھنوی
۳۳۷	بت	میر تقا خان
۳۳۸	بلاقی	سید
۳۳۹	بلدیو بخش	ہنس
۳۴۰	بلدیو	سہلے
۳۴۱	بندرابن	
۳۴۲	بندگی	بہادر نواب
۳۴۳	بندہ مل	لالا
۳۴۴	بنسی دھر	پنڈت
۳۴۵	بوٹا مل	لالا
۳۴۶	بہادر	پنڈت راجہ رام
۳۴۷	بہادر	مرزا الدین
۳۴۸	بہادر	مرزا علی لکھنوی
۳۴۹	بہادر	منشی لالا رائے چند
۳۵۰	بہادر سنگھ دہلوی	
۳۵۱	بہادر	علی میر دہلوی
۳۵۲	بہادری لال	پنڈت
۳۵۳	بھابجہ	بھابجی شاہ
۳۵۴		مولوی عبدالمجید
۳۵۵	بھیروں پرشاد	
۳۵۶	بیان	
۳۵۷	بیان	احسن اللہ
۳۵۸	بیباک	میر نجف علی
۳۵۹	بیباک	بہادر سنگھ دہلوی
۳۶۰	بیتاب	پنڈت مہتاب رائے دہلوی
۳۶۱	بیتاب	سنتوک رائے
۳۶۲	بیتاب	سید کلب علی
۳۶۳	بیتاب	شاہ محمد علی الہ آبادی
۳۶۴	بیتاب	سیوک رام
۳۶۵	بیتاب	شیخ خیر الدین
۳۶۶	بیتاب	شیخ ولی اللہ
۳۶۷	بیتاب	عباس علی خاں
۳۶۸	بیتاب	محمد اسماعیل دہلوی
۳۶۹	بیتاب	مرزا کلو بہادر
۳۷۰	بیتاب	میر بدن دہلوی
۳۷۱	بیتاب	نواب احمد بخش خان
۳۷۲	بےجان	راجہ زور آور خان
۳۷۳	بےجان	شیر سنگھ
۳۷۴	بےجان	عزیز خان
۳۷۵	بیچارہ	
۳۷۶	بےخبر	لکھنوی
۳۷۷	بےخبر	محمد بیگ خیرآبادی
۳۷۸	بےخواب	
۳۷۹	بیخود	لالہ نرائن داس
۳۸۰	بیخود	سید اولاد میر ہادی علی
۳۸۱	بیخود	ہدایت علی دہلوی

نمبر	تخلص	نام
۳۸۳	بیدار	منشی بے سمن لال
۳۸۴	بیدار	میر محمد علی یا میر محمودی دہلوی
۳۸۵	بیدل	خواجہ غلام حسین
۳۸۶	بیدل	محمد بخش اللہ
۳۸۷	بیدل	مرزا عبد القادر
۳۸۸	بیدم	حافظ قلندر بخش
۳۸۹	بیربل	
۳۹۰	بیرنگ	دلاور علی خان
۳۹۱	بے زار	حسین بخش
۳۹۲	بے صبر	منشی مکند
۳۹۳	بے قرار	سید کاظم حسین دہلوی
۳۹۴	بے قید	سید فضائل علی خان
۳۹۵	بیکس	سید میر امام بخش
۳۹۶	بیکس	مرزا محمد عظیم آبادی
۳۹۷	بے کل	سید عبد الوہاب
۳۹۸	بیمار	
۳۹۹	بے نوا	
۴۰۰	بے نوا	مقبول شاہ
۴۰۱	بینی نرائن	
۴۰۲	بیہوش	شیخ دیدار بخش
۴۰۳	بیہوش	منشی گردیال
۴۰۴	بیہوش	منشی میر عبد الرشید خاں
	(پ)	
۴۰۵	پاکباز	میاں یا میر صلاح الدین
۴۰۶	پتھر سنگھ	
۴۰۷	پربھوداس	بابو
۴۰۸	پربھو	دیال
۴۰۹	پربھو دیال	
۴۱۰	پرسن کمار تر	بابو

نمبر	تخلص	نام
۴۱۱	پروانہ	سید پروانہ علی شاہ مراد آبادی
۴۱۲	پروانہ	راجہ یار رائے جسونت سنگھ لکھنوی
۴۱۳	پریاداس	دہلوی
۴۱۴	پریشان	میر محمد واجد
۴۱۵	پریشان	میر محمد واجد
۴۱۶	پریم ناتھ	رائے
۴۱۷	پذیر	سید نثار علی
۴۱۸	پناہ علی	منشی میر
۴۱۹	پنچھی	شاہ دہلوی
۴۲۰	پھندن لال	لالا
۴۲۱	پیارے لال	منشی یا لالہ
۴۲۲	پیام	شرف الدین علی خاں
۴۲۳	پیر	
	(ت)	
۴۲۴	تاب	تاب رائے
۴۲۵	تابان	میر عبد الحق دہلوی
۴۲۶	تاثیر	لالہ کنہیا لال فرخ آبادی
۴۲۷	تارک	زاہد بیگ دہلوی
۴۲۸	تانا	ابو الحسن
۴۲۹	تائب	حافظ عبد اللہ
۴۳۰	تپان	مرزا بیگ خان
۴۳۱	تپش	مرزا محمد اسماعیل
۴۳۲	تپش	میر محمد اسماعیل
۴۳۳	تہبر چند	لالا
۴۳۴	تجرد	میر عبد اللہ
۴۳۵	تجلی	میر حسن دہلوی
۴۳۶	تجلی	شاہ تجلی علی حیدر آبادی
۴۳۷	تجلی	میر محمد حسین
۴۳۸	تجمل	محمد عظیم بیگ لکھنوی

نمبر	تخلص	نام
۴۳۹	تحسین	سید یا میر محمد عطا حسین خاں
۴۴۰	تحسین الدین شیخ	
۴۴۱	تحمل	لکھنوی
۴۴۲	تحیر	میاں غلام مصطفے
۴۴۳	تحیر	دہلوی
۴۴۴	تحیر	مرزا محمد بیگ لکھنوی
۴۴۵	تدبیر	مرزا اسکندر قدر لکھنوی
۴۴۶	تراب	نواب مرزا ابو تراب خاں بہادر لکھنوی
۴۴۷	تراب	مولوی شاہ تراب علی
۴۴۸	تر	
۴۴۹	ترسان	میر بہادر علی لکھنوی
۴۵۰	ترقی	میر محمد نقی خان
۴۵۱	ترقی	وزیر آصف الدولہ
۴۵۲	تبریزی	مولوی میر محمد علی
۴۵۳	تسخیر	شاہزادہ علی وقار
۴۵۴	تسکین	پنڈت گنگاداس کشمیری
۴۵۵	تسکین	میر حسین دہلوی
۴۵۶	تسکین	میر سعادت علی
۴۵۷	تسلیم	محمد اکبر خان افغانی
۴۵۸	تسلیم	شیخ امیر اللہ نفیس آبادی
۴۵۹	تسلیم	منشی محمد انور حسین
۴۶۰	تسلیم	میر شجاعت علی دہلوی
۴۶۱	تسلی	
۴۶۲	تصدق	تصدق حسین لکھنوی
۴۶۳	تصور	ذکی الدولہ میر تصور علی
۴۶۴	تصور	سید رجب علی دہلوی
۴۶۵	تصویر	میر اور سید احسان حسین
۴۶۶	تصویر	
۴۶۷	تعالی	میر شمس الدین

نمبر	تخلص	نام
۴۶۸	تعشق	راجہ تعشق حسین غلام [illegible]
۴۶۹	تعشق	سید مرزا لکھنوی
۴۷۰	تعشق	مولوی یا میر سید محمد
۴۷۱	تفتہ	منشی ہرگوپال سکندرآبادی
۴۷۲	تقی	محمد تقی خاں
۴۷۳	تقی	سید اور میاں محمد دہلوی
۴۷۴	تقی	حافظ
۴۷۵	تلی پال	پادری
۴۷۶	تلی رام	لالا
۴۷۷	تاک چند	
۴۷۸	تمکین	بھگت پال پنڈت
۴۷۹	تمکین	میر ثناء علی
۴۸۰	تمکین	میر سراج الدین
۴۸۱	تمکین	میاں یا میر صلاح الدین دہلوی
۴۸۲	تمکین	محمد یوسف
۴۸۳	تمکین	میر سراج الدین
۴۸۴	تمنا	میر اسد علی
۴۸۵	تمنا	محمد اسحاق
۴۸۶	تمنا	مرزا مغل خان یا خان
۴۸۷	تمنا	خواجہ محمد علی عظیم آبادی
۴۸۸	تمنا	عباس علی
۴۸۹	تمیز	منشی کالی رائے
۴۹۰	تنویر	میر کاظم حسین
۴۹۱	تنہا	محمد عیسیٰ
۴۹۲	تنہان	سعد اللہ خان
۴۹۳	تنہا	شیخ عرض علی
۴۹۴	تنہا	منشی اور سید کفایت علی
۴۹۵	توانا	سید اکرام علی فتح پوری
۴۹۶	توقیر	لالہ نرائن داس فرخ آبادی
۴۹۷	توقیر	عبدالقادر
۴۹۸	توقیر	شیخ احسان اللہ
۴۹۹	تماس	جان دہلوی
۵۰۰	تھانیسری	شاہ امام بخش
	(ث)	
۵۰۱	ثابت	اصالت خاں
۵۰۲	ثابت	دکنی حیدرآبادی
۵۰۳	ثابت	شجاعت اللہ خاں
۵۰۴	ثابت	مرزا امیر الدین بہادر
۵۰۵	ثاقب	مرزا مہدی لکھنوی
۵۰۶	ثاقب	سید شمس الدین دہلوی
۵۰۷	ثاقب	میاں شہاب الدین
۵۰۸	ثاقب	میر غالب الدین
۵۰۹	ثروت	درویش علی
۵۱۰	ثروت	مرزا محمد صادق دہلوی
۵۱۱	ثروت	منشی غلام مخدوم
۵۱۲	ثمر۔ ثریا	سید ابوتراب لکھنوی
۵۱۳	ثمر	مرزا علی لکھنوی
۵۱۴	ثمر	قاضی ثناء اللہ خاں فرخ آبادی
۵۱۵	ثنا	میر شمس الدین عظیم آبادی
	(ج)	
۵۱۶	جام	کنور سین
۵۱۷	جامن	
۵۱۸	جان	جان عالم خان
۵۱۹	جان	جان علی شاہ
۵۲۰	جان	میر یاد علی جان صاحب
۵۲۱	جاسئی یا جاسُ	ملک محمد
۵۲۲	جذب	سید میر عزت اللہ خان
۵۲۳	جذبی	ابو عبداللہ محمد
۵۲۴	جرات	
۵۲۵	جرات	مرزا قلندر بخش دہلوی
۵۲۶	جرات	میر محمد حسین
۵۲۷	جرات	میر شبیر علی
۵۲۸	جرات	میر محمد رضا
۵۲۹	جراح	غلام الفقیر کشمیری
۵۳۰	جری	مرزا سرفراز علی
۵۳۱	جریع	مرزا سرفراز علی
۵۳۲	جعفر	شریف یا لالا میاں
۵۳۳	جعفر یا جعفری مرزا	
۵۳۴	جعفر علی خاں دہلوی	
۵۳۵	جعفری	لکھنوی
۵۳۶	جگ نرائن پنڈت	
۵۳۷	جگل کشور	
۵۳۸	جگن	میاں
۵۳۹	جگناتھ	منشی
۵۴۰	جگنو	میاں
۵۴۱	جلا	نواب مرزا واجد علی خاں لکھنوی
۵۴۲	جلال	
۵۴۳	جلال	ضامن علی لکھنوی
۵۴۴	جلال	جلال الدین حسین لکھنوی
۵۴۵	جلال	ملا یا ملاں برلجی
۵۴۶	جلال	مرزا ایزد علی سید
۵۴۷	جلال الدین	
۵۴۸	جلیس	نواب مہدی علی خاں
۵۴۹	جلیس	محمد
۵۵۰	جمال	علی
۵۵۱	جمال الدین	نقیر بند
۵۵۲	جمال الدین خان محمد	

نمبر	تخلص	نام
۵۵۳	جمشید	مرزا جمشید بیگ
۵۵۴	جمنا پرشاد	منشی
۵۵۵	جمیل الدین	
۵۵۶	جنت	علی ہادی لکھنوی
۵۵۷	جنون	جینا پرشاد لکھنوی
۵۵۸	جنون	شیخ شاہ غلام مرتضیٰ الہ آبادی
۵۵۹	جنون	شیخ محمد فرخ الاسلام دہلوی
۵۶۰	جنون	محمد جنون
۵۶۱	جنون	مرزا اسحٰق علی خان
۵۶۲	جنون	مرزا افضل یا فیض علی لکھنوی
۵۶۳	جنون	میر مہدی
۵۶۴	جنون	نواب مہدی خان
۵۶۵	جوالا پرشاد	جوالا بھائی گڑگانوی
۵۶۶	جوالا شنکر	
۵۶۷	جوان	شیخ محب اللہ دہلوی
۵۶۸	جوان	مرزا کاظم علی دہلوی
۵۶۹	جوان	مرزا نعیم بیگ
۵۷۰	جواہر	میاں سکھو
۵۷۱	جواہر	سنگھ
۵۷۲	جواہر لال	حکیم
۵۷۳	جودت	رائے ہرداب رام
۵۷۴	جوش	رحیم اللہ
۵۷۵	جوش	محمد نظام الدین
۵۷۶	جوش	مرزا شیخ ونیاز احمد
۵۷۷	جوش	نواب احمد حسین خان بہادر
۵۷۸	جوشش	شیخ محمد روشن
۵۷۹	جولان	
۵۸۰	جولان	میر حسن یا حسن علی خاں
۵۸۱	جولان	میر بہادر علی شاہ دہلوی
۵۸۲	جواہر	پنڈت دینا ناتھ لکھنوی
۵۸۳	جواہر	دیوالی سنگھ
۵۸۴	جوہر	مرزا احمد علی خان
۵۸۵	جوہر	منشی شیو رام
۵۸۶	جوہر	منشی لالہ جواہر سنگھ
۵۸۷	جوہری	اندر جیت
۵۸۸	جوہری	مولوی آیت اللہ
۵۸۹	جویا	راجہ محمد حسین علی خان
۵۹۰	جویا	شیخ علی حسین
۵۹۱	جہاندار	مرزا جواں بخت شاہ
۵۹۲	جہانگیر	میر جہانگیر بیگ دہلوی
۵۹۳	جھمن	لالہ جھمن
۵۹۴	جے دیال سنگھ	
۵۹۵	جے گوپال	
۵۹۶	جیلانی	غلام
۵۹۷	جینا	جھمنیا بیگم نواب
۵۹۸	جھبون	مولا محمد
۵۹۹	جھبون	داس لالہ
۶۰۰	(چ)	
۶۰۰	چراغ	سراج ثانی
۶۰۱	چراغ شاہ	ملتانی
۶۰۲	چرکین	شیخ باقر علی
۶۰۳	چرنجی لال	منشی
۶۰۴	چشتی	مولوی نور احمد
۶۰۵	چمپا	
۶۰۶	چمن لال	منشی
۶۰۷	چنتامن	پنڈت
۶۰۸	چندا بائی	
۶۰۹	چندر ناتھ یا چندناتھ بالر	
۶۱۰	چندریکا پرشاد	
۶۱۱	چوگان	بابر علی شاہ دہلوی
۶۱۲	چوگان	
۶۱۳	چھپنا	
	(ح)	
۶۱۴	حاتم	سید حاتم علی خان
۶۱۵	حاتم	شیخ ظہور الدین
۶۱۶	حاتم	مرزا حاتم علی بیگ
۶۱۷	حاذق	
۶۱۸	حاضر	محمد شاہ
۶۱۹	حافظ	حیدرآبادی
۶۲۰	حافظ	محمد اشرف
۶۲۱	حافظ	شجاع الدین
۶۲۲	حافظ	خیر اللہ دہلوی
۶۲۳	حافظ	صدر الاسلام خان بہادر
۶۲۴	حاکم	شاہ صاحب لاہوری
۶۲۵	حالی	میر محبت علی خان
۶۲۶	جاوید حسین سید	
۶۲۷	حامد	مرزا محمد علی
۶۲۸	حب	قاضی یا میر محمد علی
۶۲۹	حبیب	مراد آبادی
۶۳۰	حبیب حسین سید دہلوی	
۶۳۱	حبیب اللہ	
۶۳۲	حبیب اللہ بیگ دہلوی	
۶۳۳	حجام	عنایت اللہ
۶۳۴	حریف	خواجہ مکرم خان دہلوی
۶۳۵	حزین	
۶۳۶	حزین	ابوالخیر دہلوی
۶۳۷	حزین	شیخ محمد علی

نمبر	تخلص	نام
۶۳۸	حزیں	میر محمد باقر دہلوی
۶۳۹	حزیں	میر خجستہ بخت بہادر
۶۴۰	حزیں	میر بہادر علی
۶۴۱	حسام	نواب حسام الدولہ لکھنوی
۶۴۲	حسام	چودھری حسام الدین علی
۶۴۳	حسرت	مرزا جعفر علی
۶۴۴	حسرت	میر محمد حیات
۶۴۵	حسرت	میاں رسول بخش بدایونی
۶۴۶	حسرت	خیر الدین محمد الہ آبادی
۶۴۷	حسرت	ڈنگی رام
۶۴۸	حسن	خواجہ دہلوی
۶۴۹	حسن	سید نجیب الدین یا موید الدین
۶۵۰	حسن	میر غلام یا میر حسن دہلوی
۶۵۱	حسن	میر محمد دہلوی
۶۵۲	حسن	حافظ ابو الحسن
۶۵۳	حسن	مرزا محمد حسن یا مرزا حسن
۶۵۴	حسن	مولوی حسن علی خاں کشمیری
۶۵۵	حسن	جمال الدین
۶۵۶	حسن	حافظ محمد
۶۵۷	حسن	اقتدار الدولہ مہدی علیخاں بہادر لکھنوی
۶۵۸	حسن	نواب مرزا حسین
۶۵۹	حسین	سید محمد لکھنوی
۶۶۰	حسن	احمد
۶۶۱	حسن	علی خاں کرمانی
۶۶۲	حسن	علی خاں محمد
۶۶۳	حسن	رضوی میر لکھنوی
۶۶۴	حسن	اقتدار الدولہ میر مہدی علیخاں بہادر
۶۶۵	حسن	میر غلام حسن
۶۶۶	حسیب	

نمبر	تخلص	نام
۶۶۷	حسین	منشی سید غلام حسین لکھنوی
۶۶۸	حسین	میر بہادر علی
۶۶۹	حسین	حکیم میر حسین
۶۷۰	حسین	نواب غلام حسین خاں
۶۷۱	حسین	احسن الدولہ محمد علیخاں
۶۷۲	حسین	حکیم تصدق حسین
۶۷۳	حسین	سید
۶۷۴	حسین بخش نمان	
۶۷۵	حسین علی سید	
۶۷۶	حسین علی خاں مرزاپوری	
۶۷۷	حسینی	
۶۷۸	حصین	امجد حسین علی خاں بہادر
۶۷۹	حشم	ہری شنکر پرشاد
۶۸۰	حشمت	محتشم علی خاں دہلوی
۶۸۱	حشمت	مرزا فخر الدین
۶۸۲	حشمت	میر محمد علی خاں کشمیری
۶۸۳	حضور	شیخ غلام یحییٰ
۶۸۴	حضور	لالہ بالکمند دہلوی
۶۸۵	حضور	منشی میاں عبد البصیر
۶۸۶	حضوری	مولوی مظہر علی
۶۸۷	حفیظ	محمد
۶۸۸	حفیظ احمد خاں	
۶۸۹	حقیر	میر امام الدین دہلوی
۶۹۰	حقیر	میر نبی بخش
۶۹۱	حقیر	شیخ سہلائے میرٹھی
۶۹۲	حقیقت	سید نور میر شاہ حسین خاں
۶۹۳	حکیم نہال الدین	
۶۹۴	حکیم	چند منشی
۶۹۵	حکومت رائے	

نمبر	تخلص	نام
۶۹۶	حکیم	میر محمد علی لکھنوی
۶۹۷	حکیم	میر محمد ابراہیم لکھنوی
۶۹۸	حکیم	محمد اشرف خان دہلوی
۶۹۹	حلیم	شاہزادہ مرزا محمد سعید الدین بہادر
۷۰۰	حمیت	حیدر آبادی
۷۰۱	حمزہ	شاہ
۷۰۲	حمزہ	شیخ علی
۷۰۳	حمید	میر
۷۰۴	حمید الدین	سید میاری
۷۰۵	حمید باری	
۷۰۶	حنا	عبد الکریم خاں لکھنوی
۷۰۷	حیا	مرزا رحیم الدین
۷۰۸	حیات	حافظ محمد
۷۰۹	حیات	محمد
۷۱۰	حیات علی	سید شکوہ آبادی
۷۱۱	حیدر	غلام حیدر
۷۱۲	حیدر	میر شاہ حیدر دکنی
۷۱۳	حیدر	میر حیدر علی خان
۷۱۴	حیدر	حسام الدین
۷۱۵	حیدر	سید کمال الدین لکھنوی
۷۱۶	حیدر	مرزا حیدر بیگ الہ آبادی
۷۱۷	حیدر	میر حیدر علی
۷۱۸	حیدر	حیدر بخش جونپوری
۷۱۹	حیدر	میر مراد علی
۷۲۰	حیدر	امیر نواب محمد علی خاں بہادر
۷۲۱	حیدر	جنگ بہادر
۷۲۲	حیدری	شیخ غلام علی دہلوی
۷۲۳	حیدری	منشی یا میر سید محمد حیدر بخش
۷۲۴	حیدری	مرزا علی حسین

نمبر	تخلص	نام
۷۲۵	حیران	میر حیدر علی دہلوی
۷۲۶	حیران	حافظ لبقاء اللہ
۷۲۷	حیران	لالہ جگن ناتھ
۷۲۸	حیران	میر منو
۷۲۹	حیران	مرزا علی حسین
۷۳۰	حیرت	میر مراد علی
۷۳۱	حیرت	غلام فخر الدین خان
۷۳۲	حیرت	پنڈت اجودھیا پرشاد
۷۳۳	حیرت	خواجہ کلن
۷۳۴	حیرت	شیخ رحم علی
۷۳۵	حیرت	میر محمد حسین
۷۳۶	حیرت	میر سیدن
۷۳۷	حیرت	جعفر علی
۷۳۸	حیف	میر چراغ علی جونپوری
۷۳۹	حیف	موتی لال
۷۴۰	حیف	شیخ محمد جامی
	(خ)	
۷۴۱	خادم	خادم حسین خاں
۷۴۲	خادم	نواب خادم حسین خاں بہادر
۷۴۳	خادم	خادم علی خاں
۷۴۴	خادم	سید حیدر علی
۷۴۵	خادم	تفضلہ
۷۴۶	خادم علی	شیخ
۷۴۷	خاص	
۷۴۸	خاکسار	شاہ محمد یار
۷۴۹	خاکسار	غلام محی الدین خان
۷۵۰	خاکسار	میر سجان علی
۷۵۱	خاکی	غلام حیدر بیگ
۷۵۲	خالد	بدر النساء بیگم

نمبر	تخلص	نام
۷۵۳	خالق	مرزا ظہور علی
۷۵۴	خالق	کرامت اللہ خان
۷۵۵	خالق	عبد الخالق
۷۵۶	خالق	شیخ خالق بخش
۷۵۷	خان	اشرف خان دہلوی
۷۵۸	خان	محمد
۷۵۹	خاندان	
۷۶۰	خاندان	سید محمد خان
۷۶۱	خانؔ	
۷۶۲	خاور	محمد اکبر
۷۶۳	خدمت	فرحت علی لکھنوی
۷۶۴	خرد	نواب فخر الدین خان
۷۶۵	خرسند	
۷۶۶	خستہ	محمد عبد اللہ خان
۷۶۷	خستہ	
۷۶۸	خسرو	خواجہ ابو الحسن یا امیر خسرو دہلوی
۷۶۹	خطا	مرزا افضل بیگ لکھنوی
۷۷۰	خفی	مرزا محمد لکھنوی
۷۷۱	خلق	رائے چندر رائے
۷۷۲	خلق	میر احسن
۷۷۳	خلیق	میر مستحسن لکھنوی
۷۷۴	خلیل	سید ابراہیم علی
۷۷۵	خلیل	شیخ محمد خلیل لکھنوی
۷۷۶	خلیل	میر دوست علی
۷۷۷	خلیل	نواب شرف الدولہ محمد علی ابراہیم خاں لکھنوی
۷۷۸	خلیل احمد	
۷۷۹	خیال	غلام حسین خان
۷۸۰	خواجہ	منشی نجف علی بناری
۷۸۱	خوجم	خواجہ سلطان

نمبر	تخلص	نام
۷۸۲	خود غرض	
۷۸۳	خورشید علی	
۷۸۴	خورشید	خوش دفت علیخاں
۷۸۵	خورشدل	لالہ گوبند لال
۷۸۶	خورشدل	بنگامل
۷۸۷	خورشدل	وصول دہلوی
۷۸۸	خوش رس یا خوش	حافظ غلام محمد
۷۸۹	خوف	کمال الدین محمد شبناتی
۷۹۰	خیال	سنگھ رائے دہلوی
۷۹۱	خیال	جانا ناتھ
۷۹۲	خیر	میاں خیر اللہ
	(د)	
۷۹۳	دارہ	شاہزادہ مرزا دارا بخت بہادر
۷۹۴	داغ	
۷۹۵	داغ	میر مہدی
۷۹۶	دانا	شیخ فضل علی خان دہلوی
۷۹۷	دانا	روشن لال لکھنوی
۷۹۸	داور	داور خان
۷۹۹	دائم	علی
۸۰۰	داؤد	دہلوی
۸۰۱	دبیر	مرزا سلامت علی دہلوی
۸۰۲	درخشاں	سید علی خاں لکھنوی
۸۰۳	درخشاں	مرزا بنگا بیگ
۸۰۴	درد	خواجہ میر محمد یا میاں الفت دہلوی
۸۰۵	درد	میر کرم اللہ خان دہلوی
۸۰۶	دردمند	میر کریم اللہ
۸۰۷	دردمند	محمد فقیہ صاحب
۸۰۸	درویش	میر شاہ علی
۸۰۹	دریا	پنڈت رتن ناتھ

نمبر	تخلص	نام
۸۱۰	دریغ	میرزین العابدین
۸۱۱	دل	آزاد خان
۸۱۲	دل	پنڈت دلیری یا دبی پرشاد
۸۱۳	دل	زور آور خان
۸۱۴	دل	شاہ فتح محمد
۸۱۵	دل	شیخ محمد عابد
۸۱۶	دل	غلام مصطفی خان دہلوی
۸۱۷	دل	بدھو رام فرخ آبادی
۸۱۸	دل	مولوی شمس الدین دہلوی
۸۱۹	دل	میر مہدی
۸۲۰	دل	نواب عماد الملک
۸۲۱	دلیر	
۸۲۲	دل خوش	کنور بہادر سنگھ
۸۲۳	دل سوز	خیراتی خان
۸۲۴	دلگیر	میاں چنگن لال
۸۲۵	دلہن	بیگم
۸۲۶	دلیر	شاہ عظیم آبادی
۸۲۷	دلیل	منشی کھاس خان
۸۲۸	ڈنگر سنگھ	
۸۲۹	دوست	
۸۳۰	دوست	دوست محمد سکندر آبادی
۸۳۱	دوست	شیخ غلام حیدر
۸۳۲	دیدار	
۸۳۳	دیدار	علی شاہ
۸۳۴	دیوان	چند منشی اور حکم
۸۳۵	دیوانہ	رائے سوب سنگھ سنگھ
۸۳۶	دیوانہ	گردبخش رائے
۸۳۷	دیوانہ	مرزا محمد علی خان
	....	

(ذ)

نمبر	تخلص	نام
۸۳۸	ذاکر	سید حسین دوست مرادآبادی
۸۳۹	ذکر	میر جان لکھنوی
۸۴۰	ذاکر	میرزا احمد بیگ دہلوی
۸۴۱	ذاکر	ذکر علی
۸۴۲	ذبیح	محمد اسماعیل
۸۴۳	ذرہ	مرزا راجہ رام ناتھ
۸۴۴	ذکا	مرزا شیخ منشی محمد مخدوم بیگ
۸۴۵	ذکا	ذکاء اللہ خان لکھنوی
۸۴۶	ذکا	اللہ خوب چند دہلوی
۸۴۷	ذکاء اللہ	منشی محمد
۸۴۸	ذکر	دہلوی
۸۴۹	ذکر	دہلوی
۸۵۰	ذکر	میر حسین مرادآبادی
۸۵۱	ذکر	مرزا فضل علی احقانی
۸۵۲	ذکی	ذکر خان بہادر خیل جنگ نواب بہادر
۸۵۳	ذکی	میر حیدر حسن دہلوی
۸۵۴	ذکی	محمد
۸۵۵	ذکی	جعفر علی خان دہلوی
۸۵۶	ذکی	شیخ مہدی علی
۸۵۷	ذوالفقار	علی مولوی
۸۵۸	ذوق	منشی آسارام
۸۵۹	ذوق	شیخ محمد ابراہیم دہلوی
۸۶۰	ذوقی	رام مرادآبادی
۸۶۱	ذوقی	شاہ
۸۶۲	ذہین	میر محمد مستعد

(ر)

نمبر	تخلص	نام
۸۶۳	راجہ	بہادر
۸۶۴	راجہ	رام منشی
۸۶۵	راجہ	کرشن بہادر مہاراجہ
۸۶۶	راجہ	
۸۶۷	راحت	بھگونت رائے کاکوروی
۸۶۸	راحت	مرزا محمد بیگ صاحب دہلوی
۸۶۹	راز	مرزا العیقوب علی بیگ
۸۷۰	راسخ	شیخ غلام علی خان
۸۷۱	راسخ	خواجہ احمدی خان
۸۷۲	راسخ	طالب حسین
۸۷۳	راسخ	عنایت اللہ خان
۸۷۴	راسخ	نواب ظفریاب خاں
۸۷۵	راضی	فقیر احمد فاروقی
۸۷۶	راغب	جانکی پرشاد
۸۷۷	راغب	محمد جعفر خان دہلوی
۸۷۸	راغب	مرزا سلیمان علی بیگ
۸۷۹	راقم	خلیفہ غلام محمد دہلوی
۸۸۰	راقم	نند رادن گوبند دہلوی
۸۸۱	رام پرشاد	پنڈت
۸۸۲	رام پرشاد	صوبہ دار
۸۸۳	رام چند	یا رام چند بابو دہلوی
۸۸۴	رام سون داس	
۸۸۵	رام شنکر	
۸۸۶	رام کشن	پنڈت
۸۸۷	رادکشن	پنڈت
۸۸۸	راوی	مصاحب علی
۸۸۹	رانی	یا رائے مرزا العیقوب بیگ
۸۹۰	ربط	
۸۹۱	رتن	بابا
۸۹۲	رجب	علی منشی
۸۹۳	رجب	مرزا علی بیگ

نمبر	تخلص	نام
۸۹۴	رجب	مولانا محمد رجب علی خاں
۸۹۵	رحمان	
۸۹۶	رحمان	علی خاں
۸۹۷	رحمت	گنگا پرشا
۸۹۸	رحمت	رحمت اللہ خاں
۸۹۹	رحمت اللہ	
۹۰۰	رحم	
۹۰۱	رحم	رحیم بخش دہلوی
۹۰۲	رحم	عبدالرحیم خاں
۹۰۳	رحم	میر محمد علی
۹۰۴	رحم خان	
۹۰۵	رخشان	خیرات علی خان
۹۰۶	رخشان	محمد چاند
۹۰۷	رخصت	میر قدرت اللہ
۹۰۸	رسا	شیخ اور میاں محمد بخش
۹۰۹	رسا	لالہ امیر پرشاد
۹۱۰	رفعت	غلام جیلانی
۹۱۱	رفعت	محمد عباس خاں انصاری
۹۱۲	رفعت	مرزا پیاری
۹۱۳	رفعت	مہر علی
۹۱۴	رفعت	میاں رؤف احمد
۹۱۵	رفیع	رفیع الدین خان
۹۱۶	رفیع	مولانا شاہ محمد رفیع الدین دہلوی
۹۱۷	رفیع الدین	
۹۱۸	رفیق	محمد کابلی
۹۱۹	رفیق	مرزا اسد بیگ دہلوی
۹۲۰	رفیق	اسد بیگ
۹۲۱	رفیق	امین اللہ
۹۲۲	رقت	رستم علی
۹۲۳	رقت	مرزا قاسم علی لکھنوی
۹۲۴	رقیب	رؤف احمد
۹۲۵	رقیب	مرزا بیگ دہلوی
۹۲۶	رقیب	میر علی
۹۲۷	رکن الدولہ دہلوی	
۹۲۸	رمز	مرزا محمد سلطان
۹۲۹	رمغ	حکیم محمد فصیح الدین
۹۳۰	رمغ	میر محمد نصیر
۹۳۱	رند	رائے کھیم نرائن
۹۳۲	رند	شاہ اور میر حمزہ علی دہلوی
۹۳۳	رند	منشی گنگا پرشاد
۹۳۴	رند	مہربان خان
۹۳۵	رند	نواب محمد علی خاں امیری
۹۳۶	رند	نواب سید محمد خاں
۹۳۷	رنگین	
۹۳۸	رنگین	امن بیگ
۹۳۹	رنگین	پون لال
۹۴۰	رنگین	سعادت یار خاں
۹۴۱	رنگین	میر برہاں
۹۴۲	رنگین	میر اکبر علی
۹۴۳	رنگین	لالہ بلاس رائے
۹۴۴	رواں	سید جعفر علی
۹۴۵	روح اللہ	محمد عنایت احمد
۹۴۶	روحی	
۹۴۷	رودر	سہائی بابو
۹۴۸	روشن	پیر
۹۴۹	روشن	خواجہ حسن علی
۹۵۰	روشن	شاہ
۹۵۱	روشن	میر حسین علی
۹۵۲	رونق	
۹۵۳	رونق	لالہ رام سہلئے
۹۵۴	رونق	نورالدین
۹۵۵	رہا	غلام محمد خاں
۹۵۶	رہا	میر رضا
۹۵۷	رہائی	شیخ عبداللہ
۹۵۸	ریاض	سید زین العابدین
۹۵۹	ریاضت	اسلام علی
۹۶۰	ریاضت اللہ	
۹۶۱	ریحان	ریحان الدین
	(ز)	
۹۶۲	زار	برہان الدین خاں
۹۶۳	زاری	سوہن
۹۶۴	زار	سید سلامت علی
۹۶۵	زار	لالہ دھنپت رائے
۹۶۶	زار	مرزا سنگین
۹۶۷	زار	مغل بیگ
۹۶۸	زار	مندو لال
۹۶۹	زار	میر جیون
۹۷۰	زار	میر مہدی علی
۹۷۱	زاہد	خواجہ ولایت حسین
۹۷۲	زاہد	شاہزادہ مرزا انوار الدین
۹۷۳	زٹلی یا زٹلی	میر یا مرزا جعفر
۹۷۴	زخمی	
۹۷۵	زدق	جانی سنگھ رائے
۹۷۶	زرہ	چھینے داس
۹۷۷	زشت	شیخ غلام محی الدین
۹۷۸	زلال	میر دوست علی
۹۷۹	زمان	سید محمد

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۹۸۰	زندہ	یا زندہ دل ہرسہائے مصر	۱۰۰۹	سپاہی	لکھنوی	۱۰۳۸	سراج	سراج الدین علی
۹۸۱	زور	مرزا داؤد بیگ	۱۰۱۰	سپاہی	میر امام بخش	۱۰۳۹	سراج	سید حمزہ علی
۹۸۲	زہرہ	امراؤ جان	۱۰۱۱	سپہر	شتاب یا شہاب خاں	۱۰۴۰	سراج	شیخ امان علی
۹۸۳	زہرہ	نصیبن	۱۰۱۲	سپہر	میر محمد	۱۰۴۱	سراج	مولوی احمد
۹۸۴	ریحاں	دکنی	۱۰۱۳	ستار	عبدالستار	۱۰۴۲	سراج الدین	
۹۸۵	زیرک	لالہ لچھمن نرائن	۱۰۱۴	سجاد	شیخ نواز علی	۱۰۴۳	سردار	مرزا لکھنوی
۹۸۶	زین العابدین	منشی اور سید مدراسی	۱۰۱۵	سجاد	میر	۱۰۴۴	سرسبز	مرزا زین العابدین
۹۸۷	زینت	منشی امیر علی	۱۰۱۶	سجاد	میر علی	۱۰۴۵	سرشار	لالا تلک چند
۹۸۸	(س)		۱۰۱۷	سجاد	میر محمد اکبر آبادی	۱۰۴۶	سرعت	
۹۸۹	سابق	میر محمد	۱۰۱۸	سبحان	عبدالسبحان	۱۰۴۷	سرفراز محمد خاں دہلوی	
۹۹۰	سابق	محمد نادر الدین	۱۰۱۹	سبحان بخش، مولوی		۱۰۴۸	سرمد دہلوی	
۹۹۱	سابق	محمد ہاشم	۱۰۲۰	سحاب	محمد اللہ یار	۱۰۴۹	سرمد	محمد
۹۹۲	سابق	میر حاجی	۱۰۲۱	سحر	اجودھیا پرشاد	۱۰۵۰	سروپ	نرائن پنڈت
۹۹۳	ساحل	مرزا اکبر علی	۱۰۲۲	سحر	شیخ امان علی	۱۰۵۱	سرور	حمایت اللہ دہلوی
۹۹۴	ساقی	دکنی	۱۰۲۳	سحر	محمد خلیل خاں	۱۰۵۲	سرور	سید کاظم حسین لکھنوی
۹۹۵	ساقی	مرزا محمد خاں بیگ	۱۰۲۴	سحر	میر نصیر علی	۱۰۵۳	سرور یا سرور۔ شیخ محمد امیر اللہ	
۹۹۶	سالک	مرزا قربان علی بیگ خاں	۱۰۲۵	سخا	شیخ سخاوت علی	۱۰۵۴	سرور	غلام مرتضیٰ خاں دہلوی
۹۹۷	سالک	ارشاد علی	۱۰۲۶	سخن		۱۰۵۵	سرور	مرزا ابندہ نجات بہادر
۹۹۸	سالک		۱۰۲۷	سخن	رام دیال	۱۰۵۶	سرور	مرزا حبیب علی بیگ
۹۹۹	سالم	غلام مصطفیٰ	۱۰۲۸	سخن	سید فخر الدین حسین	۱۰۵۷	سرور	میر فیض علی
۱۰۰۰	سامان	میر نصیر جونپوری	۱۰۲۹	سخن	مرزا محمد حسین خاں	۱۰۵۸	سرور	میر محمد خاں اعظم الدولہ
۱۰۰۱	سائل	حکیم عبدالحق	۱۰۳۰	سخن	میر یورش علی	۱۰۵۹	سرور	ولایت علی
۱۰۰۲	سائل	اسد اللہ حیدر آبادی	۱۰۳۱	سخنان	محمد علی	۱۰۶۰	سرور	ولایت علی لکھنوی
۱۰۰۳	سائل	مرزا محمد یار بیگ	۱۰۳۲	سخنور	لالہ دیوالی سنگھ	۱۰۶۱	سعادت میاں یا میر سعادت علی	
۱۰۰۴	سایہ	سلیم	۱۰۳۳	سدا	سکھ لال منشی آگروی	۱۰۶۲	سعادت خاں	
۱۰۰۵	سرد	سید کاظم حسین	۱۰۳۴	سدید الدین خاں	مولوی	۱۰۶۳	سعادت علی منشی اور سید	
۱۰۰۶	سبزواری	میر ابوالقاسم	۱۰۳۵	سراج	اورنگ آبادی	۱۰۶۴	سعادت یار خاں	مولوی مفتی محمد
۱۰۰۷	سبقت	مرزا مغل	۱۰۳۶	سلطان	خواجہ سلطان	۱۰۶۵	سعدی	شیخ مصلح الدین شیرازی
۱۰۰۸	سپاہی	شاہ قلی خان	۱۰۳۷	سراج	سراج الدین پانی پتی	۱۰۶۶	سعید	سعید الدین خان

۱۰۶۷	سعید	شیخ محمد سعید خاں
۱۰۶۸	سعید	قاضی محمد
۱۰۶۹	سعید	مرزا آغا نجف لکھنوی
۱۰۷۰	سعید الدین محمد	
۱۰۷۱	سفر شاہ	
۱۰۷۲	سفیر	خواجہ پادشاہ لکھنوی
۱۰۷۳	سقاف	عبدالرحمٰن
۱۰۷۴	سکندر	خلیفہ محمد علی
۱۰۷۵	سکھ لال	
۱۰۷۶	سلام	میاں نجم الدین علی خاں
۱۰۷۷	سلامت	مولوی شاہ محمد سلامت اللہ
۱۰۷۸	سلامت	منشی سلامت علی غازی پوری
۱۰۷۹	سلامت	میر سلامت علی
۱۰۸۰	سلطان	خواجہ سلطان خاں
۱۰۸۱	سلطان	بیگم
۱۰۸۲	سلطان	خواجہ طالب علیخاں عظیم آبادی
۱۰۸۳	سلطان	سید میر امداد علی
۱۰۸۴	سلطان	قلی بیگ
۱۰۸۵	سلطان	مولوی سلطان خان
۱۰۸۶	سلطان	مرزا محمد ایزد بخش شاہجہاں پوری
۱۰۸۷	سلطان	نواب اللہ خان افغانی
۱۰۸۸	سلطان	خانی
۱۰۸۹	سلیمان	میر محمد صالح کمبوہ
۱۰۹۰	سلیم	سلیم خان
۱۰۹۱	سلیم	شیخ
۱۰۹۲	سلیم	میر سلامت علی بنارسی
۱۰۹۳	سلیم	میر عباس لکھنوی
۱۰۹۴	سلیم	میر محمد
۱۰۹۵	سلیم اللہ	محمد

۱۰۹۶	سلیمان	دہلوی
۱۰۹۷	سلیمان	مرزا محمد سلیمان شکوہ
۱۰۹۸	سلیمان	میر مراد علی دہلوی
۱۰۹۹	سلیمان خاں	دہلوی
۱۱۰۰	سنبلی	شاہ مراد
۱۱۰۱	سنجر	محمد یعقوب علی غازی پوری
۱۱۰۲	سنین	سید عبدالستار
۱۱۰۳	سودا	مرزا محمد رفیع
۱۱۰۴	سودا	منشی جیون لال
۱۱۰۵	سورج بھان پنڈت	
۱۱۰۶	سورج مل منشی	
۱۱۰۷	سوز	سید اور میر مہدی
۱۱۰۸	سوز	مولوی عبدالکریم دہلوی
۱۱۰۹	سوزن	شیخ شمس الدین
۱۱۱۰	سومیرے	
۱۱۱۱	سویدہ	میر رحمت اللہ
۱۱۱۱۲	سہراب	مرزا سہراب بیگ دہلوی
۱۱۱۱۳	سیاح	میاں داد خاں اورنگ آبادی
۱۱۱۱۴	سیادت	غلام رسول
۱۱۱۱۵	سیادت	میر مجاہد الدین نجم الدین لکھنوی
۱۱۱۶	سید امام الدین دہلوی	
۱۱۱۱۷	سید آغا لکھنوی	
۱۱۱۱۸	سید امداد علی لکھنوی	
۱۱۱۱۹	سید	میر غالب علی خاں
۱۱۱۲۰	سید	میر غلام رسول
۱۱۱۲۱	سید	میر یا مرزا قطب الدین علی
۱۱۱۲۲	سید	میر یادگار علی
۱۱۱۲۳	سید	نواب نظام الدولہ لکھنوی
۱۱۱۲۴	سید	احمد

۱۱۱۲۵	سید	احمد خاں مراد آبادی
۱۱۱۲۶	سید الدین	
۱۱۱۲۷	سید علی	
۱۱۱۲۸	سید محمد صاحب منشی اور مولوی	
۱۱۱۲۹	سید مرزا احمد عباس	
۱۱۱۳۰	سیف	مرزا سیف علی دہلوی
۱۱۱۳۱	سیف	مرزا محمد حسین
۱۱۱۳۲	سیف	مرزا محفل
۱۱۱۳۳	سیفی	مولوی میر وارث علی
۱۱۱۳۴	سیدا	
۱۱۱۳۵	سیوکو	
۱۱۱۳۶	شا	
۱۱۱۳۷	شاد	اللہ یار قیامی
۱۱۱۳۸	شاد	راجہ درگا پرشاد
۱۱۱۳۹	شاد	رائے دیبی پرشاد حیدرآبادی
۱۱۱۴۰	شاد	شیخ تفضل علی
۱۱۱۴۱	شاد	سید تفضل حسین جونپوری
۱۱۱۴۲	شاد	شیخ محمد جان لکھنوی
۱۱۱۴۳	شاد	میر احمد حسین
۱۱۱۴۴	شاد	میر محمد یار خاں بریلوی
۱۱۱۴۵	شاد	
۱۱۱۴۶	شاداب	لالہ خوش وقت رائے
۱۱۱۴۷	شاداں	راجہ پارے چند و لال
۱۱۱۴۸	شاداں	قطب الدین علی خاں
۱۱۱۴۹	شاداں	لالہ بسان لال
۱۱۱۵۰	شاداں	میر رجب علی
۱۱۱۵۱	شاعر	لالہ متھرا داس یا متھن لال
۱۱۱۵۲	شاعر	بسم اللہ لکھنوی
۱۱۱۵۳	شاعر	میر کمال الدین حسین

نمبر	تخلص	نام
۱۱۵۴	شاغل	اشرف حسین لکھنوی
۱۱۵۵	شاکر	
۱۱۵۶	شاگرد	شاہ شاکر علی
۱۱۵۷	شاکر	محمد
۱۱۵۸	شام سروپ	
۱۱۵۹	شاہ احمد	سطاری
۱۱۶۰	شاہ	سعد اللہ
۱۱۶۱	شاہ	میر شاہ علی خاں دہلوی
۱۱۶۲	شاہی	شاہ قلی خاں دہلوی
۱۱۶۳	شاہی	شاہزادہ مرزا امیر الدین دہلوی
۱۱۶۴	شائق	خواجہ فیض الدین حیدر یا رند
۱۱۶۵	شائق	رائے امیر سنگھ
۱۱۶۶	شائق	لالہ فتح چند لکھنوی
۱۱۶۷	شائق	محمد ہاشم
۱۱۶۸	شائق	مولوی نفیس الدین قریشی
۱۱۶۹	شائق	میاں میر محمد
۱۱۷۰	شائق	میر حاجی دہلوی
۱۱۷۱	شائق	میر قمر علی
۱۱۷۲	شایاں	کنھیا لال
۱۱۷۳	شایاں	منشی طوطا رام
۱۱۷۴	شجاعت	شیخ بہادر علی لکھنوی
۱۱۷۵	شجاعت	مولوی
۱۱۷۶	شجاع	نواب شجاع قلی خاں
۱۱۷۷	شراف	مرزا ادر میر اشرف علی
۱۱۷۸	شرر	عبد الغفور خان لکھنوی
۱۱۷۹	شرر	مرزا ابراہیم بیگ لکھنوی
۱۱۸۰	شرر	مرزا آغا حسین
۱۱۸۱	شرر	مرزا جعفر
۱۱۸۲	شرر	مرزا صادق علی

نمبر	تخلص	نام
۱۱۸۳	شرر	میر غیاث الدین
۱۱۸۴	شرف	
۱۱۸۵	شرف	اشرف علی
۱۱۸۶	شرف	دکنی
۱۱۸۷	شرف	سید سجاد حسین یا آغا صاحب
۱۱۸۸	شرف	شیخ شرف الدین حسین
۱۱۸۹	شرف	مرزا اشرف الدین بیگ لکھنوی
۱۱۹۰	شرف	میر مہدی
۱۱۹۱	شرف	میر محمد یا محمدی
۱۱۹۲	شرف	برادر سید غلام عباس لکھنوی
۱۱۹۳	شرف	نواب سرفراز الدولہ مرزا ابو طالب خاں
۱۱۹۴	شرم	جناب شمس النساء بیگم صاحبہ
۱۱۹۵	شری یا اشری	سنہائن پنڈت
۱۱۹۶	شری یا سری	پرشاد منشی اور پنڈت
۱۱۹۷	شری	داس بابو
۱۱۹۸	شریر	احمد جان دہلوی
۱۱۹۹	شریف	مرزا محمد
۱۲۰۰	شریف	مرزا محمد بیگ
۱۲۰۱	شریف	مولوی
۱۲۰۲	شریف حسن	سید
۱۲۰۳	شعار	اخند رامپوری
۱۲۰۴	شعاری	
۱۲۰۵	شعاع	
۱۲۰۶	شعلہ	پنڈت امرناتھ
۱۲۰۷	شعور	عبد الرؤف
۱۲۰۸	شعور	میاں شعور احمد رامپوری
۱۲۰۹	شعوری	
۱۲۱۰	شغیل دہلوی	
۱۲۱۱	شفا	حکیم محمد حسن خاں دہلوی

نمبر	تخلص	نام
۱۲۱۲	شفا	حکیم یار علی دہلوی
۱۲۱۳	شفیق	مرزا علی جان لکھنوی
۱۲۱۴		نواب محمد سعید الدین خان
۱۲۱۵	شفیع	امین الدین دہلوی
۱۲۱۶	شفیع	میر محمد
۱۲۱۷	شفیق	مظہر علی خاں
۱۲۱۸	شفیق	نواب خواجہ نور الدین خاں
۱۲۱۹	شکوہ	دوارلم کرشن
۱۲۲۰	شکوہ	محمد مرزا حیدر آبادی
۱۲۲۱	شکوہ	مرزا احمد رضا لکھنوی
۱۲۲۲	شکی	منشی خواجہ سنگھ
۱۲۲۳	شکیبہ	شیخ غلام حسین دہلوی
۱۲۲۴	شگفتہ	بدھ سنگھ
۱۲۲۵	شگفتہ	مرزا شگفتہ بخت یا بیدار بخت
۱۲۲۶	شگفتہ	نواب مرزا آصف علی لکھنوی
۱۲۲۷	شمبھو	یا شمبھو داس لکھنوی
۱۲۲۸	شمش	شیخ علی محمد بریلوی
۱۲۲۹	شمش	مولوی خان
۱۲۳۰	شمش	میر آغا محبوب علی
۱۲۳۱	شمس	میر شمس الدین علی لکھنوی سید
۱۲۳۲	شمس الدین	
۱۲۳۳	شمشاد	میر احمد علی
۱۲۳۴	شمشیر خاں	منشی
۱۲۳۵	شملہ	
۱۲۳۶	شمیم	سید غالب علی بنارس
۱۲۳۷	شمیم	عباس مرزا لکھنوی
۱۲۳۸	شناور	صاحب مرزا
۱۲۳۹	شنکر	سروپ
۱۲۴۰	شور	بکھریانی پتی

نمبر	تخلص	نام
۱۲۴۱	شور	خواجہ عظیم خان
۱۲۴۲	شور	شیخ محمد محی الدین خان
۱۲۴۳	شور	مرزا محمود بیگ
۱۲۴۴	شورش	غلام احمد
۱۲۴۵	شورش	میر غلام حسین عظیم آبادی
۱۲۴۶	شورش	میر مہدی
۱۲۴۷	شورش	نصیر حسین
۱۲۴۸	شوری	
۱۲۴۹	شوق	کھوگل لال
۱۲۵۰	شوق	تہمتن جنگ بہادر
۱۲۵۱	شوق	جوہر بیگ لکھنوی
۱۲۵۲	شوق	حافظ مرزا غلام رسول دہلوی
۱۲۵۳	شوق	حکیم تصدق حسین خاں لکھنوی
۱۲۵۴	شوق	دہلوی
۱۲۵۵	شوق	دولت رائے
۱۲۵۶	شوق	روشن لال
۱۲۵۷	شوق	شیخ سید میر علی ضامن لکھنوی
۱۲۵۸	شوق	سہائی بخش
۱۲۵۹	شوق	شرگوپال یا کاکاجی
۱۲۶۰	شوق	فیض علی
۱۲۶۱	شوق	مرزا احد ادا بیگ
۱۲۶۳	شوق	مولوی قدرت اللہ
۱۲۶۴	شوق	میاں اور میر حسن علی
۱۲۶۵	شوق	میاں اور شیخ محمد بخش
۱۲۶۶	شوقی	محمد فصیح
۱۲۶۷	شوکت	
۱۲۶۸	شوکت	محمد منیف علی
۱۲۶۹	شوکت	مولوی سبط علی
۱۲۷۰	شوکت	میر حسین علی دہلوی
۱۲۷۱	شہاب الدین	احمد بن عمر

نمبر	تخلص	نام
۱۲۷۲	شہادت	شاہ شہادت علی
۱۲۷۳	شہرت	افتخار الدین علی خاں
۱۲۷۴	شہرت	امیر بخش خاں
۱۲۷۵	شہرت	مرزا حاجی بیگ
۱۲۷۶	شہرت	مرزا محمد علی دہلوی
۱۲۷۷	شہرت	مولوی عباس علی
۱۲۷۸	شہرت	مولوی غلام حسین غازیپوری
۱۲۷۹	شہرت	
۱۲۸۰	شہید	غلام امام
۱۲۸۱	شہید	مولوی غلام حسین غازی پوری
۱۲۸۲	شہید	مولوی محمد بخش
۱۲۸۳	شہیدی	کرامت علی خاں
۱۲۸۴	شیدا	امیر نواب مرزا علی
۱۲۸۵	شیدا	خواجہ منگا
۱۲۸۶	شیدا	شاہزادہ مرزا قمرالدین
–		بامرزا اکلو یا کلو
۱۲۸۷	شیدا	محمد ارتضیٰ خاں
۱۲۸۸	شیدا	مرادآبادی
۱۲۸۹	شیدا	مولوی امانت اللہ
۱۲۹۰	شیدا	میر فتح علی
۱۲۹۱	شیدا	نواب محمد حسن خاں
۱۲۹۲	شیدا	نواب معین الدین خاں
۱۲۹۳	شیریں	بیگم طوائف لکھنوی
۱۲۹۴	شیفتہ	احمد خاں
۱۲۹۵	شیفتہ	حافظ عبدالصمد
۱۲۹۶	شیفتہ	سید اللہ بخش
۱۲۹۷	خیفتہ	میر مہدی
۱۲۹۸	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں بہادر
۱۲۹۹	شیو یا شیوا	نرائن پنڈت
۱۳۰۰	شیون	میر حسن

نمبر	تخلص	نام
۱۳۰۱	صابر	احمد مرزا لکھنوی
۱۳۰۲	صابر	شاہ
۱۳۰۳	صابر	مرزا خدا بخش
۱۳۰۴	صاحب	امت الفاطمہ بیگم
۱۳۰۵	صاحب	میر یار علی
۱۳۰۶	صاحب قرآن	سید امام علی
۱۳۰۷	صادق	حکیم سید محمد
۱۳۰۸	صادق	صادق محمد حسین
۱۳۰۹	صادق	صادق علی شاہ
۱۳۱۰	صادق	مرزا محمد
۱۳۱۱	صادق	میاں صادق علی
۱۳۱۲	صادق	میر جعفر خاں دہلوی
۱۳۱۳	صادق	میر صادق علی
۱۳۱۴	صادق خاں	
۱۳۱۵	صافی	نانا لودھ سنگھ
۱۳۱۶	صافی	میر مظہر علی بہادر
۱۳۱۷	صالح محمد	–
۱۳۱۸	صالم شاہ	
۱۳۱۹	صانع	نظام الدین بلگرامی
۱۳۲۰	صبا	نانا کنجی مل
۱۳۲۱	صبا	مرزا راجہ شنکر ناتھ
۱۳۲۲	صبا	میر وزیر علی لکھنوی
۱۳۲۳	صبا	–
۱۳۲۴	صبر	مرزا غلام حسین خاں
۱۳۲۵	صبر	میر اسد
۱۳۲۶	صبر	میر محمد علی فیض آبادی
۱۳۲۷		مرزا بخش علی خاں لکھنوی
۱۳۲۸	صحت	محمد حسن خاں لکھنوی
۱۳۲۹	صدر	میر صدرالدین لکھنوی

نمبر	تخلص	نام
۱۳۳۰	صدق	بشارت علی
۱۳۳۱	صدق	محمد صدیق حیدرآبادی
۱۳۳۲	صفا	رائے منولال
۱۳۳۳	صفا	مرزا ننھے
۱۳۳۴	صفت	مذہب علی خاں
۱۳۳۵	صفدر	میر صفدر علی
۱۳۳۶	صفدر	سید اور میر فرزند علی فرخ آبادی
۱۳۳۷	صفدر علی	
۱۳۳۸	صفدر علی مولوی اور سید جبلپوری	
۱۳۳۹	صفدری	میر صادق علی
۱۳۴۰	صفدری	حیدرآبادی
۱۳۴۱	صفدری	
۱۳۴۲	صفی	سید معین حسین
۱۳۴۳	صغیر	شیخ حیدر علی لکھنوی
۱۳۴۴	صفیر	جان خاں
۱۳۴۵	صانع	شیخ محمد
۱۳۴۶	صانع	شیخ صانع محمد عثمانی
۱۳۴۷	صمد	میاں عبدالصمد حیدرآبادی
۱۳۴۸	صمصام	نواب امیر الامرا صمصام الدولہ
۱۳۴۹	صنعت	مغل خاں
۱۳۵۰	صنعت	میاں کریم الدین
۱۳۵۱	صواب	شیخ محمد اشرف غازی پوری
۱۳۵۲	صوفی	
۱۳۵۳	صولت	خواجہ محمد لکھنوی
۱۳۵۴	صہبائی	مولوی منشی امام بخش
۱۳۵۵	صیاد	مرزا غلام حسن
۱۳۵۶	صید	دہلوی
۱۳۵۷	ضاحک	میر غلام حسین دہلوی
۱۳۵۸	ضامن	غلام

نمبر	تخلص	نام
۱۳۵۹	ضبط	محمد معلف سید حسین شاہ
۱۳۶۰	ضبط	سید آغا جان
۱۳۶۱	ضبط	میر حسن شاہ
۱۳۶۲	ضبط	نوازش علی خاں دہلوی
۱۳۶۳	ضحی	مولوی غلام رسول
۱۳۶۴	ضعف	غلام عباس
۱۳۶۵	ضمیر	پنڈت نرائن داس دہلوی
۱۳۶۶	ضمیر	ٹھاکر داس لکھنوی
۱۳۶۷	ضمیر	شیخ مدرس اکبرآبادی
۱۳۶۸	ضمیر	سید ہدایت علی خاں لکھنوی
۱۳۶۹	ضمیر	نانا گنگا داس
۱۳۷۰	ضمیر	میر مظہر حسین لکھنوی
۱۳۷۱	ضمیر	نادر الدین
۱۳۷۲	ضیار	
۱۳۷۳	ضیار	احمد لکھنوی
۱۳۷۴	ضیار	سید محمد میر لکھنوی
۱۳۷۵	ضیار	شیخ ولی اللہ دہلوی
۱۳۷۶	ضیار	لالہ کنجی مل کانپوری
۱۳۷۷	ضیاء	ضیار الدین
۱۳۷۸	ضیاء	مرزا ضیار رجب بہادر
۱۳۷۹	ضیار	میاں یا میر ضیار الدین لکھنوی
۱۳۸۰	ضیار	منشی وارث علی
۱۳۸۱	ضیا	ولی اللہ
۱۳۸۲	ضیار الدین مولوی محمد	
۱۳۸۳	ضیائی	میر بدر الدین لکھنوی
۱۳۸۴	ضیائی	نظام الدین الدین بلگرامی
۱۳۸۵	ضیغم	مولوی اکرم احمد مجددی
۱۳۸۶	ضیغم	مولوی غضنفر علی لکھنوی
۱۳۸۷	طالب	لالچی رام جلال آبادی

نمبر	تخلص	نام
۱۳۸۸	طالب	میر طالب علی الہ آبادی
۱۳۸۹	طالب	مرزا ابو طالب حیدرآبادی
۱۳۹۰	طالب	طالب حسین خاں
۱۳۹۱	طالب	راجہ طالب علی خاں
۱۳۹۲	طالب	محمد عباس لکھنوی
۱۳۹۳	طالب	میاں طالب علی خاں لکھنوی
۱۳۹۴	طالب	عاشور بیگ خاں
۱۳۹۵	طالب	شیر محمد خاں
۱۳۹۶	طالب	شاہ طالب علی
۱۳۹۷	طالب	رامپوری
۱۳۹۸	طالع	نانا ہندو لال حیدرآبادی
۱۳۹۹	طاہر	مرزا بندہ حسن
۱۴۰۰	طاہر	محمد
۱۴۰۱	طبّی	
۱۴۰۲	طبیب	سید شاہ لاہوری
۱۴۰۳	طبیب	مرزا ولی محمد دہلوی
۱۴۰۴	طبیب	حکیم محمد حسن خاں فرخ آبادی
۱۴۰۵	طبعی	-
۱۴۰۶	طپش	میر مدد علی دہلوی
۱۴۰۷	طرار	گودھری لال
۱۴۰۸	طرب	جھنولال
۱۴۰۹	طرزی	میر امام علی دہلوی
۱۴۱۰	طفل	مرزا عبد المقتدر
۱۴۱۱	طلب	شیخ طلب علی
۱۴۱۲	طلب	شاہ مشتاق
۱۴۱۳	طور	مرزا احمد رضا
۱۴۱۴	طوفان	میر حسین یا میر محمد لکھنوی
۱۴۱۵	طوفان	میر نوازش علی
۱۴۱۶	طوبی	-

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۴۱۷	ظاہر	میر محمد دہلوی	۱۴۴۶	عابد	عارف الدین علی خاں اکبرآبادی	۱۴۷۵	عاشق	مشیر الدولہ محمد علی
۱۴۱۸	ظاہر	میر لطف علی	۱۴۴۷	عابد	محمد	۱۴۷۶	عاشق	شیخ محمد خاں
۱۴۱۹	ظاہر	خواجہ محمد خاں	۱۴۴۸	عابد	موہن رام	۱۴۷۷	عاشق	آغا حسین قلی خاں
۱۴۲۰	ظاہر الدین منشی		۱۴۴۹	عابد	میر غلام حیدر خاں دہلوی	۱۴۷۸	عاشور	نواب علی خاں
۱۴۲۱	ظریف	نانا بینی پرشاد لکھنوی	۱۴۵۰	عارف		۱۴۷۹	عاصم	منشی عبداللہ
۱۴۲۲	ظریف	خدادوی خاں ″	۱۴۵۱	عارف	نواب زین العابدین	۱۴۸۰	عاصم	محمد علی خاں لکھنوی
۱۴۲۳	ظفر	سراج الدین محمد بہادر شاہ ظفر	۱۴۵۲	عارف	شاہ حسین	۱۴۸۱	عاصم	
۱۴۲۴	ظفر	میاں ظفر علی	۱۴۵۳	عارف	میر جمال الدین	۱۴۸۲	عاصی	
۱۴۲۵	ظفر	نواب نصیر الدولہ تجمل حسین خاں	۱۴۵۴	عارف	میر عارف علی	۱۴۸۳	عاصی	نور محمد
۱۴۲۶	ظہور	محمد شاہ	۱۴۵۵	عارف	محمد اکبرآبادی	۱۴۸۴	عاصی	منشی امداد حسین
۱۴۲۷	ظہور	منشی اور شیخ ظہور محمد بلگرامی	۱۴۵۶	عارف	عرف میر جمال الدین	۱۴۸۵	عاصی	عبدالرحمٰن
۱۴۲۸	ظہور	مرزا علی دہلوی	۱۴۵۷	عاشق	پنڈت بھولا ناتھ	۱۴۸۶	عاصی	منشی صدر الدین
۱۴۲۹	ظہور	لالہ شیو سنگھ	۱۴۵۸	عاشق	شیخ نبی بخش	۱۴۸۷	عاصی	کرم علی
۱۴۳۰	ظہور	حافظ ظہور اللہ بیگ	۱۴۵۹	عاشق	مولوی جلال الدین دہلوی	۱۴۸۸	عاصی	کلیم سید احمد
۱۴۳۱	ظہور	بدیع الدین حیدر	۱۴۶۰	عاشق	رکن الدین	۱۴۸۹	عاقل	طفیل شاہ فقیر
۱۴۳۲	ظہور	منشی ظہور علی	۱۴۶۱	عاشق	محمد علی	۱۴۹۰	عاقل	رائے سنگھ
۱۴۳۳	ظہور	ظہور اللہ	۱۴۶۲	عاشق	محمد خاں	۱۴۹۱	عاکف	
۱۴۳۴	ظہور الحسن	شیخ محمد	۱۴۶۳	عاشق	راجہ کلیان سنگھ	۱۴۹۲	عالم	علی
۱۴۳۵	ظہیر	ظہیر الدین	۱۴۶۴	عاشق	منشی عجائب رائے	۱۴۹۳	عالی	مرزا
۱۴۳۶	ظہیر	نصیر الدین	۱۴۶۵	عاشق	میر برہان الدین	۱۴۹۴	عالی	خواجہ عبداللہ لکھنوی
۱۴۳۷	ظہیر خاں محمد		۱۴۶۶	عاشق	مرزا مہدی علی خاں	۱۴۹۵	عالی	شاہ ابوالمعانی
۱۴۳۸	عابد		۱۴۶۷	عاشق	رام سنگھ	۱۴۹۶	عبادت	مرزا عابد علی بیگ لکھنوی
۱۴۳۹	عابد	نواب محمد زین العابدین خاں	۱۴۶۸	عاشق	میر یحییٰ	۱۴۹۷	عباس	نواب اقتدار الدولہ مرزا عباس
۱۴۴۰	عابد علی ذوالفقار حیدری		۱۴۶۹	عاشق	محمد رضا لکھنوی	۱۴۹۸	عباس	مرزا عباس علی بیگ
۱۴۴۱	عابدی		۱۴۷۰	عاشق	سید ہدایت علی دہلوی	۱۴۹۹	عباس	میر
۱۴۴۲	عابد علی		۱۴۷۱	عاشق	سعداللہ خاں	۱۵۰۰	عباس	
۱۴۴۳	عاجز		۱۴۷۲	عاشق	سید اسداللہ محمد علی خاں	۱۵۰۱	عباس	
۱۴۴۴	عاجز	الفت خاں افغانی	۱۴۷۳	عاشق	امیر نواب مرزا والاجان بہادر	۱۵۰۲	عباس	
۱۴۴۵	عاجز	زور آور سنگھ	۱۴۷۴	عاشق	سدا سکھ	۱۵۰۳	عبد	مرزا عبداللہ

نمبر	تخلص	نام
۱۵۰۴	عبد	میاں عبداللہ شاہ
۱۵۰۵	عبدالسلام	لکھنوی
۱۵۰۶	عبداللہ	
۱۵۰۷	عبدالبقا	
۱۵۰۸	عبدالجبار	
۱۵۰۹	عبدالحق	مولوی سید
۱۵۱۰	عبدالحق	قاضی محمد
۱۵ ۱	عبدالحق	شاہ
۱۵۱۲	عبدالحلیم	منشی
۱۵۱۳	عبدالرحمٰن	مولوی
۱۵۱۴	عبدالرزاق	قادری شاہ
۱۵۱۵	عبدالرحیم	
۱۵۱۶	عبدالرحیم	مولوی
۱۵۱۷	عبدالسلام	مولوی لکھنوی
۱۵۱۸	عبدالغفور	سید
۱۵۱۹	عبدالقادر	مولانا دہلوی
۱۵۲۰	عبدالقادر	
۱۵۲۱	عبدالکریم	
۱۵۲۲	عبداللہ	
۱۵۲۳	عبداللہ	
۱۵۲۴	عبداللہ	شیخ
۱۵۲۵	عبداللہ	سید
۱۵۲۶	عبداللہ	محمد
۱۵۲۷	عبداللہ	
۱۵۲۸	عبداللہ	بن السلام
۱۵۲۹	عبداللطیف	خاں مولوی
۱۵۳۰	عبدالمجید	حکیم مولوی
۱۵۳۱	عبدالسمیع	
۱۵۳۲	عبدالواحد	
۱۵۳۳	عبدالواسع	ہانسوی
۱۵۳۴	عبدالوہاب	خاں عبدالصمد
۱۵۳۵	عبرت	میر ضیاء الدین دہلوی
۱۵۳۶	عبرت	محمد خواجہ بادشاہ
۱۵۳۷	عبرت	نواب حسین خاں لکھنوی
۱۵۳۸	عبیداللہ	مولوی شیخ محمد
۱۵۳۹	عجائب	رائے منشی
۱۵۴۰	عدم	واحد علیخاں لکھنوی
۱۵۴۱	عرش	میر حسن عسکری "
۱۵۴۲	عرفان	علی منشی
۱۵۴۳	عرفان	میر عباس دہلوی
۱۵۴۴	عروج	منشی احمد حسن خاں
۱۵۴۵	عزت	غلام حیدر
۱۵۴۶	عزت	محمد سلیمان
۱۵۴۷	عزت	شیخ عبدالواسع لکھنوی
۱۵۴۸	عُزلت	فقیر ادر میر سید عبدالولی
۱۵۴۹	عزیز	بھکاری لال
۱۵۵۰	عزیز	شاہ عبدالعزیز
۱۵۵۱	عزیز	شیوناتھ دہلوی
۱۵۵۲	عزیز	شاہ عبدالعزیز
۱۵۵۳	عزیز	منشی محمد علی دہلوی
۱۵۵۴	عزیز	خواجہ یوسف علی خاں بہادر لکھنوی
۱۵۵۵	عزیز	مولوی عزیز اللہ
۱۵۵۶	عزیز	مہاراجہ عزیز سنگھ
۱۵۵۷	عزیز	مولوی عبدالعزیز
۱۵۵۸	عزیز	میر عنایت حسین
۱۵۵۹	عزیز الدین خاں	
۱۵۶۰	عسکری	شیخ بدالدین
۱۵۶۱	عسکر علی خاں	
۱۵۶۲	عسکری	حسن غالب علی
۱۵۶۳	عسکری	نور محمد عسکری بیگ
۱۵۶۴	عشاق	جیون مل
۱۵۶۵	عشاق	شیخ احمد غش بہاری
۱۵۶۶	عشرت	میر غلام علی
۱۵۶۷	عشرت	شیخ غلام بنگالی
۱۵۶۸	عشرت	مرزا اکبر علی لکھنوی
۱۵۶۹	عشرت	پنڈت بھولا ناتھ
۱۵۷۰	عشق	شاہ رکن الدین دہلوی
۱۵۷۱	عشق	میر زین الدین دہلوی
۱۵۷۲	عشق	میر محمد علی سید حیدرآبادی
۱۵۷۳	عشق	شیخ غلام محی الدین قریشی
۱۵۷۴	عشق	سید حسین مرزا لکھنوی
۱۵۷۵	عشق	آغا رضی لکھنوی
۱۵۷۶	عشق	حکیم میر عزت اللہ
۱۵۷۷	عشقی	عبدالواحد بلگرامی
۱۵۷۸	عشقی	مراد آبادی
۱۵۷۹	عشقی	دکھنی
۱۵۸۰	عشقی	میاں رحمت اللہ
۱۵۸۱	عشقی	شیخ ادر میاں الٰہی بخش
۱۵۸۲	عطا	محمد عطاء اللہ
۱۵۸۳	عطا	منشی عطا حسین
۱۵۸۴	عطارد	شہاب ثاقب
۱۵۸۵	عظمت	میر عظمت اللہ خاں
۱۵۸۶	عظمت	میر عظمت اللہ خاں
۱۵۸۷	عظمت	شیخ عظمت اللہ
۱۵۸۸	عظیم	
۱۵۸۹	عظیم	مرزا محمد
۱۵۹۰	عظیم	منشی احمد

نمبر	تخلص	نام
۱۵۹۱	عظیم	میر
۱۵۹۲	عظیم	محمد عظیم بیگ
۱۵۹۳	عظیم بخش	
۱۵۹۴	عقیدت	
۱۵۹۵	علم	محمد علی
۱۵۹۶	علوی خاں	
۱۵۹۷	علی	نواب علی
۱۵۹۸	علی	منشی سید بہادر
۱۵۹۹	علی	حسن دکنی
۱۶۰۰	علی	سید حافظ
۱۶۰۱	علی	میر حسن لکھنوی
۱۶۰۲	علی	مرزا لکھنوی
۱۶۰۳	علی	مرزا قلی
۱۶۰۴	علی	مرزا محمد علی خاں
۱۶۰۵	علی	حکیم محمد
۱۶۰۶	علی	محمد خاں اعظم الدولہ
۱۶۰۷	علی حسین سید	
۱۶۰۸	علی بخش مولوی	
۱۶۰۹	علی جان	
۱۶۱۰	علی جاہ	
۱۶۱۱	علی حیدر نصیر الدین	
۱۶۱۲	علی خاں دہلوی	
۱۶۱۳	علی محمد	
۱۶۱۴	علیم	علیم اللہ شاہ
۱۶۱۵	عماد	غازی الدین
۱۶۱۶	عماد الدین	
۱۶۱۷	عمدۃ آمنہ	
۱۶۱۸	عمدہ	میر جعفر علی
۱۶۱۹	عمدہ	لالہ سیتا رام
۱۶۲۰	عمر	معتبر خاں
۱۶۲۱	عواں	محمد
۱۶۲۲	عنایت علی خاں	
۱۶۲۳	عنایت	شیخ نظام الدین
۱۶۲۴	عنایت حسین	
۱۶۲۵	عنایت اللہ	
۱۶۲۶	عنایت الرحمٰن خاں	
۱۶۲۷	عنایت حسین	
۱۶۲۸	عیاش	غلام جیلانی خاں
۱۶۲۹	عیاش	خیالی رام
۱۶۳۰	عیاش	میر یعقوب لکھنوی
۱۶۳۱	عیاش	نواب شہریار مرزا
۱۶۳۲	عیاش	مرزا عباس علی
۱۶۳۳	عیاں	مرزا ہاشم علی
۱۶۳۴	عیاں	-
۱۶۳۵	عیش	محمد عسکری
۱۶۳۶	عیش	حسن رضوی
۱۶۳۷	عیشی	امیر خاں
۱۶۳۸	عیش	میر علی حسین
۱۶۳۹	عیش	نواب محمد مرزا
۱۶۴۰	عیش	شیخ ابو محمد فاروقی
۱۶۴۱	عیش	مولوی فدا علی
۱۶۴۲	عیش	طلب علی خاں
۱۶۴۳	عیش	شیخ محی الدین
۱۶۴۴	غازی	نواب غازی الدین
۱۶۴۵	غافل	رائے بختاور سنگھ
۱۶۴۶	غافل	مرزا مغل لکھنوی
۱۶۴۷	غافل	میر احمد علی
۱۶۴۸	غافل	شیخ محمد مسعود خاں
۱۶۴۹	غافل	لالہ منور خاں
۱۶۵۰	غافل	لالہ سندر لال
۱۶۵۱	غالب	نواب اسد اللہ
۱۶۵۲	غالب	اسد اللہ خاں
۱۶۵۳	غالب	
۱۶۵۴	غالب	نواب مرزا امین علی
۱۶۵۵	غالب	مکرم الدولہ
۱۶۵۶	غالب	لالہ موہن لال
۱۶۵۷	غالب	انوار علی
۱۶۵۸	غالب	علی خاں
۱۶۵۹	غریب	مراد آبادی
۱۶۶۰	غنی	مرزا عباس
۱۶۶۱	غواص	
۱۶۶۲	غواصی یا غواص - مولانا	
۱۶۶۳	غوث	-
۱۶۶۴	غوثی	محمد غوث
۱۶۶۵	غیاث	سید محمد
۱۶۶۶	غیرت	-
۱۶۶۷	غیرت	لکھنوی
۱۶۶۸	غیرت	کلب علی
۱۶۶۹	فارغ	-
۱۶۷۰	فارغ	-
۱۶۷۱	فارغ شاہ	
۱۶۷۲	فارغ میر احمد خاں	
۱۶۷۳	فاروقی	فقیر احمد
۱۶۷۴	فاضل خاں	
۱۶۷۵	فاضل شاہ دہلوی	
۱۶۷۶	فاضل محمد - حیدر آبادی	
۱۶۷۷	فائز	صدر الدین محمد

نمبر	تخلص	نام
۱۶۷۸	فائز	-
۱۶۷۹	فائز	مسیح
۱۶۸۰	فتح	فتح علی
۱۶۸۱	فتح	مرزا فتح علی خاں
۱۶۸۲	فتح	میر فتح علی
۱۶۸۳	فتح اللہ	امیر شیرازی
۱۶۸۴	فتح الملک	مرزا محمد سلطان شاہ
۱۶۸۵	فتوت	مرزا غلام حیدر
۱۶۸۶	فخر	
۱۶۸۷	فخر	مرزا فخر الدین حسین خاں
۱۶۸۸	فخر	میاں فخر الدین یا میر فخر علی
۱۶۸۹	فخر	میر فخر الدین
۱۶۹۰	فخر الدین	منشی
۱۶۹۱	فخری	-
۱۶۹۲	فدا	پنڈت دیارام
۱۶۹۳	فدا	پنڈت کشن رام
۱۶۹۴	فدا	سید در میر امام الدین
۱۶۹۵	فدا	سید محمد علی فدا شاہ
۱۶۹۶	فدا	شیخ فدا حسین
۱۶۹۷	فدا	علی منشی
۱۶۹۸	فدا	غلام علی خاں
۱۶۹۹	فدا	فدا حسین
۱۷۰۰	فدا	مرزا فدا حسین خاں
۱۷۰۱	فدا	مرزا فدا علی بیگ
۱۷۰۲	فدا	مولوی محمد اسماعیل
۱۷۰۳	فدا	میر عبد الصمد
۱۷۰۴	فدوی	سید اوحد میر فضل علی
۱۷۰۵	فدوی	فیض اللہ بیگ
۱۷۰۶	فدوی	محمد علی
۱۷۰۷	فدوی	محمد حسن
۱۷۰۸	فدوی	مرزا اچھی
۱۷۰۹	فدوی	مرزا عظیم بیگ
۱۷۱۰	فدوی	لاہوری
۱۷۱۱	فراغ	مولوی میر محمد
۱۷۱۲	فراغ	میر مہدی حسن
۱۷۱۳	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں
۱۷۱۴	فراق	خواجہ بہادر حسین
۱۷۱۵	فراق	مرزا کیقباد بیگ
۱۷۱۶	فراق	میر مرتضیٰ علی خاں
۱۷۱۷	فراقی	-
۱۷۱۸	فراقی	کنور پریم کشور
۱۷۱۹	فرح	فرح بخش
۱۷۲۰	فرحت	پنڈت کدارناتھ کنی
۱۷۲۱	فرحت	شیخ فرحت اللہ
۱۷۲۲	فرحت	عظیم آبادی
۱۷۲۳	فرحت	منشی شنکر دیال
۱۷۲۴	فرحت	میر امیر علی
۱۷۲۵	فرحت	فرحت علی سید
۱۷۲۶	فرخ	میر فرخ علی
۱۷۲۷	فرخ	کرامت اللہ خاں
۱۷۲۸	فرخندہ	علی
۱۷۲۹	فرد	مولوی وحید الدین خاں
۱۷۳۰	فرزند	احمد
۱۷۳۱	فرزند علی	سید
۱۷۳۲	فرسو یا فرانسو	
۱۷۳۳	فرحت	مرزا الف بیگ الہ آبادی
۱۷۳۴	فرقت	پنڈت دیبا پرشاد
۱۷۳۵	فرقت	عطاء اللہ خاں
۱۷۳۶	فرقتی	-
۱۷۳۷	فروغ	شاہزادہ مرزا محمد عمر سلطان
۱۷۳۸	فروغ	عنایت علی خاں
۱۷۳۹	فروغ	میر ثناء الدین حسین خاں
۱۷۴۰	فروغ	میر روشن علی خاں
۱۷۴۱	فروغ	میر علی اکبر
۱۷۴۲	فروغ	خواجہ غلام مصطفیٰ
۱۷۴۳	فرہاد	میر ببر علی
۱۷۴۴	فریاد	لالہ صاحب رائے
۱۷۴۵	فریاد	مرزا مغل بیگ
۱۷۴۶	فرید بخش	
۱۷۴۷	فرید الدین - محمد	
۱۷۴۸	فسوں	مرزا ماجھی
۱۷۴۹	فصاد	
۱۷۵۰	فصیح	مرزا منور علی
۱۷۵۱	فضا	گوبند پرشاد
۱۷۵۲	فضا	مرزا محمد حسنو لکھنوی
۱۷۵۳	فضائل	علی خاں
۱۷۵۴	فضل	عظیم منشی محمد
۱۷۵۵	فضل	میر فضل بھولے خاں
۱۷۵۶	فضل علی	
۱۷۵۷	فضلی	شاہ افضل الدین خاں
۱۷۵۸	فضلی	فضل علی
۱۷۵۹	فطوت	مرزا محمد
۱۷۶۰	فغاں	اشرف علی خاں
۱۷۶۱	فغاں	میر شمس الدین
۱۷۶۲	فقیر	محمد شمس الدین
۱۷۶۳	فقفقیر	میر بخش خاں
۱۷۶۴	فقیر	محمد خاں بہادر

نمبر	تخلص	نام
۱۷۶۵	فقیر	محمد حسین
۱۷۶۶	فقیر	مولوی فقیر اللہ
۱۷۶۷	فقیر	مولوی میروا
۱۷۶۸	فقیر	میر فقیر اللہ
۱۷۶۹	فکر	میر احمد علی
۱۷۷۰	فگار	پنڈت دیا شنکر
۱۷۷۱	فگار	میر قطب علی بیگ
۱۷۷۲	فگار	میر حسین
۱۷۷۳	فلک	میر بہادر علی
۱۷۷۴	فنا	شیخ بابر
۱۷۷۵	فوق	میر حسن
۱۷۷۶	فہیم	پنڈت سندر لعل
۱۷۷۷	فیاض	عبد الرزاق بیگ
۱۷۷۸	فیاض	میر ولی
۱۷۷۹	فیاض الحق	
۱۷۸۰	فیروز شاہ	
۱۷۸۱	فیض	ظفر یاب الدولہ
۱۷۸۲	فیض	کرپا کرشن
۱۷۸۳	فیض	کریم بخش
۱۷۸۴	فیض	مرزا علی رضا خاں
۱۷۸۵	فیض	مولوی میر شمس الدین
۱۷۸۶	فیض الحسن	
۱۷۸۷	فیض الکریم مولوی	
۱۷۸۸	فیض الدولہ محمد	
۱۷۸۹	فیضی	-
۱۷۹۰	قابل	مرزا علی بخت
۱۷۹۱	قادر	مولوی عبد القادر الہ آبادی
۱۷۹۲	قادر	مرزا سنزار علی
۱۷۹۳	قادر	میر قادر علی

نمبر	تخلص	نام
۱۷۹۴	قادر	میر عبد القادر
۱۷۹۵	قادر	شاہ محمد
۱۷۹۶	قادر	بخش
۱۷۹۷	قادر	حسن
۱۷۹۸	قادر	یار
۱۷۹۹	قاسم	سید عبد القاسم خاں
۱۸۰۰	قاسم	حکیم قدر یا قدرت اللہ
۱۸۰۱	قاسم	سید قاسم علی خاں
۱۸۰۲	قاسم	میر قاسم علی خاں
۱۸۰۳	قاسم	سکنی
۱۸۰۴	قاسم علی	
۱۸۰۵	قاصر	مرزا بابر علی بیگ
۱۸۰۶	قاضی	عبد الفتح
۱۸۰۷	قانع	
۱۸۰۸	قایل	
۱۸۰۹	قائل	سید علی
۱۸۱۰	قائم	شیخ قائم علی
۱۸۱۱	قائم	شیخ قیام الدین علی
۱۸۱۲	قبول	جمعدار مقبول مرزا مہدی علی
۱۸۱۳	قبول	عبد الغنی بیگ
۱۸۱۴	قبول	محمد
۱۸۱۵	قتیل	مرزا محمد حسین
۱۸۱۶	قدر	محمد
۱۸۱۷	قدرت	منشی محمد قدرت اللہ خاں
۱۸۱۸	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۱۸۱۹	قدرت	مولوی قدرت اللہ
۱۸۲۰	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۱۸۲۱	قدس	سید محمد رضا
۱۸۲۲	قدسی	سید محمد اکبر پاشا

نمبر	تخلص	نام
۱۸۲۳	قرار	شیخ خاں محمد
۱۸۲۴	قرار	میر حسین علی
۱۸۲۵	قرار	بندہ علی خاں
۱۸۲۶	قرار	میر محمد حسین
۱۸۲۷	قربان	میر جیون
۱۸۲۸	قربان	میر قربان علی
۱۸۲۹	قربان	میر محمد
۱۸۳۰	قربان علی	
۱۸۳۱	قرین	
۱۸۳۲	قرین	شیخ الٰہی بخش
۱۸۳۳	-	محمد جعفر علی خاں
۱۸۳۴	قسمت	نواب شمس الدولہ
۱۸۳۵	قصد	محسن مرزا دکنی
۱۸۳۶	قطب	شاہ عبد اللہ
۱۸۳۷	قطب الدین مولوی	
۱۸۳۸	قلق	-
۱۸۳۹	قلق	میاں عبد الولی شاہ
۱۸۴۰	قلق	آفتاب الدولہ
۱۸۴۱	قلق	میر امجد علی
۱۸۴۲	قلق	حکیم مولا بخش
۱۸۴۳	قلق	خواجہ محمد
۱۸۴۴	قلی	قطب شاہ
۱۸۴۵	قلندر	لالہ بدھ سنگھ
۱۸۴۶	قلندر	شاہ غلام قلندر
۱۸۴۷	قلندر	قلندر بخش
۱۸۴۸	قلندر	حسین سید
۱۸۴۹	قمر	قمر الدین احمد
۱۸۵۰	قمر	مرزا قمر طالع
۱۸۵۱	قمر	حکیم قمر الدین علی خاں

نمبر	تخلص	نام
۱۸۵۲	قمر	منشی قمرالدین گلابخاں
۱۸۵۳	قمر	جعفر علی خاں بہادر
۱۸۵۴	قمر	مرزا باقر حسین
۱۸۵۵	قمر	مرزا قمرالدین خاں
۱۸۵۶	قمر	شیخ جعفر علی
۱۸۵۷	قمر علی	
۱۸۵۸	قناعت	مرزا محمد بیگ
۱۸۵۹	قناعت	مرزا النظام نصیر الدین
۱۸۶۰	قوت	مرزا احمد علی
۱۸۶۱	قیس	نواب ہادی علیخاں
۱۸۶۲	قیس	حکیم باقر
۱۸۶۳	قیس	شیخ کاظم علی
۱۸۶۴	قیس	مرزا علی بیگ
۱۸۶۵	قیصر	مرزا محمد خورشید خاں
۱۸۶۶	کاسی داس میر - بابو	
۱۸۶۷	کاشی دیال	
۱۸۶۸	کاشف	میر محمد حسین خاں
۱۸۶۹	کاشف	شیخ کاشف علی
۱۸۷۰	کاشی	ناتھ والا
۱۸۷۱	کاشی	ناتھ پنڈت
۱۸۷۲	کاظم	منشی کاظم الدین
۱۸۷۳	کافر	میر علی نقی
۱۸۷۴	کافی	-
۱۸۷۵	کاکل شاہ	
۱۸۷۶	کالی پرشاد	
۱۸۷۷	کالی چرن بابو	
۱۸۷۸	کالی کرشنا - راجہ	
۱۸۷۹	کامل	پنڈت ٹھاکر داس
۱۸۸۰	کامل	مرزا بیگ

نمبر	تخلص	نام
۱۸۸۱	کامل	شیخ جمال الدین
۱۸۸۲	کامل	شیخ لطف اللہ
۱۸۸۳	کامل	شیخ احمد علی
۱۸۸۴	کامل	مولوی محمد رشید
۱۸۸۵	کامل	-
۱۸۸۶	کبیر	حکیم کبیر شیخ انصاری
۱۸۸۷	کدارناتھ	پنڈت
۱۸۸۸	کرامت	میر کرامت علی
۱۸۸۹	کرامت علی	
۱۸۹۰	کریم	شیخ غلام ضامن
۱۸۹۱	کرما	میاں غلام کرما مرشد آبادی
۱۸۹۲	کریم	شیخ کریم اللہ خاں
۱۸۹۳	کریم	عبدالکریم
۱۸۹۴	کریم اللہ	مولوی محمد
۱۸۹۵	کریم الٰہی	
۱۸۹۶	کریم الدین	میر کریم الدین
۱۸۹۷	کریم الدین	مولوی محمد
۱۸۹۸	کریم بخش	مولوی محمد
۱۸۹۹	کریم حسین	مولوی سید
۱۹۰۰	کریم خاں	
۱۹۰۱	کریم داد خاں	
۱۹۰۲	کشن راؤ	
۱۹۰۳	کشن نرائن	
۱۹۰۴	کلامی	غلام نبی خاں
۱۹۰۵	کلاں	پیارے لال
۱۹۰۶	کلب حسین خاں مرزا	
۱۹۰۷	کلو	جعفر میر
۱۹۰۸	کلیان رائے منشی	
۱۹۰۹	کلیم	شیخ کلیم اللہ

نمبر	تخلص	نام
۱۹۱۰	کلیم	شیخ اور میر محمد حسین
۱۹۱۱	کمال	میر کمال علی
۱۹۱۲	کمال	قاضی محمد
۱۹۱۳	کمال	شاہ کمال الدین حسین
۱۹۱۴	کمتر	شاہ
۱۹۱۵	کمتر	مرزا خیر اللہ بیگ
۱۹۱۶	کمتر	مولوی کفایت علی
۱۹۱۷	کم گو	مرزا حبیب اللہ بیگ
۱۹۱۸	کن سنگھ	
۱۹۱۹	کندن لال	
۱۹۲۰	کنور بہادر	
۱۹۲۱	کنھیا لال - پنڈت اور منشی لال	
۱۹۲۲	کوثر	مرزا مہدی علیخاں
۱۹۲۳	کوچک	مرزا وحید یا وحید محمد
۱۹۲۴	کوکت	رلئے مکند رائے
۱۹۲۵	کھان سنگھ	
۱۹۲۶	کیدار ناتھ گھوس بابو	
۱۹۲۷	کیف	شیخ فضل احمد
۱۹۲۸	کیفی	میر ہدایت علی
۱۹۲۹	کیوان	شیخ بدلی - بلگرامی
۱۹۳۰	کیوان	مرزا علی حسین
۱۹۳۱	گداز	-
۱۹۳۲	گرامی	مرزا
۱۹۳۳	گرامی	میر گھاسی
۱۹۳۴	گرداب	رام چرن
۱۹۳۵	گردیزی	فتح علی خاں حسینی
۱۹۳۶	گرفتار	مرزا سنگین بیگ
۱۹۳۷	گرم	محمد مظہر خاں
۱۹۳۸	گرم	مرزا حیدر علی بیگ

نمبر	تخلص	نام
۱۹۳۹	گریاں	میر علی احمد
۱۹۴۰	گریاں	میر محمد علی
۱۹۴۱	گریاں	میر حسام الدین علی
۱۹۴۲	گریاں	بھوانی سنگھ بہادر
۱۹۴۳	گریاں	نظام محی الدین خاں
۱۹۴۴	گریاں	سید محمد حسین لکھنوی
۱۹۴۵	گستاخ	مرزا علی بیگ
۱۹۴۶	گلشن	امیر سنگھ
۱۹۴۷	گلشن	شاہ یا میاں گلشن صاحب
۱۹۴۸	گمان	علی خاں
۱۹۴۹	گنا	یا کنا بیگم
۱۹۵۰	گنڈن	لال
۱۹۵۱	گنڈا	مل
۱۹۵۲	گنگا	پرشاد
۱۹۵۳	گنگا	دھر
۱۹۵۴	گنیش	یا گنیشی لال
۱۹۵۵	گویا موئی	مولوی شیخ احمد علی
۱۹۵۶	گویا موئی	مولانا عبد العلی محمد
۱۹۵۷	گوری	شنکر منشی
۱۹۵۸	گوری	دت پنڈت
۱۹۵۹	گوری	دس
۱۹۶۰	گوہر	خورشید علی خاں بہادر
۱۹۶۱	گوہری	بدایونی
۱۹۶۲	گویا	نواب فقیر محمد خاں
۱۹۶۳	گویا	شیخ حیات الفرخ آبادی
۱۹۶۴	گھاسی	میر
۱۹۶۵	گھٹالا	محمد اعظم
۱۹۶۶	گیسو دراز	عبد اللہ حسین
۱۹۶۷	لالہ	
۱۹۶۸	لائق	میر لائق علی
۱۹۶۹	لچھمن	پرشاد
۱۹۷۰	لچھمن	سنگھ کنور
۱۹۷۱	لسان	میر کلیم اللہ
۱۹۷۲	لطافت	سید حسن مولوی
۱۹۷۳	لطف	مرزا علی دہلوی
۱۹۷۴	لطف	الحق
۱۹۷۵	لطف اللہ	مرزا
۱۹۷۶	لطفی	
۱۹۷۷	لطیف	میر لطیف علی
۱۹۷۸	لطیف	میر شمس الدین
۱۹۷۹	لعلن	
۱۹۸۰	لکنت	محمد بشیر خاں
۱۹۸۱	ماہ	
۱۹۸۲	ماہ	مرزا عنایت علی بیگ
۱۹۸۳	ماہ	میر محمد علی خاں
۱۹۸۴	ماہر	میر اور میاں فخر الدین
۱۹۸۵	ماہر	یوسف حسین
۱۹۸۶	مائل	سید کاظم علی
۱۹۸۷	مائل	شاہ میاں اور میر مہدی
۱۹۸۸	مائل	لالہ للتا پرشاد
۱۹۸۹	مائل	مرزا آغا بیگ
۱۹۹۰	مائل	منشی چنی لال
۱۹۹۱	مائل	میر مہدی
۱۹۹۲	مائل	میر ہدایت علی
۱۹۹۳	مبارز	مبارز خاں
۱۹۹۴	مبارک	سید مبارک علی
۱۹۹۵	مبتلا	مراد علی خاں
۱۹۹۶	مبتلا	مرزا کاظم
۱۹۹۷	مبتلا	میر امین
۱۹۹۸	مبین	-
۱۹۹۹	متین	-
۲۰۰۰	مجبور	رائے خوشحال سنگھ
۲۰۰۱	مجبور	مولوی عصمت علی
۲۰۰۲	مجبور	میاں حق رسا
۲۰۰۳	مجبور	نواب اقبال الدولہ
۲۰۰۴	مجذوب	میر اور میر نظام حیدر بیگ دہلوی
۲۰۰۵	مجرم	رحمت اللہ
۲۰۰۶	مجرم	شیخ غلام حسین
۲۰۰۷	مجرم	میر فتح علی
۲۰۰۸	مجرم	میر فتح علی
۲۰۰۹	مجروح	غلام سرور
۲۰۱۰	مجروح	منشی کرشن چند
۲۰۱۱	مجنوں	سید انعام حسین
۲۰۱۲	مجنوں	عظیم آبادی
۲۰۱۳	مجنوں	میر حمایت علی
۲۰۱۴	مجیب	شاہ
۲۰۱۵	مجید	شیخ قادر علی
۲۰۱۶	مجید	مجید الدین خاں
۲۰۱۷	مجید	مولوی سراج الدین علی یا
۲۰۱۸	مجید	منشی گانگا پرشاد
۲۰۱۹	محب	شیخ ولی اللہ
۲۰۲۰	محبت	شیخ ولی اللہ محبت
۲۰۲۱	محبت	علی
۲۰۲۲	محبت	نواب محبت اللہ خاں
۲۰۲۳	محبوب	علی مولوی
۲۰۲۴	محبوب	میر غلام حیدری
۲۰۲۵	محبوب	خواجہ محمد علی خاں

نمبر	تخلص	نام
۲۰۲۶	محتشم	سید محتشم لکھنوی
۲۰۲۷	محرور	خواجہ نبی بخش
۲۰۲۸	محرور	ہادی حسن
۲۰۲۹	محرِق	
۲۰۳۰	محزوں	خلیفہ حافظ اللہ
۲۰۳۱	محزوں	سید اور میر نصیر خاں
۲۰۳۲	محزوں	عالم شاہ پیر زادہ
۲۰۳۳	محزوں	مولوی سید محمد حسین
۲۰۳۴	محزوں	محمد تقی خاں
۲۰۳۵	محسن	خواجہ
۲۰۳۶	محسن	سید محسن علی
۲۰۳۷	محسن	محمد حیدر آبادی
۲۰۳۸	محسن	میر حسن خاں
۲۰۳۹	محسن	میر محمد
۲۰۴۰	محسنی	حکیم محمد بخش
۲۰۴۱	محشر	اکرام اللہ خاں
۲۰۴۲	محشر	مرزا علی نقی بیگ
۲۰۴۳	محفوظ	سید محفوظ علی خاں
۲۰۴۴	محقی	
۲۰۴۵	محکم	
۲۰۴۶	محمد سید	
۲۰۴۷	محمد عظیم	
۲۰۴۸	محمد ابراہیم	
۲۰۴۹	محمد اسماعیل	
۲۰۵۰	محمد اکبر	
۲۰۵۱	محمد بخش	
۲۰۵۲	محمد	بن خواجہ
۲۰۵۳	محمد تقی	
۲۰۵۴	محمد جان	منشی
۲۰۵۵	محمد حسین	
۲۰۵۶	محمد حسین	مولوی
۲۰۵۷	محمد حسین خاں	
۲۰۵۸	محمد خاں	سید دہلوی
۲۰۵۹	محمد خاں	فقیر
۲۰۶۰	محمد خاں	نواب
۲۰۶۱	محمد سید	
۲۰۶۲	محمد شاہ	
۲۰۶۳	محمد شفیع	
۲۰۶۴	محمد صادق	حکیم ادر سید
۲۰۶۵	محمد عباس	
۲۰۶۶	محمد عبد اللہ خاں	
۲۰۶۷	محمد علی	
۲۰۶۸	محمد علی	منشی
۲۰۶۹	محمد عیسیٰ خواجہ	
۲۰۷۰	محمد مرزا	
۲۰۷۱	محمد مہدی	واعظ
۲۰۷۲	محمد میر	سید
۲۰۷۳	محمد یحییٰ	
۲۰۷۴	محمد ہادی	
۲۰۷۵	محمود	سید حافظ محمود خاں
۲۰۷۶	محمود	زار دکنی
۲۰۷۷	محمدی بیگم	
۲۰۷۸	محسن	حکیم محمد محسن خاں
۲۰۷۹	محنت	مرزا حسین علی بیگ
۲۰۸۰	محو	رحیم علی خاں
۲۰۸۱	محو	شیخ عظیم اللہ
۲۰۸۲	محو	شیخ فیض الدین
۲۰۸۳	محو	فیض حسین علی خاں
۲۰۸۴	محی الدین	محمد عبد الرحمٰن
۲۰۸۵	مختار	حافظ غلام نبی خاں
۲۰۸۶	مخدوم	-
۲۰۸۷	مخلص	بدیع الزماں خاں
۲۰۸۸	مخلص	رائے انند رام
۲۰۸۹	مخلص	عمل خاں
۲۰۹۰	مخلص	مرزا محمد حسین
۲۰۹۱	مخلص	میر مہدی حسن
۲۰۹۲	مخمور	محمد جعفر
۲۰۹۳	مخمور	مولوی وحید علی
۲۰۹۴	مدحت	لکھنوی
۲۰۹۵	مدعا	میر فیض علی
۲۰۹۶	مدھوما	مدھو رام
۲۰۹۷	مدہوش	میر نبی جان
۲۰۹۸	منصب	مرزا محمد حسین
۲۰۹۹	مراد	شاہ
۲۱۰۰	مراد	مرزا مراد بخش
۲۱۰۱	مرتضیٰ	میر مرتضیٰ
۲۱۰۲	مرحوم	حکیم میر علی
۲۱۰۳	مرداں	علی خاں
۲۱۰۴	مرزا	ابوالقاسم
۲۱۰۵	مرزا	آغا
۲۱۰۶	مرزا	جہانگیر بیگ
۲۱۰۷	مرزا	میر فضل اللہ
۲۱۰۸	مرزا	صادق علی خاں
۲۱۰۹	مرزا	محمد
۲۱۱۰	مرزا	محمد بیگ
۲۱۱۱	مرزا	نواب علی رضا
۲۱۱۲	مرزا	ہدایت اللہ

نمبر	تخلص	نام
۲۱۱۳	مرزا	خاں
۲۱۱۴	مرزئی	محمد علی خاں
۲۱۱۵	مروت	پنڈت ہنس کرن
۲۱۱۶	مروت	صفیر علی
۲۱۱۷	مروت	میر محمد علی
۲۱۱۸	مرہون	مرزا علی رضا
۲۱۱۹	مریخ	جانکی پرشاد
۲۱۲۰	مرید	-
۲۱۲۱	مرید	حسین خاں
۲۱۲۲	مزمل	شاہ محمد
۲۱۲۳	مسافر	عبداللہ خاں
۲۱۲۴	مسافر	میر پابند
۲۱۲۵	مسافر	میر قمر الدین
۲۱۲۶	مست	
۲۱۲۷	مست	مست علی
۲۱۲۸	مست	اشرف علی
۲۱۲۹	مست	علی رضا
۲۱۳۰	مست	میر مفضل علی
۲۱۳۱	مست	لالہ رتن لال
۲۱۳۲	مستان	شاہ
۲۱۳۳	مستمد	یار علی
۲۱۳۴	مسرت	حکیم حاجی امیر احمد
۲۱۳۵	مسرت	شنکر
۲۱۳۶	مسرت	شیخ وزیر علی
۲۱۳۷	مسرور	سید محمد علی
۲۱۳۸	مسرور	شرف الدین
۲۱۳۹	مسرور	پیر بخش
۲۱۴۰	مسرور	محمد بخش اللہ
۲۱۴۱	مسرور	اصغر علی
۲۱۴۲	مسرور	نواب غلام حسین
۲۱۴۳	مسرور	گردھاری لال
۲۱۴۴	مسعود	ابوالخیر
۲۱۴۵	مسکن	عبدالوحید حا
۲۱۴۶	مسکیں	لالہ بخت مل
۲۱۴۷	مسکین	مرزا کلو بیگ
۲۱۴۸	مسکین	میر عبداللہ
۲۱۴۹	مسلم	فرزند علی
۲۱۵۰	مسلمان	لالہ بختاور سنگھ
۲۱۵۱	مسمار	سید کرم علی
۲۱۵۲	مسیح	محمد علی لکھنوی
۲۱۵۳	مسیح	مسیح اللہ بیگ
۲۱۵۴	مسیح	مرزا براتی
۲۱۵۵	مسیح	میر ہاشم علی
۲۱۵۶	مسیح	محمد مسیح خاں
۲۱۵۷	مسیح	الدین خاں
۲۱۵۸	مسیح	اللہ خاں
۲۱۵۹	مسیحا	حکیم محمد علی
۲۱۶۰	مشاق	محمد عبید الرحمٰن
۲۱۶۱	مشاق	جل رام
۲۱۶۲	مشتاق	تاج الدین
۲۱۶۳	مشتاق	حسین بخش
۲۱۶۴	مشتاق	حسین مشتاق
۲۱۶۵	مشتاق	ثناء اللہ
۲۱۶۶	مشتاق	عبداللہ خاں
۲۱۶۷	مشتاق	غلام علی
۲۱۶۸	مشتاق	قربان علی بیگ
۲۱۶۹	مشتاق	محمد علی خاں
۲۱۷۰	مشتاق	محمد واصل
۲۱۷۱	مشتاق	مرزا ابراہیم
۲۱۷۲	مشتاق	میر حسن دہلوی
۲۱۷۳	مشتاق	سالار بخش
۲۱۷۴	مشتاق	عنایت علی
۲۱۷۵	مشتری	کامران بخش
۲۱۷۶	مشرقی	لالہ سیال چند
۲۱۷۷	مشفق	محمد جان
۲۱۷۸	مشفق	احمد بیگ
۲۱۷۹	مشک	محمد حسن خاں
۲۱۸۰	مشکل	امین الدین
۲۱۸۱	مشہور	بریلوی
۲۱۸۲	مشہور	محمد حسن
۲۱۸۳	مشیر	قطب الدین
۲۱۸۴	مشیر	عنایت حسن
۲۱۸۵	مشیر	گوہر علی
۲۱۸۶	مصحفی	غلام ہمدانی
۲۱۸۷	مصدر	ثناء اللہ
۲۱۸۸	مصطفیٰ	خاں
۲۱۸۹	مصیبت	غلام قطب الدین
۲۱۹۰	مضطر	ذوالفقار علی
۲۱۹۱	مضطر	میر حسن علی لکھنوی
۲۱۹۲	مضطر	لالہ کنور سین
۲۱۹۳	مضطر	اسد اللہ خاں
۲۱۹۴	مضطر	مرزا خسرو شکوہ آبادی
۲۱۹۵	مضطر	مرزا سنگین
۲۱۹۶	مضطر	مرزا مظفر خاں
۲۱۹۷	مضطر	ہزاری لال
۲۱۹۸	مضطر	علی اکبر بیگ
۲۱۹۹	مضطر	لالہ درگا پرشاد

نمبر	تخلص	نام
۲۲۰۰	مضطرب	میاں محمد حاجی
۲۲۰۱	مضمون	امام الدین
۲۲۰۲	مضمون	میاں شرف الدین
۲۲۰۳	مضیح	اللہ خاں
۲۲۰۴	مظفر	حسین منشی
۲۲۰۵	مظفر	مظفر علی خاں
۲۲۰۶	مظفر	منشی حسین خاں
۲۲۰۷	مظفر	میر مکھو خاں
۲۲۰۸	مظفر	الدین
۲۲۰۹	مظلوم	شاہ
۲۲۱۰	مظہر	رام پوری
۲۲۱۱	مظہر	مرزا جان جاناں
۲۲۱۲	مظہر	منجھو خاں
۲۲۱۳	مظہر	محمد اسحق
۲۲۱۴	مظہر	میر حسن علی
۲۲۱۵	مظہری	محبوب علی
۲۲۱۶	معجز	منشی مرزا محمد رضا
۲۲۱۷	معروف	احسن اللہ
۲۲۱۸	معروف	الٰہی بخش
۲۲۱۹	معروف	نواب خاں بہادر
۲۲۲۰	معشوق	علی
۲۲۲۱	معظم	محمد معظم مراد آبادی
۲۲۲۲	معقول	
۲۲۲۳	معنی	محمد امین
۲۲۲۴	معین	معین الدین
۲۲۲۵	معین	شیخ معین الدین
۲۲۲۶	مغل	مرزا
۲۲۲۷	مغل	مرزا مغل علی خاں
۲۲۲۸	مغموم	مرزا اسحاق

نمبر	تخلص	نام
۲۲۲۹	مغموم	میر مشیت علی
۲۲۳۰	مغموم	لالہ رام
۲۲۳۱	مفتی	محمد امین
۲۲۳۲	مفتوں	پنڈت موتی رام
۲۲۳۳	مفتوں	ہادی علی
۲۲۳۴	مفتوں	شیخ عبدالرحیم
۲۲۳۵	مفتوں	کاظم علی
۲۲۳۶	مفتوں	ماسٹر گستی
۲۲۳۷	مفتوں	ابراہیم بیگ
۲۲۳۸	مفتوں	کریم بخش
۲۲۳۹	مفتوں	بدر الدین
۲۲۴۰	مفتوں	علی بخش
۲۲۴۱	مفتی	میر مفتی
۲۲۴۲	مفلس	محب علی
۲۲۴۳	مقبل	میر اکبر علی
۲۲۴۴	مقبل	محمد ابراہیم
۲۲۴۵	مقبول	مقبول احمد
۲۲۴۶	مقبول	ابراہیم بیگ
۲۲۴۷	مقدور	محمد ابراہیم
۲۲۴۸	مقرب	علی سید
۲۲۴۹	مقصود	محمد مقصود
۲۲۵۰	مقیم	محمد مقیم خاں
۲۲۵۱	مکارم	مرزا دہلوی
۲۲۵۲	مکندرام	پنڈت
۲۲۵۳	مکند لال	
۲۲۵۴	مکھن لال	
۲۱۵۵	مکو	شیخ زادہ
۲۲۵۶	مگن لال	الہ آبادی
۲۲۵۷	ملال	

نمبر	تخلص	نام
۲۲۵۸	ملال	محمد رضا خاں
۲۲۵۹	ملال	مرزا محمد زماں
۲۲۶۰	ملوک	
۲۲۶۱	ملول	ایشری پرشاد
۲۲۶۲	ملول	شرف الدین
۲۲۶۳	ممتاز	فتح علی
۲۲۶۴	ممتاز	مرزا قاسم
۲۲۶۵	ممتاز	حافظ نور محمد
۲۲۶۶	ممتاز	احسن اللہ
۲۲۶۷	ممتاز الدین	
۲۲۶۸	ممتاز علی	
۲۲۶۹	مملوک علی	
۲۲۷۰	ممنون	امانت علی
۲۲۷۱	ممنون	نظام الدین
۲۲۷۲	من	پھول پنڈت
۲۲۷۳	منتظر	اسد اللہ
۲۲۷۴	منتظر	امام الدین
۲۲۷۵	منتظر	خواجہ بخش اللہ
۲۲۷۶	منتظر	خواجہ عبداللہ خاں
۲۲۷۷	منتظر	نور الاسلام
۲۲۷۸	منشی	احمد میتا بیگ
۲۲۷۹	منشی	صاحب بلگرامی
۲۲۸۰	منشی	شیخ غلام علی
۲۲۸۱	منشی	عجائب رائے
۲۲۸۲	منشی	غلام احمد قادری
۲۲۸۳	منشی	مول چند
۲۲۸۴	منشی	میر محمد حسین
۲۲۸۵	منصب	غلام قطب الدین
۲۲۸۶	منصب	علی خاں

نمبر	تخلص	نام
۲۲۸۷	منصور علی	سبزواری
۲۲۸۸	منتظر	خواجہ بخش اللہ
۲۲۸۹	منظور احمد	
۲۲۹۰	منظور	بابو خاں
۲۲۹۱	منظور	غلام محمد علی
۲۲۹۲	منعم	راغب علی
۲۲۹۳	منعم	قاضی نور الحسن
۲۲۹۴	منعم	محمد خاں
۲۲۹۵	منعم	مولوی اسد اللہ
۲۲۹۶	منعم	موہن لال
۲۲۹۷	منعم	
۲۲۹۸	منور	میر منور علی
۲۲۹۹	منوہر	منشی اسد اللہ
۲۳۰۰	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۲۳۰۱	منیر	سید میر اسمٰعیل
۲۳۰۲	منیر	منیر الدین
۲۳۰۳	منیر	نظام الدین
۲۳۰۴	منیر	وجیہہ الدین
۲۳۰۵	موتی	
۲۳۰۶	موتی لال پنڈت	
۲۳۰۷	موج	خدا بخش
۲۳۰۸	موج	کاظم حسین
۲۳۰۹	موجی	موجی رام
۲۳۱۰	موزوں	رائے چتر سنگھ
۲۳۱۱	موزوں	لالہ نہال چند
۲۳۱۲	موزوں	مرزا قادر بخش
۲۳۱۳	موزوں	رام نرائن
۲۳۱۴	موزوں	رحم علی
۲۳۱۵	موزوں	فرزند علی
۲۳۱۶	موزوں	خواجہ حسن خاں
۲۳۱۷	موزوں	میر نواب لکھنوی
۲۳۱۸	موسوی	میر معز الدین
۲۳۱۹	مومن	حکیم مومن خاں
۲۳۲۰	مونس	سعادت علی
۲۳۲۱	مونس	میر نواب
۲۳۲۲	مہاراج	راجہ ہنس رائے
۲۳۲۳	مہجور	شیخ محمد بخش
۲۳۲۴	مہجور	نواب اقبال الدولہ
۲۳۲۵	مہدی	امیر
۲۳۲۶	مہدی حسین خاں	
۲۳۲۷	مہدی علی خاں بہادر	
۲۳۲۸	مہدی	نواب جلال الدولہ
۲۳۲۹	مہر	بیدار بخت
۲۳۳۰	مہر	راحت بیگ
۲۳۳۱	مہر	لالہ مہر چند
۲۳۳۲	مہر	محمد عبد اللہ
۲۳۳۳	مہر	مرزا حاتم علی بیگ
۲۳۳۴	مہر	مرزا محمد رضا
۲۳۳۵	مہر	امین الدولہ
۲۳۳۶	مہر	نواب منصور خاں
۲۳۳۷	مہلت	مرزا علی
۲۳۳۸	مہمان	-
۲۳۳۹	میر	اولاد علی
۲۳۴۰	میر	محمد میر علی
۲۳۴۱	میر محمد	
۲۳۴۲	میر	آغا
۲۳۴۳	میر اللہ	
۲۳۴۴	میر علی	
۲۳۴۵	میر محمد تقی	
۲۳۴۶	میران	سبزواری
۲۳۴۷	میران	میر جان
۲۳۴۸	میران	میر عسکری
۲۳۴۹	میرن	شیخ ولی محمد
۲۳۵۰	مہدی علی خاں	
۲۳۵۱	میوا رام	
۲۳۵۲	ناتواں	جان محمد
۲۳۵۳	ناجی	محمد شاکر
۲۳۵۴	نادر	کلب حسین خاں
۲۳۵۵	نادر	شیخ امام الدین
۲۳۵۶	نادر	شیخ غلام رسول
۲۳۵۷	نادر	لالہ گنگا سنگھ
۲۳۵۸	نادر	مرزا مصطفےٰ علی حیدر
۲۳۵۹	نادر	سید نجم الدین
۲۳۶۰	نادر	محمد عارف علی
۲۳۶۱	نادر	دہلوی
۲۳۶۲	نارش	الٰہی بخش
۲۳۶۳	نازک	زینت جان
۲۳۶۴	نازنین	مرزا علی بیگ
۲۳۶۵	ناسخ	امام بخش
۲۳۶۶	ناصر	امیر خاں
۲۳۶۷	ناصر	سعادت خاں
۲۳۶۸	ناصر	سید میر محمد
۲۳۶۹	ناصر	یوسف مرزا
۲۳۷۰	ناصر	محمد ابو الفضل
۲۳۷۱	ناصر	میر ناصر علی
۲۳۷۲	ناصر میاں	
۲۳۷۳	ناصر	میر ناصر علی فتحپوری

نمبر	تخلص	نام
۲۳۷۴	ناصر	نواب ناصر جنگ
۲۳۷۵	ناصر	خان محمد
۲۳۷۶	ناصر	علی شاہ
۲۳۷۷	ناصر	علی عظیم آبادی
۲۳۷۸	ناصر	علی محمد
۲۳۷۹	ناطق	شیخ احمد شاہ
۲۳۸۰	ناظر	شیخ امیر اللہ
۲۳۸۱	ناظم	پنڈت شیو پرشاد
۲۳۸۲	ناظم	میر ناظم علی
۲۳۸۳	نالاں	-
۲۳۸۴	نالاں	عبدالقادر
۲۳۸۵	نالاں	مرزا محمد جان
۲۳۸۶	نالاں	مرزا محمد عسکری خاں
۲۳۸۷	نالاں	٭ سید احمد علی
۲۳۸۸	نالاں	میر ادر میاں وارث علی
۲۳۸۹	نامی	-
۲۳۹۰	نامی	متھن لال
۲۳۹۱	نامی	سید اور میر آقا حسن
۲۳۹۲	نامی	شیخ نظام الدین
۲۳۹۳	نامی	نواب میر حسام الدین
۲۳۹۴	نامی	محمد شاکر
۲۳۹۵	نامی	مرزا رجب علی بیگ
۲۳۹۶	نامی	نواب سعید الدین
۲۳۹۷	نبی	بخش خاں نواب
۲۳۹۸	نثار	حکیم محمد پناہ خاں
۲۳۹۹	نثار	سدا سکھ
۲۴۰۰	نثار	شیخ محمد امین
۲۴۰۱	نثار	شیخ محمد قاسم
۲۴۰۲	نثار	مولوی نثار احمد
۲۴۰۳	نثار	محمد امان
۲۴۰۴	نثار	
۲۴۰۵	نثار	علی بیگ مرزا
۲۴۰۶	نجابت	سید کلب علی مرزا
۲۴۰۷	نجات	شیخ حسن رضا
۲۴۰۸	نجات	میر زین العابدین
۲۴۰۹	نجد	مرزا محمد عباس
۲۴۱۰	نجف	شاہ محمد علی
۲۴۱۱	نجف	علی خواجہ نجف علی
۲۴۱۲	نجف	میر نجف علی
۲۴۱۳	نجف	علی خاں
۲۴۱۴	نجم	قاضی نجم الدین
۲۴۱۵	نجم	مولوی نجم الدین اخفر
۲۴۱۶	نجم	نجم الدولہ سید محمد رضا خاں
۲۴۱۷	نجیب	میر بہادر علی
۲۴۱۸	نحیف	لالہ لکھپت رائے
۲۴۱۹	نحیف	سید برکت علی
۲۴۲۰	ندا	دکنی
۲۴۲۱	ندرت	محمد یحییٰ علی خاں
۲۴۲۲	ندرت	مرزا مغل
۲۴۲۳	ندیم	شیخ علی قلی
۲۴۲۴	ندیم	محمد قاسم دہلوی
۲۴۲۵	ندیم	مولوی رجب اللہ
۲۴۲۶	ندیم	میر محمد شفیع
۲۴۲۷	نزار	خواجہ محمد اکرم
۲۴۲۸	نذار	سید قاسم علی
۲۴۲۹	نذارت	رام جو
۲۴۳۰	نزہت	میاں مرزا ارجمند
۲۴۳۱	نزہت	میر امام الدین
۲۴۳۲	نذیر	احمد منشی محمد
۲۴۳۳	نساخ	مولوی عبدالغفور نساخ خاں
۲۴۳۴	نسان	حسن علی خاں
۲۴۳۵	نسبت	مرزا احمد علی
۲۴۳۶	نسیم	برج ناتھ
۲۴۳۷	نسیم	پنڈت دیا سنگھ یا دیا شنکر
۲۴۳۸	نسیم	گلزار علی
۲۴۳۹	نسیم	مرزا راجہ کدار ناتھ
۲۴۴۰	نسیم	نواب محمد حسین علی سلطان
۲۴۴۱	نشاط	رائے نلھہ پرشاد
۲۴۴۲	نشاط	لالہ کیشری سنگھ
۲۴۴۳	نشاط	مولوی الٰہی بخش
۲۴۴۴	نشہ	میر امداد حسین
۲۴۴۵	نصرت	لالہ گوندرائے
۲۴۴۶	نصرت علی	
۲۴۴۷	نصرتی	
۲۴۴۸	نصیر	سید نصیر الدین غوثی
۲۴۴۹	نصیر	شاہ محمد نصیر الدین
۲۴۵۰	نصیر	محمد لکھنوی
۲۴۵۱	نصیر اللہ خاں	
۲۴۵۲	نصیر الدین مولوی	
۲۴۵۳	نصیر الدین	
۲۴۵۴	نظام	شیخ محمد نظام الدین
۲۴۵۵	نظام	نواب غازی الدین خاں
۲۴۵۶	نظام الدین	
۲۴۵۷	نظام الدین منشی	
۲۴۵۸	نظامی	سید نظام الدین احمد
۲۴۵۹	نظامی	شیخ نظام الدین
۲۴۶۰	نظر	

۲۴۶۱	نظر	بنارسی
۲۴۶۲	نظر	کمیت رائے
۲۴۶۳	نظر	مرزا علی
۲۴۶۴	نظر	نواب نظام الدین
۲۴۶۵	نظم	سید نظام الدین
۲۴۶۶	نظیر	بنارسی
۲۴۶۷	نظیر	سید محمد علی
۲۴۶۸	نظیر	شیخ ادر میر ولی محمد
۲۴۶۹	نظیر	لالہ کنپت رائے
۲۴۷۰	نعامی	شیخ نعمت اللہ
۲۴۷۱	نعمت	حکیم عبدالحق
۲۴۷۲	نعمت	نواب نعمت اللہ خاں
۲۴۷۳	نعمت	مرزا محمد حفیظ
۲۴۷۴	نعیم	نعیم الدین خاں
۲۴۷۵	نقد	مہر علی خاں
۲۴۷۶	نقی	سید علی
۲۴۷۷	نقی	محمد
۲۴۷۸	نقی	نقی علی خاں
۲۴۷۹	نقی	نواب علی خاں بہادر
۲۴۸۰	نگراں	میر بندہ علی
۲۴۸۱	نکہت	حافظ غلام احمد
۲۴۸۲	نکہت	میاں نذر یا نیاز علی بیگ
۲۴۸۳	نگین	-
۲۴۸۴	نما	-
۲۴۸۵	نمکین	صلاح الدین خاں
۲۴۸۶	نمود	شاہزادہ مرزا محمد آسمان قدر بہادر
۲۴۸۷	نمود	میر مہدی
۲۴۸۸	نوا	شیخ ظہور اللہ خاں
۲۴۸۹	نواز	علی نواز علی
۲۴۹۰	نواب	سید نصیرالدین
۲۴۹۱	نوازش	حسین خاں
۲۴۹۲	نوازش	علی خاں
۲۴۹۳	نور	حکیم میر نامد حسین
۲۴۹۴	نور	منشی صمصام حیدر
۲۴۹۵	نور	میر وزیر لکھنوی
۲۴۹۶	نور اللہ	از مرزا
۲۴۹۷	نورالدین	مولوی محمد
۲۴۹۸	نور خاں	
۲۴۹۹	نور علی	
۲۵۰۰	نور کریم	
۲۵۰۱	نور محمد	
۲۵۰۲	نوری	شجاع الدین
۲۵۰۳	نوری	مولا
۲۵۰۴	نوشہ	نواب الدولہ
۲۵۰۵	نوشیرواں جی	
۲۵۰۶	نول کشور	
۲۵۰۷	نوید	مرزا محمد حفیظ
۲۵۰۸	نہال چند	
۲۵۰۹	نہاں	مرزا امام بخش
۲۵۱۰	نیاز	شاہ نیاز علی
۲۵۱۱	نیاز	مولوی شاہ یا میاں نیاز احمد
۲۵۱۲	نیاز	میر فضل علی
۲۵۱۳	نیاز	میر محمد
۲۵۱۴	نیاز	احمد خاں نواب
۲۵۱۵	نیاز حسین	مولوی
۲۵۱۶	نیر	حسن الدین
۲۵۱۷	نیر	مرزا حسن عسکری
۲۵۱۸	نیک	میر جعفر علی
۲۵۱۹	نیم چند	
۲۵۲۰	واحد	منشی واحد علی خاں
۲۵۲۱	واحد	درویش
۲۵۲۲	واحد	محمد
۲۵۲۳	وارث	شیخ محمد
۲۵۲۴	وارث	شاہ وارث الدین
۲۵۲۵	وارفتہ	نواب شید علی خاں
۲۵۲۶	واسطی	منشی سید فضل رسول خاں
۲۵۲۷	واصف	مرزا احسن بخش خاں
۲۵۲۸	واصف	مولوی احمد حسین
۲۵۲۹	واصل	غلام محی الدین محمد
۲۵۳۰	واصل	میاں واصل خاں
۲۵۳۱	واصل	محمد بدایونی
۲۵۳۲	واقف	شاہ دہلوی
۲۵۳۳	واقف	شیخ محمد
۲۵۳۴	والا	
۳۵۳۵	والہ	میر مبارک علی
۲۵۳۶	وجاہت	مرزا محمد وجاہت علی
۲۵۳۷	وجدی	شیخ وجدالدین
۲۵۳۸	وحید	نواب وحیدالدین خاں
۲۵۳۹	وحیدالزماں	شیخ
۲۵۴۰	وحدت	جمعیت رائے
۲۵۴۱	وحشت	میر بہادر علی
۲۵۴۲	واحشت	میر ابوالحسن
۲۵۴۳	وحشت	غلام علی خاں
۲۵۴۴	وحشت	مرزا باقر علی خاں
۲۵۴۵	وحشت	مخدوم بخش کانپوری
۲۵۴۶	وحشی	-
۲۵۴۷	وحید	حکیم محمد وحید اللہ خاں

نمبر	تخلص	نام
۲۵۴۸	وحید	مولوی عبدالرؤف
۲۵۴۹	وحید	منشی سرفراز علی خاں
۲۵۵۰	وحید علی	
۲۵۵۱	وحیدی	دکنی
۲۵۵۲	ودار	مرزا دور
۲۵۵۳	ودار	سلیمان علی خاں
۲۵۵۴	وزیر	شیخ وزیر علی
۲۵۵۵	وزیر	خواجہ وزیر
۲۵۵۶	وزیر علی	میر اور منشی
۲۵۵۷	وزیر خاں	محمد
۲۵۵۸	وزیری	نواب وزیر علی خاں
۲۵۵۹	وسعت	مستقیم خاں
۲۵۶۰	وصال	حکیم نصراللہ خان
۲۵۶۱	وصف	میر محمد علی
۲۵۶۲	وصل	میر احمد علی
۲۵۶۳	وصل	مرزا اسحاق
۲۵۶۴	وفا	مولوی عبدالولی
۲۵۶۵	وفا	حیدر علی
۲۵۶۶	وفا	راجہ نول رائے
۲۵۶۷	ولایت علی	غازی پوری
۲۵۶۸	ولایت	نواب ولایت علی خاں
۲۵۶۹	ولایت	میر ولایت اللہ خاں
۲۵۷۰	ولی	حکیم شیخ ولی محمد
۲۵۷۱	ولی	علی محمد خاں
۲۵۷۲	ولی	محمد اکبر
۲۵۷۳	ولی اللہ	سید
۲۵۷۴	ولی	سید محمد مولیٰ
۲۵۷۵	ولی	منشی محمد
۲۵۷۶	ولی	مرزا محمد دہلوی
۲۵۷۷	ولی	مرحمت خاں
۲۵۷۸	ولی	شاہ محمد ولی اللہ
۲۵۷۹	ولی	اللہ شاہ دہلوی
۲۵۸۰	وہاب	
۲۵۸۱	وہمی	منشی اود بابو شیو پرشاد سنگھ
۲۵۸۲	وہم	میر محمد علی
۲۵۸۳	ہاتف	مرزا محمد
۲۵۸۴	ہاتف یا ہاتفی	
۲۵۸۵	ہادی	دہلوی
۲۵۸۶	ہادی	میر محمد جواد سید
۲۵۸۷	ہادی	دکنی
۲۵۸۸	ہادی	حسین خاں سید
۲۵۸۹	ہاشم	حکیم باقر علی
۲۵۹۰	ہاشم	دکنی
۲۵۹۱	ہاشم	حاجی محمد
۲۵۹۲	ہاشم	خواجہ محمد
۲۵۹۳	ہانسوی	عبدالواسع
۲۵۹۴	ہاشمی	میر
۲۵۹۵	ہجر	مولوی غلام امام خاں
۲۵۹۶	ہجر	مرزا اصغر حسین
۲۵۹۷	ہدایت علی	مولوی
۲۵۹۸	ہدایت علی	
۲۵۹۹	ہدایت	میر ہدایت اللہ
۲۶۰۰	ہدایت	میرن یا شیر ہدایت اللہ
۲۶۰۱	ہزبر	حسین سید
۲۶۰۲	ہرچند	گھوس
۲۶۰۳	ہرچند	کشور دہلوی
۲۶۰۴	ہرچند رائے	
۲۶۰۵	ہرداس سنگھ	
۲۶۰۶	ہردیو سنگھ	
۲۶۰۷	ہربنس لال	منشی
۲۶۰۸	ہرسکھ رائے	منشی
۲۶۰۹	ہروی	مولا درویش
۲۶۱۰	ہلال	مرزا محمد
۲۶۱۱	ہلال	امیر علی خاں
۲۶۱۲	ہما	مولوی نور حسین
۲۶۱۳	ہمت	علی خاں
۲۶۱۴	ہمت	احمد
۲۶۱۵	ہمدم	عبداللہ یا عباد اللہ خاں
۲۶۱۶	ہمدم	میر محفوظ علی
۲۶۱۷	ہمدم	رائے گلاب چند
۲۶۱۸	ہمرنگ	میر عزیز الدین سید
۲۶۱۹	ہمرنگ	دلاور علی خاں
۲۶۲۰	ہندو	گوکل چند
۲۶۲۱	ہنر	میاں
۲۶۲۲	ہنر	محمد داور حیدر آبادی
۲۶۲۳	ہنر	
۲۶۲۴	ہنر	وارث علی خاں
۲۶۲۵	ہنومان داس	بابو
۲۶۲۶	ہوس	نواب مرزا محمد تقی خاں
۲۶۲۷	ہوس	غلام مصطفیٰ
۲۶۲۸	ہوش	میر شمس الدین
۲۶۲۹	ہوش	نواب مرزا تقی خاں
۲۶۳۰	ہوشرار	
۲۶۳۱	ہوشیار	منشی کیول رام
۲۶۳۲	ہویدا	میر محمد اعظم
۲۶۳۳	ہینگا یا ہنگا خاں	
۲۶۳۴	یار	میر غلام حسین

۲۶۳۵	یار	میر محمد حسین	۲۶۴۶	یکتائی	غلام محی الدین	۲۶۵۷	یوسف	
۲۶۳۶	یار	شاہ محمد زماں	۲۶۴۷	یعقوب	میر یعقوب علی	۲۶۵۸	یوسف	مولوی شیخ
۲۶۳۷	یار	میر محمد دہلوی	۲۶۴۸	یقین	سید محمد حسین	۲۶۵۹	یوسف	میر یوسف علی خاں
۲۶۳۸	یار	میر حیدر علی	۲۶۴۹	یقین	میاں انعام اللہ	۲۶۶۰	یوسف	
۲۶۳۹	یاس	میاں بنو حید رآبادی	۲۶۵۰	یکتا	خواجہ معین الدین خاں	۲۶۶۱	یوسوف	نواب امجد علی
۲۶۴۰	یاس	حکیم اکرام اللہ	۲۶۵۱	یکدل	میر عزت اللہ	۲۶۶۲	یوسوف	علی خاں
۲۶۴۱	یاس	حسن علی خاں	۲۶۵۲	یکدل	دلاور خاں	۲۶۶۳	یوسف خاں	لکھنوی
۲۶۴۲	یاس	خیر الدین	۲۶۵۳	یک رنگ	مصطفٰے قلی خاں	۲۶۶۴	یوسف شاہ	
۲۶۴۳	یاور	شیخ امداد علی	۲۶۵۴	یک رنگ	لالہ بش داس	۲۶۶۵	یوسف علی خاں	رامپور
۲۶۴۴	یاور	مرزا یاور بخت بہادر	۲۶۵۵	یکسو	لالہ فتح چند	۲۶۶۶	یوسف علی خاں	دہلوی
۲۶۴۵	یحییٰ	منشی یحییٰ خاں	۲۶۵۶	یکرو	میاں عبدالوہاب	۲۶۶۷	یونس	..

انتخاب دواوین

مصنف امام بخش صہبائی - دہلی کالج میں فارسی کے پروفیسر اور غالب، مومن، ذوق اور سرسید وغیرہ کے معاصر تھے - فارسی کے زبردست عالم خیال کئے جاتے تھے، سرسید کی آثار الصنادید کے مسودہ کی اصلاح و ترتیب انھیں نے کی تھی - علم بیان و معانی اور قواعد کی مشہور کتاب حدایق البلاغت کا اردو ترجمہ بھی انھوں نے کیا تھا -

عہد تصنیف و طباعت دہلی کالج کے پرنسپل بوترس کی فرمائش پر صہبائی نے ۱۸۴۲ء میں اردو کے معروف و ممتاز شعرا کا یہ انتخاب کیا تھا - جوگارساں دتاسی کے بیان کے مطابق ۱۸۴۴ء میں شائع ہوگیا - اس کا ایک مطبوعہ نسخہ لیاقت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے

خصوصیات اردو زبان و ادب کا یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں کلیات و دواوین کو سامنے رکھ کر ممتاز شعرا کا معتدبہ کلام جمع کر دیا گیا ہے اشعار کا انتخاب نہایت پاکیزہ ہے اور مولف کے ذوق سلیم پر دلالت کرتا ہے - دلی سے لے کر معاصرین تک کا انتخاب انھوں نے بڑی جانفشانی سے کیا ہے - اور اس انتخاب میں تمام اصناف سخن کو ملحوظ رکھا ہے دوسرے تذکرہ نگاروں کی طرح انھوں نے صرف غزل کے اشعار نہیں دئے بلکہ اس صنف کا انتخاب بھی دیا ہے جس میں کوئی شاعر خصوصیت رکھتا ہے - کسی کے کلام کا انتخاب دس بارہ صفحات سے کم میں نہیں ہے - ہر صفحہ میں ۲۰ اشعار ہیں - شعرا کے حالات بھی درج ہیں لیکن بہت مختصر نصف صفحہ سے زائد کسی کے متعلق نہیں لکھا - معاصر شعرا مثلاً غالب، ذوق اور مومن جن سے وہ بخوبی واقف تھے - ان پر بھی صرف چند سطریں لکھی ہیں - اس لئے کہ ان کا اصل مقصد شعرا کا تذکرہ نہیں بلکہ ممتاز شعرا کے کلام کا انتخاب تھا -

انتخاب کلام اور حالات زندگی سے قطع نظر اس کتاب کا جو حصہ نہایت بیش قیمت ہے وہ اس کا دیباچہ ہے - یہ دیباچہ اردو میں ہے اور اس میں صہبائی نے شعر کی تعریف، تاریخ، وزن، قافیہ، ردیف، عروض اور اصناف سخن پر اجمالاً لیکن عالمانہ روشنی ڈالی ہے - اصناف سخن پر خصوصاً بحث کی ہے - ہر صنف کے مخصوص و مفید اوزان مشہور شعرا اور کلام کے نمونے درج کئے گئے ہیں - غالباً ان امور پر اردو زبان میں صہبائی سے پہلے کسی اور شخص نے روشنی نہیں ڈالی -

بعد کے اکثر تذکرہ نگاروں نے "انتخاب دواوین" سے مدد لی ہے کریم الدین نے "گلدستہ نازنیناں" کے نام سے جو تذکرہ لکھا ہے اس میں شعرا کے حالات اکثر لفظ بہ لفظ اسی تذکرے سے نقل کئے ہیں لیکن افسوس کہ انھوں نے صہبائی یا ان کے انتخاب کا کہیں ذکر نہیں کیا -

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	ولی - شمس ولی اللہ گجراتی	۴	میر تقی میر	۷	شاہ نصیر	۱۰	منشی مول چند
۲	درد - خواجہ میر درد	۵	جرات	۸	ممنون	۱۱	ذوق
۳	سودا - رفیع الدین	۶	میر حسن	۹	ناسخ	۱۲	مومن

ملخص الشعراء

مصنف | نواب عنایت حسین خاں ابن علی ابراہیم خلیل مصنف گلزار ابراہیم۔

عہد تصنیف و طباعت | دیباچہ سے پتہ چلتا ہے کہ اس تذکرے کی ترتیب کے وقت لکھنؤ میں نصیر الدین حیدر۔ انگلستان میں ملکہ وکٹوریہ اور دہلی میں اکبر شاہ ثانی حکمراں تھے۔ مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے تحقیق سے بتایا ہے کہ سنہ ۱۲۶۴ھ/۱۸۴۸ء تک اس میں اضافے ہوتے رہے ہیں اس لئے یہ تذکرہ اسی سال یا اس سن کے بعد مرتب ہوا ہے[۱]
اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ رامپور میں موجود ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۲۷ ریختہ گو شاعروں کا ذکر آیا ہے۔ حالات زندگی بہت مختصر ہیں اور نمونہ کلام کو خود مصنف نے مخمس، مسدس، مربع یا مثلث کرکے پیش کیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آصف	نواب آصف الدولہ	۱۰	امداد	امداد علی	۱۹	جمیل	مرزا مغل
۲	امیر	نواب امین الدولہ مرزا مینڈھو	۱۱	اخفش	جواد علی	۲۰	حسن	میر غلام حسن
۳	انشا	انشاء اللہ خاں	۱۲	افسر	نواب کلب علیخاں بہادر خلف نواب سعادت علی خاں	۲۱	خسرو	مرزا کیخسرو جلال احمد خاں بہادر
۴	آتش	خواجہ حیدر علی	۱۳	انور	نور خاں	۲۲	درد	خواجہ میر
۵	اصغر	سید اصغر علی خاں	۱۴	الہ	محمد حسن خاں	۲۳	ذاکر	مولوی ذاکر علی
۶	اجمل	شاہ محمد اجمل	۱۵	افضل	شاہ غلام اعظم	۲۴	رسم	شیخ امام بخش خاں
۷	اعلیٰ	شاہ اعلیٰ	۱۶	بیباک	حکیم نجف علی خاں	۲۵	راسخ	شیخ امام بخش
۸	-	محمد سمیع	۱۷	بسمل	مرزا عنایت علی	۲۶	سلامت	سلامت علی
۹	اخلاص	گوبند پرشاد	۱۸	بیخود	محمد مہدی	۲۷	سرور	مولوی طفیل احمد

[۱] دستور الفصاحت۔ مرتبہ مولانا امتیاز علی خاں عرشی۔

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۲۸	شوق	میر رضی الدین	۴۲	علی اصغر	مرزا علی اصغر	۵۶	ماہ	میرن
۲۹	شاعر	میر بہادر حسین	۴۳	غریب		۵۷	....	لالہ محبوب سنگھ
۳۰	شیفتہ	مرزا محمد شیفتہ	۴۴	قمر	قمر الدین علی خاں	۵۸	محمد حسین	سید محمد حسین عرف امیر نواب
۳۱	شورش	مرزا باقر علی شورش	۴۵	قتیل	مرزا احمد حسن	۵۹	مظلوم	مظلوم شاہ
۳۲	شور	(اسمش بدریافت نرسید)	۴۶	گریاں	شیخ تصدق حسین	۶۰	موزوں	
۳۳[1]	.....		۴۷	کلیم	کلیم اللہ	۶۱	مہجور	ناظر احمد خاں
۳۴	شفقت	مرزا احمد علی خاں	۴۸	لطف	لطف علی	۶۲	منشی	
۳۵	شہید	مولوی غلام امام شہید	۴۹	مصحفی	شیخ غلام ہمدانی	۶۳	مومن علی	شیخ مومن علی
۳۶	شوق		۵۰	میر	محمد تقی	۶۴	نصیر	نصیر الدولہ نصیر الدین علی خاں بہادر
۳۷	شور	میر کلو	۵۱	محیط	منشی رام جس	۶۵	ناصر	نصیر الدولہ سید محمد ناصر خاں
۳۸	ضیا	میر ضیاء الدین	۵۲	مہدی	مہدی علی خاں عرف میر نواب	۶۶	نمود	مرزا اسکندر شکوہ
۳۹	طپش	مرزا جان	۵۳	مہدی	مرزا احمد مہدی خاں شاہ بابا بیگی	۶۷	ناسخ	...
۴۰	...	لالہ شیو سنگھ	۵۴	مرزا	مرزا ابو علی خاں	۶۸	وصل	میر احمد علی
۴۱	عالی قدر	مرزا عالی قدر بہادر	۵۵	مشتاق	نواب ناصر الدولہ سید ظفر اللہ خاں بہادر	۶۹	یقین	انعام اللہ خاں[2]

[1] اس نمبر کو شمار نہ کیا جائے اس طرح شعرا کی تعداد ۶۸ رہتی ہے۔

[2] مدائح الشعرا کی تفصیلات کے لئے میں مکرمی اکبر علی خاں صاحب کا شکر گزار ہوں (فرمان)

بہارِ بے خزاں

مصنف تخلص سحرؔ، نام احمد حسین۔ مصنف نے خود اپنا حال بھی اس تذکرے میں درج کیا ہے اور نمونۂ کلام بھی دیا ہے۔ مثلاً:

جلوۂ مہتاب کا عالم نمایاں ہے یہاں　　شمع بے فانوس ہے وہ سیم تن عریاں نہیں

اس تذکرہ کے علاوہ سحرؔ نے "طورِ معنی" کے نام سے بھی فارسی شعراء کا ایک تذکرہ لکھا تھا۔ اس تذکرے میں اُنھوں نے متعدد فارسی تذکروں سے مدد لی تھی اور صرف ایرانی شعراء کا ذکر کیا تھا

عہد تصنیف و تالیف یہ تذکرہ ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ء میں لکھا گیا ہے۔ یہ وہ زمانہ ہے جب دہلی میں بہادر شاہ ظفرؔ اور لکھنؤ میں امجد علیشاہ حکمراں تھے۔ تذکرہ اب تک غیر مطبوعہ ہے اور اس کا ایک قلمی نسخہ ندوۃ العلماء لکھنؤ کے کتب خانے میں موجود ہے یہ نسخہ "مولوی عبدالحئی مصنف تذکرہ گل رعنا کی ملکیت تھا جسے اُن کے بیٹے مولانا عبد العلی ندوی نے عاریۃً کتب خانے کو دیدیا ہے — فہرست کتب میں اس کا نمبر ۳۲۴ ہے۔ اسکے ساتھ مصنف کا دوسرا تذکرہ "طورِ معنی" بھی مجلد ہے۔

بہارِ بے خزاں کے مخطوطہ میں ½۸" × ½۶" سائز کے تقریباً ۱۴۹ صفحات ہیں۔ رسم الخط اچھا نہیں ہے پھر بھی پڑھنے میں آجاتا ہے۔ شروع کے ۴، اور آخر کے ۱۴ صفحے دوسرے کاغذ پر ہیں لیکن پوری کتاب کا خط ایک ہی ہے۔ کاتب کا نام اور سن کتابت البتہ درج نہیں ہے۔

مخطوطہ کے ایک حاشیہ پر کفایت علی۔ کافی کا یہ تاریخی قطعہ درج ہے۔

جب ہوا یہ تذکرہ تالیف نیک گلستاں　　یادگارِ شاعرانِ کشورِ ہندوستاں
فکر کافی سے ہوئی تاریخ اُس کی آشکار　　یہ عجب گلزار زیبا ہے بہارِ بے خزاں

آخری مصرعے سے اس کا سال تصنیف ۱۲۶۱ھ / ۱۸۴۵ء نکلتا ہے۔

خصوصیات برصغیر کے ریختہ گو شعراء کا تذکرہ ہے اور حسب دستور زمانہ، فارسی زبان میں لکھا گیا ہے۔ ابتدا میں مختصر سا مقدمہ ہے۔ بعد ازاں بلحاظ حروف تہجی سوانح حیات کے ساتھ ہر شاعر کا نمونۂ کلام درج ہے — اس میں خواجہ میر دردؔ سے لیکر ذوقؔ، مومنؔ، ناسخؔ اور غالبؔ کے عہد تک کے صرف ۵۰ شاعروں کا ذکر ہے — اس سے اندازہ ہوتا ہے کہ مصنف نے صرف منتخب یا اپنے پسندیدہ شاعروں کا تذکرہ مرتب کیا ہے۔ تذکرہ نگار چونکہ اُردو کے ممتاز شاعروں کا ہم عصر ہے اور اس کے بیان میں اعتدال و توازن بھی پایا جاتا ہے اس لئے شعراء کے سوانح کے سلسلے میں' یہ تذکرہ بڑا اہم ہوجاتا ہے۔ میرؔ کے سلسلے میں سب سے پہلے یہ انکشاف

"کہ بشہر خویش باپری تمثالے کہ از عزیزانش بود در سیردہ تعشق طبع و میلِ خاطر داشتہ۔ آخر عشق او خامۂ مشک بید اکردہ ...."

اسی تذکرہ نے کیا ہے اور ڈاکٹر خواجہ احمد فاروقی صاحب نے "میر تقی میر حیات اور شاعری" میں بسلسلۂ معاشقہ اسی سے استفادہ کیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	آتش	خواجہ حیدر علی	۲۹	رغبت	میر......	۵۷	قائم	قاسم علی خاں
۲	اسد	مرزا نوشہ اسد اللہ خاں	۳۰	رقت	مرزا قاسم علی	۵۸	کلیم	شیخ کلیم اللہ
۳	انشا	انشاء اللہ خاں	۳۱	رنگین	سعادت یار خاں ؟	۵۹	کرم	شیخ غلام ضامن
۴	آزردہ	مولوی صدر الدین خاں	۳۲	روشن	روشن شاہ	۶۰	گویا	فقیر محمد
۵	احسان	حافظ عبد الرحمٰن خاں	۳۳	سرور	اعظم الدولہ	۶۱		گنا بیگم
۶	احسن	مرزا احسن علی	۳۴	سعادت	سعادت علی	۶۲	لطف	مرزا علی
۷	امکان	×	۳۵	سعید	سعید الدین خاں	۶۳	مہر	نواب امین الدولہ
۸	امین	امین الدین	۳۶	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ	۶۴	محزون	میر ناصر خاں
۹	بقا	محمد بقاء اللہ	۳۷	سودا	مرزا رفیع	۶۵	محبت	نواب
۱۰	انوار	انوار حسین	۳۸	سحر	احمد حسین (کاتب الحروف)	۶۶	مسرور	×
۱۱	بیدار	میر محمد	۳۹	شہیدی	کرامت علی	۶۷	مفتون	منشی اصغر علی
۱۲	برق	مرزا محمد رضا	۴۰	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں	۶۸	مست	مولوی فضل رسول بدایونی
۱۳	تسکین	میر حسن	۴۱	شرر	×	۶۹	ملتمس	مہدی
۱۴	تمنا	×	۴۲	صاحب	امر الفاطمہ ؟	۷۰	ممنون	سید .... الدین
۱۵	ثابت	مرزا فخر الدین ؟	۴۳	ظفر	مرزا ابوظفر بادشاہ	۷۱	منتظر	نور الاسلام ؟
۱۶	جرأت	×	۴۴	طور	×	۷۲	منت	میر قمر الدین
۱۷	جانی	×	۴۵	عاشق	آغا حسین علی خاں	۷۳	مقصود	نامعلوم
۱۸	جینا	جینا بیگم	۴۶	عشق	حکیم عرب اللہ خاں ؟	۷۴	مشتاق	عبد اللہ خاں
۱۹	جوان	×	۴۷	عشق	شیخ غلام محمد	۷۵	مومن	مومن خاں
۲۰	حسن	میر......	۴۸	عیشی	طالب علی خاں	۷۶	مصحفی	غلام ...... ہمدانی
۲۱	خستہ	رسول بخش	۴۹	غریب	×	۷۷	معروف	الٰہی بخش خاں
۲۲	حسین	×	۵۰	غافل	×	۷۸	میر	محمد تقی
۲۳	خلیل	شاہجہاں آبادی شاگرد آتش	۵۱	فضل	فضل مولانا خاں	۷۹	ناسخ	شیخ امام بخش
۲۴	خادم	خادم حسین	۵۲	فصیح	مرزا جعفر علی	۸۰	نیاز	مولوی نیاز احمد
۲۵	خالق	عبد الخالق	۵۳	فغان	اشرف خاں	۸۱	وحشت	غلام علی خاں
۲۶	درد	خواجہ میر درد	۵۴	فرح	فرح علی	۸۲	وزیر	خواجہ وزیر
۲۷	ذوق	محمد ابراہیم	۵۵	قائم	قیام الدین	۸۳	ہوش	غلام مرتضیٰ
۲۸	ذکی	مہدی علی	۵۶	قدرت	قدرت اللہ	۸۴	یاس	خیر الدین
						۸۵	مذاق	×

گلدستۂ نازنیناں

مصنف | منشی کریم الدین ابن سراج الدین پانی پتی، جنھوں نے فیلن صاحب کے ساتھ مل کر ۴۸-۱۸۴۷ء میں گارساں دتاسی کی تاریخ ادب ہندوستان جلد اول کا آزاد اردو ترجمہ کیا اور طبقات شعرائے ہند" نام رکھا

عہد تصنیف و طباعت | کریم الدین نے دیباچہ میں لکھا ہے کہ " ماہ ذی الحجہ ۱۲۶۰ھ مطابق دسمبر ۱۸۴۴ء میں تمام ہوا اور ماہ صفر ۱۲۶۱ھ مطابق ماہ فروری ۱۸۴۵ء میں چھپنا شروع ہوگیا اور نام اس کا گلدستہ نازنیناں رکھا گیا" لیکن کتاب کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ ۱۲۶۱ھ یعنی سال طباعت تک اس میں اضافے ہوتے رہے ہیں۔ کتاب کے آخر میں حکیم مومن خاں مومنؔ اور زین العابدین عارفؔ کے جو قطعات تاریخ شامل ہیں ان سے بھی اس کے اتمام اور اشاعت دونوں کا سال ۱۲۶۱ھ / ۱۸۴۵ء ظاہر ہوتا ہے۔

گلدستہ نازنیناں غالباً پہلی بار ۱۲۶۱ھ میں مطبع رفاہ عام سے شائع ہوا۔ آغاز کتاب سے پہلے شاد ظفران کے دلیعہد اور رمز کے کلام کا انتخاب ہے جو ۲۰ صفحات پر مشتمل ہے۔ اس کا ایک نسخہ لیاقت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے۔

خصوصیات | "گلدستہ نازنیناں" اردو میں ہے۔ مصنف نے دیباچہ میں یہ دعوے کیا ہے کہ انھوں نے اس تذکرے کو عروض و قواعد کے اہم مباحث اور تاریخ شعر و اصناف سخن کا تذکرہ کر کے ہر طرح جامع بنانے کی کوشش کی ہے۔ اس میں شبہ نہیں کہ مصنف نے ایسا ہی کیا ہے۔ ابتدائی چند صفحوں میں انھوں نے تاریخ شعر پر روشنی ڈالی ہے۔ لیکن بہت سرسری۔ دوسرے مسائل یعنی علم بیان و عروض کو انھوں نے کہیں نہیں چھیڑا۔ شعرا کے مختصر حالات کے ساتھ دواوین کے طویل انتخابات البتہ درج کر دئے ہیں۔

کریم الدین نے اس طرف اشارہ تو نہیں کیا لیکن مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ " گلدستۂ نازنیناں" کو انھوں نے صہبائی کے "انتخاب دواوین" کی مدد سے مرتب کیا ہے۔ صہبائی ہی کی تقلید میں انھوں نے شعرا کے حالات و انتخابات کلام کے ساتھ علم عروض و قواعد سے بحث کرنے کا ارادہ کیا تھا۔ لیکن وہ اسے نہ کر سکے۔ آغاز شاعری سے متعلق بھی انھوں نے جو کچھ لکھا ہے وہ انتخاب دواوین سے ماخوذ ہے۔ یہی نہیں بعض شعرا کے اکثر حالات حرف بہ حرف صہبائی کے انتخاب سے نقل کئے گئے ہیں۔ فرق یہ ہے کہ صہبائی نے صرف بارہ ممتاز شاعروں کا انتخاب کلام دیا ہے اور کریم الدین نے تقریباً اڑتیس ۳۸ کا۔

حالات زندگی نہایت مختصر ہیں کلام کے انتخابات البتہ صہبائی کے طرز پر خاصے طویل ہیں۔ اس انتخاب میں صرف غزل کے اشعار نہیں بلکہ قصائد، مثنویات اور رباعیات سبھی شامل ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	خواجہ میر درد	۱۴	تسکین	۲۷	دولہن بیگم
۲	میر تقی میر	۱۵	شیفتہ	۲۸	جینا بیگم
۳	سودا	۱۶	ممنون نظام الدین	۲۹	جانی
۴	مومن	۱۷	قاسم میر قدرت اللہ	۳۰	زینت
۵	ذوق	۱۸	عشق عزت اللہ	۳۱	صاحب جی
۶	جرات	۱۹	ہدایت ہدایت خاں	۳۲	نزاکت
۷	انشاء	۲۰	نصیر شاہ نصیر	۳۳	دلبر
۸	معروف الٰہی بخش	۲۱	ولی	۳۴	جان
۹	اسد اسد اللہ خاں	۲۲	نظیر اکبر آبادی	۳۵	ماہ
۱۰	عارف نواب زین العابدین	۲۳	احسان حافظ عبدالرحمٰن	۳۶	چرکین
۱۱	آتش	۲۴	حاتم ظہور الدین	۳۷	ظفر
۱۲	ناسخ	۲۵	نکہت نیاز علی بیگ	..	.. ...
۱۳	مصحفی	۲۶	اثیم محمد علی	..	.. ...

نمبر	تخلص	نام
۵۶	آباد	محمد یعقوب علی خاں
۵۷	اثر	عبدالرزاق
۵۸	اجمل	شاہ محمد اجمل
۵۹	احسن	احسن اللہ
۶۰	احقر	جواد علی
۶۱	احمد	صمصام الدین
۶۲	احمد	احمد بیگ
۶۳	احمد	احمد علی خاں
۶۴	اختر	اکبر علی
۶۵	اختر	محمد صادق
۶۶	آرام	پریم ناتھ
۶۷	ارشد	ارشد علی
۶۸	ارمان	شاہ علی
۶۹	آزاد	غلام حسین
۷۰	آزاد	غلام حسین
۷۱	اسرار	سپہر شکوہ
۷۱	اسعد	اسعد بخت
۷۳	اسیر	نہال نبی
۷۴	اشرف	غلام اشرف
۷۵	آشفتہ	عظیم الدین
۷۶	آشفتہ	عنبر شاہجہاں
۷۷	آشفتہ	رضا قلی
۷۸	اشکی	غلام محی الدین
۷۹	آشنا	محمد اکرم
۸۰	آشنا	میر امیر علی
۸۱	آشنا	سید محمد
۸۲	آشنا	زین العابدین
۸	آشنا	عبدالکریم
۸۴	آشوب	امداد علی
۸۵	اصغر	ظفر الدولہ
۸۶	آصف	وزیر الممالک
۸۷	اظہر	غلام علی
۸۸	اظہر	کرامت علی
۸۹	اظہر	امین احمد
۹۰	اعظم	اعظم شاہ
۹۱	اعظم	اعظم خاں
۹۲	اعلیٰ	میر اعلیٰ
۹۳	آفاق	فرید الدین
۹۴	افزوں	سید حسین
۹۵	افسر	احمد یار خاں
۹۶	افسر	غلام اشرف
۹۷	افضل	شاہ غلام
۹۸	اکبر	محمد اکبر خاں
۹۹	الم	سید محمد علی
۱۰۰	الم	محمد سعد اللہ خاں
۱۰۱	امانت	آغا حسن
۱۰۲	امانت	امانت علی
۱۰۳	امداد	امداد علی
۱۰۴	امین	محمد امین الدین
۱۰۵	امین	محمد امین
۱۰۶	اوج	عبداللہ خاں
۱۰۷	ایمان	شیر محمد خاں
۱۰۸	باقر	جلال الدین
۱۰۹	بدر	بدر الدین
۱۱۰	برق	فتح الدولہ
۱۱۱	بسمل	محمد عبدالحکیم
۱۱۲	بندہ	حفیظ اللہ
۱۱۳	بیخود	ہادی علی
۱۱۴	بیدار	میر محمد علی
۱۱۵	بیمار	شیخ علی
۱۱۶	پارسا	فیض پارسا
۱۱۷	پورن	پورن سنگھ
۱۱۸	پناہ	محمد پناہ
۱۱۹	پیر	مہاراج سنگھ
۱۲۰	تسکین	میر حسین
۱۲۱	تسلی	شجاعت علی
۱۲۲	تصور	شاہ نبی
۱۲۳	تصویر	میاں بہن
۱۲۴	تصویر	حافظ عبداللہ
۱۲۵	تعشق	سید محمد
۱۲۶	تنہا	محمد عیسیٰ
۱۲۷	تہور	غلام فخر الدین
۱۲۸	ثابت	مظفر الدین
۱۲۹	ثریا	امیر علی
۱۳۰	جذب	عزت اللہ
۱۳۱	جعفری	باقر علی
۱۳۲	جوان	نسیم بیگ
۱۳۳	جوش	نیاز احمد
۱۳۴	جوشش	محمد روشن
۱۳۵	جولاں	الف خاں
۱۳۶	جولاں	قائم
۱۳۷	جہاندار	جہاندار شاہ
۱۳۸	چرکین	باقر علی
۱۳۹	جہاندار	جہاندار
۱۴۰	حافظ	حافظ اشرف
۱۴۱	حزیں	محمد باقر
۱۴۲	حزیں	میر بہادر علی

نمبر	تخلص	نام
۱۴۳	حسام	حسام الدین
۱۴۴	حسن	کاظم حسین
۱۴۵	حسن	ابوالحسن
۱۴۶	حسن	جمال الدین
۱۴۷	حسین	غلام حسین
۱۴۸	حشر	رسول بخش
۱۴۹	حشمت	محتشم علی
۱۵۰	حشمت	فخرالدین
۱۵۱	حفیظ	محمد حفیظ
۱۵۲	حفیظ	محمد حفیظ
۱۵۳	حقیر	میر امام الدین
۱۵۴	حقیر	نبی بخش
۱۵۵	حیات	حیات خاں
۱۵۶	حیران	ولایت علی
۱۵۷	خاکسار	محمد یار
۱۵۸	خضر	خضر سلطان
۱۵۹	خلق	میر احسن خلق
۱۶۰	خلیق	میر مستحسن
۱۶۱	خلیل	نواب علی ابراہیم خاں
۱۶۲	خلیل	شرف الدولہ
۱۶۳	دولہ	نظیر الدولہ
۱۶۴	ذکا	لالہ خوب چند
۱۶۵	ذکی	مہدی
۱۶۶	راسخ	ظفریاب خاں
۱۶۷	راسخ	سعادت علی خاں
۱۶۸	رافت	شاہ رؤف احمد
۱۶۹	راقم	مظفر علی
۱۷۰	رسا	کریم الدین
۱۷۱	رشک	علی اوسط
۱۷۲	رضی	رضی خاں
۱۷۳	رفعت	غلام جیلانی
۱۷۴	رقت	حبیب النبی
۱۷۵	رمز	فتح الملک
۱۷۶	رنج	محمد نصیر
۱۷۷	زار	حافظ امام بخش
۱۷۸	زار	داؤد اللہ
۱۷۹	زاہد	ولایت حسین
۱۸۰	زکی	محمد زکی
۱۸۱	زیب	جمال الدین
۱۸۲	سالک	خستہ بخت
۱۸۳	سرنگ	غلام مصطفےٰ
۱۸۴	سحر	ناصر علی
۱۸۵	سحر	نواب علی خاں
۱۸۶	سرور	عزیز الدین
۱۸۷	سرور	میر محمد خاں
۱۸۸	سرور	فضل علی بیگ
۱۸۹	سلطان	طالب علی خاں
۱۹۰	سلیمان	محمد سلیمان
۱۹۱	سوزاں	شاہزادہ
۱۹۲	سوزش	محمد عبدالرحمٰن
۱۹۳	سہراب	سہراب بیگ
۱۹۴	سید	سید الشعراء
۱۹۵	سیف	محمد حسین
۱۹۶	شاداں	چندلال
۱۹۷	شاکی	بختاور شاہ
۱۹۸	شاہ	محمد شاہ
۱۹۹	شاہی	نورالدین
۲۰۰	شائق	محمد نذیر الدین
۲۰۱	شایق	فیض الدین
۲۰۲	شرر	محمد جعفر
۲۰۳	شرر	میر حافظ
۲۰۴	شرر	غیاث الدین
۲۰۵	شرر	عبدالغفور
۲۰۶	شرف	شرف الدین
۲۰۷	شرر	کریم الدین
۲۰۸	ششدر	قادر بخش
۲۰۹	ششدر	شرف الدین
۲۱۰	شعاع	محمد اکبر شاہ
۲۱۱	شعور	عبدالرؤف
۲۱۲	شعور	محمد سعید الدین
۲۱۳	شغف	نجف علی
۲۱۴	شغف	بصارت علی
۲۱۵	شکوہ	محمد رضا
۲۱۶	شکیبا	غلام حسین
۲۱۷	شگفتہ	شگفتہ بخت
۲۱۸	شگفتہ	سیف الدولہ
۲۱۹	شور	محمود بیگ
۲۲۰	شوق	الٰہی بخش
۲۲۱	شوق	قدرت اللہ
۲۲۲	شوق	غلام رسول
۲۲۳	شوق	محمد بخش
۲۲۴	شوق	عنایت اللہ
۲۲۵	شوکت	حنیف علی
۲۲۶	شوکت	حسین علی
۲۲۷	شوکت	تصدق علی
۲۲۸	شہرت	امیر بخش
۲۲۹	شہرت	مرزا حاجی

۲۳۰	شہرہ	نصیر الدین
۲۳۱	شہید	محمد بخش
۲۳۲	شہید	فخر الدین
۲۳۳	شہیدی	کرامت علی خاں
۲۳۴	شیدا	جھجو خاں
۲۳۵	سید	میر ہینگا
۲۳۶	شیدا	قمر الدین
۲۳۷	شیدا	محمد حسن خاں
۲۳۸	شیدا	محمد مہدی
۲۳۹	شیفتہ	عزیز اللہ خاں
۲۴۰	صاحب	ظفر یاب خاں
۲۴۱	صادق	تہور بیگ
۲۴۲	صادق	میر جعفر علی خاں
۲۴۳	صادق	صادق علی خاں
۲۴۴	صالح	مرزا مصلح الدین
۲۴۵	صائم	سید رمضان علی
۲۴۶	صبا	لالہ کانجیل
۲۴۷	صبر	غلام حسین خاں
۲۴۸	صبر	لالہ اجودھیا پرشاد
۲۴۹	صغیر	شاہ نجم الدین
۲۵۰	صفا	پیرن شاہ
۲۵۱	صفا	لالہ منولال
۲۵۲	صفدری	میر صادق علی
۲۵۳	صفیر	علی صفی اللہ
۲۵۴	صمیم	تلسی داس
۲۵۵	صنعت	کریم الدین
۲۵۶	صولت	قاسم علی خاں
۲۵۷	صید	عبد الباری
۲۵۸	ضاحک	مراد بخش

۲۵۹	ضاحک	میر غلام حسین
۲۶۰	ضامن	محمد ضامن
۲۶۱	ضبط	سید حسن شاہ
۲۶۲	ضرغام	مرزا بہادر بیگ
۲۶۳	ضعف	میر عابد حسین
۲۶۴	ضعیف	شجاعت علی
۲۶۵	ضمان	میر محمد کامل
۲۶۶	ضمیر	لالہ گنگا داس
۲۶۷	ضو	کمال الدین
۲۶۸	ضیار	ضیاء الدین
۲۶۹	ضیغم	اکرام الدین احمد
۲۷۰	طالب	امام الدین
۲۷۱	طالب	مولوی الہ داد
۲۷۲	طپاں	مرزا احمد بیگ خاں
۲۷۳	طپاں	سید قدرت اللہ
۲۷۴	طپش	محمد اسماعیل
۲۷۵	طرب	لالہ دھومی لال
۲۷۶	طلعت	سعادت علی خاں
۲۷۷	طور	مرزا محمد رضا بیگ
۲۷۸	ظریف	لالہ بینی پرشاد
۲۷۹	ظفر	نواب نصیر الدولہ تجمل حسین خاں
۲۸۰	ظہور	ظہور علی
۲۸۱	ظہور	لالہ شیونرائن سنگھ
۲۸۲	ظہور	ظہور اللہ بیگ
۲۸۳	عاجز	میر غلام حیدر
۲۸۴	عاجز	زور آور سنگھ
۲۸۵	عارف	محمد عارف
۲۸۶	عارف	عارف علی
۲۸۷	عارف	زین العابدین خاں

۲۸۸	عاشق	مہدی علی خاں
۲۸۹	عاشق	محمد علی خاں
۲۹۰	عاشقی	آغا حسین قلی خاں
۲۹۱	عاشور	علی خاں
۲۹۲	عاصی	برہان الدین
۲۹۳	عاصی	نور محمد
۲۹۴	عاصی	گھن شام داس
۲۹۵	عاقل	شاہ عاقل
۲۹۶	عالی	شاہ عالم
۲۹۷	عالی	ابو المعالی مغفور
۲۹۸	عباس	میر عباس
۲۹۹	عباس	عباس بیگ
۳۰۰	عباس	سید عباس علی
۳۰۱	عبد	عبد اللہ
۳۰۲	عبرت	میر ضیاء الدین
۳۰۳	عبرت	علی حسن خاں
۳۰۴	عرش	میر حسن عسکری
۳۰۵	عزت	غیاث الدین
۳۰۶	عزلت	سید عبد الولی
۳۰۷	عزیز	لالہ کھکاری لال
۳۰۸	عزیز	مولوی محمد عبد العزیز
۳۰۹	عزیز	عزیز الدین
۳۱۰	عزیز	مہاراج سنگھ
۳۱۱	عشرت	[illegible]
۳۱۲	عشق	شاہ رکن الدین
۳۱۳	عشق	عزت اللہ خاں
۳۱۴	عشق	غلام محی الدین
۳۱۵	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۳۱۶	علوی	عبد اللہ خاں

۳۱۷	عنایت	مولوی عنایت علی	۳۴۶	فضل	مولوی فضل حسین	۳۷۵	کاہش	ہدایت علی
۳۱۸	عیش	عزت سنگھ	۳۴۷	فقیر	سید محی الدین خاں	۳۷۶	کبیر	کبیر علی
۳۱۹	عیشی	علی بخش خاں	۳۴۸	فقیر	میر شمس الدین	۳۷۷	کرم	کرم خاں
۳۲۰	عاقل	منور خاں	۳۴۹	فقیہ	فقیہ الدین	۳۷۸	کرم	غلام ضامن
۳۲۱	غالب	بہادر بیگ خاں	۳۵۰	فیض	جعفر حسن خاں	۳۷۹	کفایت	کفایت اللہ خاں
۳۲۲	غربت	حکیم غلام نبی	۳۵۱	قابل	مرزا علی بخش	۳۸۰	کلیم	میر محمد حسین
۳۲۳	غریب	نصیر الدین	۳۵۲	قادر	سید قادر بخش	۳۸۱	کمال	شاہ کمال الدین
۳۲۴	غضنفر	غضنفر علی خاں	۳۵۳	قادر	عبدالقادر خاں	۳۸۲	کوثر	مرزا مہدی
۳۲۵	غفلت	اخوند احمد خاں	۳۵۴	قاسم	میر قاسم علی	۳۸۳	کوچک	مرزا وجیہہ الدین
۳۲۶	غلطاں	شیخ کریم بخش	۳۵۵	قاسم	سید قاسم علی خاں	۳۸۴	کیوان	مرزا علی حسین
۳۲۷	غم	مہتاب سنگھ	۳۵۶	قاسم	شیخ قاسم علی	۳۸۵	گرم	محمد مظفر خاں
۳۲۸	غمگین	میر سید علی	۳۵۷	قاسم	قدرت اللہ خاں	۳۸۶	گرم	مرزا حیدر علی بیگ
۳۲۹	غمگین	میر عبداللہ	۳۵۸	قاصر	مرزا ببر علی بیگ	۳۸۷	گلشن	رائے دہراج
۳۳۰	غمگین	مولوی عبدالقادر	۳۵۹	قاضی	قاضی عبدالفتاح	۳۸۸	گماں	نظر علی خاں
۳۳۱	فارغ	میر احمد خاں	۳۶۰	قبول	مہدی علی خاں	۳۸۹	گویا	ولایت علی
۳۳۲	خاطر	پیر بخش	۳۶۱	قدرت	قدرت اللہ	۳۹۰	لطف	مرزا علی
۳۳۳	فدا	امام الدین	۳۶۲	قدسی	محمد اکبر	۳۹۱	لطف	لطف علی خاں
۳۳۴	فدا	مرزا بلند بخت	۳۶۳	قربان	میر محمدی	۳۹۲	لطیف	میر لطیف علی
۳۳۵	فدا	لچھمن رائے	۳۶۴	قربت	غلام نبی خاں	۳۹۳	لکنت	محمد بشیر خاں
۳۳۶	فدوی	مکندلال	۳۶۵	قلق	سید امجد علی	۳۹۴	ماہر	غلام محمد خاں
۳۳۷	فراق	میر مرتضیٰ علی	۳۶۶	قمر	مرزا قمر طالع	۳۹۵	ماہر	فخر الدین خاں
۳۳۸	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں	۳۶۷	قمر	محمد قمر الدین	۳۹۶	مائل	میر ہدایت علی
۳۳۹	فرحت	میر امید علی	۳۶۸	قمر	قمر الدین	۳۹۷	مائل	میر محمدی
۳۴۰	فرحت	فراللہ اللہ	۳۶۹	قیس	احمد علی بیگ	۳۹۸	مائل	محمد یار بیگ
۳۴۱	فرد	شاہ ابوالحسن	۳۷۰	قیس	افضل الدین	۳۹۹	مبارک	مبارک شاہ خاں
۳۴۲	فرصت	مرزا الف بیگ	۳۷۱	قیصر	خدا بخش	۴۰۰	مبتلا	مردان علی خاں
۳۴۳	فروغ	نورالدین خاں	۳۷۲	کاظم	کاظم علی	۴۰۱	متقی	میر متقی
۳۴۴	فریاد	مرزا مغل بیگ	۳۷۳	کاخی	کفایت علی	۴۰۲	مشیت	خواجہ فدا علی
۳۴۵	فصیح	مرزا جعفر علی	۳۷۴	کاہش	اولاد علی	۴۰۳	مجبور	شاہ حق رسا

نمبر	تخلص	نام
۴۰۴	مجذوب	غلام حیدر بیگ
۴۰۵	مجرد	محمد پناہ
۴۰۶	مجرم	رحمت اللہ
۴۰۷	مجروح	حفیظ حمید النبی
۴۰۸	مجیب	مرزا رجب علی بیگ
۴۰۹	محبّ	میر ابوالقاسم
۴۱۰	محب	شیخ ولی اللہ
۴۱۱	محبت	شہباز جنگ
۴۱۲	محبوب	محبوب خاں
۴۱۳	محترم	محترم علی خاں
۴۱۴	محتشم	سید محتشم علی
۴۱۵	محرور	خواجہ نبی بخش
۴۱۶	محزون	میر ناصر علی
۴۱۷	محزون	ظہور النبی
۴۱۸	محزون	حکیم ابوالحسن
۴۱۹	محسن	محمد محسن
۴۲۰	محسن	محسن علی
۴۲۱	محشر	محمد اکرام
۴۲۲	محشر	مرزا علی نقی
۴۲۳	محمود علی خاں	
۴۲۴	محنت	حسن علی بیگ
۴۲۵	مختار	مظہر الدین
۴۲۶	مخمور	محمد جعفر
۴۲۷	مخمور	غلام حسین
۴۲۸	مخمور	واجد علی
۴۲۹	مرز	میر فضل اللہ
۴۳۰	مرزا	علی رضا
۴۳۱	مرزا	حسین بخش
۴۳۲	مرزا	مرزا جان
۴۳۳	مرشد	صاحبزادہ غلام
۴۳۴	مروت	صغیر علی
۴۳۵	مرہون	علی رضا
۴۳۶	مست	فضل علی
۴۳۷	مسرت	لالہ شنکر ناتھ
۴۳۸	مسرت	وزیر علی
۴۳۹	مسرور	پیر بخش
۴۴۰	مسرور	غلام حسین
۴۴۱	مسرور	سید محمد
۴۴۲	مسکین	عبدالواحد
۴۴۳	مسلم	فرزند علی
۴۴۴	مشتاق	مشتاق حسین
۴۴۵	مشتاق	عبداللہ خاں
۴۴۶	مشر	قطب الدین
۴۴۷	مصاحب	مصاحب رام
۴۴۸	مصدر	ماشاء اللہ خاں
۴۴۹	مصروف	خان بہادر
۴۵۰	مضطر	مرزا خسرو
۴۵۱	مضطر	لالہ کنور
۴۵۲	مضطر	محمد اسد اللہ
۴۵۳	مضطر	ذوالفقار علی
۴۵۴	مضطر	مظفر خاں
۴۵۵	مضطر	رام نرائن
۴۵۶	مضطر	مرزا سنگین
۴۵۷	مضطر	خلیل احمد
۴۵۸	مضطرب	محمد حاجی
۴۵۹	مضطر	مظفر علی خاں
۴۶۰	مظفر	مظفر بخت
۴۶۱	مظلوم	غلام حسین
۴۶۲	معروف	نواب الٰہی
۴۶۳	معین	معین الدین
۴۶۴	معین	معین الدین خاں
۴۶۵	مغموم	لالہ رام
۴۶۶	مغموم	مشیت علی
۴۶۷	مفتون	عبدالرحیم
۴۶۸	مفتون	محمد رضا
۴۶۹	مفتون	احمد شاہ
۴۷۰	مفتون	حکیم دون گوسٹن
۴۷۱	مفتون	مرزا کریم بخش
۴۷۲	مفلس	محب علی
۴۷۳	مقبول	مقبول نبی
۴۷۴	مقبول	ابراہیم بیگ
۴۷۵	ممتاز	فضل الرحمن
۴۷۶	ممتاز	نجف علی
۴۷۷	ممنون	میر امانت علی
۴۷۸	منتظر	نور السلام
۴۷۹	منتظر	میاں جان
۴۸۰	منعم	لالہ مکند لال
۴۸۱	منیر	آفتاب خاں
۴۸۲	منیر	وجیہ الدین
۴۸۳	منشی	مولچند
۴۸۴	منشی	میر محمد حسن
۴۸۵	منصف	احمد بخش
۴۸۶	منصف	منصف علی خاں
۴۸۷	موج	خدا بخش
۴۸۸	موحد	قادر علی
۴۸۹	موزوں	میر فرزند علی
۴۹۰	موزوں	مرزا قادر بخش

نمبر	تخلص	نام
۴۹۱	موزوں	لالہ چھترہ سنگھ
۴۹۲	مہجور	مرزا ہدایت علی
۴۹۳	مہجور	محمد بخش
۴۹۴	مہجور	
۴۹۵	مہدی	جلا الدولہ
۴۹۶	مہر	مہر چند
۴۹۷	مہر	امین الدولہ
۴۹۸	مہر	منصور خاں
۴۹۹	ناداں	محمد بخش
۵۰۰	نادر	ڈاکٹر سید آغا
۵۰۱	ناصر	محمد ناصر خاں
۵۰۲	ناصر	ناصر جنگ
۵۰۳	ناصر	میر ناصر علی
۵۰۴	ناصر	سعادت خاں
۵۰۵	ناطق	نظام الدین
۵۰۶	ناطق	شیخ احمد
۵۰۷	ناظم	یوسف علی خاں
۵۰۸	ناظم	میر یحییٰ
۵۰۹	نالاں	احمد علی
۵۱۰	نالاں	میر وارث علی
۵۱۱	نالاں	محمد عسکری
۵۱۲	نالاں	مرزا محمد جان
۵۱۳	ناجی	مبارز اللہ
۵۱۴	نثار	سدا سکھ لال
۵۱۵	نثار	میر عبدالرسول
۵۱۶	نثار	محمد آمان
۵۱۷	نجات	حسن رضا
۵۱۸	نجد	محمد عباس
۵۱۹	نجم	میر نجم الدین
۵۲۰	نجم	میر رضا خاں
۵۲۱	نجم	میر نجم الدین
۵۲۲	نجم	میر نجم الدین
۵۲۳	ندرت	مرزا مغل
۵۲۴	ندیم	مرزا علی
۵۲۵	نزہت	سید رفیع الدرجات
۵۲۶	نزہت	برہان الدین
۵۲۷	نزہت	مرزا ارجمند
۵۲۸	نسبت	میر احمد علی
۵۲۹	نسیم	پنڈت دیا شنکر
۵۳۰	نسیم	راجہ کدار ناتھ
۵۳۱	نسیم	اصغر علی خاں
۵۳۲	نشاط	میرن شاہ
۵۳۳	نشاط	الٰہی بخش
۵۳۴	نشاط	البری سنگھ
۵۳۵	نصیر	میر ناصر علی
۵۳۶	نصیر	محمد نصیر
۵۳۷	نظام	عماد الملک
۵۳۸	نظیر	ولی محمد
۵۳۹	نعمت	عبدالحق
۵۴۰	نفیس	اشرف علی
۵۴۱	نقی	علی نقی خاں
۵۴۲	نگہت	نیاز علی
۵۴۳	نگہت	غلام احمد
۵۴۴	نمود	شاہزادہ
۵۴۵	نواب	نصیر الدین
۵۴۶	نوازش	نوازش حسین خاں
۵۴۷	نور	نادر حسین
۵۴۸	نور	صمصام حیدر
۵۴۹	نور	مولا شاہ
۵۵۰	نیاز	میر نیاز علی
۵۵۱	نیاز	مولانا شاہ
۵۵۲	وارث	شاہ وارث الدین
۵۵۳	وارث	حاجی شاہ محمد وارث
۵۵۴	واصف	حسین بخش
۵۵۵	واصل	محمد واصل
۵۵۶	واقف	شاہ واقف
۵۵۷	واقف	پسر بہادر شاہ
۵۵۸	وحشت	ابوالحسن
۵۵۹	وحشت	میر بہادر علی
۵۶۰	وحشت	غلام علی خاں
۵۶۱	وحشت	رشید النبی
۵۶۲	وزیر	وزیر علی خاں
۵۶۳	وزیر	محمد وزیر
۵۶۴	وسعت	محمد مستقیم خاں
۵۶۵	وصال	نصرت اللہ خاں
۵۶۶	وفا	دارا الجنت
۵۶۷	وفا	لانول رائے
۵۶۸	وفا	عبدالعلی
۵۶۹	ولا	مظہر علی خاں
۵۷۰	ولایت	ولایت علی خاں
۵۷۱	ولی	ولی محمد
۵۷۲	ولی	مرزا محمد ولی دہلوی
۵۷۳	وہاب	عبدالوہاب
۵۷۴	وہم	محمد علی
۵۷۵	ہاتف	مرزا محمد
۵۷۶	ہادی	عبدالہادی
۵۷۷	ہادی	جواد علی خاں

نمبر	تخلص	نام
۵۷۸	ہادی	سید مہدی
۵۷۹	ہاشم	محمد ہاشم
۵۸۰	ہجر	مرزا اصغر حسین
۵۸۱	ہدایت	ہدایت اللہ خاں
۵۸۲	ہدہد	عبدالرحمٰن
۵۸۳	ہرچند	ہرچند کشور
۵۸۴	ہمدم	عبید اللہ خاں
۵۸۵	ہمدم	محفوظ علی
۵۸۶	ہوس	مرزا محمد تقی
۵۸۷	ہینگا	دہلوی
۵۸۸	یاد	غلام حسین
۵۸۹	یاس	محمد ضیا خاں
۵۹۰	یاس	حکیم خیرالدین
۵۹۱	یاس	حسن علی خاں
۵۹۲	یاس	انور علی
۵۹۳	یاور	امام الدین
۵۹۴	یاور	امداد علی
۵۹۵	یقین	انعام اللہ خاں
۵۹۶	یکدل	دلاور خاں
۵۹۷	یمین	احمد علی خاں
۵۹۸	یوسف	میر یوسف علی

شمیمِ سخن (حصّہ دوم)

مصنف | عبدالحیٔ صفا بدایونی

عہد تصنیف و طباعت | تذکرے کے آخر میں جو تقریظات اور قطعات تاریخ درج ہیں ان سے اس تذکرے کا سال تصنیف ۱۲۸۹ھ نکلتا ہے۔ ۱۸۶۱ء میں مطبع نول کشور لکھنؤ سے یہ دوسری بار چھپا تھا اس کا ایک نسخہ میرے پیش نظر ہے اس میں اوسط تقطیع کے ۵۲ صفحے ہیں اصل تذکرہ ۳۶ صفحوں میں ختم ہو جاتا ہے، باقی ۱۶ صفحات تقریظات و قطعات کے لئے مخصوص ہیں - یہ نسخہ اکثر بڑے کتب خانوں میں موجود ہے۔

خصوصیت | تذکرہ اردو میں ہے اور ریختہ گو شاعرات کے ذکر کے لئے مخصوص کیا گیا ہے۔ اس ذکر میں خاص اہتمام سے کام لیا گیا ہے۔ فصل اول میں بازاری عورتوں اور دوسری میں پردہ نشیں و باعصمت خواتین کا ذکر ہے۔ مصنّف کا پہلے یہ خیال تھا کہ تذکرے کا حلقہ صرف زندہ شاعرات تک محدود رہے گا لیکن پھر خود ہی یہ شرط اڑا دی۔

اس میں بھی شاعرات کے حالات زندگی بہت مختصر ہیں کلام کا انتخاب بھی یونہی ہے۔ مطبع نول کشور کا جو نسخہ اس وقت میرے سامنے ہے۔ اس میں حسب ذیل شاعرات شامل ہیں۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	اچپل	ہینگن جان	۸	بستی	بستی بیگم	۱۵	جان	-
۲	ادا	امیر بیگم	۹	بنو	-	۱۶	جعفری	مسماۃ جعفری
۳	امراؤ	امراؤ جان	۱۰	پری	بی بیسرد	۱۷	چھوٹی	مسماۃ چھوٹی
۴	امراؤ	امراؤ جان	۱۱	پری	پری جان	۱۸	حجاب	منی بائی
۵	امیر	امیر جان	۱۲	پکھراج	پکھراج بیگم	۱۹	حجاب	بنی بائی
۶	امیر	امیر بخش	۱۳	پیاری	پیاری جان	۲۰	حسن	گنا جان
۷	امیر	امیر بیگم	۱۴	تسلّی	مناجان باشندہ کرنال	۲۱	حسن	وزیر جان

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۵۵۰	فدوی	مرزا محمد علی	۵۷۹	فیض	حافظ شمس الدین حیدرآبادی	۶۰۸	کریم	کریم اللہ خاں
۵۵۱	فدوی	میر فضل	۵۸۰	قاسم	شیخ محمد قیام الدین -	۶۰۹	کرم	غلام ضامن
۵۵۲	فدوی	محمد محسن	۵۸۱	قاسم	قاسم علی	۶۱۰	گرم	[illegible] علی
۵۵۳	فراسو	فیراسو	۵۸۲	قاسم	میر قدرت اللہ	۶۱۱	گرفتار	مرزا سنگی بیگ
۵۵۴	فراغ	محمد فراغ	۵۸۳	قاسم	میر قاسم علی	۶۱۲	گریاں	میر محمدی
۵۵۵	فرخ	میر فرخ علی	۵۸۴	قاصر	مرزا ببر علی	۶۱۳	گستاخ	مرزا علی
۵۵۶	فرحت	امیر علی	۵۸۵	قبول	مرزا علی	۶۱۴	کلو	میر کلو
۵۵۷	فرخ		۵۸۶	قابل	مرزا علی بخت	۶۱۵	کلیم	کلیم اللہ
۵۵۸	فروغ	میر روشن علی	۵۸۷	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۶۱۶	کلیم	محمد حسین
۵۵۹	فریاد	-	۵۸۸	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۶۱۷	کمال	شاہ کمال الدین
۵۶۰	فراق	حکیم ثناء اللہ	۵۸۹	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۶۱۸	گمان	-
۵۶۱	فخر	حکیم سید فرخ الدین	۵۹۰	قربان	میر محمدی	۶۱۹	گنا	گنا بیگم
۵۶۲	فریاد	میر ببر علی	۵۹۱	قربان	میر محمدی	۶۲۰	کوچک	مرزا وجیہہ الدین
۵۶۳	فراقی	لالہ پریم کشور	۵۹۲	قربان	میر قربان علی	۶۲۱	کوثر	مہدی علی خاں
۵۶۴	فصیح	مرزا جعفر علی	۵۹۳	قرار	جان محمد	۶۲۲	گویا	شیخ ہدایت اللہ
۵۶۵	فضل	فضل مولیٰ خاں	۵۹۴	قرار	میر حسین	۶۲۳	گویا	فقیر محمد خاں
۵۶۶	فقیر	میر فقیر اللہ	۵۹۵	قریب	-	۶۲۴	کمتر	کمتر شاہ
۵۶۷	فغاں	اشرف خاں	۵۹۶	قلندر	-	۶۲۵	کافی	کفایت علی
۵۶۸	فگار	میر حسین	۵۹۷	قسمت	شمس الدولہ	۶۲۶	کوکب	مکند رائے
۵۶۹	فقیر	میر شمس الدین	۵۹۸	قمر	قمر الدین	۶۲۷	لطیف	شمس الدین
۵۷۰	فگار	مرزا قطب علی	۵۹۹	قمر	قمر بیگ	۶۲۸	لطیف	لطیف علی
۵۷۱	فیض	میڈن کریا کشن	۶۰۰	قیس	احمد علی	۶۲۹	لطف	مرزا علی
۵۷۲	فیض	میر فیض	۶۰۱	قلق	-	۶۳۰	لالہ	لالہ آنندی پرشاد
۵۷۳	فطرت	حکیم الیس	۶۰۲	قوت	-	۶۳۱	لہر	پیارا بخش
۵۷۴	فرسا		۶۰۳	قناعت	مرزا منجھلے	۶۳۲	مائل	میر محمدی
۵۷۵	فدا	پنڈت دیا ندیاں	۶۰۴	قمعد	حسن مرزا	۶۳۳	مائل	محمد یار بیگ
۵۷۶	فاضل	شاہ محمد فاضل	۶۰۵	کامل	ٹھاکر داس	۶۳۴	مائل	کاظم علی
۵۷۷	فسوں	مشہور مرزا منجھلے	۶۰۶	کامل	مرزا کامل	۶۳۵	ماہر	فخر الدین
۵۷۸	فاضل	محمد فاضل حیدرآبادی	۶۰۷	کبیر	کبیر علی	۶۳۶	مبتلا	کاظم علی

نمبر	تخلص	نام
۶۳۷	مبتلا	-
۶۳۸	مجذوب	غلام حیدر بیگ
۶۳۹	مجنوں	-
۶۴۰	مجنوں	-
۶۴۱	مجرم	فتح علی
۶۴۲	مجرم	رحمت اللہ
۶۴۳	مجبور	حق رساں
۶۴۴	محزوں	میر ناصر خاں
۶۴۵	محزوں	عالم شاہ
۶۴۶	محو	حسین علی خاں
۶۴۷	محو	عظیم اللہ
۶۴۸	محب	شیخ ولی اللہ
۶۴۹	محبت	بہادر علی
۶۵۰	محبت	نواب محبت خاں
۶۵۱	محنت	مرزا حسین علی
۶۵۲	محشر	اکرام اللہ
۶۵۳	محشر	مرزا علی نقی
۶۵۴	محسن	میر محسن
۶۵۵	محترم	محترم علی خاں
۶۵۶	محمود	محمود خاں
۶۵۷	مخلص	میر باقر
۶۵۸	مخلص	مخلص علی خاں
۶۵۹	مدحت	-
۶۶۰	مدہوش	-
۶۶۱	مرزا	آغا مرزا
۶۶۲	مرزا	مرزا ننھا
۶۶۳	مرزا	ہدایت اللہ
۶۶۴	مرزا	
۶۶۵	مروت	صفیر علی
۶۶۶	مرہون	مرزا علی
۶۶۷	مزمل	مزمل شاہ
۶۶۸	مسرور	شیخ پیر بخش
۶۶۹	مسرور	مرزا سنگی
۶۷۰	مسرور	شرف الدین
۶۷۱	مسکین	سید عبدالواحد
۶۷۲	مسرت	شیخ وزیر علی
۶۷۳	مستمند	یار علی خاں
۶۷۴	مسیح	میاں براتی
۶۷۵	مشیر	قطب الدین
۶۷۶	مشتاق	عبداللہ خاں
۶۷۷	مشتاق	تاج الدین
۶۷۸	مشتاق	محمد واصل
۶۷۹	مشہور	
۶۸۰	مصدر	ماشاءاللہ
۶۸۱	مصحفی	غلام ہمدانی
۶۸۲	مضمون	
۶۸۳	مضطر	کنور سین
۶۸۴	مضطر	مرزا سنگی
۶۸۵	مضطر	درگا پرشاد
۶۸۶	مضطر	محمد حاجی
۶۸۷	مظہر	مرزا جان جاناں
۶۸۸	مظفر	مظفر علی
۶۸۹	معقول	
۶۹۰	مغنی	محمد امین
۶۹۱	معین	معین الدین
۶۹۲	معروف	الٰہی بخش
۶۹۳	مومن	مومن خاں
۶۹۴	میر	محمد تقی
۶۹۵	مغل	مغل علی
۶۹۶	مغموم	مشیت علی
۶۹۷	مفتون	کریم بخش
۶۹۸	مفلس	محب علی
۶۹۹	مقبول	
۷۰۰	مقتول	ابراہیم بیگ
۷۰۱	مقصود	-
۷۰۲	ملال	-
۷۰۳	ملول	شرف الدین
۷۰۴	مملو	-
۷۰۵	ممتاز	-
۷۰۶	ممنون	امانت علی
۷۰۷	ممنون	نظام الدین
۷۰۸	منیر	وجیہہ الدین
۷۰۹	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۷۱۰	منشی	میر محمد حسین
۷۱۱	منشی	مول چند
۷۱۲	منتظر	نور الاسلام
۷۱۳	منتظر	شیخ امام الدین
۷۱۴	منعم	نور الحق
۷۱۵	منصف	منصف علی
۷۱۶	منت	قمر الدین
۷۱۷	موزوں	میر فرزند علی
۷۱۸	موزوں	چھتر سنگھ
۷۱۹	موج	خدا بخش
۷۲۰	مونس	سعادت علی
۷۲۱	مہر	مرزا رجب بیگ
۷۲۲	مہر	مہر چند
۷۲۳	مہلت	مرزا علی

نمبر	تخلص	نام
۷۲۴	مہر	مرزا حاتم علی
۷۲۵	مسیح	مسیح اللہ
۷۲۶	مہر	نواب منصور خاں
۷۲۷	مفتوں	-
۷۲۸	ماہ	عنایت علی
۷۲۹	منیر	منیر الدین
۷۳۰	منیر	اسمٰعیل حسین
۷۳۱	مشفق	مرزا احمد بیگ
۷۳۲	مشکل	امین الدین
۷۳۳	مدح	-
۷۳۴	معزز	-
۷۳۵	مسیح	محمد مسیح خاں
۷۳۶	منتظر	اسد اللہ
۷۳۷	منیر	-
۷۳۸	موزوں	قادر بخش
۷۳۹	مسرور	غلام حسین
۷۴۰	مشیر	عنایت حسین خاں
۷۴۱	مشتاق	غلام علی
۷۴۲	مضطر	محمد اسد اللہ
۷۴۳	محسن	-
۷۴۴	مست	رتن لعل
۷۴۵	مسرور	گردھاری لعل
۷۴۶	محسن	محمد محسن
۷۴۷	ناجی	محمد شاکر
۷۴۸	نالاں	محمد عسکری
۷۴۹	نالاں	-
۷۵۰	نادم	-
۷۵۱	ناصر	نواب ناصر جنگ
۷۵۲	نادر	گنگا پرشاد
۷۵۳	نادر	محمد عارف
۷۵۴	نازک	زینت بیگم
۷۵۵	ناظم	-
۷۵۶	نامی	رجب بیگ
۷۵۷	نامی	حسام الدین حیدر خاں
۷۵۸	نامی	
۷۵۹	ناسخ	امام بخش
۷۶۰	نثار	عبد الرسول
۷۶۱	نثار	نثار علی
۷۶۲	نثار	محمد اماں
۷۶۳	نجف	میر نجف علی
۷۶۴	نجات	-
۷۶۵	ندرت	مغل بیگ
۷۶۶	ندیم	مرزا علی
۷۶۷	نزہت	مرزا ارجمند
۷۶۸	نزاکت	رجو
۷۶۹	نسیم	گلزار علی
۷۷۰	نسیم	کدار ناتھ
۷۷۱	نشاط	الٰہی بخش
۷۷۲	نشاط	ایشری سنگھ
۷۷۳	نصیر	شاہ نصیر الدین
۷۷۴	نظیر	لالہ گنپت رائے
۷۷۵	نظیر	-
۷۷۶	نظام	غازی الدین خاں
۷۷۷	نغمی	نعمت اللہ
۷۷۸	نکہت	نذر علی بیگ
۷۷۹	نوا	ظہور اللہ خاں
۷۸۰	نوازش	نوازش حسین
۷۸۱	نیاز	محمد میر
۷۸۲	نیاز	نیاز احمد
۷۸۳	ناصر	-
۷۸۴	نسیم	-
۷۸۵	نحیف	سید برکت علی
۷۸۶	نسیم	-
۷۸۷	نظیر	سید ولی محمد
۷۸۸	ندا	
۷۸۹	نکہت	نیاز علی
۷۹۰	نادر	کلب حسین خاں
۷۹۱	نشاط	تلجا پرشاد
۷۹۲	نیک	میر جعفر علی
۷۹۳	واقف	-
۷۹۴	والہ	-
۷۹۵	والہ	مرزا سنت علی خاں
۷۹۶	واصف	حسن بخش خاں
۷۹۷	واصل	محمد واصل
۷۹۸	وجیہ	وجیہ الدین خاں
۷۹۹	وحشت	-
۸۰۰	وحشت	میر ابوالحسن
۸۰۱	وحشت	غلام علی خاں
۸۰۲	وحدت	لالہ جمیعت رائے
۸۰۳	وزیر	خواجہ وزیر
۸۰۴	وزیر	وزیر علی خاں
۸۰۵	وسعت	مستقیم خاں
۸۰۶	وصال	حکیم نصر اللہ خاں
۸۰۷	والہ	مظہر علی خاں
۸۰۸	ولی	مرزا ولی محمد دہلوی
۸۰۹	ولی	حاجی ولی
۸۱۰	وحید	وحید الدین

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۸۱۱	وفا	حیدر علی	۸۲۰	ہمت	-	۸۲۹	یاس	خیرالدین
۸۱۲	وحید	عبدالرؤف	۸۲۱	ہوش	غلام مرتضیٰ	۸۳۰	یقین	انعام اللہ خاں
۸۱۳	ہادی	جواد علی	۸۲۲	ہوش	شمس الدین	۸۳۱	یکرنگ	مصطفیٰ خاں
۸۱۴	ہاشمی	محمد ہاشم	۸۲۳	ہوس	مرزا محمد تقی	۸۳۲	یاس	اکرام اللہ
۸۱۵	ہاشمی		۸۲۴	ہدایت	ہدایت علی	۸۳۳	یوسف	یوسف علی
۸۱۶	ہدایت	ہدایت خاں	۸۲۵	ہادی	میر ہادی	۸۳۴	یاس	میاں ہنّو
۸۱۷	ہرچند	لالہ ہرچند کشور	۸۲۶	ہوشیار	کرامت علی	۸۳۵	یوسف	امجد علی خاں
۸۱۸	ہمدم	عبداللہ خاں	۸۲۷	ہجر	امام خاں			
۸۱۹	ہمزہ	-	۸۲۸	یاد	غلام حسین			

خوش معرکۂ زیبا

مصنف | سعادت خاں ناصر

عہد تصنیف و طباعت | سعادت خاں ناصر نے دیباچہ میں بیان کیا ہے کہ دو سال کی مدت میں انھوں نے یہ تذکرہ مکمل کیا ـــــ اس کا مطلب یہ ہے کہ انھوں نے اسے ۱۲۶۰ھ میں شروع کر دیا تھا اس لئے کہ خاتمہ میں دئے ہوئے قطعات تاریخ سے اسکے تکملہ کا سال ۱۲۶۲ھ نکلتا ہے۔

خاتمہ پر جن حضرات کے قطعات تاریخی شامل ہیں ان میں میر شائق۔ میر علی اوسط رشک۔ میر مظفر علی اسیر اصغر علی نسیم اور کرامت علی اظہر وغیرہ کے نام شامل ہیں۔ شائق نے۔

ع تالیف کلام شعرائے ہند

سے رشک نے :۔

ع چیدہ ، ز کلام شاعران ہند است

سے اور خود مصنف نے :۔

ع یادگار سخنوراں جہاں

سے اس کی تاریخ تصنیف ۱۲۶۲ھ نکالی ہے۔ رشک کے دوسرے قطعہ کا ایک شعر یہ ہے ؎

اے رشک پسند آئی اس نسخے کی زیبائی
تاریخ یہی پائی ۔ "خوش معرکۂ زیبا"

اس سے پتہ چلتا ہے تذکرہ کا نام تاریخی ہے اور رشک کے مصرع سے اخذ کیا گیا ہے۔

اسیر۔ اظہر اور نسیم کے قطعات فارسی میں ہیں اور ان سے بھی ۱۲۶۲ھ ہی نکلتا ہے۔

بانکی پور پٹنہ میں اس کا ایک قلمی نسخہ محفوظ ہے جو دوم جمادی الثانی ۱۲۶۲ھ مطابق ۱۸۴۲ء کا لکھا ہوا ہے۔ اسکی ایک نقل انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں بھی محفوظ ہے۔ یہ تذکرہ ہنوز غیر مطبوعہ ہے۔

خصوصیات | "خوش معرکۂ زیبا" سے پہلے اردو زبان میں ریختہ گو شعرا کا اتنا ضخیم تذکرہ نظر نہیں آتا۔ اس سے قبل اردو میں صرف تین تذکرے ملتے ہیں :۔

۱۔ "گلشن ہند" مرقومہ ۱۲۱۵ھ ۔ از علی لطف
۲۔ "انتخاب دواوین" مرقومہ ۱۲۶۰ھ ۔ از صہبائی
۳۔ "گلدستہ نازنیناں" مرقومہ ۱۲۶۱ھ ۔ از کریم الدین

"گلشن ہند" میں اگرچہ علی لطف نے اضافہ بھی کیا ہے۔ لیکن اصلاً وہ فارسی گلزار ابراہیم کا اُردو ترجمہ ہے۔ "انتخاب دواوین" جیسا کہ نام سے ظاہر ہے تذکرہ نہیں بلکہ چند مشہور شعرا کے کلام کا انتخاب ہے، مختصر سوانح کی ثبوت سے اس کا شمار تذکرے میں ہوتا ہے۔ گلدستہ نازنیناں کا زیادہ حصہ چونکہ لفظاً و معناً، انتخاب دواوین کی نقل ہے۔ اس لئے اسے "انتخاب" سے الگ چیز خیال کرنا مناسب نہیں۔ ایسی صورت میں صرف "خوش معرکہ زیبا" دہ جانا ہے جو اصلاً اردو میں قدیم تذکروں کے طرز پر لکھا گیا ہے۔

ایک چیز اور اسے دوسرے تذکروں سے ممتاز کرتی ہے۔ اس میں شعرا کا ذکر بلحاظ حروف تہجی یا بلحاظ ابجد نہیں آیا، بلکہ مصنف نے شاعر کے ساتھ اس کے شاگردوں کا ذکر بھی ضروری خیال کیا ہے اور پورے تذکرے کو اسی انداز پر مرتب کیا ہے۔ جیسا کہ دیباچہ میں خود مصنف نے بیان کیا ہے۔

> "ایک مدت سے یہ خیال تھا کہ تذکرہ شعرائے ہند کا ترتیب دے، مگر بسبب عدم دریافت احوال قدما ارادہ صورت پذیر نہ ہوتا تھا۔ ان روزوں تذکرہ تالیف کیا ہوا میاں مصحفی کا دستیاب ہوا تقاضائے شوق نے ہمت کو کام فرمایا اور برخلاف میاں صاحب کہ ان کا تذکرہ عبارت فارسی میں ہے۔ فقیر نے ہندی میں لکھا، دورنگی سے یک رنگی بہتر اور قید حروف تہجی اس لئے نہ رکھی کہ جس اُستاد کا جو شاگرد ہو نام اس کا پائے نام اس کے لکھا جائے کہ عبارت ہندی اور طرز اسامی شعرا ایجاد میرا ہوا۔ اور وہ شاعر جن کی استادی اور شاگردی نامعلوم اور نام و نشان غیر مفہوم ہو، خاتمہ ان پر کیا جائے۔ شروع اس کام مرزا سودا سے کرتا ہوں کہ اول تو وہ بزرگ موجد ریختہ گوئی کا ہے دوسرے سلسلہ اس ہیچمداں کی شاگردی کا اس سے ملتا ہے۔"

تذکرے سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنف کے سامنے اردو تذکرے کا کوئی نمونہ نہ تھا ہاں فارسی زبان کے چار تذکرے، تذکرۂ ہندی (مصحفی)۔ ریاض الفصحا (مصحفی)۔ عمدہ منتخبہ (سرور) اور گلشن بےخار (شیفتہ) ضرور ان کے سامنے تھے اور اپنے معاصرین سے قبل کے شعرا کے بعض حالات انھیں سے ماخوذ ہیں۔ لیکن ناصر نے سوانح اور انتخاب کلام میں چھان بین سے بھی کام لیا ہے۔ اور کلیتہً ان تذکروں پر بھروسہ نہیں کیا۔ چنانچہ دوسرے تذکروں کی بہ نسبت اس میں سوانح بھی تفصیلی ہیں اور انتخابات کلام بھی طویل ہیں۔ انتخاب کلام میں غزل کے اشعار کے ساتھ مختلف اصناف کے اقتباس بھی جابجا دئے گئے ہیں۔

اس تذکرے سے اردو شعرا کے متعلق بعض نئی باتیں سامنے آتی ہیں۔ مثلاً میر حسن کے معاشقہ کا سراغ ہمیں اسی سے ملتا ہے۔

ناصر کا بیان ہے:۔

> "میر حسن ولد میر غلام حسین ضاحک ہمت اس کی شعر و سخن میں وسیع شاگرد رشد مرزا رفیع سودا دوازدہ سالگی میں شاہجہاں آباد سے لکھنؤ آیا۔ نواب سالار جنگ کے بیٹے سردار جنگ تھے، ان کی سرکار میں نوکر اور معزز و محترم رہا۔ بہ سبب تقاضائے جوانی محل کی ایک عورت سے محبت و موانست ہوئی چونکہ طبیعت موزوں تھی بپاس خاطر معشوقہ، مثنوی بےنظیر تصنیف کی۔ یہ تلازم کہ اسمیں ہے شنیدہ نہیں

دیدہ ہے۔ الحق مثنوی نہیں کارنامہ اور شاعری پر حجت۔ اس قدر زمانے میں اس کی
شہرت کہ ہر وضیع و شریف کو اشعار اس کے یادگار۔

نواب قاسم علی خاں بہادر نے جب مثنوی ان سے سنی فرمایا۔ مجھے دو کہ میں تمھاری طرف سے حضور
نواب آصف الدولہ بہادر کے لے جاؤں۔ مصنف نے یہ خیال کر کے مبادا اور کسی کے نام سے حضور میں
گزرے دینے سے انکار کر دیا۔ بعد چندے میر حسن صاحب مع مثنوی اور کسی تقریب سے حضور میں پہنچے۔ نواب سابق الذکر
کا افسانہ رفتہ سے آزردگی رکھتے تھے نواب صاحب سے تعریف میں بول اٹھے۔ یہ جو کہتے ہیں۔ ع

کہ اک دن دوشالے دیئے سات سے

تو حضور نے تو ہزارہا دوشالے آن واحد میں بخش دئے ہیں۔ شاعری میں مبالغہ ہوتا ہے کہ یہاں بیاں واقع بھی نہیں،
نواب نامدار کا دل اس کے سننے سے اُچاٹ ہوا۔

یہ فقط کم نصیبی میر موصوف کی تھی کہ اس حاتم دوراں کی سخاوت سے ناکام رہے یہ بھی خوب لطیفہ ہے کہ جب مرزا رفیع
سودا نے وہ مثنوی سنی نہایت خوش ہوئے اور عین بشاشت میں فرمایا تم نے یہ مثنوی ایسی کہی ہے کہ میر غلام حسین کے بیٹے معلوم
نہیں ہوتے، یعنی فخر اُن کے ہو۔ اس مثنوی کے سوا اور بھی مثنوی رموز العارفین، اور تیسری مثنوی چھڑیوں کے
احوال میں ہے۔ (خوش معرکہ زیبا قلمی صـ ۲۲)

فہرست شعراء:-

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	سودا	مرزا محمد رفیع	۱۵	رفعت	مولوی غلام جیلانی	۲۹	نادر	گنگا پرشاد
۲	شوق	مرزا عبداللہ	۱۶	صنعت	شیخ کریم الدین	۳۰	احقر	مرزا جواد علی
۳	شہید		۱۷	طالب	شبراتی	۳۱	خلق	میر حسین
۴	ہاشمی	میر ہاشم علی	۱۸	غفلت	احمد خاں	۳۲	حجام	عنایت اللہ
۵	شائق	میر محمد	۱۹	کرم	کریم اللہ خاں	۳۳	رضا	محمد رضا
۶	فدا	لچھمی رام	۲۰	ماہر	غلام محمد خاں	۳۴	سایل	مرزا یار بیگ
۷	ممتاز	میر امانت علی	۲۱	حیرت	میر مراد علی	۳۵	اسد	مرزا مانی
۸	معین	محمد معین	۲۲	شہیدی	کرامت علی خاں	۳۶	مجذوب	مرزا غلام حیدر
۹	قائم	شیخ قیام الدین	۲۳	لطف	لطف علی بیگ	۳۷	ماہر	میر فخر الدین
۱۰	کلیم	محمد حسین	۲۴	عشرت	میر غلام علی	۳۸	ذاکر	سید میر جان
۱۱	بے تاب		۲۵	آزاد	امیر الدین	۳۹	احسن	مرزا احسن علی
۱۲	کبیر	حکیم کبیر علی	۲۶	شوکت	حنیف علی	۴۰	مذنب	مرزا محمد حسن
۱۳	پروانہ	پروانہ علی شاہ	۲۷	زکی	مہدی علی	۴۱	ضیا	سید محمد
۱۴	شوق	مولوی قدرت اللہ	۲۸	میر حسن	......	۴۲	ناصر	سید آقا میر

نمبر	تخلص	نام
۴۳	تائب	میرن
۴۴	حیرتی	شیخ میر علی
۴۵	کاشف	شیخ کاشف علی
۴۶	طپش	
۴۷	مغموم	کلّو خاں
۴۸	فاطر	میر بخش خاں
۴۹	ناصر	سعادت علی خاں
۵۰	شوق	مرزا امیر علی خاں میر
۵۱	حسن	نواب مہدی حسن خاں
۵۲	حاتم	ظہور الدین شاہ
۵۳	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۵۴	اکبر	شیخ بھچو
۵۵	رنگین	سعادت یار خاں
۵۶	خان	
۵۷	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۵۸	بقا	شیخ بقاء اللہ
۵۹	نوا	ظہور اللہ
۶۰	نثار	شیخ محمد امان
۶۱	مظہر	جان جاناں
۶۲	یقین	انعام اللہ خاں
۶۳	یک رنگ	مصطفےٰ خاں
۶۴	حشمت	محتشم علی خاں
۶۵	تاباں	میر عبد الحی
۶۶	ندیم	مرزا علی نقی
۶۷	فغاں	کوکہ خاں
۶۸	صابر	صابر علی شاہ
۶۹	فدوی لاہوری	
۷۰	سرور	امیر محمد خاں اعظم الدولہ
۷۱	بہار	ٹیک چند
۷۲	آبرو	شاہ مبارک
۷۳	فدوی	میر محمد حسن
۷۴	ثاقب	شیخ شہاب الدین
۷۵	ناجی	محمد شاکر
۷۶	سکندر	محمد علی
۷۷	احسان	حافظ عبد الرحمٰن
۷۸	میر	محمد تقی
۷۹	فیض	میر
۸۰	تجلّی	میاں حاجی
۸۱	ضیاء	میر ضیاء الدین
۸۲	مجنوں	
۸۳	مشتاق	عبد اللہ خاں
۸۴	وحشت	باقر علی خاں
۸۵	شکیبا	شیخ غلام حسین
۸۶	جان	میر جان علی
۸۷	برشتہ	آغا
۸۸	مرزا	آغا مرزا
۸۹	نظیر	میر شمس الدین
۹۰	موزوں	میر فرزند علی
۹۱	منت	میر قمر الدین
۹۲	ممنون	میر نظام الدین
۹۳	مرہون	مرزا رضا علی
۹۴	فدا	مرزا فدا حسین خاں
۹۵	بشر	میر بشارت علی
۹۶	مظفر	مظفر علی خاں
۹۷	آشوب	میر مراد علی
۹۸	جعفری	میر باقر علی
۹۹	تسکین	میر سعادت علی
۱۰۰	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۱۰۱	عسکری	مرزا
۱۰۲	درد	خواجہ میر درد
۱۰۳	اثر	میر محمد
۱۰۴	رنج	میر محمد نظیر
۱۰۵	الم	صاحب میر
۱۰۶	طپش	مرزا جان
۱۰۷	ہدایت	ہدایت خاں
۱۰۸	محشر	مرزا علی نقی
۱۰۹	حضور	لالہ بال مکند
۱۱۰	فراق	ثناء اللہ خاں
۱۱۱	وصال	نصر اللہ
۱۱۲	بیدار	میر محمدی
۱۱۳	شیدا	
۱۱۴	مقبول	مقبول علی خاں
۱۱۵	ناصر	مرزا ابر علی بیگ
۱۱۶	قربان	میر محمدی
۱۱۷	حکیم	محمد پناہ علی خاں
۱۱۸	عشق	میر غرب اللہ خاں
۱۱۹	مسرور	مرزا انگی بیگ
۱۲۰	مسرت	شیخ وزیر علی
۱۲۱	تحیّر	مصطفےٰ خاں
۱۲۲	رفیق	مرزا اسد بیگ
۱۲۳	شہرت	امیر بخش
۱۲۴	قدرت	مولوی قدرت اللہ
۱۲۵	مائل	میر محمدی
۱۲۶	آشفتہ	عظیم الدین خاں عرف بچھے خاں
۱۲۷	شیفتہ	حافظ عبد الصمد
۱۲۸	شگفتہ	بدھ سنگھ
۱۲۹	نصیر	میاں نصیر الدین عرف میاں کلو

نمبر	تخلص	نام
۱۳۰	منیر	وجیہ الدین
۱۳۱	دریغ	رضی علی خاں
۱۳۲	وفا	مرزا عبدالعلی
۱۳۳	منشی	لالہ مول چند
۱۳۴	اظہر	شیخ کرامت علی
۱۳۵	ضمیر	گنگا داس
۱۳۶	ذکا	خوب چند
۱۳۷	اسیر	....
۱۳۸	معرفت	الٰہی بخش
۱۳۹	طوباس	خاں صاحب فرنگی
۱۴۰	اعظم	اعظم خاں
۱۴۱	امیر	امیر الدولہ
۱۴۲	امی	روشن بیگ
۱۴۳	منعم	موہن لال
۱۴۴	مشیر	شیخ قطب الدین
۱۴۵	سہراب	سہراب بیگ
۱۴۶	نکہت	سید لطف علی
۱۴۷	مشتاق	میاں
۱۴۸	دل سوز	خیراتی خاں
۱۴۹	صاحب	مظفر الدولہ ظفریاب خاں
۱۵۰	شوق	شیخ غلام رسول
۱۵۱	ذوق	شیخ محمد ابراہیم
۱۵۲	ظفر	بہادر شاہ
۱۵۳	قابل	مرزا عالی بخت
۱۵۴	عالی	(شاہزادہ دہلی)
۱۵۵	دارا	مرزا دارا بخت
۱۵۶	طالب	(پنڈت کشمیری)
۱۵۷	مومن	مومن خاں
۱۵۸	وحشت	سید غلام علی خاں
۱۵۹	یاس	خیر الدین
۱۶۰	اکبر	اکبر خاں
۱۶۱	شیفتہ	مصطفیٰ خاں
۱۶۲	فدا	شیخ فدا حسین
۱۶۳	سوزش	شیخ احمد
۱۶۴	بیتاب	عباس علی خاں
۱۶۵	کرم	شیخ غلام ضامن
۱۶۶	مسکین	
۱۶۷	عظمت	میر عظمت اللہ خاں
۱۶۸	تسکین	میر حسین
۱۶۹	نسیم	اصغر علی خاں
۱۷۰	شرف	شرف علی
۱۷۱	شمیم	میر محمد حسین
۱۷۲	غالب	اسد اللہ خاں
۱۷۳	افگار	میر حسین
۱۷۴	نظیر	شیخ ولی محمد
۱۷۵	ضمیر	میاں مداری
۱۷۶	عشق	شاہ رکن الدین عرف شاہ گھیٹا
۱۷۷	فدوی	مرزا محمد علی عرف مرزا کچو
۱۷۸	مستمند	یار علی خاں
۱۷۹	محترم	محترم علی خاں
۱۸۰	ملول	عارف اللہ شاہ
۱۸۱	قرار	جان محمد
۱۸۲	لطف	مرزا علی
۱۸۳	آشفتہ	مرزا رضا قلی
۱۸۴	برشتہ	میاں مشرف
۱۸۵	سوز	میر محمد
۱۸۶	رند	مہربان خاں
۱۸۷	آصف	نواب آصف الدولہ
۱۸۸	ترقی	آغا محمد تقی
۱۸۹	سوزاں	مرزا احمد علی خاں
۱۹۰	داغ	میر مہدی
۱۹۱	عیش	مرزا حسین رضا
۱۹۲	ہوش	
۱۹۳	نوازش	نوازش حسین خاں
۱۹۴	شعلہ	شیخ محمد سلیمان
۱۹۵	راغب	مرزا کریم بیگ
۱۹۶	دل گیر	شبیر میاں
۱۹۷	سرور	رجب علی
۱۹۸	سہا	احمد علی
۱۹۹	اظہر	شیخ اظہر علی
۲۰۰	مخلص	مہدی حسن
۲۰۱	عسکر	مولوی عسکری
۲۰۲	الطاف	کلب حسین خاں
۲۰۳	شرر	مرزا ابراہیم بیگ
۲۰۴	ذکا	مرزا مخدوم بخش
۲۰۵	دیوانہ	سرب سنگھ
۲۰۶	حیران	میر حیدر علی
۲۰۷	افسوس	شیر علی
۲۰۸	حیف	سید چراغ علی
۲۰۹	تاسف	میر حسین علی
۲۱۰	حسرت	مرزا جعفر علی
۲۱۱	ارمان	مرزا باقر علی
۲۱۲	رقت	مرزا قاسم علی
۲۱۳	رحم	مرزا امام بخش
۲۱۴	روح	میر شجاع الدین
۲۱۵	قسمت	قلی خاں
۲۱۶	وحشت	....

۲۱۷	جرأت	قلندر بخش	۲۴۶	مصدر	میر ماشاء اللہ خاں	۲۷۵	مخلوق	سید احسان علی
۲۱۸	توت	میاں احمد علی	۲۴۷	انشا	انشاء اللہ خاں	۲۷۶	مونس	میر نواب
۲۱۹	حقیقت	منشی میر حسین شاہ	۲۴۸	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ	۲۷۷	شرف	لالہ میڈو لال
۲۲۰	سبقت	مرزا مغل	۲۴۹	صادق	مرزا صادق علی	۲۷۸	شگفتہ	مرزا سیف علی خاں
۲۲۱	شہرت	......	۲۵۰	طالب	طالب حسین خاں	۲۷۹	عبرت	نواب حسن علی خاں
۲۲۲	غضنفر	غضنفر علی خاں	۲۵۱	عیشی	طالب علی خاں	۲۸۰	کامل	شیخ جمال الدین
۲۲۳	غیرت		۲۵۲	افصح	شاگرد عیشی	۲۸۱	فرد	مولوی وحید الدین عرف خدا بخش
۲۲۴	قیس	مرزا مدارا بیگ	۲۵۳	قادر	مرزا قادر علی	۲۸۲	ممنون	قاضی محمد علی
۲۲۵	کمال	شیخ کمال الدین	۲۵۴	ہلال	مرزا محمد	۲۸۳	خادم	شیخ خادم علی
۲۲۶	محبت	مرزا حسین علی	۲۵۵	ذکی	نواب بہادر مرزا احمد ذکی	۲۸۴	اندوہ	علی حسین خاں
۲۲۷	مایل	مرزا محمد یار بیگ	۲۵۶	فرد	بہادر مرزا	۲۸۵	الٰہی	الٰہی بخش
۲۲۸	لطیف	مرزا لطف علی	۲۵۷	عاشق	اعلیٰ جاہ چھوٹے صاحب	۲۸۶	امیر	مرزا امیدو
۲۲۹	مروت	میر صغیر علی	۲۵۸	شیدا	والا جاہ منجھلے صاحب	۲۸۷	شکیب	اصغر علی
۲۳۰	رفاقت	مرزا مکین	۲۵۹	مصحفی	شیخ غلام ہمدانی	۲۸۸	ادیب	گور بخش
۲۳۱	اختر	میر اکبر علی	۲۶۰	بیباک	میر نجف علی	۲۸۹	بریاں	مظفر علی خاں
۲۳۲	محبت	نواب محبت خاں	۲۶۱	جوش	شیخ رحیم اللہ	۲۹۰	ء ایش	میر محمد یعقوب
۲۳۳	مہر	منصور خاں	۲۶۲	جوان	نعیم بیگ	۲۹۱	فنی	شیخ مغل
۲۳۴	تصور	سید احسان علی	۲۶۳	صبر	مرزا زین العابدین عرف مرزا امیدو	۲۹۲	فریاد	مرزا مغل
۲۳۵	تحمل	محمد عظیم	۲۶۴	ضیا	کانجومل	۲۹۳	ظہور	منشی ظہور محمد
۲۳۶	رند	لالہ گنگا پرشاد	۲۶۵	مقبول	مرزا ابراہیم بیگ	۲۹۴	بندہ	میر حیدر علی
۲۳۷	حسن	خواجہ حسن	۲۶۶	مضطر	کورسین	۲۹۵	پیام	شرف الدین علی خاں
۲۳۸	مضطرب	مرزا علی	۲۶۷	مضطرب	درگا پرشاد	۲۹۶	حسام	شیخ ولایت علی
۲۳۹	بہجت	لکھمن لال کالیسند	۲۶۸	منتظر	نور الاسلام	۲۹۷	حباب	لطف علی بیگ
۲۴۰	منظر	مرزا منظر	۲۶۹	گرم	مرزا حیدر علی	۲۹۸	رعنا	شیخ عبدالرحیم
۲۴۱	تتیل	محمد حسن	۲۷۰	تنہا	محمد عیسیٰ	۲۹۹	زیبا	میاں عبدالرحمن
۲۴۲	قمر	قمر الدین احمد خاں عرف مرزا جانی	۲۷۱	پروانہ	راجہ جسونت سنگھ	۳۰۰	زلال	میر دوست علی
۲۴۳	صادق	نور علی بیگ	۲۷۲	تسلی	لالہ ٹیکا رام	۳۰۱	حریف	لالہ چنی لال
۲۴۴	سید	میر محمد علی	۲۷۳	اوباش	شیخ امیر الزماں	۳۰۲	ظریف	لالہ بینی پرشاد
۲۴۵	تمکین	راجہ جوالا پرشاد	۲۷۴	خلیق	میر مستحسن	۳۰۳	مشتاق	شاہ مظہر حسن

۳۰۴	عارف	میر عارف علی	۳۳۴	قلزم	شیخ علی بخش	۳۶۳	مظلوم	مظلوم شاہ
۳۰۵	سپند	مرزا لطف علی بیگ	۳۳۵	ساحل	گوہر علی	۳۶۴	موجی	لالہ موجی رام
۳۰۶	سامان	خواجہ محمد حسین	۳۳۶	شجر	لالہ کرو داس	۳۶۵	ریحاں	لالہ دیا کشن
۳۰۷	نگاہ	شیخ حیدر علی	۳۳۷	رسا	شیخ محمد بخش	۳۶۶	ضمیر	میر مظفر حسین
۳۰۸	نجف	شیخ عبدالکریم	۳۳۸	شور	مرزا آغا علی	۳۶۷	حسن	میر اکبر حسن علی خاں
۳۰۹	یاس	میر الٰہی بخش	۳۳۹	ذوق	شیخ عبداللہ	۳۶۸	منیر	مرزا اکبر علی خاں
۳۱۰	نظر	مرزا علی	۳۴۰	ذاکر	شیخ بشارت اللہ	۳۶۹	دبیر	مرزا
۳۱۱	طپاں	مرزا رمضان بیگ	۳۴۱	مہدی	مہدی علی خاں بہادر	۳۷۰	اسیر	میر مظفر علی
۳۱۲	شفیق	بندے علی	۳۴۲	حاذق	حکیم شاہ عالم خاں	۳۷۱	موزوں	میر نواب
۳۱۴	وحشی	شیخ کریم علی	۳۴۳	واحد	شیخ محمد بخش	۳۷۲	عالی	میر بندہ حسین
۳۱۵	ہوس	مرزا محمد تقی خاں	۳۴۴	کیواں	مرزا مغل	۳۷۳	درخشاں	میر علی جان
۳۱۶	اقبال	اقبال الدولہ بہادر	۳۴۵	اظہر	شیخ امین احمد	۳۷۴	ابر	شیخ رضا علی
۳۱۷	انبر پرشاد		۳۴۶	مسرور	شیخ پیر بخش	۳۷۵	نازش	میر الٰہی بخش
۳۱۸	غافل	منور خاں	۳۴۷	بہتر	میر اشرف علی	۳۷۶	حنا	عبدالکریم خاں
۳۱۹	شمیم	شیخ محمد صابر	۳۴۸	اظہار	محمد وارث	۳۷۷	عزیز	شیخ تفضل حسین
۳۲۰	مخمور	محمد جعفر	۳۴۹	شاداں	شیخ نبی بخش	۳۷۸	کاظم	کاظم علی خاں
۳۲۱	نزار	خواجہ محمد اکرم	۳۵۰	بارش	شیخ غلام حیدر	۳۷۹	آتش	حیدر علی
۳۲۲	نالاں	مرزا محمد خاں	۳۵۱	شفق	مرزا بندہ علی	۳۸۰	صدر	میر صدرالدین
۳۲۳	ناداں	میر شیر علی	۳۵۲	ثمر	مرزا علی	۳۸۱	فقیر	میر کمال الدین
۳۲۴	شاد	شیخ فضل علی	۳۵۳	بشر	مرزا مغل	۳۸۲	سالک	میر مصطفیٰ بخش
۳۲۵	تمنا	بھیروں داس	۳۵۴	ہلال		۳۸۳	عارف	میر جمال الدین
۳۲۶	خاں	اشرف علی خاں	۳۵۵	جاہ	محمد ابراہیم	۳۸۴	رند	سید محمد خاں
۳۲۷	آشفتہ	محمد ہادی علی خاں	۳۵۶	عدل	شیخ فضل رحمان	۳۸۵	افضل	حسن یار خاں
۳۲۸	مشفق	شیخ محمد خاں	۳۵۷	شعور	شیخ عبدالرؤف	۳۸۶	ناصر	مرزا امیر
۳۲۹	واصف	حیدر حسن	۳۵۸	لئیق	محمد ظہور الدین	۳۸۷	راہب	ہدایت حیدر
۳۳۰	فزا	شیخ محمد بخش	۳۵۹	بسمل	مولوی احمد علی	۳۸۸	بسمل	مرزا عنایت
۳۳۱	باغ	امام علی	۳۶۰	وحید	محمد وحید الدین	۳۸۹	بالی	علی رضا خاں
۳۳۲	منصف	شیخ قادر علی	۳۶۱	امیر	محمد رضا	۳۹۰	شناور	صاحب مرزا
۳۳۳	جمیل	امیر علی خاں	۳۶۲	تمنا	شیخ غیاث الدین	۳۹۱	شرر	مرزا آغا حسن

نمبر	تخلص	نام
۳۹۲	شجر	میر علی حسین
۳۹۳	سید	میر عنایت حسین
۳۹۴	امیر	امیر مرزا
۳۹۵	رونق	شیخ رونق علی
۳۹۶	گلشن	راجہ جیا لال
۳۹۷	خلیل	میر ہدایت علی
۳۹۸	خلیل	میر دوست علی
۳۹۹	شمسی	نواب محمد علی خاں عرف ننھے نواب
۴۰۰	امیر	لالہ شادی لال
۴۰۱	ظہور	جگل کشور
۴۰۲	شائق	لالہ سیوہ رام
۴۰۳	نسیم	دیا شنکر
۴۰۴	عشق	آغا رضا
۴۰۵	اوج	مرزا علی حسین
۴۰۶	نصرت	مرزا محمد جعفر
۴۰۷	منتہی	مرزا ستیا
۴۰۸	شرف	سید باقر علی آغا جو
۴۰۹	آزاد	شاہ مرزا
۴۱۰	صبا	میر وزیر
۴۱۱	کیف	شیخ فضل احمد
۴۱۲	سیاح	میر محمد رضا
۴۱۳	جزا	میر مہدی حسن
۴۱۴	فوق	بندہ حسن
۴۱۵	شمیم	مرزا
۴۱۶	عدم	واحد علی خاں
۴۱۷	وصف	میر محمود علی
۴۱۸	قدر	میر نصیر الدین
۴۱۹	وحید	سرفراز علی خاں
۴۲۰	ازل	آغا حسن
۴۲۱	سرور	ولایت حسین
۴۲۲	سخن	لالہ رام دیال
۴۲۳	نمود	میر مہدی حسن
۴۲۴	اعظم	میر اعظم شاہ
۴۲۵	نورالدین	مرزا
۴۲۶	ہمایوں بخت	مرزا
۴۲۷	حیدر	مرزا
۴۲۸	ظفر	شیخ ظفر علی
۴۲۹	یوسف	یوسف خاں
۴۳۰	اصغر	علی اصغر خاں
۴۳۱	عالی	خواجہ عبداللہ
۴۳۲	صولت	خواجہ محمد
۴۳۳	عاشور علی خاں	نواب
۴۳۴	اسحاق	مرزا اسحاق
۴۳۵	جلا	مرزا واحد علی خاں
۴۳۶	طاہر	مرزا بندہ حسن
۴۳۷	الم	آغا مہدی
۴۳۸	گل	نواب امیر مرزا خاں
۴۳۹	ممتاز	کالکا دین
۴۴۰	جان	میر یار علی
۴۴۱	دانا	روشن لال
۴۴۲	عبور	منشی رحمت اللہ
۴۴۳	چرکین	شیخ باقر علی
۴۴۴	صاحبقران	سید امام علی
۴۴۵	اسرار	مرزا بندے علی عرف مرزا بندو
۴۴۶	ناسخ	شیخ امام بخش
۴۴۷	اثر	نواب حسین علی خاں
۴۴۸	تدبیر	مرزا محمد باقر عرف مرزا مغل
۴۴۹	ہاتف	مرزا حیدر علی
۴۵۰	ضبط	نوازش علی خاں
۴۵۱	اعجاز	نواب اصغر علی خاں
۴۵۲	سروش	شیخ مراد علی
۴۵۳	فصیح	مرزا جعفر علی
۴۵۴	ملال	محمد رمضان خاں
۴۵۵	ثاقب	مرزا مہدی
۴۵۶	آزاد	سید علی حسین
۴۵۷	سحر	سید ناصر
۴۵۸	انس	مرزا محمد
۴۵۹	قدس	مرزا محمد رضا عرف چھمن صاحب
۴۶۰	آباد	مہدی حسن خاں
۴۶۱	صحبت	بخشش علی خاں
۴۶۲	ہشیار	میر امجد علی
۴۶۳	گویا	فقیر محمد خاں
۴۶۴	فراق	خواجہ بہادر حسین
۴۶۵	صبر	میر اسد
۴۶۶	شائق	لالہ فتح چند
۴۶۷	شائق	میر محمد
۴۶۸	حبیب	میر نواب
۴۶۹	سیفی	میر وارث علی
۴۷۰	اسد	اسد اللہ خاں
۴۷۱	فرخ	کرامت اللہ خاں
۴۷۲	جوش	میر وارث علی
۴۷۳	نادر	کلب حسین خاں
۴۷۴	مسیحا	محمد علی خاں
۴۷۵	معجز	میر محمد رضا
۴۷۶	خضر	مرزا سعید علی بیگ
۴۷۷	فکر	شیخ ذوالفقار علی
۴۷۸	شہید	مولوی محمد بخش

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۴۷۹	یوسف	یوسف بیگ	۵۰۸	عشق	علی اشرف خاں	۵۳۷	سپہر	میر محمدی
۴۸۰	واحد	پنڈت سنگم لال	۵۰۹	طوفان	میر نوازش علی	۵۳۸	طوبیٰ	میر سیتا
۴۸۱	کوثر	مرزا مہدی	۵۱۰	دریا	رتن ناتھ پنڈت	۵۳۹	میر عباس	
۴۸۲	ہادی	خواجہ مصاحب علی	۵۱۱	عیش	منشی ابومحمد	۵۴۰	مجرم	قادر علی
۴۸۳	قبول	مرزا مہدی	۵۱۲	شاد	فضل امام خاں	۵۴۱	خطا	علی بیگ
۴۸۴	ثبات	مرزا محمد محسن	۵۱۳	بہار	مرزا علی	۵۴۲	آشنا	سید محمد
۴۸۵	ندیم	میر محمد شفیع	۵۱۴	محرور	شیخ ہادی حسن	۵۴۳	یوسف	(شاگرد آشنا)
۴۸۶	شجر	اجودھیا پرشاد	۵۱۵	عشقی	شیخ الٰہی بخش	۵۴۴	عرش	میر حسن عسکری عرف میر کلو
۴۸۷	حشم	میر امیر علی	۵۱۶	غافل	لالہ کنھیا لال	۵۴۵	ناصر	سید ابومحمد
۴۸۸	نادر	مرزا عسکری	۵۱۷	محسن	میر محسن علی	۵۴۶	انسخ	سید ابوتراب عرف منجھو
۴۸۹	حافظ	شخص نابینا شاگرد ناسخ	۵۱۸	صادق	صادق حسین خاں	۵۴۷	انسب	میر ابوطالب
۴۹۰	رشک	میر علی اوسط	۵۱۹	ہلال	امیر علی خاں	۵۴۸	قرار	بندہ علی خاں
۴۹۱	شوق	میر علی ضامن	۵۲۰	سجاد	سید سجاد علی	۵۴۹	برق	مرزا محمد رضا
۴۹۲	مہر	سید آقا علی خاں	۵۲۱	افضل	شاہ غلام اعظم	۵۵۰	حیدر	مرزا حیدر خاں بہادر
۴۹۳	سید	سید علی خاں دلاور جنگ	۵۲۲	سعادت	سعادت خاں	۵۵۱	فلک	میر بہادر حسین
۴۹۴	آرزو	مرزا علی محمد	۵۲۳	مجنون	میر مہدی	۵۵۲	علی	مرزا علی رضا
۴۹۵	رسا	میر علی احمد	۵۲۴	شوق	میر رضی	۵۵۳	ساحر	
۴۹۶	تنویر	سید کاظم حسین	۵۲۵	انور	علی مرزا	۵۵۴	طور	مرزا محمد رضا
۴۹۷	منیر	میر اسمٰعیل حسین	۵۲۶	شرف	شیخ شرف الدین	۵۵۵	طوفان	میر علی حسین
۴۹۸	صغیر	مرزا مغل	۵۲۷	موج	میر کاظم حسین	۵۵۶	نور	میر نذیر
۴۹۹	فہیم	پنڈت سندر لال	۵۲۸	متین	میر بہادر علی	۵۵۷	جری	مرزا سرفراز علی
۵۰۰	غنی		۵۲۹	ذرہ	شنکر لال	۵۵۸	سحاب	اللہ یار خاں
۵۰۱	مجروح	غلام سعید	۵۳۰	محبت	شیو پرشاد پنڈت	۵۵۹	نقی	علی نقی خاں عرف پیارے صاحب
۵۰۲	فریاد	میر محمد باقر	۵۳۱	نمود	مرزا آسمان قدر	۵۶۰	حکیم	میر محمد علی
۵۰۳	اوج	میر محمود خاں	۵۳۲	کیوان	مرزا علی حسین	۵۶۱	شفا	مرزا کریم بیگ
۵۰۴	ساحل	سید اکبر علی	۵۳۳	وزیر	خواجہ	۵۶۲	خورشید	خوش وقت علی خاں
۵۰۵	قایل	سید علی جان	۵۳۴	قلق	خواجہ اسد	۵۶۳	سحر	شیخ احسان علی
۵۰۶	عروج	منشی احمد حسن	۵۳۵	بے خود	میر ہادی علی	۵۶۴	حسام	محمد تقی خاں بہادر
۵۰۷	عاجز	شیخ عبداللہ	۵۳۶	ایجاد	شیخ بہادر علی	۵۶۵	ممتاز	ممتاز الدولہ مرزا حسین علی خاں

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۵۶۶	قمر	سید ابوتراب	۵۹۵	جوشش	محمد روشن	۶۲۴	سلطان	خواجہ سلطان جاہ
۵۶۷	بحر	شیخ امداد علی	۵۹۶	جوان	مرزا کاظم علی	۶۲۵	ساقی	مرزا محمد جان
۵۶۸	گرداب	(شاگرد بحر)	۵۹۷	جہاندار	شہزادہ جہاندار شاہ	۶۲۶	ستار	عبدالستار
۵۶۹	شفق	مرزا علی جان	۵۹۸	حسین	سید غلام حسین	۶۲۷	سجاد	
۵۷۰	سالم	میر عسکری	۵۹۹	حشمت	محمد علی	۶۲۸	سیف	مرزا مغل
۵۷۱	تحیر	مرزا محمد بیگ	۶۰۰	حدت	نواب ابراہیم خاں	۶۲۹	شرر	مرزا ابراہیم
۵۷۲	شاد	میر عباس	۶۰۱	حزیں		۶۳۰	شرف	میر محمدی
۵۷۳	آفتاب،	شاہ عالم عالی گوہر	۶۰۲	حیرتی	میر مراد علی	۶۳۱	شرر	خواجہ عاصم خاں
۵۷۴	اختر	واجد علی شاہ	۶۰۳	خاکسار	میر محمد یار	۶۳۲	شایق	رائے امر سنگھ
۵۷۵	امداد	امداد علی خاں	۶۰۴	خستہ	عبداللہ خاں	۶۳۳	شائق	امین الدین
۵۷۶	امید	قزلباش خاں	۶۰۵	خیال	میر غلام حسین	۶۳۴	شایق	نظر الدین
۵۷۷	اثیم	میر محمد علی	۶۰۶	خادم	خادم علی خاں	۶۳۵	شاکر	شاکر علی
۵۷۸	ایمان	شیر محمد خاں	۶۰۷	دوست	شیخ غلام	۶۳۶	محمد شاکر	
۵۷۹	اعلیٰ	مولوی اعلا	۶۰۸	دانا	شیخ فضل علی	۶۳۷	شور	محمود بیگ
۵۸۰	بادشاہ	نصیر الدین حیدر	۶۰۹	دل	محمد عابد	۶۳۸	شمس الدین شمس	
۵۸۱	بیدل	مرزا عبدالقادر	۶۱۰	ذرہ		۶۳۹	شاداں	شیخ قطب
۵۸۲	برکت	برکت علی خاں	۶۱۱	ذوقی	شاہ	۶۴۰	شاداں	رائے چندو لال
۵۸۳	بیتاب	شاہ علیم اللہ	۶۱۲	ذوق	منشی آسا رام	۶۴۱	صواب	شیخ محمد اشرف
۵۸۴	بیتاب	سلوک رائے	۶۱۳	رضی	سیف الدولہ رضی خاں بہادر	۶۴۲	صابر	میر حسین
۵۸۵	بسمل		۶۱۴	رسوا	آفتاب رائے	۶۴۳	صدق	
۵۸۶	پاک باز	میر صلاح الدین	۶۱۵	راحم	میر محمد علی	۶۴۴	صفدری	میر عبداللہ
۵۸۷	تراب	تراب شاہ	۶۱۶	روا	مرزا محمد نقی	۶۴۵	صفا	
۵۸۸	تمنا	خواجہ امجد علی	۶۱۷	رند	حمزہ علی	۶۴۶	ضاحک	میر غلام حسین
۵۸۹	تمکین	میر صلاح الدین	۶۱۸	راغب	جعفر خاں	۶۴۷	طبیب	حکیم سید شاد
۵۹۰	تمنّا	محمد اسحاق	۶۱۹	راسخ	غلام علی خاں	۶۴۸	طالع	شمس الدین
۵۹۱	ثابت	شجاعت خاں	۶۲۰	زار	میر مظہر علی	۶۴۹	طاہر	محمد خاں
۵۹۲	ثابت	اصالت خاں	۶۲۱	ذکی	جعفر علی خاں	۶۵۰	ظہور	حافظ ظہور اللہ
۵۹۳	ثابت	امانت علی	۶۲۲	سراج	سراج الدین	۶۵۱	ظہور	سیوا سنگھ
۵۹۴	جرات	میر شیر علی	۶۲۳	سلطان	مرزا ایزد بخش بہادر	۶۵۲	ظاہر	شیخ ظہور اللہ

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۶۶۳	عاشق	مہدی علی خاں	۶۸۶	قربان	میر محمدی	۷۰۹	نظام	نواب عماد الملک غازی الدین خاں
۶۶۴	عارف	محمد (رفوگر)	۶۸۷	قدر		۷۱۰		سید ناصر علی خاں بہادر
۶۶۵	عاشق	اعظم خاں	۶۸۸	قلندر		۷۱۱	نالاں	شیخ محمد وارث
۶۶۶	عاشق	سید ہدایت علی	۶۸۹	کامل	مرزا کامل بیگ	۷۱۲	ولی	
۶۶۷	عاشق	سید غیاث الدین	۶۹۰	گوہر	مرزا امداد علی	۷۱۳	ولی	
۶۶۸	عشق	میر زین الدین	۶۹۱	کیفی	میر ہدایت علی	۷۱۴	وجیہہ	نواب وجیہہ الدین
۶۶۹	عشقی	(مراد آبادی)	۶۹۲	لطف	میر شمس الدین	۷۱۵	وحید	حکیم محمد وحید اللہ خاں
۶۷۰	عشقی	قاسم علی	۶۹۳	مخلص	مرزا ثنا	۷۱۶	والہ	مرحمت خاں
۶۷۱	عازم	(قوم کالیتھ)	۶۹۴	مقصود		۷۱۷	ہادی	میر محمد ہادی
۶۷۲	عاقل شاہ		۶۹۵	محب	شیخ ولی اللہ	۷۱۸	یک رو	
۶۷۳	عاصی	خواجہ برہان الدین	۶۹۶	مائل	ہدایت علی	۷۱۹	یار	میر احمد
۶۷۴	غازی الدین حیدر		۶۹۷	مہدی	نواب مہدی علی خاں	۷۲۰	شمع	(شاہجہاں آباد)
۶۷۵	غالب -	مکرم الدولہ بہادر بیگ خان غالب جنگ	۶۹۸	مجروح	منشی کھیم چند	۷۲۱		زوجہ میاں منعم
۶۷۶	غلامی	شاہ غلام	۶۹۹	مرزا	احترام الدولہ نواب	۷۲۲		دلہن بیگم صاحبہ
۶۷۷	غنی	شیخ محمد	۷۰۰	مستان	مرزا احسن	۷۲۳	جانی	بیگم جان
۶۷۸	عبدالغنی		۷۰۱	مشتاق	مرزا ابراہیم بیگ	۷۲۴		جینا بیگم صاحبہ
۶۷۹	غریب	شیخ نصیر الدین احمد	۷۰۲	منعم	قاضی نورالحق	۷۲۵		گنا بیگم صاحبہ
۶۸۰	فراقی	پریم کشور	۷۰۳	شاہ مزمل		۷۲۶	رینت	مسماۃ نازک
۶۸۱	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۷۰۴	منتظر	خواجہ بخش	۷۲۷		موتی طوائف
۶۸۲	فراق	مرزا لتقی علی خاں	۷۰۵	مقبول		۷۲۸	دلبر	چھوٹی بیگم صاحبہ
۶۸۳	فارغ		۷۰۶	مجرم	سبحان علی خاں	۷۲۹	صاحب	فاطمہ بیگم
۶۸۴	فدا	میر امام الدین	۷۰۷	مسیح	حکیم محمد علی	۷۳۰	نزاکت	محو طوائف
۶۸۵	قربان	میر فرمان علی	۷۰۸	نقی	نقی علی خاں	۷۳۱	شیریں	بیگما طوائف

طبقات الشعرائے ہند

مصنف | کریم الدین[1] ابن شیخ سراج الدین متوطن پانی پت۔ کریم الدین اپنے حالات میں خود لکھتے ہیں کہ:۔
"۔۔ نادر شاہ کے وقت میں ہمارا اسباب اور مال لٹ کر برباد ہوگیا تھا۔ اس وقت سے پھر اسلوب گھر کا درست نہ ہوا۔ دادا صاحب نے شوق زہد و تقوی کا کر کے مسجد نشینی اختیار کی۔۔۔۔۔۔۔۔۔ قبلہ گاہ صاحب (والد صاحب) کو بھی کتب صوفیہ پڑھا کر مسجد نشینی کی تعلیم کی۔ چنانچہ بعد ان کے انتقال کے میرے قبلہ بھی مسجد نشیں رہے۔ ساکنین پانی پت ان کی خدمت خرچ کے موافق کر دیتے تھے وہ مسجد میں نماز پڑھا دیا کرتے تھے یا چند لڑکوں کو تعلیم کر کے اپنا گذارہ انکی آمدنی سے کرتے تھے۔ میں نے جب ہوش سنبھالا اور سن تمیز کو پہنچا، اول میں نے فارسی کی دو چار کتابیں پڑھ کر، کتابیں عربی کی پڑھنا شروع کیں۔ علم صرف و نحو پانی پت میں پڑھ کر شاہجہاں آباد میں آیا۔ اس جا ٹھہر کر صرف و نحو معانی اور فلسفہ اور طب اور فقہ اور اصول اور کچھ حدیث تحصیل۔ ان ایام میں اپنے ہاتھ سے کتابت کرتا۔ اس کی مزدوری پر گذران کرتا تھا۔ یہاں تک کہ درمیان ۱۸۱۲ء کے جناب مستطاب ٹامسن صاحب لفٹیننٹ گورنر بہادر نے بندوبست مدرسہ دہلی کا بخوبی کیا اور نئے طالبعلم تلاش کر کے اس میں واسطے تحصیل کے رکھے گئے۔ چنانچہ میں بھی اٹھارہ برس کی عمر میں اس میں داخل ہوا اور تنخواہ مری سولہ روپیہ ہوئی۔ اس جا، میں نے علم منطق، اور فلسفہ اور تاریخ اور علم و ادب عربی زبان میں اور علم فقہ پڑھا بعد ازاں جب کتب انگریزی کا ترجمہ اردو زبان میں سوسائٹی اردو نے کرا کے مشہور کرنا شروع کیا میں نے بھی ہر ایک کتاب کو جو ترجمہ انگریزی سے اردو میں ہوئی بشوق تمام پڑھا۔۔۔۔۔۔۔۔۔
بعد ازاں بوترس صاحب پرنسپل مدرسہ دہلی کے حکم سے قوانین دیوانی اور فوجداری اور اصول قوانین، اور پولیٹیکل اکونومی یعنی سیاست مدنی اور علم انگریزی بہ سبب تحصیل کیا۔ بعد فراغت، اس تحصیل کے اس شہر میں (دہلی) میں نے اپنا نکاح کیا اور اسی جا رہنا اختیار کیا اور ایک چھاپہ خانہ واسطے چھپوانے ترجموں کے بنوایا۔۔۔۔۔۔۔۔
۔۔۔۔۔۔ دو چار جاہلوں نے اس مطبع میں میرے شریک ہو کر مجھ سے فریب کر کے وہ مطبع چھین لیا۔۔۔۔۔۔
۔۔۔۔۔۔ شوق اشعار اور کہنے کا مجھ کو مطلق نہیں ہے بلکہ شعر کہنا میں برا جانتا ہوں کیونکہ اہل علم کا یہ پیشہ نہیں ہے وہ لوگ جو معیشت سے فارغ البال ہیں اپنے دل بہلانے اور حسرت نکالنے کا انھوں نے یہ طور اختیار کیا ہے۔" (طبقات الشعرائے ہند ص۴۷)

کریم الدین نے تعلیم و تاریخ ادب کی مندرجہ ذیل کتابیں یادگار چھوڑی ہیں۔

(۱) تعلیم النسا، (۲) گلستان ہند (۳) طبقات الشعرائے ہند (۴) گلدستۂ نازنیناں۔

---

[1] فیلن صاحب نے کبھی اس تذکرہ میں کریم الدین کی مدد کی ہے اور کتاب پر دونوں کا نام درج ہے۔

(۵) رسالۂ عروض (۶) رسالہ فرائض (۷) ردصنۃ الاجرام۔

عہد تصنیف و طباعت تذکرے کے آخری صفحہ میں لکھا ہے کہ
"تمام ہوا تذکرہ طبقات الشعرائے ہند مولفہ مولوی کریم الدین ۱۲۶۴ھ ۱۸۴۷ء"
ظاہر ہے کہ "۱۲۶۴ھ ۱۸۴۷ء" میں تذکرہ مکمل ہوا ہے۔
یہ تذکرہ مطبع العلوم مدرسہ دہلی سے سید اشرف علی کے زیر اہتمام ۱۲۶۴ھ ۱۸۴۸ء میں بڑی سائز پر شائع ہوا۔ اس کے نسخے اکثر بڑے کتب خانوں میں موجود ہیں اور اس کے سرورق پر یہ عبارت درج ہے:۔
"تاریخ شعرا کا مسٹر فیلن صاحب بہادر اور مولوی کریم الدین نے گارساں دتاسی کی تاریخ ۱۸۴۸ء عیسوی میں ترجمہ کیا اور نوسو چونسٹھ شاعروں اردو گو کے اشعار اور حال بھی دواوین مختلفہ میں سے منتخب کر کے اس میں مندرج کیا گیا"
اس ٹکڑے سے یہ اشتباہ ہوتا ہے کہ اس تذکرہ کے تکملہ کا سال ۱۸۴۸ء ہے۔ لیکن یہ درست نہیں ہے۔ جیسا کہ اختتامیہ اور بعض اندرونی اندراجات سے پتہ چلتا ہے کریم الدین نے اسے ۱۸۴۷ء کے آخری ایام میں مکمل کیا اور اگلے سال ۱۸۴۸ء میں یہ چھپنا شروع ہو گیا۔ اس طرح ۱۸۴۷ء کو سال تصنیف اور ۱۸۴۸ء کو سال طباعت خیال کرنا چاہیئے۔
انجمن ترقی اردو کراچی اور اردو ترقی بورڈ کراچی کے کتب خانوں میں مطبوعہ نسخے موجود ہیں اور ایک اسوقت میرے سامنے موجود ہے اس میں ۴۰۵ صفحات ہیں۔

خصوصیات تذکرہ اردو میں ہے اور بعض قدیم تذکروں خصوصاً گارساں دتاسی کی تاریخ ادب ہندوستانی کو سامنے رکھ کر مرتب کیا گیا ہے۔ سرورق کی عبارت سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ یہ گارساں کی تاریخ ادب کا صرف ترجمہ ہے۔ لیکن ایسا نہیں ہے۔ اشعار کے انتخاب اور اپنے معاصرین کے حالات میں انھوں نے اضافے بھی کئے ہیں۔
کریم الدین کا دیباچہ اور مقدمہ جس میں اردو زبان کی پیدائش و قدامت اور رسم الخط کی بحث ہے اور تذکرہ و تاریخ نگاری پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ حقیقۃً گارساں دتاسی کے مقدمہ سے ماخوذ ہے اور اکثر جگہ لفظی ترجمہ ہے۔
کریم الدین نے اپنے تذکرے کو دو قسموں میں تقسیم کیا ہے اور ان کی تفصیل اس طور پر دی ہے۔
"قسم اول۔ اس میں حال متقدمین کا ہے جو ہندی اکثر مصنف گزرے ہیں"
قسم دوم:۔ اس میں ان شعرا کا ذکر ہے جو بانی اردو کے تھے اور انھوں نے اس زبان اردو کی شیوع میں کوشش بلیغ کی ہے۔
قسم دوم کو ذیل کے چار طبقات میں تقسیم کیا گیا ہے۔
طبقہ اول:۔ اس میں اردو کے متقدمین شاعروں کا ذکر ہے۔
طبقہ دوم:۔ میں بقول کریم الدین۔ "ان کا ذکر ہے جو مصلح اردو اور مروج اس زبان کے تھے اور انھوں نے الفاظ کریہہ کا استعمال یک قلم زبان ریختہ سے موقوف کیا۔"
طبقہ سوم:۔ اس میں وہ شاعر ہیں جو طبقہ دوم کے شاگرد تھے ان کو الفاظ فصیح اور محاورات دلچسپ کے استعمال کرنے کا بہت شوق تھا۔"
طبقہ چہارم:۔ اس طبقہ میں وہ شاعر ہیں جو ہمعصر اس بندے کے ہیں اور ان سے ملاقات بندہ کی ہے یا اکثر جا ان کو

دیکھا ہے یا آنکہ ان کا حال سُنا ہے اور ملاقات نہیں ہوئی "۔

جیسا کہ "تاریخ ادب ہندوستانی مولفہ گارساں دتاسی" اور گلدستہ نازنینان" کریم الدین کے ذکر میں تفصیل دی جا چکی ہے ۔۔۔ "طبقات الشعراء" در اصل تصنیف نہیں بلکہ ترجمہ ہے صرف یہ کہ اس میں انھوں نے کہیں کہیں اضافے کئے ہیں، گارساں چونکہ یورپی مشترق ہے اسلئے اس نے اپنا تذکرہ قدیم فارسی تذکرہ نگاری سے ہٹ کر تاریخ کی روش پر مرتب کیا تھا۔ اس کے مقدمۂ دیباچہ میں زبان اور سوسائٹی کا تعلق ادبی رفتار اور اردو کے رسم الخط اور دوسری خصوصیات سے بحث کی گئی ہے۔ بعد ازاں پانچ فارسی اور ۹۳ برج بھاشا کے شاعروں کا ذکر ہے۔ اس طرح اردو زبان و ادب کا ایک پس منظر سامنے آجاتا ہے۔ جو اس سے پہلے کسی تذکرے میں نہیں ملتا۔ اس کے بعد اردو شعراء و مصنفین کا تذکرہ ہے اور اس میں شمالی ہند و دکن دونوں علاقوں کے افراد شامل ہیں۔

ہر چند کہ اس تذکرے میں بھی بعض وہی کمزوریاں پائی جاتی ہیں جن کی طرف گارساں اور کریم الدین نے اپنے دیباچوں میں اشارے کئے ہیں۔ پھر بھی اس کا سوانحی اور تنقیدی نسب و لہجہ عام تذکروں سے مختلف ہے۔ اس میں سیاسی و معاشرتی ماحول کی تصویریں بھی ہیں اور شعراء و مصنفین کے متعلق بے لاگ سنجیدہ رائیں بھی۔ اس میں مبالغہ و تصنع، پاسداری اور طعن و تعریض کا وہ انداز کہیں نہیں ملتا جو قدیم تذکروں کی خصوصیت ہے۔ کریم الدین کے ترجموں اور اضافوں نے تعلی اور تصنع کا دخل کہیں کہیں ضرور کر دیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آتش	خواجہ حیدر علی	۱۵	آگاہ	میر حسن علی	۲۹	-	اجودھیا پرشاد کشمیری
۲	آرام	خیر اللہ خاں	۱۶	آگاہ	نور خاں	۳۰	احسان	حافظ عبد الرحمٰن خاں
۳	آرام	رائے پریم ناتھ [illegible]	۱۷	آوارہ	میر محمد کاظم	۳۱	احسان	میر غلام علی
۴	آرام	مکھن لال	۱۸	ابجدی		۳۲	احسن	احسن اللہ خاں
۵	آرزو	سراج الدین علی خاں اکبر آبادی	۱۹	ابراہیم	عادل شاہ سلطان بخاری	۳۳	احسن	عبد الرحمان خاں
۶	آزاد	شیخ امیر الدین	۲۰	ابراہیم	نواب علی ابراہیم خاں	۳۴	احسن	مرزا احسن علی
۷	آزاد	محمد فاضل	۲۱	ابرد	شیخ نجم الدین علی خاں عرف شاہ مبارک	۳۵	احسن	میاں احسن اللہ
۸	آزاد	میر غلام علی خاں بلگرامی	۲۲	نشاطی	ابن نشاطی	۳۶	اصغر	مرزا اجاد علی قزلباش
۹	آزاد	میر نعیم اللہ	۲۳	ابوالفضل	شیخ ابوالفضل	۳۷	احمد	احمد
۱۰	آزاد	میر [illegible] علی	۲۴	اٹل	میر عبد الجلیل	۳۸	احمد	احمد بیگ قزلباش
۱۱	آزادہ	آرام آزادہ	۲۵	اثر	حسین علی خاں	۳۹	احمد	احمد علی
۱۲	آزردہ	رام سنگھ	۲۶	اثر	میاں سید محمد میر	۴۰	احمد	شیخ حافظ غلام احمد
۱۳	آزردہ	مفتی محمد صدر الدین خاں بہادر [illegible]	۲۷	انجم	محمد علی خاں	۴۱	احمد	غلام احمد برہان پوری
۱۴	آگاہ	محمد صلاح دہلوی [illegible] آبادی	۲۸	[illegible]	شیخ شاہ محمد	۴۲	احمد	مرزا احمد بیگ

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۴۳	احمد	مولوی شیخ حفیظ الدین احمد	۷۲	اشکی	غلام محی الدین	۱۰۱	اکبر	مکرم الدولہ سید اکبر علی خاں
۴۴	احمد	صمصام اللہ	۷۳	آشنا	حکیم میر علی سہارنپوری	۱۰۲	اکرم	خواجہ محمد اکرم دہلوی
۴۵	احمد	میر احمد علی	۷۴	آشنا	مرزا جگن	۱۰۳	الفت	
۴۶	احمد		۷۵	آشنا	منا سنگھ کھتری	۱۰۴	الفت	منگل سین کالستھ
۴۷	احمدی	شیخ احمد وارث	۷۶	آشنا	میر زین العابدین دہلوی	۱۰۵	الم	میر الم صاحب
۴۸	-	سید احمد خاں	۷۷	آشوب	میر امداد علی	۱۰۶	الہام	شیخ شرف الدین معروف بہ شاہ ملول
۴۹	-	مولوی احمد علی	۷۸	اصغر	سید محمد علی اکبرآبادی	۱۰۷	الہام	فضائل بیگ
۵۰	اختر	میر اکبر علی	۷۹	اصغر	میر اصغر علی مارہروی	۱۰۸	-	امام الدین سید
۵۱	اختر	-	۸۰	آصف	نواب آصف الدولہ	۱۰۹	امانی	میر امانی دہلوی
۵۲	اخگر	شکر چند دیوان مرزا خرم	۸۱	اظہر	شیخ کرامت	۱۱۰	امجد	مولوی محمد امجد
۵۳	ادھم	عبد العلی	۸۲	اظہر	غلام محی الدین	۱۱۱	امیر	نواب محمد یار خاں
۵۴	ارمان	شاہ علی	۸۳	اظہر	میر غلام علی اظہر دہلوی	۱۱۲	امن	میر امان دہلوی
۵۵	ارمان	مجاہد جنگ	۸۴	اعظم	اعظم خاں دہلوی	۱۱۳	امی	روشن بیگ
۵۶	اسد	رائے کیرت سنگھ کھتری	۸۵	اعظم	محمد اعظم	۱۱۴	امید	قزلباش خاں
۵۷	اسد	میر امانی دہلوی	۸۶	اعلیٰ	میر اعلیٰ	۱۱۵	امید	نام نامعلوم سید آبادی
۵۸	اسعد	مرزا اسعد بخت	۸۷	آفاق	میر فرید الدین	۱۱۶	امین	خواجہ محمد امین الدین خاں
۵۹	اسفان	اسفان	۸۸	آفتاب،	ابوالمظفر جلال الدین شاہ عالم بادشاہ	۱۱۷	امین	محمد مرزا
۶۰	اسلام	مسیح الاسلام	۸۹	افصح	شاہ فصیح	۱۱۸	امین	محمد امین دکنی
۶۱	اسمٰعیل	مولوی محمد اسمٰعیل	۹۰	آفریں	شیخ قلندر بخش	۱۱۹	امین	میر علی
۶۲	اسیر	بلتنزاد	۹۱	افسر	غلام اشرف	۱۲۰	امین	نواب امین الدولہ معین الملک بہادر عرف مرزا مہند
۶۳	اشتیاق	مولوی شاہ ولی اللہ	۹۲	افسردہ	-	۱۲۱	انتظار	علی نقی خاں
۶۴	اشرف	-	۹۳	افسوس	مرزا غفور بیگ	۱۲۲	انجام	عمدۃ الملک نواب امیر خاں
۶۵	اشرف	حافظ اشرف	۹۴	افسوس	میر شیر علی	۱۲۳	انشان	امیر اسد اللہ یار خاں
۶۶	-	اشرف علی منشی	۹۵	افضل	کمال شاہ محمد	۱۲۴	انشا،	حکیم انشاء اللہ خاں
۶۷	اشرف	محمد اشرف	۹۶	افغان	یوسف خاں	۱۲۵	النصر	محمد النصر
۶۸	آشفتہ	سید منور علی	۹۷	افگار	میر جنون	۱۲۶	انکرا	مشتری انکرا بہات
۶۹	آشفتہ	عظیم الدین خاں عرف کبور خانے	۹۸	اکرام	مولوی اکرام علی	۱۲۷	انور	غلام انور علی
۷۰	آشفتہ	مرزا رضا قلی بیگ	۹۹	اکبر	اکبر خاں	۱۲۸	انور	ولی محمد خاں
۷۱	اشک	محمد خلیل علی خاں	۱۰۰	اکبر	حاجی شاہ اکبر معروف بہ	۱۲۹	انیس	امیر اللہ خویش خاں

نمبر	تخلص	نام
۱۳۰	آواری	
۱۳۱	اوباش	شیخ امیر الزماں بجنوری
۱۳۲	اولاد	میر اولاد علی
۱۳۳	اویسی	شاہ محی الدین بریلوی
۱۳۴	ایما	میر حسن علی خاں
۱۳۵	ایمان	شیر محمد خاں حیدر آبادی
۱۳۶	بابا لعل گرد	بابا لعل گرد چھتری
۱۳۷	باسط	باسط خاں
۱۳۸	باقر	میر باقر علی
۱۳۹	بایزید	بایزید انصاری
۱۴۰	ببر	-
۱۴۱	ببر علی	ببر علی شاہ
۱۴۲	بحر	-
۱۴۳	بختاور	بختاور
۱۴۴	بخش	الٰہی بخش
۱۴۵	بخشش	بخشش علی فیض آبادی
۱۴۶	بخشی	حسین بخش اکبر آبادی
۱۴۷	بروج	بروج لبس داس
۱۴۸	برشتہ	شرف الدین
۱۴۹	برق	پروانہ علی شاہ مراد آبادی
۱۵۰	برق	قاضی نجم الدین
۱۵۱	برق	لالہ بھگوان دت لکھنوی
۱۵۲	برق	میاں شاہ جیو
۱۵۳	برکت	برکت اللہ خاں
۱۵۴	برکت	برکت علی خاں خیر آبادی
۱۵۵	برہمن	داتا رام
۱۵۶	بسمل	-
۱۵۷	بسمل	سید جبار علی چپادنوی
۱۵۸	بسمل	گدا علی بیگ فیض آبادی
۱۵۹	بسمل	مرزا کچھو بیگ
۱۶۰	بسمل	منا لال کایستھ
۱۶۱	بسمل	مولوی محمدی ملقب بمیاں
۱۶۲	بشیر	میر بشارت علی دہلوی
۱۶۳	بقا	محمد بقاء اللہ
۱۶۴	بگھاری لعل	بگھاری لعل
۱۶۵	بلا بہادرا	بلا بہادرا
۱۶۶	بلاقی	سید بلاقی دکھنی
۱۶۷	بل رام	بل رام
۱۶۸	بہادر	بہادر سنگھ کایستھ
۱۶۹	بہادر	راجہ بینی بہادر
۱۷۰	بہادر	راجہ رام پنڈت
۱۷۱	بہار	منشی ٹیک چند دہلوی
۱۷۲	بہاری	بہاری لال
۱۷۳	بھاگوداس	بھاگوداس
۱۷۴	بھاوتنداس	بھاوتنداس
۱۷۵	بھرتری	بھرتری
۱۷۶	بھوتی	بھودیو کایستھ
۱۷۷	بہجت	عبدالمجید
۱۷۸	بھید	سید نوازش علی خاں
۱۷۹	بیان	خواجہ احسن الدین خاں
۱۸۰	بیباک	میر نجف علی
۱۸۱	بیتاب	..
۱۸۲	بیتاب	خداوردی خاں
۱۸۳	بیتاب	سنتوک رائے
۱۸۴	بیتاب	شاہ محمد عالم الہ آبادی
۱۸۵	بیتاب	عباس علی خاں
۱۸۶	بیتاب	محمد اسمٰعیل خاں دہلوی
۱۸۷	بیجان	شیو سنگھ دہلوی
۱۸۸	بیجان	عزیز خاں افغانی رسالہ
۱۸۹	بیخود	لالہ نرائن داس
۱۹۰	بیدار	شاہ محمدی اکبر آبادی
۱۹۱	بیدل	مرزا عبدالقادر
۱۹۲	بیدم	حافظ قلندر بخش پانی پتی
۱۹۳	بیربھان	بیربھان
۱۹۴	بیرنگ	دلاور خاں
۱۹۵	بے قید	سید فضل علی خاں
۱۹۶	بیکل	سید عبدالوہاب دولت آبادی
۱۹۷	بینوا	معروف مقبول شاہ
۱۹۸	بینی نرائن	بینی نرائن
۱۹۹	بے ہوش	عبدالرشید
۲۰۰	پاکباز	میاں صلاح الدین
۲۰۱	پاکباز	میر صلاح الدین معروف بکھن میاں
۲۰۲	پدما	پدما گوالیاری
۲۰۳	پروانہ	راجہ جسونت سنگھ عرف کاکاجی
۲۰۴	پروانہ	علی شاہ مراد آبادی
۲۰۵	پروانہ	محمد بیگ خیر آبادی
۲۰۶	پریم	کسوارا داس
۲۰۷	پہنچا	—
۲۰۸	تاب	مہتاب رائے کشمیری
۲۰۹	تاباں	میر عبدالحی
۲۱۰	تاثیر	میر صادق علی حیدر آبادی
۲۱۱	تائب	عبداللہ
۲۱۲	تپش	مرزا محمد اسمٰعیل معروف مرزا جان
۲۱۳	تجرد	میر عبداللہ
۲۱۴	تجلی	شاہ تجلی علی حیدر آبادی
۲۱۵	تجلی	میر محمد محسن معروف بمیر تجلی
۲۱۶	تجل	محمد عظیم بیگ

۲۱۷	تجلی	لکھنوی	۲۴۶	ثروت	مرزا احمد صادق معروف آغا شاہ	۲۷۵	جوان	مرزا نعیم بیگ
۲۱۸	تحسین	میر محمد عطا حسین خوش کلام	۲۴۷	ثنا	میر شمس الدین کشمیری	۲۷۶	جوان	مرزا نعیم بیگ
۲۱۹	تحیر	غلام مصطفیٰ	۲۴۸	جان	جان عالم	۲۷۷	جوش	رحیم اللہ
۲۲۰	ترقی	مرزا محمد تقی فیض آبادی	۲۴۹	جان	جان علی شاہ جہاں آبادی	۲۷۸	جوش	نیاز احمد
۲۲۱	تسلی	ٹیکا رام	۲۵۰	جان صاحب	یار علی	۲۷۹	جوشش	شیخ محمد روشن عظیم آبادی
۲۲۲	تسکین	سعادت علی	۲۵۱	جان محمد	شاہ جان محمد	۲۸۰	جوشش	محمد عابد عظیم آبادی
۲۲۳	تسکین	گنگا داس پنڈت	۲۵۲	بام	کورسین بدہولوی	۲۸۱	جذب	میر عزت اللہ خاں معروف میر بھکاری
۲۲۴	تسکین	میر حسین	۲۵۳	جانی	بیگم جان مشہور بہو بیگم	۲۸۲	جولاں	میر بہادر علی شاہ دہلوی
۲۲۵	تصور	سید حیدر علی	۲۵۴	جاسہ چندرا	جیپوری	۲۸۳	جولاں	میر رمضان علی
۲۲۶	تعشق	مولوی میر سید محمد قادری الجیلانی	۲۵۵	جائسی	ملک محمد جائسی داس	۲۸۴	جولاں	میر حسن علی خاں
۲۲۷	تقی	میاں محمد تقی	۲۵۶	جراح	غلام ناصر کشمیری	۲۸۵	جوہر	جوہر مند لعل معروف شیورام
۲۲۸	تلسی	تلسی داس	۲۵۷	جرأت	قلندر بخش	۲۸۶	جوہر	مرزا احمد علی
۲۲۹	تمکین	بخت مل پنڈت	۲۵۸	جرأت	مرزا مغل	۲۸۷	جوہری	-
۲۳۰	تمکین	محمد صلاح الدین	۲۵۹	جعفر	جعفر علی خاں	۲۸۸	جہاندار	جہاندار شاہ
۲۳۱	تمکیں	محمد یوسف	۲۶۰	جعفری	-	۲۸۹	جہانگیر	میر جہانگیر لکھنوی
۲۳۲	تمنا	عباس علی خاں فضل	۲۶۱	جعفری	میر باقر علی	۲۹۰	جہمن	جہمن لال کالستھ دہلوی
۲۳۳	تمنا	محمد اسحاق خاں کشمیری	۲۶۲	جعفر	میر جعفر زٹلی	۲۹۱	جینا	جینا بیگم
۲۳۴	تمنا	میر اسد علی دکنی	۲۶۳	جعفر شریف	لالہ میاں قریشی	۲۹۲	چاند	چاند
۲۳۵	تنہا	سعد اللہ خاں	۲۶۴	جگ جیون	جگ جیون داس چھتری	۲۹۳	چتر بھوج مصر	چتر بھوج مصر
۲۳۶	تنہا	شیخ عوض علی	۲۶۵	جگنو	میاں جگنو	۲۹۴	جینھا	-
۲۳۷	تنہا	محمد عیسیٰ	۲۶۶	جلال	-	۲۹۵	چینا	چینا بیگم
۲۳۸	تھانیسری	شاہ امام بخش	۲۶۷	جلال	جمال الدین حسین	۲۹۶	چندہ	مہ لقا
۲۳۹	ٹیپو	ٹیپو سلطان عرف ٹیپو صاحب	۲۶۸	جلال	ملا جلال بلخی	۲۹۷	حاتم	شیخ ظہور الدین شاہجہاں آبادی
۲۴۰	ثابت	اصالت خاں	۲۶۹	جنون	شاہ غلام میر تقی الہ آبادی	۲۹۸	حافظ	محمد اشرف
۲۴۱	ثابت	شجاعت اللہ خاں لکھنوی	۲۷۰	جنون	میر فخر الاسلام شاہجہاں آبادی	۲۹۹	حالی	میر محب علی
۲۴۲	ثابت	مرزا اصغر الدین	۲۷۱	جنون	مرزا نجف علی خاں بنارسی	۳۰۰	حامد باری	-
۲۴۳	ثاقب	سید شمس الدین	۲۷۲	جنون	میر فضل علی	۳۰۱	حب	میر احمد علی فرید آبادی
۲۴۴	ثاقب	میر شہاب الدین	۲۷۳	جوان	مرزا کاظم علی دہلوی	۳۰۲	حبیب	-
۲۴۵	ثروت	سید درویش علی	۲۷۴	جوان	محب اللہ	۳۰۳	حجام	عنایت اللہ معروف شاہ جی

۳۰۴	حزیں	باقر میر محمد باقر دہلوی	۳۳۳	حقیر	میر امام الدین عرف میر کلو	۳۶۲	خاکسار	شیخ محمد یار عرف کلو
۳۰۵	حزیں	شیخ محمد علی	۳۳۴	حقیقت	میر شاہ حسین	۳۶۳	خاکی	غلام سید بیگ
۳۰۶	حزیں	صاحب عالم مرزا خجستہ بخت بہادر	۳۳۵	حکیم	محمد پناہ خاں	۳۶۴	خان	اشرف علی خاں دہلوی
۳۰۷	حزیں	میر بہادر علی	۳۳۶	حکیم	مسیح الزماں حکیم محمد اشرف خاں	۳۶۵	خان	محمد خاں افغان
۳۰۸	حزیں	میر محمد باقر	۳۳۷	حمایت	—	۳۶۶	خرد	نواب فخر الدین
۳۰۹	حسب	میر احمد علی فرید آبادی	۳۳۸	حمزہ	حمزہ علی	۳۶۷	خستہ	عبداللہ خاں عرف میاں جی جان
۳۱۰	حسیب	—	۳۳۹	حمید	میر حمید لکھنوی	۳۶۸	خستہ	میاں قطب بخش کشمیری
۳۱۱	حسن	—	۳۴۰	حیا	حافظ محمد	۳۶۹	خسرو	خواجہ ابوالحسن دہلوی
۳۱۲	—	مولوی حسن علی خاں	۳۴۱	حیا	مرزا رحیم الدین	۳۷۰	خوشنود	—
۳۱۳	حسن	حسن علی خاں کشمیری	۳۴۲	حیدر	حسام الدین	۳۷۱	خلق	میر احسن خلق فیض آبادی
۳۱۴	حسن	مرزا حسن	۳۴۳	حیدر	غلام حیدر	۳۷۲	خلیق	مرزا ظہور علی
۳۱۵	حسن	مولوی ابوالحسن	۳۴۴	حیدر	مرزا حیدر بیگ الہ آبادی	۳۷۳	خلیق	میر مستحسن
۳۱۶	حسن	میر غلام حسن	۳۴۵	حیدر	میر حیدر علی شاہجہاں آبادی	۳۷۴	خلیل	محمد خلیل خاں فیض آبادی
۳۱۷	حسن علی	مولوی حسن علی خاں	۳۴۶	حیدر	میر حیدر علی خاں لاہوری	۳۷۵	خوش رس	حافظ غلام محمد
۳۱۸	حسن	میر محمد حسن دہلوی	۳۴۷	حیدر یا حیدری	میر حیدر شاہ دکھنی	۳۷۶	—	خواجہ حسن دہلوی
۳۱۹	حسین	سید غلام حسین دہلوی	۳۴۸	حیدری	—	۳۷۷	خود غرض	
۳۲۰	حسین	نواب غلام حسین خاں	۳۴۹	حیدری	منشی میر سید محمد حیدر بخش	۳۷۸	خیال	جے سنگھ رائے کالیستھ
۳۲۱	حسینی	حکیم میر حسین	۳۵۰	حیران	حافظ بقاء اللہ	۳۷۹	خیال	غلام حسن خاں
۳۲۲	حسینی	ماسٹر حسینی	۳۵۱	حیران	میر حیدر علی شاہجہاں آبادی	۳۸۰	خیال	غلام حسین خاں
۳۲۳	حسینی	میر بہادر علی	۳۵۲	حیرت	پنڈت اجودھیا پرشاد کشمیری	۳۸۱	داغ	میر مہدی
۳۲۴	حسرت	جعفر علی خاں	۳۵۳	حیرت	غلام فخر الدین شاہجہاں آبادی ثم لکھنوی	۳۸۲	دانا	میر فضل علی معروف شاہ دانا
۳۲۵	حسرت	ذوقی رام مہاجن	۳۵۴	حیرت	مراد علی مراد آبادی	۳۸۳	داؤد	مرزا داؤد بیگ معروف داؤد
۳۲۶	حسرت	میر محمد حیات دہلوی	۳۵۵	حیف	چراغ علی	۳۸۴	داؤد	—
۳۲۷	حشمت	محمد علی خاں	۳۵۶	حیف	میر چراغ علی لکھنوی	۳۸۵	درد	خواجہ میر درد
۳۲۸	حشمت	مرزا فخر الدین	۳۵۷	خادم	خادم علی خاں فرخ آبادی	۳۸۶	درد	سید کرم اللہ خاں
۳۲۹	حشمت	میر محتشم علی	۳۵۸	خادم	خادم علی خاں یا حسین خاں	۳۸۷	دردمند	میاں محمد فقیہ
۳۳۰	حضور	شیخ غلام بخش عظیم آبادی	۳۵۹	خادم	فضلا پانی پتی	۳۸۸	درویش	شاہ علی
۳۳۱	حضور	لالہ بال مکند	۳۶۰	خادم	میر وزیر علی	۳۸۹	دریغ	سید زین العابدین
۳۳۲	حفیظ	حافظ محمد حفیظ دہلوی	۳۶۱	خاص	—	۳۹۰	دوست	غلام محمد بہاری

۳۹۱	دل	آزاد خاں	۴۲۰	ذوق	شیخ محمد ابراہیم دہلوی	۴۴۹	رسوا	آفتاب رائے کالیتھ
۳۹۲	دل	بینی پرشاد کالیتھ بنارسی	۴۲۱	ذوقا	ذوقا شاہ بنارسی	۴۵۰	رسوا	آفتاب رائے
۳۹۳	دل	دیبی پرشاد مرشد آبادی	۴۲۲	ذوقی	ذوقی رام مرادآبادی	۴۵۱	رستمی	کمال خاں (دکھنی)
۳۹۴	دل	زور آور خاں	۴۲۳	ذوقی	شاہ ذوقی لکھنوی	۴۵۲	رضا	-
۳۹۵	دل	شاہ فتح محمد	۴۲۴	راحت	-	۴۵۳	رضا	حمید الدین
۳۹۶	دل	شیخ محمد عابد عظیم آبادی	۴۲۵	راجہ	راجہ بہادر	۴۵۴	رضا	مرزا جیون
۳۹۷	دل	غلام مصطفیٰ خاں	۴۲۶	راج کرشن	مہاراجہ راج کرشن بہادر	۴۵۵	رضا	مرزا علی رضا مانکپوری
۳۹۸	دل	مولوی شمس الدین دہلوی	۴۲۷	راز	مرزا یعقوب علی بیگ	۴۵۶	رضا	مرزا محمد رضا لکھنوی
۳۹۹	دلخوش	بہادر سنگھ کھتری	۴۲۸	راسخ	غلام علی عظیم آبادی	۴۵۷	رضا	مولوی عبدالرضا تھانیسری
۴۰۰	دلسوز	خیراتی خاں	۴۲۹	راغب	مرزا اسحاق قلی بیگ	۴۵۸	رضا	میر رضا علی لکھنوی
۴۰۱	دلگیر	میر حمایت اللہ خاں	۴۳۰	راغب	محمد جعفر خاں	۴۵۹	رضا	میر محمد علی معروف میر ٹینوی لکھنوی
۴۰۲	دلہن بیگم	نواب بہو بیگم	۴۳۱	رافت	رؤف احمد رامپوری	۴۶۰	رضا	میر محمدی سید لکھنوی
۴۰۳	دلیر	شاہ دلیر عظیم آبادی	۴۳۲	رافت	مرزا نجھی بیگ مرحوم	۴۶۱	رضی	سیف الدولہ سید رضا خاں بہادر
۴۰۴	دوست	-	۴۳۳	راقم	-	۴۶۲	رضی	مرزا رضی خاں منجم لکھنوی
۴۰۵	دوست	غلام محمد بہاری	۴۳۴	راقم	غلام محمد	۴۶۳	رغبت	میر ابوالمعانی
۴۰۶	دولہ رام	دولہ رام	۴۳۵	رام چرن	-	۴۶۴	رفیع	رفیع الدین خاں
۴۰۷	دہرم نرائن	دہرم نرائن	۴۳۶	رام چند	ماسٹر رام چند کالیتھ	۴۶۵	رفعت	مرزا پیارے شاہجہاں آبادی
۴۰۸	دیدار	-	۴۳۷	رام راؤ	گرو رام راؤ	۴۶۶	رفیق	مرزا اسو بیگ
۴۰۹	دیوانہ	سرب سنگھ	۴۳۸	رام کشن	پنڈت رام کشن کشمیری	۴۶۷	رقت	مرزا قاسم علی مشہدی کشمیری
۴۱۰	دیوانہ	مرزا محمد علی خاں بنارسی	۴۳۹	رام موہن رائے	راجہ رام موہن رائے	۴۶۸	رمز	مرزا فخر الدین بہادر
۴۱۱	دیوباجہ	-	۴۴۰	رجا	-	۴۶۹	رنج	محمد میر محمد نصیر
۴۱۲	ذاکر	مرزا احمد بیگ شاہجہاں آبادی	۴۴۱	رجب	رجب علی بیگ دہلوی	۴۷۰	رند	شاہ علی
۴۱۳	ذرہ	مرزا راجہ رام ناتھ	۴۴۲	رحمان	-	۴۷۱	رند	گنگا پرشاد لکھنوی
۴۱۴	ذرہ	لالہ چنی داس جہاں آبادی	۴۴۳	رحیم	-	۴۷۲	رند	مہربان خاں
۴۱۵	ذکا	خوب چند کالیتھ دہلوی	۴۴۴	رسا	مرزا بلخی	۴۷۳	رنگین	پورن لعل کالیتھ
۴۱۶	ذکا	ذکاء اللہ خاں لکھنوی	۴۴۵	رسا	مولوی علیم اللہ	۴۷۴	رنگین	سعادت یار خاں
۴۱۷	ذکی	میاں محمد ذکی	۴۴۶	رسا	مرزا کریم الدین	۴۷۵	روشن	روشن شاہ
۴۱۸	ذکی	میر جعفر علی خاں	۴۴۷	رستم	سید رستم علی خاں	۴۷۶	روشن	-
۴۱۹	ذکی	میر مہدی علی مرادآبادی	۴۴۸	رسوا		۴۷۷	رونق	میر غلام حیدر عظیم آبادی

۴۷۸	رونق	معزالدین پانی پتی انصاری	۵۰۷	سرور	مرزا رجب علی بیگ	۵۳۶	سیوا	سیوا دکھنی
۴۷۹	زار	برہان الدین	۵۰۸	سرور	مرزا زبندہ بخت بہادر	۵۳۷	سیوا نارائن -	سیوا نارائن راجپوت
۴۸۰	زار	میر مظہر علی	۵۰۹	سرور	میر فیض علی	۵۳۸	شاد	-
۴۸۱	زار	میر جیون کشمیری	۵۱۰	سرور	نواب میر محمد خاں بہادر	۵۳۹	شاد	اللہ یار بیگ
۴۸۲	زکی	میر مہدی علی مرادآبادی	۵۱۱	سعادت	سعادت علی امروہوی	۵۴۰	شاد	-
۴۸۳	زماں	-	۵۱۲	سعدی	سعدی دکھنی	۵۴۱	شاد	محمد میر باز خاں غوری میرٹھی
۴۸۴	زماں	سید محمد زماں امروہوی	۵۱۳	سعید	قاضی سعید الدین خاں کاکوری	۵۴۲	شاد	میر احمد حسین
۴۸۵	زور	داؤد بیگ	۵۱۴	سعید	محمد سعید خاں معروف سعید قریشی	۵۴۳	شاداب	خوش وقت رائے چاندپوری
۴۸۶	زینت	زینت	۵۱۵	سعید	محمد سعید قاضی بدایونی	۵۴۴	شاداں	میر رجب علی
۴۸۷	ساقی	مرزا محمد جان بیگ	۵۱۶	سکندر	خلیفہ محمد علی	۵۴۵	شاکر	-
۴۸۸	سامان	میر محمد ناصر جونپوری	۵۱۷	سلام	نجم الدین علی خاں اکبرآبادی	۵۴۶	شاکر	شاہ شاکر علی دہلی
۴۸۹	سائل	مرزا محمد یار بیگ	۵۱۸	سلطان	خواجہ سلطان خاں عظیم آبادی	۵۴۷	شاکر	محمد شاکر
۴۹۰	سبحان	عبدالسبحان	۵۱۹	سلطان	صاحب عالم مرزا ایزد بخش	۵۴۸	شاہ	شاہ سعد اللہ
۴۹۱	سبحان بخش	مولوی سبحان بخش	۵۲۰	سلطان	نواب نصر اللہ خاں	۵۴۹	شایق	پیر محمد
۴۹۲	سبقت	مرزا مغل	۵۲۱	سلیمان	-	۵۵۰	شایق	محمد تدبیر الدین خاں
۴۹۳	سپاہی	-	۵۲۲	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ بہادر جنگ	۵۵۱	شایق	میر حاجی
۴۹۴	سپاہی	امام بخش	۵۲۳	سندرداس	سندرداس	۵۵۲	شایق	محمد ہاشم
۴۹۵	سپاہی	شاہ قلی خاں	۵۲۴	سندرداس -	مہاکاوی سندرداس	۵۵۳	شرافت	مرزا اشرف علی
۴۹۶	سجاد	میر سجاد اکبرآبادی	۵۲۵	سہراب	سہراب بیگ شاہجہان آبادی	۵۵۴	شرر	مرزا ابراہیم بیگ
۴۹۷	سحر	محمد خلیل خاں دکھنی	۵۲۶	سودا	مرزا محمد رفیع	۵۵۵	شرر	مرزا جعفر دہلوی
۴۹۸	سخن	حکیم مرزا محمد حسین کشمیری	۵۲۷	سورداس	سورداس	۵۵۶	شرر	مرزا صادق
۴۹۹	سخنور	لالہ دلوئے سنگھ	۵۲۸	سوز	محمد میر شاہجہان آبادی	۵۵۷	شرر	مرزا غیاث الدین
۵۰۰	سراج	-	۵۲۹	سوزاں	شیخ شمس الدین دہلوی	۵۵۸	شرف	شیخ شرف الدین
۵۰۱	سراج	سراج الدین علی	۵۳۰	سوزاں	مرزا احمد علی خاں	۵۵۹	شرف	میر مہدی
۵۰۲	سراج	شیخ سراج الدین پانی پتی	۵۳۱	سیادت	میر غلام رسول مرادآبادی	۵۶۰	شریف	مرزا شریف بیگ
۵۰۳	سرسبز -	مرزا زین العابدین خاں عرف مرزا میانجی	۵۳۲	سید	میر غالب علی خاں المخاطب سید الشعرا	۵۶۱	شعلہ	امرناتھ کشمیری
۵۰۴	سرشار	لالہ تلوک چند کھتری	۵۳۳	سید	میر قطب علی معروف بقطب عالم	۵۶۲	شعوری	-
۵۰۵	سرمد	محمد سرمد قاضی سرنگاپٹنا	۵۳۴	سید احمد	سید احمد	۵۶۳	شفا	حکیم یاد علی
۵۰۶	سرور	حمایت اللہ خاں	۵۳۵	سیم چند	سیم چند کھتری	۵۶۴	شفیع	محمد شفیع

۵۶۵	شفیق	مظہر علی خاں	۵۹۴	شیدا	مولوی امانت اللہ بنگالی	۶۲۳	ضمیر	شیخ مداری اکبرآبادی
۵۶۶	شکوہ	محمد رضا لکھنوی	۵۹۵	شیدا	نواب معین الدین	۶۲۴	ضمیر	گنگا داس
۵۶۷	شکوہ	میر شکوہ علی	۵۹۶	شیفتہ	—	۶۲۵	ضیا	مرزا ضیا بخت
۵۶۸	شکیبا	شیخ غلام حسین دہلوی	۵۹۷	شیفتہ	حافظ عبد الصمد	۶۲۶	طالب	حافظ طالب رامپوری
۵۶۹	شگفتہ	بدھ سنگھ	۵۹۸	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں	۶۲۷	طالب	شیر محمد خاں
۵۷۰	شگفتہ	مرزا بیدار بخت بہادر عرف	۵۹۹	صابر	مرزا صابر	۶۲۸	طالب	طالب حسین
۵۷۱	شگفتہ	مرزا سیف علی شگفتہ بخت مرزا حاجی	۶۰۰	صابر	صابر شاہ دہلوی	۶۲۹	طالع	میر شمس الدین لکھنوی
۵۷۲	شمشیر خاں		۶۰۱	صاحب	—	۶۳۰	طرہ	طرہ باز خاں بنارسی
۵۷۳	شور	بانکو قصاب پانی پتی	۶۰۲	صاحب	امت الفاطمہ بیگم	۶۳۱	طور	—
۵۷۴	شور	جارج پیش	۶۰۳	صاحب	نواب ظفریاب خاں بہادر	۶۳۲	طرماس	جان صاحب
۵۷۵	شور	شیخ محمد محی الدین صدیقی	۶۰۴	صاحب قران	سید امام علی بلگرامی	۶۳۳	ظاہر	میر محمدی شاہ
۵۷۶	شور	مرزا محمود بیگ عرف ملو بیگ	۶۰۵	صادق	صادق علی خاں	۶۳۴	ظفر	بہادر شاہ بادشاہ دہلی
۵۷۷	شورش	غلام احمد	۶۰۶	صادق	صادق علی خاں عظیم آبادی	۶۳۵	ظہور	ظہور اللہ بیگ
۵۷۸	شورش	میر غلام حسین عظیم آبادی	۶۰۷	صادق	میر جعفر خاں	۶۳۶	عاجز	الفت خاں
۵۷۹	شوق	—	۶۰۸	صانع	نظام الدین بلگرامی	۶۳۷	عاجز	زور آور سنگھ کھتری
۵۸۰	شوق	حسن خاں پٹھان	۶۰۹	صبا	—	۶۳۸	عاشق	—
۵۸۱	شوق	روشن لعل	۶۱۰	صبا	کانجی مل	۶۳۹	عاشق	رام سنگھ کھتری
۵۸۲	شوق	الٰہی بخش منشی اکبرآبادی	۶۱۱	صبا	منولال کالیتھ لکھنوی	۶۴۰	عاشق	شیخ نبی بخش اکبرآبادی
۵۸۳	شوق	غلام رسول شاہجہاں آبادی	۶۱۲	صبا	میر وزیر علی	۶۴۱	عاشق	محمد علی مرادآبادی
۵۸۴	شوق	مولوی قدرت اللہ	۶۱۳	صبر	مرزا غلام حسین کشمیری	الف ۶۴۲	عاشق	مہدی علی خاں
۵۸۵	شوکت	سیف علی بجنوری	۶۱۴	صفا	نام آور خاں	ب ۶۴۲	عاشقی	آغا حسین قلی خاں
۵۸۶	شیونرائن	شیونرائن	۶۱۵	صفا	مرزا بنّے	۶۴۳	عاصی	—
۵۸۷	شہامت	شاہ شہامت علی	۶۱۶	صفدر	میر صفدر علی سونی پتی	۶۴۴	عاصی	خواجہ برہان الدین دہلوی
۵۸۸	شہرت	—	۶۱۷	صفدری	میر صادق علی کوچک	۶۴۵	عاصی	[illegible]
۵۸۹	شہرت	مرزا حاجی بیگ	۶۱۸	صنعت	کریم الدین مرادآبادی	۶۴۶	عارف	محمد عارف کشمیری
۵۹۰	شہید	—	۶۱۹	صورت	صورت کشور	۶۴۷	عارف	میر عارف علی امروہوی
۵۹۱	شہیدی	کرامت علی لکھنوی	۶۲۰	صہبائی	مولوی امام بخش	۶۴۸	عابدت	نواب زین العابدین
۵۹۲	شیدا	—	۶۲۱	صید	—	۶۴۹	عاقل	عاقل شاہ فقیر
۵۹۳	شیدا	مرزا سہنگا	۶۲۲	ضبط	میر حسن شاہ فقیر لکھنوی	۶۵۰	عالی	—
						۶۵۱	عالی جاہ	

۶۵۲	عبدالواسع	—	۶۸۱	غالب	اسد اللہ خاں عرف مرزا نوشہ	۷۱۰	فدا	امام الدین دہلوی
۶۵۳	عبرت	میر ضیاء الدین	۶۸۲	غالب	غالب علی خاں	۷۱۱	فدا	عاقبت محمود خاں
۶۵۴	عدم	واحد علی خاں لکھنوی	۶۸۳	غالب	مکرم الدولہ بہادر بیگ خاں	۷۱۲	فدا	سید محمد علی عرف فدا شاہ بہا
۶۵۵	عزلت	سید عبدالولی	۶۸۴	غازی	—	۷۱۳	فدا	مرزا فدا حسین
۶۵۶	عزیز	—	۶۸۵	غافل	بختاور سنگھ مراد آبادی	۷۱۴	فدائی	مرزا عظیم بیگ
۶۵۷	عزیز	بکھاری لعل	۶۸۶	غافل	رائے سنگھ	۷۱۵	فدوی	محمد حسن لاہوری
۶۵۸	عزیز	عزیز اللہ دکھنی	۶۸۷	غربت	—	۷۱۶	فدوی	محمد محسن لاہوری
۶۵۹	عزیز	مہاراج سنگھ	۶۸۸	غریب	شیخ نصیر الدین کشمیری	۷۱۷	فدوی	مرزا محمد علی عرف مرزا
۶۶۰	عسکری	مرزا عسکری	۶۸۹	غریب	محمد امین	۷۱۸	فدوی	میر فضل علی
۶۶۱	عشرت	غلام علی عشرت	۶۹۰	غضنفر	غضنفر علی خاں لکھنوی	۷۱۹	فراسو	فراسو نصرانی
۶۶۲	عشرت	میر غلام علی بریلوی	۶۹۱	غلامی	شاہ غلام محمد	۷۲۰	فراغ	محمد فراغ شاہ جہاں آبادی
۶۶۳	عشق	حکیم عزت اللہ	۶۹۲	غلام	راجہ گوپال ناتھ	۷۲۱	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں
۶۶۴	عشق	رکن الدین شاہ عرف گھسیٹا	۶۹۳	غمگین	میر سید علی	۷۱۲	فراقی	پریم کشور
۶۶۵	عشق	شیخ غلام محی الدین عرف میرجی	۶۹۴	غنی	—	۷۲۳	فرحت	امیر علی دہلوی
۶۶۶	عشق	فقیر	۶۹۵	غنی	شیخ عبدالغنی سہارنپوری	۷۲۴	فرحت	شیخ فرحت اللہ
۶۶۷	عظیم	—	۶۹۶	غواص	مولانا غواص	۷۲۵	فرخ	فرخ بخش
۶۶۸	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۶۹۷	غیرت	—	۷۲۶	فرخ	میر فرخ علی دہلوی
۶۶۹	عظمت	میر عظمت اللہ بریلوی	۶۹۸	فارغ	—	۷۲۷	فرصت	مرزا لطف بیگ الہ آبادی
۶۷۰	علی	علی محمد خاں مراد آبادی	۶۹۹	فارغ	فارغ شاہ بریلوی	۷۲۸	فروغ	میر علی اکبر
۶۷۱	علی	مرزا علی قلی دہلوی	۷۰۰	فارغ	مکند سنگھ بریلوی	۷۲۹	فرہاد	میر ببر علی فیض آبادی
۶۷۲	عنایت	عنایت علی خاں	۷۰۱	فارغ	میاں فارغ شاہ	۷۳۰	فریاد	لالہ صاحب رائے کالیتھ
۶۷۳	عیاش	خیالی رام دہلوی	۷۰۲	فارغ	میر احمد خاں	۷۳۱	فسوں	مرزا سنبھلے
۶۷۴	عیاش	میر یعقوب لکھنوی	۷۰۳	فایز	صدر الدین محمد	۷۳۲	فصیح	مرزا جعفر علی لکھنوی
۶۷۵	عید	میاں عبداللہ شاہ ننگی	۷۰۴	فایز	مسیح	۷۳۳	فضلی	افضل دین خاں دکنی
۶۷۶	عیش	مرزا حسین رضا لکھنوی	۷۰۵	فایز	معین الدین	۷۳۴	فضلی	فضل علی
۶۷۷	عیشی	طالب علی خاں لکھنوی	۷۰۶	فایز	میر فایز علی دہلوی	۷۳۵	فضل	شاہ فضل دکنی
۶۷۸	—	غلام احمد	۷۰۷	فتح اللہ	امیر فتح اللہ شیرازی	۷۳۶	فضل	فضل مولی خاں لکھنوی
۶۷۹	—	غلام حسین خاں	۷۰۸	فتح علی	فتح علی خاں حسینی گردیزی	۷۳۷	فطرت	مرزا فطرت
۶۸۰	غالب	—	۷۰۹	فہم	میر فخر الدین لکھنوی	۷۳۸	فعال	اشرف علی خاں

۷۳۹	فقیر	میر شمس الدین دہلوی	۷۶۸	قمر	مرزا قمر الدین معروف مرزا حاجی	۷۹۷	کیف	فضل احمد
۷۴۰	فقیر	میر فقیر اللہ	۷۶۹	قناعت	مرزا غلام نصیر الدین	۷۹۸	گجراتی	شاہ علی
۷۴۱	فگار	میر حسن شاہ جہان آبادی	۷۷۰	قناعت	مرزا محمد بیگ	۷۹۹	گرامی	مرزا گرامی
۷۴۲	فگار	مرزا قطب علی بیگ دہلوی	۷۷۱	قیس	مرزا احمد علی بیگ	۸۰۰	گرفتار	-
۷۴۳	فیاض	میر ولی	۷۷۲	کاظم	کاظم الدین منشی دکنی	۸۰۱	گرفتار	سنگی بیگ دہلوی
۷۴۴	فیض	پنڈت کرپاکشن کشمیری	۷۷۳	کافر	میر علی نقی دہلوی عرف کافر میکا	۸۰۲	گرم	مرزا حیدر علی بیگ
۷۴۵	فیض	میر فیض علی	۷۷۴	کاکل	شاہ کاکل دہلوی	۸۰۳	گریاں	میر محمد علی لکھنوی
۷۴۶	قابل	مرزا علی بخت بادشاہزادہ	۷۷۵	کالی کرشنا	راجہ کالی کرشنا بہادر	۸۰۴	گریاں	میر محمد علی لکھنوی
۷۴۷	قادر	سید خلیل قادر یا قادری دکنی	۷۷۶	کامل	پنڈت ٹھاکر داس کشمیری	۸۰۵	گستاخ	مرزا علی لکھنوی
۷۴۸	قادر	محمد قادر	۷۷۷	کامل	منا کامل بیگ	۸۰۶	گمان	
۷۴۹	قاسم	حکیم قدرت اللہ قاسم دہلوی	۷۷۸	کبیر	حکیم کبیر علی سنبھلی	۸۰۷	گنا بیگم	
۷۵۰	قاسم	سید قاسم علی خاں	۷۷۹	کبیر	کبیر	۸۰۸	گنگا پتی	گنگا پتی
۷۵۱	قاصر	مرزا ابر علی بیگ دہلوی	۷۸۰	کبیر ہولی	حکیم شیخ عنصری	۸۰۹	گنگا کاری	گنگا کاری
۷۵۲	قایم	شیخ محمد قیام الدین چاند پوری	۷۸۱	کرپا	کرپا کرشن پنڈت	۸۱۰	گوبند سنگھ	گوبند سنگھ
۷۵۳	قبول	عبدالغنی بیگ کشمیری	۷۸۲	کرشنا داس	کرشنا داس	۸۱۱	گوکل ناتھ	گوکل ناتھ
۷۵۴	قدرت	شاہ قدرت اللہ دہلوی	۷۸۳	کرشنا	مہیش کرشنا جاپسی	۸۱۲	گویا	حسام الدولہ نواب فقیر محمد خاں
۷۵۵	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۷۸۴	کرشنا	[illegible]	۸۱۳	گویا	شیخ حیات الدین [illegible] آبادی
۷۵۶	قدرت	مولوی قدرت اللہ رامپوری	۷۸۵	کرم	شیخ غلام [illegible]	۸۱۴	گھاسی	میر گھاسی دہلوی
۷۵۷	قربان	[illegible]	۷۸۶	[illegible]	[illegible]	۸۱۵	[illegible]	[illegible] اللہ
۷۵۸	قربان	میر قربان علی عظیم آبادی	۷۸۷	[illegible]	[illegible]	۸۱۶	لطف	مرزا علی [illegible]
۷۵۹	قربان	[illegible]	۷۸۸	کلیم	[illegible]	۸۱۷	لطیف	میر لطف علی
۷۶۰	قرار	[illegible]	۷۸۹	کمال	[illegible]	۸۱۸	[illegible]	[illegible]
۷۶۱	قرار	میر حسن علی	۷۹۰	کمان	[illegible]	۸۱۹	[illegible]	[illegible]
۷۶۲	قسمت	شمس الدولہ خلق [illegible]	۷۹۱	کمترین	[illegible]	۸۲۰	[illegible]	[illegible]
۷۶۳	قطب شاہ	قطب شاہ دکنی	۷۹۲	کوثر	[illegible]	۸۲۱	[illegible]	[illegible]
۷۶۴	قلق	میاں عبدالعلی شاہ مدراسی	۷۹۳	[illegible]	[illegible]	۸۲۲	[illegible]	[illegible]
۷۶۵	قلندر	لالہ [illegible] سنگھ	۷۹۴	[illegible]	[illegible]	۸۲۳	مائل	میر محمد تقی شاہجہانپوری
۷۶۶	قلی	قلی قطب شاہ بادشاہ گولکنڈہ	۷۹۵	[illegible]	[illegible] عبداللہ	۸۲۴	مائل	[illegible]
۷۶۷	قمر	مرزا قمر طالع	۷۹۶	کیشوداس	کیشوداس	۸۲۵	مبتلا	

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۸۲۶	مبتلا	مرزا کاظم علی بیگ	۸۵۵	مدہوش	-	۸۸۴	مضطرب	محمد حاجی
۸۲۷	منصف	منصف علیخاں پٹھان	۸۵۶	مرزا	-	۸۸۵	مضمون	
۸۲۸	مجبور	حق رسا	۸۵۷	مرزا	آغا مرزا	۸۸۶	مضمون	شرف الدین
۸۲۹	مجذوب	مرزا غلام حیدر دہلوی	۸۵۸	مرزا	میر فضل اللہ عرف مرزا نیا	۸۸۷	مظہر	مرزا جان جاناں
۸۳۰	مجرم	رحمت اللہ اکبرآبادی	۸۵۹	مرزا	ہدایت اللہ دہلوی	۸۸۸	معروف	الٰہی بخش خاں
۸۳۱	مجنوں	-	۸۶۰	مرزائی	شجاع الدولہ محمد علی خاں	۸۸۹	معقول	-
۸۳۲	مجنوں	شاہ مجنوں	۸۶۱	مزمل	مزمل شاہ	۸۹۰	معین	شیخ معین الدین
۸۳۳	مجروح	منشی کرشنا یا کشن چند کشمیری	۸۶۲	مروت	جعفر علی	۸۹۱	مغل	مغل علی کشمیری
۸۳۴	محب	شیخ ولی اللہ دہلوی	۸۶۳	مستمند	یار علی خاں عظیم	۸۹۲	مغموم	میر مشیت علی
۸۳۵	محبت	میر بہادر علی	۸۶۴	مسرت	شیخ وزیر علی دہلوی	۸۹۳	مغنی	محمد امین
۸۳۶	محبت	نواب محبت خاں	۸۶۵	مسرت	شیخ پیر بخش کاکوروی	۸۹۴	مقبول	مقبول نبی شاہجہاں آبادی
۸۳۷	محبوب	محبوب	۸۶۶	مسرور	شیخ محمد بخش اللہ ہاشمی جعفری	۸۹۵	مقتول	مرزا ابراہیم بیگ
۸۳۸	محترم	خواجہ محترم علی خاں	۸۶۷	مسرور	مرزا سنگی بیگ شاہجہاں آبادی	۸۹۶	مقصود	-
۸۳۹	محزون	عالم شاہ امروہوی	۸۶۸	مسرور	نواب غلام حسین خاں بہادر	۸۹۷	ملول	شاہ شرف الدین
۸۴۰	محزون	مولوی سید محمد حسین	۸۶۹	مسکین	سید عبدالواحد خاں	۸۹۸	ممتاز	-
۸۴۱	محزون	میرزا ناصر جان	۸۷۰	مسکین	میر عبداللہ	۸۹۹	مملوک العلی	مولوی مملوک العلی
۸۴۲	محسن	میر محسن	۸۷۱	مسیح	براتی کشمیری	۹۰۰	ممنون	سید نظام الدین سبزواری
۸۴۳	محسن	میر محسن	۸۷۲	مشتاق	عبداللہ خاں افغان	۹۰۱	ممنون	میر امانت علی عظیم آبادی
۸۴۴	محشر	اکرام اللہ خاں بدایونی	۸۷۳	مشتاق	حافظ تاج الدین میرٹھی	۹۰۲	منت	میر فخر الدین دہلوی
۸۴۵	محشر	علی نقی	۸۷۴	مشتاق	غلام علی دہلوی	۹۰۳	منتظر	شیخ امام الدین اکبرآبادی
۸۴۶	محمد ابراہیم	میاں محمد ابراہیم	۸۷۵	مشتاق	محمد واصل بدایونی	۹۰۴	منتظر	میاں نور الاسلام
۸۴۷	محمود	محمود خاں	۸۷۶	مشہور	-	۹۰۵	منتظر	نور الاسلام
۸۴۸	محنت	مرزا حسین علی شاہ	۸۷۷	مشیر	قطب الدین شاہجہاں آبادی	۹۰۶	منشی	مولچند
۸۴۹	محو		۸۷۸	مصحفی	غلام ہمدانی امروہوی	۹۰۷	منشی	میر محمد حسین شاہجہاں آبادی
۸۵۰	محو	حسین علی خاں اکبرآبادی	۸۷۹	مصدر	میر ماشاء اللہ خاں	۹۰۸	منصور	سید منصور علی سبزواری
۸۵۱	محو	شیخ عظیم اللہ میرٹھی	۸۸۰	مضطر	کنور حسین لکھنوی	۹۰۹	منعم	شیخ قاضی نور الحق بریلوی
۸۵۲	مخلص	رائے انند رام دہلوی	۸۸۱	مضطر	محمد اسد اللہ خاں	۹۱۰	منعم	موہن لال
۸۵۳	مخلص	مخلص علی خاں مرشدآبادی	۸۸۲	مضطر	مرزا سنگین	۹۱۱	منولال	منشی منولال لاہوری
۸۵۴	مدحت	-	۸۸۳	مضطرب	درگا پرشاد کایستھ لکھنوی	۹۱۲	منیر	خواجہ آفتاب خاں

نمبر	تخلص	نام
۹۱۳	منیر	وجیہہ الدین
۹۱۴	موتی رام	موتی رام
۹۱۵	موتی لال	موتی لال
۹۱۶	موج	خدابخش اکبرآبادی
۹۱۷	موزوں	چھتر سنگھ کایستھ دہلوی
۹۱۸	موزوں	مرزا قادر بخش دہلوی
۹۱۹	موزوں	میر فرزند علی
۹۲۰	مومن	حکیم مومن خاں
۹۲۱	مونس	حکیم سید سعادت علیخاں
۹۲۲	مومن نادی جاپایا	مومن نادی جاپایا
۹۲۳	مہر	رجب بیگ
۹۲۴	مہر	مرزا محمد رضا خاں لکھنوی
۹۲۵	مہر	منشی مہر چند فرخ آبادی
۹۲۶	مہلت	مرزا علی مہلت لکھنوی
۹۲۷	میراں	شیخ ولی محمد
۹۲۸	میر	محمد تقی اکبرآبادی
۹۲۹	میر محمد حسین	میر محمد حسین منشی دہلوی
۹۳۰	میر محمد علی ترمذی	میر محمد علی ترمذی
۹۳۱	میکش	سید محمد حسین عرف سید محمد علی
۹۳۲	ناباجی	ناباجی
۹۳۳	ناجی	محمد شاکر دہلوی
۹۳۴	نادم	-
۹۳۵	نادر	گنگا سنگھ لکھنوی
۹۳۶	نادر	میر محمد عارف کشمیری
۹۳۷	نازک	زینت
۹۳۸	ناسخ	شیخ امام بخش لکھنوی
۹۳۹	ناصر	نواب ناصر جنگ
۹۴۰	نالاں	-
۹۴۱	نالاں	محمد عسکری دہلوی
۹۴۲	نامی	-
۹۴۳	نامی	سالار الدولہ نواب حسام الدین

نمبر	تخلص	نام
۹۴۴	نامی	مرزا رجب علی بیگ
۹۴۵	نانک شاہ	نانک شاہ
۹۴۶	نبی	میر غلام نبی بلگرامی
۹۴۷	نثار	عبدالرسول اکبرآبادی
۹۴۸	نثار	عبدالرسول اکبرآبادی
۹۴۹	نثار	محمد امان
۹۵۰	نثار	نثار علی بلگرامی
۹۵۱	نثار	نثار علی شاہجہاں آبادی
۹۵۲	نجابت	سید زین العابدین
۹۵۳	نجف	نجف علی
۹۵۴	ندیم	مرزا علی
۹۵۵	ندا	مرزا معین الدین
۹۵۶	نزاکت	[illegible]
۹۵۷	نسیم	مرزا اصغر علی خاں بہادر
۹۵۸	نشاط	[illegible] سنگھ کایستھ
۹۵۹	نشاط	مولوی الٰہی بخش
۹۶۰	نصرتی	-
۹۶۱	نصیر	شاہ نصیر الدین
۹۶۲	نظام	(نواب عماد الملک غازی الدین خاں بہادر)
۹۶۳	نظام	نواب نظام الملک غازی الدین بہادر
۹۶۴	نظیر	-
۹۶۵	نظیر	سید محمد علی اورنگ آبادی
۹۶۶	نظیر	شیخ ولی محمد اکبرآبادی
۹۶۷	نظیر	کپنتہ رائے
۹۶۸	نند داس جیو	نند داس جیو
۹۶۹	نوار	کیشوا
۹۷۰	نوازش	نوازش حسین خاں مرزا خانی
۹۷۱	نور خاں	-
۹۷۲	نور علی	سید نور علی
۹۷۳	نور محمد	ماسٹر نور محمد
۹۷۴	نوشہ	نواب [illegible]
۹۷۵	نہال چند	منشی نہال چند لاہوری

نمبر	تخلص	نام
۹۷۶	نیاز	مولوی نیاز احمد صوفی بریلوی
۹۷۷	نیاز	میر محمد اکبرآبادی
۹۷۸	واقف	-
۹۷۹	وجیہہ	نواب وجیہہ الدین خاں بہادر
۹۸۰	وحدت	جمعیت رائے کایستھ میرٹھی
۹۸۱	وحشت	
۹۸۲	وحشت	غلام علی خاں
۹۸۳	وزیر	خواجہ وزیر
۹۸۴	وصال	حکیم نصراللہ خاں
۹۸۵	وفا	حیدر علی شاہجہاں آبادی
۹۸۶	ولا	مرزا لطف علی عرف مرزا مظہر علی
۹۸۷	دلہا سواجی	دلہا سواجی
۹۸۸	ولی	شمس ولی اللہ
۹۸۹	ولی	مرزا ولی محمد دہلوی
۹۹۰	ہادی	سید محمد جواد
۹۹۱	ہاشمی	میر محمد ہاشم لکھنوی
۹۹۲	ہدایت	میاں شیخ ہدایت اللہ دہلوی
۹۹۳	ہرچند	ہرچند کشور
۹۹۴	ہردیو سنگھ	لالہ ہردیو سنگھ
۹۹۵	ہمدم	سید اللہ خاں رامپوری
۹۹۶	ہوس	مرزا محمد تقی خاں لکھنوی
۹۹۷	ہوش	غلام مرتضیٰ فرخ آبادی
۹۹۸	ہینگا	میر ہینگا دہلوی
۹۹۹	یاد	میر غلام حسین
۱۰۰۰	یاس	نصیر الدین دہلوی
۱۰۰۱	یقین	انعام اللہ خاں سرہندی
۱۰۰۲	یکتا	خواجہ معین الدین خاں
۱۰۰۳	یکرنگ	مصطفیٰ خاں دہلوی
۱۰۰۴	یوسف	میر یوسف علی

سراپا سخن

مصنف سید محسن علی نام تھا محسن تخلص کرتے تھے۔ لکھنؤ ان کا وطن تھا۔ بقول خود خواجہ وزیر کے تلامذہ میں تھے۔

عہد تصنیف و طباعت کانپور کے قیام میں مصنف کی ملاقات امام بخش ناسخ اور شیخ الٰہی بخش عشق سے ہوئی۔ ایک دن بر سبیل تذکرہ، ناسخ کا یہ مصرعہ سامنے آیا۔

حب کبھی پہنا جڑاؤ اس نے زیور کان میں

محسن نے ناسخ سے عرض کیا کہ اگر اس انداز سے سارے اعضائے جسمانی پر اشعار ہو جائیں تو ایک دیوان مرتب کر دیا جائے۔ لیکن ناسخ کی زندگی نے وفا نہ کی اور محسن نے مختلف اردو کے شعرا کے کلام کی مدد سے اس کام کو مکمل کیا۔ دیباچہ میں محسن نے "سراپا سخن" کے تکملہ کا سال ۱۲۶۹ھ/۱۸۵۳ء دیا ہے۔ لیکن چونکہ اس میں پورے دس سال صرف ہوئے اس لئے ظاہر ہے اس کا آغاز ۱۲۵۹-۶۰ھ کے قریب ہوا ہوگا۔

تذکرے کے آخر میں مرزا حاتم علی بیگ، افضل الہ آبادی اور دوسرے شعرا کے جو قطعات تاریخ کے اتمام درج ہیں۔ ان سے بھی سال تصنیف ۱۲۶۹ھ نکلتا ہے۔ خود مصنف کے ایک قطعہ تاریخ سے بھی اس سال کی تائید ہوتی ہے۔

پہلی بار یہ تذکرہ ۱۲۷۷ھ/۱۸۶۱ء یعنی تصنیف کے آٹھ سال بعد شائع ہوا۔ اس سلسلے کے متعدد قطعات تاریخ تذکرے کے آخر میں درج ہیں جن میں غالب، اسیر اور نسیم وغیرہ جیسے باکمال شاعروں کے قطعات شامل ہیں۔ دوسری بار یہ تذکرہ ۱۲۹۲ھ/۱۸۷۵ء میں مطبع نول کشور لکھنؤ سے چھپا اور یہی میرے پیش نظر ہے۔ اس میں ۲۹×۲۲/۸ کی تقطیع کے ۳۹۶ صفحات ہیں، اس کے علاوہ آخر کے آٹھ صفحات میں شعرائے مذکورہ کی فہرست ہے۔

خصوصیات اردو فارسی کے تذکروں میں یہ سب سے عجیب و غریب تذکرہ ہے۔ اس میں شعرا کے حالات زندگی یا انتخاب کلام کو یکجا کرنے کی چنداں کوشش نہیں کی گئی۔ مصنف کا اصل مقصود جیسا کہ خود دیباچے میں ظاہر کیا ہے، سراپا کے مختلف اعضا سے تعلق رکھنے والی ردیفوں پر شاعروں کا کلام جمع کرنا ہے۔ اس سلسلے میں مصنف نے قدما سے لے کر اپنے دور تک کے شاعروں کے کلام کی چھان بین کی ہے اور اس میں شبہ نہیں کہ بڑی محنت سے مختلف اعضا کی ردیفوں والی غزلیں جمع کی ہیں۔ سر سے لے کر پاؤں تک مندرجہ ذیل اعضا کی ردیفیں بالترتیب اس تذکرہ میں آئی ہیں۔

سر، دماغ، بال، چوٹی، زلف، کاکل، جبیں، ابرو، آنکھیں، پلکیں، ناک، عارض، لب، دندان، زبان

دہن، دفتن، کان، کان کی لو، منہ، گلا گردن، دوش، ہاتھ، بازو، کہنیاں، کلائی، پہنچا، ہتھیلیاں، انگلیاں، گھائیاں
پوریں، ناخن، سینہ، چھاتیاں، بغل، پہلو، دل، روح، پیٹ، ناف، پشت، کمر، کولے، سرین، رانیں، زانو،
ساق، پاؤں، ایڑیاں، تلوے۔

شعرا کے حالات بہت مختصر ہیں۔ دو چار سطروں سے زیادہ کسی کے متعلق نہیں ملتیں، لیکن شاعر کی ولدیت، سکونت اور تلمذ کا ذکر عموماً آگیا ہے۔ تذکرے کے آغاز میں مصنف نے سبب تصنیف اور اپنے حالات پر تفصیل سے روشنی ڈالی ہے۔ اور اپنی محنت و تجسس کی قارئین سے داد چاہی ہے۔ بلحاظ موضوع یہ تذکرہ دنیائے ادب میں آپ اپنی مثال ہے اور لکھنوی مذاق شعر و سخن کی پوری نمائندگی کرتا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اختر۔ حضرت سلطان عالم	۲۰	آغا۔ آغا حسن	۳۹	معجز۔ مرزا محمد رضا
۲	محمد واجد علی شاہ بادشاہ	۲۱	انسخ۔ سید ابوتراب	۴۰	آزاد۔ غلام علی خاں
۳	آتش۔ خواجہ حیدر علی مرحوم	۲۲	احسن۔ مرزا احسن مرحوم	۴۱	اوج۔ مولوی امام الدین
۴	امانت۔ سید آغا حسن مرحوم	۲۳	احمدی۔ خواجہ احمد علی	۴۲	اعظم۔ مرزا اعظم بیگ
۵	اشک۔ مولوی ہادی علی صاحب مرحوم	۲۴	اظہر۔ مولوی کرامت علی	۴۳	اخگر۔ میاں حیدری
۶	اعلی۔ میر اعلا علی مرحوم دہلوی	۲۵	اعجاز۔ نواب اصغر علی خاں	۴۴	انشا۔ میر انشا اللہ خاں
۷	اثر۔ نواب حسین علیخاں بہادر مغفور	۲۶	اعزاز۔ میر باقر علی	۴۵	آزاد۔ محمد امیر الدین
۸	اسحاق۔ اسحاق علی خاں	۲۷	آشفتہ۔ سید منور علی خاں	۴۶	آفاق۔ میر قمر الدین
۹	اوج۔ مرزا علی حسین	۲۸	اختر۔ میر اکبر علی مرحوم	۴۷	اعظم۔ مرزا اعظم شاہ
۱۰	اوج۔ میر محمود خاں	۲۹	اظہر۔ سید علی حسین	۴۸	اصالت۔ سید فضل علی
۱۱	افضل۔ اسد الدولہ منشی	۳۰	افضل۔ جناب شاہ غلام اعظم	۴۹	اخگر۔ نور خاں
۱۲	حسن یار خاں	۳۱	اظہر۔ میر غلام علی مرحوم	۵۰	امید۔ مولوی فرحت علی
۱۳	احمد۔ مولوی احمد خاں	۳۲	ایمان۔ سید محمد خاں مرحوم	۵۱	افسوس۔ میر شیر علی
۱۴	اشرف۔ منشی اشرف علی	۳۳	آبرو۔ شاہ مبارک مرحوم	۵۲	آرزو۔ مرزا محمد علی
۱۵	آباد۔ مہدی حسین خاں	۳۴	اختر۔ قاضی محمد صادق علی	۵۳	اسیر۔ میر گلزار علی
۱۶	آفاق۔ میر حسن علی	۳۵	اصغر۔ میر امجد علی اکبرآبادی	۵۴	آہ۔ میر اکبر علی خاں
۱۷	انس۔ محمد مرزا	۳۶	امیر۔ منشی امیر احمد	۵۵	امی۔ روشن بیگ مرحوم
۱۸	اشراق۔ حکیم محمد رضا خاں	۳۷	اشک۔ سید علی حسن	۵۶	امین۔ خواجہ امین الدین
۱۹	آغا۔ نصر خاں	۳۸	اسیر۔ منشی مظفر علی	۵۷	اولیا۔ میر اولیا

۵۸ اسرار - مرزا بندو
۵۹ اصغر - نواب اصغر علی خاں بہادر
۶۰ احسان - حافظ عبدالرحمن خاں
۶۱ اندوہ - علی حسین خاں
۶۲ امامی - خواجہ امامی
۶۳ آصف - نواب آصف الدولہ
۶۴ اکبر - نواب محمد اکبر خاں
۶۵ اکرام - حکیم اکرام اللہ خاں
۶۶ انوار - سید مہدی حسین
۶۷ آشفتہ - مرزا رضا قلی
۶۸ اشراق - حکیم محمد رضا
۶۹ انصاف - عبدالرحمن خاں
۷۰ انسب - میر ابوطالب
۷۱ اوصاف - فدا علم
۷۲ آشفتہ - ہادی علی خاں
۷۳ آشنا - سید محمد
۷۴ بحر - شیخ امداد علی مرحوم
۷۵ برق - فتح الدولہ بخشی الملک
۷۶ محمد رضا خاں
۷۷ برشتہ تخلص آغا حسین علی
۷۸ بہار - مرزا علی بہادر
۷۹ بیخود - سید ہادی علی
۸۰ باقر - نواب محمد باقر خاں
۸۱ بسمل - میر جبار علی مرحوم
۸۲ بیدار - شیر محمدی
۸۳ پروانہ - رائے جسونت رائے
۸۴ بقا - بقا اللہ
۸۵ بیتاب - عباس علی خاں
۸۶ بسمل - پنڈت سندر لال
۸۷ بدر - سید آغا علی خاں
۸۸ برکت - برکت اللہ خاں
۸۹ بیتاب - نواب احمد بخش خاں
۹۰ بسمل - محمدی بیگ عرف
۹۱[۱] مرزا اللہ یار بیگ
۹۲ باطن - حکیم میر قطب الدین
۹۳ تنہا - محمد عیسیٰ مرحوم
۹۴ تقی - محمد تقی خاں
۹۵ تمنا - لااعلم دہلوی
۹۶ تسلیم - شیخ امراللہ خوشنویس
۹۷ تسلی - لالہ ٹیکا رام
۹۸ تسلی - مشہور شاہ تجلی
۹۹ تاثیر - لالہ کنہیا لال
۱۰۰ تسلی - میر شجاعت علی
۱۰۱ تنہا - سید کفایت علی
۱۰۲ توقیر - لالہ نراین داس
۱۰۳ تجلی - میر حسن عرف میر حاجی
۱۰۴ تصدق - تصدق حسین خاں
۱۰۵ ترقی - نواب آغا تقی خاں بہادر
۱۰۶ تسخیر - مرزا محمد سلیمان قدر بہادر
۱۰۷ توقیر - عبدالقادر
۱۰۸ تدبیر - مرزا محمد سکندر قدر بہادر
۱۰۹ تعشق - سید مرزا
۱۱۰ توقیر - شیخ احسان اللہ
۱۱۱ تقی - نواب علی خاں بہادر
۱۱۲ تسکین - میر حسین
۱۱۳ تراب - مرزا ابوتراب خاں
۱۱۴ تاباں - میر عبدالحئی
۱۱۵ توانا - سید اکرام علی
۱۱۶ ثمر - سید ابوتراب
۱۱۷ ثاقب - مرزا مہدی
۱۱۸ ثمر - مرزا علی
۱۱۹ جوش - میر وارث علی
۱۲۰ جوہر - منشی جواہر سنگھ
۱۲۱ جلال - ضامن علی
۱۲۲ جالصاحب - میر یار علی
۱۲۳ جری - مرزا سرفراز علی
۱۲۴ جوش - نواب احمد حسن خاں
۱۲۵ جنون - چندا پرشاد
۱۲۶ جنون - میر مہدی مرحوم
۱۲۷ جرات - میاں قلندر بخش
۱۲۸ جرات - میر محمد حسن
۱۲۹ جلیس - محمد جلیس
۱۳۰ جعفر - میر جعفر معروف بہ زٹلی
۱۳۱ جویا - شیخ علی حسین
۱۳۲ جلا - نواب مرزا واحد علی خاں
۱۳۳ جنت - علی ہادی
۱۳۴ چرکین - شیخ باقر علی
۱۳۵ جوہر - پنڈت دینا ناتھ
۱۳۶ جوہر - محمد حسین علی خاں
۱۳۷ جوشش - محمد روشن مرحوم
۱۳۸ جمشید - مرزا جمشید بیگ
۱۳۹ جولاں - لااعلم لکھنوی
۱۴۰ جویا - محمد حسین علی خاں
۱۴۱ حکیم - میر محمد علی برادر نسبتی مؤلف
۱۴۲ حضور - بالمکند کھتری
۱۴۳ حصین - محمد حسین علی خاں بہادر
۱۴۴ حشم - حکیم باقر علی

[۱] اس نمبر کو شمار نہ کیا جائے۔

۱۴۵ حضور - منشی عبدالبصیر
۱۴۶ حیدر - مرزا حیدر مرحوم
۱۴۷ پیشاپوری
۱۴۸ حسین - میر حسن مرحوم
۱۴۹ حسن - مہدی علی خاں بہادر فہیم جنگ
۱۵۰ حنا - عبدالکریم خاں
۱۵۱ حسن - خواجہ حسن درویش
۱۵۲ حضوری - مولوی مظہر علی
۱۵۳ حسن - سید محمد حسن
۱۵۴ حاتم - شیخ ظہورالدین عرف حاتم شاہ
۱۵۵ حضور - شیخ غلام یحییٰ مرحوم تاجر
۱۵۶ حقیقت - سید شاہ حسین پدر مولف
۱۵۷ حسام - نواب حسام الدولہ محمد تقی علیخاں
۱۵۸ حسین - نواب غلام حسین خاں
۱۵۹ حکیم - حکیم محمد ابراہیم
۱۶۰ حسام - چودھری حسام علی
۱۶۱ حسرت - مرزا جعفر علی
۱۶۲ حسینی - مولوی حسین علی
۱۶۳ حیران - میر منو مرحوم
۱۶۴ حشم - حکیم باقر علی
۱۶۵ حزیں - میر بہادر علی
۱۶۶ حبیب - حبیب اللہ بیگ
۱۶۷ حسرت - میر محمد حیات
۱۶۸ حزیں - میر محمد باقر
۱۶۹ حجام - عنایت اللہ
۱۷۰ حشمت - محمد علی
۱۷۱ حسن - نواب مرزا حسن بہادر
۱۷۲ حیف - شیخ محمد حاجی
۱۷۳ حسن - احمد حسن طالب علم

۱۷۴ حبیب - لا اعلم مراد آبادی
۱۷۵ حلم - شاہزادہ مرزا محمد سعید اللہ خاں
۱۷۶ بہادر
۱۷۷ خاکسار - غلام محی الدین خاں مرحوم
۱۷۸ مخفی - مرزا محمد معروف بہ سعید دلیو
۱۷۹ خورشید - خوشوقت علیخاں
۱۸۰ خاکسار - میر سبحان علی مرحوم
۱۸۱ خاکسار - میر محمد یار عرف میر کلو
۱۸۲ خان - اشرف خاں مرحوم
۱۸۳ خلیل - میر دوست علی
۱۸۴ خستہ - محمد عبداللہ عرف میر جیون
۱۸۵ خلیق - میر مستحسن مغفور
۱۸۶ خلیل - علی ابراہیم خاں
۱۸۷ خورشید - لا اعلم
۱۸۸ خاور - محمد اکبر
۱۸۹ خطا - مرزا نظر علی بیگ
۱۹۰ خسرو - مرزا محمد کیخسرو
۱۹۱ درد - خواجہ میر علیہ الرحمتہ
۱۹۲ دوست - شیخ غلام احمد
۱۹۳ دبیر - مرزا سلامت علی مرثیہ گو
۱۹۴ دلگیر - شاعر معروف مرثیہ گو
۱۹۵ دریا - پنڈت رتن ناتھ
۱۹۶ دانا - روشن لال
۱۹۷ دقت - لا اعلم
۱۹۸ دل - زور آور خاں
۱۹۹ دارا - ولیعہد اوّل بادشاہ ظفر
۲۰۰ دل - میر محمد عابد مرحوم
۲۰۱ درخشاں - سید علی جان
۲۰۲ ذکی - محمد ذکی خاں بہادر

۲۰۳ ذوق - محمد ابراہیم ملک الشعرا
۲۰۴ [1] خاقانی ہند۔
۲۰۵ ذاکر - میر جان مرحوم
۲۰۶ ذرہ - لالہ شنکر لال
۲۰۷ ذکا - شیخ محمد مخدوم
۲۰۸ ذکی - شیخ مہدی
۲۰۹ راسخ - نواب ظفریاب خاں
۲۱۰ رضا - سید غلام رضا خاں طبا طبائی
۲۱۱ رشک - میر علی اوسط مرحوم
۲۱۲ رقت - مرزا رستم علی
۲۱۳ راحم - میر محمد علی
۲۱۴ رند - نواب سید محمد خاں مرحوم
۲۱۵ رسالہ سلالہ ادب پرشاد داستانگو
۲۱۶ رحیم - عبدالرحیم خاں
۲۱۷ رہا - میر رضی
۲۱۸ روشن - میر حسین علی
۲۱۹ رنگین - سعادت یار خاں
۲۲۰ رسا - میر علی احمد
۲۲۱ رضواں - نواب واجد علی خاں بہادر
۲۲۲ رنگین - میر اکبر علی عرف میر سنگی
۲۲۳ رحیم - رحیم بخش مرحوم
۲۲۴ رفیق - اسد بیگ مرحوم
۲۲۵ رفعت - غلام جیلانی مرحوم
۲۲۶ راجہ - مہاراجہ بلوان سنگھ
۲۲۷ رعنا - عبدالرحیم مرحوم
۲۲۸ رقت - مرزا قاسم مرحوم
۲۲۹ رضا - غلام رضا خوشنویس
۲۳۰ ریاضت - اسلام علی
۲۳۱ رحمت - پنڈت گنگا پرشاد

[1] یہ نمبر شمار نہ کیا جائے۔

نمبر	نام
۲۳۲	رستم - نواب شرف الدولہ رستم علیخاں
۲۳۳	رشید - مرزا محمد ذکی
۲۳۴	رسوخ - حسن مرزا
۲۳۵	رفعت - شیخ محمد رفیع
۲۳۶	راقم - لالہ نند رام
۲۳۷	راغب - سبحان قلی بیگ
۲۳۸	راوی - مصاحب علی
۲۳۹	رخشاں - خیرات علی خاں
۲۴۰	ربانی - شیخ عبداللہ
۲۴۱	راحت - لالہ بھگونت رائے۔
۲۴۲	زکی - شیخ مہدی
۲۴۳	زار - سید سلامت علی
۲۴۴	زار - لالہ دھنپت رائے
۲۴۵	زاہد - شاہزادہ مرزا الدین
۲۴۶	زار - منشی مینڈو لال
۲۴۷	سلیمان - شاہزادہ مرزا سلیمان شکوہ بہادر
۲۴۸	سعید - مرزا آغا نجف
۲۴۹	سلطان - راجہ طالب علیخاں
۲۵۰	سیفی - میر وارث علی
۲۵۱	ساحل - مرزا اکبر علی
۲۵۲	سجاد - ولایت علی
۲۵۳	سالک - ارشاد علی شاہ
۲۵۴	سلیم - میر عباس
۲۵۵	سحر - شیخ امان علی
۲۵۶	سجاد - میر علی سجاد متوطن کڑا
۲۵۷	سپہر - لاعلم دہلوی
۲۵۸	سحر - اجودھیا پرشاد
۲۵۹	سرور - مرزا رجب علی بیگ
۲۶۰	سوز - میر محمدی
۲۶۱	سلیمان - سلیمان خاں مرحوم
۲۶۲	سرور - شیخ پیر بخش
۲۶۳	سائل - حکیم عبدالحق
۲۶۴	سعادت - سعادت خاں
۲۶۵	سعیر - خواجہ بادشاہ
۲۶۶	سلیم - میر سلامت علی
۲۶۷	سحر - میر ناصر علی
۲۶۸	سخا - شیخ سخاوت حسین
۲۶۹	سراج - سید قمر علی
۲۷۰	سید - نواب سید علیخاں بہادر
۲۷۱	سرور - سید کاظم حسین رضوی
۲۷۲	سیف - مرزا محمد حسین مرحوم
۲۷۳	سلطان - دختر نواب معتمد الدولہ
۲۷۴	سرور - غلام مرتضیٰ خاں
۲۷۵	سپہر - شباب خاں
۲۷۶	سلیمان - لاعلم
۲۷۷	سخن - رام دیال گھڑی ساز
۲۷۸	سلیم - میر عباس
۲۷۹	سبقت - مرزا عباس
۲۸۰	سیاح - میاں داد خاں
۲۸۱	سیر - خواجہ بادشاہ
۲۸۲	سحاب - محمد اللہ یار خاں
۲۸۳	سردار - سردار مرزا
۲۸۴	شناور - صاحب مرزا مرحوم
۲۸۵	شعور - شیخ عبدالروف مرحوم
۲۸۶	شیدا - مرزا علیجاہ بہادر مرحوم
۲۸۷	شرق - تخلص میر غلام عباس
۲۸۸	شوق - سید ضامن علی
۲۸۹	شرف - شیخ شرف الدین حسین
۲۹۰	شوق - حکیم تصدق حسین خاں
۲۹۱	شرر - عبدالغفور خاں
۲۹۲	شرر - مرزا آغا حسن
۲۹۳	شیریں - بیگا طوایف
۲۹۴	شمشاد - میر احمد علی
۲۹۵	شہید - مولوی محمد بخش
۲۹۶	شائق - لالہ فتح چند
۲۹۷	شوق - رائے دولت رائے
۲۹۸	شوق - حکیم سید ضامن علی
۲۹۹	شوق - مولوی قدرت اللہ
۳۰۰	شجاعت - شیخ بہادر علی
۳۰۱	شہیدی - کرامت علی خاں
۳۰۲	شرعا - میر بسم اللہ
۳۰۳	شکوہ - میر شکوہ علی
۳۰۴	شورش - میر غلام حسین مرحوم
۳۰۵	شفا - حکیم یار علی
۳۰۶	شاغل - شاگرد بسمل ساکن دہلی
۳۰۷	شفیق - خواجہ نور الدین خاں
۳۰۸	شاغل - اشرف حسین
۳۰۹	شیدا - نواب محمد حسن خاں
۳۱۰	شائق - خواجہ فیض الدین عرف سید رضا
۳۱۱	شفق - نواب محمد سعید الدین خاں
۳۱۲	شفیق - برادر حقیقی شفق
۳۱۳	شوکت - میر حسن علی
۳۱۴	شفا - مرزا کریم بیگ
۳۱۵	شاعر - میر بسم اللہ
۳۱۶	شوکت - مولوی باسط علی
۳۱۷	شمیم - عباس مرزا عرف امراؤ مرزا
۳۱۸	شفیق - مرزا علی خاں۔

نمبر	نام
۳۱۹	شاد۔ شیخ فضل علی مرحوم
۳۲۰	شگفتہ۔ نواب سیف علیخاں بہادر
۳۲۱	شاہی۔ مرزا نورالدین بہادر
۳۲۲	شیفتہ۔ نواب حاجی محمد مصطفےٰ
۳۲۳	شکوہ۔ محمد رضا
۳۲۴	شہرت۔ امیر بخش مرحوم
۳۲۵	شاد۔ شیخ محمد جان
۳۲۶	شرف۔ آغا حجو
۳۲۷	شمس۔ شیخ محمد مرحوم
۳۲۸	شمس۔ میر آغا علی
۳۲۹	صبر۔ میر اسد مرحوم
۳۳۰	صحبت۔ مرزا بخشش علیخاں
۳۳۱	صفدر۔ میر فرزند حیدر
۳۳۲	صولت۔ خواجہ محمد
۳۳۳	صبا۔ فیروز میر
۳۳۴	صاحبقرآن۔ سید امام علی
۳۳۵	صادق۔ حکیم سید محمد صادق
۳۳۶	صدر۔ میر صدرالدین
۳۳۷	صغیر۔ شیخ حیدر علی
۳۳۸	صدق۔ محمد بشارت علی
۳۳۹	صابر۔ شاہزادہ مرزا قادر بخش
۳۴۰	صفا۔ رائے منولال
۳۴۱	صحت۔ محمد حسن خاں
۳۴۲	صادق۔ صادق علی
۳۴۳	صابر۔ احمد مرزا
۳۴۴	صبا۔ کانجی مل
۳۴۵	ضبط۔ سید آغا جان
۳۴۶	ضاحک۔ میر غلام حسین مرحوم
۳۴۷	ضاحک۔ شیخ غلام عباس
۳۴۸	ضبط۔ نوازش علی خاں
۳۴۹	ضبط۔ سید حسین شاہ
۳۵۰	ضحا۔ مولوی غلام رسول
۳۵۱	ضیا۔ سید محمد میر
۳۵۲	ضیائی۔ میر بدرالدین
۳۵۳	ضمیر۔ میر مظفر حسین
۳۵۴	ضیاء۔ شیخ ولی اللہ
۳۵۵	طالب۔ طالب علی خاں
۳۵۶	طوبیٰ۔ سید علی حسین
۳۵۷	طپاں۔ مرزا احمد بیگ
۳۵۸	طوفاں۔ میر نوازش علی
۳۵۹	طپش۔ مرزا جان
۳۶۰	طور۔ مرزا محمد رضا
۳۶۱	طالب۔ محمد عباس
۳۶۲	طبیب۔ حکیم محمد حسن خاں
۳۶۳	طوفاں۔ میر حسین
۳۶۴	ظفر۔ میاں ظفر علی
۳۶۵	ظاہر۔ مرزا بندہ حسن خاں
۳۶۶	ظہور۔ منشی شیخ ظہور محمد
۳۶۷	ظفر۔ نواب نصیرالدولہ
۳۶۸	ظفر۔ مرزا ابوظفر سراج الدین
۳۶۹[1]	محمد بہادر شاہ دہلی
۳۷۰	ظریف۔ لالہ بنی پرشاد
۳۷۱	عارف۔ میر جمال الدین مرحوم
۳۷۲	عرش۔ میر کلو سید حسن عسکری
۳۷۳	عرفاں۔ میر عباس دہلوی
۳۷۴	عاشق۔ محمد علیخاں مشیرالدولہ
۳۷۵	علی۔ مرزا محمد علی خاں
۳۷۶	عاشق۔ مہدی علی خاں
۳۷۷	عشق۔ شیخ الٰہی بخش
۳۷۸	عشق۔ سید حسین مرزا عرف آغا سید
۳۷۹	عرب۔ نواب حسن علی خاں
۳۸۰	عزیز۔ راجہ یوسف علی خاں صاحب بہادر
۳۸۱	عباس۔ میر عباس
۳۸۲	عروج۔ احمد حسن خاں
۳۸۳	علی۔ حکیم محمد علی مرحوم تاجر
۳۸۴	عاشق۔ مرزا اولاجاہ بہادر مرحوم
۳۸۵	عشق۔ ایک شخص حاکم عظیم آباد
۳۸۶	عاشق۔ سید ہدایت علی خاں
۳۸۷	عالی۔ شاہ ابوالمعالی
۳۸۸	عسکری۔ عسکری علی خاں
۳۸۹	عاشق۔ سدا سکھ
۳۹۰	عشرت۔ میر غلام علی
۳۹۱	عبادت۔ مرزا عابد علی بیگ
۳۹۲	عیش۔ میر علی حسین
۳۹۳	عیش۔ شیخ ابو محمد فاروقی
۳۹۴	عیشی۔ طالب علیخاں مرحوم
۳۹۵	عاشق۔ مولوی جلال الدین
۳۹۶	عاشق۔ شیخ نبی بخش مرحوم
۳۹۷	عاشق۔ راجہ کلیان سنگھ
۳۹۸	عشق۔ سید حسین مرزا مرتبہ گو
۳۹۹	عابد۔ میر عابد علی کمیداں
۴۰۰	عزیز۔ مولوی عزیز الدین
۴۰۱	عاجز۔ لالہ موہن رام
۴۰۲	عیش۔ نواب محمد مرزا
۴۰۳	عیش۔ نواب شہریار مرزا
۴۰۴	علی۔ نواب علی بہادر
۴۰۵	عاصی۔ منشی صدرالدین

[1] یہ نمبر شمار نہ کیا جائے۔

۴۰۶ عالی - خواجہ عبداللہ عرف غوجی
۴۰۷ غضنفر - غضنفر علی خاں مرحوم
۴۰۸ غنی - غنی احمد
۴۰۹ غافل - منور خاں
۴۱۰ غم - علی خاں ترکہ سوار سلطانی
۴۱۱ غالب - انور علی
۴۱۲ غنی - مرزا عباس
۴۱۳ غلامی - غلام محمد
۴۱۴ فرہاد - مرزا مغل بیگ مرحوم
۴۱۵ فدا - شیخ فدا حسین
۴۱۶ فہیم - پنڈت سندر لال
۴۱۷ فوق - میر ولد حسین
۴۱۸ فروغ - خواجہ غلام محمد مصطفےٰ
۴۱۹ فروغ - میر مہدی حسن
۴۲۰ فضا - مرزا محمد جعفر عرف نبی مرزا
۴۲۱ فرحت - باشندہ عظیم آباد
۴۲۲ فدوی - فیض اللہ بیگ مرحوم
۴۲۳ فدوی - مرزا محمد علی عرف مرزا بچو
۴۲۴ فرحت - شیخ فرحت اللہ
۴۲۵ فنا - شیخ ببر مرحوم
۴۲۶ فلک - میر بہادر علی عرف میرن صاحب
۴۲۷ فخر - میر فخر الدین
۴۲۸ فراق - خواجہ بہادر حسین
۴۲۹ فرد - وحید الدین خاں
۴۳۰ فغاں - اشرف علی خاں
۴۳۱ فروغ - عنایت علی خاں
۴۳۲ فرحت - پنڈت کدار ناتھ
۴۳۳ فرحت - پنڈت دیبی پرشاد
۴۳۴ فرخ - کرامت اللہ خاں
۴۳۵ فطرت - لا اعلم
۴۳۶ فصیح - مرزا جعفر علی
۴۳۷ فروغ - شاہزادہ مرزا محمد عمر سلطان
۴۳۸ فرض - میر احسان علی خاں بہادر
۴۳۹ فضا - گوبند پرشاد
۴۴۰ فائز - کریم بخش
۴۴۱ قادر - مولوی عبدالقادر
۴۴۲ قادر - میر قادر علی پیکیت
۴۴۳ قیصر - مرزا محمد خورشید قدر بہادر
۴۴۴ قیس - شیخ کاظم علی قدوائی
۴۴۵ قادر - مرزا سرفراز علی
۴۴۶ قمر - محمد جعفر علی خاں بہادر
۴۴۷ قلق - آفتاب الدولہ بہادر خواجہ
۴۴۸ قادر - شیخ قیام الدین اسد عرف محمد قائم
۴۴۹ قرار - میر محمد حسن
۴۵۰ قمر - قمر الدین
۴۵۱ قائل - سید علی جان
۴۵۲ قبول - کپتان مقبول الدولہ مرزا مہدی علی خاں
۴۵۳ قمر - مرزا باقر حسین
۴۵۴ قدسی - سید محمد اکبر عرف شاہ محمد خاں
۴۵۵ قدسی - سید محمد رضا مرحوم
۴۵۶ قاصر - مرزا ببر علی بیگ
۴۵۷ قسمت - نواب شمس الدولہ
۴۵۸ قدرت - شاہ قدرت اللہ
۴۵۹ قمر - افتخار الدولہ مرزا حاجی
۴۶۰ قاسم - حکیم قدرت اللہ
۴۶۱ قائم - شیخ قیام الدین
۴۶۲ قیس - نواب ہادی علی خاں
۴۶۳ کوثر - مرزا مہدی کیمدان
۴۶۴ کاشف - شیخ کاشف علی
۴۶۵ کامل - شیخ جمال الدین
۴۶۶ کامل - مولوی محمد مرشد
۴۶۷ کامل - شیخ احمد علی
۴۶۸ کیواں - مرزا علی حسین
۴۶۹ کلیم - میر محمد حسین
۴۷۰ کیف - شیخ فضل احمد
۴۷۱ کاشف - شیخ محمد حسین خاں
۴۷۲ گویا - شیخ ولایت علی
۴۷۳ گویا - حسام الدولہ فقیر محمد خاں مرحوم
۴۷۴ گریاں - سید محمد حسین
۴۷۵ گرداب - رام چرن
۴۷۶ گرم - مرزا حیدر علی مرحوم
۴۷۷ گہر - خورشید علی خاں بہادر
۴۷۸ گوہر - احمد علی خاں
۴۷۹ لکنت - محمد بشیر خاں
۴۸۰ لطافت - سید حسن
۴۸۱ مسیحا - حکیم محمد علی خاں
۴۸۲ ملال - محمد رضا خاں
۴۸۳ مہجور - نواب اقبال الدولہ عنایت حسین خاں
۴۸۴ محسن - سید محسن علی مولف تذکرہ
۴۸۵ مہر - سید اسمعیل حسین
۴۸۶ معروف - نواب الہٰی بخش خاں
۴۸۷ میر - میر تقی
۴۸۸ محب - شیخ ولی اللہ
۴۸۹ مہر - عبداللہ خاں
۴۹۰ مونس - میر نواب
۴۹۱ موزوں - تخلص شاہزادہ مرزا قادر بخش
۴۹۲ ماہر - محمد میر عرف یوسف حسین

نمبر	نام
۴۹۳	مشتاق ۔ مشتاق حسین
۴۹۴	محتشم ۔ سید محتشم علی
۴۹۵	مصحفی ۔ غلام ہمدانی
۴۹۶	میلا ۔ مراد علی خاں
۴۹۷	موزوں ۔ میر نواب
۴۹۸	مائل ۔ لالتا پرشاد
۴۹۹	مسکین ۔ سید عبدالواحد خاں
۵۰۰	منت ۔ میر قمر الدین
۵۰۱	مہر ۔ نواب منصور خاں
۵۰۲	موج ۔ میر کاظم حسین مرحوم
۵۰۳	موجد ۔ شیخ قادر علی
۵۰۴	مرتخ ۔ جانکی پرشاد
۵۰۵	مہر ۔ مرزا حاتم علی بیگ
۵۰۶	محبت ۔ نواب محبت خاں
۵۰۷	مراد ۔ مراد شاہ
۵۰۸	محزون ۔ میر ناصر خاں
۵۰۹	منتظر ۔ نور السلام
۵۱۰	مشک ۔ نواب محمد حسن مرحوم
۵۱۱	مضطرب ۔ مرزا علی اکبر بیگ
۵۱۲	مہر ۔ سید آغا علیخاں امین الدولہ
۵۱۳	مصیب ۔ حاجی شیخ غلام قطب الدین
۵۱۴	مجنوں ۔ میر حمایت علی مرحوم
۵۱۵	مشتاق ۔ عبداللہ خاں مخاطب مشتاق علی
۵۱۶	موزوں ۔ میر فرزند علی مرحوم
۵۱۷	منظور ۔ بابو خاں دستار بند
۵۱۸	معروف ۔ نواب احمد بخش خاں
۵۱۹	مسیح ۔ سید ہاشم علی
۵۲۰	مقبول ۔ منشی چیکہ رائے
۵۲۱	مصدر ۔ حکیم میر ماشاء اللہ خاں
۵۲۲	مشتاق ۔ میر سالار بخش
۵۲۳	مسرور ۔ شیخ پیر بخش
۵۲۴	مبارک ۔ سید مبارک علی
۵۲۵	مظہر ۔ مرزا جانجاناں صاحب شہید
۵۲۶	مجذوب ۔ مرزا غلام حیدر
۵۲۷	مروت ۔ پنڈت باس کرن
۵۲۸	محو ۔ شیخ فیض الدین
۵۲۹	مسلم ۔ میر فرزند علی
۵۳۰	مخمور ۔ محمد جعفر مغفور
۵۳۱	مغموم ۔ لالہ رام جس
۵۳۲	مضمون ۔ شیخ شرف الدین حسین مرحوم
۵۳۳	مسرت ۔ شیخ وزیر علی مرحوم
۵۳۴	منشی ۔ عجائب رام
۵۳۵	محرور ۔ ہادی حسن
۵۳۶	مرزا ۔ مرزا علی رضا
۵۳۷	مجنوں ۔ سید انعام حسین
۵۳۸	مصروف ۔ نواب خاں بہادر خاں
۵۳۹	ممنون ۔ میر نظام الدین
۵۴۰	مضطر ۔ نواب مرزا مظفر خاں
۵۴۱	میر ۔ مرزا محمد ہمایوں قدر بہادر
۵۴۲	مخلص ۔ میر مہدی حسن
۵۴۳	مہجور ۔ حکیم شیخ محمد بخش
۵۴۴	معجز ۔ منشی محمد رضا
۵۴۵	مفتوں ۔ سید ہادی علی
۵۴۶	محبوب ۔ نواب محل صاحبہ
۵۴۷	مرزا ۔ مرزا جہانگیر بیگ
۵۴۸	مشفق ۔ مرزا احمد بیگ
۵۴۹	مشکل ۔ شیخ امین الدین
۵۵۰	مفتوں ۔ مسٹر گیپن صاحب
۵۵۱	مظلوم ۔ مظلوم شاہ
۵۵۲	منشی ۔ مرزا محمد ستیا بیگ
۵۵۳	موجی ۔ موجی رام
۵۵۴	محب ۔ شیخ ولی اللہ
۵۵۵	مقدور ۔ میر محمد ابراہیم
۵۵۶	مذنب ۔ مرزا محمد حسن عرف چھوٹی مرزا
۵۵۷	نادر ۔ ڈپٹی کلب حسین خاں
۵۵۸	نسیم ۔ اصغر علی خاں دہلوی
۵۵۹	نوا ۔ ظہور الرحمٰن مرحوم
۵۶۰	ناصر ۔ سعادت حسین
۵۶۱	نصیر ۔ مولوی میر ناصر علی
۵۶۲	نادر ۔ بادشاہی احمدی
۵۶۳	نازش ۔ مولوی الٰہی بخش
۵۶۴	ناصر ۔ میر ناصر علی
۵۶۵	ناسخ ۔ شیخ امام بخش
۵۶۶	نقی ۔ نقی علیخاں عرف پیارا صاحب
۵۶۷	ندیم ۔ میر محمد شفیع
۵۶۸	نالاں ۔ میر محمد وارث علی
۵۶۹	نظام ۔ غازالدین خاں مرحوم
۵۷۰	نامی ۔ میر آغا حسن عرف میرن صاحب
۵۷۱	نواب ۔ سید نظر الدین
۵۷۲	نعیم ۔ نعیم اللہ خاں دہلوی
[illegible]	انور ۔ میر وزیر [illegible]
۵۷۴	[illegible] ۔ نوازش حسین خاں
۵۷۵	نظامی ۔ شیخ نظام الدین
۵۷۶	نظیر ۔ گنپت رائے دہلوی
۵۷۷	نجد ۔ مرزا محمد عباس
۵۷۸	نسبت ۔ احمد علی مرحوم
۵۷۹	نظیر ۔ شاگرد سودا ساکن بنارس

"یادگارِ شُعرا"

مصنّف ڈاکٹر اسپرنگر۔ مشہور یورپین مستشرق جو ۱۸۴۷ء میں ایکسٹرا ریزیڈنٹ کی حیثیت سے لکھنؤ پہنچے اور شاہ اودھ کے کتب خانوں کی فہرست مرتب کرنے پر مامور ہوئے۔ دو سال مقیم رہ کر جنوری ۱۸۵۰ء میں واپس چلے گئے۔ اس عرصے میں تقریباً دس ہزار کتابیں ان کی نظر سے گذریں۔ جن کی فہرست انھوں نے دہلی کالج کے ایک طالب علم علی اکبر پانی پتی کی مدد سے مرتب کی۔

عہدِ تصنیف وطباعت ڈاکٹر اسپرنگر نے ۱۸۵۰ء میں جو طویل فہرست مرتب کی تھی اس کی صرف جلد اوّل ۱۸۵۴ء میں زبان انگریزی شائع ہوئی۔ اس کا پہلا باب اردو شعراء کے تذکروں اور شاعروں کے ذکر پر مشتمل تھا۔ جسے طفیل احمد نے یادگارِ شعرا کے نام سے اردو میں ترجمہ کر دیا۔ اس ترجمہ کو ۱۹۴۳ء میں ہندوستانی اکیڈمی صوبہ متحدہ الٰہ آباد نے مسعود حسن رضوی کی تقریظ کے ساتھ شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات اصل تذکرہ انگریزی زبان میں تھا جسے اردو میں منتقل کیا گیا ہے۔ اس میں جن شعراء کا ذکر آیا ہے وہ مندرجہ ذیل تذکروں سے ماخوذ ہیں:۔

(۱) نکات الشعرا ــــ میر تقی میر

(۲) تذکرہ ریختہ گویاں ــــ فتح علی حسینی گردیزی

(۳) مخزن نکات ــــ قائم چاندپوری

(۴) گلزارِ ابراہیم ــــ علی ابراہیم خاں خلیل

(۵) تذکرۂ شورش ــــ سید غلام حسین شورش

(۶) تذکرۂ ہندی ــــ غلام ہمدانی مصحفی

(۷) تذکرۂ عشقی ــــ عشقی پٹنوی

(۸) گلشن ہند ــــ مرزا لطف

(۹) عیار الشعراء ــــ خوب چند ذکار دہلوی

(۱۰) عمدہ منتخبہ ــــ اعظم الدولہ محمد خاں سرور

(۱۱) مجموعۂ نغز ــــ قدرت اللہ قاسم

(۱۲) طبقات سخن ــــ غلام محی الدین قریشی مبتلا وعشق میرٹھی

(۱۳) دیوانِ جہاں ــــ بینی نرائن
(۱۴) گلدستۂ نشاط ــــ منولال
(۱۵) گلشن بے خار ــــ مصطفےٰ خاں شیفتہ
(۱۶) گلستان بے خزاں ــــ قطب الدین باطن
(۱۷) انتخاب دواوین شعراء ــــ مولوی امام بخش صہبائی
(۱۸) گلدستۂ نازنینان ــــ مولوی کریم الدین
(۱۹) تذکرہ شعرائے ہند ــــ مولوی کریم الدین اور فیلن
(۲۰) چمن بے نظیر ــــ محمد ابراہیم[1]

اسپرنگر نے ان تذکروں کی تفصیل کے ساتھ ان تمام شاعروں کا فرداً فرداً ذکر کیا ہے جن کا ذکر ان تذکروں میں آیا ہے ہر شاعر کے حالات کے ساتھ ان تذکروں کے حوالے بھی دیدیئے گئے ہیں جن سے یہ حالات ماخوذ ہیں۔ ماخذات میں اوپر کی بیس کتابیں میں سے صرف چودہ کے حوالے ملتے ہیں۔

(۱) دیوان جہاں
(۲) گلدستہ نشاط
(۳) انتخاب دواوین شعرا
(۴) چمن بے نظیر
(۵) گلدستۂ نازنینان
(۶) تذکرہ شعرائے ہند

کا حوالہ کسی شاعر کے سلسلے میں نہیں دیا گیا۔ غالبًا اسپرنگر کو ان تذکروں سے براہِ راست کوئی مدد نہیں ملی۔ لیکن اسپرنگر نے فرانسیسی مستشرق گارساں دتاسی کے تذکرے سے ضرور مدد لی ہے۔ اسمیں ۱۸۵۵ء تک کے پندرہ سو سے زائد شاعروں کا ذکر ہے لیکن حالات بہت مختصر ہیں۔ اکثر جگہ صرف ایک دو سطریں ہیں اور بعض جگہ صرف نام اور تخلص پر اکتفا کیا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آبرو	شیخ نجم الدین علی خان	۵	آرام	مکھن لال	۹	آزاد	میر فقیر اللہ
۲	آتش	مرزا غلام حسین	۶	آرام	خیر اللہ ساکن سردھنہ	۱۰	آزاد	خواجہ زین العابدین
۳	آگہی	سید برہان الدین	۷	آرزو	سراج الدین علی خاں	۱۱	آزاد	میر مظفر علی
۴	آرام	پریم ناتھ کھتری	۸	آزاد	محمد فاضل	۱۲	آزاد	شیخ امیر الدین ساکن بریلی

[1] گلدستہ نشاط اور چمن بے نظیر تذکرے نہیں بلکہ منتخب اشعار کے مجموعے ہیں۔

نمبر	تخلص	نام
۱۳	آزاد	رام سنگھ
۱۴	آزاد	مولوی صدر الدین
۱۵	آسی	۔
۱۶	آشفتہ	عظیم الدین خاں
۱۷	آشفتہ	حکیم مرزا رضا علی خاں
۱۸	آشفتہ	سید صفدر علی ساکن دہلی
۱۹	آشنا	میر زین العابدین
۲۰	آشنا	مرزا جگن
۲۱	آشنا	مہا سنگھ
۲۲	آشوب	میر امداد علی خاں
۲۳	آصف	آصف الدولہ
۲۴	آغا	مرزا آغا ساکن لکھنؤ
۲۵	آغا	منشی لچھمی نرائن
۲۶	آفاق	میر فرید الدین
۲۷	آفتاب	شہنشاہ شاہ عالم ثانی
۲۸	آفریں	شیخ قلندر بخش ساکن سہارنپور
۲۹	آگاہ	محمد صالح
۳۰	آگاہ	نور خاں
۳۱	آگاہ	میر حسن علی
۳۲	آوارہ	میر محمد قاسم
۳۳	آہ	میر مہدی
۳۴	ابجدی	
۳۵	ابو الحسن	
۳۶	اتفاق	
۳۷	اٹل	میر عبد الجلیل
۳۸	اثیم	محمد علی
۳۹	اجمل	نصیر الدین محمد
۴۰	احسان	حافظ عبد الرحمن
۴۱	احسان	

نمبر	تخلص	نام
۴۲	احسان	میر شمس الدین
۴۳	احسن	میر غلام علی ساکن جیسا آباد
۴۴	احسن	احسن اللہ
۴۵	احسن	میرزا احسن علی
۴۶	احسن	محمد مولیٰ
۴۷	احسن	احسن اللہ خاں
۴۸	احقر	مرزا جواد علی قزلباش
۴۹	احمد	
۵۰	احمد	سید غلام محی الدین
۵۱	احمد	سید احمد علی ساکن سرادہ
۵۲	احمد	مرزا احمد بیگ
۵۳	احمد	حافظ شیخ غلام احمد اخوند
۵۴	احمد	صمصام اللہ
۵۵	احمد	شیخ احمد یار
۵۶	احمد	مرزا احمد علی خاں
۵۷	احمد	غلام احمد علی
۵۸	احمد	شاہ
۵۹	احمد	شاہ بہادر
۶۰	احمد علی	(شیخ)
۶۱	احمدی	شیخ احمد وارث
۶۲	احمدی	نظام الدین
۶۳	اختر	میر اکبر علی ساکن سرہند
۶۴	اخگر	لالہ بھیک چند
۶۵	آداب	غلام محی الدین ساکن حیدر آباد
۶۶	ادہم	عبد العلی
۶۷	ارشاد	انور علی
۶۸	ارمان	شاہ علی
۶۹	ارمان	نواب مجاہد جنگ ساکن حیدر آباد
۷۰	استاد	شیخ محمد بخش

نمبر	تخلص	نام
۷۱	اسد	اسد اللہ خاں
۷۲	اسد	کیرت سنگھ
۷۳	اسد	میر امانی
۷۴	اسد	میر اسد علی
۷۵	اسعد	مرزا اسعد بخت
۷۶	اسفہان	
۷۷	اسلام	شیخ الاسلام
۷۸	اسیر	بلتغییر
۷۹	اسیر	
۸۰	اسیر	میر گلزار علی
۸۱	اشتیاق	شاہ ولی اللہ
۸۲	اشرف	
۸۳		محمد اشرف
۸۴	اشرف	محمد اشرف
۸۵	اشرف	حافظ غلام اشرف
۸۶	اشفاق	شیخ سرفراز علی
۸۷	اشک	
۸۸	اشکی	میر وارث علی
۸۹	اشکی	مرزا محی الدین
۹۰	اصغر	میر امجد علی ساکن آگرہ
۹۱	اصغر	میر اصغر علی ساکن مارہرہ
۹۲	اصغری	محمد ظہیر الدین
۹۳	اظہار	حسین علی خاں
۹۴	اظہر	سید محمد میر
۹۵	اظہر	غلام محی الدین
۹۶	اظہر	خواجہ اظہر ساکن دہلی
۹۷	اظہر	میر غلام علی ساکن دہلی
۹۸	اعظم	شاہ محمد اعظم ساکن سندیلہ
۹۹	اعظم	محمد اعظم

نمبر	تخلص	نام
۱۰۰	اعظم	اعظم خاں
۱۰۱	اعظم	میر اعظم علی
۱۰۲	اعظم	مرزا اعلی بیگ
۱۰۳	اعظم	اعظم علی
۱۰۴	اعظم	منشی اعظم علی
۱۰۵	افسر	غلام افسر
۱۰۶	افسر	
۱۰۷	افسردہ	مرزا پناہ علی بیگ
۱۰۸	افسوس	میر شیر علی
۱۰۹	افسوس	مرزا عفور بیگ ساکن دہلی
۱۱۰	افصح	شاہ فصیح
۱۱۱	افصح	آغا حیدر علی
۱۱۲	افضل	محمد افضل ساکن جھنجانہ
۱۱۳	افغان	امام علی خاں
۱۱۴	افگار	میر جیون
۱۱۵	اکبر	شاہ بھیو یا میاں
۱۱۶	اکبر	مکرم الدولہ
۱۱۷	اکبر	اکبر خاں
۱۱۸	اکرم	خواجہ اکبر ساکن دہلی
۱۱۹	الہمنت	
۱۲۰	الفت	محمد الفت
۱۲۱	الفت	رائے منگل سین
۱۲۲	الم	صاحب میر
۱۲۳	الم	محمد علی
۱۲۴	الہام	شیخ شرف الدین
۱۲۵	الہام	فضائل بیگ
۱۲۶	امامی	خواجہ امام بخش ساکن دہلی
۱۲۷	امامی	روشن بیگ دہلی
۱۲۸	امانت	امانت رائے

نمبر	تخلص	نام
۱۲۹	امانی	میر امانی ساکن دہلی
۱۳۰	امجد	مولوی محمد امجد
۱۳۱	امید	مرزا محمد رضا
۱۳۲	امید	
۱۳۳	امید	امیر علی
۱۳۴	امیر	نواب محمد یار خاں
۱۳۵	امیر	امین الدولہ
۱۳۶	امیر	امیر الدولہ نوازش خاں
۱۳۷	امیر	شیخ امیر الدین ساکن [illegible]
۱۳۸	امیر	امیر علی
۱۳۹	امیر	امیر اللہ ساکن دہلی
۱۴۰	امیر	شیخ امیر اللہ ساکن دہلی
۱۴۱	امیر	شیخ امیر بخش
۱۴۲	امین	میر محمد امین ساکن دہلی
۱۴۳	امین	میر محمد امین ساکن بنارس
۱۴۴	امین	خواجہ امین الدین ساکن [illegible]
۱۴۵	امین	مرزا محمد اسمٰعیل ساکن دہلی
۱۴۶	امین	امین الدین خاں
۱۴۷	انتظار	علی قلی خاں
۱۴۸	انجام	نواب عمدۃ الملک امیر خاں
۱۴۹	اندوہ	مرزا عفور بیگ
۱۵۰	انسان	اللہ یار خاں
۱۵۱	انشا	انشاء اللہ خاں
۱۵۲	انصاف	عبدالرحمن خاں
۱۵۳	انوار	محمد مولیٰ ساکن دہلی
۱۵۴	انور	غلام علی ساکن کالپی
۱۵۵	انور	آفتاب رائے
۱۵۶	انور	ولی محمد خاں
۱۵۷	اوباش	شیخ امیر الزماں

نمبر	تخلص	نام
۱۵۸	اوج	عبداللہ ساکن سرہند
۱۵۹	اولی	میر اولاد علی
۱۶۰	اولیا	میر اولیا
۱۶۱	اویسی	غلام محی الدین
۱۶۲	بابر	
۱۶۳	بابر علی	بابر علی شاہ
۱۶۴	باقر	میر باقر علی
۱۶۵	بالا	رحم رسول
۱۶۶	بجر	
۱۶۷	بخشی	حسین بخش ساکن آگرہ
۱۶۸	برشتہ	میاں شرف
۱۶۹	برق	قاضی محمد نجم الدین
۱۷۰	برق	مرزا خدا بخش بہادر
۱۷۱	برق	بھگوانت ساکن لکھنؤ
۱۷۲	برق	میاں شاہ جیو
۱۷۳	برکت	سید برکت علی خاں
۱۷۴	برکت	برکت اللہ خاں
۱۷۵	بیزار	حسین بخش
۱۷۶	بسمل	سید جبار علی ساکن حیار
۱۷۷	بسمل	
۱۷۸	بسمل	مرزا بھچو بیگ
۱۷۹	بسمل	سید حیدر بن بلال
۱۸۰	بسمل	کذا علی بیگ
۱۸۱	بسمل	حافظ حفیظ اللہ
۱۸۲	بسمل	مولوی محمدی معروف
۱۸۳	بسیط	لالہ انند سروپ
۱۸۴	بشیر	میر بشارت علی
۱۸۵	بشیر	سید محمد علی
۱۸۶	بقا	شیخ محمد بقاء اللہ خاں

نمبر	تخلص	نام
۱۸۷	بلیغ	مولوی حاجی قدرت اللہ
۱۸۸	بنیاد	
۱۸۹	بہادر	راجہ بینی بہادر
۱۹۰	بہادر	راجہ رام پنڈت
۱۹۱	بہادر	بہادر سنگھ
۱۹۲	بہادر	علی (میر) ساکن دہلی
۱۹۳	بہادر	ٹیک چند ساکن دہلی
۱۹۴	بہجت	مولوی عبدالمجید
۱۹۵	بعید	میر میران
۱۹۶	بیان	خواجہ احسن اللہ
۱۹۷	بیباک	میر نجف علی
۱۹۸	بیتاب	محمد اسمٰعیل
۱۹۹	بیتاب	شاہ محمد علیم
۲۰۰	بیتاب	میر محمد علی
۲۰۱	بیتاب	محمد علیم
۲۰۲	بیتاب	میر مدن ساکن دہلی
۲۰۳	بیتاب	شیخ خیرالدین ساکن آگرہ
۲۰۴	بیتاب	سید کلب علی
۲۰۵	بیتاب	خداوردی خاں
۲۰۶	بیتاب	عباس علی خاں
۲۰۷	بیتاب	شیخ ولی اللہ
۲۰۸	بیتاب	مرزا کلّو بہادر
۲۰۹	بیتاب	سیوک رام
۲۱۰	بیتاب	بہادر سنگھ ساکن بریلی
۲۱۱	بیتاب	سنتوکھ رائے
۲۱۲	بیجان	شیو سنگھ کھتری
۲۱۳	بیجان	زور آور خاں
۲۱۴	بیجان	عزیز خاں
۲۱۵	بیخبر	محمد بیگ
۲۱۶	بیخبر	
۲۱۷	بیخواب	
۲۱۸	بیخود	نرائن داس مہاجن
۲۱۹	بیدار	منشی لبھاون لال
۲۲۰	بیدار	میاں
۲۲۱	بیدار	غلام حیدر
۲۲۲	بیدل	مرزا عبدالقادر
۲۲۳	بیدل	خواجہ غلام حسین
۲۲۴	بیرنگ	دلاور خان
۲۲۵	بیقرار	خواجہ کاظم
۲۲۶	بیقید	سید فضائل علی خاں
۲۲۷	بیکس	مرزا محمد
۲۲۸	بیکس	میر امام بخش
۲۲۹	بیکل	سید عبدالوہاب
۲۳۰	بیمار	
۲۳۱	بینوا	
۲۳۲	بینوا	مقبول شاہ ساکن دہلی
۲۳۳	بیہوش	شیخ دیدار بخش،
۲۳۴	بیہوش	میر عبدالرشید
۲۳۵	پاکباز	سید صلاح الدین
۲۳۶	پذیر	سید نثار علی
۲۳۷	پروانہ	راجہ جسونت سنگھ
۲۳۸	پرواز	محمد بیگ ساکن حیدرآباد
۲۳۹	پروانہ	سید پروانہ علی شاہ
۲۴۰	پریم ناتھ	رائے کھتری
۲۴۱	پنچھا	(شاہ)
۲۴۲	پیام	شرف الدین علی خاں
۲۴۳	تاب	مہتاب رائے
۲۴۴	تاباں	میر عبدالحی ساکن دہلی
۲۴۵	تاثیر	میر صادق
۲۴۶	تارک	زاہد بیگ ساکن دہلی
۲۴۷	تاناشاہ	ابوالحسن
۲۴۸	تائب	حافظ عبداللہ
۲۴۹	تائب	مہتاب رائے
۲۵۰	تپش	میر مدد علی
۲۵۱	تپش	محمد اسمٰعیل معروف
۲۵۲	تجرد	میر عبداللہ
۲۵۳	تجلی	شاہ تجلی
۲۵۴	تجلّی	میاں حاجی
۲۵۵	تحمل	
۲۵۶	تجمل	میر اعظم
۲۵۷	تحسین	منشی حسین عطا خاں
۲۵۸	تحسین	میاں غلام مصطفیٰ
۲۵۹	تحسین	میر محمد حسین خاں
۲۶۰	تحیر	
۲۶۱	تراب	مولوی تراب علی
۲۶۲	ترساں	میر بہادر علی
۲۶۳	ترقی	میرزا محمد تقی
۲۶۴	تسکین	گنگا داس
۲۶۵	تسکین	میر حسین
۲۶۶	تسکین	میر سعادت علی
۲۶۷	تسلی	لالہ ٹیکا رام
۲۶۸	تسلی	میر شجاعت علی
۲۶۹	تسلیم	محمد کبیر خاں
۲۷۰	تصور	سید احسان اللہ
۲۷۱	تصور	سید رجب علی
۲۷۲	تصویر	
۲۷۳	تصویر	شاہ جواد علی

نمبر	تخلص	نام
۲۷۴	تعشق	میر سید محمد ساکن دہلی
۲۷۵	تقی	سید محمد تقی
۲۷۶	تمکین	بختامل پنڈت
۲۷۷	تمکین	صلاح الدین ساکن دہلی
۲۷۸	تمکین	محمد یوسف
۲۷۹	تمکین	میر ثنا علی
۲۸۰	تمنا	عباس قلی خان
۲۸۱	تمنا	میر اسد علی خان
۲۸۲	تمنا	میرزا مغل خان
۲۸۳	تمنا	خواجہ محمد علی
۲۸۴	تمنا	محمد اسحاق خان
۲۸۵	تنہا	شیخ عوض علی خان
۲۸۶	تنہا	محمد عیسیٰ
۲۸۷	تنہا	سید کفایت علی
۲۸۸	تنہا	سعد اللہ خان
۲۸۹	تغیری	شاہ امام بخش
۲۹۰	ثابت	
۲۹۱	ثابت	اصالت خان
۲۹۲	ثابت	میرزا معز الدین بہادر
۲۹۳	ثابت	شجاعت اللہ خان
۲۹۴	ثاقب	میر غالب الدین
۲۹۵	ثاقب	سید شمس الدین
۲۹۶	ثاقب	شہاب الدین
۲۹۷	ثروت	سید درویش علی
۲۹۸	ثروت	مفتی مخدوم
۲۹۹	ثروت	میرزا محمد صادق
۳۰۰	ثریا شاہ	
۳۰۱	ثنا	میر شمس الدین
۳۰۲	ثنا	ثناء الدین خاں

نمبر	تخلص	نام
۳۰۳	جام	کنور سین
۳۰۴	جان	
۳۰۵	جان	جان علی شاہ
۳۰۶	جان	جان عالم خان
۳۰۷	جانی	بیگم جان
۳۰۸	جاذب	سید عزت اللہ خان
۳۰۹	جذب	میر مظہر علی
۳۱۰	جراح	غلام ناصر
۳۱۱	جرات	قلندر بخش
۳۱۲	جرات	مرزا مغل
۳۱۳	جرات	میر محمد رضا
۳۱۴	جرات	میر مستقیم
۳۱۵	جرات	میر شیر علی
۳۱۶	جعفر	جعفر علی خاں
۳۱۷	جعفر یا جعفری۔ مرزا جعفر	
۳۱۸	جعفر	میر جعفر زٹلی
۳۱۹	جعفری	
۳۲۰	جعفری	میر باقر علی
۳۲۱	جگن (میاں)	
۳۲۲	جلال	
۳۲۳	جلال	میرزا بندہ علی
۳۲۴	جلال	جمال الدین حسین
۳۲۵	جلال الدین	
۳۲۶	جمال	میر جمال الدین حسین
۳۲۷	جمال	جمال علی
۳۲۸	جنوں	میر فضل علی
۳۲۹	جنون	شیخ غلام مرتضیٰ
۳۳۰	جنون	نواب مہدی خان
۳۳۱	جنون	محمد نظر الاسلام

نمبر	تخلص	نام
۳۳۲	جنون	محمد جیون
۳۳۳	جنون	میرزا نجف علی خان
۳۳۴	جوان	کاظم علی
۳۳۵	جوان	شیخ محب اللہ
۳۳۶	جوان	میرزا النیم بیگ
۳۳۷	جواہر سنگھ	
۳۳۸	جودت	رائے سری دیارام
۳۳۹	جوش	شیخ نیاز احمد
۳۴۰	جوش	رحیم اللہ
۳۴۱	جوشش	محمد عابد
۳۴۲	جوشش	شیخ محمد روشن
۳۴۳	جولان	میر حسین
۳۴۴	جولان	میر رمضان علی
۳۴۵	جوہر	میاں مکھو
۳۴۶	جوہر	مرزا احمد علی
۳۴۷	جوہر	دیوالی سنگھ
۳۴۸	جوہری	مولوی آیت اللہ
۳۴۹	جوہری	اندر جیت
۳۵۰	جہاں دار	میر جواں بخت جہاں دار شاہ
۳۵۱	جہانگیر	میرزا جہانگیر
۳۵۲	جیمن	لالہ جیمن ناتھ
۳۵۳	جینا	نواب جینا بیگم
۳۵۴	چمپا	
۳۵۵	چندا	ماہ لقا
۳۵۶	چوگان	بہادر علی خاں
۳۵۷	چوگان	
۳۵۸	حاتم	محمد حاتم
۳۵۹	حاتم	سید حاتم علی خاں
۳۶۰	حافظ	حافظ خیر اللہ

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۳۶۱	حافظ	حافظ محمد اشرف	۳۹۰	حسینی	حکیم میر حسین	۴۱۹	حیران	میر ممنون
۳۶۲	حالی	میر محب علی	۳۹۱	حشمت	مرزا فخر الدین	۴۲۰	حیرت	اجودھیا پرشاد کشمیری
۳۶۳	حامد		۳۹۲	حشمت	میر محمد علی	۴۲۱	حیرت	غلام فخر الدین
۳۶۴	حب	میر احمد علی	۳۹۳	حشمت	سید محتشم علی خاں	۴۲۲	حیرت	خواجہ گلشن
۳۶۵	حبیب		۳۹۴	حضور	لالہ بالکمند	۴۲۳	حیرت	مراد علی
۳۶۶	حبیب		۳۹۵	حضور	شیخ غلام یحییٰ	۴۲۴	حیرت	شیخ رحیم علی
۳۶۷	سید حبیب حسین		۳۹۶	حفیظ	حفیظ	۴۲۵	حیرت	میر سیدن
۳۶۸	حجام	عنایت اللہ	۳۹۷	حفیظ	حافظ محمد حفیظ کشمیری	۴۲۶	حیف	میر چراغ علی
۳۶۹	حریف	خواجہ مکرم خاں	۳۹۸	حقیر	میر امام الدین	۴۲۷	حیف	موتی لال کایستھ
۳۷۰	حزین	میرزا خجستہ بخش بہادر	۳۹۹	حقیر	منشی نبی بخش	۴۲۸	خادم	
۳۷۱	حزین	میر محمد باقر	۴۰۰	حقیر	شو سہائے	۴۲۹	خادم	خادم علی
۳۷۲	حزین	میر بہادر علی	۴۰۱	حقیقت	میر شاہ حسین	۴۳۰	خادم	نواب غلام حسین خاں بہادر
۳۷۳	حسرت	میاں رسول بخش	۴۰۲	حکیم	محمد پناہ خان	۴۳۱	خادم	خادم حسین خان
۳۷۴	حسرت	ذوقی رام	۴۰۳	حکیم	محمد اشرف خان	۴۳۲	خاص	
۳۷۵	حسرت	میرزا جعفر علی	۴۰۴	حکیم	نہال الدین	۴۳۳	خاکسار	میر محمد یار
۳۷۶	حسرت	میر محمد حیات	۴۰۵	حمایت		۴۳۴	خاکی	غلام حیدر بیگ
۳۷۷	حسن	میر غلام حسن	۴۰۶	حیا	حافظ محمد حیات	۴۳۵	خالق	عبد الخالق
۳۷۸	حسن	حافظ عبدالحسن	۴۰۷	حیا	مرزا رحیم الدین	۴۳۶	خالق	شیخ خالق بخش
۳۷۹	حسن	غلام حسین	۴۰۸	حیدر	غلام حیدر	۴۳۷	خالہ	مہر النساء بیگم
۳۸۰	حسن	خواجہ حسن	۴۰۹	حیدر	میر حیدر علی	۴۳۸	خان	اشرف خان
۳۸۱	حسن	میر حسن	۴۱۰	حیدر	میر حیدر علی خاں	۴۳۹	خان	مہدی خان پٹھان
۳۸۲	حسن	میر حسن شاہ	۴۱۱	حیدر بخش		۴۴۰	خدمت	فرصت علی
۳۸۳	حسن	میرزا محمد حسن	۴۱۲	حیدر	مرزا حیدر بیگ	۴۴۱	خرد	فخر الدین
۳۸۴	حسن	میر محمد حسن	۴۱۳	حیدر	میر حیدر شاہ	۴۴۲	خستہ	محمد عبداللہ خاں
۳۸۵	حسیب		۴۱۴	حیدر	حسام الدین	۴۴۳	خستہ	غلام قطب بخش
۳۸۶	حسین	سید غلام حسین	۴۱۵	حیدری	شیخ غلام علی	۴۴۴	خسرو	(میر)
۳۸۷	حسینی	نواب غلام حسین	۴۱۶	حیدری	میر حیدر بخش	۴۴۵	خُلق	میر احسن
۳۸۸	حسین	علی (میر)	۴۱۷	حیران	حافظ لقاء اللہ خان	۴۴۶	خلق	رائے جادون رائے
۳۸۹	حسین	علی خاں	۴۱۸	حیران	میر حیدر علی	۴۴۷	خلیق	میر مستحسن

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۴۴۸	خلیق	میرزا ظہیر علی	۴۷۷	دل	غلام مصطفےٰ خان	۵۰۶	ذوق	شیخ محمد ابراہیم
۴۴۹	خلیق	کرامت اللہ خان	۴۷۸	دل	مولوی شمس الدین	۵۰۷	ذوق	منشی آسارام
۴۵۰	خلیل	سید ابراہیم علی	۴۷۹	دل	بینی پرشاد	۵۰۸	ذوقا	ذوقا شاہ درویش
۴۵۱	خنداں		۴۸۰	دل	مادھو رام	۵۰۹	ذوقی	شاہ
۴۵۲	خود غرض		۴۸۱	دل	آزاد خان	۵۱۰	ذہین	میر محمد مستعد
۴۵۳	خورشید		۴۸۲	دل	زور آور خان	۵۱۱	راجا	میاں غلام محی الدین
۴۵۴	خوش		۴۸۳	دل خوش	کنور بہادر سنگھ	۵۱۲	راجا	
۴۵۵	خوشدل	گھاسی رام	۴۸۴	دل سوز	خیراتی خاں	۵۱۳	راجہ	مہاراجہ بلونت سنگھ
۴۵۶	خوشدل	لالہ گوبند لال	۴۸۵	دل گیر	میر حمایت اللہ	۵۱۴	راجہ	راجہ بہادر
۴۵۷	خوش رس	حافظ غلام محمد	۴۸۶	دلہن بیگم	نواب بہو	۵۱۵	راسخ	شیخ غلام علی
۴۵۸	خوشنود		۴۸۷	دلیر	شاہ دلیر	۵۱۶	راسخ	خواجہ احمدی خاں
۴۵۹	خیال	برج ناتھ	۴۸۸	دلیر		۵۱۷	راسخ	ظفریاب خان
۴۶۰	خیال	غلام حسین خان	۴۸۹	دوست	دوست محمد	۵۱۸	راسخ	طالب حسین
۴۶۱	دارا	میرزا دارا بخت	۴۹۰	دوست	غلام محمد	۵۱۹	راغب	محمد جعفر خان
۴۶۲	داغ		۴۹۱	دیدار	علی شاہ	۵۲۰	راغب	مرزا اسحاق قلی بیگ
۴۶۳	داغ	میر مہدی	۴۹۲	دیوانہ	گردبخش رائے	۵۲۱	رافت	
۴۶۴	دانا	فضل علی	۴۹۳	دیوانہ	رائے سرب سنگھ	۵۲۲	رافت	میاں رؤف علی
۴۶۵	داؤد	میرزا داؤد بیگ	۴۹۴	دیوانہ	میرزا محمد علیخان	۵۲۳	رافت	شیخ محمد رفیع
۴۶۶	دائم	دائم علی	۴۹۵	ذاکر	سید حسین دوست	۵۲۴	راقم	بندرابن
۴۶۷	درخشاں	منگو بیگ	۴۹۶	ذاکر	میرزا افضل علی	۵۲۵	راقم	خلیفہ غلام محمد
۴۶۸	درد	خواجہ محمد میر	۴۹۷	ذاکر	مرزا احمد بیگ	۵۲۶	رائے	مرزا لیعقوب بیگ
۴۶۹	درد	کرم اللہ خان	۴۹۸	ذرہ	میرزا راجہ رام ناتھ	۵۲۷	رجب	رجب علی بیگ
۴۷۰	دردمند	کریم اللہ خان	۴۹۹	ذرہ	لالہ جنتی داس	۵۲۸	رحمان	
۴۷۱	دردمند	محمد فقیہ	۵۰۰	ذکا	ذکاء اللہ خان	۵۲۹	رحمت	رحمت اللہ خان
۴۷۲	درویش	شاہ علی	۵۰۱	ذکر		۵۳۰	رحیم	
۴۷۳	دریغ	میر زین العابدین	۵۰۲	ذکر	میر حسین	۵۳۱	رخشاں	محمد چاند
۴۷۴	دل	شیخ محمد عابد	۵۰۳	ذکی	محمد ذکی	۵۳۲	رخصت	میر قدرت اللہ
۴۷۵	دل	فتح محمد	۵۰۴	ذکی	جعفر علی خان	۵۳۳	رسا	مولوی علیم اللہ
۴۷۶	دل	نواب عماد الملک	۵۰۵	ذکی	شیخ مہدی علی	۵۳۴	رسا	مرزا الہی

نمبر	تخلص	نام
۵۳۵	رسا	میرزا تقی
۵۲۶	رسائی	
۵۲۷	رستم	رستم علی خاں
۵۳۸	رسوا	آفتاب رائے
۵۲۹	رشکی	محمد حسن خاں
۵۴۰	رشید	
۵۴۱	رضا	مرزا رجب علی رہنما
۵۴۲	رضا	مرزا علی رضا بیگ
۵۴۳	رضا	شیخ علی رضا
۵۴۴	رضا	مولوی ضیاء الدین
۵۴۵	رضا	حمید الدین خان
۵۴۶	رضا	میر حسن
۵۴۷	رضا	حافظ محمد بخش
۵۴۸	رضا	میر محمد رضا
۵۴۹	رضا	محمد رضا
۵۵۰	رضا	حافظ محسن
۵۵۱	رضا	میر رضا علی
۵۵۲	رضا	میرزا تقی
۵۵۳	رضا	غلام محمد خان
۵۵۴	رضوان	غلام حسین
۵۵۵	رضی	سید رضی خان
۵۵۶	رضی	مرزا رضی خاں
۵۵۷	رضی	نواب سیف الدولہ
۵۵۸	راعد	لالہ گنگا پرشاد کشمیری
۵۵۹	رعنت	میر ابو المعالی
۵۶۰	رفاقت	مرزا لکھمن رائے
۵۶۱	رفعت	محمد عیسیٰ خان الفاری
۵۶۲	رفوگر	محمد عارف
۵۶۳	رفیع	رفیع الدین خاں
۵۶۴	رفیق	امین اللہ
۵۶۵	رفیق	مرزا اسد بیگ
۵۶۶	رقمت	مرزا قاسم علی
۵۶۷	رکن الدولہ	حافظ الملک محمد یحییٰ خان بہادر
۵۶۸	رمز	میرزا محمد سلطان فتح الملک شاہ بہادر
۵۶۹	رنج	میر محمد نصیر
۵۷۰	رمز	گنگا پرشاد کشمیری
۵۷۱	رند	رائے کھیم نرائن
۵۷۲	رند	مہربان خاں
۵۷۳	رند	میر (شاہ) حمزہ علی
۵۷۴	رنگین	
۵۷۵	رنگین	مرزا امان بیگ
۵۷۶	رنگین	لالہ بلاس رائے
۵۷۷	رنگین	پورن لال کالیستھ
۵۷۸	رنگین	سعادت یار خاں
۵۷۹	روح الامین	
۵۸۰	روحی	
۵۸۱	روشن	خواجہ حسن علی
۵۸۲	روشن شاہ	روشن شاہ
۵۸۳	رونق	میر غلام حیدر
۵۸۴	زار	بہادر بیگ خاں
۵۸۵	زار	میر جیون کشمیری
۵۸۶	زار	میر مظہر علی
۵۸۷	زار	مغل بیگ
۵۸۸	زار	مرزا سنگین
۵۸۹	زاری	سوکن
۵۹۰	زمان	سید محمد زمان
۵۹۱	زندہ دل	
۵۹۲	زور	داؤد بیگ
۵۹۳	زور	داؤد بیگ
۵۹۴	زیرک	جے سنگھ رائے کالیستھ
۵۹۵	زینت	
۵۹۶	ساقی	میر حسین علی
۵۹۷	سالک	
۵۹۸	سامان	میر ناصر
۵۹۹	سامی	میرزا جان محمد بیگ
۶۰۰	سائل	سید اسد اللہ
۶۰۱	سائل	مرزا محمد یار بیگ
۶۰۲	سایہ	
۶۰۳	سلیم	
۶۰۴	سبحان	میر عبد السبحان
۶۰۵	سبقت	میرزا مغل
۶۰۶	سپاہی	میر امام بخش
۶۰۷	سپاہی	
۶۰۸	سپاہی	شاہ قلی خان
۶۰۹	ستار	عبد الستار
۶۱۰	سجاد	میر محمد سجاد
۶۱۱	سحر	میر محمد خلیل خاں
۶۱۲	سخن	حکیم مرزا محمد حسین کشمیری
۶۱۳	سخنور	لالہ دیوالی سنگھ
۶۱۴	سراج	میر سراج الدین
۶۱۵	سراج	سراج الدین علی
۶۱۶	سرسبز	میرزا زین العابدین خاں
۶۱۷	سرشار	لالہ تلوک چند کھتری
۶۱۸	سرعت	
۶۱۹	سرور	اعظم الدولہ میر محمد خاں بہادر
۶۲۰	سرور	شیخ محمد امیر الدولہ
۶۲۱	سرور	مرزا رجب علی بیگ

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۶۲۲	سرور	میر فیض علی	۶۵۱	سید	میر امام الدین	۶۸۰	شائق	میر قمر علی
۶۲۳	سرور	حمایت اللہ خاں	۶۵۲	سید	میر قطب الدین	۶۸۱	شجاع	نواب شجاع قلی خاں
۶۲۴	سعادت	میر سعادت علی	۶۵۳	سید	میر یادگار علی	۶۸۲	شرافت	مرزا اشرف علی لکھنوی
۶۲۵	سعدی		۶۵۴	سیف	مرزا سیف علی	۶۸۳	شرر	مرزا ابراہیم بیگ
۶۲۶	سعید	قاضی سعید الدین خاں	۶۵۵	شاد	میر احمد حسین	۶۸۴	شرر	میرزا جعفر
۶۲۷	سقر شاہ		۶۵۶	شاد	میر احمد حسین	۶۸۵	شرر	میرزا صادق
۶۲۸	سکندر	خلیفہ محمد علی	۶۵۷	شاد	رائے دیبی پرشاد	۶۸۶	شرر	میرزا غیاث الدین
۶۲۹	سلام	نجم الدین علی خاں	۶۵۸	شاد	مرزا الہٰی یار بیگ	۶۸۷	شرف	
۶۳۰	سلامت	سلامت علی	۶۵۹	شاد	پرشادی رام	۶۸۸	شرف	شیخ شرف الدین حسین
۶۳۱	سلامت	میر سلامت علی	۶۶۰	شاد	منشی رام پرشاد کالیستھ	۶۸۹	شرف	مرزا شرف الدین حسین
۶۳۲	سلطان	میرزا محمد ازید بخش بہادر	۶۶۱	شاد	سید تفضل حسین	۶۹۰	شرف	میر حسن
۶۳۳	سلطان	نواب نصر اللہ خاں بہادر	۶۶۲	شاداب	لالہ خوشوقت رائے	۶۹۱	شریف	میرزا شریف بیگ
۶۳۴	سلطان	سلطان علی بیگ	۶۶۳	شاداب	لالہ بامن لال کالیستھ	۶۹۲	شریف	میرزا محمد شریف
۶۳۵	سلیم	غلام مصطفےٰ	۶۶۴	شاداں	میر رجب علی	۶۹۳	شریف	میرزا محمد شریف
۶۳۶	سلیم	سلیم اللہ خاں	۶۶۵	شاعر	لالہ متھرا داس	۶۹۴	شعاع	شاہزادہ محمد اکبر
۶۳۷	سلیم	میر محمد سلیم	۶۶۶	شاعر	میر کمال الدین حسین	۶۹۵	شعلہ	امرناتھ کشمیری
۶۳۸	سلیمان	میر مراد علی	۶۶۷	شاغل		۶۹۶	شعور	شعور احمد
۶۳۹	سلیمان		۶۶۸	شافی	امیر الدین دہلوی	۶۹۷	شعوری	
۶۴۰	سلیمان	سلیمان خاں	۶۶۹	شاکر	محمد شاکر	۶۹۸	شفا	حکیم محمد حسن خاں
۶۴۱	سلیمان	شاہزادہ سلیمان شکوہ	۶۷۰	شاکر	شاہ شاکر علی دہلوی	۶۹۹	شفا	حکیم یار علی خاں
۶۴۲	سنجر	شیخ محمد یعقوب علی	۶۷۱	شاکی	منشی جواہر سنگھ	۷۰۰	شفیع	میر محمد شفیع
۶۴۳	سودا	مرزا رفیع الدین	۶۷۲	شاہ	شاہ سعد اللہ	۷۰۱	شفیق	مظہر علی خاں دہلوی
۶۴۴	سوز	سید محمد میر	۶۷۳	شاہ	شاہ علی خاں	۷۰۲	شکر	محمد میرزا
۶۴۵	سوزاں	نواب احمد علی خاں شوکت جنگ	۶۷۴	شاہی	شاہ قلی خاں	۷۰۳	شکر	رادھا کشن کالیستھ
۶۴۶	سوزاں	شیخ شمس الدین	۶۷۵	شائق	میر بدر الدین حسن بریلوی	۷۰۴	شکوہ	محمد رضا
۶۴۷	سہراب	مرزا سہراب بیگ مغل	۶۷۶	شائق	پیر میاں	۷۰۵	شکوہ	سید شکوہ علی
۶۴۸	سیادت	میر مجاہد الدین	۶۷۷	شائق	محمد ہاشم	۷۰۶	شکیبا	شیخ غلام حسین
۶۴۹	سید	میر غلام رسول	۶۷۸	شائق	میر حاجی دہلوی	۷۰۷	شگفتہ	بدھ سنگھ
۶۵۰	سید	میر غالب علی خاں	۶۷۹	شائق	نذیر الدین بریلوی	۷۰۸	شگفتہ	مرزا شگفتہ بخت بہادر

نمبر	تخلص	نام
۷۰۹	شگفتہ	مرزا سیف علی خاں
۷۱۰	شمس	میر شمس الدین علی
۷۱۱	شمس	ولی اللہ
۷۱۲	شور	جارج بش
۷۱۳	شور	خواجہ عظیم خان دہلوی
۷۱۴	شور	مرزا محمود بیگ دہلوی
۷۱۵	شورش	غلام احمد
۷۱۶	شورش	میر مہدی
۷۱۷	شورش	ناصر حسین
۷۱۸	شوق	الٰہی بخش
۷۱۹	شوق	بھوکی لال
۷۲۰	شوق	تہمتن جنگ بہادر
۷۲۱	شوق	جواہر بیگ
۷۲۲	شوق	حسن علی
۷۲۳	شوق	روشن لال
۷۲۴	شوق	شیو گوپال
۷۲۵	شوق	حافظ غلام رسول
۷۲۶	شوق	فیض علی
۷۲۷	شوق	مولوی قدرت اللہ رامپوری
۷۲۸	شوق	محمد بخش
۷۲۹	شوکت	میرزا علی لکھنوی
۷۳۰	شوکت	مولوی محمد منیف علی [illegible]
۷۳۱	شہامت	شاہ شہامت علی
۷۳۲	شہرت	افتخار الدین خان
۷۳۳	شہرت	امیر بخش خاں
۷۳۴	شہرت	میرزا محمد دہلوی
۷۳۵	شہرت	ابن شاہ معصوم
۷۳۶	شہید	مولوی غلام حسین
۷۳۷	شہیدا	

نمبر	تخلص	نام
۷۳۸	شہیدی	میر کرامت علی
۷۳۹	شیدا	مولوی امانت اللہ
۷۴۰	شیدا	میر فتح علی
۷۴۱	شیدا	نواب معین الدین خاں
۷۴۲	شیدا	
۷۴۳	شیر علی (میر)	
۷۴۴	شیفتہ	سید اللہ بخش
۷۴۵	شیفتہ	احمد خاں
۷۴۶	شیفتہ	حافظ عبد الصمد
۷۴۷	شیفتہ	میر مجری
۷۴۸	شیون	میر احسن
۷۴۹	صابر	میرزا صابر
۷۵۰	صابر شاہ	
۷۵۱	صاحب	
۷۵۲	صاحب	امۃ الفاطمہ بیگم
۷۵۳	صاحب	
۷۵۴	صاحبقراں	
۷۵۵	صادق	میر جعفر خاں دہلوی
۷۵۶	صادق	میر صادق علی
۷۵۷	صادق	میر صادق علی خاں
۷۵۸	صادق	میر صادق علی شاہ
۷۵۹	صادق	شہزادہ میرزا احمد
۷۶۰	صافی	لالہ بدھ سین
۷۶۱	صافی	میر مظہر علی بہادر
۷۶۲	صالح	نظام الدین احمد بلگرامی
۷۶۳	صبا	
۷۶۴	صبا	میرزا راجہ شنکر ناتھ
۷۶۵	صبا	لالہ کانجی مل کایستھ
۷۶۶	صبائی	احمد آبادی

نمبر	تخلص	نام
۷۶۷	صبر	میرزا غلام حسین بیگ
۷۶۸	صبر	میر محمد علی فیض آبادی
۷۶۹	صدق	محمد صدیق
۷۷۰	صفا	منولال کائستھ
۷۷۱	صفا	
۷۷۲	صفدر	میر صفدر علی
۷۷۳	صفدری	
۷۷۴	صفدری	
۷۷۵	صفدری	میر صادق علی
۷۷۶	صفیر	جان خان
۷۷۷	صمد	عبد الصمد
۷۷۸	صمصام	امیر الامراء صمصام الدولہ
۷۷۹	صفت	مغل خان
۷۸۰	صفت	کریم الدین
۷۸۱	صواب	شیخ محمد اشرف
۷۸۲	صیاد	میرزا غلام حسین
۷۸۳	ضاحک	میر غلام حسین ضاحک
۷۸۴	ضبط	میر حسن شاہ
۷۸۵	ضمیر	بھٹ کرداس
۷۸۶	ضمیر	گنگا داس کائستھ
۷۸۷	ضمیر	شیخ مداری
۷۸۸	ضمیر	نذیر الدین
۷۸۹	ضمیر	[illegible] علی زمان دہلوی
۷۹۰	ضیا	
۷۹۱	ضیا	میرزا ضیا بخت بہادر
۷۹۲	ضیا	میر ضیاء الدین دہلوی
۷۹۳	ضیا	
۷۹۴	ضیا	شیخ ولی اللہ دہلوی
۷۹۵	ضیغم	مولوی غضنفر علی

نمبر	تخلص	نام
۷۹۶	طالب	میرزا ابوطالب
۷۹۷	طالب	حافظ طالب
۷۹۸	طالب	طالب حسین خاں
۷۹۹	طالب	عاشور بیگ خاں
۸۰۰	طالب	شیخ طالب علی
۸۰۱	طالب	میر طالب علی
۸۰۲	طالب	طالب علی
۸۰۳	طالب	میاں طالب علی
۸۰۴	طالع	میر شمس الدین دہلوی
۸۰۵	طالع	لالہ ہندو لال حیدر آبادی
۸۰۶	طبیب	سید شاہ
۸۰۷	طبیب	ولی محمد
۸۰۸	طرب	جھنو لال کائستھ
۸۰۹	طرز	گردھاری لال کائستھ
۸۱۰	طرزی	میر امام علی
۸۱۱	طرہ	طرہ باز خاں
۸۱۲	طفل	مرزا عبد المقتدر
۸۱۳	طلب	شیخ طالب علی
۸۱۴	طور	
۸۱۵	طوماس	جان ٹامس
۸۱۶	ظاہر	میر لطف علی
۸۱۷	ظاہر	خواجہ محمد خاں
۸۱۸	ظاہر	میر محمد دہلوی
۸۱۹	ظریف	خدا وردی
۸۲۰	ظفر	میرزا ابوظفر شاہ دہلی
۸۲۱	ظہور	میر محمد باقر
۸۲۲	ظہور	بدیع الدین حیدر
۸۲۳	ظہور	لالہ شیو سنگھ
۸۲۴	ظہور	ظہور اللہ خاں
۸۲۵	ظہور	حافظ ظہور اللہ بیگ
۸۲۶	ظہیر	نصیر الدین
۸۲۷	عابد	
۸۲۸	عاجز	الفت خان
۸۲۹	عاجز	زور آور سنگھ کھتری
۸۳۰	عاجز	عارف الدین خان
۸۳۱	عاجز	میر غلام حیدر دہلوی
۸۳۲	عاجز	
۸۳۳	عارف	شاہ حسین
۸۳۴	عارف	محمد عارف کشمیری
۸۳۵	عارف	میر عارف علی امروہوی
۸۳۶	عاشق	برہان الدین
۸۳۷	عشق	بھولاناتھ دہلوی
۸۳۸	عاشق	جلال الدین
۸۳۹	عاشق	رام سنگھ کھتری
۸۴۰	عاشق	منشی عجائب رائے
۸۴۱	عاشق	علی اعظم خاں
۸۴۲	عاشق	راجہ کلیان سنگھ تہور جنگ
۸۴۳	عاشق	محمد خان
۸۴۴	عاشق	مہدی علی خان
۸۴۵	عاشق	شیخ نبی بخش اکبر آبادی
۸۴۶	عاشق	میر یحییٰ
۸۴۷	عاشقی	آغا حسین قلی خان
۸۴۸	عاصم	نواب صمصام الدولہ خان منصور جنگ
۸۴۹	عاصی	خواجہ برہان دہلوی
۸۵۰	عاصی	کرم علی دہلوی
۸۵۱	عاصی	رامپوری
۸۵۲	عاقل	رائے سکھ رائے پنجابی
۸۵۳	عاقل	عاقل شاہ
۸۵۴	عاکف	
۸۵۵	عالم	
۸۵۶	عالی	
۸۵۷	عالیجاہ	
۸۵۸	عبد	عبد الرحیم دکنی
۸۵۹	عبد اللہ	
۸۶۰	عبد اللہ	
۸۶۱	عبرت	
۸۶۲	عجائب رائے منشی	
۸۶۳	عزت	میر عبد الواسع
۸۶۴	عزلت	سید عبد الولی
۸۶۵	عزیز	شاہ عزیز اللہ
۸۶۶		محمد علی دہلوی
۸۶۷	عزیز	بہاری لال سری استو کائستھ
۸۶۸	عزیز	مولوی عزیز اللہ
۸۶۹	عزیز	شیو ناتھ دہلوی
۸۷۰	عزیز	شمبھو ناتھ دہلوی
۸۷۱	عزیز اللہ دکنی	
۸۸۲	عس	شیخ بدر الدین
۸۷۳	عسکر	علی خاں مرشد آبادی
۸۷۴	عشاق	شیخ احمد بخش
۸۷۵	عشاق	جیون مل
۸۷۶	عشرت	عبد الواسع
۸۷۷	عشرت	بھولاناتھ
۸۷۸	عشرت	میر غلام علی
۸۷۹	عشرت	شیخ غلام بنگالی
۸۸۰	عشق	حافظ میر عزت اللہ
۸۸۱	عشق	میر محمد علی حیدر آبادی
۸۸۲	عشق	شاہ رکن الدین

۸۸۳	عشق	میر یحییٰ دکنی
۸۸۴	عشق	میر زین دہلوی
۸۸۵	عشقی	دکنی
۸۸۶	عشقی	میاں رحمت
۸۸۷	عطا	خواجہ عطا
۸۸۸	عظمت	شیخ عظمت اللہ
۸۸۹	عظمت	میر عظمت اللہ خاں
۸۹۰	عظیم	مرزا زین العابدین
۸۹۱	عظیم	
۸۹۲	عظیم	
۸۹۳	عقیدت	برہان پوری
۸۹۴	علی	شاہ ناصر علی
۸۹۵	علی	علی محمد خاں
۸۹۶	علی	میرزا علی لکھنوی
۸۹۷	علی	مرزا علی قلی دہلوی
۸۹۸	علی جان	
۹۹۹	عماد	
۹۰۰	عمدہ	سیتا رام
۹۰۱	عمدۃ الملک	
۹۰۲	عمر	معتبر خان
۹۰۳	عنایت	عنایت علی خاں
۹۰۴	عنایت	شیخ نظام الدین
۹۰۵	عیاش	غلام حسین جیلانی
۹۰۶	عیاش	میرزا عباس علی بیگ دکنی
۹۰۷	عیاش	میر یعقوب دہلوی
۹۰۹	عیاش	خیالی رام دہلوی
۹۰۹	عیاں	سید غالب علی خاں
۹۱۰	عیاں	
۹۱۱	عیش	میرزا محمد عسکری دہلوی

۹۱۲	عیش	امیر خاں دہلوی
۹۱۳	عیشی	طالب علی
۹۱۴	عین	شیخ معین الدین
۹۱۵	غازی الدین خاں	
۹۱۶	غافل	بختاور سنگھ
۹۱۷	غافل	میر محمد علی
۹۱۸	غافل	شیخ محمد مسعود خاں
۹۱۹	غافل	منور خان
۹۲۰	غافل	رائے سنگھ
۹۲۱	غافل	لالہ سندر لال
۹۲۲	غالب	اسد اللہ خاں
۹۲۳	غالب	نواب اسد اللہ خاں
۹۲۴	غالب	غالب خان
۹۲۵	غالب	لالہ موہن لال
۹۲۶	غالب	بہادر بیگ خان
۹۲۷	غربت	میر عبد الولی
۹۲۸	غربت	
۱۲۹	غریب	لالہ کانجی مل کائستھ
۹۳۰	غریب	
۹۳۱	غریب	میر محمد تقی
۹۳۲	غریب	محمد زمان
۹۳۳	غریب	شیخ نصیر الدین احمد
۹۳۴	غریق	
۹۳۵	غضنفر	غضنفر علی خان
۹۳۶	غلام	کنور گوپال ناتھ
۹۳۷	غلام	میر غلام نبی بلگرامی
۹۳۸	غلامی	شاد غلام محمد
۹۳۹	غم	میر [illegible] اسلم
۹۴۰	غمخوار	

۹۴۱	غمگین	میر عبد اللہ
۹۴۲	غنی	شیخ عبد الغنی
۹۴۳	عوامی	
۹۴۴	غوثی	محمد غوث
۹۴۵	غیرت	
۹۴۶	فارغ	فارغ شاہ بریلوی
۹۴۷	فارغ	میر احمد خان
۹۴۸	فارغ	لالہ مکند سنگھ کھتری
۹۴۹	فاضل	فاضل شاہ دہلوی
۹۵۰	فاضل	محمد فاضل حیدر آبادی
۹۵۱	فائز	
۹۵۲	فتح علی خان بہادر	
۹۵۳	فتوت	میرزا غلام حیدر
۹۵۴	فخر	فخر الدین
۹۵۵	فخر الدین حسین خان	
۹۵۶	فخری	
۹۵۷	فدا	سید امام الدین بلگرامی
۹۵۸	فدا	میرزا فدا علی بیگ
۹۵۹	فدا	مرزا فدا حسین خان
۹۶۰	فدا	مولوی محمد اسماعیل
۹۶۱	فدا	شیخ عبد الصمد فرید آبادی
۹۶۲	فدا	پنڈت دھیان دھان
۹۶۳	فدا	غلام علی خان
۹۶۴	فدا	[illegible]
۹۶۵	فدا	لچھی رام پنڈت
۹۶۶	فدوی	میر فضل علی
۹۶۷	فدوی	محمد حسن
۹۶۸	فدوی	مرزا محمد دہلوی
۹۶۹	فدوی	

نمبر	تخلص	نام
۹۷۰	فدوی	سمن لال کایستھ
۹۷۱	فدوی	مرزا عظیم بیگ
۹۷۲	فراسو	فرانسوا آٹکدین
۹۷۳	فراغ	مولوی محمد فراغ
۹۷۴	فراق	کیقباد جنگ
۹۷۵	فراق	میاں ثناء اللہ دہلوی
۹۷۶	فراق	میر مرتضیٰ علی
۹۷۷	فراقی	کنور پریم کشور
۹۷۸	فراقی	
۹۷۹	فرح	فرح بخش
۹۸۰	فرحت	میر امیر
۹۸۱	فرحت	شیخ فرحت اللہ
۹۸۲	فرحت	فرحت اللہ
۹۸۳	فرحت	میر فرحت علی
۹۸۴	فرخ	میر فرخ علی
۹۸۵	فرحت	میرزا الف بیگ
۹۸۶	فرقت	عطاء اللہ خاں
۹۸۷	فرقی	
۹۸۸	فروغ	میر علی اکبر
۹۸۹	فروغ	ثناء الدین حسین خاں
۹۹۰	فروغ	میر روشن علی خاں
۹۹۱	فرہاد	میر ببر علی
۹۹۲	فریاد	لالہ صاحب رائے
۹۹۳	فساد	
۹۹۴	فصیح	مرزا جعفر علی
۹۹۵	فضل	میر فضل مولیٰ خاں
۹۹۶	فضل	شاہ فضلی
۹۹۷	فضلی	فضل الدین خاں
۹۹۸	فطرت	حکیم انیس

نمبر	تخلص	نام
۹۹۹	فطرت	
۱۰۰۰	فغاں	اشرف علی
۱۰۰۱	فغاں	میر شمس الدین دہلوی
۱۰۰۲	فقیر	میر شمس الدین
۱۰۰۳	فقیر	مولوی فقیر اللہ
۱۰۰۴	فقیر	مولوی فقیر اللہ
۱۰۰۵	فقیر	میر فقیر اللہ دہلوی
۱۰۰۶	فکر	میر احمد علی
۱۰۰۷	فگار	مرزا قطب علی بیگ
۱۰۰۸	فگار	میر حسین دہلوی
۱۰۰۹	فیاض	عبدالرزاق
۱۰۱۰	فیض	میر فیض علی دہلوی
۱۰۱۱	فیض	میر فیض علی
۱۰۱۲	فیض	حافظ شمس الدین
۱۰۱۳	فیض	پنڈت کرپا کشن
۱۰۱۴	فیض	مرزا علی رضا خاں
۱۰۱۵	قابل	مرزا علی بخت
۱۰۱۶	قادر	میر عبدالقادر
۱۰۱۷	قادری	سید خلیل
۱۰۱۸	قاسم	
۱۰۱۹	قاسم	ابوالقاسم خاں
۱۰۲۰	قاسم	سید قاسم علی خاں
۱۰۲۱	قاسم	میر قاسم علی خان
۱۰۲۲	قاصر	مرزا ببر علی بیگ
۱۰۲۳	قاضی	عبدالفتاح سنبھلی
۱۰۲۴	قانع	
۱۰۲۵	قائم	شیخ قائم علی
۱۰۲۶	قبول	عبدالنبی بیگ
۱۰۲۷	قتیل	

نمبر	تخلص	نام
۱۰۲۸	قدر	محمد قدر دہلوی
۱۰۲۹	قدرت	قدرت اللہ
۱۰۳۰	قدرت	مولوی قدرت اللہ
۱۰۳۱	قدرت	شیخ قدرت اللہ
۱۰۳۲	قرار	جان محمد لکھنوی
۱۰۳۳	قرار	میر حسین علی
۱۰۳۴	قربان	میر جیون
۱۰۳۵	قربان	میر محمدی
۱۰۳۶	قربان	میر قربان علی خاں
۱۰۳۷	قریب	
۱۰۳۸	قسمت	نواب شمس الدولہ
۱۰۳۹	قصد	حسن مرزا
۱۰۴۰	قلق دہلوی	
۱۰۴۰ الف	قلندر	بدھ سنگھ
۱۰۴۱	قلندر	شاہ غلام قلندر
۱۰۴۲	قلندر	شاہ قلندر
۱۰۴۳	قلندر	قلندر بخش
۱۰۴۴	قلندر	منشی یار محمد دہلوی
۱۰۴۵	قمر	گلاب خاں
۱۰۴۶	قمر	مرزا قمر طالع
۱۰۴۷	قناعت	مرزا منجھلے
۱۰۴۸	قناعت	مرزا احمد بیگ
۱۰۴۹	قوت	
۱۰۵۰	قیس	مرزا احمد علی بیگ
۱۰۵۱	کاشی ناتھ	
۱۰۵۲	کاظم	کاظم علی
۱۰۵۳	کافر	میر علی نقی دہلوی
۱۰۵۴	کامل	
۱۰۵۵	کامل	شیخ لطف اللہ
۱۰۵۶	کامل	مرزا کامل بیگ

۱۰۵۷	کامل	مرزا کامل بیگ	۱۰۸۶	گریاں	راجہ بھوانی سنگھ بہار	۱۱۱۵	مبارز	میاں مبارز خاں دہلوی
۱۰۵۸	کامل	ٹھاکر داس	۱۰۸۷	گریاں	میر حسام الدین علی	۱۱۱۶	مبتلا	میر امین
۱۰۵۹	کبیر	حکیم کبیر علی سنبھلی	۱۰۸۸	گریاں	غلام محی الدین خاں	۱۱۱۷	مبتلا	مرزا قاسم دہلوی
۱۰۶۰	کرامت	میر کرامت علی	۱۰۸۹	گستاخ	مرزا علی بیگ لکھنوی	۱۱۱۸	مبتہج	لالہ ملوک چند کائستھ
۱۰۶۱	کرم	شیخ غلام ضامن	[illegible]	گلشن	امیر سنگھ کھتری	۱۱۱۹	متقی	میر متقی
۱۰۶۲	کرما	میاں غلام کرما	۱۰۹۱	گمان	نظر علی	۱۱۲۰	متین	
۱۰۶۳	کریم	کریم اللہ خان	۱۰۹۲	گنا بیگم		۱۱۲۱	مجبور	میر حق رسا
۱۰۶۴	کریم بخش (شاہ) پٹنوی		۱۰۹۳	گنجن		۱۱۲۲	مجبور	رائے خوشحال سنگھ
۱۰۶۵	گشن چند کھتری لاہوری		۱۰۹۴	گوہری		۱۱۲۳	مجذوب	مرزا غلام حیدر بیگ
۱۰۶۶	کلو	(میر) دہلوی	۱۰۹۵	گویا	شیخ حیات اللہ فرخ آبادی	۱۱۲۴	مجرم	میر فتح علی
۱۰۶۷	کلیم	شیخ کلیم اللہ	۱۰۹۶	گویا	حسام الدولہ نواب فقیر محمد خاں لکھنوی	۱۱۲۵	مجرم	شیخ غلام حسین
۱۰۶۸	کلیم	محمد حسین [illegible] بریلی	۱۰۹۷	گھاسی		۱۱۲۶	مجرم	شیخ رحمت اللہ
۱۰۶۹	کمال	شاہ کمال الدین حسین	۱۰۹۸	لائق	میر لائق علی لکھنوی	۱۱۲۷	مجروح	منشی کشن چند کشمیری
۱۰۷۰	کمال	میر کمال علی	۱۰۹۹	لسان	میر کلیم اللہ	۱۱۲۸	مجنون	حمایت علی دہلوی
۱۰۷۱	کمال الدین		۱۱۰۰	لطف	مرزا علی	۱۱۲۹	مجنون	شاہ مجنوں
۱۰۷۲	کمتر	کمتر شاہ	۱۱۰۱	لطف	عظیم بیگ	۱۱۳۰	مجید	مجید الدین خان
۱۰۷۳	کمتر	مرزا خیر اللہ بیگ	۱۱۰۲	لطفی		۱۱۳۱	محب	میر محمد علی
۱۰۷۴	کمتر	مولوی کفایت علی	۱۱۰۳	لطیف	میر لطیف علی دہلوی	۱۱۳۲	محب	شیخ ولی اللہ دہلوی
۱۰۷۵	کمترین		۱۱۰۴	لطیف	میر شمس الدین [illegible]	۱۱۳۳	محبت	میر بہادر علی
۱۰۷۶	کم گو	میرزا حبیب اللہ	۱۱۰۵	لہر	بیدار بخش	۱۱۳۴	محبت	نواب محبت خاں
۱۰۷۷	کوثر	مہدی علی خاں	۱۱۰۶	ماہ	میر محمد علی خان	۱۱۳۵	محبوب	میر قریش دہلوی
۱۰۷۸	کوچک	شاہزادہ مرزا [illegible]	۱۱۰۷	ماہر	میاں فخر الدین خاں	۱۱۳۶	محترم	خواجہ محترم خاں
۱۰۷۹	کوکب	رائے گمند رائے حیدرآبادی	۱۱۰۸	مائل	مرزا آقا بیگ	۱۱۳۷	محروق	
۱۰۸۰	کیفی	میر ہدایت علی	۱۱۰۹	مائل	میاں فخری	۱۱۳۸	[illegible]	[illegible]
۱۰۸۱	گداز		۱۱۱۰	مائل	سید قاسم علی [illegible] آبادی	۱۱۳۹	[illegible]	خلیفہ [illegible]
۱۰۸۲	گرامی		۱۱۱۱	مائل	[illegible] دہلوی	۱۱۴۰	[illegible]	[illegible] محمد حسین
۱۰۸۳	گرفتار	مرزا [illegible] بیگ	۱۱۱۲	مائل	مرزا محمد [illegible] لکھنوی	۱۱۴۱	[illegible]	[illegible] تقی خاں
۱۰۸۴	گرم	مرزا حیدر علی دہلوی	۱۱۱۳	مائل	میر مہدی لکھنوی	۱۱۴۲	[illegible]	[illegible]
۱۰۸۵	گریاں	میر علی امجد	۱۱۱۴	مائل	میر ہدایت علی	۱۱۴۳	محسن	میر حسن خان بہادر

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۱۴۴	محسن	محمد محسن	۱۱۷۳	مرحوم	حکیم میر علی	۱۲۰۲	مسرور	لالہ گودھاری لال
۱۱۴۵	محسن	محمد محسن حیدرآبادی	۱۱۷۴	مرزا	مرزا محمد بیگ	۱۲۰۳	مسرور	شیخ پیر بخش
۱۱۴۶	محسن	خواجہ محسن	۱۱۷۵	مرزا	حکیم مرزا محمد خاں	۱۲۰۴	مسرور	شرف الدین اسعد
۱۱۴۷	محسنی	حکیم محمد بخش	۱۱۷۶	مرزا	ابوالقاسم دہلوی	۱۲۰۵	مسکین	سید عبدالواحد خاں
۱۱۴۸	محشر	مرزا علی نقی	۱۱۷۷	مرزا	مرزا علی رضا دہلوی	۱۲۰۶	مسکین	مرزا اکلو بیگ
۱۱۴۹	محشر	اکرام اللہ خاں بدایونی	۱۱۷۸	مرزا	آغا مرزا لکھنوی	۱۲۰۷	مسکین	لالہ تخت مل عظیم آبادی
۱۱۵۰	محفوظ	منشی محفوظ علی نعمان	۱۱۷۹	مرزا	مرزا صادق علی خاں	۱۲۰۸	مسلمان	لالہ بخت آور سنگھ
۱۱۵۱	محقق	دکنی	۱۱۸۰	مرزا	حکیم فضل اللہ پانی پتی	۱۲۰۹	مسمار	سید کریم علی
۱۱۵۲	محمد خان	دہلوی	۱۱۸۲	مرزا	ہدایت اللہ دہلوی	۱۲۱۰	مسیح	میاں براتی
۱۱۵۳	محمد خاں		۱۱۸۳	مرزا	مرزا محمد حیدرآبادی	۱۲۱۱	مسیح	مرزا مسیح اللہ بیگ
۱۱۵۴	محمد شاہ خاں		۱۱۸۳	مرزا		۱۲۱۲	مسیح	مسیح اللہ خاں
۱۱۵۵	محمد واحد		۱۱۸۴	مرزائی	محمد علی خاں	۱۲۲۳	مسیح	نواب مسیح خاں لکھنوی
۱۱۵۶	محمود	دکنی	۱۱۸۵	مروت	شیخ مظفر علی خاں	۱۲۱۴	مشتاق	عبداللہ خاں
۱۱۵۷	محمود	حافظ سید محمود خاں دہلوی	۱۱۸۶	مروت	میر محمد علی دہلوی	۱۲۱۵	مشتاق	بالارام دہلوی
۱۱۵۸	محنت	مرزا حسین علی بیگ	۱۱۸۷	مرہون	مرزا علی رضا	۱۲۱۶	مشتاق	غلام علی
۱۱۵۹	محو	شیخ عظیم اللہ میرٹھی	۱۱۸۸	مرید	مرید حسین خاں	۱۲۱۷	مشتاق	میر حسن
۱۱۶۰	محو	حسین علی خان	۱۱۸۹	مزمل	محمد مزمل	۱۲۱۸	مشتاق	حسین بخش
۱۱۶۱	محو	رحیم علی خاں دہلوی	۱۱۹۰	مسافر		۱۲۱۹	مشتاق	عنایت اللہ
۱۱۶۲	مختار	حافظ غلام نبی خاں بہار	۱۱۹۱	مسافر	میر خیر الدین لکھنوی	۱۲۲۰	مشتاق	محمد قلی خاں عظیم آبادی
۱۱۶۳	مخلص	مخلص علی خان	۱۱۹۲	مسافر	میر پائندہ	۱۲۲۱	مشتاق	محمد واصل بدایونی
۱۱۶۴	مخلص	رائے آنند رام	۱۱۹۳	مست	میاں علی رضا دہلوی	۱۲۲۲	مشتاق	مشتاق حسین
۱۱۶۵	مخلص	بدیع الزماں خاں	۱۱۹۴	مست	میر فضل علی	۱۲۲۳	مشتاق	قربان علی بیگ
۱۱۶۶	مخلص	مرزا محمد دہلوی	۱۱۹۵	مست	مست علی خان	۱۲۲۴	مشتاق	حافظ تاج الدین میرٹھی
۱۱۶۷	مدحت		۱۱۹۶	مست	لالہ رتن لال حیدرآبادی	۱۲۲۵	مشتاق	شیخ ثناء اللہ
۱۱۶۸	مدد اللہ		۱۱۹۷	مستمند	یار علی خاں دہلوی	۱۲۲۶	مشرق	لالہ سیل چند کائستھ
۱۱۶۹	مدعا	میر عوض علی دہلوی	۱۱۹۸	مسرت	شنکر ایک کائستھ	۱۲۲۷	مشفق	مرزا احمد بیگ دہلوی
۱۱۷۰	مدہوش	میر نبی خان	۱۱۹۹	مسرت	شیخ وزیر علی	۱۲۲۸	مشکل	شیخ امین الدین
۱۱۷۱	مراد	مرزا مراد بخش پٹنوی	۱۲۰۰	مسرور	مرزا اصغر علی بیگ	۱۲۲۹	مشہور	
۱۱۷۲	مرتضیٰ	میر مرتضیٰ پٹنوی	۱۲۰۱	مسرور	نواب غلام حسین خاں	۱۲۳۰	مشیر	عنایت حسین خاں

۱۲۳۱	مشیر	حافظ قطب الدین	۱۲۶۰	مفتون	میاں بدرالدین	۱۲۸۹	منشی	غلام احمد قادری
۱۲۳۲	مصدر	میر ماشاء اللہ خاں	۱۲۶۱	مفتون ،	مرزا کریم بخش	۱۲۹۰	منشی	میر محمد حسین دہلوی
۱۲۳۳	مصیب	شاہ غلام قطب الدین	۱۲۶۲	مفتون	کاظم علی مرادآبادی	۱۲۹۱	منشی	مول چند کائستھ
۱۲۳۴	مضطرب	شیخ حسن علی لکھنوی	۱۲۶۳	مفتون	موتی رام	۱۲۹۲	منصف	منصف علی خاں پٹنوی
۱۲۳۵	مضطر	لالہ کنور سنگھ	۱۲۶۴	مفلس	محب علی	۱۲۹۳	منصف	شیخ فتح علی غازی پوری
۱۲۳۶	مضطر	محمد اسد اللہ خاں	۱۲۶۵	مقبول	میاں مقبول نبی	۱۲۹۴	منعم	
۱۲۳۷	مضطر	مرزا سنگین	۱۲۶۶	متبول		۱۲۹۵	منعم	قاضی محمد منعم خاں
۱۲۳۸	مضطرب	لالہ درگا پرشاد لکھنوی	۱۲۶۷	مقتول	میرزا ابراہیم بیگ	۱۲۹۶	منعم	موہن لال کائستھ
۱۲۳۹	مضطرب	میاں محمد حاجی	۱۲۶۸	مقصود	محمد مقصود لکھنوی	۱۲۹۷	منعم	قاضی نورالحق
۱۲۴۰	مضمون	شیخ شرف الدین	۱۲۶۹	مقیم		۱۲۹۸	منعم	سید راحت علی
۱۲۴۱	مظفر	مرزا خسرو شکوہ	۱۲۷۰	مکارم	مرزا مکارم دہلوی	۱۲۹۹	منعم	مولوی سراللہ سجانی
۱۲۴۲	مظفر	میر مکھو خاں	۱۲۷۱	مکھن سنگھ		۱۳۰۰	منور	میر منور علی
۱۲۴۳	مظلوم	سید امام الدین خاں	۱۲۷۲	مکھو		۱۳۰۱	منیر	میر آفتاب علی
۱۲۴۴	مظہر	مرزا جان جاناں	۱۲۷۳	ملال	مرزا محمد زماں	۱۳۰۲	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۱۲۴۵	مظہر	منجھو خاں	۱۲۷۴	ملول		۱۳۰۳	منیر	سید منیر الدین
۱۲۴۶	مظہری	محبوب علی کوتانوی	۱۲۷۵	ممتاز	حافظ فضل علی	۱۳۰۴	منیر	اسمٰعیل حسین شکوہ آبادی
۱۲۴۷	معروف	الٰہی بخش خاں دہلوی	۱۲۷۶	ممتاز	مولوی شیخ احسان اللہ	۱۳۰۵	منیر	میر نظام الدین
۱۲۴۸	معروف	مولوی احسان اللہ	۱۲۷۷	ممتاز	مولوی حافظ نذر احمد	۱۳۰۶		مولی لال کائستھ
۱۲۴۹	معزز		۱۲۷۸	مملو	ایشوری پرشاد کائستھ	۱۳۰۷	موجب	خدا بخش
۱۲۵۰	معظم	مولوی محمد معظم مرادآبادی	۱۲۷۹	ممنون	میر امانت علی پٹنوی	۱۳۰۸	موحد	مولوی سراج الدین علی خاں
۱۲۵۱	معقول		۱۲۸۰	ممنون	میر نظام الدین	۱۳۰۹	موزوں	رائے چتر سنگھ
۱۲۵۲	معنی	محمد امین	۱۲۸۱	منت	میر قمر الدین	۱۳۱۰	موزوں	میر فرزند علی سامانوی
۱۲۵۳	معین	شیخ معین الدین	۱۲۸۲	منتظر	خواجہ عبداللہ خاں	۱۳۱۱	موزوں	لالہ نہال چند
۱۲۵۴	مغل	مرزا مغل علی	۱۲۸۳	منتظر	اسد اللہ	۱۳۱۲	موزوں	خواجہ قلی خاں ذوالفقار الدولہ
۱۲۵۵	مغموم	مرزا اسحاق بیگ دہلوی	۱۲۸۴	منتظر	شیخ امام الدین	۱۳۱۳	موزوں	مرزا قادر بخش
۱۲۵۶	مغموم	میر مشیت علی	۱۲۸۵	منتظر	خواجہ بخش اللہ آبادی	۱۳۱۴	موزوں	میر رحم علی دکنی
۱۲۵۷	مغموم	امام حسن لکھنوی	۱۲۸۶	منتظر	میاں نورالسلام	۱۳۱۵	موزوں	مہاراجہ رام نرائن بیندرکا
۱۲۵۸	مفتون	شیخ عبدالرحیم	۱۲۸۷	منجھو خاں		۱۳۱۶	موسوی	
۱۲۵۹	مفتون	میاں علی بخش پٹنوی	۱۲۸۸	منشی	عجائب امام مرشد آبلوی	۱۳۱۷	مومن	حکیم محمد مومن خاں

نمبر	تخلص	نام
۱۳۱۸	موسل	حکیم سعادت علی بنارسی
۱۳۱۹	مہاراج	راجہ طلاس رائے
۱۳۲۰	مہجور	محمد صدر الدین
۱۳۲۱	مہدی	مرزا مہدی
۱۳۲۲	مہر	مرزا حاتم علی فرخ آبادی
۱۳۲۳	مہر	نواب منصور خاں
۱۳۲۴	مہر	منشی مہر چند کھتری
۱۳۲۵	مہر	رجب بیگ
۱۳۲۶	مہربان خاں	
۱۳۲۷	مہلت	مرزا علی
۱۳۲۸	مہمان	
۱۳۲۹	میر	میر علی سہارن پوری
۱۳۳۰	میر میدان	سید نوازش علی
۱۳۳۱	میر	محمد میر
۱۳۳۲	میرن	میر جہاں
۱۳۳۳	میرن	میر عسکری دہلوی
۱۳۳۴	میرن	میاں میرن سبزواری
۱۳۳۵	ناجی	محمد شاکر دہلوی
۱۳۳۶	نادر	
۱۳۳۷	نادر	لالہ گنگا سنگھ
۱۳۳۸		شیخ غلام رسول گوالیاری
۱۳۳۹	نادر	کلب حسین خاں
۱۳۴۰	نادر	میر محمد علی
۱۳۴۱	نادم	
۱۳۴۲	نازک	زینت
۱۳۴۳	ناسخ	شیخ امام بخش
۱۳۴۴	ناصر	ناصر علی عظیم آبادی
۱۳۴۵	ناصر	نواب ناصر جنگ
۱۳۴۶	ناظر	
۱۳۴۷	ناظم	
۱۳۴۸	نالاں	شیخ عبداللہ دادر فتح آبادی
۱۳۴۹	نالاں	میر احمد علی دہلوی
۱۳۵۰	نالاں	میاں محمد عسکری دہلوی
۱۳۵۱	نالاں	میر وارث علی
۱۳۵۲	نامی	شیخ نظام الدین فرخ آبادی
۱۳۵۳	نامی	میر حسام الدین خاں مبارز الدولہ مولوی
۱۳۵۴	نامی	لالہ مکھن لال کائستھ
۱۳۵۵	نامی	مرزا رجب علی بیگ
۱۳۵۶	نثار	میر عبدالرسول اکبر آبادی
۱۳۵۷	نثار	شیخ محمد قائم دہلوی
۱۳۵۸	نثار	محمد پناہ خاں دہلوی
۱۳۵۹	نثار	مرتضیٰ خاں دہلوی
۱۳۶۰	نثار	شیخ محمد امان
۱۳۶۱	نثار	نثار علی بلگرامی
۱۳۶۲	نثار	سدا سکھ دہلوی
۱۳۶۳	نثار احمد	
۱۳۶۴	نجات	شیخ حسن رضا دہلوی
۱۳۶۵	نجات	میاں محمد دہلوی
۱۳۶۶	نجات	میر زین العابدین سہارنپوری
۱۳۶۷	نجف	شاہ محمد علی الہ آبادی
۱۳۶۸	نجم	قاضی نجم الدین کاکوروی
۱۳۶۹	نحیف	لالہ لکھپت رائے کھتری
۱۳۷۰	نحیف	سید برکت علی مراد آبادی
۱۳۷۱	ندا	میر مرتضیٰ علی دہلوی
۱۳۷۲	ندرت	مرزا مغل
۱۳۷۳	ندیم	مرزا علی قلی دہلوی
۱۳۷۴	ندیم	محمد قاسم دہلوی
۱۳۷۵	نزار	خواجہ محمد اکرم
۱۳۷۶	نزاکت	رجو
۱۳۷۷	نزہت	مرزا ارجمند
۱۳۷۸	نزہت	میر امام الدین دہلوی
۱۳۷۹	نسیم	راجہ کیدار ناتھ
۱۳۸۰	نسیم	گلزار علی
۱۳۸۱	نشاط	مولوی الٰہی بخش
۱۳۸۲	نشاط	لالہ ایشوری سنگھ
۱۳۸۳	نشاط	رائے تلجا پرشاد
۱۳۸۴	نصرت	لالہ گوبند رائے
۱۳۸۵	نصیر	شاہ نصیر الدین دہلوی
۱۳۸۶	نصیر	سید نصیر الدین
۱۳۸۷	نصیر	نصیر الدین
۱۳۸۸	نظام	نواب عماد الملک غازی الدین خاں بہادر فیروز جنگ
۱۳۸۹	نظامی	سید نظام الدین احمد نادری
۱۳۹۰	نظیر	لالہ گنپت رائے کائستھ دہلوی
۱۳۹۱	نظیر	شیخ ولی محمد اکبر آبادی
۱۳۹۲	نعمت	حکیم عبدالحی سکندر آبادی
۱۳۹۳	نعمت	مرزا محمد حفیظ
۱۳۹۴	نعمی	شیخ نعمت اللہ میرٹھی
۱۳۹۵	نعیم	میر مہدی دہلوی
۱۳۹۶	نعیم	نعیم اللہ دہلوی
۱۳۹۷	نقد	مہر علی خاں دہلوی
۱۳۹۸	نکہت	نظر علی بیگ
۱۳۹۹	نگراں	میر بندہ علی خاں
۱۴۰۰	نوا	شیخ محمد ظہور بدایونی
۱۴۰۱	نواز	علی نواز خاں پٹنوی
۱۴۰۲	نواز	علی نواز خاں
۱۴۰۳	نوازش	نوازش حسین خاں
۱۴۰۴		نور اللہ مرزا دہلوی

۱۴۰۵	نوری		۱۴۳۴	وحشت	غلام علی خاں مرادآبادی	۱۴۶۳	ہدایت	ہدایت علی اکبرآبادی
۱۴۰۶	نوری	شجاع الدین گجراتی	۱۴۳۵	وحشی	میر بخشی دہلوی	۱۴۶۴	ہرچند	ہرچند کشن دہلوی
۱۴۰۷	نوید		۱۴۳۶	وحید	مولوی عبدالرؤف	۱۴۶۵	ہریا	ہرسہائے برہمن سکندرآبادی
۱۴۰۸	نیاز	میر احسن علی ٹپنوی	۱۴۳۷	وحید	حکیم محمد وحید خاں	۱۴۶۶	ہمت	
۱۴۰۹	نیاز	میر محمد علی دہلوی	۱۴۳۸	وداد	مرزا داؤد	۱۴۶۷	ہمدم	عباد علی رام پوری
۱۴۱۰	نیاز	میر محمد سعید اکبرآبادی	۱۴۳۹	وزیر	خواجہ وزیر لکھنوی	۱۴۶۸	ہمدم	میر محفوظ علی عظیم آبادی
۱۴۱۱	نیاز	میاں نیاز احمد	۱۴۴۰	وزیر	وزیر علی خاں	۱۴۶۹	ہمرنگ	دلاور علی خاں
۱۴۱۲	نیاز	شاہ نیاز علی دہلوی	۱۴۴۱	وسعت	مستقیم خاں رامپوری	۱۴۷۰	ہمرنگ	میر عزیز الدین
۱۴۱۳	نیازی	بہادر خاں لکھنوی	۱۴۴۲	وصال	لطف اللہ خاں دہلوی	۱۴۷۱	حمزہ	شاہ حمزہ دہلوی
۱۴۱۴	نیک میر	میر جعفر علی	۱۴۴۳	وصل	مرزا اسحاق	۱۴۷۲	ہندو	گوکل چند لاہوری
۱۴۱۵	واحد		۱۴۴۴	وفا	مرزا بیدار علی	۱۴۷۳	ہنر	محمد داؤد حیدرآبادی
۱۴۱۶	وارث	حاجی شاہ محمد وارث	۱۴۴۵	وفا	لالہ نول رائے	۱۴۷۴	ہوس	میرزا تقی لکھنوی
۱۴۱۷	وارث	شاہ وارث الدین	۱۴۴۶	ولا	مظہر علی خاں	۱۴۷۵	ہوش	غلام مرتضیٰ لکھنوی
۱۴۱۸	واقف	حسن بخش	۱۴۴۷	ولایت	میر ولایت علی خان	۱۴۷۶	ہوش	میر شمس الدین
۱۴۱۹	واصل	محمد واصل	۱۴۴۸	ولایت	ولایت شاہ	۱۴۷۷	ہویدا	میر محمد اعظم دہلوی
۱۴۲۰	واصل	بدایونی	۱۴۴۹	ولی	میرزا محمد ولی	۱۴۷۸	ہینگا	میر ہینگا دہلوی
۱۴۲۱	واصل	محی الدین محمد بلگرامی	۱۴۵۰	ولی	شاہ ولی اللہ	۱۴۷۹	یاد	میر غلام حسین
۱۴۲۲	واقف	مرزا حسن بخش خاں دہلوی	۱۴۵۱	وہم	میر محمد علی دہلوی	۱۴۸۰	یاد	میر محمد حسین
۱۴۲۳	واقف	شاہ واقف دہلوی	۱۴۵۲	ہاتف	مرزا محمد ہاتف	۱۴۸۱	یار	میر حیدر علی دہلوی
۱۴۲۴	والہ		۱۴۵۳	ہاتفی		۱۴۸۲	یار	میر احمد دہلوی
۱۴۲۵	والہ	رحمت خاں	۱۴۵۴	ہادی	دہلوی	۱۴۸۳	یاس	میاں بالو حیدرآبادی
۱۴۲۶	والہ	میر مبارک علی دہلوی	۱۴۵۵	ہادی		۱۴۸۴	یاس	حسن علی خاں
۱۴۲۷	والہ	محمد اکبر دہلوی	۱۴۵۶	ہادی	میر جواد علی خاں دہلوی	۱۴۸۵	یاس	حکیم اکرام اللہ
۱۴۲۸	والہ	محمد خاں	۱۴۵۷	ہاشم	ہاشم علی	۱۴۸۶	یاس	خیر الدین دہلوی
۱۴۲۹	والی	منشی محمد والی	۱۴۵۸	ہاشمی	دہلوی	۱۴۸۷	یحییائی	محمد محی الدین
۱۴۳۰	وجیہہ	نواب وجیہ الدین خاں	۱۴۵۹	ہاشمی	میر ہاشمی	۱۴۸۸	یحییٰ	منشی یحییٰ خان
۱۴۳۱	وحدت	جمیت سنگھ کائستھ	۱۴۶۰	ہدایت	میر ہدایت اللہ	۱۴۸۹	یعقوب	میر یعقوب علی دہلوی
۱۴۳۲	وحشت	میر ابوالحسن	۱۴۶۱	ہدایت	ہدایت اللہ خان	۱۴۹۰	یقین	انعام اللہ خاں دہلوی
۱۴۳۳	وحشت	میر بہادر علی	۱۴۶۲	ہدایت	ہدایت علی	۱۴۹۱	یکتا	خواجہ معین الدین خاں

۱۴۹۲	یکدل	میر عزت اللہ دہلوی	۱۴۹۶	یکرنگ	مصطفیٰ خاں دہلوی	۱۴۹۹	یوسف	درویش
۱۴۹۳	یکدل	دلاور خاں	۱۴۹۷	یکرو	عبدالوہاب	۱۵۰۰	یوسف	میر یوسف علی
۱۴۹۴	یکرنگ	لالہ بشن داس	۱۴۹۸	یوسف	نواب امجد علی خاں	۱۵۰۱	یوسف	یوسف علی خاں
						۱۵۰۲	یونس	حکیم یونس

گلشن ہمیشہ بہار

مصنف مولوی عبدالعلیم نصراللہ خاں خویشگی احمدی خورجوی۔

عہد تصنیف و طباعت تذکرہ پہلی بار رجب ۱۲۷۰ھ/۱۸۵۳ء میں باہتمام محمد عثمان خاں خویشگی خورجوی مطبع فتح الاخبار کول سے شائع ہوا جیساکہ اس کے سرورق اور خاتمہ سے ظاہر ہے لیکن سال تصنیف کی وضاحت کہیں نہیں کی گئی۔ تذکرے کا نام بھی تاریخی نہیں ہے اس لئے کہ "ہمیشہ گلشن بہار" سے صرف ۹۶۸ برآمد ہوتے ہیں۔ دیباچہ سے یہ ضرور پتہ چلتا ہے کہ مصنف کو تذکرہ لکھنے کا خیال تیس سال کی عمر میں "گلشن بے خار" مصنفہ شیفتہ کو دیکھ کر پیدا ہوا تھا۔ لیکن افسوس کہ مصنف نے اپنا حال درج نہیں کیا ورنہ شاید اس سے سال تصنیف کا سراغ لگانے میں کوئی مدد ملتی۔ پھر بھی بعض قرائن سے اندازہ ہوتا ہے کہ۔ یہ تذکرہ "۱۲۷۰ھ مطابق ۱۸۵۳ء ہی میں مکمل ہوا اور اسی سال شائع کردیا گیا۔ اس خیال کو یوں بھی تقویت پہنچتی ہے کہ مصنف نے شیخ محمد ابراہیم متوفی ۱۲۷۱ھ/۱۸۵۴ء کو بقید حیات اور مومن خاں مومن متوفی ۱۸۵۲ء/۱۲۶۸ھ کو متوفی ظاہر کیا ہے۔ اس کا مفہوم یہ ہوا کہ ۱۸۵۲ء/۱۲۶۸ھ اور ۱۲۷۱ھ/۱۸۵۴ء کے درمیانی سال میں لکھا گیا ہے۔ علاوہ ازیں کتاب کے سرورق پر ذیل کا شعر درج ہے۔

دل مرے دیوان کو عالم نہ سمجھے ریختہ
جمع ہیں گلشن میں میرے ہند اور فارس کے پھول

یہ شعر دل کا ہے اور دل کے ذکر میں مصنف نے لکھا ہے کہ:۔

"دل تخلص، زور آور خاں نام متوطن کول است... چندے گزشت کہ ازیں
جہاں درگزشت" ص ۴۰

"چندے گزشت" کی رو سے بھی "گلشن ہمیشہ بہار" اپنے سال طباعت یعنی ۱۲۷۰ھ مطابق ۱۸۵۳ء کے قریب کی تصنیف قرار پاتا ہے۔

اس تذکرے کا ایک مطبوعہ نسخہ کتب خانہ ترقی اردو بورڈ کراچی میں موجود ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ اور اس میں قدما سے لیکر ۱۲۷۰ھ/۱۸۵۳ء تک کے اردو شاعروں کا ذکر آیا ہے شعرا کے تخلص حروف تہجی کے لحاظ سے ترتیب دئے گئے ہیں۔ اور مختصر سوانح کے ساتھ ہر شاعر کے انتخابات کلام خاصے طویل ہیں لیکن سوانحی حصہ عموماً بہت مختصر ہے۔ تنقیدی عنصر کم سے کم ہے۔ عموماً ہر شاعر کو داد و تحسین سے نوازا گیا ہے۔ بڑوں کے لئے زندگی کی اور چھوٹوں کے لئے کامیابی کی دعائیں کی گئی ہیں۔ پھر بھی معاصر شعرا کے سلسلے میں یہ تذکرہ سوانحی مواد فراہم کرنے میں مدد دیتا ہے۔

بعض لوگوں کا یہ خیال کہ یہ تذکرہ باطن کے "گلستان بے خزاں" کے طرز پر شیفتہ کے تذکرہ "گلشن بے خار"

کے جواب میں لکھا گیا ہے۔ درست نہیں معلوم ہوتا۔ اس میں شبہ نہیں کہ تذکرہ لکھنے کا خیال مصنف کو "گلشن بے خار" کے مطالعہ کے بعد آیا۔ لیکن اس کا انداز "گلستان بے خزاں" کے انداز سے بالکل مختلف ہے نصراللہ خویشگی نے قطب الدین باطن کے طرز پر شیفتہ پر لعن طعن کرنے کے بجائے ان کی مدح سرائی اس انداز میں کی ہے کہ،

"نکتہ سنج، زباندان، در نظم و نثر یکتائے زماں۔ فصاحت و بلاغت از طرز کلامش پیداست و دست خاطر وجودت طبع از ریختہ قلمش ہویدا۔ عدیم المثال کریم الفضلا۔ دانائے رموز معانی۔ بنیائے غواص نکتہ دانی۔ تذکرہ گلشن بے خار معیار راست، شستہ و رفتہ و آبدار یادگار راست۔"

آخر میں صرف اتنا لکھ دیا کہ "خار سے خالی نہیں ہے" لیکن یہ بھی جتا دیا ہے کہ "گلشن و خار" لازم و ملزوم ہیں ـــــ"

نصراللہ خاں نے شیفتہ کے استاد مومن خاں کو بھی لتاڑنے کی کوشش کہیں نہیں کی۔ "نظیر اکبر آبادی" جن کے کلام کو شیفتہ نے بازاری قرار دیا تھا ان کے سلسلے میں بھی نصراللہ خاں نے باطن کی طرح کوئی جوابی لب ولہجہ اختیار نہیں کیا۔ یوں کہنا چاہئے کہ نصراللہ خاں کا انداز تحریر بہت سنجیدہ اور سلجھا ہوا ہے۔ اس لئے باطن کی تحریروں کے مقابلے زیادہ قابل اعتبار رہے ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	اسد	فتح خاں	۱۶	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ	۳۱	اعظم	
۲	آتش	خواجہ حیدر علی	۱۷	آفریں	شیخ قلندر بخش	۳۲	افسوس	میر شیر علی
۳	آبرو	شاہ مبارک	۱۸	آفاق	میر فرید الدین	۳۳	اکبر	اکبر خاں
۴	امجد	نواب امجد علی خاں	۱۹	اثر	حسین علی خاں	۳۴	الہام	شاہ بہلول
۵	آرزد	سراج الدین علی خاں	۲۰	اثر	سید محمد میر	۳۵	الفت	متکلسین
۶	آزردہ	صدر الدین خاں	۲۱	احسان	حافظ عبدالرحمٰن	۳۶	امیر	امیر الدولہ
۷	آزر	جوالا پرشاد	۲۲	احسن	مرزا احسن علی	۳۷	امیر	نواب علی محمد خاں
۸	اخگر	نرائن داس	۲۳	احقر	مرزا جواد علی	۳۸	امیر	امیر اللہ
۹	اخگر	تفضل علی	۲۴	اختر	سید اکبر علی	۳۹	امیر	امیر خاں
۱۰	آزاد	شیخ امیر الدین	۲۵	ادران		۴۰	امین	خواجہ امین الدین
۱۱	آشوب	میر امداد علی خاں	۲۶	اسد	میر بانی	۴۱	امین	امین الدین خاں
۱۲	آشفتہ	عظیم الدین خاں	۲۷	اسلام	شفیع الاسلام	۴۲	امین	محمد اسمٰعیل
۱۳	آشفتہ	مرزا رضا علی	۲۸	اشرف	مولوی محمد اشرف	۴۳	انانی	میر امانی
۱۴	آشفتہ	سید منور علی	۲۹	اصغر	سید امجد علی	۴۴	امی	روشن بیگ
۱۵	آصف	نواب یحییٰ خاں	۳۰	اظہر	غلام محی الدین	۴۵	امانت	امانت رائے

نمبر	تخلص	نام
۴۶	انتظار	
۴۷	انیس	نوازش خاں
۴۸	انجام	نواب امیر خاں
۴۹	انشار	میر انشاء اللہ خاں
۵۰	اخلاص	مولانا جلال الدین
۵۱	اخلاص	کشن چند
۵۲	افصح	شیخ محمد سمیع
۵۳	کتاب میں یہ نمبر چھوٹ گیا ہے	
۵۴	اشرف	شاہ محمد حسن
۵۵	احقر	ضامن علی
۵۶	آشنا	مرزا اکرم بیگ
۵۷	بحر	
۵۸	برکت	برکت علی خاں
۵۹	برق	مرزا محمد رضا
۶۰	پروانہ	کنور جسونت سنگھ
۶۱	بسمل	سید جبار علی
۶۲	بقا	شیخ بقا اللہ
۶۳	بیتاب	خداوردی خاں
۶۴	بیتاب	عباس علی خاں
۶۵	بیڈر	غوث محمد
۶۶	بیباک	میر نجف علی
۶۷	بیدار	میر محمدی
۶۸	بیان	خواجہ احسن اللہ
۶۹	بہار	ہر سہائے
۷۰	بے خود	اکبر علی
۷۱	باسط	باسط علی
۷۲	بخشی	-
۷۳	تاباں	میر عبدالحی
۷۴	تراب	مہتاب رائے
۷۵	تپش	مرزا محمد اسمٰعیل
۷۶	تجلی	سید محمد حسین
۷۷	تجلی	شاہ تجلی
۷۸	تجمل	محمد عظیم
۷۹	تحیّر	مصطفیٰ
۸۰	ترقی	مرزا تقی
۸۱	تسکین	میر حسین
۸۲	تعشق	میر سید محمد
۸۳	تمکین	صلاح الدین
۸۴	تمنا	محمد اسحاق
۸۵	تنہا	محمد عیسیٰ
۸۶	توثیق	میر نبی بخش
۸۷	تفتہ	ہر گوپال
۸۸	ثابت	مرزا معز الدین
۸۹	ثاقب	شاہ شمس الدین
۹۰	جذب	میر عزت اللہ خاں
۹۱	جرات	قلندر بخش
۹۲	جنون	مرزا نجف علی
۹۳	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ
۹۴	جوشش	شفیع محمد روشن
۹۵	جوش	رحیم اللہ
۹۶	جوان	مرزا نعیم بیگ
۹۷	جہاندار	مرزا جہاندار
۹۸	جعفری	میر باقر علی
۹۹	جہانگیر	مرزا جہانگیر بیگ
۱۰۰	حاتم	شیخ ظہور الدین
۱۰۱	حجام	عنایت اللہ
۱۰۲	حسرت	سید جعفر علی
۱۰۳	حسن	سید غلام حسن
۱۰۴	حسن	خواجہ حسن
۱۰۵	حسن	مولوی ابوالحسن
۱۰۶	حسن	مرزا احسن
۱۰۷	حسین	سید غلام حسین
۱۰۸	حسین	خواجہ غلام حسین خاں
۱۰۹	حشمت	میر محتشم علی خاں
۱۱۰	حضور	بال مکند
۱۱۱	حقیقت	میر شاہ حسین
۱۱۲	حکیم	محمد اشرف علی خاں
۱۱۳	حکیم	محمد پناہ خاں
۱۱۴	حقیر	میر امام الدین
۱۱۵	حیرت	پنڈت اجودھیا پرشاد
۱۱۶	حیران	میر حیدر علی
۱۱۷	حیدر	میر حیدر علی خاں
۱۱۸	حیف	میر چراغ علی
۱۱۹	حیرت	محمد تفضل حسین
۱۲۰	حیدر	حیدر شاہ
۱۲۱	خاکسار	میر محمد یار
۱۲۲	خادم	خادم علی خاں
۱۲۳	خادم	مولوی خادم علی
۱۲۴	خاں	محمد خاں
۱۲۵	خاں	اشرف خاں
۱۲۶	خرد	نواب فخر الدین محمد خاں
۱۲۷	خستہ	غلام قطب
۱۲۸	خلق	میر احسن
۱۲۹	خلیق	میر مستحسن
۱۳۰	خیال	غلام حسن خاں
۱۳۱	خالص	مولوی نصیر الدین
۱۳۲	خرم	گلاب رائے

نمبر	تخلص	نام
۱۳۳	خورشید	خورشید علی
۱۳۴	خلیل	مولانا خلیل اللہ
۱۳۵	داغ	میر مہدی
۱۳۶	دردمند	کریم اللہ خاں
۱۳۷	درد	خواجہ میر
۱۳۸	دریغ	سید زین العابدین
۱۳۹	درویش	میر شاہ علی
۱۴۰	دل	زور آور خاں
۱۴۱	دل خوش	بہادر سنگھ
۱۴۲	دل سوز	خیراتی خاں
۱۴۳	دل گیر	میر حمایت اللہ خاں
۱۴۴	دیوانہ	مرزا محمد علی خاں
۱۴۵	دیوانہ	رائے سرب سنگھ
۱۴۶	ذاکر	مرزا احمد بیگ
۱۴۷	ذرہ	رام ناتھ
۱۴۸	ذکاء	ذکاء اللہ خاں
۱۴۹	ذکا	خوب چند
۱۵۰	ذوق	شیخ محمد ابراہیم
۱۵۱	ذوقی	ذوقی شاہ
۱۵۲	ذرہ	میر ولایت علی
۱۵۳	رند	گنگا پرشاد
۱۵۴	راقم	غلام محمد
۱۵۵	راغب	مرزا سبحان قلی بیگ
۱۵۶	رافت	رؤف احمد
۱۵۷	راسخ	غلام علی
۱۵۸	رستم	رستم علی خاں
۱۵۹	رسوا	آفتاب رائے
۱۶۰	رضا	میر رضا
۱۶۱	رضا	حمید الدین
۱۶۲	رضا	میر محمد رضا
۱۶۳	رضا	مرزا جیون
۱۶۴	رضا	میر مہدی
۱۶۵	رضا	
۱۶۶	رضی	سید رضی خاں
۱۶۷	رضی	مرزا رضی خاں
۱۶۸	رفیق	مرزا اسد بیگ
۱۶۹	رفاقت	مرزا مکین
۱۷۰	رفیع	مولانا رفیع الدین خاں
۱۷۱	یہ نمبر چھوٹا ہوا ہے — !	
۱۷۲	رقت	مرزا قاسم علی
۱۷۳	رنگین	سعادت یار خاں
۱۷۴	رند	مہربان خاں
۱۷۵	رنج	میر محمد نصیر
۱۷۶	روشن	روشن شاہ
۱۷۷	رمق	نجیب اللہ خاں
۱۷۸	زار	برہان الدین خاں
۱۷۹	زار	میر مظہر علی
۱۸۰	زار	میر جیون
۱۸۱	زکی	شیخ مہدی علی
۱۸۲	زکی	جعفر علی خاں
۱۸۳	ساقی	مرزا محمد جان بیگ
۱۸۴	سامان	میر محمد ناصر
۱۸۵	سبقت	مرزا مغل
۱۸۶	سجاد	میر سجاد
۱۸۷	سخن	حکیم مرزا محمد حسین
۱۸۸	سخنور	دیوالی سنگھ
۱۸۹	سرسبز	مرزا زین العابدین
۱۹۰	سراج	سراج الدین علی
۱۹۱	سرور	نواب میر محمد علی خاں
۱۹۲	سعید	قاضی سعید الدین طا
۱۹۳	سکندر	خلیفہ محمد علی
۱۹۴	سلطان	نواب نصر اللہ خاں
۱۹۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۱۹۶	سلام	نجم الدین علی خاں
۱۹۷	سودا	مرزا محمد رفیع
۱۹۸	سوز	محمد میر
۱۹۹	سوزاں	مرزا احمد علی خاں
۲۰۰	سہراب	سہراب بیگ
۲۰۱	سیادت	میر مجاہد الدین
۲۰۲	سید	میر غالب علی خاں
۲۰۳	سرکش	کیول نین
۲۰۴	سلامت	شیخ سلامت علی
۲۰۵	شاد	اللہ یار بیگ
۲۰۶	شاداں	میر رجب علی
۲۰۷	شاکر	شاکر علی شاہ
۲۰۸	شاہ	سعد اللہ
۲۰۹	شائق	محمد ہاشم
۲۱۰	شائق	میر حاجی
۲۱۱	شائق	میر محمد
۲۱۲	شرافت	مرزا اشرف علی
۲۱۳	شور	مرزا جعفر
۲۱۴	شور	مرزا صادق
۲۱۵	شور	مرزا ابراہیم
۲۱۶	شعلہ	امرناتھ
۲۱۷	شفیق	مظہر علی خاں
۲۱۸	شکوہ	محمد رضا
۲۱۹	شکیبا	شیخ غلام حسین

نمبر	تخلص	نام
۲۲۰	شوق	شیخ الٰہی بخش
۲۲۱	شوق	جوہر بیگ
۲۲۲	شوق	بھوگی لال
۲۲۳	شوق	حافظ غلام رسول
۲۲۴	شوکت	منشی سیف علی
۲۲۵	شور	مرزا لکھو بیگ
۲۲۶	شورش	غلام احمد
۲۲۷	شہرت	امیر بخش
۲۲۸	شہیدی	کرامت علی
۲۲۹	شیدا	نواب معین الدین
۲۳۰	شیفتہ	حافظ عبدالصمد
۲۳۱	شائق	عزیز الدین حسن
۲۳۲	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں
۲۳۳	شیدا	فتح جنگ خاں
۲۳۴	شمس	درائن سنگھ
۲۳۵	شیدا	میر عابد حسین
۲۳۶	شفاعت	شفاعت خاں
۲۳۷	قرآن	صاحبقران (امام علی)
۲۳۸	صانع	نظام الدین
۲۳۹	صبا	کانجی مل
۲۴۰	صبا	مرزا راجہ شنکر
۲۴۱	صبر	مرزا غلام حسین خاں
۲۴۲	صدق	-
۲۴۳	صفدر	میر صفدر علی
۲۴۴	صفدری	میر صادق علی
۲۴۵	صنعت	کریم الدین
۲۴۶	صاحب	سعادت یار خاں
۲۴۷	ضمیر	شیخ مداری
۲۴۸	ضمیر	گنگا داس
۲۴۹	ضیاء	میر ضیاء الدین
۲۵۰	ضیاء	مرزا ضیاء
۲۵۱	ضیاء	ضیاء الدین
۲۵۲	ضامن	غلام ضامن
۲۵۳	طالب	مہتاب رائے
۲۵۴	طالب	طالب حسین
۲۵۵	طرب	جھجو مل
۲۵۶	طپاں	مرزا محمد علی بیگ
۲۵۷	طوماس	طوماس
۲۵۸	طالب	مولوی شبراتی
۲۵۹	ظاہر	میر محمدی
۲۶۰	ظفر	مرزا ابوظفر
۲۶۱	ظہور	حافظ ظہور اللہ بیگ
۲۶۲	عزیز	مہاراج سنگھ
۲۶۳	عالی	
۲۶۴	عالی جاہ	
۲۶۵	عارف	محمد عارف
۲۶۶	عارف	میر عارف علی
۲۶۷	عاجز	زور آور سنگھ
۲۶۸	عاصی	منشی امداد حسین
۲۶۹	عاشق	بخشی بھولا ناتھ
۲۷۰	عاشق	رام سنگھ
۲۷۱	عاشق	مہدی علی خاں
۲۷۲	عاشق	نبی بخش
۲۷۳	عاشقی	آغا حسین قلی خاں
۲۷۴	عشق	غلام علی
۲۷۵	عشرت	میر غلام علی
۲۷۶	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۲۷۷	عظمت	میر عظمت اللہ
۲۷۸	عیشی	طالب علی خاں
۲۷۹	ہجرت	میر ضیاء الدین
۲۸۰	عزلت	سید عبدالولی
۲۸۱	عزیز	منشی عزیز اللہ
۲۸۲	عشق	خواجہ رکن الدین
۲۸۳	عشق	میر عزت اللہ
۲۸۴	عشق	منولال
۲۸۵	عیاش	سید یعقوب
۲۸۶	عشق	وجیہہ الدین
۲۸۷	عاجز	کاشی ناتھ
۲۸۸	عاشق	احمد یار خاں
۲۸۹	عنایت	سید عنایت علی
۲۹۰	غالب	بہادر بیگ خاں
۲۹۱	غالب	مرزا نوشہ
۲۹۲	غضنفر	غضنفر علی
۲۹۳	غمگین	میر سید علی
۲۹۴	غفلت	احمد
۲۹۵	غمی	مولوی عبدالقادر
۲۹۶	فارغ	میر احمد یار خاں
۲۹۷	فدا	فدا شاہ
۲۹۸	فدا	ٹیکا رام
۲۹۹	فدا	لچھمی رام
۳۰۰	فدوی	
۳۰۱	فدوی	مرزا محمد علی
۳۰۲	فرحت	امیر علی
۳۰۳	فراق	حکیم ثناء اللہ
۳۰۴	فصیح	مرزا جعفر علی
۳۰۵	فغاں	اشرف علی خاں
۳۰۶	فقیر	میر شمس الدین

نمبر	تخلص	نام
۳۰۷	نگار	سید حسین
۳۰۸	فیض	پنڈت کرپا کشن
۳۰۹	فارغ	فارغ شاہ
۳۱۰	فدا	مرزا محمد بیگ
۳۱۱	قائم	شیخ محمد قیام الدین
۳۱۲	قاسم	سید قاسم علی خاں
۳۱۳	قاسم	حکیم میر قدرت اللہ
۳۱۴	قاصر	مرزا ببر علی
۳۱۵	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۳۱۶	قدرت	مولوی قدرت اللہ
۳۱۷	قربان	میر محمد علی
۳۱۸	قلندر	قلندر علی
۳۱۹	قمر	مرزا حاجی
۳۲۰	قیس	مدار بیگ (احمد علی بیگ)
۳۲۱	قمر	مولوی نصر اللہ خاں
۳۲۲	کامل	پنڈت ٹھاکر داس
۳۲۳	کبیر	حکیم کبیر علی
۳۲۴	کرم	شیخ غلام عباس
۳۲۵	کرم	مرزا حیدر علی بیگ
۳۲۶	گرفتار	سنگی بیگ
۳۲۷	کلو	میر کلو
۳۲۸	کلیم	میر محمد حسین
۳۲۹	کمال	شاہ کمال الدین حسین
۳۳۰	کوثر	مہدی علی خاں
۳۳۱	گویا	فقیر محمد خاں
۳۳۲	لطیف	میر لطیف علی
۳۳۳	لطیف	مرزا علی
۳۳۴	مایل	میر محمدی
۳۳۵	مائل	مرزا محمد بیگ
۳۳۶	مبتلا	مرزا کاظم
۳۳۷	مجذوب	مرزا غلام حیدر بیگ
۳۳۸	مجرم	رحمت اللہ
۳۳۹	محزون	میر ناصر خاں
۳۴۰	محزون	عالم شاہ
۳۴۱	محورہ	حسین علی خاں
۳۴۲	محب	شیخ ولی اللہ
۳۴۳	محبت	نواب محبت خاں
۳۴۴	محنت	مرزا حسین علی خاں
۳۴۵	مظہر	شاہ مظہر اللہ
۳۴۶	محشر	مرزا علی نقی
۳۴۷	محترم	خواجہ محترم علی خاں
۳۴۸	مرزا	مرزا محمد اسمٰعیل
۳۴۹	محمود	محمود خاں
۳۵۰	مسرور	مرزا سنگی بیگ
۳۵۱	مشیر	قطب الدین
۳۵۲	مشتاق	عبداللہ خاں
۳۵۳	مصدر	میر ماشاء اللہ خاں
۳۵۴	مصحفی	غلام ہمدانی
۳۵۵	مضمون	شرف الدین
۳۵۶	مضطر	ٹھاکر پرشاد
۳۵۷	مضطر	کنور سین
۳۵۸	مظہر	مرزا جان جاناں
۳۵۹	مغنی	محمد امین
۳۶۰	معروف	الٰہی بخش خاں
۳۶۱	مغموم	میر مشیت علی
۳۶۲	مقبول	مقبول نبی
۳۶۳	ملول	شاہ شرف الدین
۳۶۴	مملو	
۳۶۵	ممنون	نظام الدین
۳۶۶	منیر	وجیہہ الدین
۳۶۷	منیر	خواجہ افتاب خاں
۳۶۸	منشی	میر محمد حسین
۳۶۹	منشی	میر غلام علی
۳۷۰	مشتاق	چتر بھوج
۳۷۱	منتظر	نور الاسلام
۳۷۲	منعم	قاضی نور الحق
۳۷۳	منصف	منصف علی خاں
۳۷۴	منت	میر قمر الدین
۳۷۵	موزوں	میر فرزند علی
۳۷۶	موزوں	پنڈت امر پرشاد
۳۷۷	ممتاز	عبدالملک
۳۷۸	مونس	حکیم سعادت علی خاں
۳۷۹	مومن	مومن خاں
۳۸۰	میر	محمد نقی
۳۸۱	مشتاق	فرزند علی
۳۸۲	مہر	آغا علی خاں
۳۸۳	منتظر	میر خواجہ بخش
۳۸۴	مظلوم	مظلوم شاہ
۳۸۵	نالاں	محمد عسکری
۳۸۶	نافی	نواب مرزا حسام الدین حیدر
۳۸۷	ناسخ	شیخ امام بخش
۳۸۸	نثار	عبدالرسول
۳۸۹	نثار	محمد امان
۳۹۰	نشاط	مولوی الٰہی بخش
۳۹۱	نشاط	ایشری سنگھ
۳۹۲	نصیر	شاہ نصیر الدین
۳۹۳	نظیر	شیخ ولی محمد

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۳۹۴	نظام	غازی الدین خاں	۴۰۳	واقف		۴۱۲	ہدایت	ہدایت خاں
۳۹۵	نعیم	نعیم اللہ خاں	۴۰۴	والہ		۴۱۳	ہمت	
۳۹۶	نعمت	شاہ عبدالحق	۴۰۵	والہ	رحمت خاں	۴۱۴	ہوش	غلام مرتضیٰ
۳۹۷	نکہت	نور علی بیگ	۴۰۶	وفا	سید ببر علی خاں	۴۱۵	ہوس	مرزا محمد تقی خاں ہوس
۳۹۸	نوا	ظہیر اللہ خاں	۴۰۷	وحشت	غلام علی خاں	۴۱۶	ہدایت	ہدایت علی
			۴۰۷ الف	وزیر	نواب وزیر علی خاں			
۳۹۹	نوازش	نوازش حسین خاں	۴۰۸	ولی	-	۴۱۷	یاس	خیر الدین
۴۰۰	نیاز	نیاز احمد	۴۰۹	وحشت	فقیہہ الدین	۴۱۸	یقین	انعام اللہ خاں
۴۰۱	نادر	مرزا کلب حسین خاں	۴۱۰	واثقی	شیخ حیدر علی	۴۱۹	یکرنگ	مصطفیٰ خاں
۴۰۲	نور	شاہ انور خاں	۴۱۱	ہادی	میر محمد سجاد علی خاں	۴۲۰	یوسف	میر یوسف علی خاں

گلستانِ سخن

مصنّف مرزا قادر بخش صابر شاگرد امام بخش صہبائی ۔

عہد تصنیف و طباعت خود مصنف کے بیان کے مطابق اس تذکرے کا آغاز انھوں نے ۱۲۷۰ھ میں کیا تھا جو ایک سال بعد اخیر ماہ شوال ۱۲۷۱ھ میں مکمل ہوا۔ اسی سال مطبع مرتضوی سے باہتمام حافظ محمد غیاث الدین شائع ہوگیا ۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں ہے جس میں بڑی تقطیع کے ۴۹۶ صفحات ہیں ۔ ۱۸۸۲ء / ۱۲۹۹ھ میں مطبع نول کشور سے بھی یہ تذکرہ شائع ہوا ہے ۔

آخری صفحات میں مصنّف نے صراحت کردی ہے کہ یہ تذکرہ بعہد ابوظفر محمد سراج الدین بہادر شاہ مکمل ہوا ہے ۔ اس کا نام مصنّف نے "آثار المعاصرین" رکھا تھا لیکن محمد نظام الدین جوشؔ نے اس کا تاریخی نام "گلستان سخن" تجویز کیا اور یہی اس کا نام پڑ گیا ۔ تذکرے کے خاتمے پر امام بخش صہبائی کے دو بیٹوں مولوی عبدالعزیز اور مولوی عبدالکریم کے تاریخی قطعات ہیں ان سے سال ہجری ۱۲۷۱ھ کے علاوہ سمبت اور فصلی کے سال بھی بالترتیب ۱۹۱۱ء اور ۱۲۶۲ھ نکالے گئے ہیں ۔ اور کئی شاعروں کے قطعات تاریخ بھی شامل ہیں جن میں ایک فارسی قطعہ جدید اردو ادب کے بانی اور مصلح قوم سر سید احمد خاں کا بھی ہے ۔ سر سید اس وقت بجنور میں صدر امین تھے اور آہی تخلص رکھتے تھے ۔ سر سید کا قطعہ یہ ہے ۔

کلکِ صابر نگاشت تذکرۂ ۔۔۔ کہ از و خوب تر بہ دہر مجو
سال تاریخ چشم اُو آہی ۔۔۔ ذکرِ یارانِ ہمدم است بگو
۱۲۷۱

خصوصیات تذکرہ کا آغاز منظوم حمد سے ہوتا ہے ۔ یہ حمد ساقی نامے کے انداز کی مختصر نظم ہے ۔ اس کے بعد مصنف نے اپنا حال اور وجہ تالیف بیان کیا ہے ۔ بعد ازاں زبان دبیان پر علمی انداز سے بحث کی گئی ہے ۔ یہ بحث کوئی ۱۱۳ صفحات میں پھیلی ہوئی ہے ۔

صابر نے بیان کیا ہے کہ "اس دیباچہ کو ایک مقدمہ اور تین مقصد میں تقسیم کرتا ہوں ۔ مقدمہ ، زبان کے معنی اور اس امر کی تحقیق میں کہ آغاز آفرینش میں زبان ایک تھی یا متعدد اور اگر ایک تھی تو اول کونسی زبان موجود ہوئی اور پھر کس طرح مختلف زبانیں بہم پہنچیں "۔

مقصد پہلا زبان اردو کی تحقیق اور وجوہ استعمال الفاظ فصیح اور ترک کلمات غیر فصیح ۔
مقصد دوسرا حد شعر اور موجد اشعار اور عروض و قافیہ کے فوائد کا ذکر بطریق اجمال ۔
مقصد تیسرا ذکر اقسام نظم اور ہر ایک کی تعریف "۔

مذکورہ بالا مقاصد پر صابر نے فی الواقع بڑی مفصل بحث کی ہے ۔ اس کے بعد اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے جس میں شعراء کا

ذکر بلحاظ حروف تہجی کیا گیا ہے۔ تذکرہ کا آغاز صدر الدین آزردہ کے نام سے ہوتا ہے اور اس انداز سے گویا تذکرہ ان کے نام معنون کیا گیا ہے۔ تذکرہ اردو زبان میں ہے اور اس میں صرف ان شاعروں کا ذکر ہے جو اس وقت حیات تھے۔ اور دہلی سے تعلق رکھتے تھے۔ حالات زندگی بہت مختصر اور اشعار کے انتخابات خاصے طویل ہیں۔ تنقیدی عنصر نہ ہونے کے برابر ہے صرف یہ کہ ایک معاصر کی حیثیت سے مصنف نے شعراء کے متعلق بعض مفید معلومات بہم پہنچائی ہیں۔

فہرست شعراء:-

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آزردہ	مولوی مفتی محمد صدر الدین	۲۳	ارشاد	مولوی محمد ارشاد	۴۵	ایجاد	مرزا رحیم الدین
۲	آباد	محمد یعقوب علی	۲۴	اسرار	مرزا سپہر شکوہ	۴۶	باقر	میر باقر علی جونپوری
۳	آتش	خواجہ حیدر علی	۲۵	اسیر	میر مکرم علی	۴۷	بحر	میر امداد علی
۴	آذر	ذوالفقار علی خاں	۲۶	اسیر	سید نہال نبی	۴۸	بدر	بدر الدین کرنالوی
۵	آزاد	مرزا اعظم شاہ	۲۷	اسیر	گلزار علی	۴۹	بدر	مرزا بلاقی
۶	آشفتہ	گلاب سنگھ	۲۸	اشکی	جگت نرائن کشمیری	۵۰	برق	نجم الدین قاضی
۷	آشفتہ	حکیم منور علی	۲۹	اشکی	مرزا غلام محی الدین عرف مرزا منّن	۵۱	بسمل	محمد عبد الحکیم
۸	آشفتہ	امر ناتھ پنڈت	۳۰	اشرف	نواب اشرف حسین خاں	۵۲	بسمل	حافظ محمد حسین
۹	آشوب	میر امداد علی	۳۱	افضل	بخش فیض علی خاں	۵۳	بسمل	نواب امیر حسن خاں
۱۰	آصف	مرزا محمد باقر شیرازی	۳۲	اکرام	اکرام اللہ خاں	۵۴	بسمل	رام کشن پنڈت
۱۱	آغا	آغا مرزا	۳۳	امانت	میر امانت علی	۵۵	بشیر	میر بشارت علی
۱۲	آفی	نواب احمد یار خاں	۳۴	امانت	آغا حسین لکھنوی	۵۶	بلند	صفدر علی بیگ
۱۳	آگاہ	سید محمد رضا معروف احمد رضا	۳۵	امین	مولوی امین الدین	۵۷	بسمل	پنڈت گوری شنکر
۱۴	آہی	اشرف	۳۶	امداد علی	امداد علی خاں	۵۸	بنو	[illegible]
۱۵	آہی	میر عبد الرحمٰن	۳۷	امی	روشن بیگ	۵۹	بیتاب	[illegible]
۱۶	اثر	عبد الرزاق	۳۸	امیر	مرزا امیر بیگ	۶۰	بیتاب	[illegible]
۱۷	احسان	....	۳۹	امیر	میر امیر علی	۶۱	بیتاب	[illegible]
۱۸	احمد	مولوی احمد علی	۴۰	انداز	مرزا غلام حسین	۶۲	بیخود	محمد نظام الدین خاں
۱۹	احمد	مرزا احمد بیگ	۴۱	انصاف	عبد الرحمٰن خاں اکبر آبادی	۶۳	بیدل	غلام حسین
۲۰	احقر	سید غلام نبی	۴۲	انیس	میر ببر علی	۶۴	بیمار	شیخ علی بخش
۲۱	اختر	محمد صادق خاں	۴۳	اوج	عبد اللہ خاں	۶۵	پارسا	منشی فیض پارسا
۲۲	اختر	مرزا وجیہ الدین	۴۴	اوج	لالہ جگل کشور	۶۶	پارشا	غلام علی

نمبر	تخلص	نام
۶۷	پذیر	پذیر
۶۸	پریشان	عبدالرحیم پیرجی
۶۹	پریشان	مندلال برہمن
۷۰	پری	چمن
۷۱	پناہ	محمد پناہ نوربات
۷۲	پورن	پورن سنگھ کالیستھ
۷۳	پیام	مولوی امین اللہ
۷۴	پیام	مرزا حیدر بیگ
۷۵	پیر	حال مہاراج سنگھ برہمن
۷۶	پیرا	پیرا
۷۷	پیک	کریم اللہ
۷۸	تاب	میر حیدر
۷۹	تاب	مرزا الطاف اشرف
۸۰	تابش	محمد جعفر الہ آبادی
۸۱	تاثیر	حافظ محمد حسین
۸۲	تارک	میر بقا اللہ
۸۳	تائب	شیخ محمد اکرم
۸۴	تپش	یوسف علی
۸۵	تحیر	مولوی غلام مصطفیٰ مبین
۸۶	تحسین	محمد حسین خاں
۸۷	تحسین	علی مولا خاں
۸۸	تدبیر	شیخ محب اللہ
۸۹	تسکین	تسکین
۹۰	تسلی	میر شجاعت علی
۹۱	تسلیم	حاتم خاں
۹۲	تشنہ	محمد علی
۹۳	تشہیر	مرزا حسن بیگ
۹۴	تصدیق	نواب مہدی حسین خاں
۹۵	تصور	نبی بخش
۹۶	تصویر	میاں بین
۹۷	تعشق	مولوی سید محمد
۹۸	تفتہ	منشی ہرگوپال
۹۹	تمنا	عبدالرحمن
۱۰۰	تمنا	مرزا مغل جان
۱۰۱	تمکین	میر سعادت علی
۱۰۲	تمیز	نواب احمد علی خاں
۱۰۳	تنویر	خدا بخش خاں
۱۰۴	تنہا	آکا
۱۰۵	توقیر	عبدالقادر
۱۰۶	توفیق	میر توفیق علی
۱۰۷	تہور	مرزا غلام فخرالدین
۱۰۸	تیمور	مرزا سعادت سلطان
۱۰۹	ثابت	مرزا معزالدین
۱۱۰	ثابت	شیخ ثابت علی
۱۱۱	ثبات	مہر علی
۱۱۲	ثروت	محمد بخش
۱۱۳	ثروت	میر محمد شاہد
۱۱۴	ثریا	سید امیر علی گوپالوی
۱۱۵	ثمر	احمد سعید
۱۱۶	ثنا	مولوی ثناء اللہ
۱۱۷	ثناقی	مرزا عاشور بیگ
۱۱۸	ثواب	سعادت علی
۱۱۹	جان صاحب	میر یار علی
۱۲۰	جاں نثار	میاں جی غلام فرید
۱۲۱	جذب	میر عزت اللہ خاں عرف میر بھکاری
۱۲۲	جراح	غلام ناصر کشمیری
۱۲۳	جعفری	میر باقر علی
۱۲۴	جعفری	محمد جعفر
۱۲۵	جلیس	الہ وردی خاں
۱۲۶	جمال	میر جمال الدین
۱۲۷	جمیل	جمیل الدین
۱۲۸	جنوں	شیخ غلام محی الدین احمد
۱۲۹	جوش	شیخ نیاز احمد معروف اللہ دیا
۱۳۰	جوش	نظام الدین
۱۳۱	جوہر	جوہر
۱۳۲	جولان	اولاً الف خاں بعدہٗ الف شاہ
۱۳۳	چالاک	میر قدرت اللہ
۱۳۴	چرکین	میر باقر علی
۱۳۵	چمن	گل محمد کشمیری
۱۳۶	حافظ	حافظ شرف
۱۳۷	حزیں	میر بہادر علی
۱۳۸	حسرت	منولال (کالیستھ)
۱۳۹	حسرت	حافظ عبدالرحمن
۱۴۰	حسن	میر حسن
۱۴۱	حشمت	مرزا غلام فخرالدین
۱۴۲	حفیظ	حافظ حفیظ
۱۴۳	حقارت	میر ممن
۱۴۴	حقیر	میر امام الدین
۱۴۵	حقیر	منشی نبی بخش
۱۴۶	حکیم	حکیم نہال الدین
۱۴۷	حمید	حمید الدین خاں
۱۴۸	حمید	سید حسن علی طالب
۱۴۹	حوشم	منشی [illegible]پ چند
۱۵۰	حیا	مرزا رحیم الدین
۱۵۱	حیات	محمد حیات خاں
۱۵۲	حیدر	حیدر شکوہ
۱۵۳	حیران	میر ولایت

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۵۴	حیرت	حافظ عبدالرحمٰن	۱۸۳	راقم	شیخ ظفر علی	۲۱۲	سرور	مرزا عزیزالدین
۱۵۵	حیرت	مرزا رمضانی	۱۸۴	رحمت	رحمت علی	۲۱۳	سرور	مرزا افضل علی بیگ
۱۵۶	خالق	خالق بخش	۱۸۵	رحیم	مرزا رحیم بیگ	۲۱۴	سرور	لچھمی رام پنڈت لکھنوی
۱۵۷	خاص	محمد حمید خاں	۱۸۶	رسا	مرزا کریم الدین	۲۱۵	سرور	رجب علی بیگ
۱۵۸	خادم	خادم علی	۱۸۷	رشید	سید بہادر علی	۲۱۶	سعید	محمد سعیدالدین
۱۵۹	خانی	مرزا خانی	۱۸۸	رضا	محمد رضا	۲۱۷	سعید	میر سعادت علی
۱۶۰	خانی	خان جہاں	۱۸۹	رضوی	حکیم جعفر علی	۲۱۸	سکندر	سکندر خاں
۱۶۱	خرد	بالا پرشاد کھتری	۱۹۰	رضی	سیف الدولہ سید رضی خاں بہادر صلابت جنگ	۲۱۹	سلطان	سلطان شاہ
۱۶۲	خرد	پنڈت رام نرائن	۱۹۱	رفعت	....	۲۲۰	سلیم	مرزا سلیم بہادر
۱۶۳	خرم	محمد احمد	۱۹۲	رفیق	رفیق علی	۲۲۱	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۱۶۴	خضر	مرزا خضر سلطان	۱۹۳	رقم	حکیم سکھانند	۲۲۲	سوز	مولوی عبدالکریم
۱۶۵	خلیفہ	محب اللہ	۱۹۴	رمز	رمز	۲۲۳	سوزاں	مرزا امام بخش معروف مولوی کلو
۱۶۶	خلیفہ	رجبی	۱۹۵	رنج	شاہ محمد نصیر محمدی	۲۲۴	سوزش	حافظ عبدالرحمٰن
۱۶۷	خلیل	سید ابراہیم علی	۱۹۶	رند	اکرام الدین	۲۲۵	سہراب	مرزا سہراب بیگ
۱۶۸	خلش	فردوس علی	۱۹۷	رند	سید محمد خاں لکھنوی	۲۲۶	سیارہ	مرزا فخرالدین
۱۶۹	خمار	امرناتھ	۱۹۸	رنگین	سعادت یار خاں	۲۲۷	سید	میر غالب علی خاں
۱۷۰	خموش	مرزا خدایار	۱۹۹	رہا	غلام محمد خاں	۲۲۸	سید	میر علی نقی
۱۷۱	خواہش	میر اللہ داد	۲۰۰	زار	حافظ امام بخش	۲۲۹	سید	میر سید علی
۱۷۲	خورشید	خورشید احمد لکھنوی	۲۰۱	زاہد	خواجہ ولایت حسین	۲۳۰	شاد	میر یار خاں
۱۷۳	دارا	میراں شاہ مرزا دارا بخت	۲۰۲	زر	شیخ بلاقی	۲۳۱	شاد	شیو پرشاد
۱۷۴	داغ	نواب مرزا	۲۰۳	زکی	محمد مہدی علی	۲۳۲	شاعر	شیخ خدا بخش
۱۷۵	دولہہ	منظم الدولہ نواب جہانگیر محمد	۲۰۴	زیب	مرزا جمال الدین عرف مرزا کلن	۲۳۳	شاکی	مرزا بختاور شاہ بہادر
۱۷۶	ذکا	خوب چند	۲۰۵	زیرک	حافظ قلندر بخش	۲۳۴	شاہ	محمد شاہ
۱۷۷	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۲۰۶	سالک	مرزا خجستہ بخت	۲۳۵	شاہی	مرزا انورالدین
۱۷۸	راجہ	مہاراجہ بلوان سنگھ	۲۰۷	سالک	قربان علی	۲۳۶	شائق	شیخ عبداللہ سہارنپوری
۱۷۹	راحت	مرزا محمود بیگ	۲۰۸	سپہر	شتاب خاں	۲۳۷	شتاب	مرزا غلام عباس
۱۸۰	راحت	شیخ کریم الدین	۲۰۹	سحاب	کنور گوپال سنگھ	۲۳۸	شجاع	مرزا کریم الشجاع
۱۸۱	راسخ	سعادت علی خاں	۲۱۰	سحر	احمد علی خاں	۲۳۹	شرر	میر حافظ
۱۸۲	راغب	احمد حسین	۲۱۱	سرور	نواب میر محمد خاں	۲۴۰	شرر	ہنسا رام

نمبر	تخلص	نام
۲۴۱	شرر	مرزا غیاث الدین
۲۴۲	شرر	مرزا جعفر
۲۴۳	شرم	تہور بیگ
۲۴۴	شرر	منشی کریم الدین
۲۴۵	ششدر	مرزا روشن الدولہ
۲۴۶	ششدر	مرزا حاجی قادر بخش
۲۴۷	شفقت	میر محمد حسین
۲۴۸	شفقت	میر بشارت علی
۲۴۹	شفق	سعد الدین خاں بہادر صولت جنگ
۲۵۰	شفق	دولت رام نگوڈش
۲۵۱	شفق	تلسی رام
۲۵۲	شکیبا	شیخ غلام حسین
۲۵۳	شوق	عنایت اللہ
۲۵۴	شوق	حافظ غلام رسول
۲۵۵	شوکت	میر حسن علی
۲۵۶	شہرت	مرزا حاجی
۲۵۷	شہرہ	مرزا نصیر الدین حیدر
۲۵۸	شہید	مولوی فخر الدین حسین خاں
۲۵۹	شہیدی	کرامت علی
۲۶۰	شیدا	مرزا فخر الدین معروف مرزا
۲۶۱	شیدا	اسلام بیگ
۲۶۲	شیدا	آبرو
۲۶۳	شیدائی	مولوی ابو الحسن
۲۶۴	شیدائی	مرزا رمضان بیگ
۲۶۵	شیفتہ	نواب محمد مصطفیٰ خاں
۲۶۶	شیون	حافظ سید اکبر علی مبرور
۲۶۷	صابر	مرزا قادر بخش بہادر
۲۶۸	صاحب	شیر زماں خاں
۲۶۹	صادق	محمد عزیز الدین
۲۷۰	صادق	تہور بیگ
۲۷۱	صادق	شیخ محمد صادق قریشی
۲۷۲	صانع	مرزا مصلح الدین
۲۷۳	صبر	اجودھیا پرشاد
۲۷۴	صبور	معین الدین
۲۷۵	صدر	محمد صدر الدین علوی
۲۷۶	صدق	شیخ محمد اشارت علی
۲۷۷	صفیر	میاں نجم الدین
۲۷۸	صفا	مرزا سعید الدین عرف مرزا ننھے
۲۷۹	صفا	پیرن شاہ
۲۸۰	صفدر	صفدر بیگ
۲۸۱	صفدری	میر صادق علی
۲۸۲	صفوت	میر صفوت علی
۲۸۳	صفیر	میاں جان
۲۸۴	صفیر	میر امداد علی
۲۸۵	صفی	محمد صفی اللہ
۲۸۶	صلاح	محمد صلاح
۲۸۷	صمیم	تلسی داس
۲۸۸	صولت	قاسم علی خاں
۲۸۹	صہبائی	امام بخش
۲۹۰	ضابط	مہر علی
۲۹۱	ضاحک	شیخ مراد بخش
۲۹۲	ضامن	مولوی ضامن علی
۲۹۳	ضامن	محمد ضامن
۲۹۴	ضایع	میر خیر الدین ناگوری
۲۹۵	ضبط	کالے خاں
۲۹۶	ضرغام	مرزا بہادر بیگ
۲۹۷	ضرورت	محمد جمیل
۲۹۸	ضعف	عابد حسین
۲۹۹	ضعف	شجاعت علی
۳۰۰	ضمان	میر محمد کامل
۳۰۱	ضمیر	نرائن داس پنڈت
۳۰۲	ضمیر	گنگا داس
۳۰۳	ضمیری	مرزا مظہر
۳۰۴	ضوء	منشی کمال الدین
۳۰۵	ضیاء	ولی اللہ اکبر آبادی
۳۰۶	ضیائی	میر بدر الدین
۳۰۷	ضیغم	شاہ کلو
۳۰۸	طالب	محمد یعقوب
۳۰۹	طالب	حافظ طالب
۳۱۰	طاہر	محمد طاہر قندھاری
۳۱۱	طرب	مولوی رحیم بخش
۳۱۲	طرب	موتی لال
۳۱۳	طرب	دھومی لال
۳۱۴	طرز	احمد حسین
۳۱۵	ظالم	ظالم سنگھ برہمن
۳۱۶	ظاہر	رام پرشاد
۳۱۷	ظرافت	(شاعرہ)
۳۱۸	ظریف	میر امام اللہ
۳۱۹	ظفر	سراج الدین محمد بہادر شاہ
۳۲۰	ظہور	مولوی ظہور علی
۳۲۱	ظہور	احمد جان
۳۲۲	ظہور	حافظ محمد ظہور
۳۲۳	ظہیر	سید محمد جان
۳۲۴	عاجز	پیر جی شرف الحق
۳۲۵	عاجز	مرزا عبد اللہ بیگ
۳۲۶	عارف	نواب زین العابدین خاں
۳۲۷	عاشق	عاشق علی

نمبر	تخلص	نام
۳۲۸	عاشق	مرزا نظام الدین
۳۲۹	عاشق	اقبال حسین
۳۳۰	عاشق	مرزا رحمت بخش منجھلے
۳۳۱	عاصی	گھنشیام رائے
۳۳۲	عالی	مرزا عالی بخت بہادر
۳۳۳	عالی	مولوی امیر علی
۳۳۴	عبرت	دولت رام
۳۳۵	عزیز	مولوی محمد عبدالعزیز
۳۳۶	عزیز	مرزا عزیز الدین
۳۳۷	عزیز	عبدالعزیز
۳۳۸	عزیز	یوسف علی خاں
۳۳۹	عزیز	مہاراج سنگھ
۳۴۰	عسس	بدرالدین
۳۴۱	عسکری	محمد حسن عسکری
۳۴۲	عشرت	مرزا کلن
۳۴۳	عشق	حکیم عزت اللہ خاں
۳۴۴	عظیم	مولوی فضل عظیم
۳۴۵	عظیم	مرزا اعظیم بیگ
۳۴۶	علوی	مولوی عبداللہ خاں
۳۴۷	علی	مولوی امانت علی
۳۴۸	علی	قطب علی
۳۴۹	علیل	شیخ نصیر الدین
۳۵۰	عیش	حکیم آغا جان
۳۵۱	عیش	رائے عزت سنگھ
۳۵۲	غافل	میر سید محمد
۳۵۳	غالب	مرزا اسد اللہ خاں
۳۵۴	غالب	انور علی
۳۵۵	غریب	غریب اللہ
۳۵۶	غفور	محمد غفور کشمیری

نمبر	تخلص	نام
۳۵۷	غلطاں	کریم بخش
۳۵۸	نجم	محمد الف خاں
۳۵۹	نجم	مہتاب سنگھ
۳۶۰	غمگین	مولوی عبدالقادر
۳۶۱	غمگین	میر عبداللہ
۳۶۲	فاخر	مرزا چھنگا
۳۶۳	فایز	
۳۶۴	فائق	مرزا عبدالقادر بیگ
۳۶۵	فخر	محمد فخر الدین خاں
۳۶۶	فخر	محمد فخر الدین
۳۶۷	فدا	مرزا بلند بخت
۳۶۸	فدا	مرزا سکندر بخت
۳۶۹	فراسو	فراسو (قوم انگریز)
۳۷۰	فراق	حکیم ثنا اللہ خاں
۳۷۱	فراق	میر حیات اللہ
۳۷۲	فرحت	محمود علی خاں
۳۷۳	فرحت	بشن پرشاد
۳۷۴	فرحت	شیخ حسن علی
۳۷۵	فروغ	محمد عمر سلطان
۳۷۶	فروغ	خواجہ نور الدین خاں بہادر معروف بہ سولہے
۳۷۷	فسوں	مرزا کریم بخش
۳۷۸	فصاد	بنو
۳۷۹	فضل	فضل الرحمن
۳۸۰	فغاں	لال جی پرشاد پنڈت
۳۸۱	فکری	مرزا ممن
۳۸۲	فگار	میر حسین
۳۸۳	فوق	میر بادشاہ
۳۸۴	فیاض	شیخ فیض الحسن
۳۸۵	فیض	مولوی فیض الحسن

نمبر	تخلص	نام
۳۸۶	قابل	مرزا علی بخش
۳۸۷	قادر	مرزا قادر شکوہ
۳۸۸	قاری	قاری علی احمد
۳۸۹	قاسم	میر قاسم علی
۳۹۰	قاسم	سید قاسم علی خاں
۳۹۱	قاسم	حکیم قدرت اللہ جان
۳۹۲	قاسم	میر قاسم علی منصف
۳۹۳	قلق	سلطان خاں
۳۹۴	قلق	غلام مولا عرف مولا بخش
۳۹۵	قلق	محمد امجد علی
۳۹۶	قمر	مرزا قمر
۳۹۷	قمر	حافظ قمر الدین
۳۹۸	قمر	محمد قمر الدین خاں اکبر آبادی
۳۹۹	قناعت	مرزا غلام نصیر الدین
۴۰۰	قیس	حافظ عبدالحئی
۴۰۱	قیس	محمد عنایت اللہ
۴۰۲	قیصر	مرزا خدا بخش
۴۰۳	کامل	مرزا ناصر الدین معروف بہ محمد مرزا
۴۰۴	کامل	سدر سکھ پنڈت کشمیری
۴۰۵	کرامت	کرامت اللہ شاہ
۴۰۶	کاظم	کاظم علی
۴۰۷	کیف	فضل احمد
۴۰۸	گرم	مظفر خاں
۴۰۹	گویا	فقیر محمد خاں
۴۱۰	لطف	منبط اللہ
۴۱۱	لطیف	دولت سنگھ
۴۱۲	ماہ	مرزا عنایت علی بیگ
۴۱۳	ماہر	مرزا جمعیت شاہ
۴۱۴	مبتلا	پنڈت اجودھیا پرشاد
۴۱۵	مبین	حافظ قطب الدین
۴۱۶	متین	رائے کانجی سہائے

نمبر	تخلص	نام
۴۱۷	مجرد	محمد پناہ
۴۱۸	محب	شاہزادہ بہرام شاہ
۴۱۹	محب	میر ابوالقاسم
۴۲۰	محبت	عنایت اللہ
۴۲۱	محبوب	محبوب خاں
۴۲۲	محزون	محمد ناصر جان محمدی
۴۲۳	محزون	مرزا منگو
۴۲۴	محزون	آغاز
۴۲۵	محسن	حافظ محسن
۴۲۶	محمود	محمود علی خاں
۴۲۷	محمود	مرزا محمود شاہ
۴۲۸	محو	غلام نواب حسن خاں
۴۲۹	محوی	محمد بیگ
۴۳۰	مخمور	شیخ غلام حسنین
۴۳۱	مخبر	محمد احسان اللہ
۴۳۲	مدبّر	سید امیر الدین
۴۳۳	مرحوم	مرزا محمد یار بیگ
۴۳۴	مرزا	مرزا حسین بخش
۴۳۵	مرزا	مرزا علی
۴۳۶	مرزا	مرزا جہانگیر بیگ
۴۳۷	مرزا	مرزا جان
۴۳۸	مروت	مرزا باز خاں
۴۳۹	مست	سرمست خاں
۴۴۰	مسرور	نواب غلام حسین خاں
۴۴۱	مشتاق	کریم خاں
۴۴۲	مشتاق	مشتاق علی خاں
۴۴۳	مشتاق	مشتاق حسین
۴۴۴	مشتاق	غلام علی
۴۴۵	مشتہر	احمد حسین
۴۴۶	مشفق	احمد بیگ
۴۴۷	مشہور	پنڈت رادھا کشن
۴۴۸	مشیر	حافظ قطب الدین
۴۴۹	مضطر	پنڈت کنہیا لال
۴۵۰	مضطر	مرزا سنگی
۴۵۱	مضطر	مرزا خسرو شکوہ عرف مرزا آغا جان
۴۵۲	مضطر	محمد اسد اللہ
۴۵۳	مضطر	مرزا مظفر
۴۵۴	معروف	نواب الٰہی بخش
۴۵۵	معزز	سید محمد علی
۴۵۶	معزز	میر عزیز الدین
۴۵۷	معین	معین الدین
۴۵۸	مفتون	حکیم دون اگوشین ڈسلوا پرتگیز خاں
۴۵۹	مفتون	مرزا کریم بخش
۴۶۰	ملول	محمد یار
۴۶۱	ممتاز	سید میاں
۴۶۲	ممنون	میر نظام الدین
۴۶۳	منتظر	میاں جان خاں
۴۶۴	منشی	مول چند
۴۶۵	منصف	مرزا احمد بخش
۴۶۶	منعم	منشی موہن لال
۴۶۷	منعم	ہکند لال
۴۶۸	منیر	وجیہ الدین
۴۶۹	موج	خدا بخش
۴۷۰	موزوں	مرزا قادر بخش
۴۷۱	مومن	محمد مومن خاں
۴۷۲	مہجور	مرزا ہدایت علی
۴۷۳	مہجو	کرپا رام
۴۷۴	مہر	مہر علی
۴۷۵	مہر	مرزا حاتم علی
۴۷۶	میکش	میر احمد حسین
۴۷۷	نادان	مولوی محمد بخش
۴۷۸	نادر	شنکر ناتھ پنڈت کشمیری
۴۷۹	نازنین	مرزا علی بیگ
۴۸۰	ناسخ	شیخ امام بخش
۴۸۱	ناصر	مرزا محمد علی بیگ
۴۸۲	ناظم	میر یحییٰ
۴۸۳	ناکام	مکرم علی فتح آبادی
۴۸۴	نالاں	منولال
۴۸۵	نامی	نواب مرزا حسام الدین حیدر خاں بہادر
۴۸۶	نامی	بلدیو سنگھ
۴۸۷	نایاب	عباس علی
۴۸۸	نثار	میر نثار علی علوی
۴۸۹	نجم	میر نجم الدین
۴۹۰	ندا	مرزا معین الدین
۴۹۱	ندیم	محمد عسکری
۴۹۲	نزہت	مرزا کرامت اللہ
۴۹۳	نسیم	مولوی نسیم اللہ
۴۹۴	نسیم	محمد یعقوب
۴۹۵	نسیم	دیا شنکر پنڈت کشمیری
۴۹۶	نسیم	نسیم اللہ
۴۹۷	نشاط	منشی بسنت سنگھ
۴۹۸	نشاط	میرن شاہ
۴۹۹	نصیر	شاہ نصیر الدین
۵۰۰	نصیر	نصیر الدین
۵۰۱	نظیر	شیخ ولی اکبر آبادی
۵۰۲	نظیر	گنپت رائے
۵۰۳	نقشی	بدر الدین علی خاں

نمبر	تخلص	نام
۵۰۴	نکہت	حافظ غلام احمد
۵۰۵	نکہت	مرزا نیاز علی بیگ
۵۰۶	نوا	قدرت اللہ
۵۰۷	نواب	مرزا خرّم بخت
۵۰۸	نورِ حق	شاہ محمد جمیل
۵۰۹	نیاز	محمد نیاز علی
۵۱۰	نیّر رخشاں	محمد ضیاء الدین بہادر
۵۱۱	واحد	شیخ عبد الواحد
۵۱۲	وارث	شاہ وارث الدین
۵۱۳	وجاہت	احمد علی خاں
۵۱۴	وجود	سید محمد علی
۵۱۵	وحشت	غلام علی خاں
۵۱۶	وحشت	میر حبیب احمد
۵۱۷	وحشت	مرزا اکبر الدین
۵۱۸	وزیر	خواجہ وزیر
۵۱۹	وصال	حکیم نصر اللہ خاں
۵۲۰	وصل	محمد علی خاں
۵۲۱	وفا	مرزا دارا بخت
۵۲۲	وفا	میر حیدر علی
۵۲۳	ولی	شیخ محمد ولی
۵۲۴	ہادی	مرزا غلام فخر الدین بہادر
۵۲۵	ہاشمی	محمد نادر حسین خاں
۵۲۶	ہجر	مولوی محمد حسین
۵۲۷	ہجر	میر جمیل الدین
۵۲۸	ہدہد	عبد الرحمٰن
۵۲۹	ہوش	منور علی
۵۳۰	ہوشیار	منشی کیول رام
۵۳۱	ہنر	مرزا بختاور بخت
۵۳۲	یاس	خیر الدین
۵۳۳	یاس	حافظ الدین
۵۳۴	یاور	میر امام الدین
۵۳۵	یکتا	خواجہ معین الدین
۵۳۶	یل	عبد القادر
۵۳۷	یمین	احمد علی خاں

سخنِ شعرا

مصنف | عبدالغفور نساخ

عہدِ تصنیف و طباعت | سخن شعرا تاریخی نام ہے۔ اور اس سے اس کا سال تصنیف ۱۲۸۰ھ ۶۴-۱۸۶۳ء نکلتا ہے سبب تصنیف کے متعلق نساخ کا بیان ہے کہ قدیم تذکروں کے مطالعہ کے اثر سے "میں نے بھی چاہا کہ شربت تالیف سے کوزے بھروں اور اس کو قندِ مکرر کروں ۔ یعنی اس طرح کا تذکرہ لکھوں کہ جس میں اشعار آبدار میں اطناب اور ایجاز اور احوال شعرا میں اختصار ایجاز اور حالات ابنائے زماں کو بقدر طاقت بشری جامع اور حشو و زوائد کو مانع ہو ۔ بحمد اللہ یہ ناوک عزم ہدف مراد میں درسار ہوا کہ بارہ برس کی محنت میں یہ تذکرہ شعرائے ریختہ بنام تاریخی "سخن شعرا" تیار ہوا" اس سے پتہ چلتا ہے کہ ۱۲۶۹ھ کے قریب انھوں نے اسے لکھنا شروع کر دیا تھا ۔جو ۱۲۸۱ھ میں مکمل ہوا ۔

سخن شعرا پہلی بار رمضان ۱۲۹۱ھ ۱۸۷۴ء میں یعنی تکملہ کے دس سال بعد مطبع نول کشور لکھنؤ سے شائع ہوا اس میں اوسط تقطیع کے ۵۸۲ صفحات ہیں۔ ابتدا میں مختصر سا دیباچہ اور آخری صفحات میں عبداللہ متخلص بہ آشفتہ، منور حسن متخلص بہ فیض اور سعید بخت متخلص بہ سعید کے تاریخی قطعات ہیں جن سے ۱۲۸۱ھ برآمد ہوتے ہیں۔

خصوصیات | یہ تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں قدما سے لیکر انیسویں صدی کے اواخر تک کے تقریباً سارے شعرا کا ذکر کیا گیا ہے۔ آخری دس صفحات شاعرات کے تذکرے کے لئے مخصوص کر دیئے گئے ۔ لیکن نساخ کی توجہ حالات زندگی سے زیادہ اشعار کے انتخاب پر رہی ہے۔ انھوں نے سوانح اور حالات میں غیر معمولی اختصار سے کام لیا ہے اکثر جگہ صرف نام اور تخلص دینا کافی سمجھا ہے۔ خود اپنے متعلق بھی انہوں نے کچھ نہیں لکھا بلکہ صرف نام دے کر کئی صفحوں میں اپنے کلام کا انتخاب دیا ہے۔ میر و شیفتہ کے سے تبصرے بھی ان کے یہاں نہیں ملتے۔ کسی کے کلام پر رائیں یہاں نہ ہونے کے برابر ہیں۔ کہیں کہیں تو عروض، علم بیان اور بدیع اور زبان و بیان کے دوسرے عیوب و محاسن کو انھوں نے بڑی وضاحت سے بیان کیا ہے۔ مثلاً صـ ۵۹۲ پر اپنے استاد حافظ اکرام احمد ضیغم کے کلام میں صائع لفظی و معنوی کی نشان دہی میں خصوصاً اقبال سے کام لیا ہے۔ ورنہ عموماً بہت مختصر اور مبہم رائیں درج ہیں مثلاً انیس کے متعلق صـ ۵۶ پر وہ بغیر کسی استدلال کے صرف اس قدر لکھتے ہیں کہ "وہ صرف مرثیہ کہتے ہیں۔ اور ان کا کوئی مرثیہ عیوب سے پاک نہیں ہے ۔

فہرست شعرا

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	آباد	محمد یعقوب	۲۶	احمد	احمد بیگ	۵۱	آرام	خیر اللہ
۲	آباد	مہدی حسن	۲۷	احمد	غلام احمد	۵۲	آرام	پریم ناتھ
۳	ابر	تفضل حسین	۲۸	احمد	احمد خاں	۵۳	آرام	مکھن لال
۴	ابن	ابن رضا	۲۹	احمد	احمد علی	۵۴	آرزو	سراج الدین علیخان
۵	آتش	حیدر علی	۳۰	احمد	غلام احمد	۵۵	آرزو	مرزا محمد علی
۶	آتش	غلام حسین	۳۱	احمد	احمد علی خان	۵۶	آرزو	علاؤالدین
۷	اثل	عبدالجلیل	۳۲	احمد	احمد شاہ	۵۷	آرزو	طالب حسین
۸	اثر	حسین علیخاں	۳۳	احمد	احمد بیگ	۵۸	ارشد	ارشد علی
۹	اثر	سید محمد میر	۳۴	احمدی	نور الدین	۵۹	ارشد	عبدالغنی
۱۰	اثر	عبدالرزاق	۳۵	احمدی	شیخ احمد	۶۰	ارمان	شاہ علی
۱۱	آثم	غلام مصطفےٰ	۳۶	احمدی	احمد علی	۶۱	ارمان	راجہ جنم جی
۱۲	آثم	ہزبر حسین	۳۷	اختر	اکبر علی	۶۲	آزاد	ضیاء الدین
۱۳	اجمل	شاہ محمد اجمل	۳۸	اختر	عبدالغفار	۶۳	آزاد	غلام علیخاں
۱۴	احسان	عبدالرحمان	۳۹	اختر	واجد علی شاہ	۶۴	آزاد	امیر الدین
۱۵	احسن	محمد احسن	۴۰	اختر	محمد صادق	۶۵	آزاد	اعظم شاہ
۱۶	احسن	فرزند حسن	۴۱	اختر	وجیہ الدین	۶۶	آزاد	رام سنگھ
۱۷	احسن	محمد احسن	۴۲	اخگر	اصغر حسین	۶۷	آزاد	الگزینڈر
۱۸	احسن	احسن علی	۴۳	اخگر	عسکری	۶۸	آزاد	فقیر اللہ
۱۹	احسن	حسین علیخاں	۴۴	اخگر	فرزند علی	۶۹	آزردہ	صدرالدین خاں
۲۰	احسن	احسن اللہ	۴۵	اخگر	احمد نور خاں	۷۰	ازل	آغا حسین
۲۱	احقر	سید غلام نبی	۴۶	اخگر	آغا خاں	۷۱	آسان	بہنج آرام
۲۲	احقر	بلدیو پرشاد	۴۷	ادب	احمد حسین	۷۲	اسحاق	اسحاق علیخان
۲۳	احقر	جواد علی قزلباش	۴۸	ادراک	مرزا باقر	۷۳	اسد	میر امانی
۲۴	احمد	صمصام الدین	۴۹	آدم	جہانگیر خاں	۷۴	اسرار	مرزا سپہر شکوہ
۲۵	احمد	احمد علی	۵۰	آذر	ذوالفقار علیخاں	۷۵	اسرار	مرزا بندو

نمبر	تخلص	نام
۷۶	اسعد	اسعد بخت
۷۷	اسلام	شیخ الاسلام
۷۸	اسیر	
۷۹	اسیر	گلزار علی
۸۰	اسیر	ہدایت علی
۸۱	اسیر	مظفر علیخان
۸۲	اسیر	میر کرم علی
۸۳	اسیر	سید نہال بتی
۸۴	اسیر	محمد حسن خان
۸۵	اشتیاق	شاہ ولی اللہ
۸۶	اشراق	محمد رضا
۸۷	اشرف	اشرف علی
۸۸	اشرف	اشرف حسین
۸۹	اشرف	اشرف حسین
۹۰	اشرف	غلام اشرف
۹۱	اشرف	محمد اشرف
۹۲	اشرف	اشرف علی
۹۳	آشفتہ	عظیم الدین
۹۴	آشفتہ	محمد علی
۹۵	آشفتہ	رضا قلی
۹۶	آشفتہ	گلاب سنگھ
۹۷	آشفتہ	امرناتھ
۹۸	آشفتہ	منور علی
۹۹	آشفتہ	عبداللہ
۱۰۰	آشفتہ	ہادی علیخاں
۱۰۱	اشک	ہادی علی
۱۰۲	اشک	علی حسن
۱۰۳	اشکی	غلام محی الدین
۱۰۴	آشنا	امیر علی
۱۰۵	آشنا	سید محمد
۱۰۶	آشنا	زین العابدین
۱۰۷	آشنا	عبدالکریم
۱۰۸	آشوب	امداد علی
۱۰۹	اصالت	فضل علی
۱۱۰	اصغر	امجد علی
۱۱۱	اصغر	اصغر علی
۱۱۲	اصغر	علی اصغر علی
۱۱۳	اصغر	اصغر علی
۱۱۴	ل؎	
۱۱۵	آصف	یحییٰ خاں
۱۱۶	اظفری	ظہیر الدین
۱۱۷	اظہر	غلام علی
۱۱۸	اظہر	علی حسین
۱۱۹	اظہر	غلام محی الدین
۱۲۰	اظہر	سردار مرزا
۱۲۱	اظہر	کرامت علی
۱۲۲	اعجاز	اصغر علی خان
۱۲۳	اعزاز	باقر علی
۱۲۴	اعظم	محمد اعظم
۱۲۵	اعظم	عظیم بیگ
۱۲۶	اعظم	اعظم شاہ
۱۲۷	اعظم	اعظم علی
۱۲۸	اعظم	عبدالصمد
۱۲۹	اعظم	اعظم خان
۱۳۰	آعلیٰ	
۱۳۱	آغا	آغا مرزا
۱۳۲	آغا	آغا حسن
۱۳۳	آغا	سید آغا
۱۳۴	آفاق	حسین علی
۱۳۵	آفاق	فرید الدین
۱۳۶	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ
۱۳۷	آفریں	قلندر بخش
۱۳۸	افسر	نصرت خان
۱۳۹	افسر	محمد علی
۱۴۰	افسر	تاج الدین
۱۴۱	افسر	مرزا محمد
۱۴۲	افسر	غلام اشرف
۱۴۳	افسردہ	مظفر علی
۱۴۴	افسوس	غفور بیگ
۱۴۵	افسوں	مرزا آغا حیدر
۱۴۶	افسوں	احسان حسین
۱۴۷	افصح	شاہ فصیح
۱۴۸	افضل	افضل علی
۱۴۹	افضل	افضل بیگ
۱۵۰	افضل	حسین یار خاں
۱۵۱	افضل	تفضل حسین
۱۵۲	افضل	افضل علی خاں
۱۵۳	افضل	شاہ غلام اعظم
۱۵۴	افسوس	میر شیر علی
۱۵۵	افغان	الف خان
۱۵۶	اکبر	محمد اکبر خان
۱۵۷	اکبر	مرزا بچو
۱۵۸	اکبر	اکبر علی خان
۱۵۹	اکرام	اکرام اللہ
۱۶۰	اکرام	منشی محمد اکرام
۱۶۱	اکرم	محمد اکرم
۱۶۲	آگاہ	محمد رضا

ل؎ یہ نمبر زائد ہے۔

نمبر	تخلص	نام
۱۶۳	آگاہ	محمد صلاح
۱۶۴	آگاہ	حسین علی
۱۶۵	آگاہ	نور خان
۱۶۶	آگہ	جوالاناتھ
۱۶۷	الفت	منگل سین
۱۶۸	الفتی	پیارے لال
۱۶۹	الفت	
۱۷۰	الم	آغا مہدی
۱۷۱	الم	محمد حسین خان
۱۷۲	الم	محمد علی
۱۷۳	الم	صاحب میر دہلوی
۱۷۴	الہام	شرف الدین
۱۷۵	الہام	فضائل بیگ
۱۷۶	امامی	امام بخش
۱۷۷	امانت	آغا حسن
۱۷۸	امانت	امانت رائے
۱۷۹	امانت	امانت علی
۱۸۰	امالی	
۱۸۱	امجد	محمد امجد
۱۸۲	امجد	امجد حسین
۱۸۳	امداد	امداد علی
۱۸۴	امداد	مرزا امداد علی
۱۸۵	امراؤ	امراؤ علی
۱۸۶	امّی	روشن بیگ
۱۸۷	امّی	فرحت علی
۱۸۸	امید	قزلباش خان
۱۸۹	امید	امید علی خان
۱۹۰	امیر	حسین علی خان
۱۹۱	امیر	مرزا مینڈو
۱۹۲	امیر	امیر احمد
۱۹۳	امیر	امیر بیگ
۱۹۴	امیر	امیر علی
۱۹۵	امیر	مولوی امیر علی
۱۹۶	امیر	امیر علی
۱۹۷	امیر	علی محمد خان
۱۹۸	امیر	امیر اللہ
۱۹۹	امین	امین الدین خان
۲۰۰	امین	خواجہ امین الدین
۲۰۱	امین	محمد اسماعیل
۲۰۲	امین	میر محمد امین
۲۰۳	انتظار	علی نقی خان
۲۰۴	انجام	امیر خان
۲۰۵	انجم	بندہ رضا
۲۰۶	انداز	غلام حسین
۲۰۷	اندوہ	علی حسین
۲۰۸	انس	سید محمد مرزا
۲۰۹	انس	میر مہر علی
۲۱۰	انسان	اسد یار خان
۲۱۱	انسب	ابوطالب
۲۱۲	انسخ	ابو تراب
۲۱۳	انسخ	عصمت اللہ
۲۱۴	انشار	انشاء اللہ خان
۲۱۵	انصاف	عبدالرحمٰن خان
۲۱۶	انوار	عبداللہ
۲۱۷	انوار	غلام علی
۲۱۸	انوار	میر آغا
۲۱۹	انور	سید محمد علی
۲۲۰	انور	حاجی حسین خاں
۲۲۱	انور	المشتہر ناسخ
۲۲۲	انور	ولی محمد خان
۲۲۳	انور	مرزا علی حسین
۲۲۴	انور	شجاع الدین
۲۲۵	انور	مہدی حسین
۲۲۶	انیس	میر ببر علی
۲۲۷	انیس	نوازش خان
۲۲۸	آوارہ	محمد کاظم
۲۲۹	اوباش	امیر الزماں
۲۳۰	اوج	اشرف علیخان
۲۳۱	اوج	عبدالکریم
۲۳۲	اوج	میر محمود خان
۲۳۳	اوج	میر علی حسین
۲۳۴	اوج	اکرام الدین
۲۳۵	اوج	عبداللہ خاں
۲۳۶	اوج	قاضی عنایت حسین
۲۳۷	اوصاف	
۲۳۸	اولیٰ	اولاد علی
۲۳۹	اولیا	میر اولیاء
۲۴۰	اوہبی	غلام محی الدین
۲۴۱	آہ	اکبر علی خان
۲۴۲	آہی	عبدالرحمٰن
۲۴۳	ایجاد	رحیم الدین
۲۴۴	ایما	واحد علی
۲۴۵	ایمان	تیر محمد خان
۲۴۶	ب[1]	
۲۴۷	باطن	قطب الدین
۲۴۸	باقر	باقر علی
۲۴۹	باقر	باقر علی

[1] نام کی ہر ردیف، پر بھی سہواً نمبر درج ہوگیا ہے۔ اسے کہیں نہ شمار کیا جائے۔

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۲۵۰	باقر	محمد باقر	۲۷۹	بسمل	امیر حسن	۳۰۸	بیتاب	احمد بخش
۲۵۱	باقر	باقر خان	۲۸۰	بسمل	سندر لال	۳۰۹	بے جان	شیوکھ سنگی
۲۵۲	باقر	باقر علی	۲۸۱	بسمل	عنایت علی	۳۱۰	تمیز	احمد علی خان
۲۵۳	باقر	باقر رضا	۲۸۲	بشاش	عابد خاں	۳۱۱	تمیز	کالی رائے
۲۵۴	باقر	محمد باقر	۲۸۳	بشیر	بشیر اللہ	۳۱۲	تنویر	خدا بخش
۲۵۵	باقر	باقر علیخان	۲۸۴	بشیر	بشارت علی	۳۱۳	تنویر	کاظم حسین
۲۵۶	باقی		۲۸۵	بقا	بقاءاللہ	۳۱۴	تنہا	کفایت علی
۲۵۷	ببر علی		۲۸۶	بلند	صفدر علی	۳۱۵	تنہا	محمد عیسیٰ
۲۵۸	بحر	علی احمد خان	۲۸۷	بہادر	بہادر سنگھ	۳۱۶	تنہا	
۲۵۹	بحر	امداد علی	۲۸۸	بہادر	راجہ بہادر	۳۱۷	تنہا	عوض علی
۲۶۰	بخشی	حسین بخشی	۲۸۹	بہادر	نصیر الدین	۳۱۸	تنہا	شاہ وحید
۲۶۱	بدر	آغا علی خان	۲۹۰	بہار	ٹیک چند	۳۱۹	توانا	اکرام علی فتحپوری
۲۶۲	بدر	مرزا بلاقی	۲۹۱	بہار	مرزا علی	۳۲۰	توفیق	توفیق علی
۲۶۳	بدر	بدر الدین	۲۹۲	بہار	کالکا پرشاد	۳۲۱	توقیر	ہرنراین داس
۲۶۴	بدر	الٰہی بخش	۲۹۳	بہجت	عبد المجید	۳۲۲	توقیر	احسان اللہ
۲۶۵	برشتہ	شرف الدین	۲۹۴	بھید	نوازش خاں	۳۲۳	توقیر	توقیر عبد القادر
۲۶۶	برشتہ	آغا حسین خاں	۲۹۵	بیان	احسن اللہ	۳۲۴	تہور	فخر الدین
۲۶۷	برق	میاں شاہ جی	۲۹۶	بیان	محمد مرتضیٰ	۳۲۵	تیمور	سعادت سلطان
۲۶۸	برق	محمد رضا خان	۲۹۷	بیباک	بشیر احمد[1]	۳۲۶	(ث)	
۲۶۹	برق	نجم الدین	۲۹۸	بیتاب	خدا دادی خان	۳۲۷	ثابت	شجاعت اللہ خاں
۲۷۰	برق	ابو علی	۲۹۹	بیتاب		۳۲۸	ثابت	اصالت خاں
۲۷۱	برکت	برکت اللہ	۳۰۰	بیتاب	دوست محمد	۳۲۹	ثابت	الدین
۲۷۲	برکت	برکت علی	۳۰۱	بیتاب	سیوکھ رائے	۳۳۰	ثابت	ثابت علی
۲۷۳	برہان	برہان الدین	۳۰۲	بیتاب	کشن نراین	۳۳۱	ثاقب	شہاب الدین
۲۷۴	بسمل	جبار علی	۳۰۳	بیتاب	جعفر علی	۳۳۲	ثاقب	شمس الدین
۲۷۵	بسمل	محمد عبد الحکیم	۳۰۴	بیتاب	عباس علی	۳۳۳	ثاقب	مرزا مہدی
۲۷۶	بسمل	محمد حسین	۳۰۵	بیتاب	محمد اسماعیل	۳۳۴	ثاقب	شہاب الدین
۲۷۷	بسمل	مولوی محمد علی	۳۰۶	بیتاب	علیم الدین	۳۳۵	ثبات	مہر علی
۲۷۸	بسمل	محمدی بیگ	۳۰۷	بیتاب	ولی اللہ	۳۳۶	ثروت	سید درویش علی

[1] تذکرے میں نجف علی بیباک کا نام بھی موجود ہے جو یہاں کتاب کے سہو سے رہ گیا ہے۔

نمبر	تخلص	نام
۳۳۷	ثروت	محمد بخش
۳۳۸	ثروت	محمد شاہد
۳۳۹	ثمر	مرزا علی
۳۴۰	ثمر	ابو تراب
۳۴۱	ثمر	احمد سعید
۳۴۲	ثنا	ثناء اللہ
۳۴۳	ثنا	شمس الدین
۳۴۴	ثواب	سعادت علی
۳۴۵	حا	"ج"
۳۴۶	جام	کنور سنگھ
۳۴۷	جان	جان عالم
۳۴۸	جان	جان علی
۳۴۹	جانباز	بوخان
۳۵۰	جان صاحب	یار علی
۳۵۱	جانثار	غلام فرید
۳۵۲	جذب	عزت اللہ
۳۵۳	جرات	مرزا مغل
۳۵۴	جرات	قلندر بخش
۳۵۵	جرات	شیر علی
۳۵۶	جراح	غلام ناصر
۳۵۷	جرآر	محمد حسین
۳۵۸	جرآر	حسین بیگ
۳۵۹	جری	سرفراز علی
۳۶۰	جعفر	جعفر علی
۳۶۱	جعفری	باقر علی
۳۶۲	جعفری	محمد جعفر
۳۶۳	جعفر	جعفر علی
۳۶۴	جلال	ضامن علی
۳۶۵	جلال	جمال الدین
۳۶۶	جلال	
۳۶۷	جلیس	اللہ وردی
۳۶۸	جلیس	محمد مہدی علی
۳۶۹	جلیل	فیض الحسن
۳۷۰	جم	جمشید علی
۳۷۱	جمال	جمال الدین
۳۷۲	جمشید	جمشید بیگ
۳۷۳	جمیل	جمیل الدین
۳۷۴	جمیل	جمیل الدین
۳۷۵	جنت	علی ہادی
۳۷۶	جنون	چندکا پرشاد
۳۷۷	جنون	میر مہدی
۳۷۸	جنون	عبداللہ
۳۷۹	جنون	غلام محی الدین
۳۸۰	جنون	علی محمد خان
۳۸۱	جنون	غلام مرتضیٰ
۳۸۲	جنون	نجف علی خاں
۳۸۳	جنون	فضل علی
۳۸۴	جنون	فخر اسلام
۳۸۵	جوآد	اسرار علی
۳۸۶	جوان	جعفر علی
۳۸۷	جوان	محب اللہ
۳۸۸	جوان	نعیم بیگ
۳۸۹	جواہر	جواہر سنگھ
۳۹۰	جودت	تراب علی
۳۹۱	جودت	ہری رام
۳۹۲	جوش	رحیم اللہ
۳۹۳	جوش	میر وارث علی
۳۹۴	جوش	احمد حسن خان
۳۹۵	جوش	نیاز احمد
۳۹۶	جوش	نظام الدین
۳۹۷	جوش	خلیل الدین
۳۹۸	جوشش	محمد روشن
۳۹۹	جولان	شاہ درویش
۴۰۰	جولان	قدرت علی
۴۰۱	جولان	شاہ جولان
۴۰۲	جولان	بہادر علی
۴۰۳	جولان	حسن علیخاں
۴۰۴	جوہر	احمد علی
۴۰۵	جوہر	مشرف علی
۴۰۶	جوہر	جواہر سنگھ
۴۰۷	جوہر	مادھو رام
۴۰۸	جوہر	دنیا ناتھ
۴۰۹	جویا	شیخ علی حسن
۴۱۰	جویا	محمد علی
۴۱۱	جویا	محمد حسین علیخاں
۴۱۲	جہاندار	مرزا جہاندار شاہ
۴۱۳	جہانگیر	جہانگیر بیگ
۴۱۴	جھمن	جھمن ناتھ
۴۱۵		"چ"
۴۱۶	چالاک	میر قدرت اللہ
۴۱۷	چراغ	رحمٰن یار خان
۴۱۸	چرکین	شیخ باقر علی
۴۱۹	چمن	بہاری لال
۴۲۰	چمن	قاسم علی خان
۴۲۱	چمن	گل محمد
۴۲۲		"ح"
۴۲۳	حاتم	شیخ ظہور الدین

نمبر	تخلص	نام
۴۲۴	حافظ	حافظ ضامن شاہ
۴۲۵	حافظ	حافظ محمد اشرف
۴۲۶	حافظ	حافظ عبداللہ
۴۲۷	حالی	میر محب علی
۴۲۸	حالی	مولوی الطاف حسین
۴۲۹	حامد	نواب حامد حسین خاں
۴۳۰	حامد	حمید الدین
۴۳۱	حامد	میر حامد
۴۳۲	حامد	گھمنڈی لعل
۴۳۳	حب	میرا احمد علی
۴۳۴	حبیب	مرزا جان
۴۳۵	حبیب	حبیب اللہ
۴۳۶	حبیب	حبیب اللہ
۴۳۷	حبیب	حبیب مولا
۴۳۸	حبیب	
۴۳۹	حجام	عنایت اللہ
۴۴۰	حرق	میر حسن
۴۴۱	حزین	ابوالخیر
۴۴۲	حزین	خجستہ بخت
۴۴۳	حزیں	میر علی حسین
۴۴۴	حزیں	میر بہادر علی
۴۴۵	حزیں	محمد علیخاں
۴۴۶	حزیں	میر محمد باقر
۴۴۷	حسام	نواب حسام الدولہ
۴۴۸	حسام	حسام الدین
۴۴۹	حسام	حسام الحق
۴۵۰	حسرت	عبدالرحمٰن
۴۵۱	حسرت	جعفر علی
۴۵۲	حسرت	محمد حیات
۴۵۳	حسرت	محمد علی
۴۵۴	حسن	مہدی علیخان
۴۵۵	حسن	حسن علی خان
۴۵۶	حسن	حکیم احمد حسن
۴۵۷	حسن	مرزا احسن
۴۵۸	حسن	ابوالحسن
۴۵۹	حسن	خواجہ حسن
۴۶۰	حسن	سید غلام حسن
۴۶۱	حسن	محمد حسن
۴۶۲	حسن	محمد حسن
۴۶۳	حسن	مولوی محمد حسن
۴۶۴	حسن	عطا حسین خاں
۴۶۵	حسن	سید محمد حسن
۴۶۶	حسن	مرزا حسن
۴۶۷	حسن	احمد حسن
۴۶۸	حسین	غلام حسین خاں
۴۶۹	حسین	حسین علی
۴۷۰	حسینی	حسین علی
۴۷۱	حشم	باقر علی
۴۷۲	حشم	آغا حسین
۴۷۳	حشمت	فخرالدین
۴۷۴	حشمت	محتشم علیخاں
۴۷۵	حشمت	محمد علی
۴۷۶	حشمی	لالہ ماتا دین
۴۷۷	حضور	غلام یحییٰ
۴۷۸	حضور	محسن مرزا
۴۷۹	حضور	بال مکند
۴۸۰	حضوری	محمد عبدالبصیر
۴۸۱	حضوری	مظہر علی
۴۸۲	حفیظ	محمد حفیظ
۴۸۳	حقارت	میر ممنؔ
۴۸۴	حقیر	نبی بخش
۴۸۵	حقیقت	امام بخش
۴۸۶	حقیقت	شاہ حسین
۴۸۷	حکیم	محمد حسین
۴۸۸	حکیم	محمد اشرف خاں
۴۸۹	حکیم	غضنفر علی
۴۹۰	حکیم	احمد حسین
۴۹۱	حکیم	محمد پناہ خان
۴۹۲	حکیم	میر محمد علی
۴۹۳	حکیم	نہال الدین
۴۹۴	حکیم	سعید الدین
۴۹۵	حمزہ	حمزہ دہلوی
۴۹۶	حمزہ	حمزہ علی
۴۹۷	حمید	سید عبدالحمید
۴۹۸	حمید	حاجی حمید بخت
۴۹۹	حمید	سید حسین علی
۵۰۰	حمید	حمید الدین خاں
۵۰۱	حمید	حمید الدین
۵۰۲	حنا	عبدالکریم خان
۵۰۳	حوشم	دیپ چند کھتری
۵۰۴	حیا	رحیم الدین
۵۰۵	حیات	حیات خاں
۵۰۶	حیات	سید زکی
۵۰۷	حیدر	حسام الدین
۵۰۸	حیدر	حیدر علی
۵۰۹	حیدر	مرزا حیدر علی
۵۱۰	حیدر	مرزا حیدر شکوہ

۵۱۱	حیدر	مولوی سید ولی حیدر	۵۴۰	خادم	خادم علی	۵۶۹	خلش	فردوس علی
۵۱۲	حیدر	مصطفیٰ حیدر	۵۴۱	خادم		۵۷۰	خلق	میر احسن
۵۱۳	حیدر	حیدر حسین خاں	۵۴۲	خاص	محمد حیدر خاں	۵۷۱	خلیق	ظہور علی
۵۱۴	حیدر	حیدر ابن حیدر	۵۴۳	خاکسار	میر محمد یار	۵۷۲	خلیق	میر مستحسن
۵۱۵	حیدر	سید حیدر علی خاں	۵۴۴	خاکسار	غلام محی الدین خاں	۵۷۳	خلیل	میر دوست علی
۵۱۶	حیدر	میاں حیدر	۵۴۵	خاکی	غلام حیدر بیگ	۵۷۴	خلیل	سید ابراہیم علی
۵۱۷	حیدر	محمد علی خاں	۵۴۶	خالص	محمد عبدالرزاق	۵۷۵	خلیل	علی ابراہیم خاں
۵۱۸	حیدر	حیدر شاہ خاں	۵۴۷	خالق	خالق بخش	۵۷۶	خلیل	محمد ابراہیم خاں
۵۱۹	حیدری	حیدر بخش	۵۴۸	خان	عبداللہ خان	۵۷۷	خلیل	محمد خلیل
۵۲۰	حیدری	غلام حیدر	۵۴۹	خان	محمدی خان	۵۷۸	خوش	مرزا خدایار
۵۲۱	حیراں	حافظ بقاء اللہ	۵۵۰	خان	محمد اشرف خان	۵۷۹	خنداں	
۵۲۲	حیراں	میر حیدر علی	۵۵۱	خانی	مرزا خانی	۵۸۰	خواجہ	مولوی عبدالعزیز
۵۲۳	حیراں	میر منو	۵۵۲	خاور	محمد اکبر	۵۸۱	خواجہ	خواجہ نجف علی
۵۲۴	حیراں	ولایت علی	۵۵۳	خبر	سید مہدی	۵۸۲	خواہش	حاجی میرآل داد
۵۲۵	حیرت	حافظ عبدالرحمٰن	۵۵۴	خبیر	غلام محمد خان	۵۸۳	خودغرض	
۵۲۶	حیرت	مرزا رمضانی	۵۵۵	خدمت	فرحت علی	۵۸۴	خورشید	خوشوقت علیخاں
۵۲۷	حیرت	محمد جان خاں	۵۵۶	خرد	فخرالدین	۵۸۵	خورشید	مرزا احسن علی
۵۲۸	حیرت	میر محمد حسین	۵۵۷	خرد	پرشاد کھتری	۵۸۶	خورشید	سورج پرشاد
۵۲۹	حیرت	میر مراد علی	۵۵۸	خرو	رام نرائن	۵۸۷	خورشید	خورشید عالم
۵۳۰	حیرت	غلام فخرالدین	۵۵۹	خستہ	محمد عبداللہ	۵۸۸	خورشید	خورشید احمد
۵۳۱	حیرت	اجودھیا پرشاد	۵۶۰	خستہ	سید محمد کرمانی	۵۸۹	خورم	محمد احمد
۵۳۲	حیف	میر چراغ علی	۵۶۱	خسرو	مرزا محمد	۵۹۰	خیال	غلام حسن خاں
۵۳۳	حیف	موتی لال	۵۶۲	خشنود		۵۹۱		"د"
۵۳۴	حیف	محمد حاجی	۵۶۳	خضر	مرزا خضر سلطان	۵۹۲	داد	مولا داد خاں
۵۳۵		"خ"	۵۶۴	خضر	محمد یوسف	۵۹۳	دارا	دارا بخت
۵۳۶	خادم	خادم علی	۵۶۵	خطا	مرزا نظر علی بیگ	۵۹۴	داغ	میر مہدی
۵۳۷	خادم	محمدی راجہ	۵۶۶	خطیر	سید امداد علی	۵۹۵	داغ	وجیہ اللہ خاں
۵۳۸	خادم	خادم علی	۵۶۷	خفی	مرزا محمد	۵۹۶	داغ	لطف حسین
۵۳۹	خادم	خادم علی خاں	۵۶۸	خفی	راجہ بابو	۵۹۷	داغ	نواب مرزا خاں

نمبر	تخلص	نام
۵۹۸	دانا	میر فضل علی
۵۹۹	دانا	لالہ سوبھارام
۶۰۰	دانا	روشن لال
۶۰۱	داؤد	
۶۰۲	دائم	دائم علی
۶۰۳	دبیر	مرزا سلامت علی
۶۰۴	درخشاں	سید علی جان
۶۰۵	درد	خواجہ میر
۶۰۶	درد	رحمت علی
۶۰۷	دردمند	کریم اللہ خاں
۶۰۸	درویش	میر شاہ علی
۶۰۹	دریا	رتن ناتھ
۶۱۰	دریغ	زین العابدین
۶۱۱	دل	شمس الدین
۶۱۲	دردمند	محمد فقیہ
۶۱۳	دل	دیبی پرشاد
۶۱۴	دل	آزاد خاں
۶۱۵	دل	زور آور خاں
۶۱۶	دل	محمد عابد
۶۱۷	دلخوش	بہادر سنگھ کھتری
۶۱۸	دل سوز	لچھمی نرائن
۶۱۹	دل سوز	خیراتی خاں
۶۲۰	دلگیر	حمایت اللہ خان
۶۲۱	دلگیر	چھنولال کایستھ
۶۲۲	دلیر	شاہ دلیر
۶۲۳	درست	شیخ غلام محمد
۶۲۴	درست	
۶۲۵	دولہ	جہانگیر محمد خاں
۶۲۶	دولہ	مرزا علی نقی
۶۲۷	دیوانہ	مرزا محمد علی
۶۲۸	دیوانہ	رائے سرپ سنگھ
۶۲۹		"ذ"
۶۳۰	ذاکر	احمد بیگ
۶۳۱	ذاکر	ذاکر علی
۶۳۲	ذاکر	سید ذاکر حسین
۶۳۳	ذاکر	میر جان
۶۳۴	ذبیح	محمد اسماعیل خان
۶۳۵	ذبیح	امان علی
۶۳۶	ذرہ	انواری لعل
۶۳۷	ذرہ	رام ناتھ
۶۳۸	ذرہ	لالہ شنکر لال
۶۳۹	ذرہ	جوالا پرشاد
۶۴۰	ذکا	سری کشن
۶۴۱	ذکا	ذکاء اللہ خان
۶۴۲	ذکا	خوب چند کایستھ
۶۴۳	ذکا	مخدوم بخش
۶۴۴	ذوق	محمد ابراہیم
۶۴۵	ذوقا	ذوقا شاہ
۶۴۶	ذوقی	ذوقی شاہ
۶۴۷	ذوقی	ذوقی رام
۶۴۸	ذہین	محمد اسماعیل خان
۶۴۹	ذہین	میر محمد مستعد
۶۵۰		"ر"
۶۵۱	راجہ	راجہ بہادر
۶۵۲	راجہ	راجہ راج کشن
۶۵۳	راجہ	بلوان سنگھ
۶۵۴	راجہ	
۶۵۵	راحت	بھگونت رائے
۶۵۶	راحت	محمود بیگ
۶۵۷	راحت	کریم الدین
۶۵۸	راحت	کشن لال
۶۵۹	راحت	راحت حسین
۶۶۰	راحت	راحت علی
۶۶۱	راحم	میر محمد علی
۶۶۲	راز	یعقوب علی بیگ
۶۶۳	راسخ	طالب حسین
۶۶۴	راسخ	غلام مصطفٰی عبدالرحیم
۶۶۵	راسخ	سعادت علیخاں
۶۶۶	راسخ	غلام علی
۶۶۷	راسخ	ظفریاب خاں
۶۶۸	راغب	سبحان قلی بیگ
۶۶۹	راغب	احمد حسین
۶۷۰	راغب	وزیر علی
۶۷۱	رافت	شاہ رؤف احمد
۶۷۲	راقم	غلام محمد
۶۷۳	راقم	بندرابن
۶۷۴	راقم	مظفر علی
۶۷۵	راوی	مصاحب علی
۶۷۶	ربط	احمد حسین
۶۷۷	ربط	دیبی پرشاد
۶۷۸	رجب	رجب علی
۶۷۹	رحمت	گنگا پرشاد
۶۸۰	رحمت	رحمت علی
۶۸۱	رحیم	رحیم بیگ
۶۸۲	رحیم	عبدالرحیم خاں
۶۸۳	رحیم	رحیم بخش
۶۸۴	رخشاں	خیرات علی

۶۸۵	رخصت	میر قدرت اللہ	۷۱۴	رعد	میر ذاکر علی	۷۴۱	رنگیں	سعادت علیخاں
۶۸۶	رسا	علیم اللہ	۷۱۵	رعنا	عبدالرحیم	۷۴۲	رواں	سید جعفر علی
۶۸۷	رسا	محمد بخش	۷۱۶	رعنا	مردان علیخاں	۷۴۳	روشن	میر علی حسین
۶۸۸	رسا	میر احمد علی	۷۱۷	رغبت		۷۴۴	روشن	روشن شاہ
۶۸۹	رسا	کریم الدین	۷۱۸	رغبت	میر ابوالمعانی	۷۴۵	روشن	
۶۹۰	رسا	لالہ انبہ پرشاد	۷۱۹	رفاقت	مرزا مکین	۷۴۶	رونق	غلام حیدر خاں
۶۹۱	رستم	رستم علیخاں	۷۲۰	رفعت	محمد رفیع	۷۴۷	رونق	سیٹھ باسوجی
۶۹۲	رستم	میر رستم علیخاں	۷۲۱	رفعت	غلام جیلانی	۷۴۸	رونق	گنگا پرشاد
۶۹۳	رستم	رستم علی	۷۲۲	رفعت	مرزا پیاری	۷۴۹	رونق	رام سہائے
۶۹۴	رسوخ	حسن مرزا	۷۲۳	رفیع	رفیع الدین خان	۷۵۰	رویت	حبیب اللہ
۶۹۵	رشک	میر علی	۷۲۴	رفیع	فرزند علی	۷۵۱	رہا	میر رضی
۶۹۶	رشکی	محمد علی خان	۷۲۵	رفیق	رفیق علی	۷۵۲	رہا	غلام محمد خاں
۶۹۷	رشید	کنور بہادر	۷۲۶	رفیق	مرزا اسد بیگ	۷۵۳	رہائی	شیخ عبداللہ
۶۹۸	رشید	سید بہادر علی	۷۲۷	رفیق	امین اللہ	۷۵۴	ریاض	ریاض الدین
۶۹۹	رشید	مرزا محمد زکی	۷۲۸	رقت	مرزا قاسم علی	۷۵۵	ریاضت	اسلام علی
۷۰۰	رضا	میر رضا علی	۷۲۹	رقت	حبیب النبی	۷۵۶	"ز"	
۷۰۱	رضا	حمید الدین	۷۳۰	رقم	حکیم سکھا نند	۷۵۷	زار	مغل بیگ
۷۰۲	رضا	محمد رضا	۷۳۱	رقم	احمد حسین	۷۵۸	زار	برہان الدین
۷۰۳	رضا	مرزا جیون	۷۳۱	رمز	مرزا فتح الملک بہادر	۷۵۹	زار	مظہر علی
۷۰۴	رضا	میر محمد رضا	۷۳۱	رمز	ظہور اللہ	۷۶۰	زار	امام بخش
۷۰۵	رضا	میر محمد رضا	۷۳۲	رنج	میر محمد نصیر محمدی	۷۶۱	زار	امیر الدولہ
۷۰۶	رضا	سید غلام رضا خان	۷۳۳	رنج	محمد فصیح الدین	۷۶۲	زار	میر جیون
۷۰۷	رضا	غلام رضا	۷۳۴	رند	لالہ کھیم نرائن کھتری	۷۶۳	زار	[illegible]
۷۰۸	رضا		۷۳۵	رند	گنگا پرشاد	۷۶۴	زار	[illegible] لال
۷۰۹	رضوان	واحد علیخاں	۷۳۶	رند	مہربان خان	[illegible]	زاہد	عادل شاہ خان
۷۱۰	رضوی	جعفر علی	۷۳۷	رند	اکرام الدین	۷۶۶	زاہد	سید محمد علی
۷۱۱	رضی	سید رضی خان	۷۳۸	رند	سید محمد خان	۷۶۷	زاہد	زاہد الدین
۷۱۲	رضی	مرزا رضی خان	۷۳۹	رنگین	میر اکبر علی	۷۶۸	زاہد	خواجہ ولایت حسین
۷۱۳	رعایت	میر رعایت علی	۷۴۰	رنگین	پورن لال کائستھ	۷۶۹	زائر	مرزا علی حسین

نمبر	تخلص	نام
۷۷۰	زر	شیخ بلاقی
۷۷۱	زکی	میر محمد زکی
۷۷۲	زکی	محمد زکی
۷۷۳	زکی	مرزا محمد علی
۷۷۴	زکی	جعفر علی خان
۷۷۵	زکی	
۷۷۶	زکی	محمد زکی خان
۷۷۷	زلال	میر دوست علی
۷۷۸	زمان	سید محمد زماں
۷۷۹	زور	داؤد بیگ
۷۸۰	زیب	جمال الدین
۷۸۱	زیب	مرزا محمد علی خاں
۷۸۲	زیب	میر آغا
۷۸۳	زیرک	قلندر بخش
۷۸۴	"س"	
۷۸۵	ساجد	محمد ساجد علیخاں
۷۸۶	ساحل	اکبر علی
۷۸۷	ساقی	میر محسن علی
۷۸۸	ساقی	غلام حسین
۷۸۹	سالک	ارشاد علی
۷۹۰	سالک	مرزا خجستہ بخت
۷۹۱	سالک	قربان علی بیگ
۷۹۲	سامان	میر محمد ناصر
۷۹۳	سامی	مرزا محمد جان بیگ
۷۹۴	سامی	وجہ اللہ خاں
۷۹۵	سائل	محمد یار بیگ
۷۹۶	سائل	حکیم عبدالحق
۷۹۷	سبحان	عبدالسبحان
۷۹۸	سبقت	مرزا مغل

نمبر	تخلص	نام
۷۹۹	سپاہی	امام بخش
۸۰۰	سپہر	شتاب خان
۸۰۱	سپہر	میر محمدی
۸۰۲	سجاد	سید محمد سجاد
۸۰۳	سجاد	حکیم میر سجاد
۸۰۴	سجاد	میر علی سجاد
۸۰۵	سحاب	محمد اللہ یار خان
۸۰۶	سحاب	کنور گوپال سنگھ
۸۰۷	سحر	محمد خلیل خان
۸۰۸	سحر	میر ناصر علی
۸۰۹	سحر	مرزا افضل علی
۸۱۰	سحر	عبدالمجید
۸۱۱	سحر	امان اللہ
۸۱۲	سحر	احمد علی خاں
۸۱۳	سحر	ظہور علی
۸۱۴	سحر	نواب علیخاں
۸۱۵	سحر	اجودھیا پرشاد
۸۱۶	سخا	شیخ سخاوت حسین
۸۱۷	سخن	رام دیال
۸۱۸	سخن	مرزا محمد حسین
۸۱۹	سخن	خواجہ فخر الدین حسین
۸۲۰	سخنور	دیوالی سنگھ
۸۲۱	سخنور	مولوی احمد علی
۸۲۲	سخی	سید پرورش علی
۸۲۳	سراج	مولوی سراج الدین
۸۲۴	سراج	سراج الدین
۸۲۵	سراج	سراج الدین علی
۸۲۶	سردار	سردار مرزا
۸۲۷	سرسبز	مرزا زین العابدین

نمبر	تخلص	نام
۸۲۸	سرشار	ملوک چند
۸۲۹	سرور	رجب علی بیگ
۸۳۰	سرور	فضل علی بیگ
۸۳۱	سرور	لالہ نیک رام
۸۳۲	سرور	سید کاظم حسین
۸۳۳	سرور	حمایت اللہ خاں
۸۳۴	سرور	غلام مرتضیٰ خاں
۸۳۵	سرور	ولایت علی
۸۳۶	سرور	عزیز الدین
۸۳۷	سرور	احمد حسین
۸۳۸	سرور	میر محمد خاں
۸۳۹	سرورش	امداد علی خان
۸۴۰	سریع	سید محمد علی
۸۴۱	سعادت	میر سعادت علی
۸۴۲	سعادت	سعادت خاں
۸۴۳	سعید	مرزا
۸۴۴	سعید	سردار حسین
۸۴۵	سعید	لالہ کنور بہادر
۸۴۶	سعید	محمد سعید الدین
۸۴۷	سعید	سعید الدین خاں
۸۴۸	سعید	میر سعادت علی
۸۴۹	سعید	سعید بخت
۸۵۰	سفیر	خواجہ بادشاہ
۸۵۱	سفیر	جلال بخش
۸۵۲	سکندر	محمد علی
۸۵۳	سکندر	سکندر خاں
۸۵۴	سلام	نجم الدین علیخاں
۸۵۵	سلطان	ایزد بخش
۸۵۶	سلطان	نصر اللہ خاں

۸۵۷	سلطان	سلطان شاہ	۸۸۶	سیّد	میر قطب علی	۱۰۰۵	شاداں	میاں رحمٰن بخش
۸۵۸	سلطان		۸۸۷	سیّد	غالب علیخاں	۱۰۰۶	شاداں	راجہ چندو لال
۸۵۹	سلطان	طالب علیخاں	۸۸۸	سیّد	امام الدین	۱۰۰۷	شاذ	محمد عباس
۸۶۰	سلیس	سید محب علی	۸۸۹	سیّد	میر یادگار علی	۱۰۰۸	شاذ	احمد حسین
۸۶۱	سلیم	مرزا سلیم بہادر	۸۹۰	سیّد	میر امداد علی	۱۰۰۹	شاعر	میر بسم اللہ
۸۶۲	سلیم	میر عباس	۸۹۱	سیّد	سید علی خاں	۱۰۱۰	شاعر	میر نامر پرست
۸۶۳	سلیم	میر سلامت علی	۸۹۲	سیّد	آغا سید مولوی میر محمد	۱۰۱۱	شاعر	خدا بخش
۸۶۴	سلیمان	محمد سلیمان	۸۹۳	سیر	عباس علی	۱۰۱۲	شاغل	اشرف حسین
۸۶۵	سلیمان	سلیمان خاں	۸۹۴	سیف	محمد حسن	۱۰۱۳	شاغل	امیر الدین
۸۶۶	سلیمان		۸۹۵	سیف	خواجہ سیف اللہ	۱۰۱۴	شافی	امین الدین
۸۶۷	سودا	مرزا محمد رفیع	۸۹۶	سیف	سیف اللہ	۱۰۱۵	شاکر	شاکر علی
۸۶۸	سوز	مولوی عبدالکریم	۸۹۷	سیفی	میر وارث علی	۱۰۱۶	شاکر	محمد شاکر
۸۶۹	سوز	محمد میر	۸۹۸	سیل	سید محمد	۱۰۱۷	شاکر	عبدالسبحان
۸۷۰	سوزان	امام بخش	۸۹۹	"ش"		۱۰۱۸	شاکی	بختاور شاہ
۸۷۱	سوزان	مرزا احمد علیخاں	۹۰۰	شاباش	کلب سجاد خان	۱۰۱۹	شان	اکبر حسین خاں
۸۷۲	سوزان	غلام مرتضیٰ	۹۰۱	شاد	تفضل حسین	۱۰۲۰	شاہ	سعد اللہ
۸۷۳	سوزان	شمس الدین	۹۰۲	شاد	میر یار خان	۱۰۲۱	شاہ	محمد شاہ
۸۷۴	سوزش	حافظ عبدالرحمٰن	۹۰۳	شاد	شیو پرشاد	۱۰۲۲	شاہ	شاہ علیخاں
۸۷۵	سہراب	سہراب بیگ	۹۰۴	شاد	رجب بیگ خاں	۱۰۲۳	شاہی	شاہ قلی خاں
۸۷۶	سہیل	مرزا حسن جاں	۹۰۵	شاد	محمد ایاز خاں	۱۰۲۴	شاہی	نور الدین
۸۷۷	سہیل	محمد عباس	۹۰۶	شاد	الہ یار بیگ	۱۰۲۵	شاہی	مجاہد الدین
۸۷۸	سہیل	ارتضےٰ علیخاں	۹۰۷	شاد		۱۰۲۶	شایاں	بھیم نرائن
۸۷۹	سیّاح	میاں نادر خاں	۹۰۸	شاد		۱۰۲۷	شائق	محمد [illegible]
۸۸۰	سیادت	میر مجاہدین	۹۰۹	شاد	محمد جان	۱۰۲۸	شائق	میر حاجی
۸۸۱	سیارہ	فخر الدین	۱۰۰۰	شاد	فضل علی	۱۰۲۹	شائق	محمد بخش
۸۸۲	سیّد	سید غلام رسول	۱۰۰۱	شاداب	خوشوقت رائے	۱۰۳۰	شائق	محمد حسین
۸۸۳	سیّد	میر غلام رسول	۱۰۰۲	شاداں	میر رجب علی	۱۰۳۱	شائق	عبداللہ
۸۸۴	سیّد	میر علی نقی	۱۰۰۳	شاداں	لالہ بادلال	۱۰۳۲	شائق	محمد پیر بخش
۸۸۵	سیّد	میر بہادر علی	۱۰۰۴	شاداں	حسین علی خان	۱۰۳۳	شائق	محمد نذیر الدین

نمبر	تخلص	نام
۱۰۳۴	شائق	فیض الدین
۱۰۳۵	شائق	سرفراز علیخاں
۱۰۳۶	شائق	لالہ فتح چند
۱۰۳۷	شباب	سید دلدار حیدر
۱۰۳۸	شتاب	غلام عباس
۱۰۳۹	شجاع	مرزا کریم الشجاع
۱۰۴۰	شجاعت	بہادر علی
۱۰۴۱	شرافت	مرزا اشرف علی
۱۰۴۲	شرر	سید علی حسن
۱۰۴۳	شرر	مرزا جعفر
۱۰۴۴	شرر	حافظ میر حافظ
۱۰۴۵	شرر	غیاث الدین
۱۰۴۶	شرر	مولوی علی بخش
۱۰۴۷	شرر	سید فضل حق
۱۰۴۸	شرر	صادق علی
۱۰۴۹	شرر	ابراہیم بیگ
۱۰۵۰	شرر	عبدالغفور خاں
۱۰۵۱	شرر	آغا حسن
۱۰۵۲	شرف	ابوطالب خاں
۱۰۵۳	شرف	میر امام علی
۱۰۵۴	شرف	شرف الدین حسین
۱۰۵۵	شرف	شرف الدین بیگ
۱۰۵۶	شرف	سید سادات حسین
۱۰۵۷	شرف	شرف الدین حسین
۱۰۵۸	شرف	میر محمدی
۱۰۵۹	شرق	میر غلام عباس
۱۰۶۰	شرم	نور بیگ
۱۰۶۱	شریر	احمد خاں
۱۰۶۲	شریر	کریم الدین
۱۰۶۳	شریف	شریف الحسن
۱۰۶۴	شریف	شریف بیگ
۱۰۶۵	شریف	محمد شریف
۱۰۶۶	ششدر	قادر بخش
۱۰۶۷	ششدر	مرزا روشن الدولہ
۱۰۶۸	شعاع	محمد اکبر شاہ
۱۰۶۹	شعلہ	امرناتھ
۱۰۷۰	شعور	میاں شعور احمد
۱۰۷۱	شعور	عبدالرؤف
۱۰۷۲	شعوری	
۱۰۷۳	شفا	حکیم یار علی
۱۰۷۴	شفا	کریم بیگ
۱۰۷۵	شفا	خواجہ محمد کاظم
۱۰۷۶	شفق	علی جان
۱۰۷۷	شفق	دولت رام
۱۰۷۸	شفق	محمد علی خاں
۱۰۷۹	شفق	محمد سعید الدین
۱۰۸۰	شفقت	بشارت علی
۱۰۸۱	شفقت	شکر اللہ
۱۰۸۲	شفقت	عبدالرحیم
۱۰۸۳	شفقت	سید محمد حسین
۱۰۸۴	شفیع	محمد شفیع
۱۰۸۵	شفیق	مظہر علیخاں
۱۰۸۶	شفیق	نورالدین خاں
۱۰۸۷	شفیق	ناصر علی
۱۰۸۸	شکر	رادھا کشن کایستھ
۱۰۸۹	شکوہ	مرزا محمد رضا
۱۰۹۰	شفیق	تلسی رام
۱۰۹۱	شکوہ	آغا محمد حسین
۱۰۹۲	شکوہ	میر شکوہ علی
۱۰۹۳	شکیبا	غلام حسین
۱۰۹۴	شگفتہ	شگفتہ بخت
۱۰۹۵	شگفتہ	بدھ سنگھ
۱۰۹۶	شگفتہ	سیف علی خان
۱۰۹۷	شمس	شمس الدین
۱۰۹۸	شمس	شمس الدین
۱۰۹۹	شمس	شریف احمد خاں
۱۱۰۰	شمس	شیخ علی محمد
۱۱۰۱	شمس	میر آغا علی
۱۱۰۲	شمس	مرزا اکبر علی
۱۱۰۳	شمس	میر آغا
۱۱۰۴	شمسی	لالہ سورج پرشاد
۱۱۰۵	شمشاد	میر احمد علی
۱۱۰۶	شمیم	عباس علی
۱۱۰۷	شمیم	سید غالب علی
۱۱۰۸	شناور	صاحب مرزا
۱۱۰۹	شنکر	دیا شنکر
۱۱۱۰	شور	مرزا محمود بیگ
۱۱۱۱	شور	مغل جان
۱۱۱۲	شور	بابو مدن موہن لعل
۱۱۱۳	شورش	غلام احمد
۱۱۱۴	شورش	زین العابدین خاں
۱۱۱۵	شورش	میر غلام حسین
۱۱۱۶	شورش	ناصر حسین
۱۱۱۷	شوق	الٰہی بخش
۱۱۱۸	شوق	جوہر بیگ
۱۱۱۹	شوق	مولوی قدرت اللہ
۱۱۲۰	شوق	روشن لال

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۱۲۱	شوق	بھوگی لال	۱۱۴۹	شہید	یوسف علی	۱۱۷۸	صاحب	مولوی صاحب عالم
۱۱۲۲	شوق	حسن علی خاں	۱۱۵۰	شہید	حفیظ الدین	۱۱۷۹	صاحب	
۱۱۲۳	شوق		۱۱۵۱	شہید		۱۱۸۰	صاحب	جانسن
۱۱۲۴	شوق	حافظ غلام رسول	۱۱۵۲	شہید	محمد بخش	۱۱۸۱	صاحبقراں	امام علی
۱۱۲۵	شوق	محمد بخش	۱۱۵۳	شہیدی	کرامت علیخاں	۱۱۸۲	صادق	مرزا صادق بیگ
۱۱۲۶	شوق	محمد جہانگیر خاں	۱۱۵۴	شہیر	غلام علی	۱۱۸۳	صادق	محمد امیر
۱۱۲۷	شوق	عنایت اللہ	۱۱۵۵	شیدا	میر فتح علی	۱۱۸۴	صادق	میر محمد صادق
۱۱۲۸	شوق	تصدیق حسین خاں	۱۱۵۶	شیدا	حکیم اسلام بیگ	۱۱۸۵	صادق	دیبی پرشاد
۱۱۲۹	شوق	سید علی ضامن	۱۱۵۷	شیدا	میر جستجو جان	۱۱۸۶	صادق	دوارکا پرشاد
۱۱۳۰	شوق	رائے دولت رائے	۱۱۵۸	شیدا		۱۱۸۷	صادق	محمد عزیز الدین
۱۱۳۱	شوکت	منیف علی	۱۱۵۹	شیدا	حامد علی خاں	۱۱۸۸	سادق	تہور بیگ
۱۱۳۲	شوکت	میر حسین علی	۱۱۶۰	شیدا	میر ہنیگا	۱۱۸۹	صادق	محمد صادق
۱۱۳۳	شوکت	مرزا تصدق علی	۱۱۶۱	شیدا	معین الدین خاں	۱۱۹۰	صادق	میر جعفر علی خاں
۱۱۳۴	شوکت	قاسم علی	۱۱۶۲	شیدا	تفضل حسین خاں	۱۱۹۱	صادق	صادق علیخاں
۱۱۳۵	شوکت	امداد علی	۱۱۶۳	شیدا	محمد حسن خاں	۱۱۹۲	صادق	صادق حسین خاں
۱۱۳۶	شوکت	مولوی باسط علی	۱۱۶۴	شیدا	قمر الدین	۱۱۹۳	صادق	سید محمد صادق
۱۱۳۷	شہامت	شاہ شہامت علی	۱۱۶۵	شیدا	مرزا عالی جاہ بہادر	۱۱۹۴	صادق	صادق علیخاں
۱۱۳۸	شہرت	امیر بخش	۱۱۶۶	شیفتہ	حافظ عبد الصمد	۱۱۹۵	صادق	صادق علیخاں
۱۱۳۹	شہرت	افتخار الدین علیخاں	۱۱۶۷	شیفتہ	اعظم بیگ خاں	۱۱۹۶	صالح	مصلح الدین
۱۱۴۰	شہرت	سعید النبی	۱۱۶۸	شیفتہ		۱۱۹۷	صالح	نظام الدین احمد
۱۱۴۱	شہرت	احمد علیخاں	۱۱۶۹	شیفتہ	سید محمد حسن خاں	۱۱۹۸	صبا	صبا شاہ
۱۱۴۲	شہرت		۱۱۷۰	شیفتہ	محمد مصطفےٰ خان	۱۱۹۹	صبا	احمد حسین شاہ
۱۱۴۲	شہرت	حیدر بیگ	۱۱۷۱		"ص"	۱۲۰۰	صبا	لالہ کانجی مل
۱۱۴۳	شہرت	محمد شاہ	۱۱۷۲	صابر	قادر بخش	۱۲۰۱	صبا	راجہ شنکر
۱۱۴۴	شہرت	مرزا حاجی	۱۱۷۳	صابر	صابر شاہ	۱۲۰۲	صبا	راجہ شنکر ناتھ
۱۱۴۵	شہرت	محمود عظیم آبادی	۱۱۷۴	صابر	احمد مرزا	۱۲۰۳	صبا	وزیر علی
۱۱۴۶	شہرہ	نصیر الدین حیدر	۱۱۷۵	صاحب	ظفریاب خاں	۱۲۰۴	صبا	عبد الرحیم
۱۱۴۷	شہید	فخر الدین حسن خاں	۱۱۷۶	صاحب	صاحب علیخاں	۱۲۰۵	صبا	کریم بخش
۱۱۴۸	شہید	غلام حسین	۱۱۷۷	صاحب	شیر زمان خاص	۱۲۰۶	صبر	میر محمد علی

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۲۰۷	صبر	غلام حسین خان	۱۲۳۶	صغیر	امداد حسین	۱۲۶۵	ضمیر	رائے بلونت سنگھ
۱۲۰۸	صبر	میر علی حسین	۱۲۳۷	صفیر	سید فرزند احمد	۱۲۶۶	ضمیری	مرزا مظہر
۱۲۰۹	صبر	محمد رضا	۱۲۳۸	صمیم	تلسی داس	۱۲۶۷	ضو	کمال الدین
۱۲۱۰	صبر	اجودھیا پرشاد	۱۲۳۹	صنعت	کریم الدین	۱۲۶۸	ضیا	ضیاء الدین
۱۲۱۱	صبر	اجودھیا پرشاد	۱۲۴۰	صولت	محمد تقی خان	۱۲۶۹	ضیا	ضیاء بخت
۱۲۱۲	صبر	میرا سد	۱۲۴۱	صولت	قاسم علیخاں	۱۲۷۰	ضیا	ضیا الدین
۱۲۱۳	صبیح	میر وارث علی	۱۲۴۲	صید	عبد الباری	۱۲۷۱	ضیا	سخاوت علی
۱۲۱۴	صحبت	مرزا بخش علیخاں	۱۲۴۳		"ض"	۱۲۷۲	ضیا	غلام جیلانی
۱۲۱۵	صحت	محمد حسن علی خاں	۱۲۴۴	ضابط	مہر علی	۱۲۷۳	ضیا	سید محمد میر
۱۲۱۶	صدر	میر صدر الدین	۱۲۴۵	ضامک	مرزا بخش	۱۲۷۴	ضیا	ولی اللہ
۱۲۱۷	صدر	محمد صدر الدین	۱۲۴۶	ضامک	میر غلام حسین	۱۲۷۵	ضیا	حسن جان
۱۲۱۸	صدق	محمد اشارات علی	۱۲۴۷	ضامن	شیخ ضامن علی	۱۲۷۶	ضیلہ	وارث علی
۱۲۱۹	صدق		۱۲۴۸	ضامن	حکیم محمد ضامن	۱۲۷۷	ضیائی	میر بدر الدین
۱۲۲۰	صریر	محمد نظیر	۱۲۴۹	ضائع	میر خیر الدین	۱۲۷۸	ضیغم	اکرام احمد
۱۲۲۱	صریر	محمد میر خان	۱۲۵۰	ضبط	کنھیا لال	۱۲۷۹	ضیغم	حیدر حسین خاں
۱۲۲۲	صغیر	میاں نجم الدین	۱۲۵۱	ضبط	نوازش علیخاں	۱۲۸۰	ضیغم	محمد غضنفر
۱۲۲۳	صغیر	حیدر علی	۱۲۵۲	ضبط	سید حسن شاہ	۱۲۸۱		"ط"
۱۲۲۴	صفا	پیرن شاہ	۱۲۵۳	ضبط	سید آغا جان	۱۲۸۲	طالب	طالب حسین
۱۲۲۵	صفا	لالہ منو لال	۱۲۵۴	ضحا	مولوی غلام رسول	۱۲۸۳	طالب	میر طالب علی
۱۲۲۶	صفا	محمد حسین	۱۲۵۵	ضرغام	بہادر بیگ	۱۲۸۴	طالب	عاشور بیگ
۱۲۲۷	صفا	مرزا سعید الدین	۱۲۵۶	ضرورت	محمد جمیل	۱۲۸۵	طالب	امام الدین
۱۲۲۸	صفت	مغل جان	۱۲۵۷	ضعف	عابد حسین	۱۲۸۶	طالب	طالب علی خاں
۱۲۲۹	صفدر	میر صفدر علی	۱۲۵۸	ضعف	غلام عباس	۱۲۸۷	طالب	محمد عباس
۱۲۳۰	صفدر	میر فرزند حیدر	۱۲۵۹	ضعیف	شجاعت علی	۱۲۸۸	طالب	حافظ شبراتی
۱۲۳۱	صفدر	صفدر بیگ	۱۲۶۰	ضمان	میر محمد کامل	۱۲۸۹	طالب	شیر محمد خاں
۱۲۳۲	صفدری	میر صادق علی	۱۲۶۱	ضمیر	سید ہدایت علی خاں	۱۲۹۰	طالب	الائچی رام
۱۲۳۳	صفی	محمد صفی اللہ	۱۲۶۲	ضمیر	گنگا داس	۱۲۹۱	طالب	سعید الدین
۱۲۳۴	صغیر	نور خاں	۱۲۶۳	ضمیر	شیخ مداری	۱۲۹۲	طالب	کشن لال
۱۲۳۵	صغیر	میاں خان	۱۲۶۴	ضمیر	میر مظفر حسین	۱۲۹۳	طالب	محمد یعقوب

نمبر	تخلص	نام
۱۲۹۴	طالع	شمس الدین
۱۲۹۵	طاہر	بندہ حسین
۱۲۹۶	طاہر	طاہر علی
۱۲۹۷	طاہر	محمد طاہر
۱۲۹۸	طاہر	شیخ اکبر آبادی
۱۲۹۹	طبیب	حکیم محمد حسن خاں
۱۳۰۰	طپان	احمد بیگ خاں
۱۳۰۱	طپان	سید قدرت علی
۱۳۰۲	طپش	محمد اسمٰعیل
۱۳۰۳	طرب	ولایت حسین خاں
۱۳۰۴	طرب	گوپال سہائے
۱۳۰۵	طرب	موتی لال
۱۳۰۶	طرب	دیبوں لال
۱۳۰۷	طرب	مولوی رحیم بخش
۱۳۰۸	طرز	گردہاری لال
۱۳۰۹	طرز	احمد حسین
۱۳۱۰	طرز	میر علی حسین
۱۳۱۱	طرہ	طرہ باز خاں
۱۳۱۲	طفل	مرزا عبدالقتہ بہادر
۱۳۱۳	طوبیٰ	طوجہ نہال سنگھ
۱۳۱۴	طوبیٰ	سید علی حسین
۱۳۱۵	طور	محمد رضا
۱۳۱۶	طوفان	میر نوازش علی
۱۳۱۷	طوفان	میر حسن
۱۳۱۸	طوماس	
۱۳۱۹	طیش	رحمٰن علی
۱۳۲۰		"ظ"
۱۳۲۱	ظالم	ظالم سنگھ
۱۳۲۲	ظاہر	رام پرشاد
۱۳۲۳	ظاہر	حکیم میر مہدی
۱۳۲۳	ظاہر	خواجہ محمد جان
۱۳۲۴	ظریف	لالہ بینی پرشاد
۱۳۲۵	ظریف	میر امان اللہ
۱۳۲۶	ظفر	شیخ فتح علی
۱۳۲۷	ظفر	میر ظفر خاں
۱۳۲۸	ظفر	میاں ظفر علی
۱۳۲۹	ظفر	تجمل حسین خاں بہادر
۱۳۳۰	ظفر	ابوظفر سراج الدین
۱۳۳۱	ظہیر	سید ظہیر الدین حسین
۱۳۳۲	ظہیر	سید محمد جان
۱۳۳۳	ظہیر	ظہیر الدین
۱۳۳۴	ظہیر	علی بخش
۱۳۳۵	ظہیر	حافظ مولیٰ بخش
۱۳۳۶		"ع"
۱۳۳۷	عابد	میر عابد علی
۱۳۳۸	عابد	مرزا زین العابدین
۱۳۳۹	عاجز	سید کاظم علی
۱۳۴۰	عاجز	سید اکرام علی
۱۳۴۱	عاجز	شرف الحق
۱۳۴۱	عاجز	مرزا عبداللہ بیگ
۱۳۴۲	عاجز	لالہ موہن رام
۱۳۴۳	عاجز	عارف علی خاں
۱۳۴۴	عاجز	الف خاں
۱۳۴۵	عاجز	میر غلام حیدر
۱۳۴۶	عاجز	زور آور سنگھ
۱۳۴۷	عادل	میر عنایت حسین
۱۳۴۸	عارف	محمد عارف
۱۳۴۹	عارف	محمد عارف
۱۳۵۰	عارف	میر عارف علی
۱۳۵۱	عارف	زین العابدین خاں
۱۳۵۲	عارف	سید محمد علی
۱۳۵۳	عارف	میر جمال الدین
۱۳۵۴	عاشق	مولوی جلال الدین
۱۳۵۵	عاشق	سید محمود
۱۳۵۶	عاشق	محمد رضا خان
۱۳۵۷	عاشق	عاشق بہار
۱۳۵۸	عاشق	بخشی بھولاناتھ
۱۳۵۹	عاشق	رام سکھ کھتری
۱۳۶۰	عاشق	مہدی علی خاں
۱۳۶۱	عاشق	شیخ نبی بخش
۱۳۶۲	عاشق	عجائب رائے
۱۳۶۳	عاشق	علی اعظم خاں
۱۳۶۴	عاشق	میر یحییٰ
۱۳۶۵	عاشق	میر برہان الدین
۱۳۶۶	عاشق	محمد علی خاں
۱۳۶۷	عاشق	سید ہدایت علیخاں
۱۳۶۸	عاشق	سدا سکھ
۱۳۶۹	عاشق	سید عاشق علی
۱۳۷۰	عاشق	محمد عاشق حسین
۱۳۷۱	عاشق	دیا رام
۱۳۷۲	عاشق	غلام زین
۱۳۷۳	عاشق	بانکے سنگھ
۱۳۷۴	عاشق	عاشق علی
۱۳۷۵	عاشق	مرزا نظام الدین
۱۳۷۶	عاشق	شیخ محمد جان
۱۳۷۷	عاشق	مرزا رحمت بخش
۱۳۷۸	عاشق	اقبال حسین

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۳۷۹	عاشق	راجہ کلیان سنگھ	۱۴۰۸	عرش	میر حسن عسکری	۱۴۳۷	عشق	شاہ غلام علی
۱۳۸۰	عاشق	نواب والاجاہ	۱۴۰۹	عرشی	منشی عبدالحئی	۱۴۳۸	عشق	میر محمد علی
۱۳۸۱	عاشقی	آغا حسین علیخان	۱۴۱۰	عرفان	سید عرفان علی	۱۴۳۹	عشق	عزت اللہ خاں
۱۳۸۲	عاشور	علیخان بہادر	۱۴۱۱	عرفان	میر عباس	۱۴۴۰	عشق	غلام محی الدین
۱۳۸۳	عاصم	صمصام الدولہ خاں	۱۴۱۲	عروج	احمد حسن خاں	۱۴۴۱	عشق	سید حسین
۱۳۸۴	عاصی	خواجہ برہان الدین	۱۴۱۳	عزت	سید عبدالولی	۱۴۴۲	عشق	آغا رضا
۱۳۸۵	عاصی	امداد حسین	۱۴۱۴	عزلت	بھکھاری لال	۱۴۴۳	عشقی	
۱۳۸۶	عاصی		۱۴۱۵	عزیز	عزیز اللہ	۱۴۴۴	عشقی	شیخ الٰہی بخش
۱۳۸۷	عاصی	شیخ بنگالی	۱۴۱۶	عزیز	عزیز اللہ	۱۴۴۵	عصمت	امجد علی خاں
۱۳۸۸	عاصی	نور محمد	۱۴۱۷	عزیز	شیو ناتھ	۱۴۴۶	عطا	محمد عطا حسین
۱۳۸۹	عاصی	صدرالدین	۱۴۱۸	عزیز	عبدالعزیز خاں	۱۴۴۷	عطش	شیخ احمد جان
۱۳۹۰	عاصی	لالہ سانکام	۱۴۱۹	عزیز	لالہ دیبی پرشاد	۱۴۴۸	عظمت	میر عظمت اللہ
۱۳۹۱	عاصی	جمعیت رائے	۱۴۲۰	عزیز	یوسف علیخاں	۱۴۴۹	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۱۳۹۲	عاصی	گھنشام رائے	۱۴۲۱	عزیز	عبدالعزیز	۱۴۵۰	عظیم	مرزا علی
۱۳۹۳	عاقل	لالہ مکھن لال	۱۴۲۲	عزیز	محمد عبدالعزیز	۱۴۵۱	عظیم	
۱۳۹۴	عاقل	عاقل شاہ	۱۴۲۳	عزیز	مرزا عزیز الدین	۱۴۵۲	عقیل	مرزا وزیر حیدر
۱۳۹۵	عالم		۱۴۲۴	عزیز	یوسف علیخاں	۱۴۵۳	علوی	مولوی عبداللہ خاں
۱۳۹۶	عالی	خواجہ عبداللہ	۱۴۲۵	عزیز	مہاراج سنگھ	۱۴۵۴	علی	علی قلی
۱۳۹۷	عالی	مرزا عالی بخت بہادر	۱۴۲۶	عزیز	عزیز الدین	۱۴۵۵	علی	علی محمد خاں
۱۳۹۸	عالی	شاہ ابوالمعالی مغفور	۱۴۲۷	عزیز	یوسف علیخان	۱۴۵۶	علی	مرزا محمد علی خان
۱۳۹۹	عالیجاہ		۱۴۲۸	عزیز	شیخ محمد علی	۱۴۵۷	علی	حکیم حیدر علی
۱۴۰۰	عبادت	عابد علی بیگ	۱۴۲۹	عس	بدرالدین	۱۴۵۸	علی	میر ولایت علی
۱۴۰۱	عباس	میر عباس	۱۴۳۰	عسکر	عسکر علیخاں	۱۴۵۹	علی	مولوی امانت علی
۱۴۰۲	عبد	عبداللہ	۱۴۳۱	عسکری	محمد حسن	۱۴۶۰	علی	میر قطب علی
۱۴۰۳	عبد	غلام ربانی	۱۴۳۲	عشاق		۱۴۶۱	علی	حکیم محمد علی
۱۴۰۴	عبرت	میر ضیاء الدین	۱۴۳۳	عشرت	میر غلام علی	۱۴۶۲	علی	نواب علی بہادر
۱۴۰۵	عبرت	حسن علیخاں	۱۴۳۴	عشرت	مرزا اکبر علی	۱۴۶۳	علی احمد	محمد علی احمد جان
۱۴۰۶	عبرت	دولت رام	۱۴۳۵	عشرت	مرزا کلن	۱۴۶۴	علیل	نصیر الدین
۱۴۰۷	عبری	اسحاق	۱۴۳۶	عشق	شاہ رکن الدین	۱۴۶۵	علیم	میر فضل حسین

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
1466	علیم	علیم الدین	1485	غافل	میر سید محمد	1514	غم	الف خاں
1467	عمدد	میر فضل حسین	1486	غافل	میر محمد علی	1515	غم	میر محمد اسمعیل
1468	عمر	عمر خاں	1487	غافل	مولوی عبدالرحیم	1516	غم	علی خاں
1469	عنایت	عنایت علیخاں	1488	غافل	مرزا مغل	1517	غم	مہتاب سنگھ کایستھ
1460	عندلیب	لالہ گوبند سنگھ	1489	غافل	رائے سنگھ	1518	غمخوار	محمد علی بیگ
1461	عیار	سید تراب علی	1490	غافل	بختاور سنگھ	1519	غمگین	میر سید علی
1462	عیاش	میر یعقوب علی	1491	غافل	منور خاں	1520	غمگین	عبدالقادر خاں
1463	عیاش	خیالی رام	1492	غالب	اسداللہ خاں	1521	غمگین	میر عبداللہ
1464	عیاش	غلام جیلانی خان	1493	غالب	نواب اسداللہ خاں	1522	غنا	غلام محمد خاں
1465	عیاش	سید محمد جعفر	1494	غالب	انور علی	1523	غنی	عبدالغنی
1466	عیاش	شیخ مدار بخش	1495	غالب	بہادر بیگ خاں	1524	غنی	عبدالغنی
1467	عیاش	نواب شہر یار مرزا	1496	غالب	غالب علی خاں	1525	غنی	مرزا عباس
1468	عیاش	مرزا کلب علی خاں	1497	غالب	مرزا امان علیخاں	1526	غنی	غنی احمد
1469	عیاں	غالب علیخاں	1498	غبار	سید علی تقی	1527	غنی	
1470	عیاں	مرزا ہاشم علی	1499	غبار	کنہیا لال	1528	غواص	
1471	عیش	مرزا محمد عسکری	1500	غربت	غلام نبی	1529		"ف"
1472	عیش	خدا بخش	1501	غربت		1530	فاخر	مرزا جھینگا
1473	عیش	مرزا حسین رضا	1502	غریب	نصیر الدین احمد	1531	فارغ	میر احمد خاں
1474	عیش	میر علی حسین	1503	غریب	میر محمد تقی	1532	فارغ	مکند لال
1475	عیش	حکیم آغا جان	1504	غریب	محمد زماں	1533	فارغ	میر علی حسین
1476	عیش	رائے عزت سنگھ	1506	غریب	غریب اللہ	1534	فارغ	
1477	عیش	نواب محمد مرزا	1506	غضنفر	سید ابن حیدر	1535	فاطر	پیر بخش
1478	عیش	شیخ ابو محمد فاروقی	1507	غضنفر	غضنفر علی خاں	1536	فائز	کریم بخش
1479	عیش	الٰہی بخش	1508	غفلت	اخوند غفلت رامپوری	1537	فائز	بختاور سنگھ
1480	عیش	مرزا مستیا	1509	غفور	محمد غفور	1538	فائز	محمد عابد خاں
1481	عیش	جوالا پرشاد	1510	غلام	راجہ گوپال ناتھ	1539	فائز	
1482	عیشی	طالب علی خاں	1511	غلامی	شاہ غلام محمد	1540	فائز	
1483		"غ"	1512	غلامی	غلام محی الدین	1541	فائق	عبدالقادر بیگ
1484	غازی		1513	غلطان	کریم بخش	1542	فخر	محمد فخرالدین

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۵۴۲	فخر	میر فخر الدین	۱۵۷۲	فراق	میر حیات اللہ	۱۶۰۰	فریاد	الفت حسین
۱۵۴۴	فخر	مرزا فخر الدین	۱۵۷۳	فراق	خواجہ بہادر حسین	۱۶۰۱	فریاد	مغل بیگ
۱۵۴۵	فدا	مرزا بلند بخت	۱۵۷۴	فراقی	پریم کشور	۱۶۰۲	فریاد	لالہ صاحب رائے
۱۵۴۶	فدا	مرزا سکندر بخت	۱۵۷۵	فرحت	فیض اللہ	۱۶۰۳	فریاد	محمد احتشام الدین
۱۵۴۷	فدا	خواجہ نجم الدین	۱۵۷۶	فرحت	امید علی	۱۶۰۴	فسوں	مرزا منجھلے
۱۵۴۸	فدا	سید محمد علی	۱۵۷۷	فرحت	لالہ نتھا نند	۱۶۰۵	فصاد	
۱۵۴۹	فدا	میر عبد الصمد	۱۵۷۸	فرحت	فرحت اللہ	۱۶۰۶	فصیح	سکھن لال
۱۵۵۰	فدا	فدا حسین خاں	۱۵۷۸	فرحت	کدار ناتھ	۱۶۰۷	فصیح	جعفر علی
۱۵۵۱	فدا	فدا حسین	۱۵۷۹	فرحت	محمود علی خاں	۱۶۰۸	فصیح	حکیم فصیح العالم
۱۵۵۲	فدا	امام الدین	۱۵۸۰	فرحت	بشن پرشاد کایستھ	۱۶۰۹	قضا	گوبند پرشاد
۱۵۵۳	فدا	محمد خلف	۱۵۸۱	فرحت	حسین علی	۱۶۱۰	قضا	محمد جعفر
۱۵۵۴	فدا	لچھمی رام	۱۵۸۲	فرخ	چوبے بدری داس	۱۶۱۱	فضلی	فضل مولی خاں
۱۵۵۵	فدا	عاقبت محمود خاں	۱۵۸۳	فرخ	کرامت اللہ خاں	۱۶۱۲	فطرت	فضل الرحمٰن
۱۵۵۶	فدا	فدا حسین خاں	۱۵۸۴	فرخ	میر فرخ علی	۱۶۱۳	فضلی	فضل الٰہی
۱۵۵۷	فدا	میر فدا حسین	۱۵۸۵	فرد	ابو الحسن	۱۶۱۴	فطرت	
۱۵۵۸	فدائی	عظیم بیگ	۱۵۸۶	فرد	وحید الدین خاں	۱۶۱۵	فغاں	اشرف علیخاں
۱۵۵۹	فدوی	مکند لال	۱۵۸۷	فرحت	مرزا الف بیگ	۱۶۱۶	فغاں	میر شمس الدین
۱۵۶۰	فدوی	محمد حسن	۱۵۸۸	فرقت	عطاء اللہ خاں	۱۶۱۷	فغاں	ظریف خاں
۱۵۶۱	فدوی	مرزا محمد علی	۱۵۸۹	فرقت	دیبی پرشاد	۱۶۱۸	فغاں	عباس علیخاں
۱۵۶۲	فدوی	لالہ سکھوک رام	۱۵۹۰	فرقتی	وزیر علی	۱۶۱۹	فغاں	قادر بخش
۱۵۶۳	فدوی	میر فضل علی	۱۵۹۱	فروغ	میر روشن علیخاں	۱۶۲۰	فقیر	سید محی الدین
۱۵۶۴	فراسو	فراسو صاحب	۱۵۹۲	فروغ	میر اکبر علی	۱۶۲۱	فقیر	میر فقیر اللہ
۱۵۶۵	فراغ	محمد فراغ	۱۵۹۳	فروغ	خواجہ غلام مصطفیٰ	۱۶۲۲	فقیر	میر شمس الدین
۱۵۶۶	فراغ	میر مہدی حسن	۱۵۹۴	فروغ	محمد عمر سلطان	۱۶۲۳	فقیر	عنایت اللہ
۱۵۶۷	فراغ	یسین بیگ	۱۵۹۵	فروغ	نور الدین خاں	۱۶۲۴	فقیر	فتح علی خاں
۱۵۶۸	فراق	کیتاپا دجنگ	۱۵۹۶	فروغ	عنایت علی خاں	۱۶۲۵	فقیر	حکیم علی محمد
۱۵۶۹	فراق	حسین علیخاں	۱۵۹۷	فروغ	خدا بخش	۱۶۲۶	فکری	مرزا ممن
۱۵۷۰	فراق	میر مرتضیٰ قلی خاں	۱۵۹۸	فرہاد	ببر علی	۱۶۲۷	فگار	قطب علی بیگ
۱۵۷۱	فراق	ثناء اللہ خاں	۱۵۹۹	فریاد	الفت حسین	۱۶۲۸	فگار	میر حسین

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۶۲۹	فلک	میر بہادر علی	۱۵۵۸	قاسم	قاسم علیخاں	۱۶۸۷	قمر	محمد قمر الدین خاں
۱۶۳۰	فنا	شیخ باقر	۱۵۵۹	قاسم	میر قاسم علی	۱۶۸۸	قمر	سید محمد ولی خاں
۱۶۳۱	فنا	شیخ ببر	۱۵۶۰	قاسم	سید قاسم علیخاں	۱۶۸۹	قمر	محمد اسمٰعیل
۱۶۳۲	فوق	میر	۱۵۶۱	قاسم	قاسم علی	۱۶۹۰	قمر	مرزا قمر طالع
۱۶۳۳	فوق	عبدالصمد	۱۵۶۲	قاسم	ابوالقاسم	۱۶۹۱	قمر	نواب خاں
۱۶۳۴	فوق	نظیر احمد	۱۵۶۳	قاسم	قاسم علی	۱۶۹۲	قمر	مرزا باقر حسین
۱۶۳۵	فوق	میر بادشاہ	۱۵۶۴	قاسم	میر قاسم علی	۱۶۹۳	قمر	جعفر علی
۱۶۳۶	فہم	وارث علیخاں	۱۵۶۵	قاسم	میر قدرت اللہ خاں	۱۶۹۴	قمر	قمر الدین
۱۶۳۷	فہم	سندر لال	۱۵۶۶	قاصر	ببر علی بیگ	۱۶۹۵	قمر	قمر الدین خاں
۱۶۳۸	فہمی	دیانت حسین	۱۵۶۷	قاصر	سید خوب اللہ	۱۶۹۶	قمر	محمد جعفر علیخاں
۱۶۳۹	فیاض	سعید الدین	۱۵۶۸	قاصر	مقصود علی	۱۶۹۷	قناعت	مرزا محمد بیگ
۱۶۴۰	فیاض	میر شمس الدین	۱۵۶۹	قاضی	شیخ قادر بخش	۱۶۹۸	قناعت	نصیر الدین
۱۶۴۱	فیض	عنایت اللہ	۱۵۷۰	قاضی	قاضی عبدالفتاح	۱۶۹۹	قوت	احمد علی
۱۶۴۲	فیض	فتح علی خاں	۱۵۷۱	قائل	سید علی خان	۱۷۰۰	قوس	محبوب علی
۱۶۴۳	فیض	حکیم علی محمد	۱۵۷۲	قائل	مولوی فصیح اللہ	۱۷۰۱	قوس	سید محمد رضا
۱۶۴۴	فیض	کرپا کشن	۱۵۷۳	قائم	قائم علی	۱۷۰۲	قیس	میر عباس علی
۱۶۴۵	فیض	میر فیض علی	۱۵۷۴	قائم	محمد قیام الدین	۱۷۰۳	قیس	عبدالحی
۱۶۴۶	فیض	جعفر حسن خاں	۱۵۷۵	قبول	مہدی علیخاں	۱۷۰۴	قیس	سید مرزا علی
۱۶۴۷	فیض	احسان علی خاں	۱۶۷۶	قربان	میر قربان علی	۱۷۰۵	قیس	محمد عنایت اللہ
۱۶۴۸		"ق"	۱۶۷۷	قرین		۱۷۰۶	قیس	احمد علی بیگ
۱۶۴۹	قابل	علی بخش	۱۶۷۸	قسمت	نواب شمس الدولہ	۱۷۰۷	قیس	محمد صدیق
۱۶۵۰	قادر	عبدالقادر	۱۶۷۹	قلق	اسد اللہ	۱۷۰۸	قیس	ہادی علیخاں
۱۶۵۱	قادر	قادر بخش	۱۶۸۰	قلق	حکیم غلام مولا	۱۷۰۹	قیس	کاظم علی
۱۶۵۲	قادر	سرفراز علی	۱۶۸۱	قلق	امجد علی	۱۷۱۰	قیسی	باقر علی
۱۶۵۳	قادر	مرزا قادر شکوہ	۱۶۸۲	قلق	سلطان خاں	۱۷۱۱	قیصر	مرزا علی حسین
۱۶۵۴	قادر	سید قادر بخش	۱۶۸۳	قلندر	شاہ قلندر	۱۷۱۲	قیصر	محمد خورشید
۱۶۵۵	قادر	شیخ قادر حسین	۱۶۸۴	قمر	غلام حسین	۱۷۱۳	قیصر	خدا بخش
۱۶۵۶	قاری	قاری علی احمد	۱۶۸۵	قمر	قمر الدین	۱۷۱۴	قیصر	امین الدین
۱۶۵۷	قاسم	آغا محمد	۱۶۸۶	قمر	قمر الدین	۱۷۱۵	قیصر	امین الدین

نمبر	تخلص	نام
۱۷۱۶		"ک"
۱۷۱۷	کاشف	کاشف علی
۱۷۱۸	کاشف	سید محمد حسین خاں
۱۷۱۹	کاظم	کاظم علی
۱۷۲۰	کاظم	محمد کاظم
۱۷۲۱	کافر	سید علی نقی
۱۷۲۲	کافی	کفایت علی
۱۷۲۳	کافر	محمد [illegible]
۱۷۲۴	کامل	ناصر الدین
۱۷۲۵	کامل	جمال الدین
۱۷۲۶	کامل	غلام کبریا
۱۷۲۷	کامل	شیخ احمد علی
۱۷۲۸	کامل	سید احمد جان
۱۷۲۹	کامل	باقر علی خان
۱۷۳۰	کامل	ٹھاکر داس
۱۷۳۱	کامل	کامل بیگ
۱۷۳۲	کامل	محمد مرشد حسن
۱۷۳۳	کاوش	میر محمد کتاب خاں
۱۷۳۴	کاوش	اولاد علی
۱۷۳۵	کاہش	ہدایت علی
۱۷۳۶	کبیر	کبیر علی
۱۷۳۷	کرامت	کرامت اللہ
۱۷۳۸	کرم	غلام ضامن
۱۷۳۹	کرم	کرم حسین رضا
۱۷۴۰	کرم	کرم خان
۱۷۴۱	کریم	کریم اللہ خان
۱۷۴۲	کشتہ	بنی بخش
۱۷۴۳	کشش	میر فدا علی
۱۷۴۴	کشن	بالوکشن چندر رگھو

نمبر	تخلص	نام
۱۷۴۵	کشور	مرزا محمد جعفر
۱۷۴۶	کفایت	کفایت اللہ خاں
۱۷۴۷	کلیم	میر محمد حسین
۱۷۴۸	کلیم	کلیم اللہ
۱۷۴۹	کمال	کمال الدین حسین
۱۷۵۰	کنور	اپور بپاکشن بہادر
۱۷۵۱	کنور	کنور چکرورتی سنگھ
۱۷۵۲	کوثر	مرزا مہدی
۱۷۵۳	کوثر	آغا غلام علی
۱۷۵۴	کوچک	وجیہہ الدین
۱۷۵۵	کوکب	غلام حسین
۱۷۵۶	کیف	فضل احمد
۱۷۵۷	کیوان	شیخ بدنی بلگرامی
۱۷۵۸	کیوان	علی حسین
۱۷۵۹	کیوان	سید فتح علی
۱۷۶۰		"گ"
۱۷۶۱	گرداب	رام چرن
۱۷۶۲	گرفتار	سنگے بیگ
۱۷۶۳	گرم	ناظر مظفر علی خاں
۱۷۶۴	گرم	حیدر علی بیگ
۱۷۶۵	گریان	محمد حسین
۱۷۶۶	گریان	میر حسام الدین
۱۷۶۷	گریان	مرزا علی امجد
۱۷۶۸	گستاخ	مرزا علی
۱۷۶۹	گستاخ	مرزا لطیف
۱۷۷۰	گلشن	رائے دھرلج
۱۷۷۱	گماں	نظر علیخاں
۱۷۷۲	گوہر	احمد علی خان
۱۷۷۳	گویا	حیات اللہ

نمبر	تخلص	نام
۱۷۷۴	گویا	ولایت علی
۱۷۷۵	گویا	فقیر محمد خاں
۱۷۷۶	گہر	خورشید علیخاں
۱۷۷۷		"ل"
۱۷۷۸	لائق	میر لائق علی
۱۷۷۹	لسان	میر کلیم اللہ احمد
۱۷۸۰	لطافت	سید حسن
۱۷۸۱	لطف	مرزا علی
۱۷۸۲	لطف	لطف علی خاں
۱۷۸۳	لطیف	میر شمس الدین
۱۷۸۴	لطیف	میر لطیف علی
۱۷۸۵	لطیف	میر شمس الدین
۱۷۸۶	لطیف	دولت سنگھ
۱۷۸۷	لطیف	شیو سہائے
۱۷۸۸	لطیف	عبد الحق
۱۷۸۹	لکنت	محمد بشیر خان
۱۷۹۰	لعلن	لعلن
۱۷۹۱	لیئق	لالتا پرشاد
۱۷۹۲		"م"
۱۷۹۳	ماہ	عنایت علی بیگ
۱۷۹۴	ماہ	امداد علی خاں
۱۷۹۵	ماہر	محمد امیر
۱۷۹۶	ماہر	فخر الدین خاں
۱۷۹۷	ماہر	مرزا جمعیت شاہ
۱۷۹۸	مائل	میر محمدی
۱۷۹۹	مائل	صادق علی
۱۸۰۰	مائل	قادر بیگ
۱۸۰۱	مائل	میر ہدایت علی
۱۸۰۲	مائل	محمد یار بیگ

نمبر	تخلص	نام
۱۸۰۳	مائل	سید کاظم علی
۱۸۰۴	مائل	لالتا پرشاد
۱۸۰۵	مبارک	سید مبارک علی
۱۸۰۶	مبارک	مبارک حسین خاں
۱۸۰۷	مبتلا	لالہ چنڈی سہائے
۱۸۰۸	مبتلا	مردان علیخاں
۱۸۰۹	مبتلا	
۱۸۱۰	مبتہج	لالہ ملوک چند
۱۸۱۱	مبین	حافظ غلام دستگیر
۱۸۱۲	متقی	میر متقی
۱۸۱۳	متین	محمد حسین
۱۸۱۴	متین	بہادر علی
۱۸۱۵	متین	سید ولایت حسین
۱۸۱۶	مثبت	فدائے علی
۱۸۱۷	مجبور	حق رسا
۱۸۱۸	مجذوب	مرزا غلام چند بیگ
۱۸۱۹	مجذوب	لالہ گوری شنکر
۱۸۲۰	مجرد	محمد
۱۸۲۱	مجرم	میر فتح علی
۱۸۲۲	مجرم	رحمت اللہ
۱۸۲۳	مجرم	میر مہدی حسین
۱۸۲۴	مجروح	مولوی حمید النبی
۱۸۲۵	مجروح	کشن چند
۱۸۲۶	مجروح	درگاہ پرشاد
۱۸۲۷	مجنوں	انعام حسین
۱۸۲۸	مجنوں	حمایت علی
۱۸۲۹	مجنوں	محمد حسین
۱۸۳۰	مجنوں	خشکر دیال
۱۸۳۱	مختل	
۱۸۳۲	مجنوں	
۱۸۳۳	مجیب	مرزا رجب علی
۱۸۳۴	مجیب	غلام حیدر
۱۸۳۵	محب	ولی اللہ
۱۸۳۶	محب	بہرام شاد
۱۸۳۷	محب	میر ابوالقاسم
۱۸۳۸	محبت	مرزا حسین علی
۱۸۳۹	محبت	میر بہادر علی
۱۸۴۰	محبت	محبت خاں
۱۸۴۱	محبت	عنایت اللہ
۱۸۴۲	محبت	آغا سید
۱۸۴۳	محبوب	محبوب خان
۱۸۴۴	محترم	محترم علیخاں
۱۸۴۵	محتشم	سید محتشم علی
۱۸۴۶	محرور	نبی بخش
۱۸۴۷	محرور	ہادی حسن
۱۸۴۸	محروم	لالہ انگداری
۱۸۴۹	محزون	میر ناصر جان محمدی
۱۸۵۰	محزون	مولوی ظہور النبی
۱۸۵۱	محزون	مرزا منگو
۱۸۵۲	محزون	آغا علی
۱۸۵۳	محزون	خدا بخش
۱۸۵۴	محزون	سید محمد حسین
۱۸۵۵	محزون	ابوالحسن
۱۸۵۶	محزون	عالم شاہ
۱۸۵۷	محسن	محسن علی صاحب
۱۸۵۸	محسن	محسن علی
۱۸۵۹	محسن	میر محمد محسن
۱۸۶۰	محسن	حافظ محسن
۱۸۶۱	محسن	محمد محسن
۱۸۶۲	محسن	محمد محسن
۱۸۶۳	محشر	عبداللہ خان
۱۸۶۴	محشر	اکرام اللہ خان
۱۸۶۵	محشر	مرزا علی تقی
۱۸۶۶	محمود	محمود شاہ
۱۸۶۷	محمود	مرزا جان
۱۸۶۸	محمود	محمود علی خان
۱۸۶۹	محمت	حسین علی بیگ
۱۸۷۰	محو	فیض الدین
۱۸۷۱	محو	حسین علی خان
۱۸۷۲	محو	عظیم اللہ
۱۸۷۳	محو	غلام حسن خاں
۱۸۷۴	محوی	میر باسط علی
۱۸۷۵	محوی	محمدی بیگ
۱۸۷۶	مختار	غلام نبی خان
۱۸۷۷	مخدوم	
۱۸۷۸	مخلص	میر مہدی حسن
۱۸۷۹	مخلص	آنند رام
۱۸۸۰	مخلص	خلاص علی خان
۱۸۸۱	مخلص	میر باقر
۱۸۸۲	مخلص	بدیع الزمان خان
۱۸۸۳	مخلص	مرزا کلب حسن خاں
۱۸۸۴	مخلص	محمد حسین خاں
۱۸۸۵	مخمور	محمد جعفر
۱۸۸۶	مخمور	غلام حسین
۱۸۸۷	مخمور	سید مظاہر علی
۱۸۸۸	مخمور	واحد علی
۱۸۸۹	مخمور	قبول احمد

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۸۹۰	منیر	محمد احسان	۱۹۱۹	مست	اشرف علی	۱۹۴۸	مشتاق	لالہ بہاری لال
۱۸۹۱	مداح	محمد صادق	۱۹۲۰	مست	میر فضل علی	۱۹۴۹	مشتاق	کریم خاں
۱۸۹۲	مدیر	سید امیر الدین	۱۹۲۱	مست	عالم علیخاں	۱۹۵۰	مشتاق	محمد واصل
۱۸۹۳	مدحت		۱۹۲۲	مستمند	یار علی خاں	۱۹۵۱	مشتاق	تاج الدین
۱۸۹۴	مدہوش	نبی جان	۱۹۲۳	مسرت	شیخ رحمت علی	۱۹۵۲	مشتاق	عبداللہ خاں
۱۸۹۵	مذنب	محمد حسن	۱۹۲۴	مسرت	شنکر ناتھ	۱۹۵۳	مشتاق	میر سالار بخش
۱۸۹۶	مراد	مراد شاہ	۱۹۲۵	مسرت	وزیر علی	۱۹۵۴	مشتاق	محمد تقی خان
۱۸۹۷	مراد	مراد شاہ	۱۹۲۶	مسرور	غلام حسین خاں	۱۹۵۵	مشتہر	مولوی احمد حسین
۱۸۹۸	مرحبا	عبدالشکور	۱۹۲۷	مسرور	سید خورشید عالم	۱۹۵۶	مشفق	شیخ محمد خان
۱۸۹۹	مرحوم	محمد یار بیگ	۱۹۲۸	مسرور	پیر بخش	۱۹۵۷	مشفق	مرزا احمد بیگ
۱۹۰۰	مرزا	میر فضل اللہ	۱۹۲۹	مسرور	مرزا سنگی بیگ	۱۹۵۸	مشفق	راجہ جاذب کشن
۱۹۰۱	مرزا	آغا مرزا	۱۹۳۰	مسرور	شرف الدین احمد	۱۹۵۹	مشک	محمد حسن خاں
۱۹۰۲	مرزا	مرزا ہدایت اللہ	۱۹۳۱	مسرور	سید محمد علی	۱۹۶۰	مشکل	شیخ امین الدین
۱۹۰۳	مرزا	مرزا علی رضا	۱۹۳۲	مسکین	سید عبدالواحد خاں	۱۹۶۱	مشہدی	مرزا احمد علی
۱۹۰۴	مرزا	مرزا جہانگیر بیگ	۱۹۳۳	مسلسل	وزیر علی	۱۹۶۲	مشہور	پنڈت رادھا کشن
۱۹۰۵	مرزا	نواب محمد خان	۱۹۳۴	مسلم	میر فرزند علی	۱۹۶۳	مشہور	
۱۹۰۶	مرزا	مرزا حسین بخش	۱۹۳۵	مسیح	میاں کرائع	۱۹۶۴	مشیر	قطب الدین
۱۹۰۷	مرزا	مرزا جان بیگ	۱۹۳۶	مسیح	میر ہاشم علی	۱۹۶۵	مصاحب	صاحب رام
۱۹۰۸	مرزا	مرزا علی	۱۹۳۷	مسیح	حکیم محمد علی	۱۹۶۶	مصحفی	غلام ہمدانی
۱۹۰۹	مرزا		۱۹۳۸	مسیح	مسیح اللہ خان	۱۹۶۷	مصدر	حکیم میر ماشاءاللہ
۱۹۱۰	مرزائی	محمد علی جان	۱۹۳۹	مسیح	مسیح اللہ خاں	۱۹۶۸	معروف	بہادر خاں
۱۹۱۱	مروت	میر یار خاں	۱۹۴۰	مسیحا	محمد علی خاں	۱۹۶۹	مصیبت	قطب الدین
۱۹۱۲	مروت	باس کراں	۱۹۴۱	مسیر	مرزا ہمایوں	۱۹۷۰	مضطر	سردار مرزا
۱۹۱۳	مروت	صغیر علی	۱۹۴۲	مشتاق	مشتاق حسین	۱۹۷۱	مضطر	کنھیا لال
۱۹۱۴	مروت	قاسم علی	۱۹۴۳	مشتاق	میر حسن	۱۹۷۲	مضطر	مرزا خسرو شکوہ
۱۹۱۵	مرزا	مرزا علی رضا	۱۹۴۴	مشتاق	مختار احمد	۱۹۷۳	مضطر	کنور سین
۱۹۱۶	مریخ	جانکی پرشاد	۱۹۴۵	مشتاق	غلام علی	۱۹۷۴	مضطر	محمد اسد اللہ
۱۹۱۷	مرید	مرید حسین خاں	۱۹۴۶	مشتاق	میر ابو القاسم	۱۹۷۵	مضطر	ذو الفقار علی
۱۹۱۸	مزمل	شاہ محمد مزمل	۱۹۴۷	مشتاق	لالہ بہاری لال	۱۹۷۶	مضطر	مظہر علیخاں

۱۹۷۷	مضطر	عبدالکریم	۲۰۰۶	مفتون	کریم بخش	۲۰۳۶	ملو	میر نظام الدین
۱۹۷۸	مضطر	لالہ تربینی پرشاد	۲۰۰۷	مفتون	عبدالرحیم	۲۰۳۷	ممنون	میر امانت علی
۱۹۷۹	مضطر	رام نرائن	۲۰۰۸	مفتون	سید محمد رضا	۲۰۳۸	ممنون	میر قمر الدین
۱۹۸۰	مضطر	اسد علی خاں	۲۰۰۹	مفتون	لچھمی نرائن	۲۰۳۹	منت	نور الاسلام
۱۹۸۱	مضطر	علی بخش	۲۰۱۰	مفتون	لالہ رگھوبر دیال	۲۰۴۰	منتظر	خواجہ بخش اللہ
۱۹۸۲	مضطر	مرزا سنگین	۲۰۱۱	مفتون	کاظم علی	۲۰۴۱	منتظر	میاں جان خاں
۱۹۸۳	مضطرب	خلیل احمد	۲۰۱۲	مفتون	بدرالدین	۲۰۴۲	منتظر	امام الدین
۱۹۸۴	مضطرب	مرزا علی بیگ	۲۰۱۳	مفتون	قادر بخش	۲۰۴۳	منتظم	باقر علی خاں
۱۹۸۵	مضطرب	محمد حاجی	۲۰۱۴	مفتون	سید ہادی علی	۲۰۴۴	منشور	محمد سیتا بیگ
۱۹۸۶	مضطرب	درگا پرشاد	۲۰۱۵	مفتون	آگسٹین ڈی سلوا	۲۰۴۴	مغرور	اسد اللہ
۱۹۸۷	مضمون	شرف الدین	۲۰۱۶	مفلس	محب علی	۲۰۴۶	منشی	میر محمد حسین
۱۹۸۸	مضمون		۲۰۱۷	مقبول	سید مقبول عالم	۲۰۴۷	منشی	غلام احمد
۱۹۸۹	مظفر	مظفر علیخاں	۲۰۱۸	مقبول	مقبول نبی	۲۰۴۸	منشی	مولچند کائستھ
۱۹۹۰	ظفر	مظفر علیخاں	۲۰۱۹	مقتول	ابراہیم بیگ	۲۰۴۹	منشی	عجائب رائے
۱۹۹۱	مظفر	مرزا اظفر	۲۰۲۰	مقتول	سید خاں	۲۰۵۰	منصف	مرزا احمد بخش
۱۹۹۲	مظلوم	غلام حسین	۲۰۲۲	مقدور	میر محمد ابراہیم	۲۰۵۱	منصف	منصف علیخاں
۱۹۹۳	مظہر	مرزا جان جاناں	۲۰۲۳	مقسوم	مرزا محمد علی	۲۰۵۲	منظور	آفرین الدین خاں
۱۹۹۴	مظہر	مظہر حسین	۲۰۲۴	مقصود	مقصود عالم	۲۰۵۳	منظور	بابو خاں
۱۹۹۵	مظہر	محمد رضا	۲۰۲۵	مقصود	مقصود بیگ	۲۰۵۴	منظور	سید وزیر علی
۱۹۹۶	معروف	الٰہی بخش خاں	۲۰۲۶	مقیم	محمد مقیم	۲۰۵۵	منعم	مکند لال
۱۹۹۷	معزز	سید محمد علی	۲۰۲۷	ملال	محمد رضا خان	۲۰۵۶	منعم	موہن لال
۱۹۹۸	معزز	میر عزیز الدین	۲۰۲۸	ملک	بابو جگن ناتھ	۲۰۵۷	منعم	مولوی شیر علی
۱۹۹۹	معظم	معظم خاں	۲۰۲۹	مقبول	لالہ جبیکر رائے	۲۰۵۸	منعم	نور الحق
۲۰۰۰	معقول		۲۰۳۰	ملول	محمد یار	۲۰۵۹	منور	منور الحسن
۲۰۰۱	معین	معین الدین	۲۰۳۱	ممتاز	سید میاں	۲۰۵۰	منور	سید منور علی
۲۰۰۲	معین	معین الدین خاں	۲۰۳۲	ممتاز	محمد حسین علی خاں	۲۰۶۱	منیر	نظام الدین
۲۰۰۳	مغل	مغل علی	۲۰۳۳	ممتاز	مرزا قاسم علی	۲۰۶۲	منیر	آفتاب
۲۰۰۴	مغموم	لالہ رام حسن	۲۰۳۴	ممتاز	حافظ فضل	۲۰۶۳	منیر	خواجہ آفتاب
۲۰۰۵	مغموم	میر مشیت علی	۲۰۳۵	ممتاز	نور احمد	۲۰۶۴	منیر	وجیہہ الدین

نمبر	تخلص	نام
۲۰۶۵	منیر	سید اسمعیل حسین
۲۰۶۶	مواج	عبدالرحمٰن
۲۰۶۷	موج	خدا بخش
۲۰۶۸	موج	میر کاظم حسین
۲۰۶۹	موجد	قادر علی
۲۰۷۰	موجی	موجی رام
۲۰۷۱	موزوں	میر نواب
۲۰۷۲	موزوں	میر فرزند علی
۲۰۷۳	موزوں	مہاراجہ رام نرائن
۲۰۷۴	موزوں	محمد قادر بخش
۲۰۷۵	موزوں	چھتر سنگھ کائستھ
۲۰۷۶	مومن	محمد مومن خاں
۲۰۷۷	مونس	میر سعادت علی
۲۰۷۸	مونس	میر نواب
۲۰۷۹	مہاراج	راجہ سلاس رائے
۲۰۸۰	مہجور	مجور خاں
۲۰۸۱	مہجور	محمد صدر الدین
۲۰۸۲	مہجور	شیو پرشاد
۲۰۸۳	مہجور	شیخ محمد بخش
۲۰۸۴	مہجور	ہدایت علی
۲۰۸۵	مہجور	عنایت حسین خاں
۲۰۸۶	مہدی	مہدی علیخاں
۲۰۸۷	مہدی	مہدی علیخاں
۲۰۸۸	مہدی	مرزا مہدی
۲۰۸۹	مہدی	مہدی علیخاں
۲۰۹۰	مہر	رجب علی بیگ
۲۰۹۱	مہر	محمد عمر
۲۰۹۲	مہر	میر مہر علی
۲۰۹۳	مہر	مہر چند

نمبر	تخلص	نام
۲۰۹۴	مہر	عبداللہ خاں
۲۰۹۵	مہر	سید آغا علیخاں
۲۰۹۶	مہر	منصور خاں
۲۰۹۷	مہر	مرزا حاتم علی
۲۰۹۸	مہلت	مرزا علی
۲۰۹۹	میر	میر محمد تقی
۳۰۰۰	میراں	میر عسکری
۳۰۰۱	مینوش	شیو سہائے
۳۰۰۲		"ن"
۳۰۰۳	ناجی	محمد شاکر
۳۰۰۴	ناداں	مولوی محمد بخش
۳۰۰۵	نادر	گنگا سنگھ
۳۰۰۶	نادر	
۳۰۰۷	نادر	میر محمد عارف
۳۰۰۸	نادر	سید آغا
۳۰۰۹	نادر	احمد حسین خاں
۳۰۱۰	نادر	سید نجم الدین حسین
۳۰۱۱	نادر	کلب حسین خاں
۳۰۱۲	نادم	رجب حسین خاں
۳۰۱۳	نادم	
۳۰۱۴	نازش	مولوی الٰہی بخش[1]
۳۰۱۵	ناسخ	مرزا علی بیگ
۳۰۱۶	ناصر	امام بخش
۳۰۱۷	ناصر	سید ناصر نواب
۳۰۱۸	ناصر	محمد علی بیگ
۳۰۱۹	ناصر	سعادت خاں
۳۰۲۰	ناصر	نواب ناصر جنگ
۳۰۲۱	ناصر	میر ناصر علی
۳۰۲۲	ناصر	ابو محمد

نمبر	تخلص	نام
۳۰۲۳	ناطق	شیخ احمد شاہ
۳۰۲۴	ناطق	مرزا احمد
۳۰۲۵	ناطق	لالہ جگنا تھ
۳۰۲۶	ناظر	میر غلام بشیر
۳۰۲۷	ناظم	یوسف علیخاں
۳۰۲۸	ناظم	
۳۰۲۹	ناظم	میر یحییٰ
۳۰۳۰	ناظم	درگا پرشاد
۳۰۳۱	ناظم	شیخ غلام یٰسین
۳۰۳۲	ناظم	کامتا پرشاد
۳۰۳۳	ناظم	میر ناظم علی
۳۰۳۴	ناظم	شیو پرشاد
۳۰۳۵	نافذ	مرزا علی
۳۰۳۶	ناکام	کرم علی
۳۰۳۷	نالاں	منولال
۳۰۳۸	نالاں	میر احمد علی
۳۰۳۹	نالاں	میر وارث علی
۳۰۴۰	نالاں	نور علی بیگ
۳۰۴۱	نالاں	محمد عسکری
۳۰۴۲	نالاں	محمد جان
۳۰۴۳	نامی	علی محمد خاں
۳۰۴۴	نامی	آغا حسن
۳۰۴۵	نامی	لالہ متھن لال
۳۰۴۶	نامی	رجب علی بیگ
۳۰۴۷	نامی	احسام الدین
۳۰۴۸	نامی	
۳۰۴۹	نایاب	عباس علی
۳۰۵۰	نثار	محبوب بخش
۳۰۵۱	نثار	سدا سکھ

[1] نازش مرزا علی بیگ کا نام سہو کتابت سے رہ گیا ہے

۲۱۵۳	نثار	نثار علی	۲۱۸۱	ندیم	مرزا احمد علی بیگ	۲۲۱۰	نصیر	میر ناصر علی
۲۱۵۴	نثار	میر عبدالرسول	۲۱۸۲	ندیم	محمد شفیع	۲۲۱۱	نصیر	نصیر الدین
۲۱۵۵	نثار	میر افضل علی	۲۱۸۳	نزار	سید قاسم علی	۲۲۱۲	نصیر	ارجن سنگھ
۲۱۵۶	نثار	سید کلب علی	۲۱۸۴	نزار	خواجہ محمد اکرم	۲۲۱۳	نصیر	محمد نصیر
۲۱۵۷	نجابت	سید زین العابدین	۲۱۸۵	نزہت	برہان الدین	۲۲۱۴	نصیر	مقصود احمد
۲۱۵۸	نجات		۲۱۸۶	نزہت	رفیع الدرجات	۲۲۱۵	نظام	غازی الدین خاں
۲۱۵۹	نجات	شیخ حسن رضا	۲۱۸۷	نزہت	مرزا ارجمند	۲۲۱۶	نظام	نظام شاہ
۲۱۶۰	نجات	شنکر سروپ	۲۱۸۸	نزہت	مرزا کرامت اللہ	۲۲۱۷	نظامی	شیخ نظام الدین
۲۱۶۱	نجد	مرزا احمد عباس	۲۱۸۹	نزہت	لالہ رام سروپ	۲۲۱۸	نظر	مرزا علی
۲۱۶۲	نجف	میر نجف علی	۲۱۹۰	نساخ		۲۲۱۹	نظمی	میر منیر الدین
۲۱۶۳	نجم	سید اشرف علی	۲۱۹۱	نسبت	میر احمد علی	۲۲۲۰	نظیر	گنپت رائے
۲۱۶۴	نجم	میر نجم الدین	۲۱۹۲	نسیم	نسیم اللہ	۲۲۲۱	نظیر	نظیر محمد خاں
۲۱۶۵	نجم	محمد رضا خان	۲۱۹۳	نسیم	نسیم اللہ	۲۲۲۲	نظیر	ولی محمد
۲۱۶۶	نجم	انعام اللہ	۲۱۹۴	نسیم	محمد حسین علی	۲۲۲۳	نظیر	
۲۱۶۷	نجم	میر نجم الدین [illegible]	۲۱۹۵	نسیم	گلزار علی	۲۲۲۴	نعمت	شیخ عبدالحق
۲۱۶۸	نجم	میر نجم الدین احمد	۲۱۹۶	نسیم	دیا شنکر و پنڈت	۲۲۲۵	نعمت	نعمت اللہ خاں
۲۱۶۹	نجم	نجم الدین	۲۱۹۷	نسیم	مرزا راجہ کدار ناتھ	۲۲۲۶	نعم	شیخ محمد نعیم
۲۱۷۰	نجیب	میر بہادر علی	۲۱۹۸	نسیم	پنڈت برناتھ	۲۲۲۷	نعیم	فدا حسین خاں
۲۱۷۱	نحیف	حق وردی خاں	۲۱۹۹	نسیم	اصغر علی خاں	۲۲۲۷	نعیم	میر امجد علی
۲۱۷۲	نحیف	سید برکت علی	۲۲۰۰	نسیم	محمد یعقوب	۲۲۲۹	نفیس	دلاور خاں
۲۱۷۴	نحیف	مہدی علیخاں بہادر	۲۲۰۱	نشاط	میرن شاہ	۲۲۳۰	نقی	نقی علی خاں
۲۱۷۵	نحیف	محمد عوض علی	۲۲۰۲	نشاط	مولوی الٰہی بخش	۲۲۳۱	نقی	علی نقی خاں
۲۱۷۴	ندا	معین الدین	۲۲۰۳	نشاط	اہری سنگھ کائستھ	۲۲۳۲	نقی	سید علی نقی
۲۱۷۵	ندرت	عابد علی	۲۲۰۴	نشاط	لالہ اجودھیا پرشاد	۲۲۳۳	نکہت	نیاز علی بیگ
۲۱۷۶	ندرت	مرزا مغل	۲۲۰۵	نشتر	میر امداد حسین	۲۲۳۴	نکہت	غلام احمد
۲۱۷۷	ندیم	مرزا علی	۲۲۰۶	نصرت	لالہ گوبند رائے	۲۲۳۵	نگیں	مرزا محمد جان
۲۱۷۸	ندیم	سید محمد عسکری	۲۲۰۷	نصرت	غلام نبی خاں	۲۲۳۶	نمود	مرزا محمد آسما
۲۱۷۹	ندیم	شیخ علی تلی	۲۲۰۸	نصر	نصیر الدین	۲۲۳۷	نمود	میر مہدی
۲۱۸۰	ندیم	سید پیارے صاحب	۲۲۰۹	نصیر	شاہ نصیر الدین	۲۲۳۸	نمود	میر محمد حسین خاں

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۲۲۳۹	نوا	قدرت اللہ	۲۲۶۸	واصل	درگا پرشاد	۲۲۹۷	وحید	سرفراز علیخاں
۲۲۴۰	نوا	ظہور اللہ خاں	۲۲۶۹	واصل	ظہور اصل	۲۲۹۸	وحید	وحید الدین
۲۲۴۱	نواب	میر نصیر الدین	۲۲۷۰	واعظ	الہی بخش	۲۲۹۹	وزیر	وزیر علیخاں
۲۲۴۲	نواب	نواب نصر اللہ خاں	۲۲۷۱	واقف	واقف شاہ	۲۳۰۰	وزیر	وزیر علی
۲۲۴۳	نوازش	نوازش علیخاں	۲۲۷۲	واقف	مرزا قوماش بہادر	۲۳۰۰	وزیر	سید وزیر علی
۲۲۴۴	نوازش	نوازش علیخاں	۲۲۷۳	والہ	رحمت خاں	۲۳۰۱	وزیر	خواجہ محمد وزیر
۲۲۴۵	نور	میر وزیر علی	۲۲۷۴	والہ	میر مبارک علی	۲۳۰۲	وزیر	میر پرورش علی
۲۲۴۶	نور	نادر حسین	۲۲۷۵	والہ	محمد خاں ملازم	۲۳۰۳	وزیر	وزیر خاں
۲۲۴۷	نور		۲۲۷۶	والہ		۲۳۰۴	وزیر	وزیر علی خاں
۲۲۴۸	نور	محمد نور الحسین	۲۲۷۷	والی	محمد والی	۲۳۰۵	وزیر	وزیر علی
۲۲۴۹	نور	صمصام حیدر	۲۲۷۸	وجاہت	احمد علیخاں	۲۳۰۶	وسعت	مستقیم خاں
۲۲۵۰	نورحق	محمد جمیل	۲۲۷۹	وجیہہ	میر ضامن علی	۲۳۰۷	وصال	نصر اللہ خاں
۲۲۵۱	نیاز	میر محمد سعید	۲۲۸۰	وجیہہ	وجیہہ الدین	۲۳۰۸	وصف	شاہ منور علی
۲۲۵۲	نیاز	میر محمد علی	۲۲۸۱	وحدت	جمیت رائے کایستھ	۲۳۰۹	وصف	میر محمود علی
۲۲۵۳	نیاز	نیاز احمد	۲۲۸۲	وحدت	محمد علی	۲۳۱۰	وصف	بنی مادھو
۲۲۵۴	نیاز	عبدالرسول	۲۲۸۳	وحشت	میر ابوالحسن	۲۳۱۱	وصل	محمد مظہر
۲۲۵۵	نیاز	لالہ راجہ رام	۲۲۸۴	وحشت	باقر علی خاں	۲۳۱۲	وصل	میر احمد علی
۲۲۵۶	نیاز	محمد نیاز علی	۲۲۸۵	وحشت	میر بہادر علی	۲۳۱۳	وصل	مرزا اسحاق
۲۲۵۷	نیّر	مرزا حسن عسکری	۲۲۸۶	وحشت	یوسف علی	۲۳۱۴	وصل	محمد علی خاں
۲۲۵۸	نیر رخشاں	و ، ضیاء الدین احمد خاں	۲۲۸۷	وحشت	احمد بیگ	۲۳۱۵	وصل	میر کرار حسین
۲۲۵۹	واجد	واجد علی خاں	۲۲۸۸	وحشت	مخدوم بخش	۲۳۱۶	وصی	شاہ وصی احمد
۲۲۶۰	واجد	عبدالواحد	۲۲۸۹	وحشت	میر غلام علیخاں	۲۳۱۷	وفا	لالہ نول رائے
۲۲۶۱	وارث	وارث علی بیگ	۲۲۹۰	وحشت	سید حبیب احمد	۲۳۱۸	وفا	لالہ تھنکر لال
۲۲۶۲	وارث	وارث الدین	۲۲۹۱	وحشت	کبیر الدین	۲۳۱۹	وفا	مرزا عبدالعلی
۲۲۶۳	وارث	شاہ محمد وارث	۲۲۹۲	وحشت	رشید النبی	۲۳۲۰	وفا	مرزا دارابخت
۲۲۶۴	وارفتہ	شیر علیخاں	۲۲۹۳	وحشی	میر بخش	۲۳۲۱	وفا	میر حیدر علی
۲۲۶۵	واصف	احمد حسین	۲۲۹۴	وحید	محمد عبدالرؤف	۲۳۲۲	وفا	محمد علیخاں
۲۲۶۶	واصف	حسن بخش خاں	۲۲۹۵	وحید	میر ہادی	۲۳۲۳	ولا	مظہر علیخاں
۲۲۶۷	واصف	محمد یعقوب	۲۲۹۶	وحید	وحید الدین	۲۳۲۴	ولا	محمد مراد خاں

۲۳۲۵	ولایت	مرزا ولایت علی	۲۳۵۴	ہما	سید احمد حسین	۲۳۸۳	یاور	امداد علی
۲۳۲۶	ولایت	ولایت شاہ	۲۳۵۵	ہمت	اخوند ہمت	۲۳۸۴	یحییٰ	یحییٰ خاں
۲۳۲۷	ولایت	ولایت علی خاں	۲۳۵۶	ہمت	سید ہمت علی	۲۳۸۵	یٰسین	عبد الستار
۲۳۲۸	ولی	مرزا محمد ولی	۲۳۵۷	ہمت	لالہ اندرمن	۲۳۸۶	یعقوب	میر یعقوب علی
۲۳۲۹	ولی	شاہ ولی اللہ	۲۳۵۸	ہمدم	عبد اللہ خاں	۲۳۸۷	یقین	انعام اللہ خاں
۲۳۳۰	ولی	محمد رفیق	۲۳۵۹	ہمدم	میر حفیظ علی	۲۳۸۸	یقین	سید محمد حسین
۲۳۳۱	ولی	مولوی امو جان	۲۳۶۰	ہمرنگ	میر عزیز الدین	۲۳۸۹	یقین	میرن صاحب
۲۳۳۲	ولی	علی محمد خاں	۲۳۶۱	ہنر	وارث علیخاں	۲۳۹۰	یکتا	معین الدین خاں
۲۳۳۳	وہم	میر محمد علی	۲۳۶۲	ہنر	مرزا مظفر علی	۲۳۹۱	یکتا	نوروز علی
۲۳۳۴		"ہ"	۲۳۶۳	ہنر	بختاور بخت	۲۳۹۲	یکدل	دلاور خاں
۲۳۳۵	ہاتف	مرزا محمد	۲۳۶۴	ہوس	مرزا محمد تقی خاں	۲۳۹۳	یکرنگ	مصطفیٰ خاں
۲۳۳۶	ہاتفی	محمد حسن علی	۲۳۶۵	ہوش	غلام مرتضیٰ	۲۳۹۴	یل	عبد القادر
۲۳۳۷	ہادی	میر جواد علی خاں	۲۳۶۶	ہوش	منور علی	۲۳۹۵	یمن	حکیم احمد علیخاں
۲۳۳۸	ہادی	سید محمد مہدی	۲۳۶۷	ہوش	شیخ عزیز الدین	۲۳۹۶	یوسف	یوسف خاں
۲۳۳۹	ہادی	فخر الدین بہادر	۲۳۶۸	ہوش	موتی بہاری لال	۲۳۹۷	یوسف	مرزا یوسف بیگ
۲۳۴۰	ہادی	محمد ہادی	۲۳۶۹	ہوشیار	کیول رام	۲۳۹۸	یوسف	سید احمد علیخاں
۲۳۴۱	ہاشمی	نادر حسین خاں	۲۳۷۰	ہویدار	میر محمد اعظم	۲۳۹۹	یوسف	میر یوسف علی
۲۳۴۲	ہاشمی	میر محمد ہاشم	۲۳۷۱	ہینگا	میر ہینگا	۲۴۰۰	یوسف	یوسف علی شاہ
۲۳۴۳	ہاشمی	سید اکبر علی	۲۳۷۲	یاد	میر غلام حسین	۲۴۰۱	اچپل	ہیمن لال
۲۳۴۴	ہاشمی		۲۳۷۳	یاد	لالہ کاشی رام	۲۴۰۲	امیر	امیر صاحبہ
۲۳۴۵	ہجر	سید جلیل الدین	۲۳۷۴	یاد	امام خاں	۲۴۰۳	بنو	
۲۳۴۶	ہجر	مرزا اصغر حسین	۲۳۷۵	یار	میر احمد یار	۲۴۰۴	بیگم	
۲۳۴۷	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۲۳۷۶	یاس	حفیظ الدین	۲۴۰۵	بیگم	تاراں بیگم
۲۳۴۸	نہایت	ہدایت علی	۲۳۷۷	یاس	حسن علیخاں	۲۴۰۶	بیگم	رشک محل
۲۳۴۹	ہدایت	ہدایت اللہ	۲۳۷۸	یاس	خیر الدین	۲۴۰۷	جان	صاحب جان
۲۳۵۰	ہدہد	عبد الرحمٰن	۲۳۷۹	یاس	تن سکھ رائے	۲۴۰۸	جانی	بیگم جان
۲۳۵۱	ہرچند	ہرچند کشور	۲۳۸۰	یاس	انور علی	۲۴۰۹	جینا بیگم	
۲۳۵۲	ہرچند		۲۳۸۱	یاور	میر امام الدین	۲۴۱۰	چندا	مہر لقا
۲۳۵۳	ہلال	امیر علیخاں	۲۳۸۲	یاور	میر مہدی حسن	۲۴۱۱	حجاب	نبی جان

نمبر	تخلص	نام
۲۴۱۲	خور	مناجان
۲۴۱۳	دلبر	چھوٹی بیگم
۲۴۱۴	دلہن بیگم	
۲۴۱۵	زہرہ	منی
۲۴۱۶	زہرہ	امراؤ جان
۲۴۱۷	زینت	
۲۴۱۸	سلطان	
۲۴۱۹	شرم	شمس النساء بیگم
۲۴۲۰	شرم	چھوٹی صاحبہ
۲۴۲۱	شیریں	بیگا
۲۴۲۲	صاحب	امتہ الفاطمہ
۲۴۲۳	صنم	درگا
۲۴۲۴	ظرافت	
۲۴۲۵	عالم	خاص محل
۲۴۲۶	عزیز	عزیز
۲۴۲۷	عفت	نجم النساء
۲۴۲۸	فرخ	فرخ بخش
۲۴۲۹	قمر	حیدری بیگم
۲۴۳۰	ماہ	منجھلی بیگم
۲۴۳۱	محبوب	محبوب محل
۲۴۳۲	مستور	مستور بیگم
۲۴۳۳	مشتری	قمر جان
۲۴۳۴	ملک	انی
۲۴۳۵	منتظر	گنا بیگم
۲۴۳۶	مہتاب	
۲۴۳۷	نزاکت	رجو
۲۴۲۸	نورن	

خزینۃ العلوم فی متعلقات المنظوم

مصنف درگاپرشاد نادر۔ نادر نے اس تذکرہ میں اپنے حالات بھی درج کر دیئے ہیں۔ وہ ۱۸۳۳ء میں بمقام شہر دہلی کوچہ برجناتھ میں پیدا ہوئے۔

۱۸۵۲ء میں دلی کالج میں داخل ہوئے اور ۵۶-۱۸۵۵ء تک عربی و فارسی و ریاضی کی تعلیم حاصل کی۔ تھوڑے دن کسی دفتر میں منشی رہے۔ ۶۳-۱۸۵۹ء تک ضلع گڑگاؤں میں تحصیلی مدرسہ کے مدرس اول فارسی رہے۔ ۱۸۶۴ء میں دہلی بدل کر آگئے۔ اور نارمل اسکول میں ریاضی کے مدرس مقرر ہوئے۔ ۱۸۷۴ء میں لاہور پہنچے اور محکمۂ تعلیم کی نصابی کتابوں کی تصحیح پر مامور ہوئے۔ ۱۸۷۷ء میں ایجوکیشنل پریس لاہور میں شعبہ امتحانات کے ممتحن اعلیٰ مقرر ہوئے۔

لکھنے پڑھنے کا شوق انہیں نوجوانی ہی سے تھا۔ تاریخ و تذکرہ کی متعدد کتابوں کے مصنف ہیں۔ ایک مختصر سا دیوان بھی بنام "مطلب غریب" مرتب کیا تھا۔ گلشن ناز اور چمن انداز بھی انہیں کی تصنیف ہیں جن کا ذکر آگے آئے گا۔

عہد تصنیف و طباعت یہ تذکرہ ۷۱-۱۸۷۰ء / ۱۲۸۸ھ میں لکھا گیا۔ ۱۸۷۵ء / ۱۲۹۲ھ میں مسودہ صاف ہوا اور ۱۸۷۷ء / ۱۲۹۴ھ میں اپنے حالات شامل کرکے مصنف نے اسے طباعت کے لئے دیدیا۔

پہلی بار ۱۸۷۹ء / ۱۲۹۶ھ میں منشی گلاب سنگھ قصوری مالک مطبع مفید عام پریس لاہور نے شائع کیا۔ اس میں بڑی تقطیع کے ۲۷۰ صفحات ہیں۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔

خصوصیات تذکرہ اردو زبان میں ہے اور قاضی نورالدین گجراتی کے تذکرہ "مخزن شعرا" کو سامنے رکھ کر لکھا گیا ہے لیکن مصنف نے چھان بین کرکے شعرا کی تعداد میں اضافہ بھی کیا ہے۔ اس سے مخزن شعرا کے متعلق بھی بعض نئی باتیں معلوم ہوتی ہیں۔ لیکن شعرا کے حالات یہاں بھی رواج عام کے مطابق مختصر ہیں۔

شعرا کے تذکرہ علاوہ مصنف نے شعر و فن کے مختلف پہلوؤں پر بھی بحث کی ہے اور اسی لئے یہ تذکرہ ضخیم ہو گیا ہے۔

پورا تذکرہ ذیل کی چھ کلیدوں میں تقسیم ہے۔

کلید اول :۔ علت غائی مبادی و موضوع کے بیان میں (۱) اقسام کلام کی تعداد اور شعر کی تعریف مع حروف تہجی، قافیہ

لہ اس کا پورا نام "خزینۃ العلوم فی متعلقات المنظوم" خطاب گلدستہ نادلافکار اور عرف "تذکرہ شعرائے دکن" ہے۔ اسی لئے اس کے حوالے مختلف ناموں سے ملتے ہیں۔

در ردیف و علم عروض (۳) ابتدائے شعر (۴) ریختی و ریختہ (۵) اقسام اربعہ شعریہ (۶) اقسام کلام بہ اعتبار معنی علم موسیقی
اس تذکرہ کے آخر میں سید احمد مولف فرہنگ آصفیہ کی تقریظ بھی شامل ہے ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو ۔ نظام الدین	۲۴	اضعف ۔ ارشاد علی	۴۷	بیاں ۔ خواجہ احسن الدین
۲	آزاد ۔ فقیر اللہ	۲۵	اظہر	۴۸	بیتاب ۔ بدرالدین
۳	آشنا ۔ زین العابدین	۲۶	آفرید محمد صدیق	۴۹	بے ہوش ۔ رمضان علی خاں
۴	آفاق ۔ فریدالدین	۲۷	افسر ۔ نصرت خاں	۵۰	تاثیر ۔ صادق علی
۵	ابجدی	۲۸	الفت ۔ محمد الفت	۵۱	تاباں ۔ ابوالحسن
۶	احسان ۔ غلام علی	۲۹	امداد	۵۲	عبدالکریم سورت والا
۷	احسن ۔ محمد احسن	۳۰	احمد	۵۳	عبداللہ شاہ سورت والا
۸	احسن ۔ محمد احسان	۳۱	امید	۵۴	تجلی ۔ شاہ تجلی حیدر آباد
۹	احسن ۔ محمد موسیٰ	۳۲	امیر	۵۵	تمکین ۔ حفیظ اللہ خاں
۱۰	احقر	۳۳	امین ۔ محمد امین	۵۶	تمنا ۔ اسد علی خاں
۱۱	احمد	۳۴	الوار ۔	۵۷	تنبیہ
۱۲	احمد ۔ سید احمد	۳۵	اویسی ۔ محی الدین	۵۸	ثنا ۔ ثناء اللہ
۱۳	احمد ۔ میر احمد اللہ	۳۶	ایما ۔ حسین علی	۵۹	جرات ۔ شیر علی
۱۴	احمد ۔ سید احمد	۳۷	ایمان ۔ شیر محمد خاں	۶۰	جعفری
۱۵	احمد ۔ غلام احمد	۳۸	باقر ۔ باقر علی خاں	۶۱	جوش ۔ عبدالرحیم
۱۶	احمد	۳۹	باقی	۶۲	جولاں ۔ حافظ غلام شاہ
۱۷	افسر ۔ احمد علی	۴۰	بخشش ۔ شیخ احمد	۶۳	جولاں ۔ میر حسن
۱۸	اخگر ۔ رضی الدین	۴۱	برہان گجراتی	۶۴	چندا ۔ ماہ لقا
۱۹	اخلاص ۔ عبدالرحمٰن	۴۲	بسمل ظہیر الدین	۶۵	حامد ۔ شیخ حامد
۲۰	ادب ۔ غلام محی الدین	۴۳	بلیغ ۔ غلام قادر لکھنوی	۶۶	حبیب ۔ حبیب موسیٰ
۲۱	ارسطو جاہ	۴۴	بہادر ۔ عرف شیخو میاں	۶۷	حجاب ۔
۲۲	ارمان	۴۵	بہادر ۔ عرف شیخو میاں	۶۸	حزیں ۔ غلام حسین
۲۳	اسحٰق ۔ محمد اسحٰق	۴۶	بہنر ۔ محمد داور	۶۹	حسن ۔ سید حسن

۷۰ حمایت
۷۱ حیدری - یا حیدر
۷۲ خاص
۷۳ خاں محمد خاں
۷۴ خاکی غلام حیدر
۷۵ خلق غلام احمد
۷۶ خلق
۷۷ خوش - برہان الدین
۷۸ خوش - قادر میاں
۷۹ خوس
۸۰ داغ - ہدایت علی
۸۱ دردمند - محمد فقیہ
۸۲ درویش - سید درویش علی
۸۳ دلبر - سید ابراہیم
۸۴ دلکش حافظ داور
۸۵ ذاکر - سید محمود
۸۶ ربط - بالا پرشاد
۸۷ ربط - غلام محمد اشک
۸۸ رحمت اللہ - رحمت
۸۹ رحمت - رحمت میاں
۹۰ رسوا - عبداللہ بیگ
۹۱ رضا -
۹۲ رفعت - رفیع اللہ
۹۳ رکھو
۹۴ رونق - سیٹھ بالوجی
۹۵ زخم - بسم اللہ خاں
۹۶ زماں
۹۷ زیرک - سید علوی
۹۸ سحر - محمد خلیل خاں
۹۹ سخن -
۱۰۰ سراج - اورنگ آباد
۱۰۱ سعیدی
۱۰۲ سکندر
۱۰۳ سلیمی
۱۰۴ سمجھو - غلام محمد
۱۰۵ سیاح - سیف الحق میاں داد خاں
۱۰۶ شاد - احمد حسن
۱۰۷ شاد - دیبی پرشاد
۱۰۸ شاد
۱۰۹ شاداں - چند دلال
۱۱۰ شاہ علیخاں
۱۱۱ شاہی - شاہ قلی خاں
۱۱۲ شائق - عنایت الدین
۱۱۳ شرر - غلام علی بیگ
۱۱۴ شرر - مرزا جعفر
۱۱۵ شریف -
۱۱۶ شعلہ - حسن نادر
۱۱۷ شفقت - بشارت علی
۱۱۸ شکر - محمد مرزا
۱۱۹ شمس - ولی اللہ
۱۲۰ شمس - حکیم شمس الدین
۱۲۱ شنکر - دیا شنکر
۱۲۲ شوق - عباس علی
۱۲۳ شہرت
۱۲۴ شوق -
۱۲۵ شہرت - امیر بخش
۱۲۶ شہرت - حیدر بیگ
۱۲۷ شیدا - خواجہ سعید الدین
۱۲۸ صاحب - نواب رفیع الدولہ
۱۲۹ صادق -
۱۳۰ صدق -
۱۳۱ صدیق - محمد صدیق
۱۳۲ صمد
۱۳۳ صوفی -
۱۳۴ ضاحک - مرزا وحید
۱۳۵ ضامن - محمد ضامن
۱۳۶ طالب
۱۳۷ طالب - مرزا محمود بیگ
۱۳۸ طالع - لالہ ہندو لال
۱۳۹ طوبیٰ - سید علی حسین
۱۴۰ ظفر - مظفر حسین
۱۴۱ عابد - غلام زین العابدین
۱۴۲ عابد
۱۴۳ عاشق
۱۴۴ عاشق - سید محمود
۱۴۵ عاشق - میر یحییٰ
۱۴۴ عاشق - نور محمد برہان
۱۴۵ عالیجاہ
۱۴۶ عباس - عباس علی
۱۴۷ عباس
۱۴۸ عبد عبداللہ
۱۴۹ عرفی - وجیہہ الدین
۱۵۰ عزلت - سید عبدالولی
۱۵۱ عزم - محمد غوث
۱۵ عزیز - عزیز اللہ
۱۵ عشق - میر محمد علی
۱۵ عصر - احمد علی

نمبر	نام
۱۵۷	عقیدت
۱۵۸	علوی - غلام جیلانی
۱۵۹	علی - غلام علی
۱۶۰	علی - شیخ علی
۱۶۱	عمر - معیز خاں
۱۶۲	عنایت - قمرالدین
۱۶۳	غالب
۱۶۴	غافل
۱۶۵	غالب - حاجی میاں
۱۶۶	غالب دکنی
۱۶۷	غمگیں - فرید بخش
۱۶۸	غنی - جواد ابراہیم
۱۶۹	غنی
۱۷۰	غواص
۱۷۱	غیرت
۱۷۲	فاضل - شیخ فاضل
۱۷۳	فاضل - محمد فاضل
۱۷۴	فایق
۱۷۵	فدا - سید حسین
۱۷۶	فرح
۱۷۷	فرحت - سیرو باد
۱۷۸	فرحت
۱۷۹	فرخ
۱۸۰	فروغ - ثناء اللہ
۱۸۱	فضل - شیخ فضل
۱۸۲	فضلہ
۱۸۳	فضیلت
۱۸۴	فہم - ملک سردار
۱۸۵	فرید - فریدالدین

نمبر	نام
۱۸۶	فیاض - عبدالرزاق
۱۸۷	فیض - شمس الدین
۱۸۸	قصند - حسن مرزا
۱۸۹	قطب - قطب الدین
۱۹۰	قطبی - جمال الدین
۱۹۱	قلق - عبدالعلی شاہ
۱۹۲	کاظم - آغا محمد کاظم
۱۹۳	کاظم - کاظم الدین
۱۹۴	کامل - سید منظور
۱۹۵	کامل - میر کمال الدین
۱۹۶	کریم - شیخ غلام ضامن
۱۹۷	کریم - عبدالکریم
۱۹۸	کمر - عبدالحکیم
۱۹۹	کوکب - رائے مکند
۲۰۰	گرم
۲۰۱	گرم - حیدر علی
۲۰۲	لالہ - منشی اللہ دی
۲۰۳	لطف - لطف اللہ
۲۰۴	لطف - مرزا علی
۲۰۵	لطف - شمس الدین
۲۰۶	ماہ لقا
۲۰۷	ماہی - میر محمد علی خاں
۲۰۸	مایل - ہدایت علی
۲۰۹	مایل - سید حیدر صاحب
۲۱۰	مجرم
۲۱۱	مجروح - فیاض الدین
۲۱۲	محب - محب اللہ
۲۱۳	مخلص - غلام محی الدین
۲۱۴	مرزا - مرزا محمد

نمبر	نام
۲۱۵	مروت - پاس کرن
۲۱۶	مرہون - عبداللہ
۲۱۷	مرہون - مرزا علی رضا
۲۱۸	مرہون -
۲۱۹	مست - منشی رتن لال
۲۲۰	مسرت - وزیر علی
۲۲۱	مسرور - منشی
۲۲۲	مسکین - عبدالواحد خاں
۲۲۳	مسیح - ذوالفقار علی
۲۲۴	مشتاق - محمد حسین
۲۲۵	مشتاق - نجم الدین
۲۲۶	مضطر - ذوالفقار علی
۲۲۷	مفتوں - سید امیر
۲۲۸	مقدور - محمد ابراہیم
۲۲۹	ملا - فخرالدین
۲۳۰	منت - قمرالدین
۲۳۱	منظور - شیخ محمد
۲۳۲	منیر - غلام محمد
۲۳۳	منیر - شاہ وجیہہ الدین
۲۳۴	موزوں
۲۳۵	میر - محمد علی خاں
۲۳۶	نادان - عنایت حسین
۲۳۷	نادر - امان اللہ خاں
۲۳۸	نجف - نجف خاں
۲۳۹	نجف - محمد شفیع
۲۴۰	ندا
۲۴۱	نشاط - رائے ملی پرشاد
۲۴۲	نصیر -
۲۴۳	نصیر - شاہ نصیرالدین

فرح بخش[1]

مصنف | یار محمد خاں شوکت

عہد تصنیف و طباعت | مصنف کو ۱۵ شعبان ۱۲۸۷ھ میں تذکرہ لکھنے کا خیال پیدا ہوا اور اس خیال کا محرک، میر کا یہ شعر ہوا۔

میر نہیں پیر تم کاہلی اللہ رے　　نام خدا ہو جواں کچھ تو کیا چاہیے

مصنف کا بیان ہے کہ

"اس شعر کو پڑھ کر بے اختیار دل مائل اشعار عاشقانہ ہوا۔ میں نے کاغذ قلمدان طلب کیا، بیاض سے بعض شعرائے تارک خیال کو منتخب کیا۔ ایک شب میں یہ تذکرہ تحریر ہوا۔ فرح بخش اس رسالے کا نام ہے نشاط افزا گنجینۂ مسرت تاریخ اختتام ہے۔"

تذکرہ تکملہ کے فوراً بعد مطبع نظامی کانپور سے شائع ہوگیا مطبع کے مالک محمد عبدالرحمن شاکر بن حاجی محمد روشن خاں کا حسب ذیل قطعہ تاریخ اس میں شامل ہے۔

فرح بخش جہاں مطبوعہ گردید　　ز دیدارش دل و جاں شاد بادا
بگفتا از سر اخلاص شاکر　　گلستانِ سخن آباد بادا

آخری مصرعے سے سال طباعت ۱۲۸۸ھ نکلتا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ اردو میں ہے اور بھوپال سے تعلق رکھنے والے شعرا کے لئے مخصوص ہے اس میں اردو اور فارسی دونوں کے شاعروں کا ذکر آگیا ہے لیکن سوانحی یا تنقیدی اعتبار سے اس کی کوئی اہمیت نہیں ہے۔ صرف شاعر کے نام، تخلص اور القاب و آداب پر سوانحی حصہ ختم ہو جاتا ہے۔ اشعار کا انتخاب بھی بہت مختصر ہے۔

مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔ اس میں سات سطری مسطر کے کل ۸۰ صفحات ہیں جلی حروف میں لکھا گیا ہے۔ تذکرہ چار گلشنوں میں تقسیم ہے۔ گلشن اول میں ان شعرا کا بیان ہے جو تذکرہ لکھتے وقت بھوپال میں موجود تھے۔ دوسرے میں بھوپال کے متوفی شعرا کا ذکر ہے۔ تیسرے میں وہ شعرا ہیں جو کسی وقت در بار بھوپال

---

[1] تاریخ اختتام کے لحاظ سے اس کا نام "نشاط افزا گنجینۂ مسرت" ہے، اور تذکرہ فرح بخش کے نام سے مشہور ہے۔

وابستہ تھے لیکن اس وقت بھوپال سے باہر تھے۔ چوتھے گلشن میں بقول مصنف۔ تذکرہ ہے بعض ادبائے نامدار کا جن کے وجود سے ہندوستان کا نقشہ گلشن بے خار ہے۔" اس طرح کل ۲۵ شاعروں کا ذکر اس میں آیا ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	گلشن اول		گلشن دوم		گلشن سوم		گلشن چہارم
۱	شاہجہاں بیگم	۹	جہانگیر محمد خاں	۱۶	عبدالعلی تونگر	۲۱	غالب اسداللہ خاں
۲	گمنام محمد جمال الدین خاں	۱۰	غلام ضامن	۱۷	کنج بہاری لال خلعت	۲۲	دالر صاحب
۳	صدیق حسن خاں	۱۱	حبیب احمد	۱۸	نجف علی خاں	۲۳	سید شریف حسین
۴	احمد علی	۱۲	عبدالواحد تسکین	۱۹	واصل علی	۲۴	احمد حسن عرشی
۵	عزیز حسن	۱۳	امداد علی (خیرآبادی)	۲۰	محمد عبدالعزیز	۲۵	مرزا دبیر
۶	منشی جگل کشور	۱۴	سید حسین شاہ۔ واصف				
۷	محمد عسکری	۱۵	یمین الدین احمد				
۸	محمد عباس رفعت						

شمیم سخن (حصہ اوّل)

مصنّف عبدالحیٔ صفا بدایونی شاگرد مذاق بدایونی۔

عہد تصنیف وطباعت یہ تذکرہ ۱۲۸۹ھ/۱۸۷۲ء میں مکمل ہوا ہے جیسا کہ مصنّف کی مندرجہ ذیل عبارت سے ظاہر ہے:۔
"نام اس تذکرے کا شمیم سخن رکھا گیا اور جب یہ تمام ہوا تو ۱۲۸۹ھ عدد تھے لہٰذا "غنچۂ علم کلام" "بہار کلام نظم" "اقبال نامۂ عشرت افزا" تین تاریخی نام بھی تجویز کئے" (ص۱)
مطبع امداد الہند وعین الاخبار مراد آباد۔ کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانۂ خاص میں موجود ہے۔

خصوصیات تذکرہ اردو میں ہے اور بعض وجوہ سے اردو زبان وادب کی تاریخ میں نہایت اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے۔ پورا تذکرہ تقریباً تین سو صفحات پر مشتمل ہے اور اس میں حسب ذیل عنوانات قائم کئے گئے ہیں:۔

۱۔ حمد وثنا۔
۲۔ سبب تالیف۔
۳۔ مختصر تاریخ زبان اردو و نظم اردو۔
۴۔ اصل تذکرہ۔
۵۔ تمت جس میں مؤلف نے اپنے استاد ولدار علی مذاق بدایونی شاگرد ذوق کا مفصل ذکر کیا ہے۔ سبب تالیف کے ذیل میں مصنّف نے لکھا ہے کہ:۔

"جب ہم اپنے ہم عصروں اور ہم وطنوں کی حالت پر غور کرتے ہیں تو ہم کو کمال افسوس ہوتا ہے اور خیال آتا ہے کہ کوئی سامان ایسا کیا چاہئے کہ جس کی بدولت ہماری زبان ترقی پائے ہماری زبان کے موجودہ شاعروں کا نام باقی رہے اور زمانہ حال کے حالات دیکھ کر آئندہ نسلوں میں بھی شوق تصنیف وتالیف پیدا ہو" (ص۵)

ابتداء سن شعور سے مجھ کو تصنیف وتالیف کا شوق رہا ہے اور اکثر اوقات شعر گوئی کا بھی اتفاق ہوا، اپنے اس شوق تصنیف وتالیف میں میں نے سیکڑوں شعرائے ماضی وحال اردو وفارسی کے دیوان، بیسیوں تذکرے، صدہا بیاضیں الٹ ڈالیں کتب تواریخ ورسائل، صنائع وبدائع شعری کی بھی اوراق گردانی کی۔ مختلف جلسے دیکھے بڑے بڑے شعراء باکمال کی صحبتوں سے مستفید ہوا جس کا کلام دل کو بھلا معلوم ہوا اپنی بیاض میں درج کر لیا آخر کو اس انتخاب نے کچھ اور ہی رنگ پیدا کیا"

۔ اب تک اردو زبان کے عام شاعروں کے چند تذکرے مرتب ہوئے ہیں۔ لیکن بجز چار پانچ تذکروں کے اور کوئی تذکرہ

مجھ کو ایسا نہ ملا جس میں انتخاب عمدہ ہو یا براہ انصاف بلا رو رعایت، حالات شعرا مندرج ہوں جس کو ایک مورخ یا محقق سنداً تسلیم کرے۔ ص۸

ہمارے ابنائے جنس میں بڑی خراب رسم یہ رسم رائج ہے کہ بجائے اس کے اپنی تصانیف کو مقبول و مفید عام کریں اپنے ذاتی تعلقات کو دخل دے کر اس کو مدح یا ذم سے بھر دیتے ہیں جس کو کوئی عاقل پسند نہیں کرتا ص۹ "

تذکرہ ہائے شعرا میں جو وقعت کی نظر سے دیکھے جا سکتے ہیں ان میں اول درجے پر تذکرہ گلشن بے خار دوسرے درجہ پر سخن شعرا، تیسرے درجے پر تذکرہ گلستانِ بے خزاں، چوتھے درجے پر تذکرۃ الشعرا دکن (نادر) ہے ص۹

"بہ خوفِ طوالت شعرا کا حال نہایت ہی اختصار کے ساتھ لکھا گیا۔ انتخاب کلام اپنے مذاقِ شعر فہمی کے مطابق کیا گیا۔ حتیٰ الوسع نہ کسی کی مذمت سے تعلق رکھا نہ کسی کی بیہودہ مدح سرائی کی۔ جہاں تک ہو سکا امر تحقیق کر کے ظاہر کیا گیا ص۱۰

اس تذکرے کے حصے مقرر کر کے حصہ اول میں شعرا کا کلام حصہ دوم میں شاعرات اردو کا کلام و حال درج ہوا ہے، اندراج نام شعرا میں رعایت حروف تہجی تخلص شاعر کی، کی تاکہ کسی کو آگے پیچھے ہونے کی شکایت نہ رہے" ص۱۰

اس تذکرے کی نوعیت کے متعلق مصنف نے ابتدائی صفحات میں لکھا ہے کہ:۔

"اس تذکرے میں صرف وہی شاعر جلوہ افروز ہیں کہ جو ۱۲۸۸ھ یا اس کے بعد رونق افزا عالم ہستی تھے اور جن حضرات نے ۱۲۸۸ھ ہجری سے پہلے اس دار فانی کو خیر باد کہا ان کا کلام و حال درج تذکرہ نہ ہوا البتہ دیباچہ کو شعرا ماسبق کے کلام سے زینت دی گئی" ص۱۰

مندرجہ بالا عبارت سے پتہ چلتا ہے کہ مصنف نے اس میں صرف ان شاعروں کا ذکر کیا ہے جو ۱۲۸۸ھ یا اس کے بعد تک زندہ تھے لیکن تذکرہ اس کے یکسر متضاد ہے آغاز تا انجام اس کا مطالعہ یہی بتاتا ہے کہ اس میں وہی شعرا زیر بحث آئے ہیں جو ۱۲۸۸ھ یا اس سے پہلے فوت ہو چکے تھے۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ طباعت کے وقت عبارت درست نہیں کی گئی، ورنہ اگر مذکورہ بالا عبارت میں 'بعد' کی جگہ 'پہلے' اور 'پہلے' کی جگہ 'بعد' پڑھیں تو تذکرہ کی نوعیت، مصنف کے قول کے مطابق ہو جاتی ہے۔ اس خیال کو یوں تقویت پہنچتی ہے کہ مصنف نے دیباچے کے اختتام پر (صفحہ ۸۳) پر تذکرہ کی نوعیت پر دوبارہ روشنی یوں ڈالی ہے۔

"اب میں دیگر مشاہیر اردو کا کلام بہ ترتیب حروف تہجی گذارش کرتا ہوں اور پھر یاد دلاتا ہوں کہ یہ وہ حضرات ہیں کہ جو ۱۲۸۸ھ سے پہلے اس جہان فانی کو چھوڑ کر راہی عدم ہوئے اور جو فن شعر میں لاجواب اور فصاحت و بلاغت میں استاد [illegible]۔

اسی طرح خاتمہ پر لکھا ہے کہ" میں حسب وعدہ ان شعرا کا کلام و حال لکھ چکا جو ۱۲۸۸ھ سے پیشتر راہی عدم ہوئے ہیں"

ان بیانات سے یہ بات واضح ہو جاتی ہے کہ تذکرہ میں صرف ان شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے جو ۱۲۸۸ھ یا اس سے پہلے فوت ہو چکے تھے۔

اس خصوصیت کے علاوہ اس تذکرے کی ایک بڑی خصوصیت یہ ہے کہ زبان اردو [illegible] تاریخ پر ایک مبسوط بحث بھی اس میں شامل ہے۔ یہ بحث "آب حیات" کے مقدمہ کی طرح جامع ہے اور کم و بیش وہی باتیں کہی گئی ہیں جنہیں بعد کو آزاد نے [illegible] شہرت دوام حاصل کی افسوس ہے کہ آزاد نے "شمیم سخن" یا اسکے مصنف عبد الحیٔ کا کوئی حوالہ آب حیات میں نہیں دیا۔ ورنہ آب حیات اور شمیم سخن کا تقابلی مطالعہ صاف بتا دیتا ہے کہ اردو زبان و شاعری کے سلسلے میں آزاد نے جو کچھ ۱۲۹۷ھ/۱۸۸۰ء میں لکھا ہے اسے عبد الحیٔ آٹھ سال پہلے ۱۲۸۹ھ/۱۸۷۲ء میں لکھ چکے تھے۔

صفانے تاریخ نظم و زبان اُردو کے سلسلے میں لکھا ہے کہ ۔ "اُردو زبان برج بھاشا سے نکلی ہے" اور "نظم اردو کے موجد حضرت امیر خسرو دہلوی ہیں" ولی کو انھوں نے احمد آباد گجرات کا باشندہ بتایا ہے اور اس بات کا اعتراف کیا ہے کہ "اُردو زبان کی تکمیل شاعری کا آفتاب دکن سے چمکا ۔"

تاریخ نظم و زبان اردو کے سلسلے میں مصنف نے تقریباً ۸۲ صفحات لکھے ہیں۔ متقدمین شعراء کے مختصر حالات کے ساتھ نمونہ کلام بھی درج کیا ہے۔ لکھنؤ اور دہلی کے شاعروں کی خصوصیات اور ادبی خدمات کا بڑے قرینے سے الگ جائزہ لیا ہے ۔ سوسائٹی اور شاعری اور ادب و اخلاق کے تعلق پر بھی انھوں نے کچھ ایسی باتیں کہی ہیں کہ جدید خیالات کے اعتبار سے وہ آزاد اور حالی کے نہ صرف ہم نوا بلکہ پیش رو معلوم ہوتے ہیں ،

شعراء کے حالات اگرچہ مختصر ہیں لیکن مصنف نے تاریخ پیدائش اور وفات خاص طور پر دینے کی کوشش کی ہے ۔ حالات بھی محتاط ہو کر لکھے گئے ہیں اور اس لحاظ سے یہ تذکرہ اردو کی ادب، تاریخ کے لئے کچھ ایسا مواد فراہم کرتا ہے جو اس سے پہلے کے کسی تذکرے میں نظر نہیں آتا ۔

فہرست شعراء

نمبرشمار	تخلص و نام		نمبرشمار	تخلص و نام		نمبرشمار	تخلص و نام	
۱	امیرخسرو		۲۰	سوز	سید محمد میر	۳۹	نصیر	شاہ نصیرالدین
۲	سعدی دکنی		۲۱	نوا	ظہوراللہ خاں	۴۰	ذوق	محمد ابراہیم
۳	ولی	احمد آبادی	۲۲	وفا	وفاءاللہ	۴۱	ممنون	نظام الدین
۴	آرزو	سراج الدین علیخاں	۲۳	جرأت	قلندر بخش	۴۲	غالب	اسداللہ خاں
۵	ناجی	محمد شاکر	۲۴	مصحفی	غلام ہمدانی	۴۳	مومن	محمد مومن خاں
۶	مضمون	شرف الدین	۲۵	رنگین	سعادت یار خاں	۴۴	احسان	عبدالرحمٰن
۷	یک رنگ	مصطفیٰ خاں	۲۶	احسن	مرزا احسن علی	۴۵	آزردہ	صدرالدین
۸	حاتم	ظہورالدین	۲۷	اسد	میر امانی	۴۶	سوز	عبدالکریم
۹	مظہر	جان جاناں	۲۸	حیران	حیدر علی	۴۷	ظفر	بہادر شاہ
۱۰	فغاں	اشرف علی	۲۹	افسوس	شیر علی	۴۸	شیفتہ	محمد مصطفیٰ خاں
۱۱	تاباں	عبدالحیٔ	۳۰	انجام	امیر خاں	۴۹	ناسخ	امام بخش
۱۲	فدوی	محمد حسن	۳۱	بیدل	عبدالقادر	۵۰	آتش	حیدر علی
۱۳	بیان	احسن اللہ	۳۲	تجلی	میر حسن	۵۱	صبا	وزیر علی
۱۴	راسخ	شیخ غلام علی	۳۳	حسرت	محمد حیات	۵۲	وزیر	محمد وزیر
۱۵	سودا	محمد رفیع	۳۴	حسرت	جعفر علی	۵۳	گویا	فقیر محمد خاں
۱۶	میر	میر محمد تقی	۳۵	حسن	خواجہ حسن	۵۴	رند	سید محمد خاں
۱۷	انشاء	انشاءاللہ خاں	۳۶	حسن	غلام حسن	۵۵	آباد	مہدی حسن [۱ہ]
۱۸	قائم	محمد قیام الدین	۳۷	آفتاب	شاہ عالم			
۱۹	درد	خواجہ میر درد	۳۸	منت	قمرالدین			

۱ہ یہاں تک جن شعراء کا ذکر کیا گیا ہے وہ تاریخ زبان و نظم اردو کے سلسلے میں مذکور ہیں ۱۲

نمبر	تخلص	نام
۵۶	آباد	محمد یعقوب علی خاں
۵۷	اثر	عبدالرزاق
۵۸	اجمل	شاہ محمد اجمل
۵۹	احسن	احسن اللہ
۶۰	احقر	جواد علی
۶۱	احمد	صمصام الدین
۶۲	احمد	احمد بیگ
۶۳	احمد	احمد علی خاں
۶۴	اختر	اکبر علی
۶۵	اختر	محمد صادق
۶۶	آرام	پریم ناتھ
۶۷	ارشد	ارشد علی
۶۸	ارمان	شاہ علی
۶۹	آزاد	غلام حسین
۷۰	آزاد	غلام حسین
۷۱	اسرار	سپہر شکوہ
۷۲	اسعد	اسعد بخت
۷۳	اسیر	نہال نبی
۷۴	اشرف	غلام اشرف
۷۵	آشفتہ	عظیم الدین
۷۶	آشفتہ	عنبر شاہجہاں
۷۷	آشفتہ	رضا قلی
۷۸	اشکی	غلام محی الدین
۷۹	آشنا	محمد اکرم
۸۰	آشنا	میر امیر علی
۸۱	آشنا	سید محمد
۸۲	آشنا	زین العابدین
۸۳	آشنا	عبدالکریم
۸۴	آشوب	امداد علی
۸۵	اصغر	ظفر الدولہ
۸۶	آصف	وزیر الممالک
۸۷	اظہر	غلام علی
۸۸	اظہر	کرامت علی
۸۹	اظہر	امین احمد
۹۰	اعظم	اعظم شاہ
۹۱	اعظم	اعظم خاں
۹۲	اعلیٰ	میر اعلیٰ
۹۳	آفاق	فرید الدین
۹۴	افزوں	سید حسین
۹۵	افسر	احمد یار خاں
۹۶	افسر	غلام اشرف
۹۷	افضل	شاہ غلام
۹۸	اکبر	محمد اکبر خاں
۹۹	الم	سید محمد علی
۱۰۰	الم	محمد سعد اللہ خاں
۱۰۱	امانت	آغا حسن
۱۰۲	امانت	امانت علی
۱۰۳	امداد	امداد علی
۱۰۴	امین	محمد امین الدین
۱۰۵	امین	محمد امین
۱۰۶	اوج	عبداللہ خاں
۱۰۷	ایمان	شیر محمد خاں
۱۰۸	باقر	جلال الدین
۱۰۹	بدر	بدرالدین
۱۱۰	برق	فتح الدولہ
۱۱۱	بسمل	محمد عبدالحکیم
۱۱۲	بندہ	حفیظ اللہ
۱۱۳	بیخود	ہادی علی
۱۱۴	بیدار	میر محمد علی
۱۱۵	بیمار	شیخ علی
۱۱۶	پارسا	فیض پارسا
۱۱۷	پورن	پورن سنگھ
۱۱۸	پناہ	محمد پناہ
۱۱۹	پیر	مہاراج سنگھ
۱۲۰	تسکین	میر حسین
۱۲۱	تسلی	شجاعت علی
۱۲۲	تصور	شاہ نبی
۱۲۳	تصویر	میاں بن
۱۲۴	تصویر	حافظ عبداللہ
۱۲۵	تعشق	سید محمد
۱۲۶	تنہا	محمد عیسیٰ
۱۲۷	تہور	غلام فخرالدین
۱۲۸	ثابت	معزالدین
۱۲۹	ثریا	امیر علی
۱۳۰	جذب	عزت اللہ
۱۳۱	جعفری	باقر علی
۱۳۲	جوان	نسیم بیگ
۱۳۳	جوش	نیاز احمد
۱۳۴	جوشش	محمد روشن
۱۳۵	جولاں	الفت خاں
۱۳۶	جولاں	قائم
۱۳۷	جہاندار	جہاندار شاہ
۱۳۸	چرکین	باقر علی
۱۳۹	جہاندار	جہاندار
۱۴۰	حافظ	حافظ اشرف
۱۴۱	حزیں	محمد باقر
۱۴۲	حزیں	میر بہادر علی

۱۴۳	حسام	حسام الدین
۱۴۴	حسن	کاظم حسین
۱۴۵	حسن	ابوالحسن
۱۴۶	حسن	جمال الدین
۱۴۷	حسین	غلام حسین
۱۴۸	حشر	رسول بخش
۱۴۹	حشمت	محتشم علی
۱۵۰	حشمت	فخرالدین
۱۵۱	حفیظ	محمد حفیظ
۱۵۲	حفیظ	محمد حفیظ
۱۵۳	حقیر	میر امام الدین
۱۵۴	حقیر	نبی بخش
۱۵۵	حیات	حیات خاں
۱۵۶	حیران	ولایت علی
۱۵۷	خاکسار	محمد یار
۱۵۸	خضر	خضر سلطان
۱۵۹	خلق	میر احسن خلق
۱۶۰	خلیق	میر مستحسن
۱۶۱	خلیل	نواب علی ابراہیم خاں
۱۶۲	خلیل	شرف الدولہ
۱۶۳	دولہ	نظیر الدولہ
۱۶۴	ذکا	لالہ خوب چند
۱۶۵	ذکی	مہدی
۱۶۶	راسخ	ظفر یاب خاں
۱۶۷	راسخ	سعادت علی خاں
۱۶۸	رافت	شاہ رؤف احمد
۱۶۹	راقم	مظفر علی
۱۷۰	رسا	کریم الدین
۱۷۱	رشک	علی اوسط
۱۷۲	رضی	رضی خاں
۱۷۳	رفعت	غلام جیلانی
۱۷۴	رقت	حبیب النبی
۱۷۵	رمز	فتح الملک
۱۷۶	رنج	محمد نصیر
۱۷۷	زار	حافظ امام بخش
۱۷۸	زار	داؤد اللہ
۱۷۹	زاہد	ولایت حسین
۱۸۰	زکی	محمد زکی
۱۸۱	زیب	جمال الدین
۱۸۲	سالک	خستہ بخت
۱۸۳	سرنگ	غلام مصطفٰے
۱۸۴	سحر	ناصر علی
۱۸۵	سحر	نواب علی خاں
۱۸۶	سرور	عزیز الدین
۱۸۷	سرور	میر محمد خاں،
۱۸۸	سرور	فضل علی بیگ
۱۸۹	سلطان	طالب علی خاں
۱۹۰	سلیمان	محمد سلیمان
۱۹۱	سوزاں	شاہزادہ
۱۹۲	سوزش	محمد عبدالرحمٰن
۱۹۳	سہراب	سہراب بیگ
۱۹۴	سید	سید الشعراء
۱۹۵	سیف	محمد حسین
۱۹۶	شاداں	چندلال
۱۹۷	شاکی	بختاور شاہ
۱۹۸	شاہ	محمد شاہ
۱۹۹	شاہی	نورالدین
۲۰۰	شائق	محمد نذیر الدین
۲۰۱	شایق	فیض الدین
۲۰۲	شرر	محمد جعفر
۲۰۳	شرر	میر حافظ
۲۰۴	شرر	غیاث الدین
۲۰۵	شرر	عبدالغفور
۲۰۶	شرف	شرف الدین
۲۰۷	شرر	کریم الدین
۲۰۸	ششدر	قادر بخش
۲۰۹	ششدر	شرف الدین
۲۱۰	شعاع	محمد اکبر شاہ
۲۱۱	شعور	عبدالرؤف
۲۱۲	شعور	محمد سعید الدین
۲۱۳	شغف	نجف علی
۲۱۴	شغف	بصارت علی
۲۱۵	شکوہ	محمد رضا
۲۱۶	شکیبا	غلام حسین
۲۱۷	شگفتہ	شگفتہ بخت
۲۱۸	شگفتہ	سیف الدولہ
۲۱۹	شور	محمود بیگ
۲۲۰	شوق	الٰہی بخش
۲۲۱	شوق	قدرت اللہ
۲۲۲	شوق	غلام رسول
۲۲۳	شوق	محمد بخش
۲۲۴	شوق	عنایت اللہ
۲۲۵	شوکت	حنیف علی
۲۲۶	شوکت	حسین علی
۲۲۷	شوکت	تصدق علی
۲۲۸	شہرت	امیر بخش
۲۲۹	شہرت	مرزا حاجی

نمبر	تخلص	نام
۲۳۰	شہرہ	نصیر الدین
۲۳۱	شہید	محمد بخش
۲۳۲	شہید	فخر الدین
۲۳۳	شہیدی	کرامت علی خاں
۲۳۴	شیدا	جھجو خاں
۲۳۵	سید	میر سینگا
۲۳۶	شیدا	قمر الدین
۲۳۷	شیدا	محمد حسن خاں
۲۳۸	شیدا	محمد مہدی
۲۳۹	شیفتہ	عزیز اللہ خاں
۲۴۰	صاحب	ظفر یاب خاں
۲۴۱	صادق	تہور بیگ
۲۴۲	صادق	میر جعفر علی خاں
۲۴۳	صادق	صادق علی خاں
۲۴۴	صالح	مرزا مصلح الدین
۲۴۵	صائم	سید رمضان علی
۲۴۶	صبا	لالہ کانجیل
۲۴۷	صبر	غلام حسین خاں
۲۴۸	صبر	لالہ اجودھیا پرشاد
۲۴۹	صغیر	شاہ نجم الدین
۲۵۰	صفا	پیرن شاہ
۲۵۱	صفا	لالہ منولال
۲۵۲	صفدری	میر صادق علی
۲۵۳	صفیر	علی صفی اللہ
۲۵۴	صمیم	تلسی داس
۲۵۵	صنعت	کریم الدین
۲۵۶	صولت	قاسم علی خاں
۲۵۷	صید	عبدالباری
۲۵۸	ضاحک	مراد بخش
۲۵۹	ضاحک	میر غلام حسین
۲۶۰	ضامن	محمد ضامن
۲۶۱	ضبط	سید حسن شاہ
۲۶۲	ضرغام	مرزا بہادر بیگ
۲۶۳	ضعف	میر عابد حسین
۲۶۴	ضعیف	شجاعت علی
۲۶۵	ضمان	میر محمد کامل
۲۶۶	ضمیر	لالہ گنگا داس
۲۶۷	ضو	کمال الدین
۲۶۸	ضیار	ضیا الدین
۲۶۹	ضیغم	اکرام الدین احمد
۲۷۰	طالب	امام الدین
۲۷۱	طالب	مولوی الہ داد
۲۷۲	طپاں	مرزا احمد بیگ خاں
۲۷۳	طپاں	سید قدرت اللہ
۲۷۴	طپش	محمد اسماعیل
۲۷۵	طرب	لالہ دھومی لال
۲۷۶	طلعت	سعادت علی خاں
۲۷۷	طور	مرزا محمد رضا بیگ
۲۷۸	ظریف	لالہ بینی پرشاد
۲۷۹	ظفر	نواب نصیر الدولہ تجمل حسین خاں
۲۸۰	ظہور	ظہور علی
۲۸۱	ظہور	لالہ شیونا تھ سنگھ
۲۸۲	ظہور	ظہور اللہ بیگ
۲۸۳	عاجز	میر غلام حیدر
۲۸۴	عاجز	زورآور سنگھ
۲۸۵	عارف	محمد عارف
۲۸۶	عارف	عارف علی
۲۸۷	عارف	زین العابدین خاں
۲۸۸	عاشق	مہدی علی خاں
۲۸۹	عاشق	محمد علی خاں
۲۹۰	عاشقی	آغا حسین قلی خاں
۲۹۱	عاشور	علی خاں
۲۹۲	عاصی	برہان الدین
۲۹۳	عاصی	نور محمد
۲۹۴	عاصی	گھن شام داس
۲۹۵	عاقل	شاہ عاقل
۲۹۶	عالی	شاہ عالم
۲۹۷	عالی	ابوالمعالی مغفور
۲۹۸	عباس	میر عباس
۲۹۹	عباس	عباس بیگ
۳۰۰	عباس	سید عباس علی
۳۰۱	عبد	عبداللہ
۳۰۲	عبرت	میر ضیا الدین
۳۰۳	عبرت	علی حسن خاں
۳۰۴	عرش	میر حسن عسکری
۳۰۵	عزت	غیاث الدین
۳۰۶	عزلت	سید عبدالولی
۳۰۷	عزیز	لالہ کھکاری لال
۳۰۸	عزیز	مولوی محمد عبدالعزیز
۳۰۹	عزیز	عزیز الدین
۳۱۰	عزیز	مہاراج سنگھ
۳۱۱	عشرت	میر غلام علی
۳۱۲	عشق	شاہ رکن الدین
۳۱۳	عشق	عزت اللہ خاں
۳۱۴	عشق	غلام محی الدین
۳۱۵	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۳۱۶	علوی	عبداللہ خاں

نمبر	تخلص	نام
۳۱۷	عنایت	مولوی عنایت علی
۳۱۸	عیش	عزت سنگھ
۳۱۹	عیشی	علی بخش خاں
۳۲۰	عاقل	منور خاں
۳۲۱	غالب	بہادر بیگ خاں
۳۲۲	غربت	حکیم غلام نبی
۳۲۳	غریب	نصیر الدین
۳۲۴	غضنفر	غضنفر علی خاں
۳۲۵	غفلت	اخوند احمد خاں
۳۲۶	غلطاں	شیخ کریم بخش
۳۲۷	غم	مہتاب سنگھ
۳۲۸	غمگین	میر سید علی
۳۲۹	غمگین	میر عبداللہ
۳۳۰	غمگین	مولوی عبدالقادر
۳۳۱	فارغ	میر احمد خاں
۳۳۲	فاطر	پیر بخش
۳۳۳	فدا	امام الدین
۳۳۴	فدا	مرزا بلند بخت
۳۳۵	فدا	لچھمن رائے
۳۳۶	فدوی	مکند لال
۳۳۷	فراق	میر مرتضیٰ علی
۳۳۸	فراق	حکیم ثنار اللہ خاں
۳۳۹	فرحت	میر امید علی
۳۴۰	فرحت	فراللہ اللہ
۳۴۱	فرد	شاہ ابوالحسن
۳۴۲	فرصت	مرزا الف بیگ
۳۴۳	فروغ	نورالدین خاں
۳۴۴	فریاد	مرزا مغل بیگ
۳۴۵	فصیح	مرزا جعفر علی
۳۴۶	فضل	مولوی فضل حسین
۳۴۷	فقیر	سید محی الدین خاں
۳۴۸	فقیر	میر شمس الدین
۳۴۹	فقیہ	فقیہ الدین
۳۵۰	فیض	جعفر حسن خاں
۳۵۱	قابل	مرزا علی بخش
۳۵۲	قادر	سید قادر بخش
۳۵۳	قادر	عبدالقادر خاں
۳۵۴	قاسم	میر قاسم علی
۳۵۵	قاسم	سید قاسم علی خاں
۳۵۶	قاسم	شیخ قاسم علی
۳۵۷	قاسم	قدرت اللہ خاں
۳۵۸	قاصر	مرزا ببر علی بیگ
۳۵۹	قاضی	قاضی عبدالفتاح
۳۶۰	قبول	مہدی علی خاں
۳۶۱	قدرت	قدرت اللہ
۳۶۲	قدسی	محمد اکبر
۳۶۳	قربان	میر محمدی
۳۶۴	قربت	غلام نبی خاں
۳۶۵	قلق	سید امجد علی
۳۶۶	قمر	مرزا قمر طالع
۳۶۷	قمر	محمد قمر الدین
۳۶۸	قمر	قمر الدین
۳۶۹	قیس	احمد علی بیگ
۳۷۰	قیس	افضل الدین
۳۷۱	قیصر	خدا بخش
۳۷۲	کاظم	کاظم علی
۳۷۳	کافی	کفایت علی
۳۷۴	کاہش	اولاد علی
۳۷۵	کاہش	ہدایت علی
۳۷۶	کبیر	کبیر علی
۳۷۷	کرم	کرم خاں
۳۷۸	کرم	غلام ضامن
۳۷۹	کفایت	کفایت اللہ خاں
۳۸۰	کلیم	میر محمد حسین
۳۸۱	کمال	شاہ کمال الدین
۳۸۲	کوثر	مرزا مہدی
۳۸۳	کوچک	مرزا وجیہ الدین
۳۸۴	کیوان	مرزا علی حسین
۳۸۵	گرم	محمد مظفر خاں
۳۸۶	گرم	مرزا حیدر علی بیگ
۳۸۷	گلشن	رائے دہراج
۳۸۸	گماں	نظر علی خاں
۳۸۹	گویا	ولایت علی
۳۹۰	لطف	مرزا علی
۳۹۱	لطف	لطف علی خاں
۳۹۲	لطیف	میر لطیف علی
۳۹۳	لکنت	محمد بشیر خاں
۳۹۴	ماہر	غلام محمد خاں
۳۹۵	ماہر	فخر الدین خاں
۳۹۶	مائل	میر ہدایت علی
۳۹۷	مائل	میر محمدی
۳۹۸	مائل	محمد یار بیگ
۳۹۹	مبارک	مبارک شاہ خاں
۴۰۰	مبتلا	مردان علی خاں
۴۰۱	متقی	میر متقی
۴۰۲	مشیت	خواجہ فدا علی
۴۰۳	مجبور	شاہ حق رسا

۴۰۴	مجذوب	غلام حیدر بیگ
۴۰۵	مجرد	محمد پناہ
۴۰۶	مجرم	رحمت اللہ
۴۰۷	مجروح	حفیظ حمید النبی
۴۰۸	مجیب	مرزا رجب علی بیگ
۴۰۹	محبّ	میر ابوالقاسم
۴۱۰	محب	شیخ ولی اللہ
۴۱۱	محبت	شہباز جنگ
۴۱۲	محبوب	محبوب خاں
۴۱۳	محترم	محترم علی خاں
۴۱۴	محتشم	سید محتشم علی
۴۱۵	محرور	خواجہ نبی بخش
۴۱۶	محزون	میر ناصر علی
۴۱۷	محزون	ظہور النبی
۴۱۸	محزون	حکیم ابوالحسن
۴۱۹	محسن	محمد محسن
۴۲۰	محسن	محسن علی
۴۲۱	محشر	محمد اکرام
۴۲۲	محشر	مرزا علی نقی
۴۲۳	محمود	علی خاں
۴۲۴	محنت	حسن علی بیگ
۴۲۵	مختار	مظہر الدین
۴۲۶	مخمور	محمد جعفر
۴۲۷	مخمور	غلام حسین
۴۲۸	مخمور	واجد علی
۴۲۹	مرز	میر فضل اللہ
۴۳۰	مرزا	علی رضا
۴۳۱	مرزا	حسین بخش
۴۳۲	مرزا	مرزا جان
۴۳۳	مرشد	صاحبزادہ غلام
۴۳۴	مروت	صغیر علی
۴۳۵	مرہون	علی رضا
۴۳۶	مست	فضل علی
۴۳۷	مسرت	لالہ شنکر ناتھ
۴۳۸	مسرت	وزیر علی
۴۳۹	مسرور	پیر بخش
۴۴۰	مسرور	غلام حسین
۴۴۱	مسرور	سید محمد
۴۴۲	مسکین	عبدالواحد
۴۴۳	مسلم	فرزند علی
۴۴۴	مشتاق	مشتاق حسین
۴۴۵	مشتاق	عبداللہ خاں
۴۴۶	مشہر	قطب الدین
۴۴۷	مصاحب	مصاحب رام
۴۴۸	مصدر	ماشاء اللہ خاں
۴۴۹	مصروف	خان بہادر
۴۵۰	مضطر	مرزا خسرو
۴۵۱	مضطر	لالہ کنور
۴۵۲	مضطر	محمد اسد اللہ
۴۵۳	مضطر	ذوالفقار علی
۴۵۴	مضطر	مظفر خاں
۴۵۵	مضطر	رام نرائن
۴۵۶	مضطر	مرزا سنگین
۴۵۷	مضطر	خلیل احمد
۴۵۸	مضطرب	محمد حاجی
۴۵۹	مضطر	مظفر علی خاں
۴۶۰	مظفر	مظفر بخت
۴۶۱	مظلوم	غلام حسین
۴۶۲	معروف	نواب الٰہی
۴۶۳	معین	معین الدین
۴۶۴	معین	معین الدین خاں
۴۶۵	مغموم	لالہ رام
۴۶۶	مغموم	مشیت علی
۴۶۷	مفتون	عبدالرحیم
۴۶۸	مفتون	محمد رضا
۴۶۹	مفتون	احمد شاہ
۴۷۰	مفتون	حکیم دون گوسٹن
۴۷۱	مفتون	مرزا کریم بخش
۴۷۲	مفلس	محب علی
۴۷۳	مقبول	مقبول نبی
۴۷۴	مقبول	ابراہیم بیگ
۴۷۵	ممتاز	فضل الرحمٰن
۴۷۶	ممتاز	نجف علی
۴۷۷	ممنون	میر امانت علی
۴۷۸	منتظر	نور السلام
۴۷۹	منتظر	میاں جان
۴۸۰	منعم	لالہ مکند لال
۴۸۱	منیر	آفتاب خاں
۴۸۲	منیر	وجیہہ الدین
۴۸۳	منشی	مولچند
۴۸۴	منشی	میر محمد حسن
۴۸۵	[illegible]	[illegible]
۴۸۶	منصف	منصف علی خاں
۴۸۷	موج	خدا بخش
۴۸۸	موجد	قادر علی
۴۸۹	موزوں	میر فرزند علی
۴۹۰	موزوں	مرزا قادر بخش

نمبر	تخلص	نام
۴۹۱	موزوں	لالہ چھترہ سنگھ
۴۹۲	مہجور	مرزا ہدایت علی
۴۹۳	مہجور	محمد بخش
۴۹۴	مہجور	
۴۹۵	مہدی	جلا الدولہ
۴۹۶	مہر	مہر چند
۴۹۷	مہر	امین الدولہ
۴۹۸	مہر	منصور خاں
۴۹۹	ناداں	محمد بخش
۵۰۰	نادر	ڈاکٹر سید آغا
۵۰۱	ناصر	محمد ناصر خاں
۵۰۲	ناصر	ناصر جنگ
۵۰۳	ناصر	میر ناصر علی
۵۰۴	ناصر	سعادت خاں
۵۰۵	ناطق	نظام الدین
۵۰۶	ناطق	شیخ احمد
۵۰۷	ناظم	یوسف علی خاں
۵۰۸	ناظم	میر یحییٰ
۵۰۹	نالاں	احمد علی
۵۱۰	نالاں	میر وارث علی
۵۱۱	نالاں	محمد عسکری
۵۱۲	نالاں	مرزا محمد جان
۵۱۳	نامی	مبارز اللہ
۵۱۴	نثار	سدا سکھ لال
۵۱۵	نثار	میر عبد الرسول
۵۱۶	نثار	محمد آمان
۵۱۷	نجات	حسن رضا
۵۱۸	نجد	محمد عباس
۵۱۹	نجم	میر نجم الدین
۵۲۰	نجم	میر رضا خاں
۵۲۱	نجم	میر نجم الدین
۵۲۲	نجم	میر نجم الدین
۵۲۳	ندرت	مرزا مغل
۵۲۴	ندیم	مرزا علی
۵۲۵	نزہت	سید رفیع الدرجات
۵۲۶	نزہت	برہان الدین
۵۲۷	نزہت	مرزا ارجمند
۵۲۸	نسبت	میر احمد علی
۵۲۹	نسیم	پنڈت دیا شنکر
۵۳۰	نسیم	راجہ کدار ناتھ
۵۳۱	نسیم	اصغر علی خاں
۵۳۲	نشاط	میرن شاہ
۵۳۳	نشاط	الٰہی بخش
۵۳۴	نشاط	البری سنگھ
۵۳۵	نصیر	میر ناصر علی
۵۳۶	نصیر	محمد نصیر
۵۳۷	نظام	عماد الملک
۵۳۸	نظیر	ولی محمد
۵۳۹	نعمت	عبد الحق
۵۴۰	نفیس	اشرف علی
۵۴۱	نقی	علی نقی خاں
۵۴۲	نگہت	نیاز علی
۵۴۳	نگہت	غلام احمد
۵۴۴	نمود	شاہزادہ
۵۴۵	نواب	نصیر الدین
۵۴۶	نوازش	نوازش حسین خاں
۵۴۷	نور	نادر حسین
۵۴۸	نور	صمصام حیدر
۵۴۹	نور	مولا شاہ
۵۵۰	نیاز	میر نیاز علی
۵۵۱	نیاز	مولانا شاہ
۵۵۲	وارث	شاہ وارث الدین
۵۵۳	وارث	حاجی شاہ محمد وارث
۵۵۴	واصف	حسین بخش
۵۵۵	واصل	محمد واصل
۵۵۶	واقف	شاہ واقف
۵۵۷	واقف	پسر بہادر شاہ
۵۵۸	وحشت	ابو الحسن
۵۵۹	وحشت	میر بہادر علی
۵۶۰	وحشت	غلام علی خاں
۵۶۱	وحشت	رشید النبی
۵۶۲	وزیر	وزیر علی خاں
۵۶۳	وزیر	محمد وزیر
۵۶۴	وسعت	محمد مستقیم خاں
۵۶۵	وصال	نصرت اللہ خاں
۵۶۶	وفا	دارا الجنت
۵۶۷	وفا	لانوں رائے
۵۶۸	وفا	عبد العلی
۵۶۹	ولا	مظہر علی خاں
۵۷۰	ولایت	ولایت علی خاں
۵۷۱	ولی	ولی محمد
۵۷۲	ولی	مرزا محمد ولی دہلوی
۵۷۳	وہاب	عبد الوہاب
۵۷۴	وہم	محمد علی
۵۷۵	ہاتف	مرزا محمد
۵۷۶	ہادی	عبد الہادی
۵۷۷	ہادی	جواد علی خاں

۵۷۸	ہادی	سید مہدی	۵۸۵	ہمدم	محفوظ علی	۵۹۲	یاس	انور علی
۵۷۹	ہاشم	محمد ہاشم	۵۸۶	ہوس	مرزا محمد تقی	۵۹۳	یاور	امام الدین
۵۸۰	ہجر	مرزا اصغر حسین	۵۸۷	ہینگا	دہلوی	۵۹۴	یاور	امداد علی
۵۸۱	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۵۸۸	یاد	غلام حسین	۵۹۵	یقین	انعام اللہ خاں
۵۸۲	ہدہد	عبدالرحمٰن	۵۸۹	یاس	محمد ضیا خاں	۵۹۶	یکدل	دلاور خاں
۵۸۳	ہرچند	ہرچند کشور	۵۹۰	یاس	حکیم خیر الدین	۵۹۷	یمین	احمد علی خاں
۵۸۴	ہمدم	عبیداللہ خاں	۵۹۱	یاس	حسن علی خاں	۵۹۸	یوسف	میر یوسف علی

شمیمِ سخن (حصّہ دوم)

مصنف عبدالحیٔ صفا بدایونی

عہد تصنیف و طباعت تذکرے کے آخر میں جو تقریظات اور قطعات تاریخ درج ہیں ان سے اس تذکرے کا سال تصنیف ۱۲۸۹ھ نکلتا ہے۔ ۱۸۶۱ء میں مطبع نول کشور لکھنؤ سے یہ دوسری بار چھپا تھا۔ اس کا ایک نسخہ میرے پیش نظر ہے اس میں اوسط تقطیع کے ۵۲ صفحے ہیں اصل تذکرہ ۳۶ صفحوں میں ختم ہو جاتا ہے، باقی ۱۶ صفحات تقریظات و قطعات کے لئے مخصوص ہیں۔ یہ نسخہ اکثر بڑے کتب خانوں میں موجود ہے۔

خصوصیت تذکرہ اُردو میں ہے اور ریختہ گو شاعرات کے ذکر کے لئے مخصوص کیا گیا ہے۔ اس ذکر میں خاص اہتمام سے کام لیا گیا ہے۔ فصل اول میں بازاری عورتوں اور دوسری میں پردہ نشیں و باعصمت خواتین کا ذکر ہے۔ مصنف کا پہلے یہ خیال تھا کہ تذکرے کا حلقہ صرف زندہ شاعرات تک محدود رہے گا لیکن پھر خود ہی یہ شرط اڑا دی۔ اس میں بھی شاعرات کے حالات زندگی بہت مختصر ہیں کلام کا انتخاب بھی یونہی ہے۔ مطبع نول کشور کا جو نسخہ اس وقت میرے سامنے ہے۔ اس میں حسب ذیل شاعرات شامل ہیں۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	اچپل	ہینگن جان	۸	بستی	بستی بیگم	۱۵	جان	ـ
۲	ادا	امیر بیگم	۹	بنو	ـ	۱۶	جعفری	مسماۃ جعفری
۳	امراؤ	امراؤ جان	۱۰	پری	بی میرو	۱۷	چھوٹی	مسماۃ چھوٹی
۴	امراؤ	امراؤ جان	۱۱	پری	پری جان	۱۸	حجاب	منی بائی
۵	امیر	امیر جان	۱۲	پکھراج	پکھراج بیگم	۱۹	حجاب	بنی بائی
۶	امیر	امیر بخش	۱۳	پیاری	پیاری جان	۲۰	حسن	گنا جان
۷	امیر	امیر بیگم	۱۴	تسلی	منا جان باشندہ کرنال	۲۱	حسن ؟	وزیر جان

نمبر	تخلص	نام
۲۲	حسین	اختر جان
۲۳	حشمت	مہر جان
۲۴	حنا	محمدی جان
۲۵	حور	-
۲۶	حور	نوروز جان
۲۷	حیا	-
۲۸	خورشید	خورشید جان
۲۹	دلبر	چھوٹی بیگم
۳۰	زہرہ	نصیبن
۳۱	زہرہ	منی بائی
۳۲	زہرہ	-
۳۳	زہرہ	لطیفن
۳۴	زہرہ	امراؤ جان
۳۵	زیب	-
۳۶	زینب	زینب بیگم
۳۷	ستم	-
۳۸	سردار	سردار بیگم
۳۹	شباب	حسین باندی
۴۰	شباب	محمدی جان
۴۱	شرارت	امیر جان
۴۲	شرفن	-
۴۳	شرم	امامی جان
۴۴	شرم	-
۴۵	شریہ	-
۴۶	شوخ	مولا جان
۴۷	شوق	کریم بخش
۴۸	شیریں	شیریں جان
۴۹	شیرین	-
۵۰	شیریں	شیریں وحید
۵۱	صاحب	امۃ الفاطمہ
۵۲	صنم	درگاہ
۵۳	صنم	پھمن
۵۴	صنوبر	-
۵۵	عزیز	-
۵۶	عیدو	-
۵۷	فاطمہ	فاطمہ بیگم
۵۸	فرحت	فرحت بیگم
۵۹	فرح	فرح بخش
۶۰	فریدن	-
۶۱	قاتل	عجوبہ جان
۶۲	کمسن	-
۶۳	گنا	گنا جان
۶۴	گل	نواب جان
۶۵	گوہر	-
۶۶	گوہر	-
۶۷	گوہر	لعل بے بہا
۶۸	گیتی آرا	-
۶۹	لطیف	اللہ جوائی
۷۰	ماہ	منجھلی بیگم
۷۱	ماہ لقا	-
۷۲	مخمور	حسینی بیگم
۷۳	مزیب	-
۷۴	مستور	مستور بیگم
۷۵	مشتری	قمرن جان
۷۶	معشوق	بی صلحیہودن
۷۷	مغل	بیبا جان
۷۸	منو	منو جان
۷۹	مہر	جینا جان
۸۰	مہک	-
۸۱	ناز	-
۸۲	ناز	بندی جان
۸۳	ناز	اچھی بی
۸۴	ناز	بی جان
۸۵	ناز	گیتی آرا بیگم
۸۶	ناز	امیر جان
۸۷	نازاں	ننھی جان
۸۸	نازک	زینت جان
۸۹	نازک	فتن جان
۹۰	نجبن	-
۹۱	نزاکت	رمجو
۹۲	نزاکت	کندو
۹۳	نزاکت	-
۹۴	نقاب	حمیرن بائی
۹۵	نورن	مسماۃ نورن
۹۶	نوشابہ	امجدی جان
۹۷	وزیر	وزیر بیگم
۹۸	یاد	-
۹۹	یاسمین	نومن
۱۰۰	اختر	نواب اختر محل
۱۰۱	امراؤ	حسینی بیگم
۱۰۲	بسم اللہ	بسم اللہ بیگم
۱۰۳	بہو	بہو بیگم
۱۰۴	بیگم	-
۱۰۵	بیگم	رشک محل
۱۰۶	پارسا	-
۱۰۷	ثریا	بنڑی بیگم

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۰۸	جانی	بیگم جان	۱۲۰	سلطان	سلطان بیگم	۱۳۲	غریب	امیر النساء بیگم
۱۰۹	جعفری	کاملہ بیگم	۱۲۱	شرم	شمس النساء بیگم	۱۳۳	فاطمہ	قادری بیگم
۱۱۰	حجاب	عسکری بیگم	۱۲۲	شوخ	گنا بیگم	۱۳۴	قمر	حیدری بیگم
۱۱۱	حجاب	-	۱۲۳	شیریں	نواب شاہجہان بیگم صاحبہ	۱۳۵	قمر	قمر النساء
۱۱۲	حجاب	نواب بیگم	۱۲۴	صدر	نواب صدر محل	۱۳۶	کنیز	فاطمہ کنیز
۱۱۳	حیا	حیات النساء بیگم	۱۲۵	ضرورت	شرف النساء بیگم	۱۳۷	کیفی	-
۱۱۴	حیدری	حیدری خانم	۱۲۶	ضیاء	ضیائی بیگم	۱۳۸	گوہر	گوہر بیگم
۱۱۵	خفی	بادشاہ بیگم	۱۲۷	عابد	نواب امراؤ بیگم	۱۳۹	ماہ	-
۱۱۶	خورشید	-	۱۲۸	عالم	نواب بادشاہ محل	۱۴۰	محبوب	نواب محبوب بیگم
۱۱۷	دلھن	دلہن بیگم	۱۲۹	عشرت	نواب عشرت محل	۱۴۱	مخفی	سلطان جہاں بیگم
۱۱۸	رادیہ	-	۱۳۰	عصمت	عصمت	۱۴۲	مطلوب	نفل النساء بیگم
۱۱۹	رعنائی	قدسیہ بیگم	۱۳۱	عفت	نجم النساء بیگم	۱۴۳	ناز	
						۱۴۴	یاسمین	چنبیلی

انتخابِ یادگار

مصنّف امیر احمد مینائی

عہد تصنیف طباعت " انتخاب یادگار" تذکرے کا تاریخی نام ہے۔ اس سے اس کا سال تصنیف ۱۲۹۰ھ/۱۸۷۳ء نکلتا ہے یہ اس کے تکملہ کا سال ہے۔ ورنہ تذکرے کا آغاز ۱۲۸۹ھ میں ہو چکا تھا۔

یہ تذکرہ پہلی بار ۱۲۹۷ھ میں تاج المطابع رامپور سے شائع ہوا۔ پہلے حصے میں ۱۶۸ اور دوسرے میں ۴۰۶ صفحات ہیں۔ آخر میں آغا علی نقی متخلص بہ غنی کی تقریظ ہے۔

خصوصیات تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں شعرائے رامپور کا ذکر کیا گیا ہے۔ دیباچے میں اس تذکرے کی خصوصیات کو مصنّف نے یوں بیان کیا ہے کہ " راقم الحروف نے اس تذکرے کو دو طبقوں میں تقسیم کیا ہے۔ طبقۂ اوّل میں والیانِ ریاست کا ذکر ہے۔ بہ ترتیب زمانہ حکومت در ریاست زیب افزائے ناصیہ کتاب ہے اور طبقۂ ثانی میں بہ ترتیب حروفِ ہجی اور شاعروں کا حال مختصر اور کلام انتخاب ہے اور خاندان عالیشان ریاست کے سخندان بلفظ صاحبزادہ تعبیر کئے گئے ہیں۔ اور مجموعہ شعرا اس تذکرے میں چار سو دس ہیں اور چونکہ اس تذکرے میں عربی، فارسی، اردو لہٰذا بھاکا چاروں زبانوں کے شاعر ہیں اور بعض اہل سخن کئی زبانوں کی شاعری کے ماہر ہیں اور ان امور کی طرف بھی اشعار منظور ہیں۔ لہٰذا فہرست میں ان کے اسمار کے ساتھ عربی کی علامت " ع " اور فارسی کی علامت " ف " اور اردو کی علامت " ا " اور بھاکا کی علامت " ب " اور فارسی عربی کی علامت " فع " اور فارسی اردو کی علامت " فا " اور فارسی اردو بھاکا کی علامت " فبا " اور اردو بھاکا کی علامت " با " مذکور ہے اور مخفی نہ رہے کہ جو سخنور دو زبانوں کے شاعر ہیں اور دونوں زبانوں میں ان کے تخلص مختلف ہیں تو وہ دونوں تخلص بہ اعتبار حروف تہجی اپنے اپنے محل پر لکھے گئے ہیں، جیسے "عنبر شاہ خاں" کہ فارسی میں " عنبر " اور اردو میں " آشفتہ " تخلص کرتے ہیں تو ردیف الف میں آشفتہ اور حرف عین میں عنبر لکھا گیا ہے اور ہر شاعر کے استاد کا نام اور مقدار عمر اور ولدیت اور درصورت متوفی ہونے کے تاریخ و ماہ و سال رحلت لکھنے کا اس تذکرے میں التزام کیا ہے "

یہ ایسی خصوصیات ہیں جو " انتخاب یادگار " کے سوا کسی اور تذکرے میں نظر نہیں آتیں۔ شعرا کے حالات عموماً مستند ہیں اور انتخاب کلام میں جملہ اصناف کو ملحوظ رکھا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام		[illegible]
طبقہ اول در ذکر والیان مملکت بترتیب زمانہ حکومت			
۱		نواب علی محمد خاں	
۲		نواب نجیب سعد اللہ خاں	
۳	عاصی	نواب محمد عبداللہ خاں	فبا
۴		نواب محمد فیض اللہ خاں	
۵		حاجی نواب غلام محمد خاں	
۶	رند	نواب احمد علی خاں	
۷		نواب محمد سعید خاں	
۸	ناظم	نواب محمد یوسف علی خاں	
۹	نواب	نواب کلب علیخاں	
طبقہ دوم در ذکر شعرائے متوطن و متوسل این دار الریاستہ بترتیب حروف تہجی			
۱۰	آرام	سید نجف علی	۱
۱۱	آزاد	حکیم غلام حسین خاں	۱
۱۲	آشفتہ	مولوی محمد سعد اللہ	فع
۱۳	آشفتہ	عنبر شاہ خاں	۱
۱۴	آشنا	مرزا محمد اکرم	۱
۱۵	آہ	شیخ محمد فرید الزماں خاں	فا
۱۶	احسان	سید احسان علی	۱
۱۷	احسن	حکیم مظہر احسن خاں	فا
۱۸	احقر	سید حافظ مجیب علی	ف
۱۹	احمد	میاں یمین الدین احمد	۱
۲۰	احمد	شیخ احمد علی	ف
۲۱	احمد	میاں احمد علی شاہ	فا
۲۲	احمد	احمد خاں	۱
۲۳	احمد	سید احمد نذر	۱
۲۴	آمد	سید احمد علی	۱
۲۵	احمد	اسعد اللہ خاں	۱

نمبر شمار	تخلص	نام	[illegible]
۲۶	اختر	شیخ رمضان علی	۱
۲۷	اخگر	صاحبزادہ ہادی یار خاں	۱
۲۸	اخگر	محمد جان خاں	۱
۲۹	ازجگر	فتحیاب خاں	۱
۳۰	اسد	صاحبزادہ محمد اسد علیخاں	۱
۳۱	اسیر	جناب منشی مظفر علی	فا
۳۲	اشرف	صاحبزادہ اشرف علیخاں	۱
۳۳	اشک	سید قطب الدین	۱
۳۴	اصغر	صاحبزادہ اصغر علیخاں	۱
۳۵	اظہر	شیخ امین احمد	۱
۳۶	افزوں	سید حسین شاہ	۱
۳۷	افسر	صاحبزادہ احمد یار خاں	۱
۳۸	افغان	محمد نور خاں	۱
۳۹	انکار	صاحبزادہ اصغر علیخاں	۱
۴۰	اکبر	محمد اکبر علیخاں	۱
۴۱	اکبر	صاحبزادہ محمد اکبر خاں	۱
۴۲	اکرم	مولوی محمد اکرم	۱
۴۳	الم	صاحبزادہ امداد علیخاں	۱
۴۴	امداد	صاحبزادہ امداد علیخاں	۱
۴۵	امیر	صاحبزادہ محمد یار خاں	۱
۴۶	امیر	صاحبزادہ امیر اللہ خاں	۱
۴۷	امیر	سید محمد امیر شاہ	فا
۴۸	امیر	امیر احمد دولت	ن
۴۹	انور	محمد انور شاہ قادری	ت
۵۰	انور	امام الدین خاں	۱

نمبر شمار	تخلص	نام	[illegible]
۵۱	باقر	باقر خاں	۱
۵۲	بحر	شیخ امداد علی	۱
۵۳	بدی چند		ب
۵۴	بزمی	عبداللہ خاں	۱
۵۵	بسمل	شیخ محمد زماں	۱
۵۶	بسمل	حاجی نصر اللہ خاں	۱
۵۷	بسمل	ولی محمد خاں	ف
۵۸	بسمل	محمد عبد العزیز خاں	۱
۵۹	بشیر	خواجہ محمد بشیر	ف
۶۰	بشیر	محمد بشیر خاں	۱
۶۱	بلخی	محمد سیف الدین خاں	ع
۶۲	بلدیو	چوبی بلدیو داس	ب
۶۳	بلیغ	قطب بخش عرف قطب الدولہ	ف
۶۴	بندہ	مولوی حفظ اللہ	۱
۶۵	بنسی	چوبی بنسی دہر	ب
۶۶	بہار	چنبیلی لال	۱
۶۷	بیتاب	صاحبزادہ محمد عباس علیخاں بہادر	۱
۶۸	بیچین	حاتم علیخاں	۱
۶۹	بیخود	عبدالرحمٰن	۱
۷۰	بیڈھب	مظفر شاہ خاں	۱
۷۱	پران	پران سکھ	ب
۷۲	پناہ	میر پناہ علی	۱
۷۳	تاب	صاحبزادہ امداد اللہ خاں	با
۷۴	تپش	محمد نظام علی خاں	۱
۷۵	بیمار	شیخ علی بخش	۱

نمبر	تخلص	نام	زبان	نمبر	تخلص	نام	زبان	نمبر	تخلص	نام	زبان
۷۶	تراب	سید تراب شاہ	فا	۱۰۵	جیب	محمد جبیب الرحمن	فا	۱۳۴	حیرت	بخشی کنھاری لال	ف
۷۷	تسکین	میر حسین	ا	۱۰۶	حرمت	شیخ غلام علی	ف	۱۳۵		خان زادہ مبارک شاہ خاں	ا
۷۸	تسلیم	کبیر خاں	فا	۱۰۷	حرمت	شیخ محمد حسن	ا	۱۳۶	خرد	صاحبزادہ مرتضیٰ خاں	ا
۷۹	تسلیم	حاتم خاں	ا	۱۰۸	حرمت	شہامت خاں	ف	۱۳۷	خلیل	شاہ خلیل احمد	ا
۸۰	تسلیم	شیخ امیر اللہ	ا	۱۰۹	حریف	میاں غلام حسین	ف	۱۳۸	خورشید	کریم خاں	ا
۸۱	تغفل	تغفل حسین خاں	ا	۱۱۰	حزیں	صاحبزادہ غلام محی الدین	ا	۱۳۹	خورشید	میاں خورشید میاں	ا
۸۲	تمکین	سید محمد بنے	ا	۱۱۱	حسرت	ذوقی رام	فا	۱۴۰	خوشدل	من بہادن لال	ف
۸۳	تمکین	مرزا ابوالقاسم	ف	۱۱۲	حسرت	محمد علی خاں	ا	۱۴۱	خوشنود	سید خوشنود شاہ	ا
۸۴	تمیز	سید علی حسن شاہ	ا	۱۱۳	حسن	میرزا کاظم حسین	ا	۱۴۲	خیالی	حسین علی خاں	ف
۸۵	تمیز	غلام احمد	ا	۱۱۴	حسن	میاں غلام حسین	ا	۱۴۳	داغ	نواب مرزا خاں	ا
۸۶	تنہا	نظام الدین خاں	ا	۱۱۵	حسن	شاہ محمد حسن	ا	۱۴۴	دت	پنڈت دترام	ب
۸۷	توکل	سید عبداللہ	ف	۱۱۶	حسن	میرزا محمد حسن	ا	۱۴۵	دلاور	سید دلاور علی	ا
۸۸	ثابت	سید اصغر علی	ا	۱۱۷	حسن	مولوی حسن علی خاں	ف	۱۴۶	دہن سنکھ		ب
۸۹	ثاقب	شیخ سیف اللہ	ف	۱۱۸	حسن	میرزا علی حسن	ا	۱۴۷	ذکی	شیخ مہدی علی	فا
۹۰	ثروت	صاحبزادہ کریم اللہ خاں	ا	۱۱۹	حسن	احمد حسن خاں	ا	۱۴۸	راحت	شیخ احمد حسین	ا
۹۱	جان	صاحب میر یار علی	ا	۱۲۰	حسیب	میاں حسیب احمد	ا	۱۴۹	راز	نظام الدین خاں	ا
۹۲	جانی	مولوی قمر الدین	ا	۱۲۱	حسین	صاحبزادہ غلام حسین خاں	ا	۱۵۰	راسخ	عنایت اللہ خاں	ا
۹۳	جاوید	عبدالنبی خاں	ا	۱۲۲	حسین	میر حسین علی	ف	۱۵۱	راحت	شاہ رؤف احمد	ا
۹۴	جلال	میر ضامن علی	ا	۱۲۳	حسین	میر حسین علی	ف	۱۵۲	رفیق	مولوی محمد وحید الزماں خاں	فا
۹۵	جلال	مولوی جلال الدین	ف	۱۲۴	حسین	آغا محمد حسین	ف	۱۵۳	رحیم	صاحبزادہ رحیم اللہ خاں	ا
۹۶	جلال	مولوی جلال الدین احمد خاں	فا	۱۲۵	حشمت	محمد ناصر خاں	ف	۱۵۴	رزمی	یعقوب خاں	ا
۹۷	جمشید	محمد حسن رضا	ا	۱۲۶	حشمت	حشمت علی خاں	ا	۱۵۵	رسا	میر احمد علی	ا
۹۸	جمیل	آغا علی نقی خاں	ا	۱۲۷	حفیظ	مولوی حفیظ اللہ	ف	۱۵۶	رسا	منشی انا پرشاد	ا
۹۹	جوہر	برجباسی لال	فا	۱۲۸	حیا	شاہزادہ مرزا رحیم الدین خاں	ا	۱۵۷	رسوا	صاحبزادہ سجاد علی خاں	ا
۱۰۰	حافظ	منشی اکرام الدین	ا	۱۲۹	حیات	مولوی محمد حیات	فا	۱۵۸	رضا	صاحبزادہ علیم اللہ خاں	ا
۱۰۱	حافظ	قاسم علی خاں	ا	۱۳۰	حیدر	صاحبزادہ محمد حیدر علی خاں بہادر	ا	۱۵۹	رضا	میرزا رضا حسین	فا
۱۰۲	حافظ	محمد یونس	ف	۱۳۱	حیدر	صاحبزادہ غلام حیدر خاں	ا	۱۶۰	رضا	غلام رضا	ا
۱۰۳	حافظ	سید محمد مجتبیٰ	ا	۱۳۲	حیدر	آغا برہان الدین حیدر	ا	۱۶۱	رضا	—	ا
۱۰۴	حاجی	عبدالجبار خاں	ف	۱۳۳	حیدر	حیدر علی خاں	ا	۱۶۲	رضا	میر رضا علی	ا

نمبر	تخلص	نام	زبان	نمبر	تخلص	نام	زبان	نمبر	تخلص	نام	زبان
۱۶۳	رفعت	مولوی غلام جیلانی	فا	۱۹۲	شرر	یعقوب علی خاں	ا	۲۲۱	صفت	میر سلہو	ف
۱۶۴	رفعت	رام دولار	ا	۱۹۳	شرر	عبدالعزیز خاں	ا	۲۲۲	صفت	شیخ کریم الدین	ا
۱۶۵	رفیق	میرزا علی حسین	ا	۱۹۴	شرف	محمد انعام اللہ خاں	ا	۲۲۳	صوفی	شیخ محمد عبدالخالق	ا
۱۶۶	رقت	مولوی حبیب النبی	ا	۱۹۵	شریف	شریف احمد	ا	۲۲۴	ضابط	احمد علیخاں	ا
۱۶۷	رگناتھ	چوبی رگھناتھ پرشاد	ب	۱۹۶	ششدر	میر شرف الدین	ا	۲۲۵	ضبط	نیاز علی خاں	ا
۱۶۸	زخمی	صاحبزادہ غلام حضرت خاں	فا	۱۹۷	شعور	میر سعد الدین خاں	فا	۲۲۶	ضیا	سید حسین علی خاں	ا
۱۶۹	ذکی	سید محمد ذکی	″	۱۹۸	شفا	سید محمد جعفر شاہ	ا	۲۲۷	ضیا	حکیم مہدی علی خاں	فا
۱۷۰	ساقی	رام چرن داس	ا	۱۹۹	شفقت	سید نجف علی	ا	۲۲۸	ضیغم	میاں اکرام الدین	ا
۱۷۱	ساکت	ہدایت علی خاں	ا	۲۰۰	شفیق	سید صفدر حسین	ا	۲۲۹	طالب	مولوی الہ داد	فا
۱۷۲	سالک	اسمٰعیل شاہ خاں	فا	۲۰۱	شمیم	معظم علی خاں	ا	۲۳۰	طالب	عبدالرزاق خاں	ف
۱۷۳	ست	ست نرائن	ب	۲۰۲	شوق	مولوی قدرت اللہ	ا	۲۳۱	طلعت	محمد سعادت علیخاں	ا
۱۷۴	سہاب	نصیر احمد خاں	ا	۲۰۳	شوکت	صاحبزادہ محبوب علیخاں	ا	۲۳۲	طلوع	شیخ شمس الدین	ا
۱۷۵	سراج	مولوی سراج الدین احمد خاں	فا	۲۰۴	شوکت	مرزا امام الدین	ا	۲۳۳	ظریف	صاحبزادہ محمد عبداللہ خاں	ا
۱۷۶	سرخوش	محمد سلیم الزماں خاں	ا	۲۰۵	شہاب	شہاب الدین خاں	ا	۲۳۴	ظہیری	عبداللہ خاں	ف
۱۷۷	سروری	نواب محمد کاظم علیخاں بہادر	ف	۲۰۶	شیدا	کاظم خاں	ف	۲۳۵	عابد	صاحبزادہ زین العابدین عرف کلن خاں	ا
۱۷۸	سردش	صاحبزادہ عبدالوہاب خاں	ا	۲۰۷	شیدا	شیخ احمد حسین	ا	۲۳۶	عابد	صاحبزادہ زین العابدین خاں	ا
۱۷۹	سعید	محمد سعید اللہ خاں	ا	۲۰۸	شیدا	مولوی محمد حسن خاں	ا	۲۳۷	عابد	سید عابد حسین	ا
۱۸۰	سلطان	نواب نصر اللہ خاں بہادر	ا	۲۰۹	شیدا	آغا محمد علی	ف	۲۳۸	عاجز	حسن علی خاں	ا
۱۸۱	سلیم	محمد سلیم الزماں خاں	″	۲۱۰	شیفتہ	صاحبزادہ عزیز اللہ خاں	ا	۲۳۹	عاشق	خان بہادر خاں	ا
۱۸۲	سوز	سید حمید شاہ	ا	۲۱۱	صابر	مولوی نصیر الدین خاں	فا	۲۴۰	عاشق	محمد اسمٰعیل خاں	ا
۱۸۳	شاد	میاں فضل علی	ا	۲۱۲	صاحب	جارج فانتوم	فا	۲۴۱	عاشق	سید غیاث الدین	ا
۱۸۴	شاد	نظیر شاہ خاں	ف	۲۱۳	صادق	سید صادق شاہ	ا	۲۴۲	عاصی	صاحبزادہ مبارک علیخاں	ا
۱۸۵	شاداں	حسین علی خاں	ف	۲۱۴	صائم	سید شان علی	ا	۲۴۳	عاصی	صاحبزادہ گوہر علیخاں	ا
۱۸۶	شاغل	آغا میرزا	فا	۲۱۵	صبا	محمد صابر حسین	فا	۲۴۴	عاصی	شیخ محمد عنایت اللہ	ا
۱۸۷	شاکر	میاں نجیب شاہ	ف	۲۱۶	صبا	منشی گوبند لال	″	۲۴۵	عاصی	محمد سراج الدین خاں	ا
۱۸۸	شائق	عبدالرزاق خاں	فا	۲۱۷	صفیر	چھوٹے خاں	ا	۲۴۶	عاصے		ا
۱۸۹	شائق	جانی صاحب	ا	۲۱۸	صفا	آغا نادر مرزا	ا	۲۴۷	عاقل	صاحبزادہ بنا علیخاں	ا
۱۹۰	شائق	سید وارث حسن	ا	۲۱۹	صفدر	صاحبزادہ محمد صفدر علیخاں ثانی	ا	۲۴۸	عاقل	میر مہدی حسین	ا
۱۹۱	شجاعت	صاحبزادہ شجاعت علیخاں	ا	۲۲۰	صفدر	صاحبزادہ صفدر علیخاں ثانی	ا	۲۴۹	عالم	عالم شاہ خاں	ا

۲۵۰	عباس	مرزا عباس بیگ	ا	۲۷۹	غمگین	مولوی عبدالقادر خاں	فا	۳۰۸	قائم	شیخ قیام الدین	فا
۲۵۱	عباس	عباس خاں	ا	۲۸۰	غمین	حکیم عطاء اللہ	فا	۳۰۹	قدیر	غلام حسین خاں	ا
۲۵۲	عباس	عباس خاں ثانی	ف	۲۸۱	غمین	مرزا معین الدین	فا	۳۱۰	قربان علی		ا
۲۵۳	عباس	سید عباس علی	ا	۲۸۲	غنی	آغا علی نقی	ا	۳۱۱	قربت	حافظ غلام نبی	ا
۲۵۴	عبرت	میر ضیاء الدین	فا	۲۸۳	فاخر	حکیم احمد خاں	فا	۳۱۲	قلاس	عبدالرحمن	ف
۲۵۵	عثمان	سید عثمان علی	ا	۲۸۴	فاخر	حکیم فاخر الدین	ا	۳۱۳	قلق	خواجہ ارشد علی خاں	ا
۲۵۶	عجمی	ہیرا لال	ف	۲۸۵	فائق	محمد میرزا	فا	۳۱۴	قمر	حافظ محمد احمد	فا
۲۵۷	عجیب	دمودر داس	ا	۲۸۶	فائق	بلاقی رام	فا	۳۱۵	قیاس	بلاس رائے	ا
۲۵۸	عدیل	میر عوض علی خوشنویس	فا	۲۸۷	فدا	صاحبزادہ فدا علی خاں	ا	۳۱۶	قیام	محمد شاہ خاں	ا
۲۵۹	عروج	منشی احمد حسن خاں	ا	۲۸۸	فدا	شیخ محمود علی	ا	۳۱۷	قیامت	لالہ چھیدا لال	ف
۲۶۰	عزت	مولوی محمد غیاث الدین	فا	۲۸۹	فدا	سید فدا علی	ا	۳۱۸	قیس	مولوی محمد عثمان حاجی [illegible]	ف
۲۶۱	عزیز	عبدالکریم خاں	فا	۲۹۰	فرحت	صاحبزادہ حبیب اللہ خاں	ا	۳۱۹	کاوش	محمد شاہ خاں	ا
۲۶۲	عشرت	صاحبزادہ عشرت علی خاں	ا	۲۹۱	فرحت	حکیم نصیر الدین خاں	ا	۳۲۰	کرامت	صاحبزادہ کرامت علی خاں	ا
۲۶۳	عشرت	میر غلام علی	ا	۲۹۲	فرحت	اکبر شاہ خاں	ا	۳۲۱	اکرم	مرزا اکمل عرف کرم خاں	ا
۲۶۴	عشقی	شیخ غلام محی الدین	ا	۲۹۳	فرحت	میر محمد حسین	فا	۳۲۲	کریم	محمد کریم اللہ خاں	ف
۲۶۵	علی	سید زین العابدین	فا	۲۹۴	فرقت	مولوی قیام الدین	فا	۳۲۳	کشتہ	شیخ رحیم بخش	ا
۲۶۶	علی	محمد علی حسین خاں	ف	۲۹۵	فصیح	مولوی فصیح الزماں خاں	فا	۳۲۴	کشور	چوبی کشور داس	ب
۲۶۷	علیل	محمد نصیر الدین خاں	ا	۲۹۶	فصیح	محمد عبدالرحیم خاں	ا	۳۲۵	کفایت	صاحبزادہ کفایت اللہ خاں	فا
۲۶۸	عمر	مولانا شاہ محمد عمر صاحب	فا	۲۹۷	فضل	شیخ فضل احمد	ا	۳۲۶	کیفی	محمد ایوب خاں	فا
۲۶۹	عنایت	صاحبزادہ عنایت علی خاں	ا	۲۹۸	فضل حق		ع	۳۲۷	گرم	مظفر خاں	ا
۲۷۰	عنایت	عنایت حسین خاں	ا	۲۹۹	فقیر	سید عبدالرزاق	ا	۳۲۸	گلزار	حسین جعفر عرف بہادر الدولہ	ا
۲۷۱	عنبر	عنبر شاہ خاں	ف	۳۰۰	فقیہ	مولوی فقیہ الدین	فا	۳۲۹	گوال	گوال رائے	ب
۲۷۲	عیش	میر سعادت علی	ا	۳۰۱	فہیم	میرزا فہیم الدین	ا	۳۳۰	گوہر	[illegible]	ا
۲۷۳	غالب	مرزا اسد اللہ خاں	فا	۳۰۲	فیاض	محمد فیاض خاں	ف	۳۳۱	گوہر	جوالا پرشاد	فا
۲۷۴	غالب	حکیم غلام حیدر خاں	ا	۳۰۳	قادر	صاحبزادہ عبدالقادر خاں	ا	۳۳۲	لائق	لالہ کنجہاری لال	ف
۲۷۵	غربت	صاحبزادہ ہدایت علی خاں	ا	۳۰۴	قادری	سید شاہ غلام جیلانی	ف	۳۳۳	لذت	لالہ کنور سین	ف
۲۷۶	غریب	شیخ الہی بخش خوشنویس	فا	۳۰۵	قاسم	قاسم علی خاں	ا	۳۳۴	لطافت	سید لطافت علی	ا
۲۷۷	غفلت	اخوند زادہ احمد خاں	ا	۳۰۶	قاصر	حافظ علی احسن	فا	۳۳۵	لکنت	محمد شیر خاں	ا
۲۷۸	غمگین	میر عبداللہ	ا	۳۰۷	قاہر	سید عبدالقادر	ف	۳۳۶	ماہر	غلام محمد خاں	ا

۳۳۷	مائل	سید عبدالرزاق	ا
۳۳۸	مائل	سید قدرت علی	ا
۳۳۹	مبارک	مبارک شاہ خاں	ا
۳۴۰	مبارک	مبارک شاہ خاں ثانی	ا
۳۴۱	مجروح	حافظ عبدالنبی	ا
۳۴۲	محب	میر مجادر علی	ا
۳۴۳	محمود	محمود خاں	ا
۳۴۴	محب	حکیم عبدالکریم	ف
۳۴۵	محنت	-	ا
۳۴۶	محو	محمد مجتبیٰ خاں	ا
۳۴۷	محوی	آغا یوسف علیخاں	ف
۳۴۸	مختار	سید مظہر الدین	فا
۳۴۹	مخلص	خلیفہ احمد یار خاں	ف
۳۵۰	مرتضیٰ	سید مرتضیٰ خوشنویس	فا
۳۵۱	مرتضیٰ	مرتضیٰ خاں	ا
۳۵۲	مرشد	حضرت مولانا مرشد	ف
۳۵۳	مرشد	سید غلام مرشد	ا
۳۵۴	مرشد	صاحبزادہ غلام مرشد خاں	ا
۳۵۵	مسکین	مولوی غلام قادر	ا
۳۵۶	مشتاق	غلام رسول خاں	ا
۳۵۷	مضطر	مولوی عبدالنبی	ف
۳۵۸	مضطر	مولوی غلام حسنین خاں	ف
۳۵۹	مضطر	احمد یار خاں	ا
۳۶۰	مظلوم	سید جمال شاہ	ا
۳۶۱	مظہر	امداد حسین	ا
۳۶۲	مظہر	شیخ مظہر حق	ا
۳۶۳	معصوم	حضرت شاہ محمد معصوم	فا
۳۶۴	معین	مرزا معین الدین حسن خاں	ا
۳۶۵	مغلوب	سید افتخار الدین	ا
۳۶۶	مغموم	علی محمد خاں	فا
۳۶۷	مفتون	صاحبزادہ فصیح اللہ خاں	ا
۳۶۸	مفتوں	سید احمد شاہ	ا
۳۶۹	مفلس	میر محب علی	ا
۳۷۰	مکدر	احمد نور خاں	ا
۳۷۱	ممتاز	مہدی علی خاں	ا
۳۷۲	منت	احمد علی	ا
۳۷۳	منعم	قاضی نور الحق	ف
۳۷۴	منور	سید منور شاہ	ا
۳۷۵	منیر	سید اسمٰعیل حسین	فا
۳۷۶	موجد	حشمت علی خاں	ا
۳۷۷	مہدی	صاحبزادہ مہدی علیخاں	ا
۳۷۸	مہدی	محمد مہدی	ا
۳۷۹	مہر	میر سعادت علی	ا
۳۸۰	مہر	سید مہربان علی	ف
۳۸۱	ناچار		ا
۳۸۲	نادان	امراؤ میرزا	ا
۳۸۳	نادر	صاحبزادہ محمود علیخاں	ا
۳۸۴	ناصر	ناصر خاں	ف
۳۸۵	ناصر	مولوی محمد ناصر خاں	فا
۳۸۶	ناطق	مبارک شاہ خاں	ا
۳۸۷	ناظر	میر ناظر علی	فا
۳۸۸	ناطق	مبارک شاہ خاں	ا
۳۸۹	ناظر	میر ناظر علی	ا
۳۹۰	ناظر	ناظر حسین	ا
۳۹۱	نامی	حسین شاہ خاں	ف
۳۹۲	نامی	مرزا شجاع	ا
۳۹۳	نثار	صاحبزادہ نثار علیخاں	ا
۳۹۴	نثار	آغا محمد شیرازی	ف
۳۹۵	نجف	نجف علی خاں	ا
۳۹۶	نجف	محمد علی نجف	فا
۳۹۷	نحیف	صاحبزادہ محمد مہدی علیخاں	ا
۳۹۸	نزہت	سید رفیع الدرجات	فا
۳۹۹	نظام	سید نظام شاہ	ا
۴۰۰	نعیم	میر محمد نعیم	ف
۴۰۱	نیاز	مولوی نیاز اللہ	ف
۴۰۲	نیر	صاحبزادہ ممتاز علیخاں	ا
۴۰۳	نیر	حکیم محمد حسن خاں	فا
۴۰۴	نیر	سید منور علی	ا
۴۰۵	واثق	سید جعفر شاہ	ا
۴۰۶	واحد	شیخ واحد علی	ا
۴۰۷	واقف	عبدالقادر خاں	ا
۴۰۸	وحید	صاحبزادہ وحید اللہ خاں	ا
۴۰۹	وزیر	وزیر علیخاں	فا
۴۱۰	وزیر	سید محمد وزیر علی	ا
۴۱۱	وسعت	محمد مستقیم خاں	ا
۴۱۲	وصال	مرزا محمد مرتضیٰ	ا
۴۱۳	وفا	حاجی گل محمد خاں	ف
۴۱۴	وفا	مرزا علیم الدین	ا
۴۱۵	ولا	مرزا جعفر علی بیگ	ا
۴۱۶	وہاب	سید عبدالوہاب	فا
۴۱۷	ہادی	محمد عبدالہادی	ا
۴۱۸	ہادی	مولوی عبدالہادی خاں	ف
۴۱۹	ہاشم	مولوی ہاشم خاں	ف
۴۲۰	ہدایت	ہدایت اللہ	ا
۴۲۱	ہدایت	ہدایت علی خاں	ف
۴۲۲	ہزل	عبدالرحیم خاں	ا
۴۲۳	ہمدم	صاحبزادہ تہمید اللہ خاں	فا
۴۲۴	ہندی	مرزا محسن علی	ا
۴۲۵	ہنر	مرزا امیر بیگ	ا
۴۲۶	یاس	محمد ضیار خاں	ا
۴۲۷	یعقوب	شیخ محمد یعقوب	ا
۴۲۸	یوسف	محمد یوسف خاں	فا

عروس الاذکار

مصنف نقش حیدرآبادی ۔ نقش کا اصل نام نصیرالدین احمد اور تاریخی نام "برکات الحق نصیرالدین احمد" ہے ۔ تذکرے میں مصنف نے اپنے حالات بھی لکھے ہیں اور ان سے پتہ چلتا ہے کہ ان کے باپ کا نام محمد غوث تھا ۔ اور ان کے آبا واجداد ملتان کے رہنے والے تھے ۔

نقش ۱۲۶۰ھ میں بمقام حیدرآباد پیدا ہوئے عربی فارسی کی مروجہ تعلیم حاصل کی ، شعر وسخن کا ذوق نوعمری سے تھا اردو فارسی دونوں میں شعر کہتے تھے اور فیض حیدرآبادی کے شاگرد تھے ۔

نقش نے اردو فارسی میں متعدد کتابیں یادگار چھوڑی تھیں لیکن دست برد زمانہ سے محفوظ نہ رہ سکیں ۔ صرف

(۱) محیل الشعرا
(۲) تحقیقات المصلحین
(۳) شطرنج اخلاص
(۴) عروس الاذکار

دستیاب ہوسکی ہیں ۔ سخاوت مرزا صاحب نے " عروس الاذکار کے قلمی نسخہ پر بحث کرتے ہوئے نقش کے اردو فارسی دواوین کے علاوہ مزید گیارہ کتابوں کے نام دیئے ہیں[۱] جن میں صرف مذکورہ بالا چار کتابوں کے قلمی نسخے مختلف کتب خانوں میں ملتے ہیں

تصنیف وطباعت تذکرے کے آغاز کا سال ۱۲۸۶ھ اور اختتام کا سال ۱۲۹۲ھ ہے ۔ ابھی طبع نہیں ہوا ۔ اس کا ایک قلمی نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے ۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں حالات زندگی اور انتخاب کلام کی عموماً وہی نوعیت ہے جو دوسرے تذکروں میں پائی جاتی ہے ۔ تین سو دس شاعروں کا ذکر ہے جن میں سے ڈھائی سو سے زائد خاص حیدرآباد سے تعلق رکھتے ہیں ۔ اس تذکرے کی بڑی خصوصیت یہ ہے کہ مصنف کو اکثر مذکورہ شعراء سے ذاتی واقفیت رہی ہے چنانچہ ولدیت ، سکونت اور تاریخ پیدائش وغیرہ کا سراغ اس تذکرہ میں اکثر مل جاتا ہے ۔ فیض حیدرآبادی کے ۴۷ شاگرد ، شاہ نصیر کے ۲ ۔ حافظ مشتاق کے ۷ شاگردوں کے نام ملتے ہیں ۔ یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ اس وقت دہلی ، لکھنؤ اور مدراس کے تقریباً پچاس ، ساٹھ شعراء حیدرآباد میں موجود تھے ۔

---

[۱] "تذکرہ عروس الاذکار" مولفہ نقش از سخاوت مرزا رسالہ اردو بابت جنوری ۱۹۵۸ء ص ۱ تا ۳۲

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اشفاق ۔ وزیر صاحب	۲۷	انجم ۔ سید نور یحییٰ	۵۳	تمیز
۲	آفاق ۔ فرید الدین	۲۸	انس ۔ ولی محمد	۵۴	تمیز غلام احمد
۳	انجم ۔ خیرات علی	۲۹	انور ۔ مہا بلی	۵۵	تمکین بچو لال
۴	آئین ۔ غلام علی خاں	۳۰	اوج	۵۶	تیز
۵	افسوس	۳۱	ایمان ۔ شیر محمد خاں	۵۷	جام بہاری لال
۶	اعزا	۳۲	اصفیا نور الاصفیا	۵۸	جاہ سیوا پرشاد
۷	آصف ۔ مبارز الدولہ	۳۳	باقی گردھاری پرشاد	۵۹	جذب اکرام علی
۸	اثر ۔ میر نواب علی لکھنوی	۳۴	بالا بالا پرشاد	۶۰	جری شجاعت علی
۹	احسن ۔ چراغ محی الدین	۳۵	بدر کاظم حسینی	۶۱	جگر غلام یحییٰ الدین
۱۰	احمد ۔ سید احمد	۳۶	برق	۶۲	جم بہادر علی مرزا
۱۱	ادب ۔ فیاض الدین خاں	۳۷	برہان برہان الدین	۶۳	جمال جمال علی
۱۲	ارمان	۳۸	بلہار دلاور علی	۶۴	جن حکیم محمود علی
۱۳	اسد ۔ اسد اللہ خاں	۳۹	بندہ فیاض الدین خاں	۶۵	جودت
۱۴	اسد ۔ نور المرتضیٰ	۴۰	بہادر دیا بہادر	۶۶	جولاں میر جولاں
۱۵	اشتیاق	۴۱	بہادر راج بہادر	۶۷	جوشش میر واحد علی خاں
۱۶	اشفاق مرزا احمد علی	۴۲	بہار شمس الدین	۶۸	جوہر ملک محمود کرنولی
۱۷	اشفاق ۔ مرزا محمد علی	۴۳	بہتر علاء الدین حسینی	۶۹	جوش میر قادر حسین
۱۸	اشک ۔ جمال الدین حیدر	۴۴	پتیا محمد علی	۷۰	چرب بہادر علی
۱۹	اشک	۴۵	پاس ۔ حفیظ الدین	۷۱	چندا مہ لقا بائی
۲۰	افسر ۔ تاج الدین خاں	۴۶	پرویز عظیم الدین	۷۲	حاذق اسمٰعیل بیگ
۲۱	افصح ۔ علام علی	۴۷	پیغام	۷۳	حظ سید علی
۲۲	الکان ۔ داؤد خاں	۴۸	تاباں	۷۴	حشمت علی
۲۳	امانی ۔ میر امانی	۴۹	تپاک	۷۵	حفظ نجم الدین خاں
۲۴	امید ۔ اعظم علی خاں	۵۰	تصدیق سید ابراہیم	۷۶	حفیظ حفیظ الدین
۲۵	امیر ۔ میر حسن علی	۵۱	تقی میر محمد تقی	۷۷	حکیم بادپرشاد حس
۲۶	امین ۔ خواجہ محمد	۵۲	تمیز بدر الدین خاں	۷۸	حکیم انبا پرشاد ۔

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۷۹	حنا	مہدی حسین لکھنوی	۱۰۸	رنگین	غلام علی	۱۳۷	شفا	حکیم محمد علی خاں
۸۰	حیدر	حسین خاں	۱۰۹	رونق	میر رونق علی	۱۳۸	شمع و شعلہ۔	میر کاظم علی
۸۱	خاموش	سید شاہ معین الدین	۱۱۰	راز	محی الدین	۱۳۹	شمس	ضیاء الدین
۸۲	خود		۱۱۱	زخم	بسم اللہ خاں	۱۴۰	شمسی	اکبر حسین
۸۳	خرم	سیتل پرشاد	۱۱۲	زعم		۱۴۱	شور	گل محمد
۸۴	خلق	جادو رائے	۱۱۳	زکی	شیخ احمد بلگرامی	۱۴۲	شوکت	بحراج بہادر
۸۵	خلق	تلجا پرشاد	۱۱۴	روز		۱۴۳	شوق	غلام رسول
۸۶	خوشنود		۱۱۵	سحر	محمد ظہور	۱۴۴	شہوار	محمد حیدر
۸۷	خواجہ	خیرالدین	۱۱۶	سخن	غلام مصطفیٰ	۱۴۵	شہید	غلام امام
۸۸	خیرد	عبداللہ خاں	۱۱۷	سخی	خیراتی	۱۴۶	شہید	میر احمد علی
۸۹	داغ	ہدایت اللہ خاں	۱۱۸	سخی	محمود خاں	۱۴۷	شیدا	بڑے شاہ میاں
۹۰	دل	شجاعت علی خاں	۱۱۹	سراج	سراج الدین علی بیدی	۱۴۸	شیدا	نوازش علی
۹۱	دوست	دوست علی	۱۲۰	سردار	سردار علی	۱۴۹	شیر	شیر علی خاں
۹۲	دید		۱۲۱	سرور	میر مصطفیٰ	۱۵۰	شیفتہ	احمد خاں
۹۳	ذبیح	میر محمد اسمٰعیل	۱۲۲	سعد	منشی محمد	۱۵۱	شیفتہ	محمد حسن
۹۴	ذکا	حبیب اللہ	۱۲۳	سعید	میر احمد علی خاں	۱۵۲	شیفتہ	حیدرآبادی
۹۵	ذہن	عبدالرحیم	۱۲۴	سہو	سید حبیب شاہ	۱۵۳	صاف	نثار الحق
۹۶	راز	سید برہان الدین	۱۲۵	شاداب		۱۵۴	صاحب	شفیق
۹۷	راز	محمد برہان الدین	۱۲۶	شاداں	چندو لال	۱۵۵	صدق	غلام صدیق
۹۸	ربط	بالا پرشاد	۱۲۷	شان	لطف علی	۱۵۶	صفا	ذوالفقار علی
۹۹	رجا	غلام محی الدین خاں	۱۲۸	شاہ	روشن علی	۱۵۷	صفیر	محمد تقی
۱۰۰	رسا	میر رفیع الدین	۱۲۹	شباب	رائے	۱۵۸	صمد	عبدالصمد
۱۰۱	رستم	رستم خاں	۱۳۰	شجیع		۱۵۹	ضبط	بھوکر چند
۱۰۲	رضا	میر رضا الدین	۱۳۱	شجیع	منصف علی	۱۶۰	ضیا	محمد عبدالرحیم
۱۰۳	رعب	محمد فیض اللہ خاں	۱۳۲	شمس	سبحان علی	۱۶۱	ضیغم	محمد غضنفر
۱۰۴	رعد	بھوانی پرشاد	۱۳۳	شرق	گوہر علی	۱۶۲	حنیف	زین العابدین
۱۰۵	رقم	حیدرآبادی	۱۳۴	شرر	طلب خاں	۱۶۳	طالع	رائے پھندولال
۱۰۶	رمز	رائے بہادر لال	۱۳۵	شرف	میر جیون	۱۶۴	طاہر	
۱۰۷	رنگ	حیدرآبادی	۱۳۶	شرف		۱۶۵	طلب	عافیت طلب خاں

نمبر	تخلص	نام
۱۶۶	طور	حرمت علی
۱۶۷	طوفان	غلام محی الدین
۱۶۸	طیش	سید محمد
۱۶۹	طہور	میر قلندر
۱۷۰	طہور	مرزا عابد
۱۷۱	طپیز	حیدر آبادی
۱۷۲	عار	
۱۷۳	عاشق	خوش وقت علی خاں
۱۷۴	علم	رحیم الدین
۱۷۵	عاقل	شیخ محمد
۱۷۶	عالم	غلام سید عالم
۱۷۷	عارف	شاہ غلام علی
۱۷۸	عارف	مرزا عارف
۱۷۹	عاصی	لطف علی
۱۸۰	عتیق	عیاث الدین
۱۸۱	عرش	سید احمد حسین
۱۸۲	عرشی	ابن عبدالصمد
۱۸۳	عرشی	فیاض الدین
۱۸۴	عجب	سید عبداللہ
۱۸۵	عزم	محمد غوث
۱۸۶	عزت	عزت اللہ
۱۸۷	عشق	
۱۸۸	عشق	
۱۸۹	عش	شاہ رکن الدین
۱۹۰	عشق	غیاث الدین
۱۹۱	عشرت	جانکی پرشاد
۱۹۲	عصر	احمد علی
۱۹۳	عطا	میر تفضل حسین
۱۹۴	عطا	میر عطا علی خاں
۱۹۵	عطارد	رائے بالمکند
۱۹۶	عفلان	
۱۹۷	عکس	احمد علی
۱۹۸	علم	سید محمد قطب الدین
۱۹۹	علم	میر عباس علی
۲۰۰	عیاں	میر ولی
۲۰۱	عیش	رائے کھوج
۲۰۲	غلامی	غلام نبی
۲۰۳	غور	خواجہ محمود
۲۰۴	فخر	سید اسمٰعیل
۲۰۵	فخر	دیو کشور چند
۲۰۶	فرحاں	درگا سنگھ
۲۰۷	فرحاں	کاظم علی
۲۰۸	فرحان	مالا پرشاد
۲۰۹	فرحت	فرحت اللہ
۲۱۰	فرحت	خواجہ محمد خاں
۲۱۱	فرق	میر قادر حسین
۲۱۲	فضل	محمد ظہور الدین
۲۱۳	فطرت	
۲۱۴	فکر	سید علی
۲۱۵	فوق	عبدالمجید
۲۱۶	فوق	دھرم داس
۲۱۷	فہیم	
۲۱۸	فیض	شمس الدین
۲۱۹	فیاض	فیاض الدین خاں
۲۲۰	فیاض	میر سجاد حسین
۲۲۱	قادر	نور الحق
۲۲۲	قائم	تار تولی
۲۲۳	قاضی	احمد علی
۲۲۴	قدسی	غلام دستگیر
۲۲۵	قصد	حسن مرزا
۲۲۶	قلق	امام الدین
۲۲۷	قلزم	سید علی خاں
۲۲۸	قمر	قمر الدین
۲۲۹	قمر	بندہ حسن
۲۳۰	قنبر	قادر حسین
۲۳۱	قدرت	نصیر الدین خاں
۲۳۲	قیس	محمد صدیق
۲۳۳	کاتف	
۲۳۴	کرار	حیدر حسین
۲۳۵	کریم	کریم الدین
۲۳۶	کمال	کمال الدین خاں
۲۳۷	کمتر	کمتر شاہ
۲۳۸	گرم	شجاعت علی
۲۳۹	گستاخ	طالع مند خاں
۲۴۰	گوز	(مسخرہ) عباس علی خاں مجنوں
۲۴۱	لائق	اسد اللہ شاہ
۲۴۲	لطف	
۲۴۳	لطف	
۲۴۴	متین	غلام محی الدین
۲۴۵	مجنوں	خواجہ عباس علی خاں
۲۴۶	مایل	ڈاکٹر احمد حسین
۲۴۷	محب	میر جنید علی جاگیر دار
۲۴۸	مرزا	احمد مرزا۔ ابن حسن مرزا
۲۴۹	مروت	مرزا فتح علی بیگ
۲۵۰	مزاج	حکیم مظفر حسین اورنگ آبادی
۲۵۱	مست	حسین محی الدین
۲۵۲	مست	مرزا ادریس بیگ

نمبر	تخلص	نام
۲۵۳	مست	مولوی فضل رسول بدایونی
۲۵۴	مسرت	میر وزیر علی حیدرآبادی
۲۵۵	مسکین	محمد مہدی واصف
۲۵۶	مشتاق	عبدالرحمن المعروف بہ عبداللہ دہلوی
۲۵۷	مشتاق	حافظ محمد تاج الدین
۲۵۸	مشتہر	سید نعمت
۲۵۹	مصدق	بڑے میاں کرنولی
۲۶۰	مضطر	مہدی صاحب
۲۶۱	مطلب	خواجہ جمال الدین
۲۶۲	معلیٰ	مظفر الدین
۲۶۳	معنی	محمد وجیہہ الدین خاں
۲۶۴	مفتوں	میر شریف
۲۶۵	منور	سید منور مہدی
۲۶۶	ملک	عبدالملک
۲۶۷	منصف	(نامعلوم)
۲۶۸	منتہی	مرزا مینا تلمیذ آتش
۲۶۹	مولانی	شمشیر خاں سفید پوش
۲۷۰	موافق	میر تراب علی خاں
۲۷۱	مہر	سید عبدالقادر سقا
۲۷۲	مہر	یٰسین خاں حیدرآبادی
۲۷۳	ناداں	تخلص مردم قدیم
۲۷۴	ناشر	رائے نوک چند
۲۷۵	نادر	نادر حسینی
۲۷۶	ناظم	میر ممتاز علی
۲۷۷	ناظم	شیخ محمود علی
۲۷۸	نجم	(نامعلوم)
۲۷۹	نشاط	رائے تلجا پرشاد
۲۸۰	نشر	محمد بڈھن خاں شیروانی
۲۸۱	نصیر	شاہ نصیر الدین
۲۸۲	نطق	حافظ محمد علیم اللہ برہانپوری
۲۸۳	نظم	سید غلام دستگیر
۲۸۴	نفیس	بھوانی پرشاد تلمیذ وصفی
۲۸۵	نقش	برکات الحق نصیر الدین
۲۸۶	نجم	محمد علی داماد عبدالوہاب
۲۸۷	نگین	محمد برہان الدین برادر عزیز نقش
۲۸۸	نور	طالعمند خاں
۲۸۹	نیاز	رائے بھوانی لعل
۲۹۰	نیک	میر جعفر علی
۲۹۱	واقف	بابا شاہ حسینی کرنولی
۲۹۲	واثق	(تخلص شخص قدیم است)
۲۹۳	وداد	محمد احمد اللہ پور محمد تقی حسین
۲۹۴		وزیر علی صاحبزادہ ۔ فرزند بابر جنگ تلمیذ عصر
۲۹۵	وصل	غلام ہمدانی عرف بھولے صاحب
۲۹۶	وصف	محمد عباد اللہ عرف باپا میاں
۲۹۷	وصفی	محمد سرفراز علی ہمشیر زادہ
۲۹۸	وقت	محمد حیات تلمیذ
۲۹۹	وطن	میر افتخار علی
۳۰۰	ہجر	تخلص غلام امام خاں
۳۰۱	ہدایت	شیخ ہدایت اللہ خاں
۳۰۲	ہوس	خواجہ لطف اللہ خاں
۳۰۳	ہوش	سید محمد
۳۰۴	ہوش	رائے منالال تلمیذ
۳۰۵	ہوشیار	(نامعلوم)
۳۰۶	یاس	عبدالقادر
۳۰۷	یاور	(نامعلوم)
۳۰۸	یتیم	غلام حسین
۳۰۹	یحییٰ	
۳۱۰	یکساں	حیدرآبادی
۳۱۱	یوسف	یوسف خاں
...	...	...

بہارستانِ ناز

مصنف | حکیم محمد فصیح الدین رنج ساکن میرٹھ ۔

عہد تصنیف و طباعت | "بہارستان ناز" ۱۲۸۱ھ/۱۸۶۴ء میں مکمل ہوا اور اسی سال مطبع دارالعلوم میرٹھ سے شائع ہوگیا۔ ۴ سال بعد ۱۲۸۵ھ/۱۸۶۸ء میں اس کا دوسرا اڈیشن اسی مطبع سے نکلا۔ ۱۲۹۹ھ/۱۸۸۲ء میں اس کا تیسرا اڈیشن از سرِ نو تصحیح و تدوین کے بعد مطبع عثمانی سے میرٹھ سے چھپا۔ اسی تیسرے اڈیشن کے مطبوعہ نسخے کتب خانوں میں عموماً ملتے ہیں۔ اس کا ایک نسخہ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں بھی محفوظ ہے۔ اس میں کل ۱۴۴ صفحات ہیں اور کتابت و طباعت بہت اچھی ہے۔ اس کے دیباچے اور خاتمہ میں مصنف نے اس بات کی وضاحت کردی ہے کہ یہ تذکرہ اس سے پہلے ۱۲۸۱ھ/۱۸۶۴ء اور ۱۲۸۵ھ/۱۸۶۸ء میں شائع ہوچکا ہے اور ۱۲۹۹ھ/۱۸۸۲ء میں تیسری بار میرٹھ کے مجسٹریٹ جارج آرنسٹ وارڈ کی فرمائش و اعانت سے طبع ہو رہا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ اردو میں ہے ابتدائی ۱۶ صفحوں میں حمد و نعت منثور اور بعد ازاں شاعرات کی فہرست اور دیباچہ ہے اس میں مصنف نے تعلیم نسواں اور اس کی اہمیت پر روشنی ڈالی ہے۔ انداز بیان مسجع و مقفیٰ ہے۔ عبارت آرائی کی کوشش ہر جگہ ملتی ہے۔ صفحہ ۱۷ سے اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے۔ اس میں ص ۱۰۷ تک اردو کی شاعرات کا ذکر بہ اعتبار حروف تہجی کیا گیا ہے۔ آخر کے صفحات ۱۰۸ تا ۱۱۴ ان تقریظ و تاریخی قطعات پر مشتمل ہیں جو طبع اوّل، طبع دوم اور طبع سوم تینوں اشاعتوں سے تعلق رکھتے ہیں۔

شاعرات کے حالات زندگی بہت مختصر ہیں۔ کلام کا نمونہ بھی بہت کم دیا گیا ہے۔ اردو کلام کے ساتھ فارسی شاعری کا انتخاب بھی جگہ جگہ ملتا ہے۔ اور بعض صورتوں میں اردو کے بجائے صرف فارسی کلام ملتا ہے۔ مثلاً وزیر النساء وزیر کے ذکر میں رنج نے دو فارسی غزلیں اور دو فارسی قصیدوں کی تشبیبیں بطور نمونہ نقل کی ہیں۔

اس میں حسب ذیل شاعرات کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	اختر	اختر محل بیگم	۲	امراؤ	امراؤ جاں	۳	آتونی	تونی آتون

نمبر	تخلص	نام
۴	آقا	آقا بیگم
۵	آقا	بیگم ثانی
۶	آرائش	-
۷	اسیر	امیر بیگم
۸	امیر	-
۹	ارزدی	-
۱۰	امراؤ	-
۱۱	آرام	-
۱۲	آرزو	-
۱۳	امانی	-
۱۴	اشک	
۱۵	امراؤ ثانی	
۱۶	امیر	امیر جان
۱۷	اچپل	ہینگن
۱۸	بسم اللہ	
۱۹	بنّو	
۲۰	بادشاہ خاتون	
۲۱	بیدلی	
۲۲	بزرگی	
۲۳	بستی	
۲۴	بہو بیگم صاحبہ	
۲۵	بیگم	
۲۶	بیگم	رشک محل بیگم
۲۷	بیجہ	
۲۸	بدلا	
۲۹	پارسا	
۳۰	پرتولی	
۳۱	پری میجو	
۳۲	تسلی	مناجان

نمبر	تخلص	نام
۳۳	تصویر	
۳۴	ثنا	
۳۵	ثریا	
۳۶	جانی بیگم	
۳۷	جہاں	
۳۸	جعفری	
۳۹	جینا بیگم	
۴۰	جان	
۴۱	جمعیت	
۴۲	جمالی	
۴۳	جمیلہ	
۴۴	جہاں آرا	
۴۵	جہاں خاتون	
۴۶	چندا	
۴۷	چھوٹی	
۴۸	حیدری	حیدری خانم
۴۹	حیا	حیات النسا
۵۰	حجابی	
۵۱	حیات	
۵۲	حیات	
۵۳	حیاتی	
۵۴	حاتم	
۵۵	حجاب	عسکری بیگم
۵۶	حجاب	کشمیرن
۵۷	حجاب	نواب بیگم
۵۸	حسن	وزیر جان
۵۹	حجاب	منی بائی
۶۰	حشمت	مہر جان
۶۱	حور	مناجان

نمبر	تخلص	نام
۶۲	حیا	حیات النسار
۶۳	خفی	بادشاہ بیگم
۶۴	خانزادی	
۶۵	خاکساری	
۶۶	خورشید	
۶۷	دُلہن	دُلہن بیگم
۶۸	دوستی	نسائی
۶۹	دلبر	چھوٹی بیگم
۷۰	دولت	
۷۱	ذلیل	
۷۲	رعنائی	قدسیہ بیگم
۷۳	راویہ	
۷۴	زہرہ	امراؤ جان
۷۵	زینت	زینت جاں
۷۶	زایری	
۷۷	زہرہ	نعیمن
۷۸	زہرہ	ثالث
۷۹	زہرہ	لطیفن
۸۰	سید بیگم	
۸۱	سلطان	سلطانی بیگم
۸۲	سردار	سردار بیگم
۸۳	سلطان	خدیجہ سلطان
۸۴	شوخ	
۸۵	شرم	شمس النسا
۸۶	شیریں	رضیہ سلطان
۸۷	شیریں	بیگا
۸۸	شرارت	امیر جان
۸۹	شریر	جگن
۹۰	شرم	چھوٹی بیگم

۹۱	شیریں	نواب شاہجہاں بیگم
۹۲	شیریں	شیریں وحید
۹۳	صاحب	امۃ الفاطمہ
۹۴	صنوبر	جیونی
۹۵	صدر	صدر محل بیگم
۹۶	صنم	درگا بائی
۹۷	ضرورت	شریف النساء
۹۸	ضیائی	ضیائی بیگم
۹۹	طلب	
۱۰۰	ظرافت	
۱۰۱	عالم	بادشاہ محل
۱۰۲	عزت	عزت النساء
۱۰۳	عائشہ	
۱۰۴	عصمتی	
۱۰۵	عصمتی ثانی	
۱۰۶	عصمتی	جہاں آرا بیگم
۱۰۷	عشرت	عشرت محل بیگم
۱۰۸	عفتی	
۱۰۹	عزیز	
۱۱۰	عصمت	عصمت النساء
۱۱۱	عفت	نجم النساء
۱۱۲	عیدو	
۱۱۳	غریب	امیر النساء
۱۱۴	فرحت	فرحت بخش
۱۱۵	فنا	فنات النساء
۱۱۶	فاطمہ	بی بی فاطمہ سام
۱۱۷	فاطمہ	بیگم ثانی
۱۱۸	فریدن	
۱۱۹	فرخ	
۱۲۰	قمر	قمر النساء
۱۲۱	قادری	
۱۲۲	قمر	حیدری بیگم
۱۲۳	کنیز	منجھو خانم
۱۲۴	کمن	
۱۲۵	کیفی	
۱۲۶	کنیز	کنیز فاطمہ
۱۲۷	گنا	گنا بیگم
۱۲۸	گوہر	کابلی
۱۲۹	گوہر	لعل بے بہا
۱۳۰	گوہر	
۱۳۱	گیتی آرا	
۱۳۲	لطیف	لطیف النساء
۱۳۳	ماہ	منجھلی بیگم
۱۳۴	ماہ	ثانی
۱۳۵	مخفی	فریب النسا
۱۳۶	مشتری	قمر جان
۱۳۷	ماہ لقا	
۱۳۸	محبوب	محبوب محل بیگم
۱۳۹	مخفی	سلطان جہاں بیگم
۱۴۰	معشوق	حیدری خانم
۱۴۱	مغل	بی بی جان
۱۴۲	منو	
۱۴۳	مہتاب	
۱۴۴	مہر	جنیا جان
۱۴۵	مدینہ	مدینہ مغلانی
۱۴۶	محترم	
۱۴۷	مہری	
۱۴۸	نقاب	حمیدن بائی
۱۴۹	ناز	بندی جان
۱۵۰	نازک	زینت جان
۱۵۱	نازک	فتن
۱۵۲	ناز	امیر جان
۱۵۳	ناز	
۱۵۴	ناز	بیجان
۱۵۵	نزاکت	رجو
۱۵۶	نورجہاں بیگم	
۱۵۷	نہانی	
۱۵۸	نسائی	
۱۵۹	نہانی بیگم	
۱۶۰	نہانی	
۱۶۱	نہانی	
۱۶۲	نجیبن	
۱۶۳	نجیبن ثانی	
۱۶۴	نزاکت	کندو
۱۶۵	نزاکت	
۱۶۶	وزیر	وزیر جان
۱۶۷	وزیر	وزیر النسا
۱۶۸	ہمدی	شریفہ بانو
۱۶۹	یاسمین	
۱۷۰	یاد	
۱۷۱	یاس	آفتاب بیگم
۱۷۲	یاسمین	تومن

چمن انداز[1]

مصنّف درگا پرشاد نادر کھتری دہلوی۔ اپنے زمانے کے مشہور لکھنے والے تھے اور اس تذکرے سے قبل وہ مندرجہ ذیل کتابیں لکھ چکے تھے۔

(۱) رسالہ معشیت چمن
(۲) معلم المتبدی
(۳) لب لباب قصہ ممتاز صف شکن
(۴) شجرۂ غیرت گلزار یعنی نسب نامہ تیمور۔
(۵) تذکرہ نادالاذکار شعرائے دکن

نادر کو سوانح اور تذکرہ نگاری سے خاص دلچسپی تھی۔ انھوں نے دکنی شعراء کے تذکرے کے علاوہ "گلشن ناز" اور "چمن انداز" یادگار چھوڑے ہیں۔

عہد تصنیف وطباعت نادر نے تذکرہ کے خاتمہ پر لکھا ہے کہ:-

"یہ گلدستہ رشک صد بہار با ہزار زیب و زینت حسب تمنائے احبا، مرتب ہوا چونکہ اس میں مستورات کی خیال بندیاں ہیں۔ اس کا نام تاریخی "مراتِ خیالی" رکھا گیا، "مرات خیالی" سے اس کا سال تصنیف ۱۲۹۴ھ / ۱۸۷۷ء نکلتا ہے" مرات خیالی" دراصل دو حصوں پر مشتمل ہے۔

۱۔ گلشن ناز۔ فارسی گو شاعرات کا تذکرہ ہے اور "چمن انداز سے پہلے ۱۲۹۳ھ / ۱۸۷۶ء میں مرتب ہوا ہے۔ اس میں ۵۳ شاعرات کا ذکر ہے۔

۲۔ چمن انداز۔ ریختہ گو شاعرات کا تذکرہ ۱۲۹۴ھ میں مکمل ہوا ہے۔

دونوں کو ملا کر نادر نے اس کا نام "تذکرۃ النسائے نادری الموسوم باسم تاریخی" مرات خیالی" رکھا تھا۔ یہ تذکرہ اسی نام سے ۱۲۹۵ھ / ۱۸۷۸ء میں مطبع فوق کاشی دہلی سے باہتمام دیبی پرشاد پہلی بار شائع ہوا۔ گلشن ناز اور "چمن انداز" الگ الگ بھی شائع ہوئے۔ ان کے مطبوعہ نسخے انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہیں۔

خصوصیات تذکرہ اردو زبان میں ہے اور "شاعرات" کے لئے مخصوص ہے۔ "چمن انداز" میں "گلشن بے خار" "بہارستان ناز" اور گلستانِ بے خزاں سے خصوصاً مدد لی گئی ہے اس لئے کہ ان کا تذکرہ مصنف نے دیباچہ میں کیا ہے۔

---

[1] تذکرۃ النسائے نادری" اور "مرات خیالی بھی اسی تذکرے کے نام ہیں۔

اس تذکرہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنف "گلشن بے خار" اور مصنف "گلستان بے خزاں" کی چشمک میں دہلوی ہونے کی حیثیت سے شیفتہ کے طرفداروں میں تھے۔ چنانچہ اس سلسلے میں لکھتے ہیں۔

"حکیم میر قطب الدین باطن نے بہ جواب تذکرہ گلشن بے خار، گلشن بے خزاں چھپوایا جس کا مختصر جواب الجواب مسمی بہ "ارمغان" منتخب شعرائے دہلی میرے ایک دوست نے چھپوا کر حکیم صاحب کی خدمت میں ارسال فرمایا۔ مگر ۱۲۹۲ھ اکبر آباد سے صدائے برنخاست کا معاملہ پیش آیا۔"

چنانچہ سوانح اور انتخاب اشعار کے علاوہ اس کا تفصیلی مطالعہ، معاصرانہ واقعات وحالات کو سمجھنے میں بھی مدد دیتا ہے نادر نے تذکرہ میں کسی نہ کسی بہانے، علم وفن کے بعض مسائل بھی چھیڑ دئے ہیں اور اپنی وسعت معلومات وفنی مہارت کا ثبوت دیا ہے۔ مثلاً انھوں نے فن تاریخ گوئی کے سلسلے میں ایک طویل اور جامع بحث قلمبند کی ہے (ص۵۸)
لیکن حالات زندگی اس تذکرے میں بھی بہت مختصر ہیں۔ انتخاب کلام بھی مختصر ہے پھر بھی اس کی تاریخی اہمیت مسلم ہے۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرائش	۱۷	بیگم رشک محل	۳۳	حبیب
۲	اچپل ہنگن جان	۱۸	پارسا بنت نواب مرزا تقی ہوس	۳۴	حجاب
۳	اختر نواب اختر محل	۱۹	پٹہ باز	۳۵	حجاب بنی جان
۴	امیر امیر بیگم	۲۰	تتلی	۳۶	حجاب عسکری بیگم
۵	اشک امراؤ جان	۲۱	تصویر	۳۷	حجاب
۶	امراؤ جان	۲۲	کھبھولی	۳۸	حجاب
۷	امراؤ حسینی بیگم	۲۳	ثریا بیڑی بیگم	۳۹	حجاب نواب بیگم عرف چھوٹی بیگم
۸	امراؤ جان بنت امیر خاں	۲۴	ثنا	۴۰	حسن وزیر جان
۹	امیر	۲۵	جان صاحب جان	۴۱	حشمت مہر جان
۱۰	امیر لکھنوی	۲۶	جانی بیگم جان	۴۲	حور بستی بیگم
۱۱	بستی	۲۷	جعفری عارفہ کاملہ بیگم	۴۳	حور مناجان
۱۲	بسم اللہ	۲۸	جمعیت	۴۴	حیا حیات النساء بیگم
۱۳	بنو	۲۹	جینا جینا بیگم	۴۵	حیا
۱۴	بہو بہو بیگم	۳۰	چندا	۴۶	حیدری
۱۵	بیگم بنت میر محمد تقی	۳۱	چھوٹے صاحب	۴۷	خاکساری
۱۶	تارا بیگم	۳۲	حاتم	۴۸	خفی بادشاہ بیگم

نمبر	تخلص	نام
۴۹	خورشید	
۵۰	دلبر	چھوٹی بیگم
۵۱	دُلہن	دلہن بیگم
۵۲	ڈھب	مہربان
۵۳	ذلیل	
۵۴	زادیہ	
۵۵	زہرہ نصیبن	
۵۶	زہرہ	
۵۷	زہرہ	منی جان
۵۸	زہرہ	لطیفن
۵۹	زہرہ	امراؤ جان
۶۰	زینت	
۶۱	ژاژ	
۶۲	سردار	سردار بیگم
۶۳	سلطان	سلطان بیگم
۶۴	شرارت	امیر جان
۶۵	شرفن	
۶۶	شرم	چھوٹے صاحب
۶۷	شرم	شمس النساء
۶۸	شریر	جگن
۶۹	شوخ	گنا بیگم
۷۰	شیریں	بیگا
۷۱	شیریں	شاہجہاں بیگم
۷۲	شیریں	شیریں وحید
۷۳	صاحب	امت الفاطمہ
۷۴	صدر	صدر محل
۷۵	صنم	درگا
۷۶	صنوبر	جیونی
۷۷	ضرورت	شرف النسا

نمبر	تخلص	نام
۷۸	ضیا	ضیائی بیگم
۷۹	طلب	
۸۰	ظرافت	
۸۱	عابد	نواب امراؤ بیگم
۸۲	عالم	عزت النساء
۸۳	عزیز	
۸۴	عشرت	نواب عشرت محل
۸۵	عصمت	
۸۶	عفت	نجم النساء
۸۷	علی	-
۸۸	عیدو	-
۸۹	غریب	امیر النساء
۹۰	فاطمہ بیگم	
۹۱	فاطمہ	فاطمہ سلطان
۹۲	فرحت	
۹۳	فرخ	فرخ بخش
۹۴	فریدن	
۹۵	قادری	
۹۶	قمر	حیدری بیگم
۹۷	قمر	قمر النساء
۹۸	کمتن	
۹۹	کنیز	فاطمہ بیگم
۱۰۰	کنیز	منجھو خانم
۱۰۱	کیفی	
۱۰۲	گنا	
۱۰۳	گوہر	
۱۰۴	گوہر	لعل بے بہا
۱۰۵	گیتا را	
۱۰۶	لطیف	لطیف النساء

نمبر	تخلص	نام
۱۰۷	لطیف	-
۱۰۸	لعلن	
۱۰۹	ماہ	منجھلی بیگم
۱۱۰	ماہ	ماہ لقا
۱۱۱	مبارک	
۱۱۲	محبوب	نواب محبوب محل
۱۱۳	مخفی	سلطان جہاں بیگم
۱۱۴	مشتری	منجھو قمر جان
۱۱۵	معشوق	حیدری خانم
۱۱۶	مغل	مغل جان
۱۱۷	منور	منور بخش
۱۱۸	منّو	منّو جان
۱۱۹	مہتاب	
۱۲۰	مہر	جتیا جان
۱۲۱	ناز	بے خان
۱۲۲	ناز	
۱۲۳	ناز	
۱۲۴	ناز	امیر جان
۱۲۵	نازک	زینت جان
۱۲۶	نازک	فتن جان
۱۲۷	نجیبن	
۱۲۸	نجیبن	
۱۲۹	نزاکت	رمجو
۱۳۰	نزاکت	کندن
۱۳۱	نزاکت	
۱۳۲	نسائی	
۱۳۳	نظیر	
۱۳۴	نوہرن	
۱۳۵	وزیر	
۱۳۶	ولایتی	
۱۳۷	ہوس	
۱۳۸	یاد	
۱۳۹	یاس	آفتاب بیگم
۱۴۰	یاسمن	چنبیلی
۱۴۱	یاسمین	تومن

بزم سخن

مصنف | سید علی حسن خاں ابن سید محمد صدیق حسن خاں

عہد تصنیف و طباعت | سید علی حسن خاں نے ۱۲۹۷ھ / ۱۸۸۰ء میں مکمل کیا ہے۔ تذکرے کے آخری صفحات میں متعدد شعرا کے قطعات تاریخ شامل ہیں جن سے ۱۲۹۷ھ ہی نکلتے ہیں

منشی جمیل احمد سہسوانی نے اردو نثر مرجز میں تقریظ لکھی ہے اور تقریظ کے آخر میں "قطعہ تاریخ تالیف" کے عنوان سے یہ اشعار درج کئے ہیں:

ہے سزاوارِ ثنا طبع سلیم نامور | ریختہ میں تذکرہ، کیا خوب برجستہ کہا
بے تکلف میں نے بھی تاریخ میں اسکی کہا | جانفزا اشعار در دلآویز گلدستہ کہا
۱۲۹۷

چوتھے مصرعے سے سال تصنیف ۱۲۹۷ھ نکلتا ہے۔

یہ تذکرہ دوسرے ہی سال ۱۲۹۸ھ / ۱۸۸۱ء میں مطبع مفید عام آگرہ سے شائع ہوگیا، یہی مطبوعہ نسخہ اکثر بڑے کتب خانوں میں ملتا ہے انجمن ترقی اردو کراچی اور ترقی اردو بورڈ کراچی کے کتب خانوں میں بھی اس کے نسخے موجود ہیں۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ اور مصنف نے صرف ۱۴ سال کی عمر میں اسے مرتب کیا ہے۔ اس لئے کہ مصنف نے تذکرے میں بہ حیثیت شاعر اپنا بھی ذکر کیا ہے اور سال پیدائش بروز چہار شنبہ ربیع الاخر ۱۲۸۳ھ لکھا ہے دیباچہ سے یہ بھی ظاہر ہوتا ہے کہ مولف نے ریختہ گو شعرا کا یہ تذکرہ اپنے والد ماجد سید صدیق حسن کی خواہش کی احترام میں لکھا ہے۔

"منشا این نازش دمفہاے این افتخار جزیں بیش نیست کہ فرمان حضرت والد ماجد مجدہم بران آورد کہ تذکرہ سخن سنجانِ ریختہ بضبط نگارش در آید" ص ۲-۳

اس میں قدما سے لے کر معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔ لیکن سوانح کا حصہ بہت مختصر ہے۔ زیادہ تر ایک دو سطریں ہر شاعر کے متعلق لکھی ہیں۔ انتخاب کلام بھی مختصر ہے۔ شعرا کے تخلص بہ اعتبار حروف تہجی مرتب کئے گئے ہیں اور تخلص کے ساتھ ہر شاعر کا پورا نام بھی ضرور دیدیا گیا ہے۔

تذکرہ ص ۲۰۱ پر ختم ہوتا ہے، اس کے بعد متعدد صفحات پر تقریظیں اور تاریخی قطعات ہیں۔ آباد سے لے کر یقین تک شعرا کا ذکر بلحاظ حروف تہجی ہے لیکن آخر میں مطبع کے مہتمم نے ہزبر علی پسر واجد علی شاہ کا تذکرہ بھی شامل کر دیا ہے اور اس کی وجہ یہ بتائی ہے کہ ان کا کلام چھپتے چھپتے موصول ہوا ہے۔

غرض تذکرہ یکسر قدیم طرز کا ہے اور حالات و کلام دونوں اس درجہ مختصر ہیں کہ کسی شاعر کے متعلق کوئی رائے قائم کرنے میں مدد نہیں ملتی۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آباد	مہدی حسن	۲۷	اثر	محمد میر	۵۳	اظہر	سردار مرزا
۲	آبرو	نجم الدین	۲۸	اثر	عبدالرزاق	۵۴	افسوس	شیر علی
۳	آتش	حیدر علی	۲۹	احسان	عبدالرحمن	۵۵	افسر	مرزا محمد دہلوی
۴	آرزو	سراج الدین علیخاں	۳۰	احسن	محمد احسن	۵۶	افضل	سید افضل حسین
۵	آرزو	علاؤ الدین	۳۱	احسن	احسن علی	۵۷	افسوں	آغا حیدر
۶	آرزو	ضیاء الدین	۳۲	احسن	محمد احسن کاکوری	۵۸	افضل	افضل علی خاں
۷	آزاد	اعظم شاہ	۳۳	احسن	احسن اللہ خاں	۵۹	افضل	حسن یار خاں
۸	آزاد	نقیر اللہ	۳۴	احفاد	احفاد علی	۶۰	افضل	افضل علی خاں
۹	آزردہ	صدرالدین	۳۵	احقر	غلام نبی	۶۱	افغاں	الف۔ خاں
۱۰	آشفتہ	رضا قلی	۳۶	احمد	احمد بیگ	۶۲	اکبر	محمد اکبر خاں
۱۱	آشفتہ	عظیم الدین	۳۷	اختر	داجد علی	۶۳	اکرام	اکرام اللہ
۱۲	آشفتہ	سید منور علی	۳۸	اختر	قاضی محمد صادق	۶۴	الفت	
۱۳	آشفتہ	گلاب سنگھ	۳۹	اختر	وجیہہ الدین	۶۵	الفتی	پیارے لال
۱۴	آشفتہ	امرنا تھ	۴۰	ارشد	عبدالغنی	۶۶	الم	محمد علی
۱۵	آشفتہ	عبداللہ	۴۱	ارمان	شاہ علی	۶۷	امامی	خواجہ امامی
۱۶	آشوب	امداد علی	۴۲	اسد	میر امانی	۶۸	امانت	آغا حسن
۱۷	آشنا	امیر علی	۴۳	اسرار	مرزا سپہر شکوہ	۶۹	امرادُ	امرادُ علی
۱۸	آشنا	عبدالکریم	۴۴	اسعد	اسعد بخت	۷۰	امیر	علی محمد خاں
۱۹	آشنا	زین العابدین	۴۵	اسیر	مظفر علی خاں	۷۱	امیر	امیر احمد
۲۰	آغا	آغا مرزا	۴۶	اسیر	مکرم علی	۷۲	انجام	امیر [illegible]
۲۱	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ	۴۷	اسیر	سید نہال نبی	۷۳	[illegible]	انشاء اللہ خاں [illegible]
۲۲	آگاہ	میر حسن علی	۴۸	اسیر	گلزار علی	۷۴	انیس	ببر علی
۲۳	آگاہ	محمد صلاح	۴۹	اشہر	ہادی علی	۷۵	انیس	نوازش خاں
۲۴	آگاہ	سید محمد رضا	۵۰	اصالت	تفضل علی	۷۶	باقی	سید عبدالباقی
۲۵	آگر	جوالا ناتھ	۵۱	اصغر	اصغر علی خاں	۷۷	بحر	-
۲۶	آہی	عبدالرحمن	۵۲	اصغر	اصغر علی	۷۸	بحر	امداد علی

نمبر	تخلص	نام
۷۹	بدر	مرزا بلاقی
۸۰	بدر	بدرالدین
۸۱	برق	محمد رضا خاں
۸۲	برق	نجم الدین
۸۳	برکت	برکت علی خاں
۸۴	بسمل	عبدالحکیم
۸۵	بسمل	سید جبار علی
۸۶	بسمل	محمد حسین
۸۷	بسمل	عنایت علی
۸۸	بلند	صفدر علی
۸۹	بنو	
۹۰	بہادر	بہادر سنگھ
۹۱	بہار	ٹیک چند
۹۲	بہار	مرزا علی
۹۳	بیاں	احسن اللہ
۹۴	بیباک	نجف علی
۹۵	بیتاب	خداوردی خاں
۹۶	بیتاب	عباس علی
۹۷	بیخواب	
۹۸	بیخود	ہادی علی
۹۹	بیدار	میر محمد علی
۱۰۰	بیدل	غلام حسین
۱۰۱	بیمار	شیخ علی بخش
۱۰۲	تاباں	عبدالحئی
۱۰۳	تابش	محمد جعفر الہ آبادی
۱۰۴	تپش	یوسف علی خاں
۱۰۵	تپش	محمد اسمٰعیل
۱۰۶	تجلی	میر محمد حسین
۱۰۷	تجمل	تجمل حسین

نمبر	تخلص	نام
۱۰۸	تجمل	
۱۰۹	تحیر	غلام مصطفیٰ
۱۱۰	تحسین	محمد حسین خاں
۱۱۱	ترقی	محمد تقی
۱۱۲	تسلی	ٹیکارام
۱۱۳	تسلی	شجاعت علی
۱۱۴	تسلیم	مہدی علی
۱۱۵	تسلیم	حاتم خاں
۱۱۶	تسلیم	امیر اللہ
۱۱۷	تسلیم	انوار حسین
۱۱۸	تسکین	میر حسین
۱۱۹	تشنہ	محمد علی
۱۲۰	تصور	نبی بخش
۱۲۱	تصور	سید حیدر حسین
۱۲۲	تصویر	ببن
۱۲۳	تعشق	سید محمد
۱۲۴	تمکین	سعادت علی
۱۲۵	تمکین	غلام
۱۲۶	تمنا	
۱۲۷	تنویر	خدا بخش
۱۲۸	تنہا	محمد عیسیٰ
۱۲۹	توقیر	عبدالقادر
۱۳۰	تہور	غلام فخرالدین
۱۳۱	تیمور	سعادت سلطان
۱۳۲	ثابت	ثابت علی
۱۳۳	ثاقب	شہاب الدین
۱۳۴	ثاقب	مرزا مہدی
۱۳۵	ثبات	مہر علی
۱۳۶	ثمر	احمد سعید

نمبر	تخلص	نام
۱۳۷	جان صاحب	میر یار علی
۱۳۸	جانی	بہو بیگم
۱۳۹	جرات	قلندر بخش
۱۴۰	جرار	محمد حسین
۱۴۱	جلال	ضامن علی
۱۴۲	جلیل	جلیل احمد
۱۴۳	جمیل	جمیل احمد
۱۴۴	جوشش	نظام الدین
۱۴۵	جوشش	محمد روشن
۱۴۶	جولاں	شاہ الف
۱۴۷	جواں	نعیم بیگ
۱۴۸	جہاندار	جہاندار شاہ
۱۴۹	حاتم	ظہور الدین
۱۵۰	حجام	عنایت اللہ
۱۵۱	حزیں	بہادر علی
۱۵۲	حسرت	عبدالرحمٰن
۱۵۳	حسرت	جعفر علی
۱۵۴	حسرت	محمد حیات
۱۵۵	حسرت	صمد علی
۱۵۶	حسن	غلام حسن
۱۵۷	حسن	خواجہ حسن
۱۵۸	حسن	ابوالحسن
۱۵۹	حسین	غلام حسین خاں
۱۶۰	حسین	سید غلام حسین خاں
۱۶۱	حشم	باقر علی
۱۶۲	حشمت	غلام فخرالدین
۱۶۳	حشمت	میر محمد علی
۱۶۴	حقیر	منشی نبی بخش
۱۶۵	حقیر	امام الدین

نمبر	تخلص	نام
۱۶۶	حقیقت	شاہ حسین
۱۶۷	حکیم	محمد پناہ خاں
۱۶۸	حمزہ	شاہ حمزہ
۱۶۹	حنا	عبدالکریم
۱۷۰	حیا	مرزا رحیم الدین
۱۷۱	حیات	محمد حیات خاں
۱۷۲	حیدر	حیدر علی خاں
۱۷۳	حیدر	حیدر علی خاں
۱۷۴	حیدر	مصطفیٰ حیدر
۱۷۵	خادم	محمدی خاں
۱۷۶	خاص	محمد حیدر خاں
۱۷۷	خبر	سید مہدی
۱۷۸	خرد	فخر الدین
۱۷۹	خرد	رام نرائن
۱۸۰	خضر	خضر سلطان
۱۸۱	خطیر	امراؤ علی
۱۸۲	خلیق	میر مستحسن
۱۸۳	خلق	میر احسن
۱۸۴	خلیل	دوست علی
۱۸۵	خلیل	محمد ابراہیم خاں
۱۸۶	خموش	مرزا خدا یار
۱۸۷	خیال	غلام حسن
۱۸۸	داغ	میر مہدی دہلوی
۱۸۹	داغ	نواب مرزا خاں دہلوی
۱۹۰	دبیر	سلامت علی
۱۹۱	درد	خواجہ میر
۱۹۲	درخشاں	سید علی خاں
۱۹۳	دردمند	کریم اللہ خاں
۱۹۴	درویش	میر شاہ علی
۱۹۵	دریغ	زین العابدین
۱۹۶	دل	زور آور خاں
۱۹۷	دل	آزاد خاں
۱۹۸	دلگیر	حمایت اللہ خاں
۱۹۹	دولہ	نواب جہانگیر محمد خاں
۲۰۰	ذاکر	ذاکر علی
۲۰۱	ذکا	خوب چند
۲۰۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم
۲۰۳	ذہین	حافظ محمد اسمٰعیل
۲۰۴	راحت	مرزا محمود بیگ
۲۰۵	راحت	شیخ کریم الدین
۲۰۶	راسخ	سعادت علی خاں
۲۰۷	راغب	احمد حسین
۲۰۸	رافت	شاہ رؤف احمد
۲۰۹	راقم	بندرابن
۲۱۰	رمز	مرزا فتح الملک بہادر ولیعہد ابوظفر بہادر خلف
۲۱۱	رند	سید محمد خاں
۲۱۲	رنگین	سعادت یار خاں
۲۱۳	روشن	روشن شاہ
۲۱۴	رہا	غلام محمد خاں
۲۱۵	زار	میر مظہر علی
۲۱۶	زکی	شیخ مہدی علی
۲۱۷	زیب	جمال الدین
۲۱۸	سالک	مرزا قربان علی
۲۱۹	سائل	مرزا محمد
۲۲۰	سپہر	شہاب خاں
۲۲۱	سجاد	میر سجاد
۲۲۲	سحر	میر ناصر علی
۲۲۳	سحر	دیبی پرشاد
۲۲۴	سحر	مرزا افضل علی
۲۲۵	سحر	عبدالمجید
۲۲۶	سحر	امان علی
۲۲۷	سحر	نواب علی خاں
۲۲۸	سرسبز	زین العابدین
۲۲۹	سرور	میر محمد خاں
۲۳۰	سرور	رجب علی
۲۳۱	سرور	عزیز الدین
۲۳۲	سعادت	سید سعادت علی
۲۳۳	سعید	آغا نجف
۲۳۴	سعید	اکبر حسین
۲۳۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۲۳۶	سلطان	طالب علی خاں
۲۳۷	سلیم	میر عباس
۲۳۸	سلیم	علی حسن خاں (مؤلف تذکرہ)
۲۳۹	سلام	نجم الدین
۲۴۰	سودا	محمد رفیع
۲۴۱	سوز	عبدالکریم
۲۴۲	سوز	محمد میر
۲۴۳	سیاح	میاں داد خاں
۲۴۴	شاد	-
۲۴۵	شاد	شیخ محمد خاں
۲۴۶	شاد	فضل علی
۲۴۷	شاداں	مرزا حسین علی
۲۴۸	شاداں	رحمٰن بخش
۲۴۹	شاعر	میر بسم اللہ
۲۵۰	شاکر	منشی عبدالسبحان
۲۵۱	شاکی	مرزا بختاور
۲۵۲	شرر	میر حافظ

نمبر	تخلص	نام
۲۵۳	شرر	غیاث الدین
۲۵۴	شفیق	مرزا علی
۲۵۵	شمیم	سید قدرت علی
۲۵۶	شمس	آغا علی
۲۵۷	شناور	صاحب مرزا
۲۵۸	شوق	الٰہی بخش
۲۵۹	شوق	قدرت اللہ
۲۶۰	شوکت	میر حسن علی
۲۶۱	شہرت	مرزا حاجی
۲۶۲	شہیدی	کرامت علی
۲۶۳	شیریں	شاہجہاں بیگم (بھوپال)
۲۶۴	شیفتہ	اعظم بیگ
۲۶۵	شیفتہ	نواب محمد مصطفیٰ خاں
۲۶۶	شیخ	محمد جان
۲۶۷	صابر	قادر بخش
۲۶۸	صاحب	شیر زمان خاں
۲۶۹	صادق	صادق علی خاں
۲۷۰	صالح	مصلح الدین
۲۷۱	صبا	صابر حسین
۲۷۲	صبا	وزیر علی
۲۷۳	صبا	کانجی مل
۲۷۴	صبا	راجہ شنکر ناتھ
۲۷۵	صبر	اجودھیا پرشاد
۲۷۶	صدق	محمد اشارت علی
۲۷۷	صریر	محمد میر خاں
۲۷۸	صفدر	صفدر علی خاں
۲۷۹	صفا	سعید الدین
۲۸۰	صفا	پیرن شاہ
۲۸۱	صفدر	صفدر بیگ
۲۸۲	صفیر	نور خاں
۲۸۳	صولت	قاسم علی خاں
۲۸۴	ضابط	مہر علی
۲۸۵	ضامن	حکیم ضامن علی
۲۸۶	ضیا	ضیاء الدین
۲۸۷	ضیا	
۲۸۸	ضیغم	اکرام احمد
۲۸۹	طالب	حافظ طالب
۲۹۰	طالب	الائچی رام
۲۹۱	طیب	محمد احسن
۲۹۲	طپاں	احمد بیگ
۲۹۳	طپش	محمد اسمعیل
۲۹۴	طرب	رحیم بخش
۲۹۵	طرز	احمد حسین
۲۹۶	طور	محمد رضا
۲۹۷	ظالم	ظالم سنگھ
۲۹۸	ظاہر	رام پرشاد
۲۹۹	ظاہر	خواجہ محمد خاں
۳۰۰	ظریف	میر امان اللہ
۳۰۱	ظفر	ابوظفر سراج الدین
۳۰۲	ظہور	ظہور علی
۳۰۳	ظہیر	ظہیر الدین
۳۰۴	ظہیر	سید محمد خاں
۳۰۵	عارف	محمد عارف
۳۰۶	عارف	زین العابدین
۳۰۷	عابد	عابد علی
۳۰۸	عاجز	عبداللہ بیگ
۳۰۹	عاشق	اقبال حسین
۳۱۰	عاشقی	آغا حسین
۳۱۱	عاصی	امداد حسین
۳۱۲	عاصی	لالہ گھن شام
۳۱۳	عالی	مرزا عالی
۳۱۴	عزلت	سید عبدالولی
۳۱۵	عزیز	بھکاری لال
۳۱۶	عزیز	عبدالعزیز خاں
۳۱۷	عزیز	یوسف علی
۳۱۸	عزیز	محمد عبدالعزیز دہلوی
۳۱۹	عزیز	محمد عبدالعزیز
۳۲۰	عسکری	عسکری احمد
۳۲۱	عسکری	محمد حسن
۳۲۲	عشق	شاہ رکن الدین
۳۲۳	عشق	عزت اللہ
۳۲۴	عشرت	غلام علی
۳۲۵	عشرت	مرزا کلن
۳۲۶	عظمت	عظمت اللہ
۳۲۷	عیش	آغا جان
۳۲۸	غالب	بہادر بیگ خاں
۳۲۹	غالب	اسد اللہ خاں
۳۳۰	غافل	منور خاں
۳۳۱	غضنفر	غضنفر علی خاں
۳۳۲	غمگین	عبداللہ
۳۳۳	غمگیں	عبدالقادر
۳۳۴	غمخوار	محمد علی
۳۳۵	فاخر	محمد فاخر
۳۳۶	فاخر	مرزا چھینگا
۳۳۷	فارغ	علی حسین
۳۳۸	فارغ	احمد علی خاں
۳۳۹	فدا	فدا حسین خاں

نمبر	تخلص	نام
۳۴۰	فدا	امام الدین
۳۴۱	فدا	فدا حسین
۳۴۲	فراق	حسین علی خاں
۳۴۳	فراق	ثناء اللہ خاں
۳۴۴	فرحت	فرحت اللہ
۳۴۵	فروغ	محمد میر سلطان
۳۴۶	فسوں	مرزا منجھلے
۳۴۷	فغاں	اشرف علی
۳۴۸	فقیر	شمس الدین
۳۴۹	فکری	مرزا محسن
۳۵۰	فگار	میر حسین
۳۵۱	فیض	فیض الحسن
۳۵۲	قائم	قیام الدین
۳۵۳	قابل	مرزا علی بخش
۳۵۴	قادر	قادر شکوہ
۳۵۵	قادر	قادر بخش
۳۵۶	قاری	علی احمد
۳۵۷	قاسم	قاسم علی
۳۵۸	قاسم	قدرت اللہ خاں
۳۵۹	قاصر	میر علی بیگ
۳۶۰	قدرت	قدرت اللہ
۳۶۱	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۳۶۲	قلق	خواجہ اسد اللہ
۳۶۳	قلق	امجد علی
۳۶۴	قمر	قمر الدین
۳۶۵	قناعت	غلام نصیر الدین
۳۶۶	قیس	[illegible] علی
۳۶۷	قیس	محمد عنایت اللہ
۳۶۸	کاظم	کاظم علی
۳۶۹	کامل	ناصر الدین
۳۷۰	کرم	[illegible]

نمبر	تخلص	نام
۳۷۱	کلیم	نور الحسن
۳۷۲	کلیم	محمد حسین
۳۷۳	کوثر	عابد علی
۳۷۴	کیف	فضل احمد
۳۷۵	گرامی	حیدر علی
۳۷۶	گمان	نظر علی خاں
۳۷۷	گویا	فقیر محمد خاں
۳۷۸	گہر	خورشید
۳۷۹	لطیف	شمس الدین
۳۸۰	لطف	عبد الحق
۳۸۱	لطف	مرزا علی
۳۸۲	ماہ	عنایت علی بیگ
۳۸۳	ماہر	جمعیت شاہ
۳۸۴	مائل	عالم علی
۳۸۵	مبتلا	مردان علی خاں
۳۸۶	مبین	غلام دستگیر
۳۸۷	مجذوب	غلام حیدر
۳۸۸	مجروح	میر مہدی حسین
۳۸۹	مجنوں	-
۳۹۰	محب	شیخ ولی اللہ
۳۹۱	محبت	نواب محبت خاں
۳۹۲	محبوب	محبوب خاں
۳۹۳	محزوں	ظہور النبی
۳۹۴	محسن	مرزا حسین علی
۳۹۵	محترم	محترم علی
۳۹۶	محو	غلام حسن خاں
۳۹۷	[illegible]	احسان اللہ
۳۹۸	[illegible]	[illegible]
۳۹۹	مضطر	قیوم بخش
۴۰۰	مضطر	[illegible] اللہ
۴۰۱	معروف	الٰہی بخش

نمبر	تخلص	نام
۴۰۲	مقبول	مقبول احمد
۴۰۳	مقصود	مقصود بیگ
۴۰۴	ممنون	نظام الدین
۴۰۵	منیر	سید اسمٰعیل حسین
۴۰۶	مومن	مومن خاں
۴۰۷	میر	محمد تقی
۴۰۸	نادر	نجم الدین
۴۰۹	ناسخ	امام بخش
۴۱۰	ناظم	یوسف علی خاں
۴۱۱	نامی	حسام الدین خاں
۴۱۲	نثار	محمد امان
۴۱۳	نسیم	اصغر علی خاں
۴۱۴	نسیم	محمد یعقوب
۴۱۵	نصیر	شاہ نصیر الدین
۴۱۶	نطق	مقصود احمد
۴۱۷	نور	ظہور اللہ
۴۱۸	نواب	صدیق حسن خاں
۴۱۹	نواب	کلب علی خاں
۴۲۰	واحد	عبد الواحد
۴۲۱	واقف	واقف شاہ
۴۲۲	وحشت	غلام علی خاں
۴۲۳	وزیر	خواجہ محمد وزیر
۴۲۴	ہدایت	ہدایت اللہ خاں
۴۲۵	[illegible]	مرزا محمد تقی
۴۲۶	یاد علی	[illegible]
۴۲۷	یاس	[illegible] الدین
۴۲۸	یاس	خیر الدین
۴۲۹	یقین	انعام اللہ خاں
۴۳۰	ہزبر	[illegible] فرزند مرزا عابد علی [illegible]

طورِ کلیم

مصنّف سید نور الحسن بن نواب صدیق حسن

عہدِ تصنیف و طباعت تذکرہ کے آخر میں داغ دہلوی اور دوسرے شعراء کے جو قطعات تاریخ شامل ہیں اُن سے اس کا سالِ تصنیف ۱۲۹۶ھ نکلتا ہے۔ یہ تذکرہ پہلی بار ۱۲۹۸ھ میں مطبع مفید عالم آگرہ سے شائع ہوا تھا۔ اس کا ایک نسخہ لیاقت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے۔

خصوصیات تذکرہ اُردو میں ہے اور اس کی نمایاں خصوصیت یہ ہے کہ اس میں اُردو شعراء کے ساتھ مسلمان ہندی شعراء کا بھی خاص طور پر ذکر کیا گیا ہے۔ تذکرہ دو خاص حصوں "فروغ اول" اور "فروغ دوم" پر مشتمل ہے۔ پہلے حصے میں اردو شعراء اور دوسرے میں مسلمان ہندی شاعروں کا ذکر ہے۔ حالاتِ زندگی تو یہاں بھی مختصر ہیں لیکن انتخاب کلام بہت اچھا ہے۔

پورا تذکرہ تقریباً دو سو چھپن صفحات پر پھیلا ہوا ہے۔ نصف اوّل میں اُردو شعراء اور آخری نصف میں مسلمان ہندی شعراء کے ساتھ قطعات تالیف و طباعت اور مہتمم مطبع احمد خاں صوفی کی تقریظ بھی شامل ہے۔ ہندی شعراء کے ذکر میں ایک خصوصیت یہ برتی گئی ہے کہ مشکل الفاظ کی فرہنگ کے ساتھ اردو میں اشعار کی تشریح بھی کردی گئی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	و نام	نمبر شمار	تخلص	و نام	نمبر شمار	تخلص	و نام
۱	آتش	خواجہ حیدر علی لکھنوی	۸	اثر	سید محمد	۱۵	افضل	میر افضل علی
۲	آزاد	مرزا اعظم شاہ	۹	احسان	حافظ عبدالرحمن خاں دہلوی	۱۶	اکبر	اکبر خاں دہلوی
۳	آزردہ	مفتی صدر الدین خاں دہلوی	۱۰	احسن	مولوی محمد احسن بلگرامی	۱۷	امیر	منشی امیر احمد لکھنوی
۴	آشفتہ	مرزا رضا قلی اکبرآبادی	۱۱	اختر	قاضی محمد صادق خاں	۱۸	انشا	انشاء اللہ خاں مرشدآبادی
۵	آشفتہ	سید منور علی دہلوی	۱۲	اسیر	ظفر علی خاں لکھنوی	۱۹	انور	سید شجاع الدین
۶	آشفتہ	گلاب سنگھ دہلوی	۱۳	اشک	قطب الدین	۲۰	ایجاد	مرزا رحیم الدین
۷	آہی	عبدالرحمن	۱۴	افسوس	میر شبیر علی	۲۱	بحر	شیخ امداد علی لکھنوی

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۲۲	برق	مرزا محمد رضا خاں	۵۱	حسرت	مرزا جعفری دہلوی	۸۰	سرور	مرزا رجب علی بیگ لکھنوی
۲۳	برکت	برکت علی خاں خیرآبادی	۵۲	حسن	سید غلام حسن دہلوی	۸۱	سرور	اعظم الدولہ نواب میر محمد خاں دہلوی
۲۴	بسمل	عبدالحکیم	۵۳	حکیم	محمد پناہ خاں	۸۲	سکندر	خلیفہ محمد علی پنجابی
۲۵	بقا	بقاءاللہ اکبرآبادی	۵۴	حیا	مرزا رحیم الدین دہلوی	۸۳	سودا	مرزا رفیع
۲۶	بلند	صفدر علی بیگ	۵۵	حیران	میر حیدر علی	۸۴	سوز	محمد میر دہلوی
۲۷	بیان	خواجہ احسان اللہ دہلوی	۵۶	خضر	مرزا خضر سلطان دہلوی	۸۵	سوز	مولوی عبدالکریم خلف حضرت صہبائی
۲۸	بیتاب	عباس علیخاں رامپوری	۵۷	خلیل	میر دوست علی لکھنوی	۸۶	سید	میر غالب علی خاں دہلوی
۲۹	بیدار	میر محمد دہلوی	۵۸	خلیل	محمد ابراہیم خاں لکھنوی	۸۷	شاداں	مرزا حسین علی دہلوی
۳۰	بیمار	شیخ علی بخش	۵۹	داغ	نواب مرزا خاں دہلوی	۸۸	شائق	خواجہ فیض الدین ڈھاکہ
۳۱	تاباں	میر عبدالحی جہاں آبادی	۶۰	درد	خواجہ میر دہلوی	۸۹	شرر	میر غیاث الدین دہلوی
۳۲	تپش	مرزا خاں دہلوی	۶۱	دیوانہ	رائے سرب سنگھ	۹۰	شرف	میر امام علی فرخ آبادی
۳۳	تجلی	میر محمد حسن دہلوی	۶۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم دہلوی	۹۱	ششدر	مرزا روشن الدولہ
۳۴	تسلیم	منشی انوار حسین سہسوانی	۶۳	راحت	مرزا محمود بیگ دہلوی	۹۲	شعلہ	علی رضا خاں حیدرآبادی
۳۵	تسلیم	شیخ امیر اللہ فیض آبادی	۶۴	راغب	شیخ غلام علی	۹۳	شکیبا	غلام حسین دہلوی
۳۶	تسکین	میر حسن دہلوی	۶۵	راغب	احمد حسین	۹۴	شمس	میر آغا علی لکھنوی
۳۷	تصویر	بتن دہلوی	۶۶	راقم	رائے بندرابن	۹۵	شمیم	میر قدرت علی سہسوانی
۳۸	تعشق	سید محمد دہلوی	۶۷	رحمت	رحمت علی دہلوی	۹۶	شورش	غلام احمد دہلوی
۳۹	تمنا	غیر معلوم مقیم کلکتہ	۶۸	رشک	میر علی اوسط لکھنوی	۹۷	شہرت	مرزا حاجی سر شاہ عالم بادشاہ
۴۰	تمنا	اسحاق خاں دہلوی	۶۹	رشکی	نواب محمد علی خاں دہلوی	۹۸	شہیدی	منشی کرامت علیخاں لکھنوی
۴۱	تنہا	محمد عیسیٰ دہلوی	۷۰	رفعت	مرزا پیارے دہلوی	۹۹	شہید	حافظ خاں محمد رامپوری
۴۲	توقیر	عبدالقادر پنجابی	۷۱	رمز	فتح الملک بہادر ولیعہد شاہ دہلی	۱۰۰	شیدا	میر جھبو جان دہلوی
۴۳	ثاقب	نواب شہاب الدین خاں دہلوی	۷۲	رنج	میر محمد نصیر مہدی دہلوی	۱۰۱	شیفتہ	نواب مصطفےٰ خاں بہادر دہلوی
۴۴	جرات	شیخ قلندر بخش دہلوی	۷۳	رند	سید محمد خاں دہلوی	۱۰۲	صابر	مرزا قادر بخش شہزادۂ دہلی
۴۵	جلال	حکیم سید ضامن علی لکھنوی	۷۴	رنگین	سعادت یار خاں دہلوی	۱۰۳	صادق	میر جعفر علی خاں دہلوی
۴۶	جلیل	سید جلیل احمد سہسوانی	۷۵	روشن	روشن شاہ بریلوی	۱۰۴	صبا	میر وزیر علی لکھنوی
۴۷	جمیل	سید جمیل احمد سہسوانی	۷۶	زار	حافظ امام بخش تھانیسری	۱۰۵	صبا	منو لال لکھنوی
۴۸	جودت	عبدالہادی	۷۷	زکی	شیخ مہدی علی مراد آبادی	۱۰۶	صبا	منشی صابر حسین سہسوانی
۴۹	جوشش	شیخ محمد روشن عظیم آبادی	۷۸	سالک	مرزا قربان علی بیگ حیدرآبادی	۱۰۷	صفا	مرزا سعید الدین
۵۰	حالی	مولوی الطاف حسین	۷۹	سپہر	شتاب خاں دہلوی	۱۰۸	صفا	پیرن شاہ دہلوی

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۰۹	صفدر	مرزا صفدر بیگ کرنالی	۱۳۸	فغاں	اشرف علی خاں عظیم آبادی	۱۶۷	مبین	حافظ غلام دستگیر
۱۱۰	صفدری	میر صادق علی	۱۳۹	فیض	مرزا فیض علی لکھنوی	۱۶۸	مجروح	میر مہدی حسن دہلوی
۱۱۱	صفیر	میاں جان دہلوی	۱۴۰	فیض	فیض الحسن سہارنپوری	۱۶۹	محبت	نواب محبت خاں
۱۱۲	ضابط	مہر علی دہلوی	۱۴۱	قابل	مرزا علی بخش شہزادہ دہلی	۱۷۰	محمود	حافظ محمود علی خاں
۱۱۳	ضاحک	میر غلام حسین دہلوی	۱۴۲	قاسم	سید قاسم علیخاں لکھنوی	۱۷۱	محنت	مرزا حسین دہلوی
۱۱۴	ضیا	میر ضیاء الدین دہلوی	۱۴۳	قاسم	حکیم میر قدرت اللہ خاں دہلوی	۱۷۲	مخبر	محمد احسان اللہ دہلوی
۱۱۵	طالب	مرزا سعید الدین خاں دہلوی	۱۴۴	قائم	شیخ قیام الدین چاندپوری	۱۷۳	مرہون	مرزا علی رضا دہلوی
۱۱۶	طرب	مولوی رحیم بخش تھانیسری	۱۴۵	قدرت	شاہ قدرت اللہ دہلوی	۱۷۴	مسرور	نواب غلام حسین خاں بہادر
۱۱۷	طرز	احمد حسین دہلوی	۱۴۶	قسمت	نواب شمس الدولہ دہلوی	۱۷۵	مشتاق	لالہ بہاری لال دہلوی
۱۱۸	ظفر	ابوظفر سراج الدین محمد	۱۴۷	قلق	امجد علی لکھنوی	۱۷۶	مشیر	حافظ قطب الدین دہلوی
۱۱۹	ظہیر	سید ظہیر الدین حسین دہلوی	۱۴۸	قلندر	شاہ قلندر	۱۷۷	مصحفی	غلام ہمدانی امروہوی
۱۲۰	عارف	میر عارف علی امروہوی	۱۴۹	قمر	قمر الدین نائب غازی الدین حیدر بادشاہ	۱۷۸	مظہر	مرزا جان جاناں
۱۲۱	عارف	نواب زین العابدین خاں	۱۵۰	قمر	قمر الدین خاں اکبرآبادی	۱۷۹	معروف	نواب الٰہی بخش خاں دہلوی
۱۲۲	عرشی	میر احمد حسین	۱۵۱	قناعت	مرزا غلام نصیر الدین دہلوی	۱۸۰	معین	معین الدین دہلوی
۱۲۳	عرشی	منشی عبدالحی کاکوروی	۱۵۲	قیس	مرزا احمد علی بیگ لکھنوی	۱۸۱	ممنون	میر نظام الدین
۱۲۴	عزیز	مولوی عبدالعزیز خیرآبادی	۱۵۳	قیصر	مرزا خدا بخش دہلوی	۱۸۲	منت	میر قمر الدین
۱۲۵	عشق	شاہ رکن الدین دہلوی	۱۵۴	کامل	مرزا ناصر الدین دہلوی	۱۸۳	منتظر	نور الاسلام لکھنوی
۱۲۶	عشق	حکیم میر عزت اللہ خاں	۱۵۵	کرم	شیخ غلام ضامن کرناہی	۱۸۴	منشی	میر محمد حسین دہلوی
۱۲۷	عشق	شیخ غلام محی الدین میرٹھی	۱۵۶	کلیم	سید نور الحسن خاں ابن امیر الملک	۱۸۵	منیر	سید اسمٰعیل حسین شکوہ آبادی
۱۲۸	غالب	مرزا نوشہ اسد اللہ خاں	۱۵۷	کلیم	میر محمد حسین دہلوی	۱۸۶	مومن	حکیم مومن خاں دہلوی
۱۲۹	غضنفر	غضنفر علی خاں لکھنوی	۱۵۸	کوثر	مرزا مہدی لکھنوی	۱۸۷	مونس	سید اعظم حسین
۱۳۰	غمگین	میر عبداللہ شاہجہاں آبادی	۱۵۹	کیف	شیخ فضل احمد لکھنوی	۱۸۸	مہجور	نقشبند خاں
۱۳۱	فاخر	مرزا جھنگا دہلوی	۱۶۰	گویا	حسام الدولہ نواب فقیر محمد خاں لکھنوی	۱۸۹	مہر	مرزا حاتم علی لکھنوی
۱۳۲	فاخر	منشی فاخر حسین سہوانی	۱۶۱	لطف	مرزا علی دہلوی	۱۹۰	میر	میر تقی اکبرآبادی
۱۳۳	فدا	مرزا بلند بخت شہزادہ رخصت	۱۶۲	ماہ	مرزا عنایت علی بیگ لکھنوی	۱۹۱	میکش	ارشاد احمد دہلوی
۱۳۴	فدا	فدا حسین خاں لکھنوی	۱۶۳	ماہر	مرزا جمعیت شاہ دہلوی	۱۹۲	ناسخ	شیخ امام بخش لکھنوی
۱۳۵	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں	۱۶۴	مائل	میر محمدی دہلوی	۱۹۳	ناظم	نواب یوسف علیخاں بہادر والئی [illegible]
۱۳۶	فروغ	محمد عمر سلطان دہلوی	۱۶۵	مائل	میر عالم علیخاں سہوانی	۱۹۴	نثار	محمد امان دہلوی
۱۳۷	فصیح	مرزا جعفر علی لکھنوی	۱۶۶	مادھو رام	ساہوکار فرخ آباد	۱۹۵	نساخ	ابو محمد عبدالغفور

۱۹۶	نسیم	اصغر علی خاں دہلوی	۲۰۱	وحشت	مولوی حافظ رشید النبی	۲۰۶	یاس	حافظ حفیظ الدین دہلوی
۱۹۷	نصیر	شاہ نصیر الدین دہلوی	۲۰۲	وزیر	خواجہ محمد وزیر لکھنوی	۲۰۷	یقین	انعام اللہ خاں دہلوی
۱۹۸	نطق	مقصود احمد کاکوروی	۲۰۳	وقار	رائے گلشن کمار تعلقہ دار	۱۰	”	” ” ”
۱۹۹	نظام	نظام شاہ رامپوری	۲۰۴	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	+	”	” ” ”
۲۰۰	نواب	امیر الملک والاجاہ نواب سید محمد صدیق حسن خاں بہادر	۲۰۵	ہوس	مرزا محمد تقی خاں فیض آبادی	+	”	” ” ”
						+	”	” ” ”

آبِ حیات

مصنّف محمد حسین آزاد (۱۸۳۰ء تا ۱۹۱۰ء)

عہد تصنیف وطباعت آب حیات کے تکملہ کا سال ۱۸۸۰ء ہے۔ یوں اس تذکرے کی ترتیب وتہذیب میں تقریباً دس بارہ سال صرف ہوئے ہیں۔

"آب حیات" کا پہلا اڈیشن وکٹوریہ پریس لاہور سے باہتمام سید رجب علی شاہ اسی سال یعنی ۱۸۸۰ء میں شائع ہوا اس کے بعد اس کے متعدد اڈیشن شائع ہو چکے ہیں۔ اور عموماً ملتے ہیں۔

خصوصیات "آب حیات" کا مصنف، اردو کا صاحب طرز انشا پرداز بھی ہے، نقاد بھی، زبان کا پارکھ بھی ہے اور مورخ ومحقق بھی۔ اور اسی وجہ سے اس میں تحقیق، تنقید، اسلوب، اور تاریخ کی بعض ایسی خصوصیات جمع ہوگئی ہیں جو اس سے پہلے کسی اور تذکرے میں نظر نہیں آتیں۔ مقدمہ کے علاوہ آزاد نے آب حیات کو پانچ خاص ادوار میں تقسیم کیا ہے۔ پہلے ہر دور کے اسلوب فکر وفن پر عمومی تبصرہ ہے۔ اس کے بعد ہر دور کے ممتاز شاعروں کا انفرادی تذکرہ، اس انفرادی تذکرے میں آزاد نے زیادہ سے زیادہ سوانحی مواد جمع کرنے کی کوشش کی ہے۔ یہ ضرور ہے کہ اس باب میں آزاد کے بعض بیانات قابل اعتبار نہیں ہیں۔ اور آج ان کی بہت سی باتیں۔ بے سر وپا ثابت ہو چکی ہیں۔ پھر بھی اس سے انکار نہیں کیا جا سکتا کہ شعرا کی زندگی وشخصیت کے متعلق اتنی تفصیل کسی دوسرے تذکرے میں نہیں ملتی۔ آزاد کے جادو نگار قلم نے ہر شاعر کو اس کے ماحول سمیت ہمارے سامنے پیش کر دیا ہے۔ اور اس انداز سے کہ ہم اس سے حقیقی محاکات کا لطف لیتے ہیں۔

سوانحی اہمیت سے قطع نظر آب حیات کا تنقیدی پہلو بھی نہایت اہم ہے۔ آزاد کسی شاعر اور اس کے کلام سے سرسری نہیں گزرتے بلکہ زبان وبیان اور موضوع ومواد کو سامنے رکھ کر محاکمہ کرنے کی کوشش کرتے ہیں۔ شاعر کی زندگی اور کلام دونوں کے متعلق وہ جچی تلی رائیں دیتے ہیں۔ یہ رائیں بعض جگہ قابل اعتراض سہی لیکن اکثر جگہ ہمیں ان کی رائے سے اتفاق کرنا پڑتا ہے۔ آب حیات کا یہی تنقیدی اسلوب ہے جو اسے قدیم تذکرہ نگاری سے الگ کرتا ہے اور اس جدید تنقید کی بنا ڈالتا ہے جو بعد کو "مقدمہ شعر وشاعری" کی صورت میں حالی کے یہاں پوری آب وتاب کے ساتھ رونما ہوا ہے۔

سوانح، سیرت نگاری اور تبصرہ کے ساتھ، آب حیات کا مقدمہ بھی اردو کی تاریخ میں نہایت اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے۔ مقدمہ میں آزاد نے زبان وبیان اور ادب وشعر کے لوازم پر بڑی تفصیل سے بحث کی ہے۔ گارساں دتاسی کے "تاریخ ادب ہندوستانی" امام بخش صہبائی کے "انتخاب دواوین" کریم الدین اور فیلن صاحب کے "طبقات الشعراء" اور قادر بخش صابر کے "گلستان سخن" میں اگرچہ اس انداز کے مباحث ملتے ہیں لیکن ان میں آب حیات کے مقدمہ کی سی جامعیت وادبی دلکشی نہیں ہے۔ "شمیم سخن" مولفہ عبدالحیٔ صفا کا دیباچہ البتہ "آب حیات" کے مقدمہ کے انداز کا ہے۔ اور اردو

کے آغاز و ارتقا کے متعلق تقریباً آزاد نے وہی کہا ہے جو صفا کہہ چکے تھے ۔

ان تفصیلات سے اندازہ کیا جا سکتا ہے کہ آب حیات بہ یک وقت اُردو شعرا کا تذکرہ بھی ہے اور اردو شعرا کی تاریخ بھی سیرت نگاری کا مرقع بھی ہے اور اُردو تنقید کا اولین سرچشمہ بھی، لسانی تجزیہ و تحلیل کا نمونہ بھی ہے ۔ اور علمی و ادبی تحقیقات کی مثال بھی ۔ اس نے صرف یہی نہیں کہ تذکرہ نگاری کے بجائے جدید ادبی تحقیق و تنقید کی بنا ڈالی ہے بلکہ سیرت نگاری اور ادبی تاریخ کی طرف بھی ہماری توجہ مبذول کرائی ہے چنانچہ آب حیات کے زیر اثر پرانے انداز کے تذکروں کی اہمیت گھٹ گئی اور ان کی جگہ تاریخی و تنقیدی کتابوں نے لے لی ۔ ہر چند کہ آب حیات کے بعد متعدد تذکرے لکھے گئے ہیں لیکن ان کی اہمیت ادبی کم تاریخی زیادہ ہے ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	پہلا دور	۱۶	مرزا محمد رفیع سودا	۳۳	سید انشاء اللہ خاں انشاء	۵۰	خواجہ حیدر علی آتش
۱	شمس ولی اللہ	۱۷	فدوی	۳۴	میر ماشاء اللہ خاں	۵۱	میر دوست علی خلیل
۲	شاہ مبارک آبرو	۱۸	قیام الدین قائم	۳۵	مرزا عظیم بیگ عظیم	۵۲	شاہ نصیر نصیر
۳	شیخ شرف الدین مضمون	۱۹	بقا اللہ خاں	۳۶	شیخ ولی اللہ محب	۵۳	مومن خاں مومن
۴	محمد شاکر ناجی	۲۰	مرزا فاخر مکین	۳۷	نواب امین الدولہ معین الملک	۵۴	نواب مصطفٰے خاں شیفتہ
۵	محسن احسن حسن	۲۱	شیخ قائم علی قائم	۳۸	ناصر جنگ عرف مرزا مینڈھو	۵۵	نواب اکبر خاں
۶	مصطفٰے خاں یکرنگ	۲۲	مجذوب خلف مرزا رفیع سودا	۳۹	تفضل حسین خاں علامہ	۵۶	شیخ ابراہیم ذوق
	دوسرا دور	۲۳	میر ضاحک	۴۰	ملا عبدالحکیم	۵۷	حافظ غلام رسول شوق
۷	شاہ حاتم	۲۴	میر مہدی حسن فراغ	۴۱	نواب سعد اللہ خاں	۵۸	شاہ وجیہ الدین
۸	شاہ تسلیم	۲۵	میر درد	۴۲	شیخ مصحفی	۵۹	نصیر مرحوم
۹	سعادت یار خاں رنگین	۲۶	خواجہ میر اثر		**پانچواں دور**	۶۰	نواب الٰہی بخش خاں معروف
۱۰	محمد امان نثار	۲۷	میر سوز	۴۳	مولوی محمد عظیم اللہ صاحب زکی	۶۱	حافظ احمد یار
۱۱	میاں ہدایت	۲۸	میر تقی میر	۴۴	شیخ ناسخ	۶۲	حافظ غلام رسول ویران
۱۲	خان آرزو		**چوتھا دور**	۴۵	آغا کلب حسین	۶۳	حکیم آغا خان عیش
۱۳	اشرف علی خاں فغاں	۲۹	میر خاں کمترین	۴۶	طالب علی خاں عیشی	۶۴	اسد اللہ خاں غالب
	تیسرا دور	۳۰	شیخ قلندر بخش جرأت	۴۷	میر مستحسن خلیق	۶۵	اوج
۱۴	مرزا جان جاناں مظہر	۳۱	جعفر علی حسرت	۴۸	میر مظفر حسین ضمیر	۶۶	مرزا سلامت علی دبیر
۱۵	میر عبدالحی تاباں	۳۲	پنڈت دیا شنکر نسیم	۴۹	مرزا فصیح	۶۷	میر ببر علی انیس

مخزنِ شعراء

مصنف فائق ۔ فائق کا پورا نام قاضی نورالدین خاں حسن رضوی تھا ۔ فائق تخلص کرتے تھے اور بھڑوچ (گجرات) کے رہنے والے تھے ۔ اپنے وقت کے مشہور عالم ہونے کے ساتھ شاعر بھی تھے ان کا خاندان علم و فضل کے لئے خاص شہرت رکھتا تھا ۔ مرزا غالب ان کے معاصر اور احباب میں تھے ۔ اس تذکرے کے سلسلے میں بھی انھوں نے غالب سے خط و کتابت کی تھی ۔ جیسا کہ غالب کے بعض خطوط سے ظاہر ہے ۔ فائق کا انتقال ۱۲۸۶ھ میں ہوا ہے ۔

عہد تصنیف و طباعت مخزن شعرا اس کا تاریخی نام ہے جو فائق کے مصرعہ "خوش کتاب است مخزن شعرا" کا جز ہے ۔ اس سے ۱۲۶۸ھ نکلتے ہیں ۔ اس کے دو قلمی نسخے مولوی عبدالحق صاحب کو ملے تھے ۔ ایک فائق کے پوتے کی ملکیت تھا اور دوسرا بمبئی یونیورسٹی کے کتب خانے میں محفوظ تھا ۔ مولوی صاحب نے ان دونوں کی مدد سے اسے مرتب کیا اور طویل تحقیقی مقدمہ کے ساتھ ۱۹۳۳ء میں انجمن ترقی اردو کے زیر اہتمام جامع پریس دہلی سے شائع کر دیا یہ مطبوعہ نسخہ عموماً کتب خانوں میں ملتا ہے ۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے ابتدا میں کمال الدین کامل کی تقریظ ہے ۔ پھر مصنف کا دیباچہ ہے اس میں صرف گجرات کے شاعروں کا ذکر آیا ہے ۔ حالات زندگی مختصر ہیں لیکن منتخب اشعار کی تعداد خاصی ہے ۔ غالباً یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں دلی کے اورنگ آبادی یا گجراتی کی بحث چھیڑی گئی ہے اور بتایا گیا ہے کہ " دکنی " سے مراد گجراتی بھی ہو سکتا ہے کیونکہ اس وقت سارا جنوبی ہند دکن کے نام سے موسوم تھا

یہ تذکرہ اردو کے ایک قدیم مرکز کا سراغ دیتا ہے اور اس سے پتہ چلتا ہے کہ اردو شاعری کو نہ صرف اورنگ آباد ، دہلی اور لکھنؤ وغیرہ میں بلکہ ہر علاقے میں قبول عام حاصل ہو رہا تھا ۔ اس تذکرے کے آخر میں غالب کا وہ خط بھی شامل ہے جو انھوں نے ۱۴ جولائی ۱۸۶۲ء میں اس تذکرے کی عبارت پر اصلاح دینے کے سلسلے میں تذکرہ کے مولف کو لکھا تھا ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	احسن	۳	احمد سید احمد	۵	احقر	۷	افگر
۲	احسان	۴	اخلاص	۶	اختر	۸	اظہر

نمبر	نام
۹	اصغر
۱۰	اصغف
۱۱	افروز
۱۲	امیر
۱۳	انجم
۱۴	اسحاق
۱۵	باقر
۱۶	باقی
۱۷	بخش
۱۸	بسمل
۱۹	بریاں
۲۰	بلیغ
۲۱	بہادر بخشومیاں
۲۲	بہادر شیخومیاں
۲۳	بیتاب
۲۴	بےہوش
۲۵	تجرد
۲۶	تبسم
۲۷	تسکین
۲۸	ثنا
۲۹	جولاں
۳۰	جوش
۳۱	حامد
۳۲	حجاب
۳۳	حزیں
۳۴	حسن
۳۵	خلیق
۳۶	خوشتر برہان الدین
۳۷	خوشتر سید قادر میاں
۳۸	خوشتر
۳۹	دلکش
۴۰	دلبر
۴۱	درویش
۴۲	ذاکر
۴۳	رحمت
۴۴	رسوا
۴۵	رفعت
۴۶	رکھو
۴۷	زیرک
۴۸	سلیمی
۴۹	سمجھو
۵۰	شائق
۵۱	شرر
۵۲	شرفو
۵۳	شعلہ
۵۴	شوق
۵۵	شیدا
۵۶	شمس
۵۷	صاحب
۵۸	صوفی
۵۹	ضاحک
۶۰	طالب
۶۱	ظفر
۶۲	عابد
۶۳	عباس
۶۴	علی
۶۵	عزلت
۶۶	عرفی
۶۷	علوی
۶۸	غالب
۶۹	غمگیں
۷۰	غنی
۷۱	فاضل
۷۲	فائق
۷۳	فدا
۷۴	فرحت ابن یاقوت خاں
۷۵	فضل
۷۶	فقیر
۷۷	فہیم
۷۸	قطب
۷۹	قطبی
۸۰	کاظم
۸۱	کامل سید منصور
۸۲	کامل کمال الدین
۸۳	کریم
۸۴	کمتر
۸۵	لطف
۸۶	لطیف
۸۷	مائل
۸۸	مجروح
۸۹	مخلص
۹۰	محب
۹۱	مسیح
۹۲	مرہون
۹۳	مشتاق محمد حسین
۹۴	مشتاق نجم الدین
۹۵	ملا معراج الدین
۹۶	مفتون
۹۷	منیر
۹۸	منظور
۹۹	ناداں
۱۰۰	نادر
۱۰۱	نجف خاں آغا
۱۰۲	نصیری
۱۰۳	نجف محمد شفیع
۱۰۴	وحشت
۱۰۵	وحید
۱۰۶	ولی
۱۰۷	ہمرنگ
۱۰۸	یعقوب

بہار و خزاں

مصنف

بہا الدین حسین خاں عروج - اسد علی خاں تمنانے "گل عجائب" مؤلفہ ۱۱۹۲ھ میں عروج کو اپنا استاد بتایا ہے۔ عروج کے والد کا نام ضیاء الدین حسین خاں اور اصل وطن اورنگ آباد تھا۔ عروج اردو فارسی دونوں زبانوں میں شعر کہتے تھے اور گل عجائب سے پہلے اردو شعرا کا تذکرہ مکمل کرچکے تھے اس لئے کہ تمنانے ان کے تذکرے کا ذکر خزان و بہار کے نام سے کیا ہے شاید یہی اس کا اصلی نام ہے۔ سعادت نظیر صاحب کے خط سے پتہ چلا کہ عروج نے فارسی شعرا کا تذکرہ بھی اسی نام سے لکھا تھا اس کا ایک نسخہ جامعہ نظامیہ شبلی گنج میں موجود ہے۔ یہ ۱۱۸۵ھ اور ۱۱۹۵ھ کے درمیان مکمل ہوا ہے۔ عروج نے غالباً شمیم سخن اور طبقات سخن کے طرز پر اپنا تذکرہ دو حصوں میں لکھا تھا۔ ایک فارسی شعرا کے لئے مخصوص تھا اور دوسرا اردو شعرا کے لئے۔

عہد تصنیف و طباعت

کتب خانہ آصفیہ حیدرآباد دکن میں اس تذکرے کا جو قلمی نسخہ محفوظ ہے اس کے آخری صفحات غائب ہیں۔ اس لئے تذکرے کے ترقیمہ یا سال تصنیف کا سراغ لگانا مشکل ہے لیکن چونکہ گل عجائب مؤلفہ ۱۱۹۲ھ عروج کے تذکرہ، بہار و خزاں کا ذکر موجود ہے اس لئے یقیناً یہ ۱۱۹۲ھ قبل لکھا گیا ہے۔ ڈاکٹر ابواللیث صدیقی نے اپنے ایک مضمون " اردو اور اس کے تاریخی ماخذ " میں اس قلمی نسخے کا سراغ دیتے ہوئے لکھا تھا کہ :-

"اس کا ایک اور نسخہ بھی تھا جو دریائے موسیٰ کی طغیانی میں برباد ہوگیا۔ اس وقت جہاں تک مجھے علم ہے اس کا صرف ایک نسخہ موجود ہے، یہ بوسیدہ ہوچکا ہے اور جلد طباعت کی نوبت آئی تو شاید بالکل مٹ جائے گا"[۵۲]

افسوس ہے کہ آج ۲۸ سال گزر جانے پر بھی یہ طبع نہ ہوسکا اور اسی خستہ حالت میں پڑا ہوا ہے۔ تذکرہ ناقص الاخر ہے اور سرورق بھی غائب ہے۔ خط بہت شکستہ ہے اور مشکل سے پڑھنے میں آتا ہے۔ تذکرہ ۱۲۶ صفحات پر مشتمل ہے۔ شعرا کا ذکر بلحاظ حروف تہجی کیا گیا ہے۔ تخلص سرخی میں لکھے گئے ہیں۔ لیکن انھیں بھی پڑھنے میں بڑی دقت ہوتی ہے۔ ہر صفحہ میں ۱۴ سطریں ہیں۔ اور حالات زندگی بعد اشعار درج کئے گئے ہیں[۵۳]

خصوصیات

تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور " بسم اللہ " کے بعد تذکرہ یوں شروع ہوتا ہے کہ :-

"ابتدائے سخن بحمد سخن آفرینے سزا است"

اشعار، ایک کے نیچے ایک بغیر کسی نشان کے نثر کے طور پر لکھے گئے ہیں اور بقول ڈاکٹر ابواللیث صدیقی اس میں بعض شعرا کے متعلق ایسی معلومات حاصل ہوتی ہیں جو دوسرے تذکروں میں نظر نہیں آتیں۔ بطور نمونہ ایک شاعر کا حال درج ہے۔

"صاحب والا فطرت حضرت عبدالولی عزلت پسر سید سعد اللہ قدس سرہ۔ اصلش از معمورہ بریلی است و مولد و نشائیش بندر سورت، کتب متداولہ عربیہ ہمہ آموختہ است واز فارسیہ نیز بہرہ اندوختہ۔ خوشگو و خوش صحبت اشت کہ خدائیش سلامت دارد۔

۵۱　گل عجائب مطبوعہ صفحہ ۹۸

۵۲　سالنامہ سہیل ۱۹۳۶ء

۵۳　یہ تفصیلات اور شعرا کی فہرست مجھے محترمی یوسف سرمست صاحب نے حیدرآباد دکن سے مرحمت فرمائی ہے جس کے لئے میں شکر گزار ہوں (فرمان)

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آرزو	سراج الدین علی خاں	۲۸	حشمت	محمد علی	۵۵	عاشق	عاشق علی خاں
۲	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۲۹	(تخلص پڑھا نہ جاسکا)	محمد یار	۵۶	عاجز	عارف علی خاں
۳	آگاہ	محمد صلاح	۳۰	درد	خواجہ محمد میر	۵۷	غریب	محمد زماں
۴	آزاد	محمد فاضل	۳۱	درد	کرم اللہ خاں	۵۸	فغاں	اشرف علی خاں
۵	آبرو	شیخ نجم الدین مبارک	۳۲	ذہین	میر محمد مستعد	۵۹	قائم	محمد قائم
۶	انسان	اسد الدولہ	۳۳	(؟)	جعفر علی خاں	۶۰	قدرت	قدرت اللہ
۷	احسن	احسن اللہ	۳۴	سودا	محمد رفیع	۶۱	قدرت	-
۸	آشنا	میر زین العابدین	۳۵	سعدی	دکنی	۶۲	قاسم	-
۹	آوارہ	میر محمد کاظم	۳۶	سلام	نجم الدین علی خاں	۶۳	کلیم	محمد حسین
۱۰	الہام	فضائل بیگ	۳۷	سعادت	سعادت اللہ خاں	۶۴	کمترین	-
۱۱	انجام	نواب امیر خاں عمدۃ الملک	۳۸	سراج	میر سراج الدین	۶۵	کافر	میر علی نقی
۱۲	بہار	ٹیک چند	۳۹	ساماں	میر ناصر	۶۶		میر کلیم اللہ
۱۳	بیتک (شاید)	دلاور خاں	۴۰	شوق	حسن علی	۶۷	مظہر	میر جانجاں
۱۴	بسمل	شرف الدین علی خاں	۴۱	شاغل	-	۶۸	مضمون	شیخ شرف الدین
۱۵	پیامی (شاید)	شیخ معین الدین محمد اسمٰعیل	۴۲	صانع	-	۶۹	؟	محمد دل
۱۶	(تخلص نہیں پڑھا گیا)	میر صلاح الدین	۴۳	صنعت		۷۰	میر	میر تقی
۱۷	بیان	خواجہ احسن اللہ خاں	۴۴	صمصام	صمصام الدولہ	۷۱	میر	محمد میر
۱۸	بیکل	سید الوہاب	۴۵	ضیار	-	۷۲	محسن	محمد حسین
۱۹	تجرد	میر عبداللہ	۴۶	طالع	میر شمس الدین	۷۳	موزوں	میر تیم علی
۲۰	تاباں	میر عبدالحئی	۴۷	ظاہر	خواجہ محمد خاں	۷۴	موزوں	خواجہ علی خاں ذوالفقار الدولہ
۲۱	تمکین (شاید)	صلاح الدین	۴۸	؟	خواجہ برہان الدین	۷۵	مہر	محمد شاکر
۲۲	ثاقب	شہاب الدین	۴۹	عارف	-	۷۶	؟	عبدالرسول
۲۳	جرأت	میر سید علی	۵۰	عزیز	شاہ عزیز اللہ	۷۷	ولی	محمد ولی
۲۴	حزیں	میر محمد باقر	۵۱	عاقل	سیتا رام	۷۸	ہدایت	ہدایت اللہ
۲۵	(تخلص مٹ گیا)	شہاب الدین	۵۲	عزلت	سید عبدالولی	۷۹	یقین	انعام اللہ خاں
۲۶	حشمت	سید محتشم علی خاں	۵۳	؟	جعفر خاں	۸۰	؟	مصطفیٰ خاں
۲۷	حاتم	محمد حاتم	۵۴	عاقل	نور محمد	۸۱	یکرو	عبدالوہاب

مسرّت افزا

مصنّف ابوالحسن - ابوالحسن کا آبائی وطن الہ آباد تھا بعد کو وہ عظیم آباد میں آباد ہو گئے تھے۔ بغرض سیر و سیاحت کچھ دنوں کلکتہ میں بھی مقیم رہے۔ ان کا اصل نام امیرالدین احمد عرف امیر اللہ تھا۔ ابوالحسن حقیقتاً ان کی کنیت ہے اور اسی تعلق سے " مسرت افزا " تذکرہ ابوالحسن کے نام سے مشہور ہو گیا۔[1]

عہد تصنیف و طباعت یہ تذکرہ ۱۱۹۳ھ ۱۷۷۹ء میں مکمل ہوا۔ طباعت کی نوبت اب تک نہیں آئی۔ گارسان دتاسی کا بیان ہے کہ مسٹر ڈبلو ادسلی کے پاس اس کا ایک قلمی نسخہ تھا۔ غالباً وہی نسخہ اب آکسفورڈ میں ہے۔ اس تذکرے کے کسی اور نسخے کا سراغ اب تک نہیں لگا۔ یہ تذکرہ ابوالحسن نے عظیم آباد سے لکھنؤ جاتے وقت عالم سفر میں لکھا تھا۔ لکھنؤ پہنچ کر اس میں ترمیم و اضافے ۱۲۰۶ھ تک ہوتے رہے اور کئی مسودے نقل ہوئے لیکن اب نایاب ہیں۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں معاصرین کے متعلق اکثر تفصیل سے بحث کی گئی ہے۔ اس جگہ ثانوی حوالہ کی مدد سے اس کا ایک نمونہ دیا جا رہا ہے۔

۔ محمد تقی میر، تخلص، مرد میدان سخن و شیر بیشۂ این فن است .... وجودش از.... اکبرآباد۔ اما قدر و قیمتش در بازار دہلی افزود۔ مشق سخن بخدمت ...... آرزو کردہ شاید باد سے قرابت خواہرزادگی دارد۔ بسبب رعونت..... کہ خلقی اوست زبان زد زبان آوراں شود باعث عیب جوئی سخنوراں در زبان شاں افتادہ..... ہر یکے را حوصلۂ عیب جوئی او بہم رسیدہ۔ مرزا رفیع گوید ؎

ہر ورق پر ہے میر کی اصلاح　　لوگ کہتے ہیں سہو کاتب ہے

تذکرۂ نکات الشعرا کہ تالیف اوست، دراں عجب نکتہ چینی در کلام شعرائے ریختہ نمودہ، ہر کرا یاد نمودہ بہ تحقیر بے ادائی آوردہ و اشعار ایشاں را بے رتبہ و ناپسندیدہ چیدہ ذکر کردہ۔ اگر راست بگویم سبب تالیف این تذکرہ۔ ہم ہمیں بود کہ من برغم حاسدان عیب بین و خردہ گیراں نکتہ چیں ہر یکے کماہی در سطر تحریر کشیدم لیکن چوں دریں غربت دیوان احدے با خود نبود کہ اتفاق انتخاب شعر ہا می شود، از اشعار ایشاں انچہ یاد بود نوشتم۔ طرفہ تر کہ میر چوں ہمت خود بہ انتخاب اشعار ناپسندیدہ شعرا گماشتہ بود، طبعش بہ ہمیں مرغوب گشتہ ازیں جہت از اشعار خود ہم ہر چہ دراں تذکرہ نوشتہ اکثرے ازاں بے رتبہ و ناپسندیدہ است۔ در دیوانش بہتر ازیں اشعار بنظر فقیر آمدہ[2]

---

[1] تاریخ ادب ہندوستانی از گارسان دتاسی۔
[2] بحوالہ۔ میر حیات اور شاعری۔ از ڈاکٹر خواجہ احمد فاروقی۔

گلشنِ سخن

مصنّف میرزا کاظم مخاطب بہ مردان علی خاں مبتلا لکھنوی محمد علی خاں بہادر کے بیٹے تھے۔ دیباچے کی صراحت کے مطابق، مبتلا لکھنوی ۲۰ سال کی عمر میں ایک فارسی دیوان اور فارسی شعرا کا ایک تذکرہ "گلدستہ معانی" مرتب کر چکے تھے۔ حسین قلی خاں مولف نشترِ عشق نے اس فارسی تذکرہ کا تاریخی نام "نظم معانی" بتایا ہے۔ "نظم معانی" سے سال تصنیف ۱۱۶۱ھ/۱۷۴۸ء برآمد ہوتا ہے۔ مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے اسی کو بنیاد بنا کر، مبتلا کا سن پیدائش ۱۱۴۱ھ/۱۷۲۸ء کے لگ بھگ متعین کیا ہے اور "گلشن سخن" کی تالیف کے وقت ان کی عمر ۳۵ سال بتائی ہے[۱] محمد قدرت اللہ قدرت گوپاموی مولف نتائج الافکار کا بیان ہے کہ مبتلا کی وفات بارہویں صدی ہجری کے اواخر میں ہوئی ہے۔ اردو شعرا کے بعض تذکروں میں بھی مبتلا کا ذکر ملتا ہے۔ شیفتہ لکھتے ہیں کہ :۔

"مبتلا تخلص اسمش مرزا کاظم بیگ المخاطب بہ بیش گاہ وزیر الممالک بہ مردان علی خاں اصلش مشہد مقدس و وے در لکھنؤ از نہاں خانۂ عدم بہ شہرستان وجود برسیدہ، بندگانش بہ احترام زیستہ اند، گویند کہ مبتلا صاحب دیوان است ہم تذکرہ فراہم آوردہ است (گلشن بیخار ص۱۶۹)

اشپرنگر، شورش، عشقی اور نساخ نے بھی ان کا ذکر کیا ہے۔ نساخ کا بیان ہے کہ :۔

"مبتلا تخلص مردان علی خاں خلف نواب محمد علی خاں رئیس غازی پور مقیم بنارس معاصر سودا، نواب برہان الممالک اور صفدر جنگ کی سرکار میں بڑا اقتدار رکھتے تھے۔ صاحب دیوان و تذکرۂ اردو و فارسی گذرا ہے (سخن شعرا ص۴۱۴)

بعض تذکرہ نگاروں نے مبتلا لکھنوی اور عشق و مبتلا میرٹھی کے حالات کو گڈمڈ کر دیا ہے۔ اور بعض نے "گلشن سخن" کا نام "گلستان سخن" اور "طبقات سخن" درج کیا ہے۔ مثلاً حکیم شمس اللہ قادری اپنے ایک مضمون میں لکھتے ہیں کہ۔

"گلستان سخن تصنیف مرزا کاظم بیگ نواب مردان علی خاں مبتلا تخلص۔ رئیس غازی پور ۱۲۴۵ھ سے قبل تالیف ہوا"

یہ بیان گارساں اور اسپرنگر کے تذکروں سے ماخوذ ہے اور غلط معلوم ہوتا ہے۔ اسی طرح مجلس ترقی اردو لاہور سے درد کا جو دیوان شائع ہوا ہے۔ اس کے مرتب خلیل الرحمٰن داؤدی صاحب نے گلشن سخن کے مصنف کا نام شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی درج کیا ہے[۲]

---

۱ دستور الفصاحت ص۲۷ - ۲ ملاحظہ ہو دیوان درد مطبوعہ مجلس ترقی اردو ص۵۸

یہاں بھی داؤدی صاحب کو مغالطہ ہوا ہے اسلئے کہ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی کے تذکرے کا نام گلشن سخن نہیں ہے طبقات سخن ہے چنانچہ درد کے سلسلے میں انھوں نے جو اقتباس دیا ہے وہ مبتلا میرٹھی کے تذکرہ سے نہیں بلکہ مبتلا لکھنوی کے تذکرے سے ماخوذ ہے اس لئے کہ مبتلا لکھنوی کا تذکرہ ۱۱۹۴ھ میں مکمل ہوا اور شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی کا تذکرہ ۱۲۳۳ھ میں تکمیل کو پہنچا جیسا کہ اگلے صفحات میں تفصیل سے مذکور ہے۔

عہد تصنیف و طباعت گلشن سخن کے دیباچہ میں مصنف نے تذکرہ کا مادہ تاریخ یوں درج کیا ہے کہ " آج پھولا ہے سخن کا گلشن "

اس سے ۱۱۹۴ھ مطابق ۱۷۸۰ء نکلتے ہیں۔ بقول مولانا عرشی چونکہ تذکرے میں جگہ جگہ یہی سن "اکنوں، این زماں اور الحال" کے ساتھ مذکور ہے۔ اور مؤلف کا دعوے بھی یہی ہے کہ کتاب تھوڑے عرصہ میں مکمل ہو گئی تھی اس لئے ۱۱۹۴ھ / ۱۷۸۰ء ہی کو گلشن سخن کی تصنیف کا سال خیال کرنا چاہیے[1]۔

یہ تذکرہ بھی اب تک غیر مطبوعہ ہے۔ کتابخانہ عالیہ رام پور میں اس کا ایک قلمی نسخہ ضرور محفوظ ہے۔

خصوصیات طرز قدیم کا تذکرہ ہے اور فارسی زبان میں لکھا گیا ہے اور مختصر حالات زندگی کے ساتھ منتخب کلام درج کیا گیا ہے۔ معاصر شعراء کے متعلق اس کی رائیں خاصی اہمیت رکھتی ہیں۔

اس تذکرے تک میری رسائی نہ ہوسکی، عرشی صاحب کے خط سے معلوم ہوا کہ مسعود حسین رضوی صاحب اسے مرتب کر رہے ہیں اور طبقات سخن سے مقابلہ کے بعد اسے شائع کر دیا جائے گا۔

بطور نمونہ درد کا حال ثانوی حوالے کے ذریعہ درج کیا جاتا ہے۔

"(خواجہ میر درد) مرکز دائرہ اہل کمال، سید عالی مرتبت؛ بیشۂ گوشہ عزلت زہرہ شیر ستان تفرید، سایہ کوچۂ تجرید...... در خدا پرستی و تحمل مصائب و تسلیم نوائب نظیر خود ندارد ...... در شاہجہاں آباد ایں زمان کہ سن یک ہزار و یک صد و نود و چہارم ہجری گوشہ انزوا اختیار نمودہ۔ بہرہ یاب فیوضات لامتناہی الٰہی است"[2]

---

[1] دستور الفصاحت مرتبہ مولانا امتیاز علی خاں عرشی

[2] دیوان درد مرتبہ خلیل الرحمٰن داؤدی مجلس ترقی ادب لاہور۔

طبقاتِ سخن

مصنف شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی - مبتلا میرٹھی کا ذکر خوب چند ذکا ، شیفتہ ، باطن ، قدرت اللہ قاسم ، کریم الدین نساخ ، اسپرنگر ، دتاسی اور دوسرے تذکرہ نگاروں نے کیا ہے - طبقات سخن میں بھی مصنف نے اپنے حالات کئی جگہ درج کئے ہیں -

مبتلا کے والد شاہ نعمت اللہ ، فارسی کے صاحب دیوان شاعر تھے ، نعمی تخلص کرتے تھے - مبتلا کو اوائل عمری سے شعر گوئی کا شوق تھا اور علم صرف و نحو سے خاص دلچسپی تھی - مبتلا کی تصانیف میں تذکرہ کے علاوہ مثنوی لیلیٰ مجنوں[۱] اور اردو کے دو دیوان ملتے ہیں -

عہد تصنیف و طباعت " طبقات سخن " تذکرے کا تاریخی نام ہے - اس سے ۱۲۲۲ھ برآمد ہوتے ہیں - اس تذکرے کے تین نسخوں کا سراغ اب تک ملا ہے - ایک نسخہ جرمنی میں - دوسرا گاندھی فیض عام کالج شاہجہاں پور میں اور تیسرا نسخہ دہلی میں ہے - ڈاکٹر محمد حسن نے شاہجہاں پور کے نسخے کو بالاقساط ضروری تصریحات کے ساتھ " ہماری زبان " علیگڈھ میں بالاختصار شائع کر دیا ہے[۲] - یہ نسخہ رام سروپ کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے اور آخری صفحات میں دی ہوئی تاریخ کے مطابق ۱۲ محرم ۱۲۳۱ھ مطابق ۱۴ دسمبر ۱۸۱۵ء مکمل ہوا ہے - گویا سن تصنیف سے نو سال بعد لکھا گیا ہے -

خصوصیات تذکرہ فارسی زبان میں ہے - مصنف نے تذکرے کا پورا نام " جواہر سخن موسوم بہ " طبقات سخن " بتایا ہے یہ بھی تصریح کر دی ہے کہ اس تذکرے کے دو طبقے ہیں - طبقہ اول میں ماضی و حال کے شعرائے اردو کا تذکرہ ہے اور طبقہ دوم میں فارسی شعرا کا - لیکن اب تک " طبقات سخن " کے جو نسخے دستیاب ہوئے ہیں ان میں " طبقات سخن حصہ دوم " موجود نہیں ہے - جرمنی کے نسخے میں شاید ہو -

تذکرہ حمد و نعت کے بعد شروع ہوتا ہے - دیباچہ میں شاعری کی اہمیت اور اس کی ابتدا کے بارے میں روشنی ڈالی گئی ہے - خسرو کو ہندی غزل کا موجد قرار دیا گیا ہے اور ولی کو گجراتی بتایا ہے -

شعرا کا حال ردیف وار درج ہے اور شاہ عالم آفتاب کے ذکر سے اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے - بقول ڈاکٹر محمد حسن یہ تذکرہ یوں اہمیت رکھتا ہے کہ اس میں اس زمانے کی اردو نثر کے بعض نمونے لطیفے اور خطوط کی شکل میں مل جاتے ہیں - دوسرے یہ کہ اس میں بعض شعرا کے مفصل حالات درج ہیں - تیسرے یہ کہ اس میں مصنف سے بعض دوسرے شعرا کی ملاقاتوں

---

[۱] ڈاکٹر رضی الدین احمد نے نوائے ادب اکتوبر ۱۹۵۳ء میں مبتلا میرٹھی کے قصۂ لیلیٰ مجنوں کا تفصیل سے ذکر کیا ہے -
[۲] ملاحظہ ہو ہماری زبان ۱۵ جنوری ۱۹۶۰ء تا ۸ اپریل ۱۹۶۰ء -

کا ذکر ہے، چوتھے یہ کہ بعض شعرا کے متعلق کچھ ایسی باتیں مل جاتی ہیں جو کہیں اور درج نہیں ہیں ؎۱

؎۱ ہماری زبان علی گڑھ بابت ۱۵ر جنوری ۱۹۶۰ء

فہرست شعرا

نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب شاہ عالم
۲	آصف الدولہ یحییٰ خاں ہزبر جنگ
۳	انجام امیر خاں
۴	اثر میر محمد
۵	انشا انشاء اللہ خاں
۶	آبرو شاہ مبارک
۷	آشنا
۸	اشرف خاں دہلوی
۹	اشرف کاندھلوی
۱۰	اویسی
۱۱	انتظار
۱۲	الٰہی بخش کاندھلوی
۱۳	ابوالحسن
۱۴	افغاں امام علی خاں
۱۵	آرزو سراج الدین علی خاں
۱۶	آشفتہ دہلوی بھورے خاں
۱۷	بیگم
۱۸	بہو بیگم
۱۹	بیدار میر محمدی
۲۰	بقا بقاء اللہ
۲۱	بیان خواجہ احسن اللہ
۲۲	بیتی بہادر
۲۳	برکت اللہ خاں
۲۴	بیخود نرائن داس
۲۵	بیجان دہلوی
۲۶	بے نوا
۲۷	بیتاب محمد اسمٰعیل
۲۸	باقر
۲۹	بختاور سنگھ
۳۰	بالا مارہروی
۳۱	تصویر سید احسان حسین
۳۲	تسلّی ٹیکہ رام
۳۳	ترساں بہادر علی
۳۴	تسلیم رامپوری
۳۵	تحیّر دہلوی
۳۶	تجلی دہلوی
۳۷	تسکین بریلوی
۳۸	تقی میر تقی
۳۹	تنہا شیخ عوض
۴۰	تحسین محمد حسین عطاں خاں
۴۱	تمکین صلاح الدین
۴۲	تاباں عبدالحئی
۴۳	ثاقب
۴۴	ثاقب
۴۵	جرات قلندر بخش
۴۶	جذب بریلوی
۴۷	جان محمد مرزا
۴۸	جمال علی میرٹھی
۴۹	جوہر بریلوی
۵۰	جواہر سنگھ
۵۱	جوان جان علی شاہ
۵۲	حیران
۵۳	حسرت جعفر علی
۵۴	حقیقت سید حسن شاہ
۵۵	حفیظ محمد حفیظ
۵۶	حسرت فرخ آبادی
۵۷	حجام عنایت اللہ خاں
۵۸	حکیم لکھنوی
۵۹	حشمت محتشم علی
۶۰	حیران حیدر علی
۶۱	حاتم شاہ حاتم
۶۲	حسن خواجہ محمد حسن
۶۳	حسین علی
۶۴	حسن میر حسن
۶۵	خاکسار محمد یار
۶۶	خورشید علی
۶۷	خوش وقت شاداب
۶۸	دلسوز
۶۹	دردمند

۷۰ زور آور خاں
۷۱ زار میر جیون
۷۲ زار میر مظہر علی
۷۳ زماں محمد زماں
۷۴ زین العابدین
۷۵ سعادت سعادت علی
۷۶ سامان میر ناصر
۷۷ سوز دہلوی
۷۸ سودا مرزا رفیع
۷۹ سلیمان شکوہ
۸۰ سراج سراج الدین علی خاں آرزو
۸۱ غالب سید غالب علی
۸۲ شوکت
۸۳ شائق محمد نظیر الدین
۸۴ شوق حسن خاں
۸۵ شاہ ولی اللہ اشتیاق
۸۶ شرف الدین علی
۸۷ صاحب قراں
۸۸ صابر شاہ
۸۹ ضیاء ضیاء الدین
۹۰ طپش محمد اسمٰعیل
۹۱ سلیم طالب حسین
۹۲ نوا ظہور اللہ
۹۳ عشق میر عزت اللہ
۹۴ عشق عظیم آبادی
۹۵ عشق شیخ غلام محی الدین
۹۶ عشرت غلام علی
۹۷ عیاں نجابت علی
۹۸ عمدۃ الملک پسر محمد علی خاں
۹۹ غلام محمد خاں
۱۰۰ غضنفر بیگ لکھنوی
۱۰۱ عماد الملک
۱۰۲ فرحت
۱۰۳ فراق ثناء اللہ
۱۰۴ فقیر فقیر اللہ
۱۰۵ فراسو
۱۰۶ فدوی
۱۰۷ فارغ فارغ شاہ
۱۰۸ فضل علی دانا
۱۰۹ فرخ علی
۱۱۰ قدرت اللہ حاجی
۱۱۱ قائم قیام الدین
۱۱۲ قاضی محمد نعیم مرزا
۱۱۳ قاصر ببر علی
۱۱۴ قلندر بخش آفریں
۱۱۵ قسمت نواب شمس الدولہ
۱۱۶ کمترین کاشی ناتھ
۱۱۷ گوہری بدایونی
۱۱۸ گرامی
۱۱۹ گھاسی
۱۲۰ گنا بیگم
۱۲۱ میر شمس الدین
۱۲۲ مرزا علی لطف
۱۲۳ محب خاں
۱۲۴ محبت ولی اللہ
۱۲۵ ممتاز احسان اللہ
۱۲۶ مشتاق بریلوی
۱۲۷ مظہر جان جاناں
۱۲۸ محنت مرزا حسین علی
۱۲۹ محشر بدایونی
۱۳۰ محشر لکھنوی خواجہ علی نقی
۱۳۱ محزوں عالم شاہ
۱۳۲ محمد بخش
۱۳۳ مشتاق میرٹھی تاج الدین
۱۳۴ مصحفی غلام ہمدانی
۱۳۵ مخلص محمد حسین
۱۳۶ مخلص آنند رام
۱۳۷ میر سجاد
۱۳۸ ممنون نظام الدین
۱۳۹ منتظر نور الاسلام
۱۴۰ محسن محمد محسن
۱۴۱ مہربان خاں رند
۱۴۲ مبتلا غلام محی الدین
۱۴۳ معروف الٰہی بخش
۱۴۴ منت قمر الدین
۱۴۵ مجذوب دہلوی
۱۴۶ مولوی محمد جان
۱۴۷ مشکور بریلوی
۱۴۸ منصف علی خاں دہلوی
۱۴۹ نیاز احمد بریلوی
۱۵۰ نعامی نعمت اللہ
۱۵۱ نظیر اکبرآبادی
۱۵۲ ناجی محمد شاکر
۱۵۳ نصیر خاں کلو
۱۵۴ نعمت اللہ سکندرآبادی
۱۵۵ نیاز محمد نادر خاں
۱۵۶ وزیر وزیر علی خاں
۱۵۷ وحشت ابوالحسن
۱۵۸ وسعت مستقیم خاں
۱۵۹ وفا نول رائے
۱۶۰ مسرت - وزیر علی
۱۶۱ ہدایت اللہ خاں
۱۶۲ ہاشمی میر ہاشم
۱۶۳ ہاتف مرزا محمد ہاتف
۱۶۴ ہرسہلے سکندرآبادی
۱۶۵ یقین انعام اللہ خاں
۱۶۶ یک رنگ مصطفیٰ خاں

تذکرۃ الشعرا[1]

مصنّف | ابن امین اللہ طوفان ۔

عہد تصنیف و طباعت | ۱۲۴۷ھ مطابق ۱۸۳۲ء اور ۱۲۵۱ھ مطابق ۱۸۳۶ء کے درمیان مکمل ہوا۔ قاضی عبدالودود صاحب کی ترتیب و تعریظ کے ساتھ ۱۹۵۴ء میں "تذکرۂ شعرا" کے عنوان سے ادارہ تحقیقات اردو پٹنہ نے اسے شائع کردیا ہے ۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور عام روش کے مطابق مرتب ہوا ہے اس تذکرے کا آغاز خواجہ میر درد کے حال سے اس طور پہ ہوتا ہے کہ :-

"حضرت خواجہ میر درد علیہ الرحمہ کہ از کملین زمانہ دور جمیع علوم و فنون یگانہ بود مضمونِ شعرش دردآلود است "

---

[1] اس تذکرے کی تفصیلات اور فہرست شعرا ہرچند کہ میری دسترس سے دور نہ تھی لیکن افسوس کہ ناگاہ علالت کے سبب اس تذکرے کا تذکرہ تشنہ رہ گیا۔ (فرمان)

تذکرۂ بے جگر

مصنف خیراتی لعل بے جگر۔

عہد تصنیف و طباعت اس تذکرے کا صرف ایک نسخہ، انڈیا آفس لندن میں موجود ہے ہم نے اس کی مائیکرو فلم حاصل کرنے کی کوشش کی لیکن کامیابی نہ ہوسکی۔ بعض تحریروں سے پتہ چلتا ہے کہ یہ تذکرہ تیرھویں صدی ہجری کے ربع ثانی میں لکھا گیا ہے۔ کلب علی خاں فائق رامپوری نے آبرو کی تاریخ وفات کے سلسلے میں لکھا ہے کہ " جہاں تک میرا علم ہے اُردو کا صرف ایک تذکرۂ شعرا ایسا ہے جس میں یہ سن دیا ہے۔ یہ خیراتی لعل بے جگر کا تذکرہ ہے۔ جو عہد اکبر ثانی کی تصنیف ہے اور جس کا واحد نسخہ لندن میں ہے۔ بے جگر نے تاریخ بھی کہی ہے " سخن را آبرو کو[1] اس سے پہلے محی الدین قادری زور نے بھی اس تذکرے کا حوالہ اپنی تحریروں میں دیا ہے[2]

" تذکرہ بے جگر" عہد اکبر ثانی میں لکھا گیا، اکبر ثانی ۱۲۲۱ھ/۱۸۰۶ء تا ۱۲۵۱ھ/۱۸۳۷ء حکمراں رہا۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ اسی درمیان یہ تذکرہ وجود میں آیا ہے۔ اس دور میں اور کئی تذکرے مرتب ہوئے۔ جن میں۔

عمدہ منتخبہ

مجموعۃ الانتخاب

ریاض الفصحا

مجموعہ نغز

گلشن بے خار

تاریخ ادب ہندوستانی

خصوصیت سے قابلِ ذکر ہیں۔

خصوصیات روش عام کے مطابق تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور اس میں قدما سے لے کر معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔ مختصر حالات زندگی کے بعد کلام کا انتخاب ہے۔ بطور نمونہ ولی کے حالات یہاں درج کئے جاتے ہیں۔

"درحقیقت کسے کہ اسپ درمیدان ہندی دوانید آں بود۔ فی واقع شخصے کہ آب رفتہ در جوئے ایں زبان ہندی رسانید ہماں بود۔ چو در اثنا جلوس محمد شاہی دیوان او بہ دہلی رسید، موزوں طبعان عالی و فکر عالی تلاشاں ہم عصر مثل حاتم و آبرو و فغاں بہ تتبع زبانش پیرو ہم زباں شدند"

---

[1] اورنٹیل کالج میگزین لاہور صـ۹ بابت مئی ۱۹۶۰ء

[2] دکنی ادب کی تاریخ صـ۱۶

قدیم فارسی شعراء کے تذکرے ایک نظر میں[1]

نمبر شمار	نام تذکرہ	مصنف	عہد تصنیف	کیفیت
۱	لباب الالباب	محمد نور الدین عوفی	سنہ ۶۱۸ھ	فارسی شاعری کے آغاز سے لیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔ اسکی دو جلدیں ہیں
۲	مونس الاحرار	محمد بن بدر جاجری	سنہ ۷۴۱ھ	مختلف اصناف کا انتخاب ہے جسمیں بعض متقدمین شعرا کا ذکر بھی۔
۳	تذکرۃ الشعرا	دولت شاہ سمرقندی	سنہ ۸۹۲ھ / ۱۴۸۷ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔
۴	مجالس النفائس	میر علی شیر	سنہ ۸۹۶ھ / ۱۴۹۱ء	معاصر شعرا کا تذکرہ ہے۔
۵	لطائف نامہ	فخری ابن امیری	سنہ ۹۲۷ھ / ۱۵۲۱ء	مجالس النفائس سے ماخوذ ہے لیکن اضافے بھی ہیں۔
۶	جواہر العجائب یا تذکرۃ النسا	" "	سنہ ۹۴۷ھ / ۱۵۴۰ء	شاعرات کا تذکرہ ہے سنہ ۱۸۶۲ء میں لکھنؤ سے شائع ہوا ہے۔
۷	تحفۂ سامی	سام مرزا	سنہ ۹۵۷ھ / ۱۵۵۰ء	دولت شاہ سمرقندی کے تذکرے سے ماخوذ ہے لیکن اضافے بھی ہیں
۸	مذکر الاحباب	نثاری بخاری	۹۷۴ / ۱۵۶۶ء	کے قریب۔ میر علی شیر کے وقت سے لیکر سنہ ۹۷۴ھ تک کے شاعروں کا ذکر ہے
۹	نفائس المآثر	علاء الدولہ قزوینی	سنہ ۹۷۳ تا ۹۸۲ھ / ۱۵۶۵ء ۱۵۷۴	عہد اکبری اور اس سے کچھ قبل کے شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰	خلاصۃ الاشعار و زبدۃ الافکار	تقی کاشی	سنہ ۱۰۱۰ تا سنہ ۱۰۱۵ھ / ۱۶۰۲ ۱۶۰۶ء	سنہ ۷۳۰ھ / ۱۳۳۰ سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۱۱	بزم آرائی	سید علی بن محمود حسینی	سنہ ۱۰۰۰ھ	متقدمین و متاخرین کا تذکرہ ہے۔
۱۲	خزینۂ گنج الٰہی	الٰہی حسین	سنہ ۱۰۱۰ تا سنہ ۱۰۱۵ھ / ۱۶۰۲ ۱۶۰۷	سنہ ۷۳۰ھ / ۱۳۳۰ء سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۱۳	بت خانہ	محمد صوفی اور حسن بیگ	سنہ ۱۰۱۰ تا سنہ ۱۰۲۱ھ / ۱۶۰۲ ۱۶۱۲	شروع سے عہد تصنیف تک کا تذکرہ ہے۔
۱۴	خیر البیان	حسین بن غیاث الدین محمود	۱۰۱۷-۱۹ تا سنہ ۱۰۳۶ / ۱۶۱۱ ۱۶۲۹	مقدمہ میں صفویوں کی تاریخ ہے اور متقدمین و متاخرین شعرا کا ذکر ہے۔
۱۵	عرفات العاشقین	تقی بن معین الدین حسینی اوحدی	سنہ ۱۰۲۲ تا سنہ ۱۰۲۴ / ۱۶۱۳ ۱۶۱۵	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۱۶	عالم آرائے عباسی	اسکندر منشی	سنہ ۱۰۲۵ / ۱۶۱۶ء	شاہ طہماسپ صفوی کے معاصرین اور بعض دوسرے شعرا کا ذکر ہے۔
۱۷	میخانہ	عبد النبی فخر الزمانی قزوینی	سنہ ۱۰۲۸-۲۹ھ / ۱۶۲۰ء	منتخب شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۸	مجمع الشعرائے جہانگیر شاہی	قاطع	سنہ ۱۰۳۷ھ / ۱۶۲۹ء	جہانگیر کے مداحین کا تذکرہ ہے۔
۱۹	میخانہ یا خرابات	حسن بن لطف اللہ طہرانی رازی	سنہ ۱۰۴۲ھ / ۱۶۳۲ء	رودکی سے لے کر عہد جہانگیری تک کے شعرا کا تذکرہ ہے۔
۲۰	رسالہ	چندر بھان برہمن	سنہ ۱۰۷۳ھ / ۱۶۶۵ء	سے قبل۔ عہد اکبری سے معاصرین تک کا مختصر ذکر ہے۔
۲۱	تذکرۂ نصیرآبادی	طاہر نصیرآبادی	سنہ ۱۰۸۰ تا سنہ ۱۰۹۲ / ۱۶۷۲ء ۱۶۸۱ء	معاصرین شعرا کا تذکرہ ہے۔
۲۲	کلمات الشعرا	محمد افضل سرخوش	سنہ ۱۰۹۳ھ / ۱۶۸۲ء	جہانگیر، شاہجہاں اور عالمگیری عہد تک کے شاعروں کا ذکر ہے سنہ ۱۱۰۱ھ / ۱۶۹۰ء تک اسمیں اضافے ہوئے
۲۳	تذکرۃ الشعرا	محمد بقا سہارنپوری	سنہ ۱۰۹۴ھ / ۱۶۸۳ء	سے قبل۔ ریو نے اپنی فہرست میں نام دیا ہے۔
۲۴	مرآۃ الخیال	شیر خاں لودی	سنہ ۱۱۰۲ھ / ۱۶۹۰-۹۱ء	ابتدا سے لیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔ ضمیمہ میں شاعرات کا تذکرہ بھی ہے
۲۵	ہمیشہ بہار	کشن چند اخلاص	سنہ ۱۱۳۶ھ / ۱۷۲۳ء	عہد جہانگیری سے محمد شاہ کے جلوس سنہ ۱۱۳۱ھ / ۱۷۱۹ء تک کے شعرا کا ذکر ہے
۲۶	سفینۂ خوشگو	بندرابن خوشگو	سنہ ۱۱۳۱ تا سنہ ۱۱۴۷ / ۱۷۲۴ ۱۷۳۴	تین جلدوں میں آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۲۷	سفینۂ بےخبر	عظمت اللہ بےخبر	سنہ ۱۱۴۱ھ / ۱۷۲۸ء	شروع سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۲۸	ید بیضا	غلام علی آزاد بلگرامی	سنہ ۱۱۴۸ھ / ۱۷۳۵	ابتدا سے عہد تالیف تک شاعروں کا ذکر ہے۔
۲۹	تذکرہ ندرت	علی فطرت ندرت	سنہ ۱۱۴۹ھ / ۱۷۳۷ء	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۳۰	گلدستہ	عبد الوہاب	سنہ ۱۱۵۵ھ	کعبۂ عرفان کا انتخاب ہے۔
۳۱	ریاض الشعرا	علی قلی خاں والہ داغستانی	سنہ ۱۱۶۱ھ / ۱۷۴۸ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۳۲	منتخب الاشعار	محمد علی خاں مبتلا	سنہ ۱۱۶۱ھ / ۱۷۴۸ء	عام تذکرہ ہے۔ حالات مختصر۔ انتخاب کلام طویل ہے۔
۳۳	تذکرہ حسینی	میر حسین دوست سنبھلی	سنہ ۱۱۶۳ھ / ۱۷۵۰	بلحاظ حروف عہد تالیف تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔

[1] ان تذکروں میں بعض فارسی گو شعرا ایسے بھی ہیں جو اردو کے بھی شاعر ہیں۔

نمبر	نام تذکرہ	مصنف	سنہ	کیفیت
۳۴	مجمع النفائس	سراج الدین علی خاں آرزو	۱۱۶۴ھ / ۱۷۵۲ء	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۳۵	تذکرۃ المعاصرین	شیخ علی حزیں	۱۱۶۵ھ / ۱۷۵۲ء	معاصر شعرا اور اہل علم کا ذکر ہے ۔
۳۶	سرو آزاد	غلام علی آزاد بلگرامی	۱۱۶۶ھ / ۱۷۵۲ء	بلگرام اور اسکے نواح سے تعلق رکھنے والے شعرا کا ذکر ہے یہ دراصل ماثر الکرام
۳۷	دقائق الاشعار	عبدالوہاب دولت آبادی	۱۱۷۲ھ / ۱۷۵۸ء	کے ترتیب ۔ اصناف سخن کے نوادر جمع کئے گئے ہیں ۔
۳۸	سفینۃ الشوق	رائے تن سکھ رائے	۱۱۷۵ھ تا ۱۱۷۳ھ / ۱۷۵۹ء تا ۱۷۶۱ء	عام شعرا کا تذکرہ ہے
۳۹	تذکرہ بے نظیر	عبدالوہاب	۱۱۷۲ھ / ۱۷۵۸ء	منتخب و ممتاز شعرا کا تذکرہ ہے ۔
۴۰	باغ معانی	نقش علی	۱۱۷۴ھ / ۱۷۶۰ء	متقدمین تا متاخرین کا ذکر ہے ۔
۴۱	سفینہ عشرت	درگا داس	۱۱۷۵ھ / ۱۷۶۱	بلحاظ حروف تہجی ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے ۔
۴۲	مردم دیدہ یا تحفۃ المجالس	عبدالحکیم حاکم لاہوری	۱۱۷۵ھ / ۱۷۶۱ء	اہم شعرا کا تذکرہ ہے ۔
۴۳	مقالات الشعرا	میر علی شیر قانع	۱۱۶۹ تا ۱۱۷۵ھ / ۱۷۵۶ء تا ۱۷۶۱ء	سندھ کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے ۔
۴۴	مقالات الشعرا	قیام الدین حیرت	۱۱۷۳-۷۴ھ / ۱۷۶۱ء	عالمگیر اول سے لیکر عالمگیر ثانی کے عہد تک کے شاعروں کا تذکرہ ہے ۔
۴۵	خزانۂ عامرہ	غلام علی آزاد بلگرامی	۱۱۷۶ھ / ۱۷۶۲ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے ۔
۴۶	آتش کدہ	لطف علی بیگ آذر	۱۱۷۴ تا ۱۱۹۳ھ / ۱۷۶۰ تا ۱۷۷۹ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے ۔
۴۷	تذکرۃ الشعرا	میر علاالدولہ اشرف علیخاں	۱۱۷۸ھ / ۱۷۶۴ء	عام شعرا کا تذکرہ ہے ۔
۴۸	گل رعنا	لچھمی نرائن شفیق	۱۱۸۱-۸۲ھ	برصغیر کے مسلمان شعرا اور ہندو شعرا کا الگ الگ ذکر ہے ۔
۴۹	بہارستان سخن	عبدالرزاق خوافی صمصام الدولہ	۱۱۸۴ھ	عام شعرا کا تذکرہ ہے ۔
۵۰	تکملۃ الشعرا	محمد قدرت اللہ شوق گوپاموی	۱۱۹۲ھ	ابتدا سے عہد محمد شاہ تک کے شاعروں کا ذکر ہے ۔
۵۱	لب اللباب	میر علاالدولہ اشرف علیخاں	۱۱۹۴ھ / ۱۷۸۰ء	ریاض الشعرا کا خلاصہ ہے
۵۲	انیس الاحبا	موہن لعل انیس	۱۱۹۴ھ / ۱۷۸۳ء	شیخ علی حزیں کے تذکرے کا جواب ہے برصغیر کے معاصر شعرا کا ذکر ہے ۔
۵۳	خلاصۃ الکلام	علی ابراہیم خاں	۱۱۹۸ھ / ۱۷۸۴ء	۸۷ مثنوی نگار شاعروں کا تذکرہ ہے ۔
۵۴	عقد ثریا	غلام ہمدانی مصحفی	۱۱۹۹ھ / ۱۷۸۵ء	عہد محمد شاہ سے لے کر عہد شاہ عالم تک کے شاعروں کا ذکر ہے ۔
۵۵	صحف ابراہیم	علی ابراہیم خاں	۱۲۰۵ھ / ۱۷۹۰ء	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے ۔
۵۶	خلاصۃ الافکار	ابوطالب تبریزی	۱۲۰۵-۷ھ / ۱۷۹۱-۹۳ء	آغاز سے معاصرین تک ۳۲۷۸ شاعروں کا تذکرہ ہے ۔
۵۷	مخزن الغرائب	علی احمد خاں خادم سندیلوی	۱۲۱۸ھ / ۱۸۰۳-۴ء	شروع سے عہد تصنیف تک کے ۳۱۴۸ شاعروں کا ذکر ہے ۔
۵۸	سفینۂ ہندی	بھگوان داس ہندی	۱۲۱۹ھ / ۱۸۰۴ء	برصغیر کے ۱۱۷۳ھ اور ۱۲۱۹ھ کے درمیانی شعرا کا ذکر ہے ۔
۵۹	تحفۃ الشعرا	سلطان محمد صفوی طلوعی	قبل ۱۲۲۳ھ	آغاز سے عہد تصنیف تک کا ذکر ہے ۔
۶۰	نشتر عشق	حسین قلی خاں عشق	۱۲۲۴ تا ۱۲۳۳ / ۱۸۰۹ تا ۱۸۱۷	دو جلدوں میں عام شعرا کا ضخیم تذکرہ ہے ۔
۶۱	کاتب	محمد علی صفوی	۱۲۲۳ھ / ۱۸۰۸ء	کے بعد ۔ اس کا ماخذ الغرائب ہے ۔
۶۲	زینت المدح	محمد صادق مروری	۱۲۳۳ھ / ۱۸۱۷-۱۸ء	فتح علی شاہ قاچار کے مداحین کا ذکر ہے ۔
۶۳	تذکرہ احمد اختر	احمد اختر	۱۲۲۷ھ / ۱۸۱۲ء	معاصرین کا تذکرہ ہے ۔
۶۴	ریاض الوفاق	ذوالفقار علی مست	۱۲۲۹ھ / ۱۸۱۴ء	بنارس اور کلکتہ کے شعرا کا ذکر ہے ۔
۶۵	تذکرہ دل کشا	علی اکبر شیرازی	۱۲۳۷ھ	معاصرین کا ذکر ہے ۔
۶۶	سفینۃ المحمود	محمود مرزا	۱۲۳۵ھ	فتح علی شاہ قاچار کے معاصر شعرا کا تذکرہ ہے
۶۷	تذکرۂ فارسی	غلام ہمدانی مصحفی	۱۲۳۶ھ	برصغیر کے متاخرین شعرا کا ذکر ہے ۔
۶۸	گلشن محمود	محمود مرزا	۱۲۳۶ھ	فتح علی شاہ قاچار کے خاندان کے ۴۸ شاعروں کا تذکرہ ہے ۔
۶۹	انجمن خاقان	محمد فاضل	۱۲۳۷ھ	عموماً فتح علی شاہ قاچار کے عہد کے شعرا شامل ہیں ۔
۷۰	تذکرہ درویش نوا	درویش نوا	تقریباً ۱۲۵۰ھ	دولت شاہ کے تذکرے سے ماخوذ ہے مجمع الفصحا کا ماخذ ہے ۔ برٹش میوزیم میں اسکا
۷۱	گلدستۂ کرناٹک	غلام علی راقق	۱۲۴۰ھ	شعرائے کرناٹک کا تذکرہ ہے ۔

۷۲	نگارستان دارا	عبدالرزاق	سنہ ۱۲۴۱ھ	فتح علی شاہ قاچار کے عہد کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۷۳	تذکرہ محمد شاہی	بہمن مرزا	سنہ ۱۲۴۷-۴۹ھ	قدیم شعرا سے لیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۷۴	انیس العاشقین	رتن سنگھ زخمی لکھنوی	سنہ ۱۲۴۵ھ	نصیر الدین حیدر بادشاہ کے عہد سے تعلق رکھتا ہے۔
۷۵	مصطبۂ خراب	احمد ہلاکو قاچار	سنہ ۱۲۵۳ھ	عہد فتح علی شاہ قاچار کے مختلف زبانوں کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔ پیرس کے کتبخانہ میں
۷۶	معراج الخیال	وزیر علی عزتی عظیم آبادی	سنہ ۱۲۵۶ھ	۲۰۵ شعرا کا تذکرہ ہے۔
۷۷	نتائج الافکار	محمد قدرت اللہ	سنہ ۱۲۵۷ھ	عام تذکرہ ہے۔
۷۸	صبح وطن	محمد غوث خاں اعظم	سنہ ۱۲۵۸ھ	کرناٹک کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۷۹	مدائح المعتضدیہ	محمد علی بہار	سنہ ۱۲۵۹ھ	کے قریب۔ متوخر کے مداحین کا ذکر ہے۔
۸۰	نغمۂ عندلیب	محمد رضا ابن ابوالقاسم	سنہ ۱۲۶۱ھ	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۸۱	نوبہار	رفیع الدین قندہاری	سنہ ۱۲۶۱ھ	۵۷ قدیم و جدید شعرا کا ذکر ہے۔
۸۲	معدن الجواہر	محمد مہدی واصف	سنہ ۱۲۶۴ھ	شعرائے کرناٹک کا تذکرہ ہے۔
۸۳	اشارات بنیش	سید مرتضیٰ بنیش	سنہ ۱۲۶۵ھ	کے قریب۔ مدراس کے ۹۸ شعرا کا تذکرہ ہے۔
۸۴	گلزار اعظم	نواب محمد غوث خاں	سنہ ۱۲۶۹ھ	معدن الجواہر کے جواب میں لکھا گیا ہے۔
۸۵	حدیقۂ امان اللہی	مرزا عبداللہ محمد آقا رونق	سنہ ۱۲۶۵ھ	کردستان کے شعرا کا ذکر ہے۔
۸۶	گنج شایگاں	محمد طاہر شعری	سنہ ۱۲۷۲ھ	شاہان قاچار کے درباری شعرا کا تذکرہ ہے۔
۸۷	مجمع الفصحا	رضا قلی خاں ہدایت	سنہ ۱۲۸۱ھ	شروع سے معاصرین تک کا ذکر دو جلدوں میں ہے۔
۸۸	شمع انجمن	نواب محمد صدیق حسن	سنہ ۱۲۹۳ھ / ۱۸۷۵ء	عام شعرا کا تذکرہ ہے بلحاظ حروف ابجد شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۸۹	نگارستان سخن	نور الحسن بن صدیق حسن	سنہ ۱۲۹۳ھ	شمع انجمن کا تتمہ ہے صرف معاصرین کا ذکر ہے۔
۹۰	صبح گلشن	علی حسن خاں بن صدیق حسن خاں	سنہ ۱۲۹۵ھ / ۱۸۷۸ء	شمع انجمن اور نگارستان سخن کا تتمہ ہے۔
۹۱	روز روشن	محمد مظفر حسین صبا گوپاموی	سنہ ۱۲۹۵-۹ھ / ۱۸۷۸-۹ء	شمع انجمن نگارستان اور صبح گلشن کا تتمہ ہے۔
۹۲	گلشن ناز	درگا پرشاد نادر	سنہ ۱۲۹۳-۹۴ھ / ۱۸۷۶ء	شاعرات کا تذکرہ ہے۔
۹۳	اختر تاباں یا ماہ درخشاں	ابوالقاسم محتشم	قبل سنہ ۱۲۹۹ھ / ۱۸۸۲ء	چند شاعرات کا تذکرہ ہے۔
۹۴	نورتن	شرف الدین احمد خاں	سنہ ۱۳۰۰ھ / ۱۸۸۳ء	چار مثنوی گو دو غزل گو اور تین قصیدہ گو شعرا کا تذکرہ ہے۔
۹۵	ہفت آسماں	احمد علی بنگالی	نامعلوم	مثنوی گو شعرا کا تذکرہ ہے۔
۹۶	تذکرہ شعرائے قائینات	ضیاء الدین قائینی	نامعلوم	۳۵ شاعروں کا ذکر آیا ہے۔
۹۷	آفتاب عالمتاب	قاضی محمد صادق	سنہ ۱۲۹۵ھ سے قبل	ریو کی فہرست میں ہے۔
۹۸	شام غریباں	لچھمی نرائن شفیق	سنہ ۱۱۷۵ھ سے قبل	ایران سے برصغیر آنے والے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۹۹	مجمع الفضلا	ملا بلاقی قسمی	سنہ ۱۲۵۸ - ۱۶۰۵ء	عہد اکبری کے شعرا کا ذکر ہے۔
۱۰۰	حیات الشعرا	محمد علی خاں متین کشمیری	سنہ ۱۱۶۱ھ کے قریب	عہد بہادر شاہ سے عہد محمد شاہ تک کے شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۱	تذکرہ ناظم تبریزی	محمد صادق تبریزی	سنہ ۱۱۷۶ھ سے قبل	خزانۂ عامرہ و نگارستان سے پہلے لکھا گیا۔ منتخب شعرا کا مختصر سا تذکرہ ہے۔
۱۰۲	تذکرۃ الاشعار	باباشاہ	نامعلوم	فہرست اودھ ص ۱۲۵ میں اس کا ذکر آیا ہے۔
۱۰۳	تذکرہ شاعرات [1]	نامعلوم	سنہ ۱۱۷۴ھ سے قبل	خواتین شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۴	روضۃ السلاطین	فخری بن امیری ہروی	نامعلوم	شاعر سلاطین و امرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۵	صبح وطن	محمد غوث خاں اعظم	سنہ ۱۲۵۸ھ / ۱۸۴۲ء	کرناٹک کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۶	مجمع الفصحا	رضا قلی خاں ہدایت	سنہ ۱۲۵۸-۸۹ھ	شروع سے معاصرین تک کا تذکرہ ہے دو جلدوں میں ہے۔
۱۰۷	ریاض العارفین	رضا قلی خاں ہدایت	سنہ ۱۲۶۰ھ	مجمع الفصحا کا تکملہ ہے۔ اس میں صرف صوفی شعرا کا تذکرہ ہے
۱۰۸	آسمان سخن	لطف اللہ	سنہ ۱۶۰۷ - ۱۶۵۹ء	کے درمیان۔ تذکرہ دولت شاہ کا خلاصہ ہے۔

[1] پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں ناقص قلمی نسخہ موجود ہے۔

قدیم فارسی شعرا کے بعض دوسرے ماخذ[۵]

نمبر شمار	نام کتاب	مصنف	عہد تصنیف	کیفیت
۱	چہار مقالہ	نظامی عروضی سمرقندی	سنہ ۵۵۱ھ	ایک مقالہ میں شعرا کا ذکر ہے۔
۲	راحت الصدور و آیۃ السرور	نجم الدین محمد بن علی بن سلیمان	سنہ ۵۹۹ھ	مداحین آل سلجوق کا ذکر ہے۔
۳	حبیب السیر	امیر غیاث الدین اخوند	سنہ ۹۳۵ھ	سلاطین اسلامیہ کا ذکر ہے آخر میں شعرا کا تذکرہ بھی ہے۔
۴	ہفت اقلیم	امین رازی	سنہ ۱۰۰۲ھ	تاریخ و جغرافیہ کے مسائل پر کتاب ہے لیکن فارسی شعرا کا ذکر بھی ہے
۵	طبقات اکبری	ملا نظام الدین بخشی	سنہ ۱۰۰۳ھ / ۱۵۲۹ء	سلاطین دہلی کی تاریخ ہے۔ آخر میں شعرا کا ذکر ہے۔
۶	آئین اکبری	ابوالفضل	سنہ ۱۰۰۶ھ / ۱۵۹۷ء	اکبر نامہ کی تیسری جلد ہے اور اس میں عہد اکبری کے شعرا کا ذکر آیا ہے،
۷	مجالس المومنین	نورالدین المرعشی	سنہ ۱۰۹۳–۱۰۱۰ھ / ۱۵۸۵–۱۶۰۲ء	شیعی مشاہیر کا ذکر ہے شعرا کا ذکر آخر میں ہے۔
۸	طبقات شاہجہانی	محمد صادق	سنہ ۱۰۴۶ھ / ۱۶۳۶ء	مشاہیر کا تذکرہ ہے جس میں تیموری دور کے شاعروں کا ذکر آیا ہے
۹	مراۃ العالم	محمد بقا	قبل سنہ ۱۰۷۸ھ / ۱۶۶۷ء	تاریخی کتاب ہے اس کے آخر میں شاعروں کا ذکر بھی ہے۔
۱۰	جامع مفیدی	محمد مفید	سنہ ۱۰۹۰ھ / ۱۶۷۹ء	یزد کے بعض شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۱۱	مراۃ جہاں نما	محمد بقا	قبل سنہ ۱۰۹۴ھ / ۱۶۸۳ء	سنہ ۱۰۹۴ھ / ۱۶۸۳ء تک کے بعض شعرا کا ذکر ہے۔
۱۲	حدیقۃ الصفا	یوسف علی	سنہ ۱۱۷۳–۷۴ھ / ۱۷۵۵ء	تاریخ ہے اور اس کے آخر میں شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۱۳	بہارستان	مولانا جامی	سنہ ۱۳۵ھ سے قبل	ساتویں باب میں ۲۸ شاعروں کا ذکر ہے۔
۱۴	مآثر رحیمی	عبدالباقی	سنہ ۱۰۲۵ھ	ایک باب میں عبدالرحیم خانخاناں کے مداحین کا ذکر ہے۔
۱۵	منتخب التواریخ	محمد یوسف	سنہ ۱۰۳۷ھ	عہد شاہجہانی کی تاریخ کی ہے اسکی فصل پنجم میں شعرا کا ذکر ہے۔
۱۶	صبح صادق	محمد صادق	سنہ ۱۰۴۸ھ	مشاہیر کے سلسلے میں بعض شعرا کے نام بھی مذکور ہیں
۱۷	شاہد صادق	محمد صادق	سنہ ۱۰۵۶ھ	یہ "صبح صادق" کا ایک حصہ ہے اسمیں بھی بعض شعرا کے نام آئے ہیں۔
۱۸	تاریخ محمد شاہی عرف نادر الزمانی	خوشحال چند	سنہ ۱۱۵۹ھ	عہد محمد شاہی کے حالات ہیں۔ اس کے دو باب میں ۲۵۸ متقدمین متاخرین شعرا کا ذکر ہے
۱۹	مراۃ آفتاب نما	عبدالرحمن مخاطب بہ شاہنواز خاں	سنہ ۱۲۱۹ھ	یہ تاریخ و جغرافیہ سے متعلق ہے اس میں بعض فارسی شعرا کا ذکر آیا ہے
۲۰	زینت التواریخ	محمد رضا تبریزی و عبدالکریم	سنہ ۱۲۲۶ھ	اس میں عربی فارسی کے بعض شاعروں کا تذکرہ بھی شامل ہے۔
۲۱	تاریخ گزیدہ	حمداللہ قزوینی	سنہ ۷۳۰ھ	باب پنجم میں شعرائے عجم کا بھی ذکر ہے۔

[۵] ان ماخذوں میں بعض ایسے فارسی شعرا ہیں جو ریختہ میں بھی کہتے ہیں۔

۲۲	بابر نامہ	شہنشاہ بابر	سنہ ۹۳۳ تا سنہ ۹۳۷	اس میں چند معاصرین شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۲۳	نفحات الانس	مولانا جامی	سنہ ۸۹۲ھ	آخر میں پندرہ صوفی شعرا کے حالات ہیں
۲۴	لطائف الطوائف	صفی الدین علی بن حسین الکاشفی	مطبوعہ سنہ ۱۳۱۱ بمبئی	باب نہم میں شعرائے عجم کا تذکرہ بھی آگیا ہے۔
۲۵	طبقات اکبری	ملا نظام الدین احمد بخشی	سنہ ۱۰۰۲ھ	عہد اکبری کے شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۲۶	بادشاہ نامہ	ملا محمد وارث	سنہ ۱۰۶۹ھ کے قریب۔	عہد شاہجہانی کے درباری شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۲۷	تحفۃ الکرام	علی شیر قانع	سنہ ۱۱۸۱ھ	عام تاریخ ہے۔ شعرا کے حالات بھی خصوصیت سے درج کئے گئے ہیں
۲۸	عمل صالح یا شاہجہاں نامہ	محمد صالح	سنہ ۱۰۷۰ھ	بطور ضمیمہ شاہجہاں کے درباری شاعروں کا ذکر ہے۔
۲۹	برہان الفتوح	محمد علی نیشاپوری	سنہ ۱۱۴۸ھ	تاریخ ہے۔ اس کے سولھویں باب میں شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۳۰	جام جہاں نما	مظفر حسین اورنگ آبادی	سنہ ۱۱۸۰ھ	تیسرے باب میں عہد اکبری تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
۳۱	واقعات کشمیر	ملا محمد اعظم	سنہ ۱۱۵۹ھ	کشمیر کے شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۳۲	صحائف شرائف	محمد عسکری بلگرامی	سنہ ۱۲۳۱ھ	بعض شعرا کا بھی ذکر ہے۔
۳۳	تحفۃ العالم	سید عبداللطیف شوستری	سنہ ۱۲۱۶ھ	معاصر شعرا کا ذکر بھی مصنف نے کیا ہے اگرچہ یہ بلدہ شوستر کا تذکرہ ہے
۳۴	مفتاح التواریخ	طامس ولیم بیل	سنہ ۱۲۶۴ھ	شعرائے عجم کو سن وفات کے لحاظ سے مرتب کیا ہے۔
۳۵	لب السیر	ابوطالب تبریزی	سنہ ۱۲۰۸ھ	مختصر سی تاریخ ہے تیسرے حصہ میں مشاہیر شعرا کا ذکر ہے۔
۳۶	یادگار بہادری	رائے بہادر سنگھ	سنہ ۱۲۴۹ھ	تیسرے حصہ کے چھٹے باب میں شعرائے فارسی کا تذکرہ بھی ہے
۳۷	ریاض الفردوس	محمد حسنین شاہجہاں پوری	مطبوعہ لکھنؤ سنہ ۱۸۸۷ء	اس علمی و ادبی کتاب میں ضمناً شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۳۸	تکملہ روضۃ الصفا	مرزا رضا قلی خاں	بعہد ناصر الدین شاہ	اس میں ہر بادشاہ کے عہد کے شاعروں کا ذکر بھی ہے۔
۳۹	منتظم ناصری	حکیم محمد حسن	مطبوعہ سنہ ۱۲۹۶ء	واقعات عالم کی تاریخ ہے جو سلطان ناصر الدین شاہ کے حکم سے تین جلدوں میں مرتب کی گئی ہے اس میں شعرائے عجم کا ذکر آیا ہے۔
۴۰	مجوب الاسباب فی التعریف للکتب والکتاب		مطبوعہ سنہ ۱۳۱۳ حیدرآباد	تصنیفات کے ذکر میں دو سو شعرا کے حالات درج کئے گئے ہیں
۴۱	آدیماق مغول	مرزا محمد عبدالقادر	سنہ ۱۳۱۸ء	چنگیز خاں سے لیکر زمانہ تصنیف تک کی تاریخ ہے اور ہر بادشاہ کے عہد کے شاعروں کا ذکر بھی ہے
۴۲	آثار عجم	مرزا فرصت شیرازی		آثار قدیمہ پر کتاب ہے۔ شیراز کے فارسی شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۴۳	فصل الکلمات	شاہ محمد حمزہ مارہروی متوفی	سنہ ۱۱۹۸ھ / ۱۷۸۴ء	سنہ ۱۱۷۶ء کے بعد۔ مذہبی، تصوفی اور تاریخی و ادبی معلومات کا ذخیرہ ہے۔ کتاب دو جلدوں میں ہے اس میں بعض فارسی اور اردو شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔ کتب خانہ رامپور اور خانقاہ مارہرہ شریف میں اس کے نسخے موجود ہیں۔
۴۴	روزنامہ (قلمی)	عبدالقادر خاں غمگین رامپوری	متوفی سنہ ۱۲۶۵ھ	سنہ ۱۲۴۷ھ / ۱۸۳۱ء کے قریب۔ خود نوشتہ سوانح عمری ہے بعض شعرا و علما کا ذکر آیا ہے۔
۴۵	تاریخ فرخ آباد (قلمی)	سید ولی اللہ فرخ آبادی	سنہ ۱۲۶۴ھ / ۱۸۴۸ء کے قریب۔	بعض علما و شعرا کا ذکر آیا ہے
۴۶	مختصر سیر ہندوستان (مطبوعہ)	حکیم وحید اللہ بدایونی	سنہ ۱۲۶۷ھ / ۱۸۵۰ء	برصغیر کے بعض شعرا کا تذکرہ بھی ہے۔
۴۷	تاریخ جدولیہ "	منشی خادم علی سندیلوی	سنہ ۱۲۶۹ھ / ۱۸۵۳ء	دنیا کے اہم و عجیب واقعات و اشخاص کا ذکر ہے بعض شعرا بھی مذکور ہوئے ہیں
۴۸	تقصار جیود الاحرار "	سید صدیق حسن خاں	سنہ ۱۲۹۷ھ / ۱۸۸۰ء کے قریب	بعض صوفی شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۴۹	داستان اودھ "	درگا پرشاد مہر سندیلوی	سنہ ۱۳۰۵ھ / ۱۸۸۸ء " "	شاہان اودھ کے ذکر میں اس عہد کے بعض مشہور شعرا کا ذکر آیا ہے